

A korai stratégiai gondolkodás

Tanulmányok

ZRÍNYI KIADÓ

A korai stratégiai gondolkodás

A korai
stratégiai gondolkodás

Tanulmányok

Szerkesztette
Veszprémy László

Balassi Könyvkiadó
Budapest, 2004

A korai stratégiai gondolkodás

A korai stratégiai gondolkodás

Tanulmányok

Szerkesztette
Veszprémy László

Zrínyi Kiadó
Budapest, 2005

A tanulmányok fordítása az alábbi kiadások alapján készült:

Paret, Peter (ed.): *Makers of Modern Strategy: From Machiavelli to the Nuclear Age.*

Princeton, New Jersey, 1986, Princeton University Press.

Copyright © 1986 by Princeton University Press

Rogers, Clifford J. (ed.): *The Military Revolution Debate.* San Francisco, Boulder, Oxford, Westview Press, 1995.

Copyright © 1995 by Westview Press, Inc.

Knox, MacGregor – Murray, Williamson (eds.):

The Dynamics of Military Revolution 1300–2050.

Cambridge, 2001, Cambridge University Press.

© MacGregor Knox, Williamson Murray, 2001

War in History.

Volume 6, Number 3, July 1999. Copyright © Arnold, 1999

Perjés Géza tanulmányának forrása: *Seregszemle.*

Budapest, Balassi Kiadó – Zrínyi Kiadó, 1999. ©Perjés Géza, 1999

Szerkesztette
Veszprémy László

Fordította
Lattmann Tamás
Nemerkényi Előd

©Szerzők, 2005

Szerkesztés © Veszprémy László, 2005

Hungarian translation © Lattmann Tamás, Nemerkényi Előd, 2005

© HM Zrínyi Kht. – Zrínyi Kiadó, 2005

Tartalom

Veszprémy László: A modern hadtudomány megszületése	7
Felix Gilbert: Machiavelli – a háború művészetének reneszánsza (<i>Nemerkényi Előd</i>)	15
Gunther E. Rothenberg: Nassaui Móric, Gusztáv Adolf, Raimondo Montecucoli és a 17. századi „hadügyi forradalom” (<i>Nemerkényi Előd</i>)	33
Geoffrey Parker: A hadügyi forradalom védelmében (<i>Nemerkényi Előd</i>)	61
Perjés Géza: A „metodizmus” és a Zrínyi–Montecucoli vita	87
Jeremy Black : Hadügyi forradalom? Az 1660 és 1792 közötti időszak tanúsága (<i>Nemerkényi Előd</i>)	133
R. R. Palmer: Nagy Frigyes, Guibert, Bülow: a dinasztikus háborútól a nemzeti háborúig (<i>Nemerkényi Előd</i>)	151
MacGregor Knox: Tömegpolitika és nacionalizmus mint hadügyi forradalom: a francia forradalom és ami utána következett (<i>Lattmann Tamás</i>)	177
Peter Paret: Napóleon és a háború forradalma (<i>Lattmann Tamás</i>)	191
John Shy: Jomini (<i>Lattmann Tamás</i>)	209
Peter Paret: Clausewitz (<i>Lattmann Tamás</i>)	247
Holger H. Herwig: A hadiflotta forradalma, 1885–1914 (<i>Lattmann Tamás</i>)	271
Jonathan B. A. Bailey: Az első világháború és a modern hadviselés születése (<i>Lattmann Tamás</i>)	287
Terence Zuber: A Schlieffen-terv, újragondolva (<i>Lattmann Tamás</i>)	307
Névmutató	348
A tanulmányok forrásai	355

A modern hadtudomány megszületése

Nem csak magyarországi sajtáságnak tekinthető, hogy szívesebben olvasnak a forrásokról, mint hogy magukat a forrásokat vegyék kézbe. Angol fordításban már hosszú évtizedek óta rendelkezésre álltak a stratégia, vagy ha jobban tetszik: a hadászat klasszikusainak művei, mégis csak a második világháború legkeményebb éve alatt döbrent rá az amerikai világ, hogy nem érti a háború természetét, s nem kevésbé a stratégiai gondolkodás történetét. (1943-ban Magyarországon is sürgősnek érezték egy hadtudományi enciklopédia kiadását.)

Magát a „stratégia” fogalmat koronként, területenként és szerzőként is sokszor eltérő hadtudományi tartalommal használták, nem is beszélve arról, hogy mára az angol nyelvhasználat hatására a mindennapi élet legbanálisabb területein is meghonosodott. A téma örök klasszikusa, Carl von Clausewitz szerint a stratégia nem más, mint az ütközetnek a háború célja érdekében való alkalmazása (3:1), szemben a harcászattal, ami „a harci erőknek az ütközetben való alkalmazása” (2:1). A magyar szakirodalomban elterjedt Bárczay Oszkár-féle meghatározás szerint „az a tudomány, mely a hadvezetéssel foglalkozik, addig az ideig, amíg a had a csatatérre érkezik”. Valamivel tágabban értelmezve a fegyveres erőknek a katonai célok elérése érdekében való alkalmazása, s még további kiterjesztéssel, magának a háborús politikai célnak a megvalósítása. A kötetben olvasható tanulmányok mind egy igen tág, pragmatikus megközelítésben tárgyalják a stratégiai gondolkodást, háború és béke kölcsönhatásában, a társadalom, a katonai intézmények és a politika céljainak kapcsolatrendszerében.

A kötet tanulmányainak megértése szempontjából a fogalom történeti fejlődése meglehetősen érdektelen. Az ókorban a görög „stratégéma” szót egyébként is még „hadicsel” értelemben használták, igaz a reneszánsz korban formálódó, majd ténylegesen a 18. században megszületett hadtudományi irodalom az ókori előzményekhez sok szállal kapcsolódott. A magyar katonai nyelvben a nyelvújítási buzgalom eredményeként a *hadászat* formában honosodott meg, mint tudjuk, elsősorban az 1844-ben kiadott *Hadi műszótár* hatására, majd Forinyák Gyula honvéd őrnagy (későbbi tábornok) 1872-ben munkája címeként a „hadászatot” választja. Azonban mindmáig vagylagosan, szinonimaként használják a 'hadászat' és 'stratégia' kifejezéseket.

Mint említettük egy valódi best sellert adtak ki 1943-ban Princetonban a modern stratégia megteremtői *Makers of Modern Strategy* címmel. Ennek jelent meg később egy átdolgozott és kibővített kiadása 1971-ben (*Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age*. Ed. Peter Paret. Princeton, N.J., 941 oldal), amelynek paperback újranyomásai mindmáig ott található a világ könyvesboltjai-

nak polcain. A tanulmányok, miként a kötet összes külföldi tanulmánya egy nálunk még mindig szokatlan, de az angolszász világban népszerű „csevegő tudományos” stílusban íródott, ami a szélesebb nagyközönség elől sem zárja el a magasabb szintű tudományos eredmények megismerésének lehetőségét. Mindez persze még csekély magyarázat lenne a kötet sikerére, ha valóban nem lenne igazán jó válogatás az akkori legjobb tollú kutatók írásaiból.

A helyzet teljesen világos: az amerikaiak a világháború derekán rádöbrentek, hogy angolul szinte alig valami olvasható az európai katonai elemzők klasszikusairól, s roppant módszeresen és magas szakmai színvonalon pótolták a hiányt. Jellemző, hogy az 1943-ban megjelentek közül egy betű megváltoztatása nélkül reprintelni lehetett a Vaubanról, az e kötetben is olvasható, Nagy Frigyesről szóló tanulmányt, kibővítették az itt szintén közölt Machiavelliről, valamint a Marxról, Engelsről, Delbrückeről és a porosz–német iskoláról szóló írásokat, s kiegészítették 21 teljesen új tanulmánnyal (köztük a jelenlegi amerikai külügyminiszter, Condoleezza Rice egyetemi éveiből származó írásával).

A kötet nemcsak a hadtörténeti problémákról, stratégia, háború és politika viszonyáról nyújt képet, hanem egyúttal maga is forrásmunka, egyfajta „így olvastok ti”: miként látta az angolszász világ, s a könyvön felnövekvő katonatiszt-nemzedékek sora az egyetemes, jórészt európai hadtörténetet. A könyvön keresztül beláthatunk nyugati szövetségeseink képzésének egyik legfontosabb hadtörténeti alaplátékjába. Mivel hasonló összefoglaló munka magyarul még nem jelent meg, felmerült a kötet teljes lefordításának terve, amit azonban annak terjedelme megghiúsított. Ezért készült egy új válogatás, amely részben átvette az eredeti amerikai kötet néhány, alapvetőnek tűnő tanulmányát. Ezek a korai modern katonai gondolkodás meghatározó „csillagait” mutatják be: Machiavellit, Nagy Frigyeset, Napóleont, Clausewitzet és Jominit. Ezeket egészítettük ki újabb, szintén az angolszász irodalomból választott, néhány esetben egészen friss tanulmányokkal. Ezek részben a „hadügyi forradalom” problematikájára vonatkozó írások, részben az első világháború korának három tanulmánya: ez utóbbiak időben is lezárják a jelen válogatást. A kötet egyetlen magyar szerzőtől származó tanulmánya azé a Perjés Gézáé, akire a *Makers of Modern Strategy* szerzői a magyarok közül, éppen Montecuccoli kapcsán, egyedülként hivatkoznak. Nem is érdemtelenül és nem is véletlenül, hiszen Perjés az 1950-es évektől kezdve elsőként figyelt fel a nyugati stratégiai szakirodalom új irányzataira és honosította meg azokat Magyarországon, s közben maga is alkotóan tudott hozzászólni a 17–18. század logisztikai problémáihoz, a modern játékelmélethez, a Montecuccoli-féle stratégiafelfogás értelmezéséhez. Valóban nem véletlenül a hazai Clausewitz-recepció legjelentősebb alakjává vált, aki maga is kiérdemelte a clausewitzianus hadtörténész elnevezést, hiszen tényleges katonai szolgálatot tudott maga mögött, tanított egyetemen (bár sajnos nem eleget) és komolyan foglalkozott a hadtörténelemmel.

A hadügyi forradalom elméletének kidolgozása, népszerűsége szintén a múlthoz tartozik, virágkora az 1970–1980-as évekre datálódik, amikor is hihetetlenül megtermékenyítően hatott a nemzetközi hadtörténetírásra. Korábban elképzelhetetlen módon népszerűsítette a hadtörténetet, s hívta életre a hadtörténelemmel foglalkozó tanszékek, kutatócsoportok sorát a világ tudományos műhelyeiben. A fogalom minél jobban árnyaltabbá vált, földrajzilag minél jobban kiszélesedett, annál inkább

parttalanná vált. Az egyre szaporodó elemzések időhatárai fokozatosan kitágultak, s mára 1430 és 1800 között mozognak, s a fogalomnak az elmélet alapítói általi szűkebb értelemben való használata ki is ment a gyakorlatból. Mára azonban a Michael Roberts által 1956-ban „feldobott” fogalom és az általa provokatívan és tegyük hozzá: igen leegyszerűsítve leírt, valóban létező folyamat kanonizálódott és integráns részévé vált a kora újkori szakmunkáknak – igaz, kiegészítve, pontosítva, cáfolva vagy éppen továbbgondolva. A tézis sarkpontjai közhelynek számítanak: a nassaui Móric és Gusztáv Adolf által bevezetett taktikai reformok – a tűzfegyvereket használó gyalogság vonalharcászata a lovasság lököerejével kombinálva – megváltoztatta és új alapokra helyezte a katonai kiképzést és tisztképzést, kikényszerítette az egyenruhák bevezetését és a seregek kisebb taktikai egységekre való szervezeti tagolását. Logikus módon mindezek széles körű társadalmi és államszervezeti következményekkel jártak, az állam hatalmának megnövekedéséhez, az adóterhek súlyosbodásához, a bürokratikus nemzetállamok kiemelkedéséhez vezettek. E folyamatok datálását, a seregek nagyságának alakulását és okait, a késő középkori előzmények szerepét tovább vitatták. Majd az elmélet későbbi átdolgozója és legnagyobb hatású továbbfejlesztője, Geoffrey Parker lett. Elméletében nagy szerepet kapott a tűzfegyverek erejének és a gyalogsági támadásoknak egyaránt sikeresen ellenálló, a tüzerőt a védelemben is maximális hatékonysággal hasznosító itáliai típusú erődök elméletének kidolgozása, ami alapvetően új szempontokkal gazdagította a „hadügyi forradalom” elméletét. Ha nem is kizárólagosan, de a leírt hadügyi reformok lényeges módon járultak hozzá a modern világ megszületéséhez (*Shaping the modern world*), az európai civilizáció világuralmának a megteremtéséhez (*Rise of the West*). A nyugati, angolszász történészeknek a Közép- és Kelet-Európára vonatkozó roppant elnagyolt ítéletei a 16–17. század vonatkozásában olyan kitűnő választanulmányokat és monográfiákat eredményeztek, mint Domokos György munkája, az *Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon* (Budapest, 2000); Kelenik József: *A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában* (*Hadtörténelmi Közlemények* 1991), valamint ugyancsak tőle *A hadügyi forradalom és a haditechnikai újítások* című tanulmány (Leiden, Boston, Köln 2000), vagy éppen a Georgetown Egyetemen tanító Ágoston Gábor tollából frissen megjelent *Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire* (Cambridge, 2005).

Mit is talál az olvasó a kötetben? A kötetet Felix Gilbert *Machiavelli – a háború művészetének reneszánsza* című tanulmánya indítja. Jól érthetően mutatja be a reneszánsz gondolkodás napjainkig kimutatható jelentőségét. Machiavelli szerint, mivel az állam élete a hadsereg minőségén múlik, a politikai intézményeket úgy kell megszervezni, hogy kedvező feltételeket biztosítsanak a katonai intézmények működéséhez. Másik alapvető tétele, hogy a háború célja az ellenség behódolásra kényszerítése; a hadjáratnak tehát egységes irányítás alatt kiterveit műveltenek kell lennie, amely a döntő csatával ér véget. A hadjárat vezetésének adott körülményeitől függ majd, hogy melyek e cél elérésének a megfelelő eszközei – vagyis az, hogy mi a helyes stratégia. Machiavelli katonai gondolkodását az jellemzi, hogy megérti a háború természetét és a katonai intézmények szerepét a társadalom szerkezetében. Gunther E. Rothenberg *Nassaui Móric, Gusztáv Adolf, Raimondo Montecuccoli és a 17. századi „hadügyi forradalom”* című tanulmányában amellet érvel, hogy

amennyiben a „hadügyi forradalom” kifejezés többet jelent, mint az új fegyverek és taktikai alakzatok bevezetését, továbbá ha a hadseregek és a hadviselés természetének teljes és alapvető változását fogja át, akkor ez a változás csak 1560 utánra tehető, vagyis Nassaui Móric, Gusztáv Adolf és Montecuccoli korára. A hierarchikus alárendeltség, a fegyelem és a társadalmi kötelezettség alapelvén nyugvó korszerű hadseregek máig megőrzött felépítésüket ekkor nyerték el. Az átalakulás, amely nagyrészt e három hadvezér erőfeszítésének, gyakorlatának és elméletének köszönhető, valóban igazi „hadügyi forradalomnak” tekinthető.

Geoffrey Parker *A hadügyi forradalom védelmében* a „review article” műfaját messze meghaladó eleganciával, rendkívül ügyesen tekinti át, s reagál – nem mindig meggyőzően persze – az elméletét ért kritikákra. Végül is változatlanul úgy gondolja, hogy kétségbevonhatatlan a kora újkori Európa „hadügyi forradalmának” jelentősége. A 16. század tanúja volt annak, hogy a mongol csapatok befolyásuk alá vonták India 3 millió négyzetkilométernyi területét, az oszmánok pedig, az iszlám terjeszkedés hosszú folyamatában, közel 2,5 millió négyzetkilométeres birodalmat teremtettek meg, amely Marokkótól Egyiptomtól és Irakon keresztül a Balkánig és Magyarorszáig terjedt. Annyi államot és társadalmat söpörtek el, hogy az iszlám áradattal való nyugati szembefordulás egészen páratlan jelentőségű. Kizárólag a katonai alkalmazkodóképesség és a technológiai újítás – különösen a csatahajó, a gyalogsági tüzérség és az erődépítészet: a 16. századi hadügyi forradalom három alapvető eleme – tette lehetővé a Nyugat számára, hogy szerényebb forrásait a végsőkig kihasználva álljon ellen, és végül világhatalomra tegyen szert.

Perjés Géza *A „metodizmus” és a Zrínyi–Montecuccoli vita* című valóban nagy visszhangot kiváltó, 1961–1962-ben kétségkívül módszertanilag is úttörő írásában Montecuccoli hadvezetésének és hadtudományi műveinek a vizsgálatára helyezte a hangsúlyt. Joggal figyelt fel arra, hogy a magyar történetírás Zrínyi védelmében figyelmen kívül hagyta a 17. században virágzó európai stratégiai irodalmat, aminek éppen Montecuccoli volt egyik illusztris szerzője. Szellemes fejtegetésekben igyekszik bizonyítani, hogy Montecuccoli hadművészeti írásaiban vajmi kevés fedezhető fel abból a „metodizmusból”, amivel modern magyar kritikusi megvádolták.

Jeremy Black *Hadügyi forradalom? Az 1660 és 1792 közötti időszak tanúsága* című tanulmánya a „hadügyi forradalom” tételének átfogó, de egyúttal tovább mutató kritikáját nyújtja. Véleménye szerint Parker, de különösen Roberts, a tágabb értelemben vett katonai és társadalmi változásokat összekapcsolja a taktika és a haditechnika változásaival, és úgy vélik, hogy ezek mind forradalmi újítások voltak. A nehézséget, mint mindig, most is a meghatározások okozzák. Nem csupán arról van szó, hogy a forradalom fogalma bizonytalan, hanem arról is, hogy számos taktikai változás egyáltalán nem volt újítás abban az értelemben, hogy igazán eredeti lett volna. A dragonosok bevetése a harmincéves háborúban például alig különbözött a lóhátra ültetett gyalogságétól Indiában és máshol a 18. század végén. Ami nagy vonalakban lezajlott, az a meglévő ötletek körültekintő alkalmazása volt az adott helyi körülményekhez. Jóllehet alacsony szinten ezek a taktikai változások forradalmi eredményeket hoztak döntő helyi győzelmek alakjában, magasabb szinten nehezen lehet összekapcsolni őket úgy, hogy egyfajta forradalmi változás mindent magába foglaló elméletét kapjuk. Ezeket a változtatásokat külön kell választani az olyan

valóban eredeti újításoktól, mint a kovás puska és a csőre húzható gyűrűs szurony, amelyek valóban megváltoztatták a háborúk jellemzőit.

R. R. Palmer *Nagy Frigyes, Guibert, Bülow: a dinasztikus háborútól a nemzeti háborúig* című tanulmányában a korszak jellemzéseként megállapítja, hogy a francia forradalom előtt számos tényező együttes hatásaként alakult ki a korlátozott háború, amelyet korlátozott eszközökkel vívtak korlátozott célokért. A háborúk hosszúak voltak, de nem hevesek; a csaták – a zászlóaljok sortüzei miatt – pusztítók voltak, éppen ezért nem törekedtek mindenáron a csatára. A hadmozdulatok inkább az erődök, a raktárak, az utánpótlási vonalak és a kulcsfontosságú állások ellen irányultak. Ez tudományos hadviseléshez vezetett, amelyben a manőverezési képességet többre tartották, mint a csatában a harciasságot. A manőverezés, a menetelés, az egymást követő kis lépések stratégiája pedig a megsemmisítés stratégiája felett diadalmaskodott.

MacGregor Knox *Tömegpolitika és nacionalizmus mint hadügyi forradalom: a francia forradalom és ami utána következett* című írásában hangsúlyozza, hogy a *Bildung*, a sorozás, a tisztok kiválasztása, és a hadművelési és taktikai módszerek álltak a nagy reformok középpontjában. Scharnhorst a napóleoni hadjáratok vizsgálata alapján és Poroszország 1806-os vergődésének első kézből szerzett tapasztalataiból okulva arra a következtetésre jutott, hogy el kell érnie, hogy a hadsereg egy vezérrel, Nagy Frigyes kvalitású géniusz nélkül is megállja a helyét. Az ő válasza az átalakított vezérkari rendszer volt, melyet a legkiválóbb beosztott és közepes rangú tisztok szakosított katonai képzésére épített. E képzés központi eleme a mélyreható szakmai és katonai-történelmi alapokon álló kritikus gondolkodás volt, célja pedig a független cselekvéshez szükséges rátermettség és képesség kialakítása. Scharnhorst azt szerette volna, ha a törzsek tisztjei nemcsak a parancsnok segédjei lennének, hanem egyfajta központi idegrendszerét alkotnák a stratégiai tervezésnek és a hadművelési irányításnak. A francia hadügyi forradalom által megteremtett tömeghadseregek így megbízhatóan működhetnek a géniusz nélkül is, biztosítva, hogy emberek százai a „megfelelő helyen és a megfelelő időben harcoljanak”.

Peter Paret *Napoleon és a háború forradalma* című tanulmánya szerint még a legelfogultabb elemzések sem bizonyítják egyértelműen, hogy Napoleon felfedezte a háború bizonyos állandó értékeit, és ezeket hadjáratai és írásai révén továbbadta a modern kor katonáinak. Napoleont gyakran láttatják örök igazságok felkent beavatottjaként, pedig ő csak a már mások által is felfedezett ismereteket fogalmazta meg különösen világos formában. A tizenkilencedik században, sőt még 1914-ben is életben tartotta ezt a hitet a napóleoni időszakhoz kötődő egyfajta kortárs-érzés: Frigyeshez vagy Gusztáv Adolfhoz képest Napoleon egy olyan korszak kezdetén élt, amit az akkori emberek már a modern kor kezdetének tartottak. Napoleon ilyen módon való vizsgálata is csak akkor igazolható, ha az időtlen igazságokat nagy általánosságban fogadjuk el. Az erőösszpontosítás általános igénye, az erőforrásokkal való gazdálkodás, a morál fontossága – többségükben közhelyszerű megfigyelések, amelyeket a napóleoni és a Napoleon utáni korszak formált át a „háború elvei” elnevezésű, változó tartalmú tételsorral.

John Shy *Jominitől* szóló tanulmányában megállapítja, hogy nemcsak Európában, hanem még az Atlanti-óceán másik oldalán is Jominit tartották a napóleoni hadviselés legavatottabb ismerőjének és az elméleti katonai gondolkodás atyjának. Az

akkor még kicsi West Point katonai akadémián Gay de Vernon *Értekezés a hadtudományról és az erődítéstanról*, című művének fordítását használták. Szerepelt benne egy függelék a háborús elvekről, egyértelműen Jomini munkája alapján, amelyet az amerikai szerkesztő így jellemezett: „Mestermű, mégpedig a leghitelesebb formában. Tény, hogy senki sem tarthatja magát alkalmasnak egy magasabb egység irányítására, ha előtte nem tanulmányozta a Jomini által lefektetett elveket, és nem elmélkedett róluk.” A Napóleon utáni fiatalabb tisztgenerációkat épp annyira lenyűgözte, mint az idősebbeket, hogy a hadviselés egy maroknyi stratégiai elvvé leegyszerűsíthető, ami nagy hatással volt a hadviselés modern szakirodalmára.

Peter Paret *Clausewitz* c. tanulmányában úgy látja, hogy a Clausewitz íásaiban megválaszolni kívánt kérdések – Hogyan elemezhetjük a háborút? Mi a háború? – a nukleáris korszakban nagyobb jelentőségre tettek szert, mint szerzőjük életében. Az 1792 és 1815 között Európát többször elborító erőszakhullám milliók számára halált és szenvedést hozott, határokat törölt el, ugyanakkor megváltoztatta és megnyitotta a társadalmakat. Mint minden háború után, sokan írtak tapasztalataikról és vonták le a jövőnek szóló következtetéseiket, de nem volt igény arra, hogy a stratégia és taktika felszíne alatt magának a háborúnak a jelenségét tárják fel mélyebben. A háborút továbbra is az emberi lét olyan állandó velejárójának tekintették, amelynek a technikai oldala időről időre változhat, de ő maga egyébként változatlan marad. Amikor szokatlanul újító vizsgálódásába belekezdett, Clausewitz maga sem érzékelte a kulturális vagy társadalmi válságot. Ma, a nukleáris fegyverkezés árnyékában ez a felismerés történelmi háborúkkal kapcsolatos gondolkodásunkat is befolyásolja. Megerősíti érdeklődésünket az államok közötti erőszak természetének megértését célzó korábbi gondolatok iránt. Clausewitz *A háborúról* című, legjelentősebb elméleti művét, *opus magnum*át ma többen olvassák, mint 1830-as évekbeli megjelenését követően bármikor. Valószínűleg nem csupán azért, mert időközben klasszikussá vált, hanem mert bízunk benne, hogy észrevételeinek ma is hasznát vesszük. Miként olyan szépen megfogalmazza a stratégiai elmélet feladatát: „az elmélet csupán szemlélet, nem pedig tan... Az elmélet nevelje a leendő hadvezér szellemét, vagyis irányítsa önképzését és nevelését, ám nem szükséges, hogy a csatamezőre is elkísérje... Ha az elméletből eredő szemlélet nyomán az alapelvek és szabályok úgyszólván önmaguktól alakulnak ki, így kristályosodik ki maga az igazság is... Még az alapelvek és szabályok is inkább a gondolkodó értelem főirányvonalát mutassák, semmint hogy a végrehajtás útját cövekeljék ki.”

Holger H. Herwig *A hadiflotta forradalma, 1885–1914* című tanulmányában úgy érvel: a katonai tervező rémálma, hogy egy radikális technikai áttörés a háborúban hirtelen előnyt adhat az ellenségnek, kevésbé fenyegető, mint azt sokszor állítják. Az 1860-as és az 1920-as évek között, a HMS Warriortól a HMS Queen Elizabethig a hadihajók külső megjelenése, meghajtása, fegyverzete és tűzvezető rendszere drámai változásokon ment keresztül. Ebben az időszakban minden egyes évtized technikai újdonságai alapvető változásokat eredményeztek, ám végeredményben egyetlen ilyen műszaki áttörés sem vált dominánssá, vagy változtatta meg gyökeresen a tengeri hadviselést.

Jonathan B. A. Bailey *Az első világháború és a modern hadviselés születése* című írásában hangsúlyozza, hogy a nagy háború hadügyi forradalmát a hadviselés háromdimenziós modellje, a páncélosokat és a légiert érintő tömeges fejlesztések a

következő időszakban az 1917–1918-ban lefektetett alapelveket csak kiegészíteni tudták. A rákövetkező háborúk számtalan technikai és taktikai összetevője az első világháború idejéből eredeztethető, de a háború sokja gyorsító hatással volt a fejlődésükre.

Végül Terence Zuber provokatív tanulmánya a *Schlieffen-tervvel* kapcsolatos történetírói dilemmákat tekinti át. Amint köztudomású, az első világháború előtti német háborús tervezés történetét a „Schlieffen-terv” határozta meg, amelyet a nem sokkal korábban visszavonult vezérkari főnök, Alfred von Schlieffen gróf egy „Denkschriftben” fejtett ki 1906 elején. Ám a szerző szerint bizonyítható lenne, hogy sem Schlieffen, sem az ifjabb Moltke idejében nem tervezte a német hadsereg, hogy a jobbszárnya Párizsnál jelenjen meg. A német balszárny soha nem volt gyenge; sőt inkább mindig is nagyon erős volt – igazság szerint éppen hogy nem a jobb-, hanem a balszárny vívhatta volna meg a döntő csatát. A háború nyugaton nem német, hanem francia támadással indult volna. Ha a németek döntő győzelmet aratnak, az a lotaringiai vagy a belgiumi ellentámadás eredménye lenne, nem pedig egy franciaországi invázióé. Véleménye szerint nem is volt arra irányuló szándék, hogy a francia hadsereget egy hatalmas, Cannae jellegű csatában semmisítsék meg.

A témára vonatkozó korábbi magyarországi kiadványok közül feltétlenül külön is meg kell említeni a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem hadászati-stratégiai, ill. hadtörténelmi jegyzeteit Szántó Mihály, Simon Sándor tollából. Nem kevésbé *A hadművészet középkori és újkori klasszikusai* című, Rázsó Gyula bevezetésével megjelent szöveggyűjteményt (Budapest, 1974), valamint Ács Tibor szerkesztésében *A magyar katonai gondolkodás története* című tanulmánygyűjteményt (Budapest, 1995). A hadtörténetírás klasszikusai közül Machiavelli műve többször is megjelent magyar fordításban, miként Carl von Clausewitz *A háborúról* című művét is forgathatjuk Hazai Samu 1999-ben reprintben is kiadott, valamint Réczey Ferenc e kötetben is hasznosított fordításában (Budapest, 1961). Itt kell utalnunk Perjés Géza Clausewitzcel foglalkozó munkáira (*Clausewitz*, Budapest, 1983, valamint *Clausewitz és a háború praxeológiája*, Budapest, 1988). Az utóbbi évek legnagyobb vállalkozása pedig az e kötetben is emlegetett B. H. Liddel Hart *Stratégiájának* megjelenése volt, Soproni András fordításában (Budapest, 2002).

Ács Tibor szerencsésen választotta idézetül úttörő tanulmányában, *A XIX. századi magyar katonai gondolkodás irányzataiban* Forinyák Gyula *Hadászatából* a következő gondolatot: „A hadászat és hadi történet tanulmányozása végre a szellemi merészség fokozását is elősegíti”. Szükségünk is van erre, mert – a hadtörténészek és katonai gondolkodók szerencséjére – a háborúk mélyebb természetét, béke és háború bonyolult dialektikáját még mindig nem ismerjük kielégítően. Van még mit olvasnunk és gondolkoznunk róla.

Machiavelli – a háború művészetének reneszánsza

„Ha annyi forradalom, annyi hadjárat után már-már úgy látszik, hogy a katonai erények kihaltak Itáliában, ez csak azért történhetett, mert a dolgok régi rendje már nem jó, és egyikünk sem tudta megtalálni a helyeset és újat. Semmi sem válik annyira becsületére a férfinak, mint ha új törvényeket, új rendet alkot, amikor ő maga is csak nemrégiben ragadta kezébe a vezetést.” *A fejedelem* című művének híres utolsó fejezetében – „Buzdítás Itália elfoglalására és a barbárok keze közül való kiszabadítására” – Machiavelli így fogalmazta meg azt az írásaiban gyakran visszatérő gondolatot, hogy korának legsürgetőbb és legfontosabb kihívásait az új katonai intézmények és az új hadvezetési módszerek jelentik. Machiavellit általában az új, a modern korszak első képviselőjeként tarják számon a politikai gondolkodás fejlődésében. A politika világát illető minden gondolatát átjárta az a meggyőződése, hogy a korabeli itáliai államok katonai szervezetét meg kell változtatni. Aligha túlzás azt állítani, hogy Machiavelli azért lett politikai gondolkodó, mert előbb katonai gondolkodó volt. Korának katonai kérdéseiről alkotott nézetei befolyásolták egész politikai látásmódját.

1.

Machiavelli sajátos helyet foglal el a katonai gondolkodásban, mert felismerte, hogy a katonai módszerek változásai szorosan összefüggnek a társadalmi és a politikai életben végbement forradalmi újításokkal. A közönséges szemlélő számára a katonai fejlődés oksági viszonyai közötti összefüggés nyilvánvalónak tűnhet. A puskapor felfedezése, illetve a lőfegyverek és a tüzérség alkalmazása megpecsételte a lovagi páncél sorsát, és ezzel elkerülhetetlenné vált a középkori hadszervezet összeomlása, hiszen abban éppen a lovagok játszották a döntő szerepet. Machiavelli kortársa és itáliai honfitársa, Ariosto *Az eszeveszett Orlando* (1516) című művében elmeséli, hogy hőse, a lovagi erények megtestesítője, Orlando miként kényszerült szembenézni a tűzfegyverrel rendelkező ellenséggel:

Egyszerre mennydörög és megrendül a föld,
A remegő bástyák visszhangzanak.
A csapás, mely soha nem jön hiába,
Összetör mindent, mi útját állja,
Süvöltő szélben robog tova.

Miután a legyőzhetetlen Orlando felülkerekedett ezen a félelmetes ellenségen, válogathatott a gazdag zsákmányból:

Semmi nem térítheti el a bajnokot
Ama diadalmas nap minden prédájától,
Kivéve azt a fegyvert, melynek ellenállhatatlan ereje
Gyorsaságában a villám társa volt.

Azután kihajózott a tengerre, a fegyvert a vízbe hajította és felkiáltott:

Ó, átkozott fegyver! Halál hitvány eszköze!
Süllyedj a sötét alvilág birodalmába!
Kit Belzebub csalárd fondorlattal tervezett,
Hogy elpusztítsd az emberi fajt...
Hogy soha többé lovag vagy gaz hitszegők
Ne merjenek háborúban általad
Lesből támadni nemesebb ellenfélre,
Heverj hát alant a mélységben örökké!

Röviden szólva tehát, ha nem találták volna fel a tűzfegyvereket, vagy legalább be lehetne tiltani őket, a lovagok világa teljes fényében élhetne tovább az idők végezetéig. Ez a lovagság hanyatlására vonatkozó irodalmi magyarázat aligha fedí a valóságot. A katonai intézmények történetét nem lehet elválasztani egy korszak általános történetétől. A középkor társadalmi szerkezetének széthullása egyben szerves részének, a középkor katonai rendszerének a végét is jelentette. A lovag szellemi és gazdasági értelemben egyaránt a középkor jellegzetes alakja volt. A hierarchia csúcsán az Istenre tekintő társadalomban minden világi tevékenység vallásos értelmet kapott. Kifejezetten a lovagság feladata volt a vidék népének védelme és gyámolítása; háborúban a lovag Istent szolgálta. Katonai szolgálatait hűbérura rendelkezésére bocsátotta, akit az egyház bízott meg a világi ügyek ellenőrzésével. A spirituális és vallási vonatkozások mellett azonban a hűbéres és a hűbérúr közötti katonai köteleknek jogi és gazdasági vetületei is voltak. A lovag földje, a hűbérbirtok a hűbérúr adománya volt, és elfogadásával a lovag vállalta, hogy háború idején katonai szolgálatot teljesít a hűbérúrnak. A javak és a szolgálatok cseréje volt ez, ami a középkor mezőgazdasági szerkezetéhez és földbirtok szerkezetéhez illeszkedett.

A háborúnak igazságszolgáltatásként való egyházi felfogása, a katonai szolgálat korlátozása a földbirtokos lovagokra és csatlósáikra, valamint a hadsereget jelen-

tős kötelékként összetartó erkölcsi és jogi szokások azok a fő tényezők, amelyek a középkorban meghatározták a katonai szervezet jellegzetességeit és a hadviselés módszereit. A középkori hadsereget kizárólag akkor lehetett összehívni, ha arra valóban szükség volt; csak egy adott hadjárat céljaira vetették be, és csak addig maradt együtt, amíg a hadjárat tartott. A katonai szolgálat határozottan időleges jellege, illetve a nemes harcosok egyenlő helyzete megnehezítette, sőt néha lehetlenné is tette a szigorú fegyelem megtartását. Egy csata gyakran alakult át egyes lovagok személyes küzdelmévé, és a vezérek egy-egy ilyen külön összecsapásának eredménye döntő jelentőséggel bírt. Mivel a hadviselés vallási és erkölcsi feladatok teljesítését jelentette, erősen hajlottak arra, hogy a háborúkat és a csatákat rögzített szokások és előre meghatározott szabályok szerint vívják.

Ez a katonai szervezet a középkor egész társadalmi szerkezetének jellegzetes terméke volt, ezért a társadalmi szerkezet bármiféle változása elkerülhetetlen hatással volt a hadviselésre. Amikor a pénzforgalmon alapuló gazdaság gyors térhódítása megrengette a középkori társadalom mezőgazdasági alapjait, e fejlődési folyamat közvetlenül hatott a katonai intézményekre is. Az új gazdasági rendszer úttörői – a városok és a jómódú hűbérurak – a harcmezőn is jól kihasználhatták az új lehetőségeket: szolgálataikért pénzbeli ellenszolgáltatást fogadtak el, illetve pénzjutalommal és fizetéssel vásárolták meg a szolgálatokat. A hűbérúr egyrészt pénzt fogadott el azoktól, akik nem kívánták teljesíteni katonai kötelezettségeiket, másrészt pedig rendszeres fizetés ígéretével maga körül tartotta azokat a lovagokat, akik hosszabb időre a hadseregében maradtak a háború után is. Ezzel egy állandó és hivatásos hadseregnek vetették meg az alapjait, és többé nem voltak kiszolgáltatva a hűbéreseiknek. A hűbéri hadsereg átalakulása hivatásos hadsereggé, valamint a hűbéri állam átalakulása bürokratikus és abszolutista állammá nagyon lassú folyamat volt és csak a 18. században teljesedett be. A hűbéri hadseregek igazi lovagi eszményei azonban már korán és gyorsan elenyésztek. Ezt a változást világítja meg egy 15. századi ballada, amely a burgundiai Merész Károly hadseregének életét írja le.² A 15. századi Burgundiában egy új társadalmi réteg jelent meg, amelyet a régi rend képviselői egyfajta felkapaszkodott rétegnek tartottak. Merész Károly ezért különös figyelmet fordított arra, hogy államát a régi hagyományok és szokások szigorú megőrzésével törvényesítse: gyakorlatilag a lovagság romantikus felélesztésének vezéralakja lett. Nagyon jellemző tehát, hogy ebben a balladában „a lovag, a fegyvernök, a testőr és a hűbéres” mind csak egy dologra gondol: „Mekkora lesz a fizetség?” Íme a lovagság csillogó felszíne alatt megbúvó anyagi érdekek rideg valósága.

A legnagyobb hatalmak, Franciaország, Aragónia vagy Anglia hadseregeiben keveredtek a régi és az új elemek, a hűbéri szolgálat és a hivatásos rendszer. A korszak nagy pénzügyi hatalmai azonban, az itáliai városok kizárólag hivatásos katonákra kezdtek támaszkodni. A 14. századtól kezdve Itália volt „az ígéret földje” minden olyan lovag számára, akinek a háború leginkább pénzkereseti eszköz volt. Az egyes csoportokat (*compagnie di ventura*) a vezetőik (*condottieri*) szerelték fel és fizették, akik minden olyan hatalomnak felajánlották a szolgálataikat, amely kész volt meg-

¹ Lodovico Ariosto: *Orlando Furioso* Ford. John Hoole. London, 1783; Philadelphia, 1816, 1. könyv, 9. canto. Magyarul: Az eszeveszett Orlando. Budapest, 1994, Simon Gyula fordítása.

² Emile Deschamps balladája, a Quand viendra le trésorier? In E. Deschamps: *Oeuvres complètes*. Szerk. Saint Hilaire, Paris, 1884, 4:289. o.

adni az árát. Itáliában tehát a katonáskodás minden egyéb polgári tevékenységtől különböző önálló hivatássá vált.

A pénzgazdálkodás hatása nagyobb lehetőséget biztosított a hadseregek toborzására. A korábbi katonai hagyományok által nem befolyásolt, új társadalmi rangú emberek a pénz csábítására álltak szolgálatba. Az új emberek megjelenésével egyúttal új fegyvereket és új harcmódot fejlesztettek ki és vezettek be. A százéves háborúban íjászok és gyalogosok jelentek meg a francia és az angol hadseregben. Az új katonai módszerekkel való kísérletezést felgyorsították azok a vereségek, amelyeket Merész Károly csapatai szenvedtek el a svájciaktól a 15. század végén: a Morat és Nancy melletti csatákban (1476) Merész Károly lovagjai képtelenek voltak megtörni a svájci gyalogos katonák alakzatait, és nem tudtak áthatolni lándzsaerdejükön. Ennek az eseménynek egész Európában híre ment. A gyalogságnak ezentúl komoly helye lett a korszak hadszervezetében.

A puszkapor feltalálásának jelentőségét tehát a következő általános fejlemények hátterében kell értékelni: a pénzgazdálkodás kibontakozása; a hűbérúr kísérlete, hogy megszabaduljon a hűbéreseinek való kiszolgáltatottságától, valamint megbízható hatalmi központot építsen ki; harmadszor, a hűbéri kötelékek lazulását követő útkeresés a hadszervezet módszereinek területén.

Nem a lőfegyverek és a tüzérség volt e fejlemények oka, mégis fontos kiegészítő szerepet játszottak, mivel meggyorsították a fejlődést. Mindenekelőtt erősítették a hűbérúr helyzetét a hűbéreseivel szemben. A tüzérség alkalmazása a hadjárat alkalmával kemény feladatnak bizonyult; sok szekérre volt szükség az ágyúk és felszerelésük szállításához, karbantartókat és ágyúmestereket kellett alkalmazni, így az egész vállalkozás nagyon költséges lett. A korszak katonai kiadásait rögzítő feljegyzések azt mutatják, hogy a tüzérség költségei aránytalanul nagy részét tették ki a teljes összegnek.³ Csak a nagyon gazdag fejedelmek engedhették meg maguknak a tüzérség alkalmazását. A tüzérség feltalálásának elsődleges katonai hatása továbbá a kisebb államokkal és a független helyi központokkal szemben a nagyhatalmaknak kedvezett. A középkorban a vár, mintegy utolsó menedékként, viszonylagos biztonságot nyújtott a támadások ellen. Ebben az időszakban sokkal többre tartották az erődítés művészetét.⁴ A kis államok a határaik mentén olyan erődöket építettek, amelyek révén még az erősebb ellenséggel szemben is ki tudtak tartani. Ezek a középkori erődítmények azonban védtelenek voltak a tüzérséggel szemben. Ezáltal a katonai egyensúly erőteljesen elmozdult a támadó hadmozdulatok irányába. A 15. század egyik nagy itáliai építésze, Francesco di Giorgio Martini, Urbino hercege erődépítési munkálatainak vezetője így panaszkodott erről a hadi építészetről szóló értekezésében: „Aki a védelmet a támadás szintjére tudja emelni, inkább istenség, mint emberi lény.”⁵

³ Lásd például Ordine dell'Esercito Ducale Sforzesco, 1472–1474. *Archivio storico Lombardo*, 1. sorozat, 3. kötet (1876), 448–513. o.

⁴ Lásd Charles Oman: *A History of the Art of War in the Middle Ages*. London, 1924, 1: 358. o.

⁵ Francesco di Giorgio Martini: *Trattato di architettura civile e militare*. Szerk. Carlo Promis. Torino, 1841, 131. o.

A hadseregek összetételének és a katonai módszereknek ezek a változásai a katonai szervezet lélektani vetületét is érintették.⁶ A hűbériség által kialakított erkölcsi tradíció és normák többé nem hatottak azokra az emberekre, akikből a hadseregeket toborozták. A gazdagságra és zsákmányra vágyó kalandorok és útonállóak a háborúban semmit nem veszíthettek, csak nyerhettek – és ők alkották immár a hadseregek magvát. Olyan helyzetben, amikor a háborút már nem vallási kötelességvállalásnak tartották, a katonai szolgálat célja az anyagi gyarapodás lett. Erkölcsi kérdés lett, hogy lehet-e olyan hivatást választani, amelynek célja mások legyilkolása. Európa legműveltebb területein, így például Itáliában, az emberek megvetették a katonákat és a katonáskodást.

2.

Machiavelli személyes életkörülményei alapvetően hozzájárultak ahhoz, ahogyan korának fő kérdéseit megközelítette. Politikai íróként pályája akkor indult, amikor a Medici család 1512-ben visszatért Firenzébe, és elűzte őt a firenzei kancelláriából, ahol már tizennégy éve szolgált a firenzei köztársaságot. Írásai, ahogy már Machiavelli óta sokan mondták, olyan tanulságokkal szolgálnak, amelyeket személyesen vont le „korának régóta felhalmozódó tapasztalataiból.”⁷ A közélet színpadára vonatkozó megfigyeléseit általában a firenzei kancellárián végzett munkája során megismert előírások, szabályok és törvények hatásának tulajdonítják.

A reneszánsz Itália városaiban a kancellária alkalmazottai rendszerint unalmas tisztviselők voltak, akik lejegyezték és végrehajtották előjáróik döntéseit. Machiavelli kivétel: ő 1498 és 1512 között politikai jelentőségű személlyé nőtte ki magát a firenzei köztársaságban. Amint Guicciardini írta neki tréfásan a kegyvesztettség éveiben, miután elvállalt egy jelentéktelen és csaknem nevetséges küldetést az egyik ferences rendi káptalanhoz: „jobb időkben királyokkal, hercegekkel és fejedelmekkel tárgyaltál.”⁸

Számos oka volt annak, hogy Machiavelli miért játszott fontosabb politikai szerepet 1512 előtt, mint a kancelláriai tisztviselők általában. Régi és köztiszteltben álló családjából tizenkét *gonfaloniere* és hatvanhat magas rangú tisztviselő került ki. Niccolò Machiavelli e család egyik törvénytelen ágából származott, ezért nem is lehetett tagja a döntéshozó testületeknek vagy a politikai szerepet játszó tisztviselői karnak. Neve, illetve a vezető politikushoz, Niccolò di Alessandro Machiavellihez fűződő barátsága azonban kiemelte a kancellária átlagos munkatársai közül.⁹

Machiavelli jelentőségének elsődleges oka azonban az volt, hogy az élethosszigla-

⁶ Általában lásd Piero Pieri: *Il Rinascimento e la crisi militare italiana*. Torino, 1952, illetve a *Military Development and Fighting Potential of a Soldiers and the State* című fejezeteket in M. E. Mallett – J. R. Hale: *The Military Organization of a Renaissance State*. Cambridge, 1984, 65–100., 181–198. o.

⁷ Machiavelli ajánlása Lorenzo de' Medici számára *A fejedelemben*: „lunga esperienza delle cose moderne”. A fejedelem című műből vett idézeteket Juhász Vilmos fordításában közöljük (N. Machiavelli: *A fejedelem*. Budapest, 1991, Kossuth Kiadó) egyéb írásaiból idézett részleteket műveinek 1987-es, két kötetes magyar kiadásából vettük át.

⁸ Francesco Guicciardini Niccolò Machiavellinek, 1521. május 18.

⁹ Lásd Roberto Ridolfi: *The Life of Niccolò Machiavelli*. London, 1963, 29. o.

ni *gonfaloniere*, Piero Soderini közeli bizalmasa lett.¹⁰ Az élethossziglani *gonfaloniere* hivatalát 1502-ben hozta létre a firenzei nemesek egy csoportja, akik azt remélték, hogy az korlátozza és csökkenti a Nagytanács befolyását, amelyben a középosztályok voltak többségben. Soderini azonban csalódást okozott a nemeseknek, mert megválasztását arra tekintette megbízásnak, hogy fenntartsa és megszilárdítsa a Nagytanács által megtestesített népuralmat. Soderini kedvelte Machiavellit, akit különböző kormányzati feladatokkal és küldetésekkel bízott meg, hiszen tudta, hogy nemesi ellenfeivel vívott harcában hasznos, ha teljesen az ő kegyeitől függők szolgálataira támaszkodik.

Ezen túlmenően azonban Machiavelli egyúttal figyelemreméltó személyiség is volt, és bizonyára ez volt a fő oka annak, hogy tevékenységi és felelősségi köre túlmutatott egy átlagos kormányhivatalnokén. Machiavelli korabeli ábrázolásait nem ismerjük. Azok a festmények és mellszobrok, amelyek állítólag őt ábrázolják, egy sejtelmesen mosolygó, rókaravaszágú arcot mutatnak, de ezek a 16. század végén készültek, amikor Machiavelli alakja már a számító erkölcsstelenség és a gonosz megszemélyesítőjévé vált. Machiavelli azonban nem csupán az értelem és a körültekintés megtestesítője volt. Tudott lobbanékony is lenni, aki az érzelmek viharában minden elővigyázatosságot sutba vágott. Szívesen űzött gúnyt saját magából és másokból is. Machiavelli és a vezető firenzei államférfiak – Guicciardini, Filippo Strozzi, Francesco Vettori – között az volt az elsődleges kapcsolat, hogy valamennyien érdekeltek voltak koruk közéleti eseményeiben; emellett ezek a firenzeiek úgy tartották, hogy Machiavelli kiváló elemzést ad a korabeli helyzetről. Ő azonban még számos más minőségben is szolgálta őket: lendületesen fogott hozzá, hogy barátja, Guicciardini leányai számára házassági terveket szőjön; máskor fényűző lakomát rendezett Filippo Strozzi részére. Machiavelli tudta, hogy *maître de plaisir* szerepe révén megtarthatja a barátságát azoknak az embereknek, akik lépést tartottak korukkal. Látásmódja és gondolatvilága ilyen körülmények között alakult ki: kiszolgáltatott és kívülálló helyzetben volt, de a politika világának megértésében egyenlőnek, sőt feljebb valónak tartotta magát azoknál, akik a döntéshozás jogával és hatalmával rendelkeztek. Machiavelli ugyan jócskán érintett volt, mégis egyfajta távolságból szemlélte a közéletet. Egyetlen kortársa sem volt képes így ötvözni az ítélőképességet és a távolságtartást, és ilyen folyamatosan a tények és a lehetőségek között lavírozni.¹¹ Machiavelli tudatában volt annak, hogy kétes helyzete feszültségekkel terhes. *Mandragora* című művének előszavában ezt olvassuk a szerzőről: Itália egész világában senkit nem ismer el feljebbvalójának, „nem tisztel nőt se férfit, ha szolgálnia kell is azt, ki nála elegánsabb köpenyt tud vetni vállra”.¹²

Egyik kancelláriai feladatáért titkára volt a Tíz tanácsának, amely mint a háborús és katonai ügyek kormányzati bizottsága működött.¹³ Machiavelli tehát

¹⁰ Machiavelli helyzetéhez Soderini idején lásd saját munkámat: *Machiavelli and Guicciardini*. Princeton, 1965 – New York, 1984, különösen a 2. fejezetet.

¹¹ Machiavelli érdeklődéséhez ezzel kapcsolatban lásd *A fejedelem*, 15. fejezet.

¹² „... in ogni parte del mondo dove el si sona, non istima persona, ancor che facci el sergieri a colui che può portar miglior mantel di lui.” Magyarul Karinthy Ferenc fordításában.

¹³ Machiavelli tevékenységéhez a kancellárián lásd Jean-Jacques Marchand: *Niccolò Machiavelli. I primi scritti politici (1499–1512)*. Padova, 1975. Közli és elemzi a legtöbb hivatalos iratot, amelyet Machiavelli a kancellária tisztviselőjeként készített.

belülről ismerte meg a Pisa feletti hatalom visszaszerzésére irányuló firenzei törekvéseket. A Pisa elleni háború maradt a fő gondja a következő tíz évre, amíg végül Pisa 1509-ben megadta magát. Firenzén kívüli első kormány megbízatása során egy olyan *condottiere* díjazásáról tárgyalt, akinek követeléseit a firenzei kormányzat túlzónak találta. Ezután bevonták a Paolo Vitelli sorsáról folyó tárgyalásokba. A Firenze által felbérelt *condottiere* csapatai bevették Pisa erődjének egyik bástyáját, és a város megnyílt előttük. Vitelli azonban addig késlekedett katonáinak előrelépésével, hogy végül elszalasztotta a lehetőséget. Túlzott óvatossága felkeltette az árulás gyanúját. Felfüggesztették tisztségéből, visszarendelték Firenzébe, börtönbe vetették és végül lefejezték. Az ügy, amelynek iratanyaga nagyjából Machiavelli kezén ment keresztül, nyilvánvalóan kétségeket ébresztett benne, hogy hasznos-e megbízni egy *condottiere* szolgálataiban. Bizonyára megerősödtek ezek a kétségei, amikor egy Pisa előtti firenzei táborba küldték: itt tanúja volt a gascogne-i zsoldosok viselkedésének, akiket Firenze szövetségese, a francia király küldött ígéretéhez híven, hogy visszaállítja a Pisa feletti firenzei fennhatóságot. A zsoldosok nem voltak hajlandók megrohmozni a várost, panaszkodtak a fizetésük és az élelem miatt, végül fellázadtak és elvonultak a táborból.

Machiavelli leghíresebb és legtöbbet vitatott hivatalos küldetése Cesare Borgiához vezetett 1502 utolsó hónapjaiban. Jelen volt Sinigaglia mellett, amikor Cesare Borgia számos ellenséges *condottiere*t beszélt rá a vele való találkozásra, hogy aztán azután embereivel megölesse őket. Az ostobaság, amely a *condottiere*ket Cesare csapdjába vezette, csak tovább táplálta a Machiavelli által a *condottiere*-rendszer iránt érzett megvetést. Különösen rövidlátásuk, döntésképtelenségük és gyávaságuk taszította, miközben Cesare Borgia olyan emberként jelent meg előtte, akiben megvan a nagy hadvezér összes erénye: a becsvágy, a ragaszkodás a főparancsnoksághoz, a képesség a részletes tervezésre, a titoktartás, a döntésképeség, a gyors cselekvés és szűkség esetén a kegyetlenség. Jóllehet az évek során Machiavelli véleménye változott Cesare vonatkozásában, a Sinigaglia melletti emlék meghatározó szerepet játszott abban a felismerésében, hogy újfajta katonai vezetésre van szükség.

A katonai ügyekkel kapcsolatban Machiavelli gondolatának legfontosabb hivatalos foglalata az 1505. decemberi törvény volt, amely elrendelte a firenzei polgárőrség megszervezését.¹⁴ A törvényt ő fogalmazta meg, és bevezetésébe rögtön be is dolgozta néhány kedvenc gondolatát: a köztársaság alapja „az igazság és a fegyverek”; a nagy tapasztalat, a hatalmas költségek és veszélyek azt mutatják, hogy a zsoldoshadseregek haszna megkérdőjelezhető. Az *Ordinanza* nevű törvény 10 000 fős polgárőrség megalakításáról rendelkezett, amelyet egy kormánybizottság válogat össze tizennyolc és ötven év közötti férfiakból, akik Toscana vidéki kerületeiben élnek Firenze fennhatósága alatt. A polgárőrséget háromszáz fős csapatokra kell osztani, és ünnepnapokon a német zsoldosok mintájára kell gyakorlatozniuk. A sorozást azért korlátozták a vidéki kerületekre, mert a Firenze fennhatósága alatt álló városok lakóinak felfegyverzése megkönnyítette volna e városok fellázadását. Arra

¹⁴ Lásd Marchand: *Niccolò Machiavelli. I primi scritti politici (1499–1512)*. Padova, 1975, 450–461. o. A „polgárőrség” nagy hagyományokkal rendelkezett, tehát nem volt új gondolat Firenzében – lásd Charles Calvert Bayley: *War and Society in Renaissance Florence*. Toronto, 1961, különösen a következő fejezetet: The Survival of the Militia Tradition from Bruni to Machiavelli.

nem is számítottak, hogy Firenze polgárait rá lehetne beszélni arra, hogy bármi-féle katonai szolgálat terheit magukra vállalják, noha Machiavelli azt remélte, hogy egyszer majd ez is bekövetkezik. Az *Ordinanzát* ő pusztán a kezdetnek tartotta. Azon is dolgozott – sikertelenül –, hogy a gyalogosok sorozását lovasok sorozásával egészítse ki. Végső célja olyan egységes irányítású hadsereg volt, amely Firenze városának, a terület városainak és a vidéki kerületeknek a lakóiból áll majd össze.

A *condottierék* és a zsoldosok megbízhatatlansága csak az egyik oka volt annak, hogy Machiavelli hevesen szorgalmazta a sorozáson alapuló hadsereg létrehozását. Arra számított, hogy az fontos következményekkel jár majd a firenzei kül- és belpolitikára is: a külügyekben nagyobb függetlenséget hoz, a belügyekben pedig stabilitást eredményez. Machiavelli számos diplomáciai küldetése alkalmával már megtanulta, hogy a külföldi zsoldoshadseregek alkalmazásának kényszere korlátozza a cselekvési szabadságot, és kiszolgáltatottá tesz más hatalmaknak. Más itáliai uralkodókat kellett például megkérnie arra, hogy engedjék át Firenzének a saját *condottierék* és zsoldosaik alkalmazását. Egy franciaországi küldetés során az volt a feladata, hogy elérje a francia királynál, küldjön segédcsapatokat Firenze fennhatóságának helyreállítására a fellázadt területeken. A katonai gyengeségből fakadó veszélyek különösen megnöttek a 16. század első évtizedeiben. Miután 1494-ben a francia támadás felborította a hatalmi egyensúlyt Itáliában, a pápa és a francia király támogatásával Cesare Borgia megerősödött. Ebben a bizonytalan és változékony helyzetben minden nagyobb hatalom úgy vélte, hogy erő alkalmazásával terjeszkedni képes, és el tudja foglalni gyengébb szomszédjait. Nem sokkal a kancelláriai tagság elnyerése után írt első politikai emlékiratában Machiavelli azt állította, hogy egy állam csak kétféleképpen tudja megszerezni, amit akar: „o la forza o l'amore”.¹⁵ Majd rögtön kifejtette, hogy a tárgyalások és a megegyezések – mert ezeket értette *amore* szón – soha nem vezetnek a kívánt célokra; tehát a kormányoknak erőszakot (*forza*) kell alkalmazniuk.

Túlságosan is jól tudta továbbá, hogy egy *condottiere* felfogadása, javadalmazásának megállapítása, illetve egy adott katonai művelethez szükséges csapatok nagyságának kiszámítása mindig belső feszültségekhez vezet. A szükséges pénzüsszeget elsősorban kölcsönök és a gazdagabb polgárokra kivetett adók révén teremtették elő, ezért a felső rétegek igyekeztek ezeket a rendkívüli költségeket minimalizálni. A *gonfaloniere* részére készített emlékeztetőben Machiavelli keserűen fakadt ki a gazdag polgárok ellen, akik mindig akadékoskodnak, valahányszor áldozatot kellett volna hozniuk.¹⁶ Az *Ordinanza* megfogalmazásakor Machiavelli nagy figyelmet fordított a törvény pénzügyi vonzataira. Ismertette a rendszeres kifizetéseket kezelő igazgatási rendszert, hiszen a besorozott embereknek havonta csak egyszer vagy kétszer kell néhány órára összegyűlnie katonai gyakorlatozásra – és egyébként csak háborús időkben kell fizetni őket, amikor távol vannak otthonaiktól –, s így előre ki tudta számítani az *Ordinanza* költségeit, amit a rendes adók fedezhettek. A várható eredmény az lenne, hogy csökken a Soderini iránt ellenséges gazdag réteg befolyása, és megszűnik külpolitikai mindenhatósága. Kezdetben a firenzeiek Machiavellivel együtt csak a parasztságra korlátozták a sorozást, akik a városok szorításában segítségért fordultak Firenzéhez, tehát megbízhatóak voltak. Machiavelli számára

¹⁵ Marchand i. m. 403. o.

¹⁶ Uo. 412–416. o.

egyértelmű volt, hogy a polgárőrség csak akkor fog önként – sőt talán még lelkesen is – harcolni, ha alattvalóival jól bánik az állam. Machiavelli arra számított – vagy legalábbis azt remélte –, hogy miután a polgárőrség kiállta az első próbákat, egyértelművé válnak a sorozáson alapuló hadsereg előnyei, és az *Ordinanza* Firenze városára való kiterjesztése iránti ellenszenvet le lehet küzdeni. Ha a nép kezébe adják a fegyvert, csökken a gazdag felső rétegek befolyása, és megszilárdul a népuralom.

Machiavellit nagyon foglalkoztatta a polgárőrség felállításának ügye. Néhány ke-
rületben ő maga válogatta ki a polgárőrségben szolgálatot teljesítő embereket, majd ellenőrizte a kiképzésüket. Megrendezte a polgárőrség felvonulását Firenzében, a Piazza della Signorián. Machiavelli ténylegesen is irányította a polgárőrség különböző csapatait, amikor bevetették őket Pisa ellen az ostrom utolsó szakaszában. A város bevétele megerősítette abban a meggyőződésében, hogy katonai nézetei helyesek. Még az sem rendítette meg ebben a meggyőződésben, hogy a polgárőrség Prato előtt megsemmisítő vereséget szenvedett, és a Medici család visszatért.

A *Firenze története* című munkájában Machiavelli különös örömét lelte azon 15. századi csaták leírásában, ahol a *condottierék* itáliai földön harcoltak. Ezt írja az 1423-as Zagonara melletti csatáról: erről a vereségről „sokat beszéltek egész Itáliában, a csatának összesen három halottja volt, Lodovico degli Obizzi és két embere, akik leestek a lóról, és belefulladtak a sárba”. Az Anghiari melletti csatáról: „négy órán át tartott, csupán egy ember vesztette életét, és nem sebesülés következtében, hanem azért, mert leesett lováról, és összetaposták”. Az itáliai *condottiere* ilyen megvető és gúnyolódó bemutatása nyilvánvalóan méltánytalan; néhányan valóban kiváló és bátor katonák voltak, akik kiérdemelték volna a tiszteletet és az elismerést.¹⁷ Machiavelli célja azonban nem a történeti igazság és tárgyilagosság volt. Hivatali éve alatt három csatát vívtak meg, amelyek ámulattal és félelemmel töltötték el egész Itáliát. Cerignola mellett, ahol Gonsalvo da Cordoba ragyogóan kiképzett spanyoljai legyőzték és kiűzték a franciákat Nápolyból; Agnadello mellett, ahol a franciák győztek, és *condottierék* viszálykodása Velencének a szárazföld, a *terra ferma* elvesztését jelentette; végül Ravenna mellett, ahol állítólag az egész évszázad legvéresebb csatáját vívták, amelyben Gaston de Foix fergegetes támadása francia győzelmet hozott a spanyol és a pápai csapatok felett. Kortársai számára, akik sokat elemeztek ezeket a csatákat, Machiavelli nyilvánvalóvá tette, hogy beköszöntött a hadviselés új korszaka.

3.

Machiavelli *A fejedelemben* hírnevet ígért annak az új uralkodónak, aki bevezeti a hadviselés új törvényeit; az olvasónak nem lehet kétsége afelől, hogy Machiavelli valóban tudatában volt ezeknek az új szabályoknak. Továbbá az is világos, hogy ezt az új forradalmi tanítást mutatja be *A háború művészete* című könyve. E könyv olvasója azonban meg fog lepődni, sőt talán csalódnai is fog, mert amit ebben a könyvben talál, az nagyon különbözik a korszerű „új” elmélettől. A kérdés az, hogy mit értünk az „új” szón. Abban a hiú hitünkben, hogy a jövő feltétlenül jobb, mint a múlt vagy a

¹⁷ Zagonarai csata: *Firenze története*, 4. könyv, 6. fejezet; anghiari csata: uo. 5. könyv, 33. fejezet. A *condottierék* tárgyilagossabb megítéléséhez lásd Michael E. Mallett: *Mercenaries and Their Masters*. London, 1974.

jelen, az „új” a „rég” ellentétének tűnhet. Mielőtt azonban a haladás eszméje eluralkodott volna az európai gondolkodásban, az emberek általában valamely múltbeli csúcspont után bekövetkezett hanyatlásként élték meg a történeket. Kezdetben ez határozta meg a reneszánsz humanistáinak eszményeit is: a tökéletes világ ideje a klasszikus ókor volt.

Machiavelli humanista oktatásban részesült: különösen Róma mutatta meg neki, hogy egy város-köztársaság világalomra tehet szert, és ezért számára ez lett az eszményi köztársaság megtestesítője. Hogy mennyire a római mintához igazította a nézeteit, annak jellemző példája az emlékeztető, amit a Tízek Tanácsa titkáráként írt arra a kérdésre, hogyan kell bánni a Firenze ellen fellázadt Arezzo népével a firenzei fennhatóság helyreállítása után. Az emlékeztető annak kifejtésével kezdődött, hogy Livius leírása szerint mit tett Lucius Furius Camillus, miután Latium népe fellázadt.¹⁸

A hadviselés új törvényei tehát, amelyeknek itáliai bevezetését Machiavelli látni szerette volna, valójában a római katonai rendszer régi törvényei voltak. Igazi hadviselési alapelveinek kifejtése nagymértékben arra irányult, hogy kimutassa az ókori források alapján, miként viseltek háborút a rómaiak. Azt azonban mindig észben kell tartani, hogy Machiavelli célja nem a tények történetileg hiteles megállapítása volt. A római hadtörténet eseményei mögött álló törvényeket és alapelveket akarta megtalálni, és kimutatni, miként alkalmazhatók azok a jelenre. Machiavelli Rómáról alkotott felfogása nyilvánvalóan utópia, és az innen nyert tényeket csupán arra használta, hogy segítségükkel egy már előre megtervezett képet fejezzen be. Mivel azonban eltökélten törekszik arra, hogy az egyedi esemény mögött felfedezze az általános szabályt, a háború és a hadviselés összefüggéseinek legmélyéig hatol.

Machiavelli politikai írásai közül életében egyedül *A háború művészete* jelent meg. Minden valószínűség szerint e könyv megírása közben szem előtt tartotta annak lehetséges hatását kora közvéleményére. Ez hozzá tartozott a kor irodalmi és tudományos szokásaihoz.¹⁹ Gondolatait a firenzei nemesek és egy *condottiere*, Fabrizio Colonna párbeszédének formájában adja elő.²⁰ A római hadsereg szervezetét és a római hadviselés módszereit az ókori források – különösen Vegetius, Frontinus és Polübiosz – alapján mutatja be, akiknek műveiből gyakran terjedelmes szakaszokat fordított le.²¹ Machiavelli – vagy talán pontosabban a párbeszéd főszereplője, Fabrizio Colonna – szerint a római hadsereg gondosan válogatott polgárőrség volt, amelynek katonái vidéki területekről érkeztek. A római hadseregek közepes méretűek voltak, gerincüket pedig a gyalogság alkotta; a lovasság a csatában nagyon korlátozottan érvényesült, bár fontos szerepet játszottak a felderítésben és abban, hogy elvágják az ellenség utánpótlási vonalait. Machiavelli azért hangsúlyozza a gyalogságot mint a római hadsereg magvát, mert bírálja és elveti a *condottierék* gya-

¹⁸ Marchand i. m. 427. o.

¹⁹ A humanista elméletek Machiavellire gyakorolt hatását tárgyalja újabban J. G. A. Pocock: *The Machiavellian Moment*. Princeton, 1975, és Quentin Skinner: *The Foundations of Modern Political Thought*. 1. kötet. Cambridge, 1978.

²⁰ Machiavelli *Arte della guerra*: lásd 7. lábjegyzet

²¹ Machiavelli forrásaihoz való viszonyát vizsgálja L. Arthur Bird: *Le fonti letterarie di Machiavelli nell'Arte della Guerra. Atti della Accademia dei Lincei*, 5. sorozat, 4. kötet (1896), 1. rész, 187–261. o.

korlátát, akiknek hadseregében a nehézlovasság a főszerep. Ráadásul az *Ordinanza* igazolta, hogy az itáliai városok meg tudták szervezni a polgárőrséget, tehát a római példa követése lehetséges. A római katonai rendszernek ez az újjáélesztése indokolta, hogy a római hadsereg gyakorlatozását igen részletesen írja le. Bemutatta a különböző egységeket, amelyekbe a hadsereget osztották, a parancsok láncolatán alapuló szolgálati utat, a hadsereg harcrendbe állítását és csatában alkalmazott műveleteit, a táborhelyek kiválasztását, valamint a megerősített állások ostromát és védelmét. Machiavelli szemlátomást örömet lelte abban, hogy pontosan megállapítsa, hogyan meneteltek a rómaiak. A reneszánsz mindenre csodálattal tekintett, ami a klasszikus világ alkotása volt, Machiavelli 16. századi olvasói mindezek a részletek még talán érdekelték is. A mai olvasó szemében azonban nem *A háború művészete* Machiavelli legizgalmasabb munkája.

A mű nem korlátozódott teljes egészében a római katonai rendszer kifejtésére, hiszen Machiavellinek szembe kellett néznie az ellenvetéssel, miszerint a római minta talán mégsem alkalmazható az ő korában: a tüzéség feltalálása ugyanis olyan elemet vitt a hadviselésbe, ami a római módszereket szemlátomást elavulttá tette. Erre az ellenvetésre Fabrizio röviden válaszol, mert – ahogy magyarázza – ezt a kérdést máshol már hosszasan tárgyalták; ez utalás Machiavelli *Discorsi* (Beszélgetések) című műve második könyvének tizenhetedik fejezetére.

Fabrizio fő érve az volt, hogy a tüzéség pontatlan; gyakran túl magasra vagy túl alacsonyra lő. A tüzéség mozgatása lassú és nehézkes: csatában könnyen el lehet foglalni rohammal; a csatát a kezítusa dönti el, ahol nincs mód tüzéségi összecsapásra. A tüzéség végül nagyobb hasznára van a támadó, mint a védekező félnek, különösen egy város ostrománál. Mivel a római hadsereg nagy erőssége éppen a támadás képességében rejlett, a tüzéség felhasználható a hadviselés római módszereinek megerősítésére – tehát nem helyettesíti azokat.²²

A puskapor feltalálása forradalmi jelentőségének taglalása vagy – pontosabban – bírálata ellenére az újkor világa rátelepedett Machiavelli eszményi Rómájára. Machiavelli azt állítja, hogy a háború célja a csatatéren szembenézni az ellenséggel és ugyanott legyőzni azt; csak így lehet „sikeresen befejezni egy háborút”.²³

Machiavelli *A háború művészete* című műve hét könyvből áll, és a harmadik könyv nagy részében egy képzeletbeli csata pusztításáról szól. Ez a kitalált csata ráadásul a jelenben zajlik, és egy szemtanú szemszögéből értesülünk róla. „- Nem hallod-e a tüzéséget... Nézzétek, milyen vitézül harcolnak a mieink... Nézzétek a hadvezért, amint lelkesíti és a biztos diadallal kecsegteti őket... Nézzétek, milyen dühödten pusztul az ellenség... nézd, milyen bátran, magabiztosan és nyugodtan nyomulnak az ellenség felé... Micsoda vérontás! Mennyi sebesült! Kezdenek megfutamodni... Vége a harcnak; dicsőséges győzelmet arattunk.”²⁴ Míg *A háború művészete* további részei a hadszervezet gyakorlati részleteivel – a fegyverzettel, a felvonulási renddel, a szolgálati úttal, az erődítésekkel – foglalkoznak, a csatáról szóló rész a háborúban szükséges emberi tulajdonságokat: a bátorságot, az engedelmességet, a lelkesedést és a kegyetlenséget ismerteti.

²² Ez a tárgyalás egy csataleírást követ *A háború művészete* 3. könyvében.

²³ „... non condurrà mai una guerra a onore” – az 1. könyvből.

²⁴ A 3. könyvből.

Említettük már, hogy Machiavelli *A háború művészetében* engedményeket tesz a hagyományoknak is. Miként a könyv előszavában írja, az ókori uralkodók figyelmet fordítottak arra, hogy hűségre, békeszeretetre és istenfélelemre biztassák minden alattvalójukat, és különösen a katonáikat: „Ki ragaszkodnék jobban a békéhez, mint a katonák, akiknek az életét fenyegeti a háború?”²⁵ *A fejedelem és a Beszélgetések* olvasói kétkedve fogadják, hogy ezek Machiavelli valódi érzései. *A fejedelem és a Beszélgetések* olyan könyvek, amelyek a politikai szabályokról és magatartásformáról szólnak, nem pedig a katonai szervezetről és a háborúról. Ha viszont meg akarjuk ismerni Machiavelli gondolatait a háborúról, ezeket is tanulmányoznunk kell. Semmit nem találunk arról, hogy a béke kívánatos volna: *A fejedelem és a Beszélgetésekben* a háború elkerülhetetlen, hatalmas és félelmetes erőként jelenik meg. E művek szerint a világ állandóan változik. Machiavelli nem osztja azt a korában elterjedt nézetét, hogy az ember teljesen Fortuna kezében van, Fortuna hatalmát mégis elismeri: az emberek és az államok csak akkor tudják elkerülni, hogy védtelen játékszerek legyenek Fortuna kezei között, ha a lehető legjobban megerősítik magukat és hatalmukat. Nagyon természetes tehát, ha az államok és uralkodók terjeszkedni és hódítani akarnak. A háború a politikai élet legfontosabb tevékenységi területe.

Az ellentétek és a folytonos bizonytalanság határozza meg a háború jellegét és módszereit: nincs biztonságos út. A bizonytalanság és a veszélyek e környezetében vállalni kell a kockázatokat, a háborúkat pedig a lehető leggyorsabban meg kell vívni úgy, hogy döntő eredményt hozzanak: az ellenség teljes vereségét. A háború legyen „gyors és kemény”.²⁶ Gyors döntést azonban csak a csata hozhat. Mivel minden a csata kimenetelétől függ, mindent meg kell tenni a győzelem biztosításáért; teljes erővel kell harcolni még akkor is, ha az ellenfél gyengébbnek látszik. A csatában kicsikart döntés a célja minden hadjáratnak, amelynek megtervezett és összehangolt műveletnek kell lennie. A parancsnokságot ezért egy ember kezébe kell adni. Ha királyság az államforma, akkor magának az uralkodónak kell ellátnia a főparancsnok feladatát. Háború idején azonban még a köztársaságoknak is egyetlen parancsnokra kell bízniuk a hadseregüket, akinek korlátlan hatalommal kell rendelkeznie; ezt tették a rómaiak is, akik a hadjárat minden részletét „a konzul döntésére és tekintélyére” bízták.²⁷

Machiavelli tökéletesen tudatában volt annak, hogy az általa javasolt „gyors és kemény” háború a katonák érzelmeire is építő kegyetlen küzdelem. Machiavelli számára a háborúval járó erőszak bizonytalan következményekkel járt. Veszélyeket és lehetőségeket egyaránt hordott magában. A veszélyeket az jelentette, hogy a katonák nagy tömegei a heves összecsapás zűrzavarában felhagynak az engedelmességgel, és csak saját menekülésükre gondolnak. Fosztogatni kezdenek annak reményében, hogy a csatát saját személyes javukra fordíthatják. A hadsereg szétszéledhet. A fegyelem és a kiképzés fontosságát újra meg újra hangsúlyozza *A fejedelem és a Beszélgetések* egyaránt. A katonai siker a rend és a fegyelem függvénye. A természetes bátorság nem elegendő. Machiavelli elismerően állapította meg, hogy a német városok „sokra tartják a katonai gyakorlatozást, és számos szabályt alkot-

²⁵ „In quale debbe essere più amore di pace, che in quello che solo dalla guerra puote essere offeso?”

²⁶ „Fare le guerre, come dicono i Franciosi, corte e grosse” – *Discorsi*, II, 6. o.

²⁷ *Discorsi*, I, 1, 33. o.

tak róla”.²⁸ A gyakorlatozást soha nem lehet szüneteltetni vagy befejezni. A bölcs vezetőnek mindig észben kell tartania a fontosságát, és békeidőben éppúgy ragaszkodnia kell hozzá, mint háború idején. Azonban még a gyakorlatozás és a fegyelem kovácsolta kötelék sem biztosít feltétlen engedelmisséget. A kemény büntetéstől való félelemmel kell megerősíteni őket. Szigor és keménység szükséges egy politikai rendszer összetartásához.²⁹ „A fejedelem nem kerülheti el a kegyetlenség vádját, ha arra törekszik, hogy alattvalóit egységben és hűségben megőrizze”; „sokkal biztonságosabb, ha félnek tőled, mint ha szeretnek.” Machiavelli szerint ez az általános politikai szabály különösen érvényes egy hadsereg vezetésére. Hannibál „határtalan kegyetlensége” szükséges volt ahhoz, hogy csapatait egységben tartsa, pedig „a legkülönfélébb emberfajtákból összetoborzott hatalmas hadsereget vezetett idegen országba”; ostobák azok a szerzők, akik páratlan hősként csodálják Hannibált, de ugyanakkor hibáztatják kegyetlenségéért; éppen a kegyetlensége volt sikerének legfőbb záloga.

A kényszerítést azonban egészen más jellegű eszközökkel kell kiegészíteni. A hadsereg katonái között olyan lelki köteléket kell teremteni, amely hőstettekre ösztönöz. Ezt a köteléket leginkább a kényszerűség hozza létre; még ha nem is reménytelen a helyzet, a hadvezérnek hangsúlyoznia kell, hogy fennáll a vereség lehetősége, hogy a katonák elkeseredett bátorsággal harcolnak. A bátorság és a lelkesedés legerősebb ösztönzői azonban a személyes érintettség és az erkölcsi köteleesség érzéséből fakadnak. A háborús szolgálatteljesítést a vallási kötelezettségek teljesítéséeként kell felfogni.³⁰ Machiavelli úgy vélte, hogy az ókori világ vallási ünnepeinek látványos megjelenése – „a sok állat lemészárlásával bemutatott áldozat kegyetlen és véres természete, és e szörnyű látvány gyakorisága” – háborús hevülettel töltötte be az embereket. A keresztény vallás akadályokat állított a harcias erények kibontakozása elé, mert „a legnagyobb boldogságot az alázatban, a szerénységben és az evilági dolgok megvetésében látja”; tehát erőtlenné tette az embereket. Még ha a vallás és a katonai bátorság ókori világban kialakult kapcsolatát nem is lehet újjáéleszteni, a kereszténységben a vallás összeegyeztethető a hazaszeretettel, és a *patria* érdekében feláldozott emberélet párhuzamba állítható a szentek vértanúhalálával. Machiavelli szerint a hazafiság felélesztése a hadsereg hőstetteinek egyik legerősebb ösztönzője lehet – és az is lett.

A hazafias lelkesedést azonban csak olyan hadseregtől lehet elvárni, amely olyan emberekből áll, akik szülőföldjükért harcolnak. Machiavelli minden írásában hangsúlyozott legalapvetőbb tétele szerint egy uralkodó vagy egy köztársaság haderőit annak az országnak a lakosaiból kell felállítani, amelyet a hadseregnek éppen meg kell védenie. „Hiszen Itália pusztulását kizárólag annak köszönheti, hogy uralkodói hosszú éveken át egyedül zsoldoshadseregekre építették hatalmukat.”³¹ „Mert ezek mindig a maguk útjait járják, pártoskodók, fegyelmezetlenek, hűtlenek, barátait

²⁸ *A fejedelem*, 10. fejezet

²⁹ Ehhez és a következőkhöz lásd *A fejedelem* híres 17. fejezetét: „An sit melius amari quam timeri, vel e contra.”

³⁰ *Discorsi*, II, 2; a hazafisághoz mint vallási kötelezettséghez a kereszténységben lásd Ernst Kantorowicz: *Pro patria mori in Medieval Political Thought. Selected Studies*, New York, 1965, 308–324. o.

³¹ Ehhez és a következőkhöz lásd különösen *A fejedelem*, 12. fejezet.

cserbenhagyják, de gyávák, ha ellenség elé kerülnek; nem félnek Istentől, nem ragaszkodnak senkihez sem.” A háború sikerének szükséges feltételei – az önbizalom és a fegyelem – „csak ott vannak meg, ahol a katonák ugyanannak az országnak szülöttei, és egy ideje már együtt élnek”. Tehát a Machiavelli által javasolt katonai újítás első fontos lépése az, hogy az állam saját polgáraiból álló hadsereget állítson, vagyis az állam a *proprie armi* birtokosa.³²

Machiavelli azonban arról is meg van győződve, hogy a polgárok csak akkor hajlandók harcolni és meghalni az uralkodójukért vagy kormányukért, ha elégedettek azzal a társadalommal, amelyben élnek. „Nagy a különbség az elégedett és a saját hírnevéért harcoló hadsereg, illetve a rosszul ellátott és mások érdekeiért harcolni kényszerülő hadsereg között.” A politikai és a katonai intézmények szoros kapcsolatának és kölcsönhatásának ez a tétele Machiavelli gondolatainak legfontosabb és egyben legforradalmibb érvelése is.³³ A firenzei *Ordinanza* törvénytervezetének megfogalmazása óta szinte minden írásában megtalálható az állítás, hogy „*la justitia et le armi*” összetartoznak. Ezt írta *A fejedelemben*: „Ahol nincs megfelelő hadsereg, nem lehetnek jók a törvények sem. Ebből következik, hogy ahol jó a hadsereg, ott helyesek a törvények is.”³⁴ *A Beszélgetések* végén pedig a katonai és a politikai berendezkedés kölcsönhatásának félreérthetetlen meghatározásával szolgált: „Máshol azt mondtam, hogy az államok alapja a jó katonai szervezet; mégsem tartom feleslegesnek, hogy itt is kijelentsem: ilyen katonai szervezet nélkül sem jó törvények, sem más jó dolog nem lehetséges.”³⁵

4.

Machiavelli könyve, *A háború művészete* sikeres volt: a 16. század folyamán huszonegy kiadásban jelent meg, továbbá lefordították francia, angol, német és latin nyelvre is.³⁶ Montaigne szerint Machiavelli éppen olyan szakértője volt a katonai kérdéseknek, mint Caesar, Polübiosz és Philippe de Commines.³⁷ Jóllehet a 17. században a változó katonai módszerek miatt más szerzőkre is hivatkoztak, Machiavellit továbbra is gyakran idézték. A 18. században Saxe marsall erősen támaszkodott rá, amikor megírta *Töprengések a háború művészetéről* című művét (1757). Algarotti – nagyrészt alaptalanul – Machiavelliben látta a mestert, aki megtanította Nagy Frigyeset a taktikára, amellyel ámulatba ejtette Európát.³⁸ Mint minden katonai kér-

³² *Discorsi*, I, 43. o.

³³ Uo. Machiavelli néha nehezen választja el egymástól a célravezető katonai eszközöket, illetve azok belpolitikára gyakorolt hatását. Machiavelli szerint az erődök egyáltalán nem megbízhatóak, mégis fontos szerepet játszik ezekben a gondolatmenetekben annak kérdése, hogy az erődök vajon erősítik vagy éppen gyengítik-e az államot. Lásd To Fortify or Not to Fortify? Machiavelli's Contribution to a Renaissance Debate. In J. R. Hale: *Renaissance War Studies*. London, 1983, 189–209. o.

³⁴ *A fejedelem*, 12. fejezet.

³⁵ *Discorsi*, III, 31. o.

³⁶ Lásd Sergio Bertelli – Piero Innocenti: *Bibliografia Machiavelliana*. Verona, 1979.

³⁷ Montaigne: *Essais*, 2. könyv, 34. fejezet: „Observations sur les moyens de faire la guerre de Julius Caesar.” Magyarul: Michel Eyquem de Montaigne: *Esszék*. Pécs, 2001.

³⁸ Francesco Algarotti 8. és 9. levele – *Scienza militare del Segretario Fiorentino*. In F. Algarotti: *Opere*. Venezia, 1791, 5. kötet.

dések iránt fogékony ember, Jefferson is tartott egy példányt a könyvtárában Machiavelli könyvéből.³⁹ Amikor az 1812-es háború miatt Amerika fokozottan kezdett érdeklődni a katonai kérdések iránt, *A háború művészete* külön amerikai kiadásban is megjelent.⁴⁰

Ez a folyamatos érdeklődés Machiavelli mint katonai gondolkodó iránt nem csupán hírnevének volt köszönhető. *A háború művészetének* számos ajánlása – például a kiképzés, a fegyelem, a sorozás vonatkozásában – egyre nagyobb gyakorlati jelentőséget kapott a kora újkori Európában, amikor a hadseregeket egyre inkább a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből érkezett hivatásosok alkották. Ez nem jelenti azt, hogy a 16. századi hadművészet fejlődése – a kiképzésben, a csapatok kisebb egységekre való tagolásában, a hadjáratok eltervezésében és megszervezésében – Machiavelli hatásának köszönhető. A korabeli katonai újítók inkább annak örültek, hogy találnak egy olyan művet, amely éppen az ő gyakorlatukat fejti ki és indokolja meg. A 16. században ráadásul az ókori irodalom bővülő ismerete és a klasszikus bölcsesség iránti mély tisztelet miatt általában úgy tartották, hogy a római katonai sikerei abból fakadtak, hogy különös hangsúlyt helyeztek a fegyelemre és a gyakorlatozásra. Tehát nem tartották túlzónak Machiavelli kísérletét, hogy a római katonai szervezetet saját kora hadseregeinek mintaként állítsa be. A 16. század végén például a katonai kérdéseket vizsgáló nagyhatású íásaiban Justus Lipsius szintén örökérvényű mintaként kezelte a római katonai szervezetet.

Azonban azt is el kell ismerni, hogy Machiavelli számos tekintetben tévesen ítélte meg, hogy saját korában mi a lehetséges és a kivitelezhető. A múlt és néha még a mi korunk is fontos szerepet tulajdonít Machiavellinek a katonai gondolkodás fejlődésében, mivel a sorozás szószólója volt: katonai elképzelései lényegre törőek voltak, és képes volt megjósolni, hogy mi történik a jövőben. Noha látnoki gondolatait Machiavelli tanulmányozói és csodálói nagyra értékelik, mégis hiba volna túlértékelni nézeteit a sorozás fontosságáról. A sorozásra épülő hadsereg nála a városállam polgárőrsége lett, ami az ókori városállamok mintájára felállított ideiglenes katonai szolgálat volt, de aligha elégítette ki a nagyobb területű államok katonai szükségletét. Ráadásul a jövő – vagy legalábbis a Machiavelli utáni két-három évszázad – nem a sorozásra épülő hadseregeké volt, hanem azoké a katonáké, akiket Machiavelli megvetett és kigúnyolt: a professzionális zsoldosoké.

E fejlődéshez döntő módon hozzájárult az a tényező, amelynek fontosságát Machiavelli egyértelműen tévesen ítélte meg: a katonák lőfegyverrel való felszerelése és a tüzérség növekvő szerepe. Ennek eredményeként a hadseregek magvát a szakképzett személyzet és az állandó katonai intézmények alkották. Nőttek a kiadások, különösen a tüzérség kiadásai. Noha Machiavelli tudatában volt a katonai szervezetek pénzügyi igényeinek, valóban nem vette kellő súllyal számításba, hogy a katonai felszerelés költségei az ágyúk és a puskák miatt emelkednek meg, miként azt sem, hogy a gazdasági erő és a katonai erő kölcsönhatásban vannak. Csak a nagyobb te-

³⁹ A Library of Congress 1815-ös katalógusa, vagyis Thomas Jefferson könyvtára.

⁴⁰ *The Art of War in Seven Books Written by Nicholas Machiavel... to Which Is Added Hints Relative to Warfare by a Gentleman of the State of New York*. Albany, 1815.

rülettel rendelkező uralkodók tudtak felszerelni olyan hadsereget, amelynek segítségével ellenőrzésük alá vonhatták kisebb szomszédjaik területét. Az abszolutizmus szükségyszerű támasza az állandó hadsereg volt; kölcsönösen függtek egymástól.

Machiavellinek a katonai gondolkodásra kifejtett hatása azonban messze túlmutatott a hadviselés technikai szintjén. A római katonai szervezet példás jellegéről kialakított szemlélete ugyan őt magát is félrevezette, mivel alábecsülte az új fegyverek és a gazdasági élet hatását a katonai fejlesztésekre, Róma iránti csodálatának mégis jelentős hozadékaként rávilágított a háború újkori szerepére. A középkor századaiban egy adott társadalmi réteg feladata volt a hadviselés, amit annak értékei és viselkedési szabályai alakítottak. Az volt az első és legfontosabb tanulság, amit Machiavelli az ókori világ tanulmányozásából levont, hogy az állam védelme nem egy különálló kiváltságos csoport feladata, hanem mindazok érdeke, akik ugyanabban a társadalomban élnek.

Még fontosabb volt, hogy a római történetírók tanulmányozása révén megértette korának nemzetközi összefüggéseit: az államok folyamatosan növekednek és terjeszkednek; állandóan hadat viselnek, hogy hatalmukat és területeiket gyarapítsák; saját fennmaradásukért küzdenek, és felveszik a harcot támadóikkal. Machiavelli elsők között értette meg az újkori államok rendszerének versenyjellegét – amint vonakodó követője, a porosz II. Frigyes így fogalmazott meg: *s'agrandir* (terjeszkedni), ez az állam politikájában az örök mozgató elv, *principe permanent*. Következésképpen az állam léte azon múlik, hogy képes-e a háborúra.

Mivel az állam élete a hadsereg minőségén múlik, a politikai intézményeket úgy kell megszervezni, hogy kedvező feltételeket biztosítsanak a katonai intézmények működéséhez. Ez az egyik tétel, amely jelen van Machiavelli minden katonai fejtegetésében, *A háború művészete*, *A fejedelem* és *Beszélgetések* című műveiben egyaránt. A másik tétel az, hogy a háború célja az ellenség behódolásra kényszerítése; a hadjáratnak tehát egységes irányítás alatt kitervelt műveletnek kell lennie, amely a döntő csatával ér véget. A hadjárat vezetésének adott körülményeitől függ majd, hogy melyek e cél elérésének a megfelelő eszközei – vagyis az, hogy mi a helyes stratégia.

Machiavelli katonai gondolkodásának alapja az, hogy átlátja a háború természetét és a katonai berendezkedés szerepét a társadalom szerkezetében; ezek a jelenségek olyan kérdéseket vetnek fel, amelyek egy adott történelmi korszaktól függetlenek. Így Machiavelli gondolatai még akkor is életszerűek maradtak, amikor a francia forradalommal és Napóleon felemelkedésével a hadsereg és a hadviselés új formái jelentek meg.

Meglepő módon a katonai gondolkodás a 16. század után is a Machiavelli által lefektetett alapokon haladt tovább. Mindez nem jelenti azt, hogy Machiavelli meglátásait végső igazságként kezelték. A későbbi elemzések azonban nem az ő szemléletét cáfolták, hanem inkább az ő nézeteit egészítették ki. Például bármennyire fontos is volt Machiavelli elképzelése a csata mindent eldöntő jellegéről, hamar kiderült: nagy szükség van arra, hogy ennek következményeit is sokkal alaposabban elemezzék. A katonai elméletek nem torpantak meg azon a szinten, hogy milyen szabályok kellenek a megfelelő harcrend felállításához; alaposan vizsgálni kellett az összecsapás során bekövetkező események sorozatát is. Másrészt, ha a háború csúcspontját a csata jelentette, akkor az egész hadjáratot a döntő csata szempontjából

ból kellett megtervezni és elemezni. Ezek a megfontolások mutatják, hogy az elméleti felkészülés és a katonai lépések megtervezése sokkal nagyobb szerepet játszik a modern hadviselésben, mint Machiavelli gondolta. Tett ugyan egy futó megjegyzést a hadvezér szerepének jelentőségére, de valójában alig mondott többet annál, hogy a hadvezérnek ismernie kell a történelmet és a földrajzot. Később a katonai tervezésnek és a hadvezér elméleti felkészítésének kérdése központi szerepet kapott a katonai gondolkodásban. E kérdések kidolgozásában a katonai gondolkodás messze túllépett Machiavellin, de valójában nem tettek mást, mint folytatták az általa papírra vetett gondolatmenetet.

Van azonban a modern katonai gondolkodásnak egy olyan vetülete, ami nemcsak hogy nem köthető Machiavelli nézeteihez, hanem kifejezetten ellentétben áll velük. Machiavelli főleg az olyan általános szabályok iránt érdeklődött, amelyek minden állam és minden korszak katonai szervezetére érvényesek. A modern katonai gondolkodás viszont hangsúlyozza, hogy a különböző történelmi környezetben zajló műveletek egymástól is különböznek, és hogy a katonai intézmények csak akkor megfelelőek, ha összhangban vannak egy adott állam berendezkedésével és körülményeivel. Ráadásul Machiavelli a katonai intézmények és a hadvezetés megszervezésének ésszerű és egyetemesen érvényes szabályait hangsúlyozta, különösen kiemelve a racionális tényezőt a katonai kérdésekben. Noha Machiavelli a 15. századi sakk-tábla-háborúk heves bírálójaként indult, a 18. századi hadvezérek bizonyos mértékben visszatértek a manőverező háborúkhöz, de ez a fejlemény sem mond teljesen ellent a Machiavelli által megkezdett hadtudományi gondolkodás logikájának. Ha úgy látszik, hogy a háborút ésszerű szabályok határozzák meg, akkor nyilvánvalóan semmit nem lehet a véletlenre bízni és arra számítani, hogy az ellenfél megadja magát, amint olyan helyzetbe szorul, ahol az értelem szabályai szerint a játszmát elvesztette. A hadviselés tiszta tudományként való felfogása – vagy legalábbis az ésszerű tényező túlértékelése a katonai kérdésekben – könnyen azt a látszatot keltetheti, hogy a háború papíron éppúgy eldönthető, mint a csatateren.

Azóta kiderült, hogy a háború nem csupán tudomány, hanem művészet is. A 18. század és „az értelem korának” végével hirtelen felismerték az ésszerű tényezőkön kívüli szempontok jelentőségét. Nem az általános vonásokat, hanem az egyes jelenségek egyedi jellemzőit tartották a legfontosabbnak; a kiszámíthatatlan elemeket immáron nem tekintették kevésbé hatásosnak, mint az ésszerűeket és kiszámíthatókat.

Az új szellemi áramlatok megjelenése – az egyedi és megismételhetetlen jelenségek, valamint a tudományos mellett az ösztönös döntések fontosságának felismerése – a katonai gondolkodásban Clausewitz nevéhez kapcsolódik. Jellemző azonban, hogy Clausewitz, aki rendszerint erősen bírálja, sőt le is nézi a többi katonai szerzőt, Machiavelli javaslatának mérlegelésekor nemcsak hogy nagyon körültekintő, de azt is elismeri, hogy Machiavelli „katonai kérdésekben igen nagy éleslátásról” tett bizonyosságot.⁴¹ Ez azt mutatja, hogy Clausewitz az alapvető kiindulópont kéri-

Carl von Clausewitz: *Strategie*. Szerk. Eberhard Kessel (Hamburg, 1937), 41. o. Clausewitz válaszához, amit Fichte Machiavelliről szóló írására adott, lásd Peter Paret: *Clausewitz and the State* (Oxford és New York, 1976; reprintje Princeton, 1985), 169–179. o.

désében osztotta Machiavelli véleményét, jóllehet olyan új elemeket vezetett be a katonai gondolkodásba, amelyek kívül estek Machiavelli érdeklődési körén. Akár csak Machiavelli, ő is meg volt győződve róla, hogy a katonai kérdések bármiféle elemzésének érvényessége egy általános felfogástól, illetve a háború természetének teljes megértésétől függ. Clausewitz minden tanításának eredete a háború sajátos természetének vizsgálatában rejlik. Ezért még a 19. századi katonai gondolkodás e nagy megújítója sem vetette el Machiavelli alapvető tételét, hanem beépítette azt a sajátjába.

Gunther E. Rothenberg

Nassaui Móric, Gusztáv Adolf, Raimondo Montecuccoli és a 17. századi „hadügyi forradalom”

A kora újkori Európa „hadügyi forradalmának” fogalma mára általánosan elfogadottá vált. Eltérnek azonban a vélekedések e fejlődési folyamat pontos időbeli határaitól. A történészek hagyományosan VIII. Károly 1496-ban Itáliát elfoglaló hadseregét tartották az első modern hadseregnek, amely „összetételében alapvetően nem különbözött attól a hadseregtől, amit Napóleon vezetett ugyanazokra a csatamezőkre háromszáz évvel később”.¹ Más történészek megegyeztek abban, hogy a hadügyi forradalom számos eleme – köztük a gyalogság megerősödése, a tűzfegyverek széleskörű elterjedése, valamint az új tüzérséggel dacolni képes erődítmények gyors fejlődése – már a 15. század végére megjelent. Mégis úgy vélték, hogy e forradalom legfontosabb összetevője, az állandó hivatásos hadsereg kibontakozása későbbre, az 1560 és 1660 közötti időszakra tehető.²

Úgy tartják, hogy ezt az időszakot megelőzően a hadviselés Nyugat- és Közép-Európában – bár a dolgok valamelyest nyilvánvalóan különböztek voltak a keleti határterületeken – egyre inkább lelassult és döntésképtelen lett. Az íjászoknak és a gyors hadmozdulatoknak a taktika szempontjából sikeres ötvözte, amire talán Agincourt volt a legjellemzőbb példa, átadta helyét a puskák és pikák szilárd alakzatainak. Ezek az alakzatok arra kényszerítették a lovasságot, hogy hagyjon fel a gyalogság rendületlen tömegei elleni rohammal, de a tizenkét vagy még több sorból álló mély harcrend szintén gátolta a támadó hadműveleteket. A taktika lomhaságát fokozták az utánpótlási és stratégiai tényezők is. Kevés terület tudott hosszú időn át eltartani egész hadseregeket, és a bizonytalan utánpótlási vonalak miatt a csapatok állandó raktárakhoz voltak kötve, amelyek rendszerint erődökben kaptak helyet. Ezek a fontos támaszpontok sokbátyásra tervezett védművekkel bővültek – ez volt a *trace italienne* (az olasz rendszer) –, ezért a tüzérség már nem tudta lerombolni őket. Hosszan tartó szabályos ostrommal kellett bevenni őket, ami nehéz tüzérséget, sok lőszert és raktárakat igényelt. Egész hadjáratok sorsa fordult meg egy-egy ostromon, amelyeket fontosabbnak tartottak a mezei ütközeteknél. Sokkal több ostromot vívtak, még olyan parancsnokok is, akik pedig jobban kedvelték a nyílt összecsapásokat. Ebben a katonai környezetben „a háború művészete

¹ Michael Howard: *War in European History*. London, 1976, 19–20. o.; Geoffrey Parker: *The 'Military Revolution, 1500–1600' – a Myth? In Spain and the Netherlands: Ten Studies*. London, 1979, 90., 92. o. Vö. Charles Oman: *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*. London, 1937, 6. o.

² Michael Roberts: *The Military Revolution, 1560–1600*. Belfast, 1956, kis módosításokkal újra kiadva: *Essays in Swedish History*. Minneapolis, 1967, 195–225. o.

mozdulatlanná dermedt”, ahonnan „csaknem teljesen hiányzott a 'stratégia' elvont fogalma, amelyen keresztül a katonai vállalkozás egészét át lehetne látni”.³

Ne képzeljük azonban, hogy ezek a fejlemények kizárólag az utánpótlás és az ostromok korabeli körülményeivel magyarázhatók. A katonai műveletek következetes vezetésének talán legnagyobb akadálya a hadseregek társadalmi összetételében rejlett. Noha a 16. századra a seregek bizonyos egységei állandó szervezeti formát nyertek, nagy létszámú mezei seregek kiszolgálására alkalmatlannak bizonyultak. A legtöbb országban fennmaradtak az elavult középkori intézmények maradványai, a lovagok hűbéri szolgálatai és a helyileg kiállított kontingensek, de ezek jelentősége egyre csökkent; így a hadseregek túlnyomó többségét mindenhol a zsoldosok kezdték alkotni.⁴ A zsoldosok jól értettek a harchoz, ám megbízhatatlanok és gyakran a megbízóik számára is veszélyesek voltak. Ha nem pontosan fizették és látták el őket – ez pedig a kora újkori államok számára nem volt könnyű –, fellázadtak, megszöktek vagy átálltak az ellenséghez, ami mind hátráltatta a hadműveleteket.⁵ Összességében a harcászati védekezés megerősödése, az új erődítmények megnövekedett lehetőségei és a zsoldoshadseregek természete magyarázza azt, hogy a hadviselés miért vált olyan nehézkessé és eredménytelenné Európában.

Már a 15. században szembesültek azzal a kérdéssel, hogy miként állítható fel olyan ütőképes hadsereg, amely az állami politika megbízható eszközeként szolgálhat. A klasszikus műveltség iránti érdeklődés felébredése hamarosan jellegzetes hatást gyakorolt a katonai elméletre és gyakorlatra. Az újítók számára különösen a római katonai módszerek tanulmányozása jelentett ösztönzést. Machiavelli műve, az *Arte della guerra* (A háború művészete) csak a legismertebb mű az értekezések hosszú sorában, amelyek újra felfedezték a görög–római katonai rendszer erényeit és szorgalmazták azok felélesztését. Noha gyakran gúnyolódtak rajtuk, mint gyakorlatlan kívülállók, a „neoklasszicisták” körébe olyan kipróbált katonák is tartoztak, mint Schwendi Lázár (Lazarus von Schwendi) és a hugenotta hadvezér, La Noue. Bár a fegyverekre és a taktikára vonatkozó javaslataik sokszor használhatatlannak bizonyultak, továbbá számos klasszikus mintájú újításuk rövid életűnek bizonyult és hamarosan nyomtalanul eltűnt, Machiavelli és más humanisták központi gondolata – hogy a fegyelem szükséges, s a társadalomnak igenis van katonai kötelezettsége – lényegében helyes volt. A firenzei gondolkodótól kezdve sok szerző állította, hogy a lakosságból toborzott hadsereg megbízhatóbb, mint a zsoldosok. Az uralkodók azonban vonakodva fegyverezték fel alattvalóikat, és ami talán még fontosabb volt, úgy vélték, hogy csak a tapasztalt zsoldosok ismerik jól a korabeli fegyverek és taktikák fortélyait. Valóban, az ideiglenes polgárőrség csapatai Nyugat- és Közép-Európában egyaránt sok kívánnivalót hagytak maguk után. Mivel lassan gyűltek össze, és ügyetlenek voltak a harcmezőn, elsősorban saját városaik

³ Uo. 59–60. o.; J. R. Hale: *Armies, Navies, and the Art of War*. In *The New Cambridge Modern History*. Cambridge, 1968, 3:200–201. o.

⁴ André Corvisier: *Armies and Societies in Europe 1494–1789*. Bloomington, 1979, 27–40. o.

⁵ Geoffrey Parker: *Mutiny and Discontent in the Spanish Army of Flanders, 1572–1607*. In *Spain and the Netherlands: Ten Studies*. London, 1979, 106–211. o.

védelmében lehetett hasznukat venni; az összetett és hosszú nyúló hadműveletek kivitelezésére alkalmatlanok voltak.⁶

Machiavelli hangsúlyozta a fegyelem megerősítését a szolgálati út kialakításával, a különleges képességek kifejlesztésével és a folyamatos gyakorlattal és kiképzéssel, valamint a katonai szakértelem megszerzésével. Ezek mind szerepet játszottak abban, hogy a római légiók rendszerének szószólója lett, továbbá, hogy ütőképes és könnyen irányítható csapatok jelentek meg Németalföldön a nyolcvan éves háborúban. Itt a holland uralkodó réteg elszánta magát arra, hogy megbízza hadvezéreit – az orániai–nassauai ház hercegeit – egy korszerű hadsereg megszervezésével. Mint a kor többi művelt katonája, az orániai hercegek szintén ismerték az ókori katonai műveket; azt is felismerték azonban, hogy a puskák és a pikák taktikai ötvözésének előnyei magasabb szintű vezetéssel használhatók ki, ami újszerű hadvezetést és több gyakorlattal kívánt. A tüzérek és a mozgékony teljes növelésének érdekében a gyalogságot már nem lehetett nagy tömegekben ütközetbe küldeni, hanem kisebb egységekben kellett felsorakoztatni. Ez több személyes kezdeményezést és nagyobb harcászati felkészültséget kívánt meg a tisztektől és embereiktől, akiknek ugyanakkor mégis igazodniuk kellett az általános haditervhez. A római taktikai módszerek pusztán szolgálai utánzása nem volt elegendő; olyan új katonai szellemmel kellett párosítani őket, amelyből már egyaránt hiányzott a hűbéres lovagok vakmerő, egyéni bátorsága és a meggazdagodás vágyától fűtött zsoldosok önzése is. A ki-hívásra válaszul az orániai újítók a háborús tapasztalat, illetve az adott társadalmi és eszmei értékek ötvözésével teremtették meg a korszerű hivatásos katona mintáját.

Mindehhez nagyrészt az a Justus Lipsius adott ihletet, aki neosztoikus filozófus, polihisztor és filológus volt a leideni egyetemen 1571 és 1591 között, és közvetlenül hatott Nassaui Mórícra. Lipsius nagy csodálója volt Machiavellinek, akit Platón és Arisztotelész mellé sorolt. Előadásában és írásaiban az engedelmesség, a hűség és az államnak járó szolgálat szükségességét hangsúlyozta. *Politicorum libri six* (A politika hat könyve) című munkája 1589-ben jelent meg, és ennek egy példányát egykori tanítványának, Nassaui Mórícra ajándékozta. Ezt a művet tartják a holland újítások szellemi kiindulópontjának. Lipsius szerint a háború nem az erőszak elszabadulása, hanem az erő céltudatos alkalmazása hozzáértő és törvényes hatóság irányításával az állam érdekében. A jó katonatisztet nem az egyéni dicsőségvágy hajtja, mert a parancsolás és az engedelmesség erényeinek egyaránt birtokában mindenekelőtt a közösséget hivatásszerűen szolgálónak tartja magát. Türelmes és higgadt, semmi-féle közönséges erőszakkal nem szennyezi be a rangját. Az ilyen tiszt nem csupán példát mutat embereinek, hanem állandó gyakorlattal és kiképzéssel hatékony és fegyelmezett harcosokat nevel belőlük. Lipsius úgy tartotta, hogy főleg ezek a tulajdonságok segítettek a római polgárokat és katonákat a nagyobb létszámú, ámde kevésbé fegyelmezett ellenség legyőzésében.⁷

⁶ J. R. Hale: *Armies, Navies, and the Art of War*, i. m. 181–182. o.; Helmut Schnitter: *Volk und Landesdefension*. Berlin, 1977, több helyen is; Eugen v. Frauenholz: *Lazarus von Schwendi*. Hamburg, 1939, 16–21. o.

⁷ Gerhard Oestreich: Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates. *Historische Zeitschrift* 181 (1956), 66–67. o.; David C. Rapoport: Military and Civil Societies: The Contemporary Significance of a Traditional Subject in Political Theory. *Political Studies* 13 (1964), 178–183. o.; és G. Martin: Moritz von Oranien. In Wolfgang von Groote (szerk.): *Grosse Soldaten der europäischen Geschichte*. Frankfurt am Main, 1961, 37–62. o.

Tehát a fegyelem lett a fő tényező, és bár a körülmények hatására az orániai újítkók elvetették a polgárokból toborzott hadsereg gondolatát, és tartósan szolgáló hivatásos zsoldos hadsereget szerződtek, a fegyelem hangsúlyozásával nem hagytak fel, amit a hivatásos tisztek, a kiképzés és a gyakorlatozás révén erősítettek meg. Elég volt megváltoztatni a katonák és az állam kapcsolatát, és a holland hadsereg katonai ereje máris megnőtt. Max Weber szerint „a puszkapor helyett a fegyelem indította el az átalakulást”, továbbá „a puszkapor és a hozzá kapcsolódó háborús módszerek jelentősége csakis a fegyelem megjelenésével nőtt meg”.⁸ A kora újkor katonai berendezkedésének alapvető feltételeit nem a technika, hanem a társadalmi és az erkölcsi körülmények biztosították. A Nassaui Móríc és rokonai által alkalmazott módszerek később minden európai hadseregben meghatározók lettek. Bár a Lipsius által lefektetett szabályok szerint Európában szerveződő és túlsúlyba kerülő hivatásos hadseregek súlyos hiányosságokkal küzdöttek, a korábbi időszak zsoldosaihoz képest mégiscsak hatékonyabb eszközei voltak az állam politikájának; a politikai és katonai szolgálati út betartásával előre kiszámítható engedelmisséggel válaszoltak.

Ezek a fejlemények alapvetően befolyásolták a stratégiát és a taktikát. Jóllehet továbbra is a bizonytalan utánpótlási vonalaktól és az erődök által ellenőrzött területektől függtek – ráadásul a 18. század végéig homályos maradt a stratégia és a taktika közötti határvonal is –, a fegyelmezett állandó hadseregek lehetővé tették, hogy a parancsnokok összetett hadműveleteket is tervezzenek és hajtsanak végre. Csapataik sok szempontból különböztek Nassaui Móríc seregétől, alapvetően mégis megmaradt a folytonosság. Gusztáv Adolf és Montecuccoli egyaránt „a holland újítkók tanítványai” voltak, különösen abban a meggyőződésükben, hogy a korszerű háború legfontosabb kelléke a jól fegyelmezett hadsereg.⁹ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az európai állandó hadseregek kialakulása két egymástól független fejlődési folyamat eredménye. Kétségtelenül a holland mintát követték a legszélesebb körben, de létezett egy „császári” minta is, ami a törökök elleni hosszú háborúk során formálódott. A Német-római Birodalomban az Aventinushoz hasonló humanisták, illetve a Fronspergerhez és Schwendihez hasonló parancsnokok egyre nagyobb elismeréssel adóztak az Oszmán Birodalom katonai berendezkedésének, ezért folyamatosan sürgették egy hasonló rendszer bevezetését.¹⁰ Végül a svédek és a törökök elleni harcban egyaránt tapasztalatokat szerzett Montecuccoli kapcsolta össze ezt a két fejlődési folyamatot; a kora újkorban ő tette az első módszeres kísérletet arra, hogy a háború jelenségét a maga stratégiai, taktikai, igazgatási, politikai és társadalmi teljességében közelítsék meg. A holland, a svéd és az osztrák örökség ebben az alakban jelent meg Savoyai Jenő, Marlborough, Nagy Frigyes és végül a francia forradalom korában. Clausewitz mestere, Scharnhorst nagy csodálója volt

⁸ Max Weber: *Essays in Sociology*. New York, 1946, 256–257. o.

⁹ Werner Hahlweg: *Aspekte und Probleme der Reform des niederländischen Kriegswesens unter Prinz Moritz von Oranien. Bijdragen en mededeelingen betreffende de geschiedenis der Nederlande* 86 (1971), 164., 176. o.

¹⁰ Gunther E. Rothenberg: *Aventinus and the Defense of the Empire against the Turks. Studies in the Renaissance* 10 (1961), 60–67. o.; Hans Schnitter: *Johann Jacobi von Wallhausen: Ein fortschrittlicher deutscher Militärtheoretiker des 17. Jahrhunderts. Militärgeschichte* 6 (1980), 709–712. o.; Hans Helfritz: *Geschichte der preussischen Heeresverwaltung*. Berlin, 1938, 41–42. o.

Montecuccolinak, akit a háború örök természetének nélkülözhetetlen iránytűjeként tartott számon.¹¹

Ha tehát a „hadügyi forradalom” kifejezés többet jelent, mint az új fegyverek és taktikai alakzatok bevezetését, továbbá ha a hadseregek és a hadviselés természetének teljes és alapvető változását fogja át, akkor ez a változás csak 1560 utánra tehető, vagyis Nassaui Móríc, Gusztáv Adolf és Montecuccoli korára. A hierarchikus alárendeltség, a fegyelem és a társadalmi kötelezettség alapelvein nyugvó korszerű hadseregek máig megőrzött felépítésüket csak ekkor nyerték el. Az átalakulás, amely nagyrészt e három hadvezér erőfeszítésének, gyakorlatának és elméletének köszönhető, valóban igazi „hadügyi forradalomnak” tekinthető.

1.

Hallgatag Vilmos második fiának, Nassaui Mórícnak a neve mindenekelőtt a hivatásos holland hadsereg megszervezéséhez kapcsolódik. Noha kitűnő szervező, taktikus és ostromszakértő volt, nem tartozott az igazán nagy stratégák közé. Mivel rendkívül óvatos volt, soha nem kockáztatta a hadseregét, és húsz év alatt csupán egyetlen nagy csatát vívott. Stratégiai célját, az egyesült Németalföld függetlenségét elérte ugyan, de óvatossága olykor hátrányt jelentett harciasabb és gyakorlatiasabb ellenfelekkel szemben.¹² Mégis sikeresen szervezte meg a megbízhatatlan zsoldosok és az ideiglenes polgárőrök tarka tömegét, és ez elég volt arra, hogy igazi hírnévre tegyen szert az újkori hadviselés történetében.

Természetesen az 1589 és 1609 közötti években a katonai újítások tényleges megvalósítása együttműködés eredménye volt. A hadsereg vázának felépítésében és a gazdasági ügyekben Nassaui Móríc támaszkodhatott Johan van Oldenbarneveldt segítségére, aki holland *landsadvocaat* volt, illetve három évtizeden keresztül a legfontosabb tisztviselő az államtanácsban, amely az egyesült Németalföld hét tartományának közgyűlése volt. Igazgatási és taktikai ügyekben két rokona, Nassau-Siegen-i Vilmos Lajos és János volt segítségére.¹³ Az ostromok és a katonai technológia területén Nassaui Móríc az öt matematikára és az ostromok módszereire tanító Simon Stevin tanácsait követte, aki a sereg vezető hadmérnöke lett, segédkezett a hadmérnöki kar megszervezésében, s maga is számos fontos ostromot vezetett.¹⁴

Nassaui Móríc óvatos és megfontolt stratégiája abból a sajátos helyzetből is fakadt, amely a Holland Köztársaság bonyolult politikai és katonai életét jellemezte. Gusztáv Adolfal, Nagy Frigyesrel vagy Napóleonnal ellentétben ő nem volt teljes hatalmú hadvezér, mert mindig tényleges polgári ellenőrzés alatt állt. 1588-ban, huszonegy évesen, Nassaui Mórícot egyszerre nevezték ki „az Egyesült Németalföld tengernagyává”, illetve „Brabant és Flandria csapatainak tábornokává” – az

¹¹ Rudolf Stadelmann: *Scharnhorst: Schicksal und geistige Welt*. Wiesbaden, 1952, 92–95. o.

¹² Jan W. Wijn: *Het krijgswezen in den tijd van Prins Maurits*. Utrecht, 1934, 538–541. o.; Pieter Geyl: *The Revolt of the Netherlands, 1555–1609*. London, 1962, 244. o.

¹³ Jan W. Wijn: *Johann der Mittlere von Nassau-Siegen*. In *Klassiker der Kriegskunst*. Szerk. Werner Hahlweg. Darmstadt, 1960, 119–124. o.

¹⁴ Christopher Duffy: *Siege Warfare*. London, 1979, 81–82. o.; Wijn: *Krijgswezen*, 28–32., 376–88. o.

utóbbiak alkották a tartományok fő szárazföldi haderejét. Nassaui Móríc ráadásul a *stadtholder* hivatalát is ellátta, ami a legfőbb hatalom képviselőjét jelentette Holland és Zeeland tartományaiban, majd 1590 után Gelderland, Overijssel és Utrecht tartományaiban is. Rokona, Vilmos Lajos Frízföld tartományában, majd 1594-től Groningen és Drenthe tartományaiban volt *stadtholder*.¹⁵ A sok hivatal önmagában azonban még nem jelentett hatalmat is. Tengernagyként Nassaui Móríc öt különböző tartományi flottáért felelt; bár az államtanács sokszor nevezte „a hadseregek tábornokának”, soha nem parancsolt az összes holland szárazföldi hadseregnek. A tartományi megosztottság gátolta az átfogó fejlesztéseket és hadműveleteket, noha az államtanács egyik külön bizottsága folyamatosan egyeztetette a katonai ügyeket, és kiküldött megbízottak útján felügyelte a hadműveleteket is. Az egyik történész szerint Nassaui Móríc a németalföldi államok „technikai szakértője, hadművelési tervezője és katonai tanácsadója” volt.¹⁶

Annak ellenére, hogy mindez folyamatosan magában hordozta a viszály veszélyét, a szereposztás hosszú ideig mégis elég jól működött. Nassaui Mórícnak nem voltak különösebb politikai tervei, az uralkodó kereskedő réteg pedig nem rendelkezett katonai hagyományokkal, így a katonai pálya iránt sem érdeklődött – megelégedtek azzal, hogy a hadsereg ügyeinek intézését rábízják a *stadtholderekre*. A viszályt mégsem lehetett teljesen elkerülni. Amikor Nassaui Móríc politikai nyomásra merész hadjáratra indult Flandriába 1600-ban, a magas rangú katonatisztek zúgolódni kezdtek a „hosszúkabátosok”, vagyis a politikusok miatt, akik feleslegesen kockáztatják a hadsereget.¹⁷ Végül, amikor egy pártpolitikai vita során Oldenbarneveldt úgy akarta csökkenteni a hadsereg jelentőségét, hogy a városok által fizetett csapatokat állít, Nassaui Móríc letartóztatta, bíróság elé állította és 1619-ben kivégeztette. Azonban még ez a szerencsétlen esemény – a régi barátok halálos vitája – sem ingatta meg a hadsereg feletti polgári ellenőrzést.

Mindez azonban még csak a jövő volt akkor, amikor Nassaui Mórícot 1588-ban főparancsnokká nevezték ki. Akkoriban a politikusokat és a katonákat az a cél egyesítette, hogy a zsoldosok és a polgárőrségek egyelőre hatástalan elegyét olyan haderővé alakítsák át, amely képes visszaverni a Flandriában állomásozó kipróbált spanyol hadsereget. Ezt akkor a kiváló Alessandro Farnese, Parma hercege vezette, aki éppen erőt gyűjtött, hogy befejezhesse Németalföld északi részének visszafoglalását. Ahogyan már a holland felkelés kezdete óta, a küzdelem abban az évben is egyenlőtlen volt. Németalföld hosszú háborúja éppannyira volt polgárháború, mint nemzeti felszabadító háború. A hollandok, akik a kor vezető katonai hatalmával álltak szemben, nem csupán rendkívüli erőfeszítéseiknek köszönhetően maradtak talpon, hanem földrajzi adottságaik miatt is, továbbá azért, mert a spanyolok nehezen tudtak átfogó és hosszú ideig tartó hadjáratokat vezetni.

A felkelés kezdetekor, 1566-ban Spanyol-Németalföld tizenhét tartományból állt, és mintegy hárommillió lakosa volt. A Rajna, a Maas és a Schelde folyók rendszere osztotta fel a tíz déli tartományt; ezek nyitott és virágzó mezőgazdasági vidékek voltak, ahol nagyobb városok is emelkedtek, ellentétben a szegényebb és ritkábban

¹⁵ Geoffrey Parker: *The Dutch Revolt*. Ithaca, 1977, 241–243. o.

¹⁶ Wijn: *Krijgswezen*, 533. o.

¹⁷ Parker: *The Dutch Revolt*, 234. o.

lakott északi területtel. A felkelés eredetileg délről indult, de 1579-re a felkelők rögtönzött szárazföldi hadseregei sorozatosan vereségeket szenvedtek, a nemesi vezetők és az egyre gyökeresebb változásokat sürgető városi támogatóik között pedig szakadásra került a sor. Ezért a déli tartományok végül újra spanyol uralom alá kerültek. A hét északi tartomány ekkor egységbe tömörült, és megpróbált támogatást nyújtani a továbbra is ellenálló déli területeknek. 1584-ben azonban meggyilkolták a felkelők vezetőjét, Hallgatag Vilmost, akit északon és délen egyaránt tiszteltek, s halálával szertefoszlani látszottak a katonai remények. A pártok és a helyi erők versengése miatt az északi tartományok képtelenek voltak az együttes erőfeszítésre, fizetetlen zsoldosaik pedig „pénzt követeltek, amikor harcolniuk kellett volna”.¹⁸ A felmentés elmaradása miatt egyik város a másik után hullott Parma hercegének ölébe. Némelyikük, mindenekelőtt Antwerpen, hosszan ellenállt, de a legtöbbjük megadta magát vagy árulás áldozata lett. Miközben Parma hercege északra nyomult a folyóktól határolt területen keresztül, egy második frontot is nyitott keleten. Frízföld, Groningen és Gelderland területén át megindult az Ijssel folyó felé, és Utrecht, Holland és Zeeland tartományait fenyegette. A spanyol győzelemtől való félelmében Erzsébet angol királynő, aki közvetve már korábban is segítette a felkelőket, most csapatokkal és utánpótlással közvetlenül is beavatkozott. Ez azonban végül sikertelennek bizonyult, mivel a parancsnok, Leicester grófja vitába keveredett a tartományokkal, néhány helytartó pedig a rábízott fontos erődítéseket egyszerűen eladta Parma hercegének. 1587-ben a felkelés már-már kudarcra ítéltetett. Parma hercegének keleti hadjárata elérte a Zuider Zee környékét, és összekapcsolódott a déli fronttal. Ezáltal csökkent a Holland, Zeeland és Utrecht tartományok által ellenőrzött terület, csupán néhány elszigetelt hely maradt Overijssel, Gelderland és Frízföld területén, a nagy folyóktól délre pedig Ostende és Bergen op Zoom. Parma hercege csak azért nem fejezte be a tervezett hadjáratot 1587–1588-ban, mert az angol beavatkozás úgy felbőszítette Fülöp királyt, hogy a „győzhetetlen armadát” küldte a szigetország ellen, és Parma herceget Dunquerque-hez vezényelték, hogy készítse elő hadseregének behajózását. Miután a vállalkozás kudarcot vallott, ő újra felkészült a hadjáratra, de a következő évben a katolikus oldal erősítésére küldték a francia vallásháborúban.¹⁹

Mindez időt jelentett Nassaui Móríc számára, hogy újjászervezze a hadsereget, visszaszerezze az északkeleti terület nagy részét, és kiépítse a védelmet. A stratégiai jelentőségű erődített terület megtartása alapvető előnyt jelentett. (A hollandok által *Vesting Holland* néven emlegetett terület 1672-ben még kitarzott a franciák ellen, de 1940-ben már a németek kezére került.) Északról és nyugatról az Északi-tenger és a Zuider Zee, délről a folyók, keletről pedig az Ijssel és a mocsarak védték; alacsonyan fekvő, csatornák, gátak, torkolatok és lápok szabdalta vidék volt, kis erődített városokkal.²⁰ A gátak átvágásával a védők nagy szakaszokat tudtak elárasztani. Ezt az eszközt már 1572–1574-ben is alkalmazták a spanyol behatolás feltartóztatására. Azóta ráadásul a hollandok általában urai voltak a belső tavaknak is. Ha Spanyol-

¹⁸ Geyl: *The Revolt of the Netherlands*, 188. o.

¹⁹ Parker: *The Dutch Revolt*, 208–224. o.; Charles Wilson: *Queen Elizabeth and the Revolt of the Netherlands*. Berkeley, 1970, több helyen is.

²⁰ Duffy: *Siege Warfare*, 58–61. o.

ország nagyobb flottát tudott volna bevetni, talán még győzhetett volna, de franciaországi beavatkozása, földközi-tengeri feladatai és tengerentúli birodalmának biztonsági igényei felemésztették a forrásait. Végül a spanyolok pénzügyi nehézségei gyakori zendülésekhez vezettek flandriai hadseregükben. Ugyanakkor a La Manche-csatorna ellenőrzése bizonytalan volt, ezért a hadseregnek szánt erősítés Itáliából hosszú szárazföldi kerülő úton, az úgynevezett „spanyol úton” érkezett.²¹

Ezzel szemben a tenger és a tavak feletti uralom lehetővé tette a hollandok számára, hogy csapataikat gyorsan átcsoportosítsák a folyókon, és kismélységű betöréseket indítsanak Brabant és Flandria területére. Továbbá a tengeri útvonalak egyre biztosabb, bár még nem teljes ellenőrzésével a hollandok lendületesen bővítették tengeri kereskedelmüket, és gazdaságuk virágzott. „Jóllehet – mondta Amszterdam polgármestere – a háború természetének megfelelően általában pusztítja a földet és az embereket, ezeket a tartományokat mégis észrevehetően felvirágoztatta.”²² A pénzügyi források révén az óráiai újtók képesek voltak állandó hivatásos hadsereget fizetni, ostromokból álló átfogó hadműveleteket indítani és új, megerősített vonalakat kiépíteni a határaik mentén.

2.

A katonai reformokat a klasszikus minták mellett a 16. századi hadviselés gyakorlati szükségszerűségei ösztönözték.²³ Bár a korabeli események bebizonyították, hogy a zsoldos csapatok nem teljesen megbízhatók, Lipsius pedig a polgári haderő jelentőségét hangsúlyozta, az újtóknak mégis hivatásos katonákat kellett alkalmazniuk. Noha kiválóan szolgáltak a tengeren, „maguk a hollandok csak ritkán fogtak fegyvert az ellenséggel szemben... a harcot nagyrészt külföldről toborzott csapatokra bízta”. Ez nem csupán abból adódott, hogy nem kedvelték az ütközeteket. A korábbi németalföldi ostromok során a holland polgárőrségek tagjai jól harcoltak, de a tengeri kereskedelem és a gyarapodó flották jobban vonzották őket. A helyi védekezés és a helyőrségi szolgálat céljára megtartották a korábbi polgárőrségek csapatait, amelyeket fizetett helyőrségi katonák (*waardgelderek*) egészítették ki. A *stadtbolderek* azonban mindig inkább gyakorlati emberek voltak, semmint doktriner neoklasszicisták, tehát fegyelmezett zsoldos sereget toboroztak: „nem tömeget, hanem válogatott, jól ellátott és igen jól fizetett embereket”.²⁴

Az új haderőt a körültekintő vezetés, a feltétel nélküli engedelmség, a katonák lojalitása egységeik iránt, valamint a taktikai bevetések és csapatmozgások tökéletesítése jellemezte. Az újtás a létszámok csökkentésével kezdődött, ami alacsonyabb anyagi ráfordítással tette hadra foghatóvá a csapatokat. 1600-ig a holland

²¹ Geoffrey Parker: *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659*. Cambridge, 1972, 80–101., 188–202. o.

²² Geyl: *The Revolt of the Netherlands*, 233. o.

²³ Maury D. Feld: *Middle-Class Society and the Rise of Military Professionalism: The Dutch Army, 1589–1609*. *Armed Forces and Society* 1 (1975), 428–429., 437–438. o. A mérvadó értékelés továbbra is Werner Hahlwegé: *Die Heeresreform der Oranier und die Antike*. Berlin, 1941, 20–23., 191–196. o.

²⁴ Johan H. Huizinga: *Dutch Civilization in the Seventeenth Century*. London, 1968, 34–35. o.; Geyl: *The Revolt of the Netherlands*, 235. o.; Wijn: *Krijgswezen*, 9–10., 19–21. o.

hadseregek ritkán haladták meg a tizenkétezeres létszámot: körülbelül kétezer lovast és tízezer gyalogost kísért egy viszonylag erős tüzérségi vonat, 1595-ben negyvenkét löveggel, de csak hat táborigyűléssel.²⁵ A létszám többségét külföldiek alkották: franciák, németek, angolok és skótok, valamint néhány svájci és dán. Az éves szerződésnek és az azonnali fizetésnek köszönhetően ezek az emberek nem bánták a kemény fegyelmet. Jóllehet Nassaui Móríc egyébként is fegyelmet tartott, újból bevezette a gyakorlatozást a fegyelem további megerősítésére. Vilmos Lajos javaslata alapján a katonák olyan feladatok végrehajtását gyakorolták minden nap, amelyek közvetlenül az Aelianus és VI. Leó császár által leírt római mintákon alapultak: a parancsokat holland, angol és német nyelvre is lefordították.²⁶ Természetesen a hadseregekben mindig képzett katonák kezelték a fegyvereket, de itt a cél nem csupán az egyének vagy a csapatok hozzáértésének növelése volt. A fegyverhasználat pontos végrehajtása a fegyelem egyik szemmel látható megnyilvánulása lett; a gyakorlatokat úgy tervezték meg, hogy feltétel nélküli engedelmségre és az egységek összetartására neveljenek. A gyakorlatozásnak a hadseregben történő ismételt bevezetése az óráiai újtások lényeges része volt, és alapvetően járult hozzá az újkori katonai rendszer kialakulásához.²⁷

A gyakorlatozás és az egységek együttműködése növelte a hatékonyságot az ütközetekben. „A természet – írta Lipsius – sok bátor embert szül, de a rend szorgalmas megteremtése még többet.”²⁸ A naponta tartott fegyveres gyakorlatok lehetővé tették a pontosabb felfejlődést, jobban összehangozták a muskétások és pikások feladatát, valamint növelték a tüzerőt azáltal, hogy bevezették a tüzelés soronként leadott, folyamatos helycserével járó ún. ellen-menet gyakorlatát (*contre-marsch*), az úgynevezett görög módszert, amit Vilmos Lajos javasolt Nassaui Mórícnak 1594-ben.²⁹ A kisebb egységek alkalmazásának általános szokását átvéve még a spanyol *tercios* méretét is körülbelül 1500 főre csökkentették 1584 után. Nassaui Móríc minden századot 130 főre csökkentett, növelte a löfegyverek és a pikák arányát, egységeit pedig először tíz, majd hat sor mélységűvé alakította. Nem vezetett be állandó taktikai alakzatokat, de az ütközetben a gyalogos századokat zászlóaljakra csoportosította – kezdetben 800, később 500 fővel –, amelyeket a római légiók bevetéséhez hasonlóan saktáblaszerűen helyezett el.³⁰

Az állandó kiképzés és a holland taktikai rendszer kisebb egységei által vállalt egyre függetlenebb harci szerepek miatt sok jól képzett alacsonyabb rangú tisztre volt szükség. Nassaui Mórícot tartják a modern európai tisztikar megteremtőjének. Ennél is fontosabb, hogy megváltoztatta a katonai hivatás erkölcsi alapvetését. Kálvinista neveltetése és klasszikus tanulmányai hatására a parancsnokságot a köz szolgálatának tartotta, ahol a hatalom forrása nem a nemesi születés, hanem az államtól

²⁵ Wijn: *Krijgswezen*, 40–43., 62–64. o.; F. J. G. ten Raai – François de Bas: *Het Staatse Leger 1568–1795*. Breda, 1913, 2: 35. o.

²⁶ Hahlweg: *Heeresreform*, 31., 39., 48., 255–64. o.; Wijn: *Krijgswezen*, 480–481. o.

²⁷ William H. McNeill: *The Pursuit of Power*. Chicago, 1982, 128–133. o.

²⁸ Justus Lipsius: *Six Books of Politiques or Civil Doctrine*. London, 1594, 5. könyv, 13. o.

²⁹ Hahlweg: *Heeresreform*, 61–68., 70–78. o. A görög ellenmenetelésről James Turner: *Pallas Armate: Military Essays of the Ancient Grecian, Roman, and Modern Art of War*. London, 1683; repr. New York, 1968, 9–11. o.

³⁰ Ten Raai – De Bas: *Staatse Leger*, 2: 332–335. o.; Wijn: *Krijgswezen*, 32–33. o.

kapott megbízatás. A rendfokozatok megállapított hierarchiáján belüli feltétlen engedelmesség biztosította a modern szolgálati út szerkezeti alapját. A gyakorlatban persze nem így mentek a dolgok. A legmagasabb rangokat a holland rendszerben a *stadtholderek* rokonai kapták, és a magas rangú tisztek között is a nemesek voltak túlsúlyban. Számos külföldit alkalmaztak magas rangú tisztként, mert kizárólag ők rendelkeztek a szükséges szakértelemmel. A meghatározott előléptetési szempontokat csak 1618-ban vezették be.³¹

Az új taktikai rendszert bírálatok is érték. Egy neves történész szerint az új rend képtelen volt „megtanítani a lovasokat és a gyalogosokat a győztes támadás taktikájára”. Az új harci alakzatok túl merevek voltak, túl gyengék a döntő rohamhoz, és általában csak a védekezésre voltak elegendők.³² Ezt a bírálatot azonban a tények nem igazolják. Németalföld földrajzilag tagolt területén a hollandok jól szerepeltek két fontos ütközetükben, a Turnhout (1597) és a Nieupoort melletti csatában (1600). Turnhout mellett lovasságuk kiszorította a spanyol lovasságot a csataterőről, majd szétverte a gyalogságot; Nieupoort mellett a hollandok lovas támadása először az ellenfél lovasságát győzte le, majd az előrenyomuló gyalogság támogatásával áttörte a spanyol arcvonalat.³³

Nassaui Móríc alkotó szerepe vitathatatlan az ostromok sorozatán alapuló hadviselésben. Növelte az ostromvonalat és hadseregében fokozatosan állandó szerephez juttatta a tüzéséget, a hadmérnököket és az utánpótlást, végül a katonák munkára fogásának bevezetésével hatékonyabbá tette az ostromokat.³⁴ Korábban a katonák méltóságukon alulinak tartották, hogy maguk ássanak, ezért a hadseregek ehhez bér munkát vagy kényszer munkát vettek igénybe. Mivel jól tudták, hogy ez rossz gyakorlat, néhány parancsnok maga ragadott csákányt és lapátot, hogy megszégyenített embereit példája követésére buzdítsa. Lipsius azt javasolta, hogy „a tisztek vigyenek deszkákat és pallókat... tanítsák és ne utasítsák katonáikat”.³⁵ Nassaui Móríc tovább ment ennél. A lapátot a gyalogos állandó felszerelésének részévé tette, és ha szükséges volt, embereit munkára rendelte. Az átlagosnál többször nagyobb kereseti kiegészítés jelentette az ösztönzést. 1593-ban Gertruidenberg hosszú ostroma során „háromezer árkász dolgozott éjjel-nappal”, de a beszámoló szerint „a katonáknak tetszett a munka, mert minden munkára fogott ember pontosan megkapta a maga napi tíz stivert kiegészítő bérét”.³⁶ Mivel megbízható munkaerő állt a rendelkezésére, Nassaui Móríc gyorsan fel tudta állítani az ostromvonalakat és szükség esetén a földsáncokat.

A stratégiában az államtanács kívánsága és saját hajlandósága szerint is csupán korlátozott célokra, leginkább a hét tartomány területének visszaszerzésére tört. Ráadásul ezt a célt is elsősorban ügyes manőverezéssel kívánta elérni, és nem törekedett arra, hogy az ellenség fő erejét legyőzze. 1589 és 1609 között több mint

³¹ Wijn: *Krijgswezen*, 32–33. o. A hivatásos tisztkar fogalmának bevezetését néha Wallensteinnek tulajdonítják. Lásd Francis Watson: *Wallenstein: Soldier under Saturn*. London, 1938, 161. o.

³² Roberts: *Essays in Swedish History*. 61–62. o.

³³ Oman: *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*, 578–583., 587–603. o.

³⁴ Wijn: *Krijgswezen*, 319–328., 376–388. o.

³⁵ Idézi Rapoport: *Military and Civil Societies*, 186. o.

³⁶ John L. Motley: *History of the United Netherlands from the Death of William the Silent to the Twelve Years' Truce – 1609*. New York, 1886, 3: 74. o.

huszonkilenc erődöt foglalt el, és három ostromhoz érkezett meg felmentőként, azonban mindössze egyetlen csatát vívott, Nieupoort mellett, és azt is csak vonakodva. A hazai nagy folyók vonalát felhasználva mozgatta hadseregét a déli és a keleti front között, ami sokkal nagyobb ütőképességet biztosított a kis létszámú hadseregeknek, mint az a méretéből következett volna. A vízi szállítás hiányában a csapatmozgás sokkal nehezebbnek bizonyult, amint azt sikertelen hadjárata mutatta Brabant területén 1602-ben. Vállalkozásainak sikerét végül a tartományok megosztottsága akadályozta, továbbá az államtanács vonakodása a szükségesnél nagyobb haderő kiállításától.

Az 1590 és 1594 közötti évek hadműveletei jól mutatják Nassaui Móríc hadviselési módszerét. A spanyol erők Anglia és Franciaország felé történő elterelése nagyszerű lehetőséget jelentett, és az államtanács kinyilvánította, hogy ez „jó alkalom arra... hogy kárt tegyenek az ellenségben”. A tanács mégis ellenezte a támadó fellépést. Úgy vélték, jobb lesz, ha a nyugodt időszakot a védelem erőgyűjtésére használják fel; a támadás „felébresztené az alvó oroszslánt, és újra a fejünkre hozná az alighogy elkerült háborút”.³⁷ Végül Nassaui Móríc felhatalmazást kapott arra, hogy északon visszaszerezze a Parma hercege által elfoglalt kulcsfontosságú városokat. 1590-ben a Bredát váratlanul bevette, majd a tartományok hadserege a nagy folyóktól északra felszámolta a spanyol állásokat, majd a Waal folyón való átkelés után bevett egy sor kisebb erődöt Brabant és Flandria területén. A következő évben Nassaui Móríc figyelemreméltó támadást indított: a május és október közötti hadjáratok során négy jelentős erődítményt foglalt el. 1591 májusában és júniusában keletről indulva az Ijssel mentén két hét alatt bevette Zutphen és Deventer erődjét; majd csapatait hajóval elszállítva szeptemberben Antwerpen közelében öt nap alatt elfoglalta Hulstot; végül Dordrecht irányába fordult vissza. Szárazföldön menetelt Nijmegen erődje felé, amely októberben hat nap ostrom után szintén elesett. A meglepetés és a gyors ostrom műveletek e látványos sikereit elősegítette, hogy az ellenséges helyőrségeknek vonzó megadási feltételeket ajánlott.

1592-ben Nassaui Móríc északkeleten folytatta a hadműveleteket, ahol gyorsan bevette Steenwijk és Coevorden erődjeit. A tartományi megosztottság azonban felülkerekedett. Frízöld támogatja az Overijsselt és Gelderland területén folyó hadjáratot, de amikor a Zeeland felől érkező nyomás arra kényszerítette Nassaui Mórícot, hogy délkeleten Gertruidenberg ellen forduljon, Frízöld vezetői megtiltották, hogy Vilmos Lajos csapataival részt vegyen a hadműveletben. Egy jelentős késedelemmel indított és hosszú ostrom után Gertruidenberg 1593 júniusában elesett. A következő évben Nassaui Móríc visszatért keletre, és 1594 júliusában bevette Groningent. Mivel a közvetlen célok elérése, a tartományok csökkentették a hadseregek nyújtott támogatást, ami a hadműveletek részleges felfüggesztéséhez vezetett.³⁸

A kényszerpihenő során Nassaui Móríc átszervezte a seregét, és 1597-ben, miközben Spanyolország megint Franciaországgal volt elfoglalva, számos erődöt elfoglalt, és ezzel átvágta a spanyolok keleti és déli vonalait összekötő utánpótlási vonalakat. 1598-ban azonban Spanyolország és Franciaország békekötése megvál-

³⁷ Geyl: *The Revolt of the Netherlands*, 220. o.

³⁸ A hadműveletek összefoglalását lásd Oman: *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*, 569–603. o.

toztatta a helyzetet. A spanyol hadsereg új erőre kapva átkelt a holland védelem délkeleti oldalán levő folyókon, de 1599-ben gyorsan visszaverték. Erre zendülés tört ki a spanyol hadseregben, a holland államtanács pedig a sikertől felbátorodva meggyőzte Nassaui Mórict, hogy a flamand part mentén vonuljon a Nieupoort és Dunquerque melletti kikötők ellen. 1600. július 2-án legyőzte a hirtelen egybegyűlt spanyol sereget Nieupoort mellett; ez taktikai – de nem stratégiai – siker volt, mert nem ért fel egyik tervbe vett ostrommal sem. A holland hadsereget végül tengeren kellett kimenekíteni augusztus elején.

A spanyolok parancsnoka, Albert főherceg ezután elhatározta, hogy Ostende bevételére indul. Nassaui Móric élete legbátrabb hadműveletével próbálta felmenteni a várost. Hadserege 5442 lovast és csaknem 19 000 gyalogost számlált. Azt tervezte, hogy behatol Brabant területére, majd Flandria felé fordul és megveri a spanyolokat. A hadművelet akkor vallott kudarcot, amikor a Maason való átkelés után a hollandok nem találtak elég takarmányt lovaiknak, ezért Nassaui Mórincnak vissza kellett térnie a folyó túloldalára.³⁹ Az Államtanács elrendelte, hogy menjen át védekezésbe; így Spanyolországé lett a kezdeményező szerep, nevezetesen az újonnan érkezett Ambrogio Spinola parancsnoké, aki a hosszú háború során a legjobb spanyol hadvezér volt. A tengerről ellátott Ostende hatalmas erődjének ostroma három évig húzódott. Közben az államtanács főkdsáncokból terjedelmes védővonal kiépítésébe fogott, hogy megerősítse a sebezhető keleti frontot. Amikor azonban Spinola fő haderejét is oda helyezte át 1609-ben, Overijssel és Gelderland környékén is sikereket ért el, mielőtt még a heves őszi esőzések elejét vehették volna az előrenyomulásának. Ekkor Spinola, aki tisztában volt Spanyolország csaknem végzetes pénzügyi helyzetével, javasolta az ellenségeskedés beszüntetését, így 1607 áprilisában békét kötöttek, amely 1608 végétől számítva tizenkét évre szól. Ezzel befejeződött a Holland Köztársaság magányos küzdelme. Amikor 1621-ben kiújultak a harcok, ez a küzdelem annak a nagyobb háborúnak a keretében folyt már, ami akkortájt vette kezdetét Németországban.⁴⁰

3.

A Nieupoort melletti csata után a holland taktikai rendszer nagyon népszerűvé vált. A tartományi hadsereget ekkor Európa legjobbjának tartották. „Akár tetszik, akár nem – állapította meg Németalföldről egy szerző –, ez az a katonaiskola, ahol Európa ifjúságának nagy része kitanulja a katonáskodást.”⁴¹ Az orániai újításokat a protestáns államok általában készségesen átvették. Svédországban Gusztáv Adolf „kezdettől fogva Móric herceg módszereit alkalmazta”, csak éppen módosításokkal, amelyek növelték a támadások hatékonyságát.⁴² Gusztáv Adolf volt az első katona, aki teljes mélységében átlátta a lököerő és a tüzérség kombinálásának jelentőségét; növelte is e két tényező hatásait azzal, hogy új harci módszereket és továbbfejlesz-

³⁹ Martin Van Creveld: *Supplying War*. Cambridge, 1977, 11–12. o.

⁴⁰ Duffy: *Siege Warfare*, 85–88. o.; Parker: *The Dutch Revolt*, 237–239. o.

⁴¹ Turner: *Pallas Armata*, 360. o.

⁴² Michael Roberts: *Gustavus Adolphus*, 1–2. kötet, London, 1953–1958, 2: 188–189. o.

tett fegyvereket vezetett be. Ami a szervezést illeti, a király visszatért a sorozásra épülő nemzeti hadsereg gyakorlatához, noha nagy hadjáratait többnyire zsoldosokkal vívta, akiket viszont kiképzett és megtanított a harcászatra. Mindebben olyan tisztek segítettek, akik korábban Németalföldön tanulták ki a mesterségüket. Közük volt Jacob de la Gardie, akiről azt írták, hogy ő volt az Gusztáv Adolfnak, „ami Schwerin Nagy Frigyesnek, vagy Parmenion Nagy Sándornak”.⁴³

Noha Nassaui Mórincnál jobban hajlott a csatára, Gusztáv Adolf hozzá hasonlóan elsősorban taktikai és szervezési újításainak köszönheti történelmi jelentőségét. Stratégiai felfogásában nem tudott túllépni korának korlátjain. Noha uralkodóként sokkal átfogóbb terveket készíthetett, mint Nassaui Móric, óvatos hadvezér volt, aki „minden lépést megfontolt, és semmit nem kockáztatott feleslegesen” – akár egy „alapos és módszeres stratégia”.⁴⁴ Híres németországi hadjáratai erődök között zajlottak, és nagyra törő terveitől függetlenül tényleges hadműveleteit rendszerint az határozta meg, hogy képes-e megszerezni és megtartani azokat az erődített állásokat, amelyekből ellenőrizheti az utánpótlási vonalakat és a felvonulási területet. Ez természetesen korlátozta a gyors döntéshozás lehetőségét, és Nassaui Mórinchoz hasonlóan őt is a stratégiai pontok birtoklására és manőverekre épülő hadviselés képviselőjeként, a 18. századi stratégiák előfutáraként tartják számon. Ezt az irányzatot ellenezte Clausewitz, amikor oly hevesen bírálta Gusztáv Adolfot. Clausewitz szerint ő nem „merész hódító” volt, hanem inkább „gondos számításokkal élő tanult hadvezér”, akit túlzottan is magával ragadott „a hadviselés mesterséges, manőverező metodista fajtája”.⁴⁵

Amikor 1611-ben Gusztáv Adolf alig tizenhét évesen a svéd trónra került, „képzetlen, fegyelmetlen” és rosszul megszervezett katonai rendszert örökölt.⁴⁶ Ennek eredete mintegy ötven évre nyúlt vissza, I. Vasa Gusztáv és XIV. Erik korába, akik a holland újításokat megelőlegezve késő-feudális hűbéri seregeket és a korona által fizetett külföldi zsoldosait már állandó nemzeti hadsereggé alakították át. A pikák és tűzfegyverek megfelelő arányát mutató kis zászlóaljok jól szervezettek voltak, de ezek az újítások túl messze születtek meg az európai hadviselés fő áramától ahhoz, hogy számottevő befolyásuk legyen; ráadásul a legtöbb újítás rövid életűnek is bizonyult. A következő uralkodók alatt a Dánia, Lengyelország és Oroszország ellen vívott háborúk során a hadsereg hanyatlásnak indult. Nassau-Siegen-i János megsemmisítette e csapatokat 1605-ben Lengyelországban, és meglehetősen csalódott volt: nem találta alkalmasnak ezt a hadat az ifjú király terveihez. Bár Gusztáv Adolf csak felettes katonai oktatásban részesült, megismerkedett a klasszikus irodalommal és néhány újabb humanista írással, tudomása volt a holland újításokról, sőt segédtisztként szolgált La Gardie alatt. Tisztán látta a hadsereg hiányosságait, és elsődleges fontosságúnak tartotta a haderő újjászervezését.⁴⁷

Azonnal fegyverszünetet kötött Lengyelországgal, és 1613-ban, bár korántsem előnyös feltételekkel, véget vetett a Dániával vívott háborúnak is. Majd helyette-

⁴³ Theodore A. Dodge: *Gustavus Adolphus*. Boston – New York, 1895, 77. o.

⁴⁴ Roberts: *Gustavus*, 2: 297. o.

⁴⁵ Carl von Clausewitz: *Strategische Beleuchtung mehrerer Feldzüge*. In *Hinterlassene Werke*, 1–10. kötet, Berlin, 1832–1837, 9: 29. és 47. o.

⁴⁶ Roberts: *Gustavus*, 1: 33. o.

⁴⁷ Uo. 2: 191–199. o.

se, La Gardie segítségével Finnországba vezetett hadjáratot, ahol 1617-ben előnyös békét csikart ki Oroszországtól. Három évvel később, amikor csapatai már sokkal erősebbek voltak, megtámadta Lengyelországot, amely akkor az Oszmán Birodalommal és Oroszországgal hadakozott. A rövid és könnyű hadjáratról szőtt tervei azonban nem váltak valóra. Hosszú és fárasztó háborúra került sor, ahol az ifjú király sok hasznos dolgot tanult meg az utánpótlásról, a hadmozdulatokról, a lovassági rohamról és az ostromokról.⁴⁸ Az 1622-ben kötött kétéves fegyverszünet után a háború megszakítás nélkül folytatódott 1629-ig, amikor egy újabb fegyverszünet következett. Ekkorra Gusztáv Adolf – látva, hogy a nagyobb háború Németországban egyszerre jelent fenyegetést és lehetőséget Svédországnak – már jelentős változtatásokat hajtott végre a katonai szervezetben.

1625-ben azzal kezdte, hogy felülvizsgálta a toborzás módszerét. Kerületi rendszert vezettek be, ahol a helyi egyházi hivatalok jegyzékbe vették a tizenhét és negyven év közötti férfiakat. A szolgálati időt húsz évben állapították meg, de általában csak minden tizedik embert hívták be, és adtak felmentést családi és foglalkozási alapon is. Otthoni szolgálatuk alatt a gyalogosok nem kaptak fizetést, hanem földet utaltak ki nekik; a lovasságot a nemesek és a módosabb földművesek közül toborozták. A városlakók a kibővített flottában szolgáltak. A lakosság többi részére kivetett adók fedezték a felszerelés költségeit. Ez a rendszer Európában elsőként, kiszámíthatóan hosszú katonai szolgálatra alkalmas nemzeti hadsereget jelentett, ami a negyvenezer főt is elérte.⁴⁹

Talán túl sokat is vártak a nemzeti hadseregtől. A rendszert elsősorban honvédelmi célokra tervezték. A külföldi hadjáratokat, mindenekelőtt a király németországi háborúját, nem győzte katonával a másfél milliós lakosság, ezért a zsoldosok továbbra is fontos szerepet játszottak. Gusztáv Adolf 1627-es rendelete kimondta, hogy „az állam legjobb védelmezője a lakossága”, a külföldi zsoldosokat pedig „hűtlen, veszélyes és drága” katonákként jellemezte. Mégis, még mielőtt Pomerániába hajózott volna, angol, skót és német ezredeket kezdett toborozni. 1631-re már a külföldi csapatok tették ki hadseregének nagyobb részét, és azok vívták a legtöbb ütközetet. Ez jól megfontolt eljárás volt annak érdekében, hogy a hadsereg súlyos veszteségei esetén a svéd egységek még mindig biztosan megvédhessék az anyaországot.⁵⁰ Ezért ezek általában stratégiai tartalékot képeztek, és az utánpótlási vonalakat őrizték. Montecuccoli megfigyelte, hogy „minden tengeri kikötőt svéd parancsnokok és katonák védenek; nem bíznak sem a finnekben, sem a livóniaiakban, sem a németekben”.⁵¹ Amikor Gusztáv Adolf 1632-ben meghalt, a parancsnoksága alatt álló 120 000 embernek csupán az egytizede volt svéd. A többi mind külföldi katona volt, köztük a szövetségesek és fizetett támogatóik, mint például Bernhard von Saxe-Weimar és más német fejedelmek. A legtöbb külföldi egységet betanították és beavatták a svéd taktikába, amit a nagy ütközetek közül elsőként a Breitenfeld

⁴⁸ Dodge: *Gustavus Adolphus*, 61–62., 141–142. o.

⁴⁹ Roberts: *Essays in Swedish History*, 64–65. o.

⁵⁰ Roberts: *Gustavus*, 2: 205–206. o.; Theodore Lorentzen: *Die schwedische Armee im Dreissigjährigen Kriege*. Leipzig, 1894, 8–9. o.

⁵¹ Relation ueber die Art der Kriegsfuehrung des Schweden. *Ausgewählte Schriften des Raimund Fürsten Montecuccoli*, 1–4. Szerk. A. Veltzé. Wien – Leipzig, 1899–1900, 2: 9. o.

melletti csatában próbálták ki 1631-ben. Ez „a mozgékony és a tüzerő győzelme volt a tömegek és a pikás rohamok felett”, és ez lényegében minden európai hadsereget harci módszereinek felülvizsgálatára készítetett.⁵²

Gusztáv Adolf taktikai módszere a fegyvernemek vegyítésével erősítette a támadást, bár a gyakori rögtönzések miatt „nem volt olyan pillanat... amikor egyetlen módszer mindenestül érvényesült volna”.⁵³ A gyalogezred volt az irányítási és taktikai alapegység; a csatában két vagy három ezredből álló dandárokat alakítottak. Minden ezred körülbelül nyolcszáz főt számlált, illetve további kilencvennégy muskétást különleges szolgálatra osztottak be. Általában hat sor mélységű alakzatban álltak fel a lövészek és a pikások. A dandárok még ellen-menet tüzelés esetén is folytatták a támadást, amelyben a Gusztáv Adolf által támadó fegyvernek tartott pikásoknak is nagy szerepet szánt.⁵⁴ Kis lőtávolság esetén az ellen-menet ismétlődő tüzelését egy hatékony sortűz követte, amiről a szoroson egymás mellett álló puskások három sora egyszerre gondoskodott – „egyetlen hosszú és folyamatos mennydörgés, aminél nincs a halandók számára félelmetesebb és borzalmasabb”.⁵⁵ A lovasságot úgy képezték ki, hogy vágásban rohamozzon; a muskétások fedezésében általában az ellenség szárnyaira támadtak, miközben a tüzéség a telepített tüzéségi vonalról támogatta a támadást. Breitenfeld után bevezették a könnyű és mozgatható négyfontos ezredágyút, ami közvetlen fedezetet biztosított a gyalogosoknak. A lovassági és gyalogsági tartalékokat szükség szerint tartották vissza. Hatékony, mégis bonyolult rendszer volt ez, és még maga Gusztáv Adolf is nehezen irányított egy ilyen csatát, pedig hadvezérként rendelkezett a szükséges tehetséggel, akaraterővel, döntésképeséggel és eredetiséggel. A svéd módszer ennek ellenére a következő évszázad minden hadvezére számára követendő példa lett.

Az új svéd hadsereg hadászati szempontból sokkal kevésbé volt hatékony. Gusztáv Adolf rájött, hogy a harctéren tanúsított mozgékony és a fegyver, a fegyver alapja pedig a céltudatos szervezés. A svéd hadügy e tekintetben nem állt jól. A kiképzés a legtöbb svéd egységben magas szintet ért el, sőt a zsoldosok ezredeiben is átvették, de ez nem mindig volt érvényes a szövetséges és a társult csapatokra. A fegyelmezésre a király 1621-ben szigorú szabályokat vezetett be, ezeket a tábori lelkészek által tartott napi imádságok, illetve a fegyelmi vétségek elleni büntetések egészítették ki. 1630 körül azonban a fegyver még így is romlani kezdett. Ez nemcsak az elvadult zsoldosok többségének volt köszönhető – bár a besorozott svéd katonák valamivel jobb magaviseletűek voltak –, hanem annak is, hogy nem tudták megfelelően ellátni a hadsereget. Noha Gusztáv Adolf körültekintően előkészítette az utánpótlást, svéd forrásokból nem lehetett ellátni az egyre növekvő hadsereget Németországban. Ahogy egy svéd diplomata megfogalmazta: „Más nemzetek azért mentek háborúba, mert gazdagok voltak, Svédország viszont azért, mert szegény volt.”⁵⁶ Ezen a francia és holland segélyek sem tudtak változtatni. Továbbá ha voltak is elérhető források, még mindig gondot okozott az utánpótlás beszerzése és

⁵² J. F. C. Fuller: *Decisive Battles*. New York, 1940, 340. o.

⁵³ Dodge: *Gustavus Adolphus*, 51. o.

⁵⁴ Roberts: *Gustavus*, 2: 258–260. o.

⁵⁵ Turner: *Pallas Armate*, 237. o.

⁵⁶ Lorentzen: *Schwedische Armee*, 3. o.

szállítása. 1631 tavaszára a svéd csapatok protestáns városokat fosztogattak. Nyáron Gusztáv Adolf arról panaszkodott, hogy kifizetetlen és éhező katonái kiürítik a helyi utánpótlási raktárakat is.⁵⁷ Az ütközetekben mindvégig megmaradt a fegyelem, de a svéd hadsereg, mint a korban minden más hadsereg, arra kényszerült, hogy a vidékből éljen. A gazdag területeket kifosztották, és a hadászati megfontolások helyett „az emberek és lovak ellátásának szüksége” befolyásolta a hadsereg mozgását. Ez azt eredményezte, hogy a király „nagy stratégiai tervei csupán írásban lefektetett gondolatok maradtak”.⁵⁸

4.

Amikor Gusztáv Adolf 1630 nyarán partra szállt az Odera torkolatánál, a harmincéves háború – amely egyrészt a katolikusok és a protestánsok ellentétéből, másrészt a császár németországi fennhatóságának vitatott kérdéséből indult ki – már nemzetközivé szélesedett. A Habsburgok kezdeti győzelmei után Franciaország, Anglia, Dánia és néhány kisebb protestáns német fejedelemség laza szövetséget kötött a császári terjeszkedés megfékezésére. Ezt a szövetséget azonban hamar megrendítették a nagy katonai vállalkozó, Albrecht von Wallenstein, illetve a katolikus liga csapatait vezető kiváló hadvezér, Johann Tilly alatt harcoló császári erők. 1627-re a császár visszaszerezte a fennhatóságot a Balti-tenger déli partvidékének nagy részére felett. Mindössze néhány kikötő, mindenképp a dán és svéd csapatok által megerősített Stralsund tudott kitartani. A Balti-tenger térségében kibontakozó császári egyeduralom eshetősége megijesztette a királyt, aki az országgyűlés, a *Riksdag* tudomására hozta, hogy nem csupán azért vonul Németországba, mert a protestantizmus sorsáról van szó, hanem azért is, mert jobb külföldön harcolni, mint otthon. 1629-ben már folytak a széleskörű németországi beavatkozás előkészületei.

A stratégiai helyzet kedvezőnek tűnt. II. Ferdinánd császár úgy vélte, hogy a háború Németországban voltaképpen véget ért, így a franciák ellen fordult Itáliában, és Wallenstein elbocsátása után csupán néhány megtépzott északi helyőrséget hagyott Tillynek. Gusztáv Adolf mégis kockáztatott. Külföldön állomásozó serege csak tizenháromezer főt számlált, bár toborzó ügynökei Skóciában és Dániában még aktívak voltak, és a király hathatós segítségre számított a német fejedelmektől is. Várakozásaiban azonban csalódnia kellett. Észak-Németország két fontos protestáns vezetője, Brandenburg és Szászország választófejedelme elhatározta, hogy semleges marad, ezért Gusztáv Adolf kezdetől fogva olyan stratégiára kényszerült, amely elhúzódó háborút ígért. Ezt a stratégiát az utánpótlási nehézségek, az anyaországba vezető vonalak ellenőrzésének szüksége, valamint a Dánia és Oroszország által jelentett esetleges fenyegetés miatti aggodalmak indokolták. Az utánpótlás biztosítása érdekében kénytelen volt a folyókat követni és partjaikon állásokat kiépíteni; a fenyegetés miatt pedig megerősített támaszpontokat kellett létesítenie és

⁵⁷ Uo. 23–24. o.; Roberts: *Gustavus*, 2: 204–205. o.

⁵⁸ Van Creveld: *Supplying War*, 16–17. o.

fenntartania Észak-Németországban, ahová hadserege visszavonulhat, illetve svéd nemzetiségű csapatait a haza védelmére kellett visszatartania.⁵⁹

Gusztáv Adolf nem Stralsund felől indította a hadjáratát (mivel a város nem folyóparton feküdt), hanem keletebről, az Odera folyó torkolatától. Itt stratégiai megfelelő helyre talált, amely szomszédos volt Tilly helyőrségeivel Mecklenburg és Nyugat-Pomeránia területén. Innen ráadásul szövetségkötésre kényszeríthette Brandenburgot és Szászországot is. Ellenállás nélkül szállt partra, és július elején, hatvan kilométert haladva az Odera mentén, behatolt Stettin (ma Szczecin) területére. Az 1630. év hátralevő részét azzal töltötte, hogy lassan kiépítette a hátországát: elfoglalt néhány kisebb várost, és csapatokat gyűjtött. Ez egyrészt szükségszerű, másrészt viszont önzesebb lépés volt. Az ellenőrzése alá vont területek fokozatos bővítésével elaprózta a hadseregét, és a folyamat lassúsága arról győzte meg a két választófejedelmet, hogy megőrizze semlegességét. Gusztáv Adolf talán elszalasztott egy lehetőséget. Bár hadserege még mindig kicsiny volt, az ellenfelének, Tillynek sem volt nagy hadereje, ráadásul Magdeburgban, az Elba középső folyásánál fekvő gazdag és stratégiai is jelentős városban lázadással is szembe kellett néznie. Ha Gusztáv Adolf hirtelen az Elba folyóig vonul, talán csatára kényszeríthette volna Tillyt még a császári csapatok gyülekezése előtt. Egy esetleges korai győzelem biztosíthatta volna a protestánsok támogatását. Ehelyett azonban a svédek októberben téli szállásaikra vonultak Pomeránia és Mecklenburg területén.

Ekkor Gusztáv Adolf átfogó stratégiai tervet készített a következő évre. Ehhez összesen több mint 100 000 főt számláló öt hadsereg volt szükség, amelyek több-kevésbé koncentrikusan haladva a folyók mentén Németország középső része felé vonulnak. Noha egyik rajongó életrajzírója szerint ez „napóleoni lélegzetű és nagyságú” terv volt, igazából nem volt semmi alapja. A királynak sem a megfelelő stratégiai helyzet, sem a szükséges csapatok nem álltak rendelkezésére. Durván túlbecsülte saját képességeit: nem tudott új csapatokat állítani, és nem tulajdonított jelentőséget a tényleges távolságok, az utánpótlási vonalak, az utánpótlás, illetve a hadsereg hadművelési hatótávolsága közötti kapcsolatnak.⁶⁰

Ezért amikor az utánpótlási hiányosságok miatt kénytelen volt korábban kivonulni a téli szálláshelyről, újra elmulasztotta, hogy Tilly főserégét csatára kényszerítse. Ehelyett – talán azt remélve, hogy Tillyt el tudja csalogatni magdeburgi táborától – kisebb hadműveleteket hajtott végre az Odera mentén és Mecklenburg nyugati részén. 1631 márciusának elején Tilly odavonult tizenkétezer emberrel, hogy megküzdjön vele, de Gusztáv Adolf tizennyolcezer seregével sem vállalta a csatát. Ez volt katonai pályájának „egyik legfeltűnőbb baklövése”, annak példája, amit Clausewitz megvetően így jellemez: „a háború megnyerésének új módszere stratégiai manőver révén”.⁶¹ Gusztáv Adolf tovább menetelt az Odera mentén, elfoglalt néhány kisvárost, majd április 3-án az Odera menti Frankfurtot, lemészárolta a helyőrséget, és kifosztotta a protestáns polgárokat. Amíg Gusztáv Adolf a visszavonulási útvonal biztonsága miatti aggodalmában továbbra is óvatosan vonult, a császári hadsereg május 20-án bevette Magdeburgot. A város kifosztása már a 17.

⁵⁹ Roberts: *Gustavus*, 2: 26. o.

⁶⁰ Uo. 450., 470–472. o.; Dodge: *Gustavus Adolphus*, 177–178. o.

⁶¹ Roberts: *Gustavus*, 2: 478–479. o.; Clausewitz: *Strategische...*, 29. o.

században Európaszerte ismertté vált: mintegy huszonezzer embert mészároltak le, és a székesegyház kivételével minden épületet felgyújtottak. Ez meglehetősen rontott Gusztáv Adolf azon állításának hitelén, miszerint ő lenne a német protestánsok védelmezője, ezért cselekvésre kényszerült. A királynak sikerült rávennie Brandenburg választófejedelemét, hogy Küstrin és Spandau kulcsfontosságú erődjait bocsássa a rendelkezésére, majd erős helyőrséget hagyva hátra az Odera alsó folyásánál elindult az Elbától nyugat felé. Még mindig óvatosan vonult, és mindenütt sánccal védett táborokat épített. A következő ütközetre a Havel és az Elba közötti Werben mellett került sor: ezt az erősített állást Tilly júliusban sikertelenül próbálta bevenni. Ez azonban nem volt jelentős összecsapás. A császári csapatok erősítésre vártak Itáliából, és amikor ez megérkezett, behatoltak Szászországba és követelték, hogy a választófejedelem, János György adja meg magát. Ez végre rábírta a választófejedelemet, hogy Gusztáv Adolf mellé álljon.

Ekkor már közeledett a döntő pillanat. Gusztáv Adolf a szászokhoz vonult, és 1631. szeptember 17-én a két főszereg Breitenfeld mellett megütközött. Bár szász szövetségesei nem sokkal a csata kezdete után megfutamodtak, Gusztáv Adolf ötórás kemény küzdelemben jelentős győzelmet aratott. A győzelmet azonban nem használta ki. Nem vették rögtön üldözőbe Tilly visszavonuló hadseregének maradványait. Ehelyett egy héttel a csata után Halle mellett haditanácsban vitatták meg a lehetőségeket. Az üldözés már nem jöhetett szóba, ezért arról vitakoztak, hogy átkeljenek-e a cseh hegyeken Bécs felé, vagy pedig forduljanak délkeletre Kurpfalz és a Rajna-vidék felé. A támadás Bécs, a császári hatalom központja ellen irányult volna, de Gusztáv Adolf túl kockázatosnak találta, mert közeledett a tél, és csak a gyenge szászok jelentették az utóvédet. Ezért azt választotta, hogy délnyugat felé menetel és a hadseregét gazdag területre viszi, ami egyben jó stratégiai helyzetet biztosított keletről a bajorokkal, nyugatról pedig a várható Habsburg erősítésekkel szemben. Az északi vonalak biztosítására erős svéd különítmények vonultak Magdeburg és Erfurt környékére, a német úthálózat központjába. Közben János György felderítő sereget indított Csehországba és Sziléziába.⁶²

Számos bírálat érte Gusztáv Adolfot amiatt, hogy nem használta ki a győzelmét. Az igazi célpont Tilly hadserege volt, nem pedig a Rajna, még csak nem is Bécs. Ebben a helyzetben Tilly és helyettese, Pappenheim télen új csapatokat tudtak mozgósítani, miközben a szorongatott császár sietősen megállapodott Wallensteinnel, hogy állítson fel egy új hadsereget Csehországban. Gusztáv Adolf azonban biztos hátteret akart kiépíteni magának. A Rajna felé menetelt, elfoglalta a kisebb Habsburg-, bajor és spanyol helyőrségeket, és hamarosan ellenőrzése alá vonta a Rajna-vidéket. Gyorsan haladt, ostrom-módszerei pedig a blöff és a hirtelen rohamok kihasználásával nem is hagytak sok teret az aknáknak vagy a tüzéségnek. 1631. október végén már újra nagyra törő terveket szőtt a következő évre. Ezúttal egy nagy bekerítő hadműveletet tervezett „egyetlen hatalmas hadműveletként, amelyben hét hadsereg működik együtt egy olyan sarlóalakú fronton, amely a Visztulától a Brenner-hágóig, illetve Glogautól (ma Glogów) a Konstanzi-tóig húzódik”.⁶³ A király által vezetett főszereg betör Bajorországba és a Duna mentén Bécsig vonul,

⁶² Roberts: *Gustavus*, 2: 539., 543–544. o.

⁶³ Roberts: *Essays in Swedish History*, 72–73. o.

közben a szászok Csehországban és Sziléziában a hadművelet sarokpontját biztosítják. További jelentős különítmények megállítják a császári erőket Németország északnyugati részén, megint mások pedig a svédországi utánpótlási vonalakat fedezik. A király azt remélte, hogy a szászokat nem számítva körülbelül 120 000 ember áll majd a rendelkezésére; az volt a szándéka, hogy ezt a számot gyakori toborzással 170 000-re növeli a tavasz végére. Közben – mindvégig óvatosan – azon fáradozott, hogy az északról a Duna, keletről a Lech, délről az Alpok lankái által határolt egész területet egy támadásra és védekezésre egyaránt felhasználható hatalmas támaszponttá alakítsa. Ez a terület lesz majd a hátszaga, ha nagyarányú terve esetleg ellenállásba ütközik.⁶⁴

1632 márciusában a király megint útra kelt, és a legnyugatibb bajor erőd, Donauwörth április 10-i ostroma után öt nappal látványosan átkelt a Lech folyón: ez taktikai mestermunka volt, azonban ismét nem döntött el semmit. Bár Tilly halálos sebet kapott, a bajorok egyszerűen visszavonultak a folyó mentén. Amikor Gusztáv Adolf megjelent Ingolstadt erősítettje előtt, rá kellett ébrednie, hogy szokásos módszereivel nem tudja elfoglalni. Elkanyarodott, hogy kisebb helységeket foglaljon el Bajorországban és Svábföldön, de ezzel a stratégiai kezdeményezés kihullott a kezéből.

Ennek fő oka az volt, hogy nem volt ereje folytatni a Bécs felé vezető támadást. Még mindig hatalmas létszámú serege volt, de a toborzás akadozott, csapatai pedig túlzottan elaprózódtak egy hatékony hadműveleti együttműködéshez. Mivel Breitenfeld után elmulasztotta megsemmisíteni Tilly csapatait, az ellenség erőt gyűjtött, és a svédek máris új hadseregekkel néztek szembe, különösen azzal a hatalmas sereggel, amit Wallenstein meglepő gyorsasággal szerelt fel Morvaországban. A király távlati tervei ráadásul felkellették szövetségesei gyanakvását. A Rajna mentén folytatott hadműveletei miatt összetűzésbe került Franciaországgal, pedig az 1631 januárja óta fő pénzügyi támogatója volt. Az Alpok hágóinak ellenőrzésére irányuló kísérletei miatt pedig a svájci kantonok is elhidegültek tőle. Brandenburg és Szászország választófejedeleme ingadozni kezdett, mivel Wallenstein azt sugalmazta nekik, hogy talán minden fél megegyezhet abban a fontos célban, hogy az idegen megszállót ki kell űzni Németországból.

Gusztáv Adolf az északi területek feldúlásával akarta Wallenstein Bajorországba kényszeríteni, de ellenfele pontosan látta a svédek helyzetének leggyengébb pontját. Ez a szász szövetség volt. Ha Szászország elvesz, Gusztáv Adolfot megfosztják svédországi utánpótlási vonalaitól, amit ő nem engedhetett. Ezért Wallenstein bevonult Csehországba, könnyedén kiűzte a szászokat, majd meglepő gyorsasággal mozogva dél felé fordult, és Eger (ma Cheb) közelében egyesült a bajorokkal. Svédországból Oxenstierna kancellár megpróbálta rávenni a királyt, hogy vonuljon tovább a Duna mentén még akkor is, ha el kell szakadnia az utánpótlási vonalaitól. Észak-Németország elvesztése mindaddig nem számít – érvelt –, amíg folytatódik a Bécs elleni támadás. Gusztáv Adolf azonban ismét nem vállalta a kockázatot.⁶⁵ Miután nem tudta megakadályozni a bajorok és Wallenstein egyesülését, Nürnberg közelében alakított ki állást, ahol sánccal védett tábort épített. Wallenstein követte

⁶⁴ Roberts: *Gustavus*, 2:676–678. o.

⁶⁵ Uo. 743–744. o.

és letáborozott a közelben azzal a szándékkal, hogy kivárja, amíg a király lépni fog. Elemezte a svédek hadművelési módszereit és rájött, hogy taktikájuk a menetelés gyorsaságától függ, stratégiájuk pedig nem más, mint hogy csak akkor vállalkoznak csatára, ha hátterük és utánpótlásuk biztosítva van. Mivel egyenlő feltételekkel nem tudott megmérkőzni Gusztáv Adolffal, Wallenstein arra épített, ki bírja tovább a patthelyzetet. Miután a hadseregek hat héten át néztek farkasszemet egymással, és mindkét felet éhínség és járvány tizedelte, Gusztáv Adolf szeptember 3–4-én arra kényszerült, hogy elkeseredett rohamot indítson Wallenstein vonalai ellen – és súlyos vereséget szenvedett.

A király helyzete most válságosra fordult. Wallenstein veszélyesen közel került a protestáns területekhez; s hogy délre szorítsa, Gusztáv Adolf újból menetelni kezdett Bécs felé. Wallenstein tudomást sem vett róla és bevonult Szászországba, ahol bevette Lipcsét, majd fosztogatni kezdte a vidéket. Ez okos lépés volt, a közvetett ellencsapás stratégiájának kiváló példája.⁶⁶ Mivel a császári seregek meg tudták volna védeni Bécset, Gusztáv Adolf viszont egyáltalán nem kockáztathatta a szászok elszakadását, sebtében észak felé vonult, és húsz nap alatt 430 kilométert tett meg. Figyelemre méltó mutatvány volt, de Gusztáv Adolf csupán mintegy tizennyolcezer embert tudott magával vinni. Erejét kimerítették az utánpótlási nehézségek és a császári rajtaütések, amelyek miatt újabb helyőrségekre volt szüksége. Csatlakozott hozzá egy csapat Bernhard von Saxe-Weimar vezetésével, aki leghűségesebb német szövetségese volt, de Szászország választófejedelemé visszavonta számottevő seregét Torgau felé, és minden kérés ellenére sem csatlakozott a svédekhez. Ekkor már november volt, és Wallenstein téli pihenőre akarta küldeni a csapatait. Amikor Gusztáv Adolf ezt észrevette, elhatározta, hogy támadni fog. „Az igazat megvallva – mondta – hiszek benne, hogy Isten a kezemre adta őt.”⁶⁷ 1632. november 6-án a szász csapatok támogatása nélkül vívta utolsó csatáját Lützen mellett, Lipcsétől délnyugatra. Elkeseredett küzdelem volt. Bár Wallenstein a csata közben erősítést kapott, Gusztáv Adolf legyőzte a katolikus hadat. Ő maga azonban egy lovassági roham élén elesett a csatában.

Egy nagyszerű katonai pálya méltó befejezése volt ez, noha amikor harminchét évesen elesett, Gusztáv Adolf már túl volt sikereinek csúcspontján. Nagy terve már kudarcot vallott Németországnak mint hadművelési bázisnak ellenőrzésére és kihasználására. Még ha életben is marad, sikeresen megtartja szövetségeseit, még egy további győzelem sem vetett volna véget a háborúnak. Az utánpótlási vonalak állapota és Közép-Európa mezőgazdasági forrásai lehetetlenné tették a Gusztáv Adolf által megálmodott nagyarányú hadműveletek végrehajtását. Ha az utánpótlást előzőleg nem készítették elő vagy hajókkal nem szállították a helyszínre, kevés terület tudott nagy hadseregeket eltartani hosszú időn keresztül. A hadmozdulatokat pedig inkább utánpótlási, semmint stratégiai megfontolások határozták meg. Ráadásul minden hadmozdulat lassú volt, különösen akkor, ha a nehézfegyverzetet víz helyett szárazföldön kellett szállítani. Egy nemzedékkel később még Marlborough

⁶⁶ Basil H. Liddell Hart: *Strategy*. New York, 1962, 85. o. Magyar ford.: Soproni András, Bp. 2002.

⁶⁷ Roberts: *Gustavus*, 2:747–748. o.

sem tudta egyetlen hadjárattal befejezni a háborút; a Blenheim vagy Ramillies melletti nagy győzelmeket a következő évben újabb hadjárat követte. Bár Gusztáv Adolf néha megpróbálta figyelmen kívül hagyni ezeket a kényszerítő körülményeket az 1630-as és 1631-es, több hadsereget mozgató terveiben, a gyakorlatban mégis alkalmazkodnia kellett, és stratégiája „inkább jó példája, mint kivételes teljesítménye a kor stratégiáinak”.⁶⁸

A harmincéves háborúnak azonban még így is kimagasló hadvezére volt. A hadászati pontok ellenőrzésére irányuló manőverező stratégiáját azzal egészítette ki, hogy csak a megfelelő körülmények között vállalta a csata kockázatát. Ez a stratégia érvényesült a francia forradalom és Napóleon koráig. Az adott körülmények között Gusztáv Adolf sokat ért el. Nagymértékben kibővítette hadseregének felvonulási területét; noha Wallenstein 1632-ben jobban manőverezett nála, csatatéren soha nem verték meg. Szervezési, taktikai és hadművelési módszereit széles körben utánozták. Korának bármely hadvezérénel jobban birtokában volt azoknak az erényeknek, amelyek a hadvezetést az ütközetben is lehetővé teszik. Nagyszerű parancsnok volt, akaratát és elszántságát átsugározta katonáira is, akikkel elhitette, hogy nincs olyan dolog, amit ne tudnának megtenni. Hibái ellenére is nagy hadvezér volt – a háborúnak inkább gyakorlati, mint elméleti szakértője –, Turenne és Montecuccoli, Savoyai Jenő és Marlborough előfutára. Erdemeit Napóleon is elismerte, amikor a nagy hadvezérekről készített igen rövid listájára felvette Gusztáv Adolf nevét is.⁶⁹

5.

Raimondo Montecuccoli az osztrák Habsburgok hadseregének tábornagya, az 1664-es szentgotthárdi csata győztese, a Turenne ellen 1673-ban sikerre vezető hadmozdulatok irányítója, továbbá kiváló szervező, minden bizonnyal benne tisztelhetjük a Habsburgok állandó hadseregének egyik alapítóját is. Legjobban talán mégis katonai gondolkodóként ismert. Szentgotthárd melletti nagy győzelmét is felülmúlta a törökök feletti 1683-as Bécs melletti diadal. Igaz, a két évvel későbbi Turenne elleni színtelenebb hadjáratában sikere nem ismétlődött meg. Ami azt illeti, szervezési, műszaki és taktikai újításai csak korlátozott hatással jártak. Szervezőként Montecuccoli soha nem tudott megbirkózni a Habsburg államigazgatási gépezet öröklött lomhaságával; taktikáját, mint a kor minden nyugat-európai hadserege, a svéd mintából merítette. Igazi jelentőségét és a stratégiai gondolkodás fejlődésében játszott fontos szerepét az írásai jelentik. Ő volt az első újkori gondolkodó, aki a háború minden vonatkozásának átfogó elemzését kívánta nyújtani. Írásai a „törvényszerűség” és a „rendszer” gondolatának növekvő fontosságát tükrözik. Montecuccoli az általános mintát kereste, minden tapasztalati úton megszerezhető tudás összefoglalását, beleértve a természettudományos, a katonai és a politikai ismereteket – és mindezt csakis a katolikus egyház keretein belül, amelynek mindvégig hű fia maradt. Azt remélte, hogy ha helyesen alkalmazzák őket, szabályai kiszámíthatóvá teszik a hadműveletek vezetését, miközben csökkentik a veszteségeket

⁶⁸ Van Creveld: *Supplying War*, 16–17. o.

⁶⁹ Roberts: *Essays in Swedish History*, 74. o.

és a kiadásokat. Ez persze lehetetlennek bizonyult, és gondolatai egy nem igazán újszerű, merev dogmatizmus alakját öltötték. Egy történész rajongójának szavai szerint Montecuccoli „megpróbálta a legtöbbet kihozni a háború egykor dicsőséges, de azóta hanyatló művészetéből”.⁷⁰ Írásai azonban, amelyek csak halála után – és akkor is csak részben – jelentek meg, a katonai kérdések legszélesebb körben olvasott elemzéseivé váltak a Machiavelli, illetve a francia forradalom és Napóleon közötti időszakban. Elismeréssel nyilatkozott róla Nagy Frigyes, Scharnhorst, sőt még maga a nagy császár is.⁷¹

Montecuccoli írásai azért örvendtek olyan nagy népszerűségnek, mert szerzőjüket a hadmozdulatok egyik legjobb gyakorlati szakértőjének tartották. Turenne elleni hadjáratait mindenki csodálta. Még Clausewitz is, aki pedig nem volt manőverezés híve, elismerte, hogy alkalmasint szükség van rá, és hogy Montecuccoli 1673 és 1675 közötti hadjáratai „ennek legragyogóbb példái”.⁷² Saját korában Montecuccolit néha óvatos parancsnoknak tartották, egy Fabius Maximus Cunctatornak, akit azonban ezek a vádak nem zavartak. Egyszer azt írta, hogy „mindenki parancsnok és katonai szakértő akar lenni”, de a jó hadvezérek nem az ingatag tömeg véleménye szerint cselekszenek. Éppen ellenkezőleg, azt javasolta, hogy „tanulmányozni kell a dictator Fabiust, mert egy sor vereség után a harcmodor megváltoztatása és ugyanakkor a kifárasztás stratégiájának alkalmazása szükséges”.⁷³ Azonban nem a kifárasztás volt az egyetlen stratégiája. Kedvező körülmények között meglehetősen késznek mutatkozott a megütközésre. „Vannak olyanok – írta –, akik azzal áltatják magukat, hogy a háborút csata nélkül is lehet vezetni. A hódítást és a végső döntést viszont csak az ütközet és a csata hozhatja meg. Ennek ellenkezője csak önáltatás.” Ráadásul szabályos ütközetekről és nem csetepatékról írt. A rajtaütések, portyák, lesből támadások és ehhez hasonlóak soha nem jelentettek döntő sikert, pedig nagyon kedvelték őket azok a magyar parancsnokok, akikkel kemény vitákat folytatott a törökök elleni hadjárat során. Arra figyelmeztetett, hogy „ha valaki így akar hadat viselni, az árnyékra vetődik, és elmulasztja az igazi ellenfelet”. Viszont éppen azért, mert a csaták mindent eldöntökt, nem szabad könnyelműen ilyenekbe bocsátkozni, „hiszen végeredményük megfellebbezhetetlenné teszi a fejedelmek közti vitákat, véget vet a háborúknak, és halhatatlanná teszi a hadvezéreket”.⁷⁴ Montecuccoli rájött, hogy a hadviselésnek két véglete van, a kifárasztás és a megsemmisítés, és ő megpróbálta mindkettőt beépíteni az elméletébe.

Montecuccoli 1609-ben született egy modenai kisnemesi család sarjaként Emilia Romagna tartományban. Tizenhat évesen egyszerű katonaként kezdte hadi pályáját, 1632-ben lovassági alezredes, 1635-ben pedig ezredes lett. A harmincéves háború végén már tábornoki rangban szolgált. Minden fontos csatában részt vett, Breitenfeld mellett megsebesült és fogságba is esett; hat hónappal később szabadult, majd kiválóan harcolt Nördlingen mellett 1632-ben. 1636-ban ő fedezte a visszavo-

⁷⁰ Piero Pieri: Raimondo Montecuccoli. *Klassiker*. Szerk. Hahlweg, 141–143. o.

⁷¹ Thomas M. Barker: *The Military Intellectual and Battle*. Albany, 1975, 1–5. o.

⁷² Carl von Clausewitz: *On War*. Ford. és szerk. Michael Howard, Peter Paret. Javított kiadás, Princeton, 1984, 7. könyv, 13. fejezet, 542. o.

⁷³ Raimondo Montecuccoli: Della guerra col Turco in Ungheria. In *Ausgewählte Schriften*. Szerk. Veltz, 2: 257 skk., 485–486. o.

⁷⁴ Uo. 343–344., 522–523. o.

mulást a császári hadsereg Wittstock melletti veresége után. 1639-ben megsebesült a Melnik melletti csatát követő utóvédharcokban, majd fogságba esett, és három évet töltött svéd hadifogságban Stettinben. Jó alpműveltséggel rendelkezett, és fogsága idején is folytatta tanulmányait: legkorábbi munkái közül kettőt ekkor készített el. Szabadulása után a *Generalfeldwachtmeister* rangjára emelték, de saját kérésére elbocsátották a császári szolgálatból. Modena parancsnoka lett, amikor a hercegség összetűzésbe került a pápai állammal. 1643-ban tért vissza a császári hadseregbe, és a háború utolsó éveiben lovassági parancsnokként szerzett érdemeket. A vesztfáliai békekötés után egy sor diplomáciai küldetést teljesített, majd az osztrák segédcsoportokat irányította, amelyek Lengyelországot segítették Svédország ellenében az északi háborúban (1656–1658). Azután számos feladatot látott el Magyarországon. Amikor a törökök 1663-ban támadásba lendültek, átvette egy osztrák császári és francia erőkből álló hadsereg vezetését, és 1664. augusztus 1-jén a szentgotthárdi csatában legyőzte a létszámfölényben levő ellenséget. A császár halálából kinevezte tábornaggyá, ami akkor a hadsereg legmagasabb rangfokozata volt. 1668-ban pedig a *Hofkriegsrat*, az udvari haditanács elnökévé is kinevezték, így ő töltötte be az állam két legmagasabb katonai hivatalát. A Franciaország ellen 1672 és 1678 között viselt háborúban példás hadjáratot vezetett Turenne ellen 1673-ban; 1675-ben is ő volt a parancsnok, bár ezúttal valamivel kevesebb szerencsével járt. A bírálatok és gyengülő egészségi állapota megviselte, visszatért Ausztriába, ahol 1680-ban halt meg.⁷⁵

Montecuccoli hadviselési módszerei változtak pályája során. 1648 előtt lendületes lovassági parancsnok volt, akinek Baner és Torstensson volt a példaképe. Amint önálló feladatokat kezdett kapni, egyre óvatosabbá vált. Pontosán tudta, hogy az állandó osztrák hadsereg csak kilenc gyalogsági és tíz lovassági ezredből áll. Mivel nehéz volt kiképzett utánpótlásról gondoskodni, mindig takarékosan bánt haderejével. Így tett az északi háborúban, majd Magyarországon is, ahol ráadásul meg kellett birkóznia azokkal a vezetési nehézségekkel is, amiket egy szövetséges haderő irányítása jelent. Feszült volt továbbá a viszonya a magyarokkal is, különösen az olyan önállóan gondolkodó arisztokratákkal, mint Zrínyi Miklós. Amikor a magyarországi igazgatás nehézségeiről írt, Montecuccoli megállapította, hogy a magyarok „ingatagok, akaratosak, hálátlanok, fegyelmezetlenek és lármások”, ezért erős kézzel kell bánni velük.⁷⁶ Ezzel rászolgált a magyar hazafiak és a 19. századi történészek ellenszenvére, akik hadvezéri képességeinek rossz hírért keltették, sőt hadmozdulati stratégiájára megalkották a *metodizmus* lekicsinylő formuláját is.⁷⁷

Mégis ez a stratégia hozta meg számára a sikert a Turenne ellen vezetett hadjáratában, akit pedig sokan a Napóleon előtti legnagyobb francia hadvezérnek tartanak. 1673-ban Turenne azt a megbízást kapta, hogy akadályozza meg a császári hadsereget a Rajnán való átkelésben és Elzász megtámadásában. Továbbá meg kellett akadályoznia azt is, hogy Montecuccoli észak felé fordulva egyesüljön a németalföldi

⁷⁵ H. Kaufmann: Raimondo Montecuccoli, 1609–1680. Disszertáció. Freie Universität. Berlin, 1974, 8–28. o.

⁷⁶ Raimondo Montecuccoli: L'Ungheria nell'anno 1677. In *Ausgewählte Schriften*. 3: 423–424., 450. o.

⁷⁷ Thomas M. Barker: Montecuccoli as an Opponent of the Hungarians. In *Armi Antiche, a Bollettino dell'Accademia di S. Marignano* különszáma (1972), 207–221. o.

holland hadsereggel: Montecuccoli célja éppen az volt, hogy csatlakozzék a hollandokhoz. Hogy ebben meggátolja, Turenne átkelt a Rajnán, és elindult Würzburg felé, ahol azonban Montecuccoli túljárt az eszén, mert először azt színelte, hogy csatára készül, majd mégis elvonult. A Majna mentén a Rajnához vonult, és megszerezte Turenne utánpótlási készleteit. Úgy tett, mintha át akarna kelni a Rajnán, ezáltal a franciákat arra kényszerítette, hogy Elzász védelmére siessenek. Mire a franciák észbe kaptak, a császári hadsereg már folyami bárkákra szállt, és lefelé tartott a Rajnán, hogy csatlakozzék a hollandokhoz. Az egyesült szövetséges hadak azután kiszorították a franciákat Holland tartományból, miközben Turenne még mindig Elzász védelmére készült. 1675-ben viszont Montecuccoli számos ragyogó lépése ellenére Turenne kerekedett felül, de végül elesett az egyik csatában, ami semmivé tette a franciák korábbi sikereit.

1675-től Montecuccoli helyzete nehezebb lett. A *Hofkriegsrat* elnökeként az udvari bürokrácia véget nem érő iratgyártásával is meg kellett szenvedni. „Ezeknek az embereknek – írta – egy évbe telt az, amit egy óra alatt el kellett és el is lehetett volna végezni.”⁷⁸ Nap mint nap arra kényszerült, hogy anyagi támogatásért küzdjön, amellyel fenntarthatja az amúgy is kicsiny állandó katonai szervezetet, illetve bevezetheti az új fegyvereket, az ezredágyúkat és a kísérleti jellegű kovás muskétákat. Szerinte az állandó hadsereg az állam egyetlen biztosítója; ennek védőszárnyai alatt „virágzik az ipar és a kereskedelem, míg fegyverek hiányában sem biztonság, sem kitartás, sem becsület nincsen”. Ez különösen fontos Ausztria számára, mert „Európa egyetlen részének sincs ennyi ellensége”.⁷⁹ Montecuccoli ellenezte az állandó ezredek hadkiegészítési alapon történő fenntartását, mert kapkodva kellett felállítani őket a háborúk kezdetén. Szerinte „a képzett és soha fel nem oszlatott” veterán csapatok megbízható támaszt jelentettek, míg az újonnan kiállított egységek csupán „szánalmas, tapasztalatlan és fegyelmezetlen csöcselék, csak nevében hadsereg”.⁸⁰ Tanácsait nem fogadták meg. Az 1679-es nijmegeni egyezség után az osztrákok feloszlatták csapataikat, így 1683-ban Magyarországon a törökök egyértelmű taktikai hátrányuk ellenére is el tudták söpörni a gyenge császári hadsereget, és elindulhattak Bécs ostromára.⁸¹ A fontos megerősített város megostromlása azonban, még ha nem is volt kiterjedt erőd övezete, stratégiai hibának bizonyult. A törökök utánpótlási vonalaikat a végsőkig kitölték, elégtelennek bizonyultak a város bevételéhez. Bécs sikeresen kitartott, végül pedig egy nemzetközi sereg mentette fel.⁸² Az ostrom alatt a hivatásos katonák jelentették a védelem gerincét, és hivatásosok vezették azt az osztrák hadjáratot is, amely 1683 után kiűzte a törököket Magyarországról. Montecuccolinak igaza volt, de a Habsburgok állandó hadserege még az ő legnagyobb erőfeszítései ellenére sem növekedett jelentősen. Legfontosabb öröksége mindenekelőtt írásaiban rejlik, továbbá abban, hogy példát vehettek róla az utódok: Lotaringiai Ferenc, Rüdiger von Starhemberg, Badeni Lajos és talán még Savoyai Jenő is.

⁷⁸ Kaufmann: *Raimondo Montecuccoli*, 30. o.

⁷⁹ Montecuccoli: *Della guerra col Turco*, 459. és 467. o.

⁸⁰ Uo. 456–457. o.

⁸¹ Walter Leitsch: *Il dolce suono della pace. Der Kaiser als Vertragspartner des Königs von Polen im Jahre 1683. Studia Austro-Polonica* 3 (1983), 163–167. o.

⁸² Thomas M. Barker: *Double Eagle and Crescent*. Albany, 1967, 228–235. o.

Montecuccoli három évtizedes szakírói tevékenysége három fő korszakra osztható: az első korszak 1640-től 1642-ig, a második 1649-től 1654-ig, a harmadik pedig 1665-től 1670-ig tartott. Az első korszakban írta *Sulle battaglie* (A csatákról) és *Trattato della guerra* (Értekezés a háborúról) című műveit. A második korszakban összeállította a matematikával, az utánpótlással, a szervezéssel és az erődítésekkel foglalkozó *Dell'arte militare* (A hadművészetről) című gyűjteményét, továbbá elkészítette a *Sulle battaglie* javított változatát. Leghíresebb munkája, a *Della guerra col Turco in Ungheria* (A török elleni háborúról Magyarországon) – ismertebb címén *Aforismi dell'arte bellica* (Gondolatok a hadművészetről) –, amely egy jövődöbéli török elleni hadjáratra vonatkozó elképzeléseit tartalmazza, 1670-ben készült el. Jóllehet Montecuccoli írásai kéziratban terjedtek előkelő bécsi politikai és katonai körökben, életében egyik művét sem adták ki. A 19. század elején azonban a *Della guerra col Turco in Ungheria* – néha más munkáiból származó kivonatokkal kiegészítve – hét olasz, két latin, két spanyol, hat francia, egy orosz és két német kiadásban jelent meg, és ez alapozta meg katonai gondolkodói hírnevét.⁸³

Montecuccoli az induktív módszer híve volt. „Nagy örömet leltem Lipsius módszereinek követésében – írta a *Trattato della guerra* előszavában –, és figyelmesen olvastam a fontos ókori történészeket, illetve a legjobb újkori szerzőket is. Mindehhez hozzátettem azokat a példákat, amelyeket saját tizenöt éves folyamatos szolgálatom tapasztalataiból merítettem.” A szerzőkről nem adott jegyzéket, de a gondosan lábjegyzetelt *Della guerra col Turco in Ungheria* mutatja, hogy forrásai között szerepelt tizenöt ókori, öt késő középkori és reneszánsz, továbbá huszonkét kortárs vagy majdnem kortárs szerző. Az ókoriak között görögök és rómaiak egyaránt szerepeltek: Aeneas Tacticus, Hérodotosz, Thuküdidész és Xenophón, valamint Caesar, Aelianus, Frontinus, Polübiosz és Vegetius. A késő középkori szerzők, mint Commynes és Froissart, csak némi történeti háttérrel szolgáltak, Machiavelli írásai viszont egyértelműen befolyásolták Montecuccolinak a háború politikai vonatkozásait illető gondolkodását. Az újkori szerzők és példák természetesen sokszor előfordulnak, de Montecuccoli kezdettől fogva állandóan hangsúlyozta, hogy ő elődeinél gyakorlatiasabb, és náluk jobban törekszik a teljességre. A *Trattato della guerra* című művében ezt írta: „Sok ókori és újkori szerző írt már a háborúról. Többségük azonban nem lépett át az elmélet küszöbén. Bár néhányan – mint Basta, Melzi, Rohan, La Noue és mások – a gyakorlatot elmélettel ötvözték, egy hatalmas területnek mégis csak kis részével foglalkoztak, vagy megmaradtak az általánosságoknál anélkül, hogy az adott megoldások részleteiben elmerültek volna. Pedig az utóbbiak ismerete révén lesz valakiből kiváló hadvezér. Elvégre lehetetlen megérteni az egészet, ha valaki nem érti meg annak összetevő részeit.”⁸⁴ Mindvégig ehhez a

⁸³ Kurt Peball: Raimund Fürst Montecuccoli 1609–1680. *Österreichische Militärische Zeitschrift* 2 (1964), 303. o. Az írások összefoglalásához lásd Max Jähns: *Geschichte der Kriegswissenschaften*. München – Leipzig, 1890, 2: 1162–1171. o. A teljes irodalomjegyzékhez lásd *Ausgewählte Schriften des Raimund Fürsten Montecuccoli*. Szerk. Veltzé, 1:

⁸⁴ Montecuccoli: *Ausgewählte Schriften*. Szerk. Veltzé, 1: 5–8. o.

módszerhez ragaszkodott, ugyanakkor annyira következetes volt írásában, hogy azokat egyetlen nagy műnek lehet tekinteni.

A világról, a politikáról és a háborúról gyakorlatiasan gondolkodott. Elismerte, hogy a háború hatalmas rossz, mégis része a természet rendjének: „A bölcselők vitakozhatnak arról, hogy létezik-e állandó háborúság a természetben, de az államférfiak számára nem lehet kétséges, hogy hatalmas vetélytársak között valódi béke nem létezik; valaki vagy győz, vagy veszít, vagy gyilkol, vagy elpusztul.”⁸⁵ Az összezsapásnak azonban különböző szintjei vannak. A *Trattato della guerra* című művében már különbséget tett a nemzetközi és polgárháborúk, a támadó és védekező háborúk, valamint a közvetlen és a közvetett eszközökkel vívott háborúk között. Figyelmeztetett rá, hogy az államrend aláátható, és azt tanácsolta, hogy társadalompolitikai lépéseknek kell megelőzni a katonaiakat. „Ha az uralkodó nem zsarnok, nem kell félnie árulástól és összeesküvésektől.” Szemlátomást Clausewitz gondolatait előrevetítő megfogalmazásban Montecuccoli úgy határozta meg a háborút, mint „erő vagy fegyverek alkalmazását egy külföldi uralkodó vagy nép ellen”. Szerinte a háború művészete „a jó hadviselés és a győzelem képessége”, ami előzetes felkészülést igényel. Azt a korábbi megállapítást átvéve, amelyet Gian-Jacopo Trivulzio mondott a francia XII. Lajosnak, kijelentette, hogy a háború három legfontosabb kelléke a „pénz, pénz, és újra csak pénz”. A parancsnokok rangjuk és erényeik alapján kell kiválasztani; utóbbiak között szerepel, hogy gyors döntéshozatalra képes, meghatározó vezéregyéniség legyen. Mivel az állam számára a háború élet és halál kérdése, azt sürgette, hogy „az uralkodók és a köztársaságok biztosítsák parancsnokaiknak a szükséges mozgásteret, hogy gyorsan cselekedhessenek, és ki tudják használni a kínáló lehetőségeket”.⁸⁶

Montecuccoli leggyakrabban idézett megállapításainak forrása a *Guerra col Turco in Ungheria*, ahol aforizmákba sűríti nézeteit. Ugy tartotta, hogy a háború „olyan tevékenység, ahol az ellenfelek minden lehetséges eszközzel kárt akarnak okozni a másoknak; a háború célja a győzelem”. A háború természetétől és mértékétől függetlenül a győzelem a felkészüléstől, a haditervtől és a hadműveletektől függ. A felkészüléshez tartozik az emberek, az eszközök és a pénzügyi háttér biztosítása. A haditerv a szembenálló erők egymáshoz viszonyított arányán, a hadszíntéren és az általános célokon múlik. A hadmozdulatokat minden körülmények között titokban, gyorsan és határozottan kell végrehajtani.⁸⁷ Montecuccoli hadműveleti alapelveit – ahogy ő nevezte: „a dolgok rendjét” – olyan megfogalmazásban dolgozta ki, amelyet később Nagy Frigyes, Clausewitz és Moltke is átvett. Azt tanácsolta, hogy az ütközet kezdete előtt „a feladatokat először gondosan mérlegelni kell, majd gyorsan végrehajtani”. A nagyfokú kiszámíthatóság elérésére irányuló kísérletét azonban módosította, amikor megjegyezte, hogy nem lehet mindent előre kiszámítani, és néhány dolgot „a véletlenre kell hagyni”. Ugyanis „aki minden miatt aggódik, nem viszi semmire; aki nem aggódik semmi miatt, saját magát csapja be”.⁸⁸ Montecuccoli

⁸⁵ Montecuccoli: *Della guerra col Turco in Ungheria*, 459–460. o.

⁸⁶ Raimondo Montecuccoli: *Trattato della guerra*. In *Ausgewählte Schriften*. Szerk. Veltzé, I: 21., 47., 76., 89–90. o.

⁸⁷ Montecuccoli: *Della guerra col Turco in Ungheria*, 206–207. o.

⁸⁸ Uo. 253–254. o.

eszményi parancsnoka harcias, egészséges és katonás alkatú. Rendelkeznie kell akarral, körültekintéssel és mindenekelőtt „erővel”: a bátorságot, merészséget, kitarást és eltökéltséget magába foglaló tulajdonsággal, ami olyan, mint a Machiavelli által megkövetelt *virtù*, illetve a Lipsius által magasztalt *constantia*.

Montecuccoli nem tett egyértelmű különbséget stratégia, hadvezetés és taktika között; mindegyiket egy oszthatatlan egész részeként kezelte. Alapelve szerint mindig rendelkezni kellett tartalékokkal, mert „akinek több érintetlen csapata van a végén, az nyeri a csatát”. Csatarendjeiben a fegyvernemek ötvözésének Gusztáv Adolf által kifejlesztett módszerét alkalmazta. Mégis azt javasolta, hogy a főerőt csak döntő ellentámadásra használják, miután az ellenálló védelem már meggyengítette az ellenséget; ragaszkodott az azonnali üldözéshez is. „A megszalasztott hadsereg maradványát utol kell érni és el kell pusztítani.”⁸⁹ Felismerte, hogy a hadsereg méretét az határozza meg, hogy egyetlen ember hány másikat tud megfelelően irányítani, illetve az, hogy az utánpótlási rendszer hány embert tud ellátni. Bár a hadseregek mérete rohamosan nőtt – XIV. Lajos 1672-ben 100 000 embert küldött a hollandok ellen –, Montecuccoli a hadsereg méretének felső határát 50 000 főben határozta meg.⁹⁰ Nézetei változtak az eszményi hadsereg összetételével, elsősorban is a lovasság és a gyalogság arányával kapcsolatban; a lovassági erő fontossága ugyanis megnövekedett. A svéd minta nyomán a lovassági rohamot részesítette előnyben, a gyalogság ütőképességét pedig jobb puskákkal, könnyű ezredágyúkkal és a pikások számának növelésével kívánta elérni.⁹¹ Ezek az ötletek persze aligha voltak újak, voltaképpen Nyugat- és Közép-Európa katonai gondolkodásának korabeli állapotát tükrözték.

Montecuccoli hadvezéri és hadszervezői teljesítménye is jelentős, bár egyesek szerint az igazán nagyokhoz képest túl óvatos és körültekintő volt; talán azért, mert nagyon is tisztában volt azzal, hogy mennyire végesek a rendelkezésére álló erők. Teljesítményét még így is értékelte Folard, de Saxe és Nagy Frigyes; Napóleon szerint az 1673-as hadjárata a manőverező stratégia mesterműve volt.⁹² Montecuccoli leginkább mégis a katonai gondolkodás területén jeleskedett. Noha gondolatait gyakran didaktikus módon ismertette, elsősorban mégsem a stratégia professzora volt. Azt tartotta, hogy a hadvezetés művészetét csak gyakorlattal lehet elsajátítani, „fegyverben, a harcmezőn, izzadva és fagyoskodva”.⁹³ Buzgó és gyakorló katolikus létére Montecuccoli racionalista volt: tapasztalati úton kívánta felfedezni azokat az örök alapelveket, amelyek megfelelő alkalmazásával a háború előre kiszámítható eredményekkel járó tudományos folyamattá válik. A *Dell'arte militare* bevezetőjében ezt írta: „Szűkös keretek között megkíséreltem összefoglalni annak tudománynak a hatalmas területeit, ami egyedül fontos az uralkodók számára. Minden tőlem telhetőt megtettem, hogy felfedezzem azokat a törvényeket, amelyek minden tudomány alapjai... és a világtörténelem teljes folyását tanulmányozva ki merem jelenteni, hogy egyetlen olyan említésre méltó katonai teljesítményre sem

⁸⁹ Barker: *Military Intellectual*, 153–154., 162–163. o.; Pieri: *Raimondo Montecuccoli*, 140–141. o.

⁹⁰ Montecuccoli: *Della guerra col Turco in Ungheria*, 497–499. o.

⁹¹ Pieri: *Raimondo Montecuccoli*, 139–140. o.

⁹² Kaufmann: *Raimondo Montecuccoli*, 75–76. o.

⁹³ Montecuccoli: *Della guerra col Turco in Ungheria*, 482. o.

bukkantam, amely ne illeszkednék ezekhez a törvényekhez.”⁹⁴ Vizsgálatai nem korlátozódtak a háború művészetének tisztán természettudományos vonatkozásaira, hanem kiterjedtek az erkölcsi, lélektani, társadalmi és gazdasági jelenségekre is.

Montecuccoli módszere tehát egyszerre volt természet- és társadalomtudományi. Ehhez járult annak előnye, hogy írásaiban megjelent a sokat próbált katona tapasztalata és tömör stílusa is. Annak ellenére, hogy a háború mint tudományos vállalkozás meghatározására és bemutatására irányuló kísérlete végül sikertelen maradt – ő maga is úgy nevezte ezt, hogy „a háború művészete” –, jelentős szellemi teljesítményről van szó. Egy német történész, aki pedig igencsak bírálta Montecuccolit mint hadvezért, elismerte, hogy „a 17. század második felének minden katonai gondolkodóját felülmúlja”. Egy másik történész azt állította, hogy „amit Bodin jelent a politikatudománynak vagy Bacon a filozófiának, azt jelenti Montecuccoli a hadtudománynak”.⁹⁵ Ez talán túlzás. Montecuccoli mégis egyaránt sikeres gyakorlója és ötletes elemzője volt a háborúnak. Saját tapasztalatait egyesítette Machiavelli és Lipsius azon gondolataival, amelyeket Nassaui Móríc vett át és Gusztáv Adolf fejlesztett tovább, és ezekből átfogó rendszert épített. Mivel írásai összefoglalták a hadügyi forradalom számos különböző elemét, és meghatározó gondolatait tovább örökítették a következő évszázadnak, írásai fontos láncszemét jelentik az újkori stratégia fejlődésének.

⁹⁴ Raimondo Montecuccoli: *Dell'arte militare*. In *Ausgewählte Schriften*. Szerk. Veltzé, 1:xlvi–xlvii.

⁹⁵ Jähns: *Geschichte*, 2: 1162. o.; Stadelmann: *Scharnborst*, 95–96. o.

Geoffrey Parker

A hadügyi forradalom védelmében¹

Jóllehet a *The Military Revolution* (A hadügyi forradalom) viszonylag rövid könyv, mégis húsz évbe telt a megírása. Már azelőtt élvezettel olvastam Michael Roberts alapvető tanulmányát, hogy a disszertációm kezdtem volna dolgozni. Amikor 1965 és 1968 között a flandriai spanyol hadsereget tanulmányoztam, olyan adatokat kerestem, amelyek alátámaszthatják a pusztán erő korszerűtlen és hatástalan alkalmazására vonatkozó elméletét. Nem találtam ilyeneket. Sőt, az 1634-es nördlingeni csatában a hagyományos módon harcoló Habsburg-csapatok megsemmisítő vereséget mértek az új hadtudomány mestereire, és Svédországot szövetségeseivel együtt arra kényszerítették, hogy minden hódításukat adják fel Dél-Németországban. Ez igencsak zavarba ejtő felfedezés volt, ezért kétségeimet ki is fejtettem disszertációm utolsó fejezetében, amelynek ezt a címet adtam: „Hadügyi forradalom?” A cambridge-i egyetem történelem tanszéke a tudományos körökre jellemző fekete humorral Michael Robertset jelölte ki külső bírálómul. Nehéz szívvel mentem a szóbeli védésre. Nagy meglepetésemre azonban ez a nagyfelkű és szívélyes ember azt mondta nekem, hogy kritikámat meggyőzőnek találta, továbbá azt javasolta, hogy külön tanulmányban tegyem közzé ahelyett, hogy a könyv végére rejtem. Ehelyett végül az anyag egy részét előrevettem, hogy bevezető fejezetül szolgáljon *The Army of Flanders and the Spanish Road* (A flandriai hadsereg és a spanyol út, 1972) című könyvemben. A többit 1976-ban közöltem a *The Military Revolution – a myth?* (A hadügyi forradalom – mítosz?) címen.

Az úgy itt meg is feneklett egészen 1982 nyaráig, amikor hozzáfogtam a kutatáshoz a spanyolországi Simancas levéltárában a spanyol armadáról szóló könyvhöz. Meghívást kaptam a cambridge-i egyetem Trinity College-ének vezetőjétől és tagjaitól, hogy tartsak négy előadást egy – bármilyen – hadtörténelmi témáról. Simon Adams, aki akkor Simancasban dolgozott, azt javasolta, hogy éljek a lehetőséggel, és dolgozzam ki a *The Army of Flanders and the Spanish Road* (A flandriai hadsereg és a spanyol út) első fejezetének témáját – jelesül azt, hogy az újkori hadviselés sokkal több ostrommal járt, mint csatával, valamint a lőfegyverrel ellátott emberek közötti „összecsapások” a sáncokon és azok körül sokkal elterjedtebbek voltak, mint a karddal és lándzsával vívott látványos ütközetek a csatatéren.

Ez kezdetben nagyon egyszerűnek tűnt, de azután olyasmi alakult ki belőle, amiért az egész világot bejártam anyaggyűjtés céljából. Úgy döntöttem, hogy

¹ Köszönettel tartozom Paul Allen, Thomas Arnold, B. Cox, Paul Dover, Fernando González de León, John F. Guilmartin, John Lynn, Jane Ohlmeyer, Keith Roberts, Jon Sumida és különösen Clifford J. Rogers számos hasznos megjegyzéséért és hivatkozásáért.

először azt kell igazolnom, hogy a tüzérségnek ellenálló erődítési módszerek 1520 körüli megjelenése – amelyeknek legeredményesebb fajtáját Itáliában *alla moderna* (új módszer), másutt *tracce italiane* (olasz rendszer) néven ismerték – nem csupán a hosszúra nyúló ostromok megszorodásához vezetett a nyugati hadviselésben, hanem a hadseregek méretének erőteljes növekedéséhez és összetételük hirtelen megváltozásához is. A védművekkel megerősített települések vagy városok bevétele ugyanis nagyszámú fegyelmezett gyalogságot és nem hagyományos lovassági elit-alakulatokat követelt; ugyanakkor az egyre gyarapodó új típusú erődítések védelme szintén korábban ismeretlen mennyiségű embert és ágyút kívánt. Ezek az egymással összefüggő fejlemények kétféle nehézséget támasztottak a kora újkori európai államok elé: hogyan tartsák készenlétben és hogyan alkalmazzák leghatékonyabban az újfajta gyalogságot az ütközetben. E két nehézség megoldási javaslati csak lassan születtek meg. Az első kérdés kísérletek sorát indította el, amelyek arra irányultak, hogy növeljék a csapatok tűzerejét és a hadseregnek a közvetlen harci érintkezésbe kerülők arányát. A második kérdés számos utánpótlási jellegű kihívást jelentett, mivel ha a hadseregeknek sokkal több katonára és jobb fegyverekre van szükségük, hogyan lehet toborozni, szinten tartani, ruházni, táplálni, felszerelni és megfizetni őket? Továbbá hogyan lehet az új és drága védművek költségeit előteremteni? A 16. század továbbá a tengeri hadviselés forradalmának is tanúja volt, ekkor jelentek meg a hihetetlenül költséges sorhajók, melyek ellenfeleiket a közvetlen megközelítés, a kosoálás és a fedélzeti harc helyett az ütegfedélzet oldalsortüzével győzték le. Több mint egy évszázadba telt, mire az európai államok olyan szintre fejlesztették az államigazgatásukat, hogy megfelelően meg tudják oldani a hadügyi forradalom minden utánpótlási és pénzügyi nehézségét.

Ezek az újítások az Európán kívüli államok számára is rendkívül jelentősnek bizonyultak. Egyrészt a tüzérség hadihajókra telepítése (és olyan erős hajók építése, amelyek hatékonyan képesek a nehéztüzérség bevetésére) a legtöbb társadalom számára ismeretlen volt, tehát azonnali előnyt jelentett a terjeszkedő európaiak számára. Másrészt a *tracce italiane* miatt az Ázsia és Afrika partjai mentén elhelyezkedő kis európai telepek sikeresen tudtak védekezni hatalmas szomszédjaik ellen egészen a felmentő csapatok megérkezéséig. Így tehát kutatásom egész iránya megváltozott, és a kora újkori Európa hadtörténetének tanulmányozása helyett a Nyugat felemelkedésének vizsgálatára irányult.

A kutatás során különféle könyvtárakba, levéltárakba és múzeumokba jutottam el nem csupán Európában, hanem India és Ceylon, Kelet- és Dél-Afrika, Kelet- és Délkelet-Ázsia területén is. Különös párhuzamra bukkantam Japánban, ahol a 16. századi hadviselés csaknem ugyanabban a sorrendben fejlődött, mint Európában: szemlátomást a tűzfegyverek megjelenése vezetett az új erődítmények megszilárdításához, hatalmas méretű hadseregekhez és az állami hatalom gyors megerősödéséhez, ami határozott tengerentúli terjeszkedést eredményezett, mint például Tojotomi Hidejosi koreai hadjáratai az 1590-es években.² Ettől a váratlan megerősítéstől felbuzdulva tartottam meg négy előadást Cambridge-ben 1984-

² Az erődítések, a hadseregek mérete és a japán államfejlődés kapcsolatát tárgyalja G. Moréchand: Taiko Kenchi: le cadastre de Hideyoshi Toyotomi. *Bulletin de l'École française de l'Extrême Orient*, 53.1 (1966), 7–61. o. Lásd még Hora Tomio: *Tanegashima-ju. Denrai to sono eikyo*. Tokyo, 1990.

ben. Alapos átdolgozás és kiegészítés után konzultáció végett felkerestem Michael Robertset is, végül 1988-ban megjelentettem az anyagot.

Egészében véve a *The Military Revolution*nak jó visszhangja volt. Megjelent Spanyolországban, Franciaországban, Németországban, Görögországban és Japánban fordításban is; azután élénk vita következett.³ Még az iszlám fundamentalisták is örömmel olvasták, legalábbis az Öböl-háborúig. „A mai mohamedánok számára a tanulságok egyértelműek – hirdette egy hosszú ismertetés a *Crescent* (Félhold) című lapban. – Az ellenfelek, azaz a Nyugat lerázása és legyőzése érdekében a katonai alkalmazkodás és fejlesztés elkerülhetetlen.”⁴ Eddig az egyetlen lényegi bírálatot Bert S. Hall és Kelly R. DeVries fogalmazta meg egy hétoldalas ismertetésben, ami a *Technology and Culture* című folyóiratban jelent meg. Az ismertetés terjedelme azonban félrevezető, mivel bírálatuk 90 százaléka az általam közölt időpontokat,⁵ tényeket,⁶ és az lábjegyzeteket támadja.⁷

A Hall és DeVries által felvetett egyetlen lényeges szempont az volt, hogy cáfolták azt a kapcsolatot, amit feltételeztem a kora újkori Európa technológiai megújulása és katonai fejlődése között: „Akárcsak a gazdaságtörténészek egész nemzedéke – mondták –, Parker a technikát egyfajta 'fekete dobozként' használja, olyan elsődleges *explanans*ként, amelynek természete önmagában megmagyarázhatatlan.” Noha ez a fontos szempont sajnos az ismertetésük utolsó bekezdésében van elrejtve

³ Hasznos értékeléseket közöl J. A. Lynn: *Clio in Arms: the Role of the Military Variable in Shaping History*. *Journal of Military History*, 55 (1991), 83–95. o.; D. A. Parott: *The Military Revolution of Early Modern Europe*. *History Today*, 42.12 (1992), 21–27. o.; A. Espino López: *La historia militar entre la renovación y la tradición*. *Manuscritos*, 11 (1993), 215–242. o.; A. Roland: *Technology and War: the Historiographical Revolution of the 1980s*. *Technology and Culture*, 34 (1993), 117–134. o.; és R. A. Stradling: *A 'Military Revolution': the Fall-out from the Fall-in*. *European History Quarterly*, 24 (1994), 271–278. o.

⁴ Perwez Shafi, *Crescent*, 1990. március

⁵ B. S. Hall – K. R. DeVries: *Essay Review – the 'Military Revolution' Revisited*. *Technology and Culture*, 31 (1990), 500–507. o.

⁶ „Parker néha meglehetősen nagyvonalúan bánik a tényekkel” – jelenti ki Hall és DeVries az 503. oldalon, miután huszonzhat sort áldoznak arra, hogy cáfolják ezt a kijelentésemet: egy puska „elegendő erővel tudott kilőni egy 2 uncia súlyú ólomlövedéket ahhoz, hogy 100 méterről akár egy lemezpáncélt is átszakítson”. Szerintük ez a tévedés „(talán közvetítőkön keresztül) Robert Held *The Age of Firearms* (A tűzfegyverek kora – 2. kiadás, Northfield, Ill., 1970) című művére vezethető vissza”. Ezt a munkát később bírálják („Held olvasói valószínűleg nem keverik össze munkáját az igazi tudományossággal”). Held könyvét valójában soha nem olvastam; viszont számos értekezést felhasználtam az 1590-es évekből, amelyek szilárdan alátámasztották a puska nagy hatótávolságát. Így Thomas Digges, a németalföldi háborúk veteránja szerint a katonákat 120–150 méterről kell megtanítani a pontos célzásra. Hozzávettem azonban, hogy a golyó csak akkor jut ilyen messzire, ha szorosan illeszkedik a puskacsőbe; különben a hatótávolság valószínűleg csak 75 méter körül volt. Lásd Thomas Digges: *An arithmetical warlike treatise named Stratotico* (Számítási hadi értekezés, azaz Stratotico). 2. kiadás, London, 1590, 108. és 122. o. Humfrey Barwick, aki negyven évnél tovább teljesített katonai szolgálatot, hasonlóképpen ezt állította *Breefe discourse concerning the force and effect of all manual weapons of fire* (Rövid értekezés az összes kézi tűzfegyver erejéről és hatásáról) London, 1591, f. 10v című művében: „A puska nagy erejű fegyverek és manapság... a páncélos katonákat 150 méterről leteríti.” Az ausztriai Graz nagyszerű fegyvergyűjteményének tizennégy kora újkori tűzfegyverét próbálták ki a közelmúltban; a kísérlet igazolta, hogy a puskagolyók valóban átütik a 2–4 milliméter vastagságú lemezpáncélt akár 100 méterről is – pontosan ezt az adatot adom meg a *The Military Revolution* című könyvemben! Lásd O. Krenn: *Von alten Handfeuerwaffen: Entwicklung – Technik – Leistung*. Graz, 1989 – Veröffentlichungen des Landeszeughaus Graz, Nr. 12, és Krenn: *Test-firing selected 16th–18th century weapons*. *Military Illustrated*, 33 (1991), 34–38. o.

⁷ Hall és DeVries im. 504. o.

bővebb kifejtés nélkül,⁸ mégis egyike a négy általános bírálati szempontnak: a fogalmi, az időrendi, a földrajzi és a technikai kritikának. Ezeket hozták fel a kora újkori Európa katonai forradalmáról szóló elemzéssel szemben az említett, továbbá máshol közölt ismertetések. Mind a négy bírálati szempont külön figyelmet érdemel.

1. A fogalmi szempont

A könyv legfontosabb kritikája a „forradalom” fogalmának alkalmazását – vagy hibás használatát – kérdőjelezi meg egy olyan folyamatra, amely három évszázadon át tartott. Clifford Rogers szerint: „Az adott időszak egy évtől egy évszázadig is terjedhet a forradalom kibontakozásától, vagyis attól függően, hogy az egy kormányzatot, egy társadalmi berendezkedést, egy eszmerendszert vagy egy gazdasági folyamatot érintett-e. Azonban a változás időtartama egyik esetben sem halad meg egy teljes emberöltőt”. Ami azt illeti, természetesen a történelem nem minden „forradalma” hasonlít egymásra. A politika területén „kemény és hirtelen változás vagy arra irányuló kísérlet várható a hatalom gyakorlásában, amely nem riad vissza a fenyegetéstől vagy az erőszak alkalmazásától”. Ha sikerrel jár, akkor nyíltan és esetenként gyökeresen átalakítja a kormányzás folyamatát, a hatalomgyakorlás és a legitimitáció elfogadott kereteit, valamint a politikai és/vagy társadalmi rend fogalmát.”⁹ Az egyéb területekre kiterjedő mélyreható változások azonban sokkal hosszabb időt vesznek igénybe és sokkal összetettebbek, mert már jellegükben fogva is több országot érintenek. Figyelmen kívül lehet hagyni a „mezőgazdasági forradalmat” azon az alapon, hogy a történelem előtti időkben került rá sor. Ez a természetes folyamatok szándékos befolyásolása volt annak érdekében, hogy biztosítsák a hasznos növény- és állatfajok bőségét. Erre világszerte három-négy helyen került sor egymástól függetlenül, és mindenhol egy évezrednél is hosszabb időt vett igénybe. De még a tudományos forradalom és az ipari forradalom is jóval tovább tartott egy évszázadnál. Az utóbbi esetében alig jelent meg a folyamat egyik vetülete (a víz és a szén energiaforrásként való kihasználása), máris további erőforrások (villamosság, kőolaj) váltották fel őket, megteremtve ezzel az úgynevezett „második ipari forradalmat”.

Hasonló kísérletek történtek a hadügyi forradalom különböző szakaszainak megkülönböztetésére is. Jeremy Black szerint a Nyugat katonai fejlődésének „fontos változásaira” a reneszánsz korában került sor, majd később XIV. Lajos uralkodása alatt: „Roberts évszázada (1560–1660) viszonylag kevés változást hozott a két jelentősebb korszak között”. Megint mások úgy vélik, hogy a döntő változások jó része már a késő középkorban megindult.¹⁰ Talán célravezetőbb, ha a kora újkori Európa

⁸ Ezt állapítja meg H. Dorn a *The 'Military Revolution': Military History or History of Europe* című írásában (*Technology and Culture*, 32 (1991), 656–658. o.).

⁹ R. Forster – J. O. Greene (szerk.): *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe*. Baltimore, 1970. E tanulmánygyűjtemény szerzői meglepő módon csak két kora újkori, az 1570-es évek Németalföldjén és az 1640-es évek Anglijában lezajlott eseménysorozatot találtak, amelyekre teljesen ráillik a „forradalom” fogalma.

¹⁰ Lásd Volker Schmidtchen: *Kriegsweisen im späten Mittelalter. Technik, Taktik, Theorie*. Weinheim, 1990, több helyen is; K. R. DeVries: *Medieval military technology*. Peterborough, Ontario, 1992, több helyen is.

katonai forradalmát egy ciklikus folyamat részének tekintjük. Nincs szükség durva általánosításokra és arra sem, hogy egyszer azt állítsuk, hogy „a hadviselés felgyorsulása... mintegy ötven éves ingadozás után mindig egyre erősebben jelentkezik” (Quincy Wright), máskor pedig azt, hogy „körülbelül huszonöt évenként kifejezetten nő az erőszak mértéke” (Frank Denton és Warren Philips).¹¹ Clifford Rogers ezzel szemben a „szakaszos egyensúly” látványos és meggyőző mintáját adja, ahol a kora újkori „szakaszok” közé tartozik a modern nagy tűzerejű csatahajó születése, a tüzfegyverekkel védett erőd elterjedése és a hadseregek létszámának emelkedése 1510 és 1560 között; a tüzfegyverek mint alapvetően szárazföldi hadi eszközök tengeri alkalmazása 1580 és 1630 között; valamint a hadseregek és a hadiflották létszámának hirtelen emelkedése 1690 és 1715 között.¹²

Ebből következik az a fogalmi nehézség, ami egyrészt a hadseregek és hadiflották, másrészt az „államfejlődés” közötti kapcsolatban rejlik ezekben a változó időszakokban. Jeremy Black *A Military Revolution? Military Change and European Society 1550–1800* (Hadügyi forradalom? Katonai változás és európai társadalom 1550–1800 – London, 1991) című munkájában, illetve később – bár kevésbé erőteljesen – e kötetben szereplő tanulmányában azt állítja, hogy a kora újkori Európa fegyveres erőinek hirtelen gyarapodása inkább politikai, mint katonai tényezők függvénye. Érveit XIV. Lajos hadseregének és hadiflottájának gyors bővítésére alapozva arra a következtetésre jut, hogy a katonai növekedés döntő feltételét az államszervezet fejlődése teremtette meg. Brian M. Downing azonban *The Military Revolution and Political Change. Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe* (A hadügyi forradalom és a politikai változás. A demokrácia és az egyeduralkodás kezdetei a kora újkori Európában – Princeton, 1992) című művében azt fejtegette, hogy az államfejlődés szempontjából XIV. Lajos uralkodásának idejére a hadügyi forradalom kibontakozásának kora lényegében véget ért. Akkorra szerinte már lezajlottak a döntő politikai változások, megjelent például a hatalmas államigazgatási gépezet a kontinentális Európa jó néhány jelentős államában, amelyekben később kialakult az abszolutizmus. Ahol tehát Black azt látta, hogy a politikai változás vezet a hadügyi forradalomhoz, ugyanott Downing éppen ennek ellenkezőjére gondolt.

Talán mindkét véleményben van némi igazság: a két fejlődési folyamat nyilvánvalóan egymásból táplálkozott, sőt mindkettőnek szüksége volt a másikra. A „reneszánsz állam” kibontakozása, hatékonyabb igazgatási szervezetével és a pénzforrások kiaknázására irányuló fejlett módszereivel lényeges előfeltétele lett a fontos katonai változásoknak a 15. század végén és a 16. század elején. Ugyanakkor a források ki-

¹¹ Q. Wright: *The Study of War*. Chicago, 1942, 227. o.; F. Denton – W. Philips: Some Patterns in the history of violence. *Journal of Conflict Resolution*, 12 (1968), 185. o. Sokan vélték ciklikus mintákat felfedezni a hadtörténetben, például Arnold Toynbee: *Study of History*, Oxford, 1954; J. David Singer – Melvyn Small: *The Wages of War 1815–1965*. New York, 1972, 215. o. Mennyi ebből a véletlen egybeesés? Lehetséges például, hogy valamiféle Kondratyev-ciklus magyarázná azt az érdekes tényt, hogy az elmúlt négy évszázad mindegyikének utolsó évtizede (az 1590-es, 1690-es, 1790-es és 1890-es évek) haditengerészeti versengést hozott?

¹² Lásd Clifford J. Rogers: *The Military Revolution of the Hundred Years War*. In: *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. Szerk. C. J. Rogers. Boulder, 1995, 77. o., illetve Black tanulmányát lásd jelen kötetben. Black vágya „az európai hadihajók számának összesítésére” most már teljesült: Jan Glete: *Navies and Nations. Warships, Navies and State Building in Europe and America 1500–1860*. 1–2. kötet, Stockholm, 1993.

használása a háború érdekében növelte a kormányok befolyását az alattvalók felett. Ugyanez ismétlődött meg a 17. század végén. Mégsem minden háború járt ugyanazokkal a következményekkel. Charles Tilly közkedvelt mondása túlzottan is leegyszerűsítő: „az államok indítják a háborúkat, de az államok is magukból a háborúkból születnek”.¹³ Amint I. A. A. Thompson éles szemmel megállapítja tanulmányában¹⁴:

„Mivel a szárazföldi egyeduralom kivívására indított háborúkat a hadművelési bázistól távol vívták, ezek magas pénzügyi költségei miatt ugrott meg az adóztatás szintje, és tökéletesítették az államkincstárt. Ellenkezőleg pedig, a hadviselés állandó szervezeti keretei megfelelő körülmények között előmozdították a katonai és az igazgatási feladatok magánkézbe adását; szerződésekké biztosítva a háborúk finanszírozását, az eszközök karbantartást és az utánpótlást. Az állam határain belüli elhúzódozó háborút (kincstári szempontból) egyszerűbb, helyi fiskális technikákkal is működésben lehetett tartani. ... Az állam mint pénzügyi egység kialakulása tehát összefüggött az éppen zajló hadviselés formáival.”

Általánosságban viszont Tilly mondása igaz: a katonai tevékenység és az államfejlődés mindig elválaszthatatlanul összetartozott, és a gyors katonai változások korszakai általában egybeestek a fontos politikai újításokkal. Anélkül, hogy egyszerű oksági viszonyt próbálnánk megállapítani, inkább talán a DNS molekula „kettős spirál” szerkezetét kell elképzelnünk, ahol két összetett spirál bizonyos időközönként kölcsönhatásba lép egymással.¹⁵

2. Az időrendi szempont

Annak ellenére, hogy Jeremy Black és mások kétségeiknek adtak hangot a hadügyi forradalom fogalmát és pontos időrendjét illetően, a 16. század továbbra is alapvető fontosságúnak tűnik. A század tanúja volt három jelentős újításnak: az okdalsortűz leadására képes csatahajók; a csatákban és ostromokban döntő jelentőségűvé váló tűzfegyverek; és ennek közvetlen következményeként a „tűzfegyverekkel védett erőd” elterjedésének.

Már a kortársak is észrevették e változások „forradalmi” jellegét. Például a katonai, diplomata és történétíró Francesco Guicciardini úgy vélte 1509-ben, hogy hazájában, Itáliában örökre megbukott a szárazföldi hadviselés hagyományos módja, mivel 1494-ben megjelent a modern ostromtechnika. „Amikor korábban háború tört ki, a szembenálló felek közel azonos erővel rendelkeztek, katonai módszereik lassúak, tüzérségi felszerelésük pedig olyan kezdetleges volt, hogy egy vár bevétele egy egész hadjáratba telt. A háborúk nagyon sokáig tartottak, a csaták pedig nagyon kevés halottal vagy áldozattal értek véget. A franciák pusztító viharokként

¹³ Tilly és mások nézeteinek újabb elemzéséhez lásd B. D. Porter: *War and the Rise of the State. The Military Foundations of Modern politics*. New York, 1994, 1–22. o.

¹⁴ I. A. A. Thompson: *Money, Money and Yet More Money! Finance, the Fiscal State, and the Military Revolution: Spain 1500–1650*. In: *The Military Revolution Debate*. 273–298. o.

¹⁵ Ehhez az összetett témakörhöz lásd még G. Parker (szerk.): *The Cambridge Illustrated History of Warfare*. Cambridge, 1995, 14–15 o.; M. Mann: *The Sources of Social Power, I. A history of Power from the Beginning to AD 1760*. Cambridge, 1986, 433 o. és F. Tallett: *War and Society in Early Modern Europe, 1495–1715*. London, 1992, 198–205. o.

sodorták el mindezt... A háborúk felgyorsultak és kegyetlenek lettek, egy ország meghódítása és elfoglalása kevesebb időt vett igénybe, mint korábban egyetlen falué. A városokat is gyorsan, hónapok helyett napok és órák leforgása alatt bevették. A csaták végletesen kegyetlenek és véresek lettek. Az országok felmentése és elpusztítása, elvesztése és meghódítása már nem asztal mellett kigondolt tervek alapján történt, hanem fegyverekkel a csatatéren.”¹⁶ Számos katonai szerző gondolta úgy, hogy a tűzfegyverek választják el egymástól a „modern” és a „klasszikus” hadviselést. Francis Bacon szerint a könyvnyomatással és az irányítással együtt ezek adják az emberiség történetének három legfontosabb felfedezését. Campbell Dalrymple 1761-ben ezt írta: „A tűzfegyverek hatását most kezdik vitatni, és már nem tartják olyan félelmetesnek, mint korábban. Ez idővel újabb katonai forradalmat eredményezhet, ami megismételheti a puskapor felfedezése előtti helyzetet.”¹⁷ Ugyanezt a „forradalmi jelleget” tulajdonították a kortársak és a későbbi nemzedékek az okdalsortűz leadására képes csatahajónak és a tüzérséggel megerősített erődnek. Mindegyikük fordulópontra jelentett, amelyek után a tengeri és a szárazföldi hadviselés már nem volt a régi. Mindegyikük „fegyverkezési versenyt indított”, ahol az államok igyekeztek utolérni, majd felülmúlni azokat az újításokat, amelyekkel korábban legyőzték őket. Végül mindegyikük olyan alapvető eszköznek bizonyult, amellyel az európaiak kereskedelmi és területi gyarapodásra tehetek szert Ázsiában, Afrikában és Amerikában.¹⁸

Természetesen e három fejlemény nem teljes egészében ebben az időszakban zajlott le. A 16. század első évtizedében író portugál konkvisztádor, Duarte Pereira Pacheco már így dicsekedhetett: „A fallal körülvett erődök tekintetében... Európa felülmúlja Ázsiát és Afrikát; felülmúlja őket nagyobb és erősebb flottáival, amelyek jobb felszereléssel és fegyverekkel rendelkeznek, mint bárki más a világon.”¹⁹

¹⁶ G. Canestrini (szerk.): *Opere inedite di Francesco Guicciardini, III. Storia Fiorentina*. Firenze, 1859, 105. o. Érdekes, hogy szinte ez az egyetlen elemzéssel is szolgáló szakasz Guicciardini részletes elbeszélésében, amely az 1494 és 1508 közötti éveket tárgyalja. Ez is mutatja, mennyire megdöbbentettek az események. Huszonöt évvel később azonban ugyanez a Guicciardini ismerte fel, hogy az idők újra megváltoztak: az 1530-as évekre az erődnek köszönhetően a támadás és a védekezés közötti egyensúly újra az utóbbi javára változott meg. A nézetekhez lásd Thomas F. Arnold: *Fortifications and the Military Revolution: The Gonzaga Experience, 1530–1630*. In *The Military Revolution Debate*. 212–213., 223. o. és Parker: *Military Revolution*, 10. o.

¹⁷ Ez az első ismert alkalmazása a „hadügyi forradalom” kifejezésnek: C. Dalrymple: *A military essay containing reflections on raising, cloathing and discipline of the British infantry and cavalry*. London, 1761, 56. o. Köszönöm, hogy Jeremy Black felhívta rá a figyelmemet. Azokról a katonai szerzőkről, akik szerint a tűzfegyverek választják el egymástól a „modern” és a „klasszikus” hadviselést, lásd Parker: *Military Revolution*, 6, 18.o., mindkettő az 1590-es évekből; korábban Girolamo Garimberto: *Il capitano generale*. Venezia, 1557, 125.sk.

¹⁸ Az Angol Kelet-indiai Társaság 1647-ben kapott egy jelentést, amely érdekes példával szolgál arra, hogy még a kíséret nélkül közlekedő hajókra is mekkora veszélyt jelentett a nyugati haditengerészet által elterjesztett technika: „Bárki kereskedhet Indiával... s ha a Vörös-tengeren rajtaütéssel 200 font értékű puskaport és löszert szerez, segítségével felszámolhatja a Társaság ottani telepét, és egyszeriben akár 100 000 fontos veszteséget is okozhatnak” – E. B. Sainsbury (szerk.): *A Calendar of the Court Minutes etc of the East India Company 1644–1649*. Oxford, 1912, 197. o. Az ázsiai kereskedők vagyonára hasonló veszély leselkedett, de az ő megtorló eszközeik valamivel erősebbek voltak. Lásd Parker: *Military Revolution*, 108. o.

¹⁹ D. Pacheco Pereira: *Esmeraldo de situ orbis*. Szerk. J. Barradas de Carvalho, Lisboa, 1991, 190.sk. Pacheco, aki kiemelkedő szerepet játszott a nyugat-afrikai part felderítésében az 1480-as években, és 1500-tól 1505-ig Ázsia portugál területein szolgált, ezt az értekezést 1505 és 1508 között írta.

A tűzfegyverek használata Európában valóban sokkal hamarabb és sokkal szélesebb körben terjedt el, mint azt korábban sokan gondolták. Először az 1320-as években jelentek meg a Nyugaton, és körülbelül egy évszázaddal később felfedezték, hogyan lehet a lisztlőport granulálttá alakítani. Ez és a gyártási fejlesztések növelték a tűzfegyverek erejét és hatékonyságát.²⁰ A hadihajókon való elterjedésük valamivel több időbe telt. Néhány nyugati hajó – földközi-tengeri gályák – már az 1440-es évektől szállítottak ágyúkat, amelyeket a festmények tanúsága szerint már az 1470-es években rögzítettek. Az európai tengeri hadviselés büszkesége, az oldalsortűz leadására képes első hajó valószínűleg az 1000 tonnás *Great Michael* volt, ami Skóciából indult 1511-ben. Ez 12 ágyút szállított mindkét oldalán, valamint három „nagy ágyút” az orron és a taton. Ezek hamarosan megjelentek a hasonló tervezésű angol és a francia csatahajókon is.²¹

A kézi tűzfegyverek alkalmazása szintén a 15. században kezdődött. Merész Károly néhány csatájában az 1470-es években, illetve kasztíliai és granadai csapatok harciban az 1480-as években az egységek már egymással szemben is bevetették őket.²² A rendelkezésre álló fegyverek műszaki korlátai miatt azonban a kézi lőfegyverek optimális használata a csatában folyamatos sortűzet tételezett volna fel; ezt pedig csak a 16. század végére sikerült megoldani. A gondolat először Thomas Digges 1579-ben írt értekezésében jelent meg, aki szerint annak ellenére, hogy a képzetlen embereket is alakzatokba kell rendezni, a kezdetleges puskával (*arquebus*) és muskétával felszerelt tapasztalt katonáknak „régii római mintára három vagy négy vonalat kell alkotniuk úgy, hogy az első sornak elegendő helye maradjon a visszavonulásra és a második sorral való egyesülésre, továbbá hogy szükség esetén az első és a második sor egyaránt összeolvadhasson a harmadikkal. Az ütközet alatt így folyamatosan biztosítani lehet a fegyverekkel való tüzeléshez szükséges vonalat.”²³ Martín de Eguluz, egy 24 éves szolgálati gyakorlattal rendelkező spanyol veterán 1586-ban hasonlóképpen azt javasolta, hogy a katonák alakítsanak háromszor ötfős

²⁰ A részleteket lásd C. J. Rogers: *The Military Revolutions*, 68–73. o. feljebb, továbbá H. Dubled: *L'artillerie royale française à l'époque de Charles VII et au début du règne de Louis XI (1437–1469)*. Les frères Bureau. *Mémorial de Partillerie française*, 50 (1976), 555–637. o.

²¹ *A Military Revolution*, 190. o. által idézett források mellett lásd K. R. DeVries: A 1445 reference to shipboard artillery. *Technology and Culture*, 31 (1990), 818–829. o.; N. A. T. Macdougall: 'The greatest schipp that ewer sailit in England or France': James IV's 'Great Michael'. In Macdougall (szerk.): *Scotland and War AD 79–1918*. Edinburgh, 1991, 36–60. o. A további változásokhoz lásd Glete mesteri áttekintését: *Navies and nations. Warships, navies and state building in Europe and America 1500–1860. 1–2. kötet*, Stockholm, 1993.

²² Az utóbbi összecsapáshoz lásd Weston F. Cook fontos tanulmányát: The cannon conquest of Nasrid Spain and the end of the Reconquista. *Journal of Military History*, 57 (1993), 43–70. o. A keresztény hadseregben a gyalogság és a lovasság aránya három volt az egyhez, a szokásos gyalogsági csapatokban pedig minden három katonára jutott egy puskás és egy számszerfjász.

²³ Thomas Digges: *An arithmetically militare treatise named Stratoticos, compendiously teaching the science of numbers... requisite for the profession of a soldier. Together with the moderne militare discipline*. London, 1579, 103. skk. A 105. fólión Digges szerint 25 főből álló csapatoknak kell folyamatosan körbe vonulniuk, amelyek egymás után tüzelnek és vonulnak vissza. „Így az első sornak mindig van ideje tölteni, mielőtt a második sor tüzelne; ezzel a körkörös meneteléssel folytatódik a csata egész nap.” A kis alakulatokat felvonultató körkörös menetelés leírásait és ábráit nyújtja Thomas Styward: *The pathwaie to martiall discipline*. London, 1581, és William Garrard: *The arte of warre*. London, 1591 (befejezve 1587 előtt). Erzsébet államminisztere, Sir Francis Walsingham 1588-ban elrendelte, hogy a megyei milíciák muskétásai gyakoroljanak „abban a rendben, amit a franciák 'à la file' néven

sort, hogy állandóan tüzelni tudjanak az ütközetben.”²⁴ A *Stratoticos* átdolgozott kiadásában (1590) Digges megismételte, hogy a muskétásoknak „legfeljebb három vagy négy sorban” szabad felállniuk az ütközetbe. Azután viszont azt javasolta, hogy az ellenség közeledésekor „az első sor tüzeljen, majd tüstént adja át fegyvereit a második sornak újratöltésre, és vegye át a már megtöltötteket, hogy azokkal még egyszer tüzelhessen”. Digges azonban elismerte, hogy mindez csak elmélet: „Tudom, hogy ez a véleményem eltér az általános szokástól. Az emberek közönséges tömege, amely nem tud eltérni a szokásaitól, nemcsak elfordul tőle, de ki is neveti és le is nézi majd.”²⁵ Ahogy a *The Military Revolution* állítja, a folyamatos sortűz alkalmazása az európai hadviselésben minden bizonnyal 1594-ben kezdődik, mégpedig nassauai Vilmos Lajossal. Ő kapcsolta össze a 16. századi technológia által biztosított tömeges gyalogsági tüzerőt és az Aelianus által leírt római zárt hadrendet. Legkésőbb 1610-re ez lett a Holland köztársaság hadseregének bevett taktikája.²⁶

A harmadik 16. századi újítás, a tüzéséggel megerősített erőd kialakulása és hatása honyolult téma, mivel összefügg a hadseregek méretének korabeli gyors növekedésével. Igaz, hogy nagy – néha hatalmas – hadseregek vonultak már a középkorban is. Az első keresztes hadjáratban például 50 000 harcos indult keletre 1096–1097-ben, s további körülbelül 35 000 ember Konstantinápolyból. A negyedik keresztes hadjáratra összegyűjtött hadsereg 1202-ben bizonyára több embert számlált 25 000-nél, akiket egy 200 velencei hajóból álló flotta szállított.²⁷ A pestis előestéjén, 1340 szeptemberében a francia VI. Fülöp csaknem 45 000 emberből álló hadsereget tartott fenn. Az angol III. Edward, aki sokkal kisebb ország uralkodója volt, mintegy 32 000 embert irányított Calais ostrománál 1346–1347-ben, miközben további csapatai harcoltak Bretagne és Guyenne területén, illetve a skót határon. Ezek a nagy hadseregek azonban csak kivételesen és rövid időre álltak fel. Az 1350 és 1450 közötti száz év alatt a szárazföldi hadseregek létszáma és a hadszervezet kereteinek a növekedése megtorpant. Az 1480-as évekre azonban a francia korona még egyszer felállított egy 40 000 főnél többet számláló hadsereget,

emlegetnek, mi pedig 'yt in ranke' néven”, és előrelépve tüzeljenek, visszavonulva pedig töltsenek újra, ahogyan a többiek is. (Lásd A. J. Kempe (szerk.): *The Loseley Manuscripts. Manuscripts and Other Rare Documents Illustrative of Some of the More Minute Particulars of English History, Biography and Manners*. London, 1835, 296–297. o.) Erdemes emlékeztetni rá, hogy a japánok már az 1560-as években alkalmazták ezt a módszert – lásd Parker: *Military Revolution*, 140. o.

²⁴ Martín de Eguluz: *Milicia, discurso y regla militar*. Madrid, 1592 (írta 1586-ban), f. 126v–127v, megjegyezte, hogy négy kör után a fegyver túlmelegedett, ezért tovább nem lehetett pontosan használni.

²⁵ Digges: *Stratoticos* (1590), 122–124. o. A 122. oldalon Digges megjegyzi, hogy azt írta le, ahogyan ő maga képezné őket, nem pedig azt, hogy ténylegesen miként képezték őket.

²⁶ Lehetséges, hogy sortűzet alkalmaztak a Nieupoort melletti csatában is 1610-ben. J. J. Orlers és M. van Hesten: *Den Nassausche Lauren-crans*. Leiden, 1610, 156skk: a térkép holland muskétások sorait ábrázolja a dűnéken, akik csaknem közvetlen közletről lövik a spanyol muskétások sorait. A magyaros szöveg megjegyzi, hogy a katonák „nagyon hamar elkezdtek tüzelni”. Az első kézből származó egyéb csataleírások – mint a szentanú Francis Vere (*Commentaries*. Cambridge, 1657, 81–105 o.) és Lord Grey (*Calendar of the Manuscripts of the... Marquis of Salisbury*, X London, 1904, Historical Manuscripts Commission, 197–199. o.) beszámolóit – nem világítják meg, hogy ez csupán egy elnyúló tűzharc volt, vagy pedig az ellen-menet tüzelés első alkalmazása Európában. Azonban Vere megjegyezte (i. m. 87skk): „az ügyesség és fürgeség, amivel felül akartuk múlni ellenségeinket, azaz csapataink megfelelő és gyors mozgása, végképp elenyészett a vidék adottságai következtében.”

²⁷ Az adatokat Bernard S. Bachrach és Donald E. Queller szíves közreműködésével közöljük.

s közülük mintegy 24 000 a hadjáratokon szolgált. A katolikus uralkodók akkora hadsereggel foglalták vissza Granadát, amely gyakran meghaladta a 60 000 főt, és a végső hadjáratban (1491–1492) talán még a 80 000-et is elérte.²⁸

Ez a fejlődési irány folytatódott, sőt gyorsult a 16. század során. A francia katonaság egyenesen gyarapodott – 22 000–29 000 ember vonult Itáliába VIII. Károly és XII. Lajos alatt, de már 36 000 Metz felé 1552-ben, és 40 000 gyűlt össze II. Henrik alatt Pierrepont mellett 1558-ban –, ahogyan a korona fegyveres szolgáltatában 1515-ben 41 000, 1544-ben 69 000 vagy még több, végül 1567–1568-ra 80 000 ember állt.²⁹ Időközben Franciaország nagy vetélytársa, a Habsburgok seregei még nagyobbra nőttek: V. Károly császár Franciaország megtámadásakor 42 000 embert vezetett 1544-ben; 56 000 embert a Schmalkaldeni szövetség legyőzésére Németországban 1546-ban; végül 55 000 embert Metz ostromára 1552-ben.³⁰ A Károly által 1552-ben irányított seregek összlétszáma megközelítette a 150 000-et – ami kétszerese a nagyszülei, a katolikus uralkodók rendelkezésére álló hadsereg létszámának –, fia, unokája és dédunokája pedig mind hasonló méretű hadsereget tartott fenn a következő évszázad nagy részében.

Vajon miért növekedtek ilyen gyorsan Franciaország és a Habsburgok seregei a 16. század közepén? Három lehetséges magyarázat született. Először is az „új monarchiák” felemelkedése a megelőző fél évszázad során lehetővé tette, hogy számos állam olyan katonai igazgatást fejlesszen ki, amely képes a nagy hadseregek toborzására és fenntartására. A „Tudor kormányzati forradalomhoz” hasonló eseményekre pontosan akkor került sor, amikor Anglia hadseregének mérete és katonai kiadásai korábban nem látott szintre emelkedtek; az utóbbi valóban elképzelhetetlen az előbbi nélkül. Mindez mégsem jelenti azt, hogy az egyik okozta volna a másikat; csupán azt jelenti, hogy amikor szükségessé vált a katonai szervezet növelése, néhány, noha nem mindegyik, európai állam készen állt a válasszal. Másodszor, a hadseregek mérete az államok közötti versengés eredményeképpen is növekedhetett. V. Károly 1519-es császárrá koronázása után egyetlen jogar alatt egyesült Nyugat-Európa országainak csaknem a fele – Spanyolország, Itália nagy része, Németalföld, Franche-Comté, a német birodalom, sőt (1554-től 1558-ig) még Anglia is. Franciaországot bekerítették, és a francia kormányzatot nem nagyon nyugtatta meg a Habsburgok korabeli szólása: „A spanyol birodalom szíve Franciaország.” I. Ferenc és utóda, II. Henrik tehát minden lehetőt megtett, hogy szembe szálljon az erősebb ellenséggel, még ha ez a törökökkel és a német protestánsokkal való szövetséget jelentette is.

David Parrott szerint bármi volt is az oka, a gyors katonai létszámnövekedés stratégiai megtorpanáshoz vezetett. „A hadseregek megfizetésének és ellátásának mindent elsöprő szüksége túlnőtt az államok teljesítőképességén, a stratégiát pedig arra a kezdetleges szintre szállította le, ahol az egyetlen cél a területszerzés vagy

²⁸ Lásd O. Contamine: *Guerre, état et société à la fin du moyen âge. Etudes sur les armées du roi de France, 1337–1494*. Paris, 1972, 70., 73., 317. o.; John A. Lynn: *Recalculating French army growth, 121–122 o.*, és Cook: *Cannon Conquest*, 47., 68. o.

²⁹ Az adatok forrása Lynn: *Recalculating French Army Growth*, 122–123. o. feljebb. Lynn professzor az adatok állandóságát hangsúlyozta („a várhatóan kisebb katonai növekedés” – 123. o.); mások viszont egy 100 százalékos növekedést már jelentősnek tartanak.

³⁰ G. Zeller: *Le siège de Metz par Charles-Quint*. Nancy, 1943, 35–36. o.

annak megakadályozása lett” – írta a korszakról.³¹ Noha számos példája van az utánpótlás miatt megbénult hadseregeknek, a tökéletlen kivitelezés nem mindig jelentette a tervezés hiányát.³² 1552 őszi példál, amíg V. Károly császár Metz 6000 fős helyőrségét ostromolta Lotaringiában, Franciaország hadserege Champagne területén tétlenkedett. A kérdés az volt, hogy Metznek szüksége van-e a felmentésre, mert ha nincs, a franciák megtámadhatják Flandriát, miként decemberben el is foglalták Hesdin erődjét, ami a császárt arra kényszerítette, hogy felhagyjon Metz ostromával.³³ Időközben egy másik hadsereg Itáliában volt, először Parma védelmében, majd Siena lázadó köztársaságának őrzésére.³⁴ Franciaország tehát egyszerre három hadszíntéren harcolt – sőt négyen, ha hozzáadjuk a helyőrségeket Savoyában és a Pireneusok mentén. Ráadásul II. Henrik elérte, hogy a német protestánsok és a török szultán egyszerre támadja meg V. Károlyt, az előbbiek a birodalmon belülről, az utóbbi a Földközi-tenger térségében.³⁵ Ennek a nagy szövetségnek a nyomása alatt a Habsburgok korábban nem látott mértékben vetették be seregeiket: Németországban, az osztrák–magyar határvidéken, Metz környékén, Németalföldön, Itáliában, Spanyolország partvonalá és határai mentén, végül az észak-afrikai partok mentén kiépített erődökben. A császár tanácsadói szerint összesen 148 000 embert mozgósítottak.³⁶

A stratégia és a politika tehát egyaránt elősegítette a forradalmi mértékű katonai létszámnövekedést a 16. század közepén, hiszen korábban egyetlen állam sem tartott fenn hadsereget ennyi különböző hadszíntéren egy időben – bár később már sokan jártak el így. Jóval több katonát igényelt azonban a védelem, mint a támadás, és éppen itt jelenik meg a harmadik tényező: annak létrehozása az 1530 előtti fél évszázadban, amit John Lynn „tüzéséggel támogatott erődnek” nevezett el, és ami jelentősen megnövelte a legtöbb kora újkori állam katonai létszámát.

³¹ David A. Parrott: *Strategy and Tactics in the Thirty Years' War: The Military Revolution*. In *The Military Revolution Debate*, 242. o.

³² Még Franciaország sem cselekedett átfogó stratégia nélkül, bár a katonai teljesítménye a harmincéves háború alatt valóban gyenge volt. Lásd Derek Croxton értekezését (*Perceptions of Strength, Realities of War: Cardinal Mazarin's Changing Negotiating Position, 1643–1648*, University of Illinois), amelynek következtetései nagyon eltérnek D. Parrott Richelieu háborújáról készített értekezésétől (*The Administration of the French Army during the Ministry of Cardinal Richelieu*. Oxford, D.Phil. thesis, 1985).

³³ Zeller: *Siège de Metz*, 155. o., V. Károly Máriának, 1552. december 22.

³⁴ Részletesen lásd H. Lutz: *Christianitas Afflicta: Europa, das Reich und die päpstliche Politik im Niedergang der Hegemonie Kaiser Karls V. (1552–1556)*. Göttingen, 1964, 46–158. o.; F. Lot: *Recherches sur les effectifs*, 132. o.

³⁵ Erre vonatkozó részletekhez lásd E. Charrière: *Négociations de la France dans le Levant, II*, Paris, 1850, 178. o., a francia követ, M. de Aramon a szultánnak, 1552. január 20. V. Károly ügynökei megszerették a levelet, amely célzott arra is, hogy a törökök nem támadják meg Magyarországot; ezzel csapatok szabadultak fel, amelyeket máshol lehetett bevetni. Lásd K. Lanz: *Correspondenz Kaisers Karl V., III*, Leipzig, 1846, 137. o.: utasítás sieur de Rye számára, 1552. március 22.

³⁶ Lásd Parker: *Military Revolution*, 45. o.: idézetek V. Károly csapatainak jelentéseiből.

3. A technikai szempont

Még senki nem vonta kétségbe a tüzérséggel védett erőd elterjedése és a hadseregek méretének növekedése közötti időrendi összefüggést Franciaországban, Itáliában és Németalföldön a 16. század első felében. Nem kérdőjelezték meg a *tracce italiane* alapvető fontosságát sem. Lynn White ezt írta 1967-ben: „A 16. század két forradalom tanúja volt Európában; mindkettő megváltoztatta a korábbi évezredek örökségét, s egy olyan helyzetet alakított ki a 16. század végére, ami jószerével a 19. század végéig kitartott. Az egyik a protestáns reformáció, illetve a Rómához továbbra is hű területek reakciója. A másik a katonai technika hirtelen és mélyreható változása, abban is főként a könnyű és gyorsan mozgatható ágyú, amely meglehetősen alacsony röppályán lőtt ki vaslövedékeket. Mivel a korábbi építésű erődítmények ezektől a fegyverektől összeomlottak, teljesen új – és igencsak költséges – védelmi rendszerre volt szükség. Nehéz lenne eldönteni, hogy e két, egy időben lezajlott forradalom közül melyik hatott mélyebben és hosszabban Európa életére.”³⁷ A technikatörténeti kutatások nagy öregiének értékelése természetesen sokat nyom a latban; mégsem szabad a technika mindenhatóságába vetett hit csapdájába esnünk. Újra meg kell vizsgálnunk közéről a középkori előzményeket.³⁸ Úgy tűnik, hogy az 1370-es évek előtt az ágyúkat nem használták a falak lerombolására, és ez egészen az 1420-as évekig valóban ritkaságszámba ment.³⁹ A 14. század végétől kezdve azonban számos fontos újítás növelte az erődítmények hatékonyságát a tüzérségi támadás kivédésére; különböző új építészeti megoldások alakultak ki, mint például az erőd falmagasságának csökkentése, „lesüllyesztése” a becsapódó találatok által okozott kár csökkentésére; később a sokszögű védművek bevezetése a kilövések megkönnyítésére. Ezek az újítások azonban inkább kivételek voltak: a legtöbb helyen továbbra is a hagyományos „függőleges rendszer” maradt a védekezés elsődleges eszköze, és az 1430 utáni száz évben mindig megjósolható volt a végeredmény, valahányszor jó ostromtüzérséggel lőttek magas várfalakat.⁴⁰ Andreas Bernaldez ezt mondta Granada bevételét után az 1480-as években: „Azok az erős városok, amelyek egykor az éhínséget nem számítva minden ellenséggel szemben kitartottak akár egy évig is, most elesnek egy hónap alatt.” Ezt a megállapítást visszahangozta Niccolò Machiavelli a franciák itáliai támadása kapcsán az 1490-es években: „Nincs

³⁷ Lynn White Jr.: *Medieval Religion and Technology. Collected Essays*. Berkeley, 1986, 149. o. (forrása Jacopo Aconcio as an engineer – első megjelenése: *American Historical Review*, 72 [1967], 425–444. o.).

³⁸ A fontos megkötésekhez lásd S. Pepper – N. Adams: *Firearms and Fortification. Military Architecture and Siege Warfare in Sixteenth-century Siena*. Chicago, 1986.

³⁹ Lásd H. Koller: Die mittelalterliche Stadtmauer als Grundlage staatlichen Selbstbewusstseins. In B. Kirchgässner – G. Scholz (szerk.) *Stadt und Krieg*. Sigmaringen, 1989 (*Stadt in der Geschichte*, xv), 9–25. o. Hamarosan Franciaország lett a tüzérség fejlődésének európai központja, az 1490-es évekre Spanyolország pedig 180 nagy és közepes ágyúja, továbbá öt állami fegyver- és löpőgyára volt – lásd Cook: *Cannon Conquest*, 52. o.

⁴⁰ A tüzérő növekedésére értékes kronológia Rogers: *Military Revolutions*, 64–65. o.

az a vastag fal, amit a tüzérség ne tudna lerombolni néhány nap alatt.”⁴¹ 1530-ra azonban az újonnan tervezett alacsony és vastag falú, szögletes bástyájú erődnek köszönhetően mindez megváltozott.

Firenze kormányzata 1526-ban egy jelentést kért, amelyben Machiavelli három lehetőséget javasolt arra, hogyan lehet átalakítani egy várost tűzharcban ütőképes erődé. Közülük kettőnek a megvalósításához mindent előlről kellett kezdeni: a meglévő falak lebontása után új védelmi rendszert kell emelni úgy, hogy az minden külvárost és jelentős helyet (így szomszédos dombokat) is bekerítsen, ahonnan az ellenség támadást tudna indítani; vagy pedig a korábbinál is kisebb gyűrűt kell építeni, és ki kell üríteni (illetve le kell rombolni) az összes védhetetlennek ítélt területet. Azonban mindkét módszer hatalmas kiadásokkal járt: egyrészt magának az erődnek az építési költségei; másrészt magas társadalmi kockázata miatt, mert az új erődítmények a korábbinál sokkal nagyobb területet határolnak – köztük a középkori falak töszomszédságában fekvő külvárosokat, ahol gyakran voltak fontos épületek, mint például kórházak, kolostorok és ipari központok (malmok és kohók).

Machiavelli 1526-os jelentése ezért egy harmadik módszert is javasolt az új védművek felállítására, amely ugyan az előbbieknél gyengébb, mégis sokkal gyorsabban kivitelezhető és olcsóbb volt: a meglévő erődítmények radikális átalakítását. Csökkenteni kell a meglévő falak magasságát és növelni a vastagságát; a tornyokat és a kapukat bástyákká kell átalakítani; továbbá rézsút kell kialakítani a kilövés biztosítására. Természetesen a földből készített sáncok, tégl- és kőborítás nélkül nem tartanak ki sokáig, az időjárás – korabeli becslések szerint – a karbantartás elhanyagolása esetén négy és tíz év között kikezdi őket. Felállításuk mégis viszonylag gyors és olcsó; hatékonyan elnyelték a támadó lövedék energiáját, elegendő elszánt védővel pedig akár a kor legnagyobb hadseregeivel is dacolni tudott.⁴² A lotaringiai Metz városa 1552-ben így tudott három hónapig ellenállni egy 55 000 emberrel megkezdett ostromnak annak ellenére, hogy nem volt „korszerű” védelmi rendszere. A franciák májusban vették be a várost, majd az 5800 fős francia helyőrség éjt nappallá téve dolgozott a meglévő erődítmények megújításán. „Fedett utakat” építettek (helyenként öt méter szélesre), amelyeket a legsebezhetőbb területeken mindkét oldalról „szárnyakkal” vettek körül. Minden falat földhányásból és gypajbálákból álló mellvédekkel láttak el. Metz új típusú erődé vált szeptemberre, amikor V. Károly csapatai megérkeztek, hogy visszafoglalják. November 27-re az ostromlók már 7000-nél is többször tüzeltek a fal egyik szakaszára, amit végül körülbelül húsz méteres részen

⁴¹ Bernaldez: *Memorias*, idézi Cook: *Cannon conquest*, 43. o.; Machiavelli: *Art of War*, idézi Parker: *The Military Revolution*, 10. o. Hasonló nézeteket vallott a 15. század végi hadmérnök, Di Giorgio – lásd F. O. Fiore: *L'architettura militare di Francesco di Giorgio: realizzazioni e trattati*. In C. Cresti – A. Fara – D. Lamberini (szerk.): *Architettura militare nell'Europa del XVI secolo*. Siena, 1988, 35–47. o., különösen 40. o.

⁴² Machiavelli: *Relazione di una visita fatta per fortificare Firenze*. In S. Bertelli (szerk.) *Niccolò Machiavelli. Arte della guerra e scritti politici minori*. Milano, 1961, 289–302. o., különösen 295. o. Lásd még D. Lamberini körütekintő elemzését: *La politica del guasto. L'impatto del fronte bastionato sulle preesistenze urbane*. In Cresti: *Architettura militare...*, 223–224. o.

le is romboztak. Mégsem mertek támadást indítani, mert az oldalazó pontokon, a „szárnyakon” nem lehetett elnémitani a védők ágyúit.⁴³

Machiavelli két másik erődítési lehetősége, az *alla moderna* nagy és kis méretben, természetesen ezeket az erényeket használta ki. John Lynn kiváló áttekintést nyújt a Machiavelli által tervezett erőd minden új vonatkozásáról, valamint arról, hogy mennyire időtállóan bizonyultak.⁴⁴ Néhány következtetése azonban kérdésesnek tűnik. Az igaz lehet, hogy egy erőd méretének háromszorosára való növelése a kör-sánc vonalait csupán 15 százalékkal növeli, és ez a kis növekedés jelentéktelennek látszik. Csakhogy nem ez a lényeg: a döntő fejlesztés nem egy *trace* szintjének emelése volt, hanem a váltás az ágyútűzzel gyorsan lerombolható és rohammal bevehető függőleges védelmi rendszerből a *trace italienne* bástyákból és rengeteg ágyúból álló horizontális rendszerébe. Ugyanis még egy viszonylag szerény erőd is – ha jó helyre épült és megfelelő helyőrség védi – ritkán esik áldozatul egy rohamnak, és ezért bevételéhez tökéletes ostromfelszerelés, nagy hadsereg, pénz és idő kell. A kortársak e tekintetben mind egybehangzóan nyilatkoznak. Egy francia katonai szakértő, Raymond de Beccarie, Fourquevaux ura például úgy tartotta, hogy csak az 1510-es év után emelt erődítmények jelentenek komoly kihívást egy jól felszerelt támadó számára: „A korábban megerődítettek ugyanis nem nevezhetők erősnek, hiszen a bástyaépítés művészete csak nemrég jelent meg. Azokat viszont, amelyeket azóta, a mi korunkban erődítettek meg, valóban nagyon nehéz elfoglalni, feltéve, hogy alaposan és nem kapkodva építették őket.” Francesco Laparelli hadmérnök pedig így vélekedett az 1560-as években: „Egy oldalszárnyak nélküli helyet lehetetlen megvédeni olyan hadsereggel szemben, amely tüzérsséggel érkezik.” A taktika szintjén a méretnek nem volt jelentősége: csak az számított, hogy megvolt-e a – bármilyen kicsiny – új védelmi rendszer vagy sem.⁴⁵

Mindez nem azt jelenti, hogy az új bástyák örökké bevehetetlenek maradtak. 1672-ben, amikor XIV. Lajos villámgyorsan lerohanta a Holland Köztársaság nagy részét, a király főmérnöke, Sébastien le Prestre de Vauban megjegyezte, milyen szörnyen elhanyagoltak a holland erődök: legtöbbjük szinte ostrom nélkül elesett. Sokba kerül, figyelmeztetett, ha védhetővé akarják tenni őket.⁴⁶ Ez a művelet időbe

⁴³ Zeller: *Siège de Metz*, 219. o.; Guise Lotaringia bíborosának, 1552. december 5.; J. Rigault: Une relation inédite du siège de Metz en 1552. *Annales de l'Est*, 5. sorozat, 3 (1952), 293–306. o., különösen 298. o. Metz csak májusban esett el, és alig néhány hónap alatt megerősítették a megmaradt falakat földdel, gyapjubálákkal (Zeller, 230. o.). Haarlem ostroma 1572–1573-ban hét hónapig tartott, mert a középkori falakat hatalmas fölhányásokkal támasztották meg. Ez egy későbbi példa volt Machiavelli „harmadik lehetőségére”. A korabeli vázlatokat közli G. Schwartz – M. J. Bok *Pieter Saenredam: de schilder in zijn tijd*. Maarssen, 1989, különösen 38–39. o. (28., 30., 31. tábla).

⁴⁴ John Lynn: *The trace italienne and the Growth of Armies: The French Case*. In: *The Military Revolution Debate*, 175skk.

⁴⁵ Fourquevaux: *Instructions sur le fait de la guerre*. Paris, 1548, 85skk.; Laparellit idézi R. J. Tuttle: *Against Fortifications: the Defence of Renaissance Bologna*. *Journal of the Society of Architectural Historians*, 42 (1982), 198. o. A *bastioni* és a *muro* viszonyának megfogalmazásához lásd G. della Valle: *Vallo libro continente appartenente a capitani, reteneri et fortificare una città con bastioni*. Venezia, 1531, 2. kiadás, 1. könyv, 6skk. A példákat szinte a végtelenségig lehetne szaporítani.

⁴⁶ Lásd például Archives Nationales, Paris, 261AP44 liasse 1/1: Vauban feljegyzése a hadjárat menetéről, 1672. június 12.; 261AP45 liasse 1/26: Vauban Luxembourggnak, 1672. augusztus 18.; és liasse 5/1: Vauban Turenne-nek, 1672. augusztus 29. Vauban levéltárának hivatkozásait Paul Sonnino szíveségének köszönöm.

telik, egyrészt mivel egy új, tüzérsséggel védett erőd felépítése legalább tizenkét évet vett igénybe a 17. században, másrészt mivel a legnagyobb hatás elérése érdekében minden erődítménynek egy átfogó védelmi rendszer részét kellett képeznie.

Noha a kis államok – mint Mantova, Montferrat, Lucca és Genova – valóban elégségesen támaszkodhattak egy „bevehetetlen” erődre, amely szinte a végtelenségig képes volt kitartani, a nagyobb államoknak több tüzérsséggel védett erődre volt szükségük, hogy több vonalból álló mélységi védelmi rendszerük legyen.⁴⁷ Nem sokkal Lombardia elfoglalása után a Habsburgok az 1530-as években átfogó erődítési munkálatokba kezdtek keleten Cremonában és Lodiban Velence ellen; nyugaton Alessandriában és Novarában Savoya ellen; Paviában és Milánóban mint elsődleges stratégiai központban. Ugyanakkor a velencei köztársaság is elkezdte a mélységi védelem kiépítését, nyugaton és valamivel később keleten is újonnan megerősített, egymást támogató városok hálózatát állítva fel. A legfejlettebb Palmanova nagyszerű erődje volt az 1590-es években.⁴⁸ Időközben két hasonló rendszer épült ki Németalföldön is. 1572-re, amikor a holland forradalom elkezdődött, már tizenkét várost alakítottak át erődde, és további tizennyolc további város falait újjátették fel – ez összesen 40 kilométer új falat jelentett. 1648-ra, amikor a forradalom véget ért, egyedül Spanyol-Németalföld 28 erőddel büszkélkedhetett, valamint 27 olyan várossal, amelyeknek a falait részlegesen felújították. A Holland Köztársaság tartományai, Holland és Utrecht, amelyek 1572-ben csak egyetlen erőddel rendelkeztek és három további várossal, ahol egy vagy két bástya is volt, 1648-ra már 13 erőd és 14 felújított város védelmére támaszkodtak.⁴⁹ Még látványosabb „mélységi védelem” épült ki erődökből a francia határok körül 1670 és 1702 között XIV. Lajos erődítési főmegbízottja, Vauban irányítása alatt. Végül csaknem 300 erődített (és helyőrséggel ellátott) városból állt, és fel tudott tartóztatni minden ellenséget, aki el akart jutni a királyság szívébe: 1702 és 1711 között a nagy vereségek sora (Blenheim, Torino, Ramillies, Oudenaarde, Malplaquet) és a megszámlálhatatlan város elvesztése ellenére Vauban tüzérsséggel védett erődjeinek egymást követő „korlátai”, amelyek egymást kölcsönösen támogató vonalban voltak felállítva egy hatalmas *trace italienne* mintájára az Északi-tenger és a Meuse között, féken tudták tartani Franciaország ellenségeit egészen addig, amíg a *Ne plus ultra*-vonalnál a háború véget nem ért. Vauban nem véletlenül nevezte így a rendszert: *Le pré carré* – a párbajmező.⁵⁰

⁴⁷ Érdekes elemzést ad J. F. Pernot: *Guerre de siège et places-fortes*. In V. Barrie-Curien (szerk.): *Guerre et pouvoir au XVIIe siècle*. Paris, 1991, 129–150. o.; továbbá Arnold: *Fortifications*, 220–222. o.

⁴⁸ Lásd A. S. Tosini: *Cittadelle lombarde di fine '500: il castello di Milano nella prima età spagnola*. In Cresti: *Architettura militare...*, 207–217. o.; és M. E. Mallet – J. R. Hale *The Military Organization of a Renaissance State. Venice c. 1400 to 1617*. Cambridge, 1984, 409–428. o.

⁴⁹ Az adatok forrása W. Brulez: *Het gewicht van de oorlog in de nieuwe tijden*. Enkele aspecten. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 91 (1978), 388–406. o., aki (egyebek között) Jacob van Deventer 1560-as években készített, illetve Johan Blaeu 1640-es években készített városterveinek összehasonlítására támaszkodik. Lásd M. van Hemelrijck: *De Vlaamse Krijgsbouwkunde*. Tiel, 1950, 131–307. o. – ez továbbra is a legjobb általános áttekintés a Habsburgok által Belgiumban és Észak-Franciaországban emelt erődítményekről.

⁵⁰ Igen hálás vagyok, amiért B. Cox megosztotta velem XIV. Lajos nagyszerű stratégiájának kiváló elemzését, amelynek részben a következő mű az alapja: *Le théâtre militaire du Roi Louis XIV de France*. Paris, 1690.

Ha egy összefüggő rendszer részeként épültek, az erődítmények *alla moderna* uralták a hadviselés menetét. Az angol katonai szerző, John Cruso ezt jegyezte fel 1632-ben: „Az újkori háborúk ütközetei nagyrészt ostromokból, rohamokból, kitorésekből, kisebb csetepatékból és hasonlókból állnak, és ezért nem sokszor adnak lehetőséget a szabályos csatára.” Orrery lordja, Roger Boyle ezt írta 1677-ben: „A csaták nem döntenek a nemzetek vitáiban, csupán – mint régen – a vidéket szolgáltatják ki a hódítók fosztogatásainak. Ez azért van így, mert nem oroszláknént, hanem rókaként háborúzunk; egy csata helyett most húsz ostrom zajlik.” Ugyanabban az évben Johann Behr ezt állította: „A nyílt csatákról viszonylag keveset lehet mondani... Manapság a háború egész művészete szemlátomást az agyafúrt rohamok és a még agyafúrta erődítmények szintjére jutott.”⁵¹ Ezt maga Vauban fejezte ki a legmeggyőzőbben egy 1670 körüli értekezésében: „Az erődök elleni támadást mindig jogosan tartották a hadművészet egyik legfontosabb részének. Mivel azonban az erődítmények annyira megszorodtak, hogy mára már senki nem léphet ellenséges területre anélkül, hogy ne megerősített városok sokasága várna, jelentőségük miatt kijelenthető: ma egyedül ezek jelentik a hódítás és a védekezés zálogát. A megnyert csata természetesen egy időre a győztesnek juttatja a vidék feletti uralmat, de az egész országot csak az erődök bevételel szerezheti meg... Azt lehet mondani, hogy az ostromokkal vívott háború kevésbé szolgáltatja ki az államot, és sokkal jobban biztosítja a hódítást. Ezért manapság ez a hadviselés legelterjedtebb formája Németalföldön, Spanyolországban és Itáliában, ahol a háborúkat kétségkívül kifinomultabban és fegyelmezettebben vívják, mint bárhol máshol a világon. Németországban a csaták nagyobb szerepet játszanak, mert nyitottabb a vidék és kevesebb az erődítmény.”⁵² A marsallnak igaza volt. Egy jelentős hadseregnek a „párbajmezőn” kívüli megsemmisítése általában azt jelentette, hogy nagyszámú erőd – ha nem az összes – megadja magát, hiszen felmentését az adott hadseregtől várta. Nördlingen (1634) után a harmincéves háborúban csaknem minden protestáns helyőrség megadta magát Dél-Németországban; Naseby (1645) után az angol polgárháborúban csaknem minden királpárti helyőrség kapitulált. Németalföldön azonban, ahol – mint Vauban megjegyezte – a korban csak kevés város volt híján a korszerű erődítésnek, a „hatvannál több csata és kétszáznál több ostrom” ellenére sem sikerült teljesen elfoglalni az országot. Az ok nyilvánvaló. Egy Németalföldön elvesztett csata általában nem járt súlyos következményekkel, mivel a vesztes hadsereget nem üldözték sokáig, hiszen az ellenség szomszédos erődítményei feltartóztatták a győzteseket és menedéket nyújtottak a veszteseknek, megmentve őket a teljes pusztulástól.⁵³ Ahogyan a tüzéséggel védett erődök építése

⁵¹ J. Cruso: *Militarie instructions for the cavallrie*. Cambridge, 1632, 105. o.; Boyle-t idézi Parker: *Military Revolution*, 16. o.; Behr idézi C. Duffy: *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great, 1660–1789*. London, 1985, 133k. Lásd még Tallet hasznos elemzését: *War and Society*, 50–54. o.

⁵² Sébastien le Prestre de Vauban: *Mémoire pour servir d'instruction dans la conduite des sièges et dans la défense des places*. Leiden, 1740 (1670 körül, de tévesen 1704-re keltezte), 3–5. o., összevetve a kéziratot másolattal – Anna S. K. Brown Military Collection, Hay Library, Providence, R. I., f. 1-1v.

⁵³ Vauban: *Traité de l'attaque des places* (kézirat – Anna S. K. Brown Military Collection, Hay Library, Providence, R. I., ugyanabban a kötetben, mint a *Mémoire*, második oldalszámozás, 1–2. o.). Ez a szakasz nem szerepel a következő műben: Sébastien le Prestre de Vauban: *De l'attaque et de la défense des places*, 1–2. kötet (Hága, 1737–1742, készült 1704 körül). Más szempontból viszont a két mű csaknem azonos. A Brown-kézirat ideiglenes tervezetnek tűnik, valamikor 1670 és 1704 között készülhetett.

folytatódott, Európa területein az ostromok jelentősége felülmúlta a csatákat, és a háborúk a végtelenségig elhúzódtak.⁵⁴

Ennek az egy helyben topogásnak egyértelmű a magyarázata. A 19. században a kiváló elméleti szakember, Carl von Clausewitz *A háborúról* című nagyhatású értekezésében a fizikából kölcsönözte a „súlypont” fogalmát, hogy elmagyarázza, szerinte mi a stratégia fő célja. Eszerint „a hadszíntér, legyen az kicsi vagy nagy, és az ott állomásozó erők méretüktől függetlenül egyfajta egységet képviselnek, amelyben egyetlen súlypont található. Itt kell a döntést kicsikarni.” Clausewitz az 1792 és 1812 közötti időszak látványos francia győzelmeiből leszűrt személyes tapasztalataira, valamint kiterjedt hadtörténeti olvasmányaira építve erre a következtetésre jutott: „Nagy Sándor, Gusztáv Adolf, XII. Károly és Nagy Frigyes számára saját hadseregük volt a súlypont. Ha a hadseregük elpusztult volna, eltűntek volna a történelem süllyesztőjében.”⁵⁵ Értékelése azonban nem számolt azzal a ténnyel, hogy a svéd hadsereg bizony súlyos vereséget szenvedett Nördlingen mellett 1634-ben (két évvel Gusztáv Adolfnak a döntetlenül végződő lützeni csatában bekövetkezett halála után), ez azonban nem vezetett Svédország bukásához. Éppen ellenkezőleg, amikor a háború véget ért, a vesztfáliai békekötéssel 1648-ban minden háborús célját elérte: kiterjedt területi gyarapodást, a jövődő béke biztosítékait jelentős háborús jóvátétellel.

A nördlingeni vereség és a vesztfáliai sikerek közötti ellentmondás abból adódott, hogy a Svédország által birtokolt, új típusú erődök még a főserég veresége után is szilárdan kitartottak. 1648-ban a svéd haderő Németországban még mindig 70 000 főt számlált, amelynek csaknem a fele helyőrségi szolgálatra volt elosztva 127 stratégiai fontosságú erődben: így tehát nem is képeztek olyan „súlypontot”, amelyet az ellenség egyetlen csapásra megsemmisíthetne. A *trace italienne* által uralt más hadszínterek a 16. és a 17. században ugyanígy ellenálltak a Clausewitz által leírt támadásoknak.⁵⁶ A jelenséget figyelemre méltóan foglalta össze a holland forradalom leverését irányító spanyol csapatok parancsnoka, Don Luis de Requeséns, aki II. Fülöpöt figyelmeztette 1574-ben: „Nem lenne rá sem az idő, sem a világ minden pénze elegendő, hogy erővel bevegjük azt a huszonnégy várost, amely fellázadt Né-

⁵⁴ Ez csak akkor ért véget, amikor különböző kormányok a 18. század végén úgy döntöttek, hogy a falak helyett inkább az utakra költenek. A költség nagyjából azonos volt, de az új úthálózatnak köszönhetően felgyorsult közlekedés miatt az erődítményekre épülő védelmi rendszer végül hatástalanná és gazdaságtalanná vált. Lásd Parker: *Military Revolution*, 5. fejezet; megerősíti H. Eichberg: *Zirkel der Vernichtung oder Kreislauf des Kriegsgewinns? Zur Ökonomie der Festung im 17. Jahrhundert*. In Kirchgässner – Scholz: *Stadt und Krieg*, 105–124. o.

⁵⁵ Carl von Clausewitz: *On War*. Szerk. M. Howard és O. Paret, 2. kiadás, Princeton, 1984, 487. o. (VI. könyv, 27. fejezet) és 596. o. (VIII. könyv, 4. fejezet). Magyar fordítása: Réczey Ferenc, Budapest, 1961–1962. A kérdés legjobb korszerű elemzését nyújtja A. Beyerchen: *Clausewitz, Non-Linearity and the unpredictability of War*. *International Security*, 17 (1992–1993), 59–90. o.

⁵⁶ A. Oschmann: *Der Nürnberger Executionstag 1649–1650. Das Ende des dreissigjährigen Krieges in Deutschland*. Münster, 1991, 506–520. és 550–567. o. Clausewitz munkája egy másik részében jól felismerte a *trace italienne* által okozott nehézséget: „Azokon a hadszíntereken, ahol sok erőd van, majdnem minden hadmozdulat a megszerzésükre irányul. A támadó váratlanul akarja megközelíteni őket, változatos cselvetéseket alkalmazva, a védő pedig ezt akarja megakadályozni jól előkészített hadmozdulatokkal. Ez volt jellemző csaknem minden németalföldi hadjáratra XIV. Lajos és Saxe marsall kora között.” (Clausewitz: *On War*, 505. o. – VI. könyv, 30. fejezet). Ez tulajdonképpen nem csupán az 1670-es évektől, de már az 1570-es évektől fogva „jellemző” volt.

metalföldön, ha olyan sok időnkbe telik bevenni őket, mint amennyi időt korábban elpocsékoztunk hasonló városok bevételével.” Majd nem sokkal lejjebb ezt mondja: „Számos várost vettünk be és egy csatát is megnyertünk, önmagában mindegyikük elegendő lenne a békekötéshez, sőt máshol egy egész királyság meghódítására is; itt azonban ezek mit sem érnek... Azt hiszem, hogy Isten a vétkeim miatt engem választott ki arra, hogy Mózesként oly sokszor megpillantsam az Ígéret földjét, de mégis más valaki lesz majd Józsuá, aki oda be is lép majd.”⁵⁷ Egyetlen spanyol Józsuá sem bukkant fel: viszont Holland és Zeeland erődjai meghiúsították II. Fülöp minden erőfeszítését, hogy visszahódítsa őket. Végül a kincstár 1575-ben csődöt jelentett, a hadsereg pedig fellázadt, és 1576-ban elhagyta állásait.

Simon Adams⁵⁸ szerint a spanyol Habsburgok – akiknek birtokai a hadügyi forradalom központi területén helyezkedtek el – nem katonai szükségszerűségből, hanem politikai alapon tudatosan döntöttek úgy, hogy háborúikban ostromokat vezetnek csaták helyett. Ez azonban ellentmond a forrásoknak. Először is kettőn áll a vásár: ha az ellenséget nem lehet csatára kényszeríteni, ami a németalföldi háborúkban általános volt, akkor nem vívnak csatát. Másodszor, ha az ellenség csatába vonult, a spanyolok általában elfogadták a kihívást – és győztek: a német protestánsok ellen Mühlberg mellett (1547); Franciaország ellen Pavia (1525), St. Quentin (1557) és Gravelines mellett (1558); a hollandok ellen Jemmingen (1568), Mook (1574) és Gembloux mellett (1578). Harmadszor, amikor csak lehetséges volt, a parancsnokok megkísérelték elkerülni az erődöket, hogy hagyományos módon támadhassanak az ellenségre, amint azt V. Károly is tette Franciaország gyors megtámadásakor 1544-ben.⁵⁹ Ezek a sikerek azonban végső soron nem vezettek eredményre, mert minden másnál jobban megmutatták az új típusú erőd előnyeit. Az itáliai vagy Itá-

⁵⁷ *Nueva colección de documentos inéditos para la historia de España*, V, Madrid, 1894, 368. o.: Don Luis de Requeséns II. Fülöpnek, 1574. október 6.; British Library, Additional MS 28388, f. 70v-71: Requeséns Don Gaspar de Quirogának, 1575. augusztus.

⁵⁸ Simon Adams: *Tactics or Politics? Military Revolution and the Hapsburg Hegemony, 1525–1648. The Military Revolution Debate*, 253–272. o.

⁵⁹ I. Ferenc az erődökkel megerősített északi határát biztonságosnak tartotta a támadások ellen, és hadsereget küldött Itáliába, ahol annak nagy része azonnal szétaprózódott, mert 16 várost és 28 erődöt kellett ellátnia helyőrséggel. A király figyelmét elkerülte az a tény, hogy keleti határa kevésbé biztonságos. Erre a figyelmetlenségre maga a császár hívta fel hirtelen a figyelmét, mivel körülbelül 42 000 fős hadsereget vezetett Lotaringián keresztül Párizs felé. V. Károly nagyravágásának mértéke kiderül a hadjárat térképéről is, amely úgy ábrázolja Franciaországot, ahogyan a hadserege látta Lotaringiából: I. Ferenc kedvenc tartózkodási helye, Fontainebleau a térkép jobb felső sarkában szerepel. (Lásd D. Buisseret (szerk.): *Monarchs, ministers and maps. The Emergence of Cartography as a Tool of Government in Early Modern Europe*. Chicago, 1992, 7. színes tábla.) Egyik középkori falat a másik után döntötték romba a császári ostromszervevények: Commercy, amelyetől I. Ferenc három hetes kitartást várt, három nap után megadta magát; Ligny majdnem ilyen gyorsan elesett. Csak St. Dizier állt ellen alig 200 kilométerre Párizstól – mivel a *trace italienne* módjára volt megerősítve –, de a helyőrség kifogyott az utánpótlásból, és hat hét után megadta magát. A császári hadsereg elfoglalta Vitry, Joinville, Vaucouleurs, Châtillon-sur-Marne, Château-Thierry és szeptember 10-én Soissons városát. Egy másik hadsereg közben megostromolta és bevette Boulogne-t. Szeptember 18-án Ferenc békét kötött. Nehezen lehetne jobban érzékeltetni a *trace italienne* fölényét. Lásd C. Paillard – G. Hérelle: *L'invasion allemande en 1544: fragments d'une histoire militaire et diplomatique de l'expédition de Charles V*. Paris, 1884; R. J. Knecht: *Francis I*. Cambridge, 1982, 362–376. o.; és F. Lot: *Recherches sur les effectifs des armées françaises des Guerres d'Italie aux Guerres de Religion, 1494–1562*. Paris, 1962, 83., 90–108. o.

liában képzett hadmérnökök hamarosan terjeszteni kezdték szakmai ismereteiket egész Európában.⁶⁰

Hogyan befolyásolta tehát az erőd a hadseregek méretét? Először is, a *trace italienne* megjelenése és az egyre gyakoribb hosszú ostromok közrejátszottak abban, hogy a lovasság helyett a gyalogság vált a hadseregek gerincévé. Míg 1494-ben VIII. Károly 12 000 fős lovassággal indult meg Itália ellen, ami teljes haderejének kétharmada volt, 1525-ben I. Ferenc már mindössze hatezres lovassággal támadott, amely csak egyötödét tette ki a hadseregének. A nyugati haderőkben a lovasság százaléka a következő egy évszázadban folyamatosan csökkent, és a kortársak szerint ez a fejlemény egyértelműen az erődök elterjedéséhez kapcsolódott. 1645-ben az angol tábornok, George Monck ezt javasolta: „Ha nyílt vidéken teljesítesz szolgálatot, a hadseregben két gyalogos jusson egy lovasra... Ha viszont a hadsereg legtöbbször ostromokban teljesít szolgálatot, akkor három gyalogos jusson egy lovasra; néha pedig négy gyalogos jusson egy lovasra.” Nyolc évvel korábban, a flandriai spanyol hadsereg egyik magas rangú parancsnoka nagyjából ugyanezt mondta: „Több gyalogosra van szükségünk, ha a lázadó tartományokra támadunk, illetve több lovasra, ha Franciaországban vezetünk hadjáratot.” Azért ragaszkodott ehhez, mert az északi határon a háború csaknem kizárólag ostromokból állt, ahol kevés hasznát vették a lovasoknak, míg délen a hadműveletek nagyobb lehetőséget biztosítottak a lovasság számára.⁶¹

A lovasság arányának csökkentése így „rugalmasabb” hadsereget eredményezett – mivel a gyalogságot sokkal könnyebb növelni, mint a lovasságot, és ellátása is sokkal egyszerűbb. A *trace italienne* két módon járult hozzá a gyalogosok számának növeléséhez. Ahogy erre már utaltunk, először is azzal, hogy a erődöt átlagos körülmények között csak igazi ostrommal lehet bevenni, gyakran jól kidolgozott ostromsáncokkal (*circumvallatio*), hogy védekezzenek a felmentő sereg támadása és az ostromlott helyőrség kitörései ellen. Ilyen körülmények között a sikerhez sok katonára volt szükség. John Lynn tagadja a kapcsolatot az erőd megtervezése és a hadsereg mérete között⁶², ami valamelyest új megvilágításba helyezné a kérdést, ha nem kétes hitelű adatokon alapulna. Egy nagyrészt – ebben az esetben a Dupuys- és Bodart-féle – lexikonok szócikkeiből összeszedett statisztikai táblázat megbízható lehet az ostromok időtartamát illetően, amiben a legtöbb forrás amúgy is egyetért; ugyanez azonban ingatag támpontot nyújt az ostromlók és a védők létszámához, ez ugyanis az ostrom folyamán állandóan változott. Csak egyetlen példát említve: Metz 1552-es ostrománál Lynn táblázata 60 000 támadót és 10 000 védőt mutat felmentő sereg nélkül (ebben az esetben forrásként II. Henrik király egy 1910-ben kiadott életrajzát említi, illetve Franciaország 1904-ben kiadott történelmi áttekintését). Gaston Zeller alapos tanulmánya az ostromról, amely 1943-ban jelent meg, és számos vonatkozó forrást tartalmaz, 55 000 támadót, de csak 5800 védőt, továb-

⁶⁰ Elterjedésükhöz lásd Parker: *Military Revolution*, 159. o., továbbá L. Zangheri, C. van den Heuvel, Z. Wazbinski és A.M. Porciatti fejezeteit in Cresti: *L'architettura militare...*

⁶¹ Az idézetek és az adatok forrása Parker: *Military Revolution*, 69. és 83. o.

⁶² Lynn: *The trace italienne*, 175–178. o.

bá egy 30 000 gyalogosból és 7000 lovasból álló francia felmentő sereget említ.⁶³ Az ilyen nagy tévedések egyértelműen igen kockázatosak teszik az általánosítást a hadseregek változó méretéről, illetve a helyőrségek és az ostromlók létszámának váltakozó arányáról.⁶⁴

Lynn arra használja Metz példáját, hogy bebizonyítsa: „míg az újkori erődítmények valóban előnyösebbek voltak a felújított középkori falaknál, a hadseregek méretére gyakorolt hatásuk nem volt jelentős”. Tételét St. Omer 1638-as ostromával támasztja alá, ahol szerinte a Habsburg-helyőrség „középkori falak mögül tartott féken körülbelül 30 000 franciát két hónapon át”. (Egy jegyzet tájékoztat arról, hogy „St. Omernek még 1668-ban is a középkori falai voltak”).⁶⁵ Ez azonban téves. A Jan Blaeu által 1649-ben közölt részletes városkép, amely az ostromot is bemutatja, jól kivehetően ábrázol tizenegy bástyát, kilenc pajzsgátat, két szarvművet és egy koronaművet St. Omer körül. Nem csoda tehát, hogy a francia ostrom két hónapig tartott – és végül sikertelen volt, mert a spanyolok felmentették a várost.⁶⁶

Lynn adatai a 17. század végi és a 18. századi ostromokban részt vevők létszámáról különösen félrevezetőnek tűnnek, mert csak az ostromban közvetlen résztvevőket számolja, és szándékosan kihagyja a „biztosító csapatokat”.⁶⁷ Vauban valóban azzal dicsekedett, hogy korábban legalább tíz ostromló és egy védő arányára volt szükség, amit az ő saját „módszere” hat vagy hét az egyhez arányra csökkentett. Ez a csökkenés viszont szükségessé tette az ütőképes biztosító csapatok felállítását. Egy 1704 körül írott értekezésben ezt állította: „legjobb mindig erősebbnek lenni, és két hadsereget irányítani, amikor csak lehet: egy ostromlót és egy biztosítót. Az ostromló sereg, amint később látni fogjuk, akcióba lép; a másik csapat egyszerűen biztosít, elfoglalja az ellenséges felmentő erők esetleges útvonalait, vagy félreeső helyeken húzza meg magát.” Aztán így folytatta: „Ez a két sereg mindig közel van egymáshoz, különösen a kezdeti szakaszban, hogy kölcsönös támogatást nyújtson, és távol tartsa az ellenséget.”⁶⁸ Vauban szerint e feladatmegosztás legfontosabb előnye abban rejlik, hogy az ostromszerekkel harcolóknak többé nem kell megfordulniuk a felmentő sereg érkezésekor – sok esetben az ellenséges csapatok a közelben

⁶³ Lásd Zeller: *Siege de Metz*, 35., 73–77. és 82. o.

⁶⁴ Lynn: *The trace italienne*, 177. o.

⁶⁵ Lynn: *The trace italienne*, 177., 178., 198. o.

⁶⁶ J. Blaeu: *Tooneel der Steden van's Konigs Nederland met bare Beschrijvingen*. Amsterdam, 1649, sig. Iij B: St. Omer ábrázolása, története és leírása. Az erődítések szintén tisztán kivehetőek A. Sanderns térképein (*Flandria illustrata*, Köln, 1641).

⁶⁷ Lynn: *The trace italienne* 181. o.

⁶⁸ Sébastien le Prestre de Vauban: *De l'attaque et de la défense des places*, 1–2. kötet, Hága, 1737–1742, készült 1704 körül), I, 2–3. o. – összevetve az öt fennmaradt eredeti kézirat egyikével: Anna S. K. Brown Military Collection, Hay Library, Providence, R.I., f. 2v-3. Sokkal többet tudunk majd Vauban nézeteiről, amikor a Rosanbo-gyűjteményben őrzött személyes levéltára – jelenleg letétben (Archives Nationales AP261), de néhány tudós számára hozzáférhető – kutatható lesz.

⁶⁹ Lásd például a Breisach 1638-as francia ostromáról készült nyomtatványt, amely tisztán mutatja, amint a császári felmentő sereg erődített táborában várakozik (Parker: *Military Revolution*, 15 o.). Egy másik, ezúttal németalföldi példához lásd komoly sáncok mögött várakozó felmentő sereget, amely a baloldalon rejtőzik a Breda körüli ostromvonalak mögött 1624–1625-ben – az ábrát közli S. Zurawski: *New Sources for Jacques Callot's Map of the Siege of Breda*. *The Art Bulletin*, 70 (1988), 621–639. o.

rejtőztek, saját védművekkel óvott táborukban, készen arra, hogy a gyengeség első jele láttán lecsapjanak.⁶⁹

A rendelkezésre álló adatok tehát határozottan cáfolják Lynn állítását: „A felmentő és a megfigyelő erők tevélegesen nem vettek részt az erődök védelmében vagy támadásában. Feladatuknál fogva mérföldekkel távolabbra várakoztak, gyakran több tíz mérföldre az ostrom helyszínétől.”⁷⁰ Vauban szerint, éppen ellenkezőleg, „a biztosító erők” nélkülözhetetlen részét képezték az ostrom folyamatának. A Lynn-féle „francia ostromok táblázata” – még ha el is fogadjuk az adatait – ezért a „teljes támadó erő” növekedését mutatja: a 16. század közepi maximális 50 000–60 000-ról (Metz, Renty, St. Quentin) a 17. század végére és a 18. század elejére 90 000–110 000-re (Mons és Namur 1691–1692-ben, Lille és Mons 1708–1709-ben). Az ostromokban részt vevő hadseregek méretének ez a jelentős növekedése teljesen összeegyeztethető a *The Military Revolution* érvelésével, miszerint a *trace italienne* mintájú védelmi rendszer fejlesztése – és állandó tökéletesítése – hozzájárult a nagy európai államok fegyveres erőinek növekedéséhez.

A támadás azonban csak az érem egyik oldala, mivel a tüzérsséggel védett erődök helyőrséggel való ellátása, különösen a mélységi védelmi rendszer esetében, szintén katonai fejlesztéssel járt. A korabeli források szerint a helyőrségek számos nyugati államban a fegyveres erők mintegy felét lekötötték. 1621-ben Velence magas rangú katonai tanácsadója, Cosimo del Monte érzékletesen fejezte ki az egyre terjedő nézetet. Azt mondta, hogy a köztársaságnak összesen 25 000 gyalogosra és 3500 lovasra van szüksége ahhoz, hogy szárazföldi birtokain visszaverjen minden támadást – a fegyveresek fele a helyőrségekben, a többiek pedig „hadjáratokon szolgálva” és „a városok védelmében segítkezve”.⁷¹ Minél több az erődök száma, annál nagyobb a helyőrségek teljes létszáma. Igaz lehet, hogy – amint Mahinder S. Kingra megállapította a Holland Köztársaságról – az egyes „helyőrségek létszáma... ritkán volt nagyobb ezer katonánál, általában kettőszáz és ötszáz fő között ingadozott, sőt néha alig érte el a százat”. Noha az egyes helyőrségek mérete valóban csekély, teljes létszámuk mégis hatalmas volt.⁷² Sajnos a holland köztársasági kormányzat központosításának hiánya miatt nem lehet részletes és megbízható adatokkal szolgálni. 1639-ben az ellenséges flandriai spanyol hadsereg 77 000 főt számlált, közülük 33 000-nél többen voltak szétosztva 208 különböző helyőrségbe, amelyek közül a legnagyobb is alig számlált 1000 főt.⁷³ Vauban szerint Franciaország erődjeinek védelme már 1678-ban 116 370 embert foglalt le; ez a szám 1688-ban már 166 000-re nőtt; 1705-re nem kevesebb, mint 173 000 ember védelmezett 297 erődítményt. E létszámok

⁷⁰ Lynn: *The trace italienne* 181. o.

⁷¹ Archivio di Stato, Venice, *Misc. Cod. Storia Veneta*, 143, no. 21, 233. skk. Ezt a hivatkozást Sir John Hale szívességének köszönhetem.

⁷² Lásd M. S. Kingra: *The Trace Italienne and the Military Revolution during the Eighty Years' War, 1567–1648*. *Journal of Military History*, 57 (1993), 431–446., különösen pedig a 437. o.

⁷³ Az adatok forrása G. Parker: *The Army of Flanders and the Spanish Road. The logistics of Spanish victory and defeat in the Low Countries' Wars 1567–1659*. Cambridge, 1972, 11–12. o. Két évvel korábban a flandriai hadsereg egy magas rangú tisztje azt állította, hogy egyedül a helyőrségek 44 000 katonát igényeltek – Archivio General de Simancas, *Estado*, 2051, 225skk.: Don Miguel de Salamanca IV. Fülöpnek, 1637. február 8. A helyőrségeknek a holland hadseregben betöltött fontos szerepéhez lásd H.L. Zwitzer: *'De militie van den Staat.' Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden*. Amsterdam, 1991, 36–37. o.

XIV. Lajos mindenkori hadseregének mintegy 40 százalékát jelentették.⁷⁴ A francia hadsereg méretének 1670 és 1710 közötti gyors és állandó növekedése tehát legalább részben Vauban erődépítő tervének eredménye volt, amely hirtelen megszorította a helyőrséget igénylő erődítések számát.⁷⁵

I. A. A. Thompson kísérlete⁷⁶ arra, hogy kibebítsa az új katonai építészet hatását a kora újkori európai államok pénzügyeire és fegyveres erőire, ugyancsak nem tűnik meggyőzőnek. Felhívja a figyelmet arra, hogy a spanyol Habsburgok központi költségvetésük milyen elenyésző részét fordították az erődítésekre, és ebből arra a következtetésre jut, hogy a védelmi rendszert nem tartották fontosnak. Ez a következtetés azonban két tény is elhanyagol. Először is, a Pireneusok védelmében 1640-ig (amikor a katalán és portugál lázadások új hadszíntereket nyitottak a félszigeten) Spanyolországban nem volt nagy szüksége erődökre, és ezért nem is építettek sokat. Ha Thompson figyelmet fordított volna arra a pénzösszegre, amit a spanyol monarchia fordított erődítmények építésére és fenntartására Észak-Afrikában, Itáliában és Németalföldön, nagyon eltérő eredményre jutott volna. Másodszor, új erődítmények építése esetén a költségek jelentős részének fedezését a helyi lakosságtól várták el, különösen a munkadíjat, ami valószínűleg a legnagyobb részt tette ki. Már a középkorban is ez volt a helyzet – néhány országban az egész építkezést a helyi közösségek fizették.⁷⁷ A 16. században még egy olyan gazdag várost is, mint Antwerpen, arra lehetett kényszeríteni, hogy először fizesse ki a *trace italienne* mintájú védművek első körét, majd pedig a hatalmas citadellát (bár a munkálatokra felvett kölcsönök mértéke még az 1790-es években is rendkívülinek számított).⁷⁸ Antwerpen azonban kivétel volt: a kora újkori Európában az erődítések költségein általában osztozott az állam, a helyhatóság és maga a helyi közösség. A Velencei köztársaságban például „a központi kormányzati alap csak az erődítések teljes költségének egyharmadát fedezte, a többi az érintett városok és az azokat körülvevő területek állták”.⁷⁹ A kiadások áthárításának ez a rendszere csaknem lehetetlenné teszi a teljes költségek kiszámítását, kivéve, ha egy adott terület minden vonatko-

⁷⁴ Lásd Lynn: *The trace italienne*, 183. oldal feljebb. A francia helyőrségek méretének és területi hatásának érdekes adatait közli C. Sturgill: *The French army in Roussillon*. In J. M. Ultee (szerk.): *Adapting to Conditions: War and Society in the Eighteenth Century*. Tuscaloosa, AL, 1986, 16–25. o.

⁷⁵ Lynn: *The trace italienne* 178. o. Lynn csak részben közli Vauban számításait arról, hogy mekkora helyőrségre van szükség egy erőd védelmezésére: védművenként 600 gyalogosra és 60 lovasra, ami egy hat védműből álló erődítmény esetén összesen 3960 főt jelent. Vauban viszont úgy folytatta, hogy külső védművek esetén a helyőrséget is növelni kell – további 600–700 fővel minden távoli erődben, ahol csak lehetséges a tüzérségi támadás visszaverése; mindegyik szarvműben 600 fővel; külső sáncokként pedig 150 fővel. Tehát a Vauban-féle új védelmi rendszerhez szükséges helyőrségek száma valóban hatalmas volt. Lásd Vauban: *Mémoire pour servir d'instruction dans la conduite des sièges et dans la défense des places*. Leiden, 1740 – készült 1670 körül, 194–195. o.

⁷⁶ Thompson: *Money in*.

⁷⁷ Lásd például O. Contamine: *Les fortifications urbaines en France à la fin du Moyen Age: aspects financiers et économiques*. *Revue historique*, 260 (1978), 23–47. o.

⁷⁸ Lásd H. Soly: *Cités marchandes et besoins de sécurité: les fortifications d'Anvers au XVIe siècle – coûts économiques et sociaux*. In A. Guarducci (szerk.) *Investimenti e civiltà urbana, secoli XIII–XVIII* (Firenze, 1989), 183–197., különösen 188skk. Brulez (*Het gewicht van de oorlog*, 395. o.), számítása szerint a Németalföldön 1529 és 1572 között 40 kilométeren épített *trace italienne* költsége mintegy 10 millió holland forint volt, amelynek csak kis részét fedezte a központi költségvetés.

⁷⁹ Mallett – Hale: *Military Organization*, 409. o.; lásd még 468–472. o.

zó forrását megvizsgáljuk. Ez tehát az erődítések fordított teljes költségeknél – és ezáltal a tüzérséggel védett erőd pénzügyi hatásainak – megbecslésére irányuló összes kísérletet érdektelenné teszi, amennyiben azok kizárólag az állam központi kincstárának feljegyzésein alapulnak.⁸⁰

4. A földrajzi szempont

A *The Military Revolution* negyedik és egyben utolsó lényegi bírálati szempontja a fent tárgyalt katonai újítások elterjedésével foglalkozik. Először is kérdésessé vált, hogy az újítások miként jutottak el a brit szigetekre, illetve Lengyelországra. Az új katonai módszerek elterjedésének pontos módját néha valóban nehéz adatokkal alátámasztani. Ugyanakkor számos kiképzési kézikönyvet jelentettek meg Londonban 1590 és 1640 között, néha több kiadásban is, ami arra utal, hogy a katonatisztek (talán a polgárőrök) körében jelentős érdeklődés nyilvánult meg. Továbbá számos fiatal szolgált kontinentális seregekben – egyesek rendszeresen, mások pedig csak „mint a fecske: egy nyár vagy csupán egy ostrom erejéig” –, ahonnan a hadviselés új módszereiről közvetlen tapasztalatokat szerezve tértek vissza.⁸¹ A korszerűsítés folyamata Írországra és Skóciára az 1630-as évek folyamán kezdődött, és az 1640-es években gyorsult fel, amikor számos veterán tért haza a kontinentális hadseregekből.⁸² 1646-ban az északkelet-írországi Benburb melletti csatában az egyik parancsnok, akit a flandriai spanyol hadseregben képeztek ki, a Habsburg hadseregek által kedvelt klasszikus védekező taktikát alkalmazta, hogy legyőzzön egy tábornokot, aki korábban Gusztáv Adolf alatt harcolt.⁸³ Addigra Angliában „az állami bevételek arányának felborulása, a hadsereg és a flotta mérete, valamint a fegyveres erők jellegének megváltozása” mind a korábban végbement mélyreható katonai változásokat tükrözték; ahogyan az a tény is, hogy Gregory King 1688-as

⁸⁰ Kingra (*The Trace Italienne*, 440. skk) pusztán az állami *Staten van Oorlog* alapján úgy véli, hogy „a hollandok nem építettek új bástyás erődöket olyan arányban, hogy az elérhető vagy kiváltható volna a hadsereg méretének hatalmas növekedéséért”. Ez igaz lehet ugyan, de az általa említett adatok nem ezt igazolják. A holland köztársaság erődépítési költségeinek bonyolult megosztását ismerteti M. C. Hart: *The Making of a Bourgeois State. War, Politics and Finance during the Dutch Republic*. Manchester, 1993, 81. o. (és több helyen is); H. A. van Oerle: *Leiden binnen en buiten de Stadsvesten. De Geschiedenis van de stedeboerwundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot het einde van de gouden eeuw*. 1–2. kötet, Leiden, 1975, 1., 251–349. o.; és W. A. van Ham: *Merck toch hoe sterck. Bijdragen tot de geschiedenis van de vestingwerken van Bergen op Zoom*. Bergen op Zoom, 1982, 36–72. o.

⁸¹ Lásd K. Roberts: *Musters and Many Games: the effect of changing military theory on the English militia. Cromwelliana*, (1991), 5–9. o.; J. Stoye: *English Travellers Abroad, 1604–1667. Their Influence in English Society and Politics*. New Haven, 1989, 190. o. (átdolgozott kiadás)

⁸² A részletekhez lásd R. Loeber – G. Parker: *The Military Revolution in Seventeenth Century Ireland*. In J. H. Ohlmeyer (szerk.): *Ireland from Independence to Occupation, 1641–1660*. Cambridge, 1995, 66–88. o.; E. M. Furgol: *Scotland turned Sweden: the Scottish Covenanters and the Military Revolution*. In J. Morrill (szerk.): *The Scottish National Covenant in its British Context, 1638–1651*. Edinburgh, 1990, 134–154. o.

⁸³ Lásd R. A. Stradling: *The Spanish Monarchy and Irish Mercenaries. The Wild Geese in Spain 1618–1668*. Dublin, 1994, 91. o. Az egyik parancsnok Owen Roe O'Neill volt, aki korábban Spanyolországban szolgált 1605 és 1642 között, a másik Robert Monro, aki pedig először Dánia, majd később Svédország szolgálatában állt Németországban 1627-től 1634-ig.

statisztikai felmérése már külön társadalmi csoportnak ismerte el a „katonatisztek” Angliában.⁸⁴

A legújabb szakirodalom megerősítette a hadügyi forradalom nyugati terjeszkedését, keleti irányú hatását viszont megkérdőjelezte. Magyarország esete elég egyértelmű: például a 800 fős helyőrség 28 napos ellenállása Kőszeg bástyái mögött 1532-ben, valamint az 1000 fős helyőrség 34 napos megpróbáltatása Szigetvár tüzérési erődjében 1566-ban egyaránt kulcsfontosságú volt, mert megakadályozta, hogy az oszmán hadsereg betörjön Ausztriába. Nem meglepő, hogy az itáliai hadmérnökök mindig szíves fogadtatásra találtak a Habsburgok határvidékein.⁸⁵

Más területeken azonban nem könnyen fogadták be az új katonai elveket. A holland államférfi, Johan de Witt unokaöccse 1656-ban Kelet-Európába látogatott, és úgy érezte, hogy be kell kapcsolódnia a Svédország és Lengyelország között akkor tájt dúló háborúba. Nagybátyja szigorúan ellenezte a tervet, mivel „abból a háborúból, amely olyan vad és kegyetlen, sokkal kevesebbet lehet okulni, mint másokból, ahol az erődítés és az ostrom dolgát jobban művelik”. Ezért De Witt azt tanácsolta a fiatal embernek, hogy térjen haza, és tegyen szert olyan katonai tapasztalatra, amely jobban „illik” a Nyugathoz.⁸⁶ Ez a bírálat azonban túlzónak tűnik. Oroszország és Lengyelország fegyveres erői két különböző ellenféllel kerültek szembe: nyugati ellenségeiknek döntően gyalogságával, illetve déli és keleti szomszédjaik tömeges lovasságával. Egészében véve a 17. század végéig jól megfeleltnek ennek a kettős kihívásnak. Így a lengyel csapatok nagy vereséget mértek a svéd Gusztáv Adolfra az 1620-as években; noha X. Károly 1655-ös lengyelországi hadjáratával diadalt aratott, a következő évben csapatai nem tudták bevenni Zamość erődvárosát, az erősítésül érkező sereg pedig Warka mellett vereséget szenvedett. 1659-re az 54 000 hivatásos katonából álló lengyel hadsereg csaknem 11 000 olyan gyalogost számlált, akik nyugati mintájú ezredekben szolgáltak. X. Károly soha nem tért vissza. Noha 1621-ben a törökök délről megtámadták, majd megalázó békekötésre kényszerítették Lengyelországot, 1683-ban Bécs mellett Sobieski János király nagy lengyel seregével fényes győzelmet aratott az oszmán hadsereg felett. Az oroszok a gyalogsági ezredek „új (azaz nyugati mintájú) szervezésével” és a hagyományos lovasság ötvözésével szintén számos sikert értek el a lengyelek ellen az 1660-as években, az 1690-es években pedig Azov környékét is elfoglalták a törököktől.⁸⁷

⁸⁴ Angliához lásd H. J. Braddick ismertetését: *An English Military Revolution? Historical Journal*, 36 (1993), 965–975. o. (az idézet: 975. o.).

⁸⁵ Lásd L. Zangheri: *Gli architetti italiani e la difesa dei territori dell'Impero minacciati dai turchi*. In Cresti: *Architettura militare*, 243–251. o.; R. Schäfer: *Festungsbau an der Türkengrenze*. Die Pfandschaft Rann im 16. Jahrhundert. *Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark*, 75 (1984), 31–59. o.

⁸⁶ R. Fruin – J. W. Kernkamp (szerk.): *Brieven van Johan de Witt*. 1. kötet, Amsterdam, 1906, *Werken uitgegeven door het historisch Genootschap*, 3. sorozat, 18., 326–327. o.; de Witt Jan van Sijpesteynnek, 1656. június 23.

⁸⁷ Lengyelországhoz lásd R. I. Frost: *The Polish-Lithuanian Commonwealth and the 'Military Revolution'*. In *Poland and Europe. Historical Dimensions*, New York, 1993; és Z. Wazbinski: *Bernardo Morando e il suo contributo alla difesa dei confini orientali della Polonia*. In Cresti: *Architettura militare*, 271–278. o. Oroszországhoz lásd W. Reger értekezését: *In the Service of the Tsar* (University of Illinois, 1997). A további hivatkozásokhoz lásd Parker: *Military Revolution*, 37–39. o.

Az oszmán csapatok azonban nem mindig szenvedtek vereséget. A törökök az 1660-as években elfoglalták Krétát a velenceiektől, továbbá nagy vereséget mértek 1711-ben Oroszországra és 1737–1739-ben Ausztriára; az omániak 1650-ben elfoglalták Muszkatot, 1698-ban pedig Mombaszát a portugáloktól; a spanyolok támadásai sorra kudarcot vallottak Algír ellen 1775-ben, 1783-ban és 1784-ben; még Napóleon sem tudta bevenni Akkót 1799-ben. Az erős és sikeres muzulmán államok komoly és kifinomult (elméleti és gyakorlati) katonai hagyománnyal rendelkeztek, és gyorsan átvették katonai eszközeik közé a nyugati tűzfegyvereket is – habár sokszor csak egyszerű utánzás révén: lemásolták a zsákmányolt fegyvereket, valamint külföldi szakembereket fogadtak fel.⁸⁸

Újabb kutatások kimutatták a kora újkori Európa „hadügyi forradalmának” érdekes korai átvételét egy muzulmán társadalomban: ez a szaadita Marokkó esete a 16. században. Már 1541-ben, egy portugál helyőrség sikeres ostromának előestéjén III. János király megjegyezte: „Észre kell vennünk, hogy a hadviselés megváltozott Marokkóban. Az ellenség most már nagyon járatos a háború és az ostrom művészetében, ami részben a sok török és hitehagyott segítségének köszönhető, valamint a tüzérési fegyvereknek és egyéb fontos hadianyagoknak.”

Fia, Sebestyén látta kárát ennek 1578-ban, amikor hadserege megsemmisítő vereséget szenvedett, és ő maga is életét vesztette a szaadita erőkkel vívott csatában Alcázarquivir (Al-Ksar-el-Kebir) mellett. Ezután 1590–1591-ben a marokkói csapatok meghódították a szubzaharai Szonghai Birodalmat; ez a „tűzfegyverekkel végrehajtott hódítás iskolapéldája” volt, egyenrangú Cortés, Pizarro és Legazpi hódításaival.⁸⁹

A folyamat azonban nem tartott örökké. A legtöbb iszlám társadalomban a tüzérzés felállítására és karbantartására külföldi szakértők kis csoportjának kiváltsága lett, akik többnyire hitehagyottak vagy olyan kalandorok voltak, akik szerény szakmai képzettséggel és még kevesebb gyakorlattal rendelkeztek.⁹⁰ Amint az ipari

⁸⁸ Lásd J. Aubin alapos ismertetését: *Bulletin critique des annales islamologiques*, 1990, no. 6, o.153–155. o. Erről kevesebbet közöl D. Ralston: *Importing the European Army: the introduction of European Military Techniques and Institutions into the Extra-European World, 1600–1914*. Chicago, 1990. Érdekes esettanulmányokat közöl viszont C. F. Finkel: *French Mercenaries in the Habsburg-Ottoman War of 1593–1606: the Desertion of the Pápa garrison to the Ottomans in 1600*. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 55 (1992), 451–471. o.; R. Murphey: *The Ottoman Attitude towards the Adoption of Western Technology: the Role of the Efrenci Technicians in Civil and Military Applications*. In J. L. Bacqué-Grammont – O. Dumont (szerk.): *Contributions à l'histoire économique et sociale d'empire ottoman*. Louvain, 1983, 287–298. o.; S. Christensen: *European-Ottoman Military Acculturation in the late Middle Ages*. In B. O. McGuire (szerk.): *War and Peace in the Middle Ages*. Copenhagen, 1987, 227–251. o.

⁸⁹ Lásd W. F. Cook: *The Hundred Years War for Morocco. Gunpowder and the Military Revolution in the early modern Muslim world*. Boulder, 1994, 193. o. (idézet). A nyugati katonai módszerek elterjedéséhez Észak-Afrika egyéb iszlám államaiban lásd A. C. Hess: *The Forgotten Frontier. A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*. Chicago, 1978; a hadviselés változó mintáiról a kora újkori Indonézia muzulmán államaiban lásd A. R. Reid: *Southeast Asia in the Age of Commerce: Expansion and Crisis 1450–1680*. New Haven, 1993, 87–90., 224–233. o.

⁹⁰ J. F. Richards: *The Mughal Empire*. Cambridge, 1993, *The New Cambridge History of India*, I/5. kötet, 288–289. o. A Csing Kínában is számos kormányzati tisztviselő érdeklődött élénken a katonai módszerek iránt, azonban a tűzfegyverekkel járó újítások itt is olyan külföldiek kezében maradtak, akik csak korlátozott gyakorlati tapasztalattal rendelkeztek – lásd J. Waley-Cohen: *China and Western Technology in the Later Eighteenth Century*. *American Historical Review*, 98 (1993), 1525–1544. o.

forradalom elkezdte átalakítani a tűzfegyverek gyártását Európában, a muzulmán államok számára válságot jelentett az, hogy nem rendelkeztek azokkal az igazgatási és gazdasági intézményekkel, amelyek nélkülözhetetlenek voltak a pénzfüggő és állandóan fejlődő szárazföldi és tengeri katonai beruházásokhoz. Többé nem tudták utolérni és felülmúlni a keresztény ellenfeleik által kifejlesztett újítások bővülő tárházát, mert a hadviselés nyugati mintájú átalakulása megkívánta a gazdasági és társadalmi szerkezet és intézmények átvételét is – különösen az erőforrások mozgósításának és korszerű pénzügyi kezelésének eszközeit, amelyek az új módszerek alapjai voltak. A 18. század végéig azonban a nagy iszlám államok képesek voltak hatalmas hadseregek mozgósítására és fenntartására, ezért – Kelet-Ázsia birodalmihoz hasonlóan – még féken tudták tartani a Nyugatot. Bár az európaiak nagy vereségeket mértek a muzulmán erőkre a 17. század folyamán (pl. Bécs mellett 1683-ban), mégsem feledhetjük, hogy a törökök álltak Bécs kapuinál, és nem az európaiak Isztambul kapuinál.⁹¹

Ez a nézőpont vezet vissza bennünket a kora újkori Európa „hadügyi forradalmának” igazi jelentőségéhez. A 16. század tanúja volt az iszlám terjeszkedés hosszú folyamatának, amikor a mongol csapatok befolyásuk alá vonták India 3 millió négyzetkilométernyi területét, és az oszmánok durván 2,5 millió négyzetkilométeres birodalmat teremtettek meg, amely Marokkótól Egyiptomtól és Irakon keresztül a Balkánig és Magyarorszáig terjedt. Annyi államot és társadalmat söpörtek el, hogy az iszlám áradattal való nyugati szembefordulás egészen páratlan jelentőségű. Ráadásul a küzdelem szoros volt: Magyarországon Mohácsnál (1526) és Mezőkeresztesnél (1596) a törökök diadalt arattak; ha a Földközi-tengeren meg is futamították őket Lepantónál 1571-ben, mégis elfoglalták Ciprust 1570-ben és Tuniszt 1574-ben. Kizárólag a katonai alkalmazkodóképesség és a technológiai újítás – különösen a nagy tűzerőjű csatahajó, a gyalogsági tüzerő és az erődépítéset: a 16. századi katonai forradalom három alapvető eleme – tette lehetővé a Nyugat számára, hogy szerényebb forrásait a végsőkig kihasználva álljon ellen és végül világhatalomra tegyen szert.

⁹¹ W. J. Hamblin: *Gunpowder Weapons and Medieval Islamic Military Theory* (Dr. Hamblin által nagylelkűen elküldött előadás szövege, 1989. október). Lásd még J. Black e kötetbeli tanulmányát, és John F. Guilmartin: *The Military Revolution: Origins and First Tests Abroad*, in *The Military Revolution Debate*, 299–336. o. Az Oszmán Birodalom jelentős utánpótlási teljesítményéhez lásd C. Finkel: *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606*. Wien, 1988, Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, XIV). A kora újkori Kelet-Ázsia hadseregeinek méretéhez lásd *The Military Revolution*, 136–145. o.

Perjés Géza

A „methodizmus” és a Zrínyi–Montecuccoli vita

A Zrínyi–Montecuccoli vita kérdésének rendezése régi adóssága a magyar történetírásnak. E tanulmány célja, hogy ehhez a rendezéshez az első lépéseket megtegye.

Tanulmányunkban a hangsúlyt inkább Montecuccoli hadvezetésének és hadtudományi műveinek vizsgálatára helyeztük. Ezzel az volt a célunk, hogy eloszlassuk azt a nagy tájékozatlanságot, amely a magyar hadtörténeti és történeti kutatásban Montecuccoli működésének megítélése körül uralkodik. A magyar történetírás úgy akarta Zrínyi igazát megvédeni, hogy lényegében nem vette figyelembe és nem vizsgálta a másik fél, Montecuccoli tetteit és írásait. Szükségesnek látszott tehát, hogy Montecuccoli életművét is az egyetemes összefüggések figyelembevételével és minden nacionalista elfogultság, valamint romantikus túlzás nélkül vizsgáljuk, amint ezt Zrínyi hadtudományi munkásságának értékelésével kapcsolatban már más helyen megtettük.¹

De más oka is van annak, hogy részletesebben foglalkozunk Montecuccolival. Tudvalevő, hogy a magyar történetírás Zrínyi és Montecuccoli ellentétében lényegében hadtudományi elméleti vitát lát; Montecuccoli képviselte volna az úgynevezett „methodista” hadvezetést és hadtudományt, míg Zrínyi az „antimetodista” elmélet és gyakorlat híve lett volna. Szerintünk ez teljesen alaptalan állítás, sőt az a meggyőződésünk, hogy methodizmus nem is létezett. Tanulmányunkban elsősorban

¹ Az eddigi felfogástól eltérően Zrínyi helyét az egyetemes hadtudományban Zrínyi Miklós, a hadtudományi író című tanulmányomban próbáltam meghatározni (In Zrínyi Miklós *Hadtudományi munkái*. Budapest, 1957, 43–97. o.) E tanulmány megírásánál törekvésem főleg arra irányult, hogy Zrínyi valódi és az egyetemes hadtudomány szempontjából sem jelentéktelen hadtudósi rangját minden sovínizmustól mentesen és egyetemes perspektívába illesztve határozzam meg. Montecuccolit illetően az egyetemes történet és hadtörténet kutatóinak véleménye igen eltérő. A német szerzők tekintélyes része elítéli; Clausewitz, akinek véleményével a tanulmány folyamán még foglalkozunk, súlyosan elmarasztalja. Véleményéhez minden tekintetben csatlakozik Hans von Zwiédjneck-Südenhorst a *Deutsche Geschichte* (Stuttgart, 1890, I, 402skk.) című művében. Bernhard Erdmannsdorffer, bár enyhébb formában, szintén elítéli Montecuccolit és sokallja „methodikus aggodalmaskodásait” (*Deutsche Geschichte vom Westfälischen Frieden bis zum Regierungsantritt Friedrich's des Grossen 1648–1740*, Berlin, 1892, I, 370. o.). Legújabbban Huch is csatlakozik ezekhez a véleményekhez (*Untergang des römischen Reiches deutscher Nation*. Berlin, 1954, 69. o.). Viszont a német hadtörténetírásban Friedrich von Bernhard igen nagyra értékeli Montecuccoli hadtudományi munkásságát. (*Friedrich der Grosse als Feldherr*. Berlin, 1881, II, 629. o.) Ugyancsak a német Hermann Stegemann kiemeli Montecuccolinak a császári armádia megreformálása terén kifejtett nagy érdemeit (*Der Krieg. Sein Wesen und seine Wandlung*. Berlin, Stuttgart, 1939, 2., 8. és 64. o.). Montecuccoli legrészletesebb, bár tudományos szempontból távolról sem kielégítő életrajza olasz szerzőtől van: Campori: *Raimondo Montecuccoli*. Firenze, 1876. Az osztrák történetírás – bár erre már a hála is kötelezné – még egy részletes életraj erejéig sem foglalkozott Montecuccolival. Meynert, az osztrák hadtörténetírás egyik legnagyobb

ezt a fikciót igyekszünk megcáfolni. Úgy véltük, hogy ezt a célt akkor érhetjük el legbiztosabban, ha bemutatjuk, hogy a metodizmus szellemi atyjának tekintett Montecuccoli hadvezetésében és írásaiban semmilyen „methodista” elem nem található.

Tanulmányunk egész szerkezete e cél eléréséhez idomul. Az első részben Montecuccoli hadvezetését vizsgáljuk, a másodikban írásait elemezzük. E két első rész célja, hogy a mesterkélten metodizmus–antimetodizmus ellentét kiküszöbölésével szabaddá tegye az utat a két hadvezér közötti ellentét valódi okainak feltárásához, amit a tanulmány részben hajtunk majd végre.

művelője könyvében egyáltalán nem foglalkozik Montecuccoli szervezői munkásságával (Geschichte der k. k. österreichischen Armee. I. Wien, 1852–1854). A *Feldzüge*nek a 17. század végi hadviseléséről megrajzolt képében Montecuccoliról néhány óvatos és kissé homályos megjegyzést olvashattunk, melyekből még némi elítélés is kiérezhető (Feldzüge des Pr.: Eugen von Savoyen, 1. Serie, 1. Bd., Wien, 1876, 589–590. o.). Otto Reduch a manőrvírózó stratégia hívének tartja, aki szívesen kerülte a döntő csatát (*Österreichs Grossmachtbildung*. Gotha, 1921, 218–219. o.). Az osztrák történetírásnak Montecuccolival szemben fennálló adósságát igyekszik törleszteni legújában Hugo Hantsch (*Die Geschichte Österreichs*. Graz, Wien, Köln, 1953, 2. Aufl., II, 30–31. o.). Érdekes módon – bár a francia hadtörténetírás magas színvonalát tekintve ez érthető – Montecuccoli érdemeit a franciák ismerik el leginkább. Már a 18. századi francia katonai írók is igen nagyra értékelték, műveit lefordították és sok esetben egész passzusokat vettek át tőle. Rousset *Histoire de Louvois* (Paris, 1879) című művében igen elismerő hangon ír róla (1: 46. o.), és *D'Annual* a francia hadvezérek „legfélelmetesebb ellenfelének” nevezi, aki a „stratégiának és taktikának egyaránt mestere volt” (*Histoire des princes de Condé*. Paris, 1896, VII, 352–333. o.). Ernest Lavisse szerint egyedül Montecuccoli volt összemérhető Turenne-nel és Condéval (*Histoire de la France illustrée*. Paris, 1911, II, 2. rész, 331. o.).

I. Montecuccoli hadvezetése²

1. Az 1661–1664. évi török háború³

Az 1661–1664. évi török háborúra közvetve II. Rákóczi György felelőtlen lengyelországi kalandja adott okot, de közvetlenül Bécs habozó, nehézkes, lassú, de a döntő pillanatokban mégis kapkodó politikája. Bécs politikáját ebben az időben a török háborútól való páni félelem irányította, és paradox módon éppen ez vezetett a háborúhoz, amint ezt Sagredo velencei követ is megállapította: „A császár azért keveredett bele ebbe a háborúba, mivel túlságosan el akarta kerülni”⁴. Kezdetben ugyanis a török sem akart háborút, Erdélyt nem akarta török tartománnyá tenni, és Magyarországon sem akart hódítani. Célja csupán az volt, hogy a lehető leggyorsabban rendet teremtsen Erdélyben, hogy zavartalanul folytathassa Velence elleni háborúját. Miután azonban Bécs politikailag túl sokat tett ahhoz, hogy a Porta elhihesse, hogy nem ő áll az erdélyi zavarok mögött, de katonailag túl keveset, hogy ne keltse a teljes védtelenség látszatát, a török, kezdetben csak rendcsinálás céljából, később, látván a könnyű zsákmányt, már hódító szándékkal lépett fel. Így került sor egy olyan háborúra, amelyet kezdetben egyik fél sem akart. A baj nem is az volt, hogy vége szakadt a csupán látszólagos békének, melyben mindennaposak voltak a kölcsönös határsértések, portyák és pusztítások, hanem az, hogy a bécsi udvar a kétbalkezes politikája következtében a legrosszabb feltételek között került sor a háborúra.

Az 1661. évi hadjárat

1660-ban a török elunván Rákóczi mozgolódásait, nagyobb sereget küld Erdély ellen. A százfenesi csatában az erdélyi hadak vereséget szenvednek, és Rákóczi, csatában szerzett sebesülésébe belehal. Ezután a török Várad ellen fordul, de Bécs ölbe tett kézzel nézi a vár ostromát, majd elfoglalását. Az igen nagy stratégiai fontosságú vár eleste később mégis megmozgatja a bécsi politika álmos intézőit, és elhatározzák, hogy a török terjeszkedését háború árán is megállítják. Külhatalmak megnye-

² Montecuccoli hadvezetését csak két legutolsó háborújában, az 1661–1664. évi török, és az 1672–1675. évi francia háborúban elemezzük. Ezt azon felül, hogy e háborúk a hadvezéri képességeinek teljében levő Montecuccolit mutatják be, az is indokolja, hogy az 1661–1664. évi háború eseményei indították el a Zrínyi–Montecuccoli vitát, és általánosságban ennek a háborúnak a vizsgálata mély bepillantást enged a 17. századi magyar–Habsburg viszonyba. Az 1672–1675. évi hadjáratok vizsgálata pedig azért fontos, mivel módot ad a nyugati hadviselés megértésére, és hozzásegít ahhoz, hogy vitába szállhassunk azokkal a véleményekkel, melyek Montecuccolit a tényekkel szemben elmarasztalják.

³ Felhasznált források és irodalom: Raimundo Montecuccoli: *Della guerra col Turco in Ungheria*. Turin, 1821; Anton Rintelen: *Die Feldzüge Montecuccolis gegen die Türken*. In *Oesterreichische Militärische Zeitschrift* (Wien), 1828; Anton Huber: *Österreichs diplomatische Beziehungen zur Pforte 1658–1664*. Wien, 1898; Forst: *Die deutschen Reichstruppen im Türkenkriege, 1664*. In *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 1901; A. Schempp: *Der Feldzug 1664 in Ungarn*. Stuttgart, 1909. Ezenkívül a később hivatkozott források és irodalom.

⁴ Fiedler: *Die Relationen der Botschafter Venedigs*. Wien, 1867, 104. o. (Fontes Rerum Austriacarum, II, Abt., XXVII, Bd.).

résére diplomáciai lépéseket tesznek, és komoly katonai előkészületekbe fognak. Megérkeznek Erdély követei is, akik a nemrégén fejedelemmé választott, de a török által el nem ismert Kemény János nevében fegyveres segítséget kérnek. 1661 májusában Montecuccoli irányításával kidolgozzák Erdély megsegítésének tervét, melynek lényege az, hogy a támogatást nem közvetlenül adják, hanem közvetve, Esztergom és Buda ellen intézett diverzió útján. Erre közvetett segélyadás indoka az, hogy a felső-magyarországi viszonyok, a rossz utak, az élelmiszerkészletek hiánya, a lakosság ellenséges magatartása, a nagy távolság, valamint a Komáromtól Füleken, Tokajon és Szatmáron keresztül húzódó utánpótlási vonalnak a török által való veszélyeztetése miatt nem célszerű, sőt kimondottan veszélyes a hadakat Erdélybe küldeni. Feltehető viszont, hogy a török nem nézné tétlenül fő várainak, Esztergomnak és Budának ostromát, és az Erdély ellen küldött hadait ide irányítaná, tehát elmúlna a veszély a fejedelemség feje fölül.

Erre igen helyes hadműveleti terv végrehajtására minden előkészület megtörténik. Komáromban tekintélyes mennyiségű élelmi és hadi készletet halmoznak fel. Montecuccoli vezetése alatt ideérkezik kb. 14-15 000 katonát számláló, válogatott, az északi háborúban megedződött veterán sereg. Az ellátás nem hagy semmi kívánnivalót maga után, a hangulat kitűnő. Már indulóban van a had Esztergom felé, amikor parancs érkezik Bécsből: a sereg meneteljen azonnal Kemény közvetlen megsegítése végett a Tiszához. A parancs nagy megrökönyödést okoz. Montecuccoli tiltakozik, de tiltakozása süket fülekre talál „a császár nagybefolyású, de kevés haditapasztalattal rendelkező” tanácsosainál, és el kell indulni a Tisza felé, ahol „Isten tudja, milyen nyomorúságok várnak a hadseregre”.⁵

A sereg fáradtságos menettel, élelemhiánnyal és betegséggel küzdve, állandó csatározásban az ellátatlan katonaság rablásainak ellenszegülő lakossággal, augusztus első hetében ér a Tiszához. Így Montecuccoli feladatát tulajdonképpen már végre is hajtotta, mivel az udvar eredeti parancsa csak úgy szólt, hogy a Tiszához vonuljon. Ő azonban elhatározza, hogy nem marad itt, hanem egyesülve Kemény hadaival bevonul Erdélybe, és kiszorítja a török sereget, mely erre az időre már teljesen előzönlötte a fejedelemség területét. Tehát az Erdélybe való bevonulás Montecuccoli saját elhatározásából eredt. Hogy miért tette azt, máig sem tisztázott. Lehetséges, hogy arra számított, hogy Kolozsvárott jobb ellátási körülmények közé kerül hadával, mint a Tiszánál, ahol alig volt valami élelem. Talán arra is számított, hogy a török, látván a meglehetősen erős császári és erdélyi hadat, engedni fog, és beleegyezik Kemény fejedelemségébe.⁶

Az előnyomulás folyamán Montecuccoli, bár Bécsbe írt levelei nem emellett szólnak, mintha keresné a döntő csatát a törökkel. Magatartásából és Keményhez

⁵ Montecuccoli: *Della guerra col Turco in Ungheria*, i. m., Lib. II, Cap. VIII.

⁶ A kérdést Huber sem tudja eldönteni: i. m. 393skk. Montecuccoli elképzelésére Sagredo követ jelentéséből következtethetünk. Eszerint Montecuccoli véleménye az volt, hogy mindenképpen be kell vonulni Erdélybe, akár békéről, akár háborúról van szó. Ha háborúra kerül sor, jobb azt Erdélyben viselni, mint a „saját országban”, viszont ha békéről van szó, előnyösebb feltételeket lehet kicsikarni a töröktől, ha megvetették a lábukat Erdélyben. *Ausgewählte Schriften des Fürsten Raimund Montecuccoli*. Szerk. Alois Veltzé. Wien, Leipzig, I-IV; 1899-1900, IV; 85. o.

intézett üzenetéből erre lehet következtetni.⁷ Helyzete nem volt könnyű: Bécs a hadsereg megőrzését kívánta a következő évi, most már a szövetségesekkel együtt megindítandó nagy hadjáratra, viszont az erdélyiek, akiknek a nyakán ott ült a török, annak kiűzését kívánták, ami nyílt csata nélkül nem mehetett volna végbe. Az erdélyiek előtt nem fedhette fel Bécs valódi szándékait, mert az súlyos politikai következményekkel járt volna: az egyébként is elég erős török orientáció megszilárdulását és az erdélyiek kiegyezését a Portával. Viszont másik oldalról, már önmagában az a tény, hogy bevonult Erdélybe, magában hordta a döntő csata lehetőségét, azonkívül az sem valószínű, hogy látszatintézkedésekkel akarta volna félrevezetni Keményt, akinek katonai kvalitásairól igen jó véleménnyel volt.⁸

A sereg nehézségei a Kolozsvárig tartó menetben csak fokozódnak. Nincs élelem, éhség, betegség tizedeli a hadakat. A had Szatmárnál kapott utoljára kenyeret, „azolta mind jöttünk – írja Kemény – s egyebütt nem volt annyi élés sehol, sem Szilágy-ságban, sem Erdélyben, ahol megpróbíthatta volna hadait, ki miatt felette igen elbádjattak volt a hadak, kiváltképpen a gyalogság... a török...készen várja... ezek éhen holtak, fáradtak, kenyeret nem találnak...”⁹ A török kerüli a harcot, és a császári sereg elől visszavonul Kolozsvár alá. Montecuccoli reménye most már csak Kolozsvárban van, ahol Kemény tájékoztatása szerint bőven várja élelem a katonákat.

Kolozsvárra érve azonban váratlan bonyodalmak fogadják Montecuccolit és Keményt. A kilátásba helyezett élelemből alig van valami és pénz sincsen. Legnagyobb baj, hogy az erdélyi rendek a török nyomására Apafit választják fejedelemmé a marosvásárhelyi gyűlésen. Mi legyen most már a teendő? A sereg vesztesége a nélkülözések következtében harc nélkül is 3000 ember. Az eszések következtében az utak sártengerré változtak, küszöbön áll a tél. A törököt tovább követni és keresni vele a csatát nem lehet, a sereg állapota és az ellenség számbeli fölénye miatt. Kolozsvárott viszont nem maradhatnak, mivel teljesen felélnék a környéket, ami pedig eme nagyfontosságú városnak a jövőben való megtartása szempontjából igen hátrányos lenne. Tehát nincs más választás, mint visszamenni. Így indokolja Montecuccoli visszaemlékezéseiben a visszavonulást.

Azonban más, súlyosabb okok is fennforogtak. Amíg a török nem ültette be Apafit a fejedelmi székbe, remélni lehetett, hogy egy győztes csatával el lehet ismertetni Keményt. Ebben az esetben talán nem került volna sor általános háborúra. Miután azonban Apafi behelyezésével a Porta határozottan kimutatta, hogy nem akar tudni Keményről, és nem enged beleszólást Erdély ügyeibe, a döntő csata biztosan elindította volna a nagy háborút, amiért Montecuccoli már tényleg nem vállalhatta a felelősséget. Végül is Montecuccoli fejtöréseinek az udvar parancsa vet véget, mely határozottan eltiltja a döntő csatától. Ezután még Montecuccoli Keménnyel együtt azon van, hogy az erdélyiek előtt eltitkolja a Bécsből jött tiltó parancsot, a vissza-

⁷ Rédei Lászlónak augusztus 18-án kelt leveléből tudjuk, hogy még az egyesülés előtt Montecuccoli azt üzenté Keménynek, hogy a császár parancsa az, hogy „ha vár alatt találja az ellenséget, elűzze alóla, ha meg nem harcol vele; ha mezőben találja, megharcoljon vele...” Nagy Iván: Rédei László történeti maradványai, 1658-1663. *Magyar Történelmi Társ.*, 1871, 187. o.

⁸ Ezt írja Kemény haláláról: „E katasztrófánál Kemény, e figyelemreméltó tulajdonságokkal és hosszú katonai tapasztalatokkal rendelkező fejedelem, életét vesztette.” *Della guerra col Turco in Ungheria*, Lib. II, Cap. XVII.

⁹ Rédei László történeti maradványai, i. m. 187. o.

vonulást pusztán katonai indokokkal magyarázzák, azonban színlelésük hiábavaló, mivel mindenki előtt világos, hogy azért kell visszavonulni, mert Bécs sorsára hagyta Erdélyt.¹⁰ A had szeptember közepén indul vissza, november elején Tokaj vidékére érkezik, és december közepén Kassa alatt táborozik. A katonák között széles rendeket vág a halál, Kassáig 5-6000 ember pusztul el az éhségtől, a járványtól és a rettenetes nélkülözésektől.¹¹

Az eredménytelen hadjárat, Erdély bukása, az éhező katonák kíméletlen rablásai és pusztításai hatalmas elkeseredést keltenek Magyarországon. Montecuccolit okolják a történekekért, aki erre magyargyalázó röpiratban válaszol. Zrínyi tollat ragad, visszautasítja Montecuccoli vádjait és fölényes szellemességgel, maró gúnnyal bélyegzi meg hadvezetését.

Pedig, amint láhattuk, nem Montecuccolit terhelte a felelősség.¹² A balsiker oka a bécsi udvar kapkodása volt. Az alapjában helyes haditerv megváltoztatása szükségyszerűen vonta maga után a katasztrófát. A rögtönzés sehol sem vezethet jó eredményre, legkevésbé a hadviselésben, ahol azon túlmenően, hogy a katonákat csatába kell vezetni, gondoskodni kell eltartásukról is. Ez nem történt meg – nem történhetett meg – az erdélyi hadjáratban, és ezért Bécsot terheli a felelősség. Viszont alig lehet kétségünk afelől, hogy ha végrehajtnák Montecuccoli tervét, Erdély felől elmúlt volna a veszély. Ugyanis a török semmi esetre sem nézte volna tétlenül Esztergom és Buda ostromát, és felmentésükre sietett volna. Azonban annyi haderő nem állott rendelkezésére, hogy egy időben két feladatot is végrehajthasson, tehát a fenyegetett várakat is segítse, és Erdélyt is megtámadja. Amikor ugyanis a török megindította az erdélyi büntető expedíciót, tulajdonképpen rendkívül kockázatos vállalkozásba kezdett. A rendelkezésére álló hadak nem lévén elegendők, a magyarországi várakból vont el csapatokat úgy, hogy azok szinte védtelenül maradtak. Ezért sikerülhettek időközben Souches, Batthyány és Zrínyi vállalkozásai mélyen benn török területen. És amikor e vállalkozásokról szóló hírek és a magyarországi török parancsnokok kétségbeesett segélykérő levelei Erdélybe érkeztek, a török főparancsnokságon szinte pánik vett erőt, és a legnagyobb sietséggel rendelte vissza a magyarországi helyőrségeket.¹³

¹⁰ Szalárdi biztosan tudott róla, hogy Montecuccolinak határozott parancsa volt, hogy a csatát kerülje. Ezt írja: „Bizonyosb okát megtéréseknek (tudniillik Montecuccoli visszavonulásának) azt adták, hogy titkon oly ordinanciája volt a generálnak: ha az török Erdélyben magyar fejedelmet választ, meg ne harcoljon...” Szalárdi arról is hírt ad, hogy Kemény egybegyűjtötte az erdélyi hadakat, és előttük pusztán katonai indokokkal mentette a császári sereg visszavonulását. Szalárdi János siralmas magyar krónikája, Buda-Pest, 1853, 620–631. o.

¹¹ Szalárdi 8000 halottról tud. Uo. 669. o.

¹² Maga Kemény sem Montecuccolit okolta; így ír 1661. november 28-án Rédeinek: „Igazán referálta Kld. szolgálja, hogy Cuculi uram visszatérése sokaknak nem tetszett légyen, mind azáltal ratioinak bele adatott, úgy ismerem; én is nem akartam semmiben vádolni.” *Koncz József*: Kemény János eredeti levelei. *Haditörténelmi Közlemények*, 1892, 461. o. Egyébként Acsády is megállapította, hogy nem Montecuccolit terhelte a felelősség az erdélyi kudarcért. Megállapítása csodálatosképpen hosszú időre teljesen feledésbe merült: *Magyarország története I. Lipót és I. József korában*. Budapest, 1898, 158. o.

¹³ Evlia Cselebi „Szerencsétlen és kellemetlen események” cím alatt híven érzékelteti a dunántúli eseményeknek az Erdélyben működő török hadak parancsnokára gyakorolt hatását: Buda, Esztergom, Fehérvár, Simontornya, Kanizsa váraiból kétségbeesett hangú levelek érkeznek: „Kegyelem! Szultánom siess! Nép, tartomány elveszett!” A német császár kileste a zsákmányolásra alkalmas időt, s a budai vilajetet üresen találván „hadait a török várak ellen küldte”. Erre a hírre „Ali pasánál erő és

Az 1663. évi hadjárat

A politikai döntések a katonai műveletekre közvetlen befolyást gyakoroltak. Épp ezért elengedhetetlen, hogy legalább futó pillantást ne vessünk a Bécs magatartását meghatározó tényezőkre, és próbáljuk megérteni politikáját. Természetesen ez a megértés távolról sem jelent felmentést, sőt éppen e politikát motiváló körülmények ismeretében láthatjuk, hogy a 60-as években Bécs nem foglalkozott – nem foglalkozhatott – komolyan Magyarország felszabadításának gondolatával, és épp ezért a magyar rendiség Bécs ellen való fordulása és az itt-ott lappangó török orientáció nemcsak jogosult, de éppen a két oldalról ránehezülő elviselhetetlen nyomás megszüntetése miatt szükséges is volt.

A két fél erőviszonyait tekintve, a Habsburg dinasztia nem gondolhatott arra, hogy egyedül vegye fel a harcot a törökkel, és feltétlenül külső segítségre volt szüksége. Ennek a segítségnek azonban igen nagy ára volt. A török ellen indítandó háborúban elsősorban a Német Birodalom által nyújtott támogatásra, az úgynevezett „Türkenhilfe”-re számíthatott. A birodalmi fejedelmek jelentős része azonban erősen Habsburg-ellenes volt, sőt ebben az időben létrejött már francia vezetés alatt a Rajnai Szövetség, melynek kimondott célja annak megakadályozása, hogy a császár segítséget nyújtson a spanyol Habsburgoknak Franciaország ellen. Ugyanis a Spanyolországnak nyújtott segély azzal a veszéllyel járt, hogy háborúba sodorja a Német Birodalmat, méghozzá olyan háborúba, melynek hasznát egyedül a Habsburgok láthatják, de minden kárát a birodalom szenvedti. Tehát a Rajnai Szövetség révén Franciaország irányító befolyásra tett szert a német birodalmi politikában. Így amikor a császár a *Türkenhilfe*-ért folyamodott, nemcsak az egyes birodalmi fejedelmek ellenállását kellett legyőznie, hanem meg kellett küzdenie a francia diplomáciának szinte már virtuozitásba menő ügyességével és a Versailles-ból bővel ömlő arany csáberejével is, ami mindig alkalmas volt az egyes fejedelmek politikai meggyőződésének kialakítására. Bonyolította a kérdést az is, hogy a német protestánsok nem szívesen nyújtottak segítyt annak a Habsburg-háznak, mely tartományaiban a legbrutálisabb eszközökkel üldözte a protestánsokat. Nem voltak egyáltalán biztosak abban, hogy a küldött segítyt a török háború helyett nem fordítják-e a protestánsok üldözésére. De ha erről biztosítékot nyertek is, még mindig nem lehettek nyugodtak afelől, hogy a segélypénzek nem tűnnek-e el nyomtalanul a közismerten korrump bécsi hivatalnokok zsebeiben. Közrejátszott továbbá az a szempont is, hogy a német fejedelmek szívesebben nyújtották a segítyt katonában, mint pénzben, mivel így befolyást gyakorolhattak a hadvezetésre, azonkívül a török veszély címén beszédett adó országukban maradt, azzal maguk gazdálkodhattak, és így nem jelentéktelen mellékhaszonra tettek szert. Végül csak ily módon tudták biztosítani az állandó pénzzavarral küzdő fejedelmek abszolutista törekvéseik legfőbb eszközének, az állandó hadseregnek fenntartását, amit Bécsből egyáltalán nem néztek jó szemmel.

önuralom nem maradt... egy percet sem halogatva, nagy sietséggel hívta a budai vezírt... s mondá: Gyorsan, ne késsél Testvérem! Budai elajetoddal azonnal indulj el, s három konakot eggyé tévén, érd el budai határokat.” *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664*. Ford. Karácsony Imre, Budapest, 1904, 139–140. o.

Nem csodálható tehát, hogy Bécsben húzódoztak a birodalmi segély igénybevitelétől. Végül is 1662 elején elhatározták a birodalmi gyűlés összehívását, mely hivatva volt a török segély ügyét tárgyalni.

Az egész 1662. év alkudozásokkal telik el, és időközben folynak a tárgyalások a törökkel is. Azonban a bécsi udvar légkörének megfelelően ebben sem voltak következetesek, és a Porta megúván a sok huzavonát, végül is elhatározta magát a nagy háborúra. 1663. április 12-én, amikor Reniger konstantinápolyi rezidens újra felkéri a nagyvezírt, hogy közölje Bécs békehajlandóságait és az akkor már igen súlyos feltételek elfogadását, már mindennel elkéstek; a szultán átadta a próféta zászlaját a nagyvezírnek, ami a háborút jelenti.

Mikor Bécsben hírül veszik a török hadüzenetet, a legnagyobb pánik tör ki. A hadsereg teljesen készületlen, mindössze 28 000 katonát tudnak a töröknek irdatlan nagy, a hírek szerint 120 000 embert kitevő hadseregével szembeállítani, és ebből is csak 4-5000 ember alkalmazható mozgó hadműveletekre, a többi gyülekezésben van még, vagy a várakban lát el szolgálatot. Montecuccoli kapja a hálátlan feladatot, hogy ezzel a maroknyi haddal tartóztassa fel a törököt, és védje meg Bécsset. Természetesen szó sem lehet arról, hogy nyílt csatát kockáztasson, ezért állást foglal Magyaróvár környékén, ahonnan mint központi és igen jól védhető helyről, a török előnyomulásának megfelelően alkalmazhatja hadseregét. Ausztria szerencséjére a török előnyomulását igen meglátsítja az esőzés, csak június közepén érkezik Buda alá, és innen se indul egyenesen Bécsnek, hanem belefog Érsekújvár ostromába. Montecuccoli csekély erővel még azt sem akadályozhatja meg, hogy a tatárok beüssenek Morvába, nemhogy az ostromlott vár segítségére siethetne. Az örökös tartományokból lassan érkező erősítésekkel és a magyar felkeléssel együtt csak október közepére gyülekezik össze annyi erő, hogy komolyabb hadműveletbe lehet kezdeni. Ekkorra azonban Érsekújvár már elesett. A magyar felkelő hadak élén Zrínyi sikeres vállalkozásokat hajt végre ugyan, azonban a dolgok lényegén ez már nem változtat. Bécs ugyan megmenekült, de Érsekújvár és vele együtt nagydaráb magyar terület a töröké lett.

A hadjárat siralmas vége, Érsekújvár eleste hatalmas felháborodást kelt nemcsak a magyaroknál, hanem Európa-szerte is. Montecuccoli a bűnbak, ő áll a támadások középpontjában. Pedig hadvezetését most sem lehet hibáztatni. Feladata Bécs védelme volt és nem Érsekújvár felmentése. Erre az adott erőviszonyok mellett nem is vállalkozhatott.

Az 1664. évi hadjárat

Az 1663. évi események meggyőzték a bécsi udvart arról, hogy félmegoldásokkal, ravasz vagy legalábbis annak látszó diplomáciai manőverekkel nem lehet a török támadó szándékát leszerelni. Így előtérbe kerül a nyugati segély kérése. Lipót császár decemberben Regensburgba utazik, hogy személyes jelenlétével szerelje le a birodalmi gyűlésen egybegyűlt rendek felháborodását, és meggyőzze őket az udvar komoly szándékairól. A leghatásosabb eszköz erre valamilyen katonai siker lenne, valamilyen vállalkozás, melyet azonnal, még a tél folyamán végre lehetne hajtani. Éppen kapóra jön Zrínyi, akinek tekintélyét előző évi sikeres portyázásai igen megnövelték. Zrínyi még novemberben kérte az udvart, hogy Eszék és Pécs irányába

vállalkozást hajthasson végre. Ekkor elutasították kérését, de most, látva a birodalmi gyűlés hangulatát, örömmel kapnak rajta.¹⁴

Zrínyi a vállalkozást fényes sikerrel fejezi be. Az eszéki hidat felgyújtja, Somogyot és Baranyát felperzseli, így pusztasággá változtatván a Kanizsa ellátását biztosító területet, elvágja utánpótlását és megteremti az alapot a vár ostromához. Azonban az ostromhoz Bécs engedélyére és segítségére lenne szükség. Mindkettő késik. A császár csak március 18-án engedélyezi az ostromot. A vár megszállását április 8-ra tűzik ki, azonban a szükséges felszerelés és tüzérségi anyag késedelmese szállítása miatt ez kitolódik 30-ra, a tüzérségi támadást pedig csak május 9-én kezdhetik meg. Pedig minden nap késés nagymértékben csökkenti az ostrom sikerének esélyeit. Belgrád körül erős török csapatösszevonások folynak, az eszéki hidat lázas sietséggel javítják, élelemmel töltik fel a raktárakat, tehát minden előny, amit a híd lerombolása és a vidék felperzselése jelentett, kárba vész; a török felmenő sereg előbb fog beérkezni, mint Kanizsát be tudnák venni. Zrínyi látja ezt, már szívesen le is mondana az ostromról, azonban már nem teheti, hogy visszalépjen. A nehéz, mocsaras terepen igen lassan halad előre az ostrom, s közben egyre riasztóbb hírek érkeznek a török sereg közeledéséről. Június 1-jén, amikor pedig már csak néhány nap választja el a kapitulációtól az élelmi utánpótlástól megfosztott, kiéhezett várat,¹⁵ a helyzet tarthatatlanná válik, és a tábornoki hadtanács elhatározza az ostrom felhagyását. A sereg megkezdte visszavonulását Zrínyi-Újvár felé, ahova csak nagy ügyel-bajjal tud megérkezni, mivel a török előcsapatok már a vár alatt vannak.¹⁶

¹⁴ Hogy Zrínyi vállalkozását politikai indokok alapján engedélyezték, arra nézve a források egybehangzóan nyilatkoznak. Montecuccoli így ír: „ő (tudniillik Zrínyi) a közjó iránti buzgalomtól és ama reménytől vezetve, hogy az ellenséges helyőrségtől megszabaduljon (tudniillik Kanizsától), mely a tartomány nyakán ült és uralkodott felette, olyan valószínű okokkal tudta ajánlani a vállalkozást a császárnak, aki ebben az időben Regensburgban tartózkodott, hogy az egész birodalom nagy tetszéssel elfogadta és buzgón sürgette végrehajtását.” (*Della guerra col Turco in Ungheria*, Lib. II, Cap. XLII.) Ugyanígyen értelemben nyilatkozik Lipót császár is 1664. máj. 26-án kelt levelében: „Ez alkalommal nem akarjuk ismételn... hogy milyen nyomós okok, miatt kellett megengednünk ezt a vállalkozást, amennyiben mindenki, különösen pedig a birodalom választói és fejedelmei a segély- (tudniillik a török segély) pontjainak megtárgyalásánál erre erősen kényszerítenek, és más pontokat nem is akartak tető alá hozni, sőt ennek elhagyásával többeknek azon hiedelme kapott volna tápot, hogy mi csak követeléseket támasztunk a török veszély ürügye alatt, de tulajdonképpen nem áll szándékunkban komolyan hadakozni; ezért mi akkor, ahogyan közöltem, elhatároztuk, hogy ezt a vállalkozást végrehajtsuk.” Idézi Schempp i. m. 78-79. o.

¹⁵ A török helyőrség kétségbeesett helyzetét az alábbi levél bizonyítja: „Az ellenség ágyúgolyóin kívül más ennivalónk nincsen! - írja a vár parancsnoka a közeledő nagy-vezírnek. Babocsa, Berzence, Pécs, Dárda váraknak az ellenség által való elfoglalása és az északi (eszéki) hídnak elrombolása óta hozzánk segítség és élelmiszer nem érkezett, s helyzetünk szomorú.” Evlia Cselebi i. m. 500. o.

¹⁶ Az eszéki vállalkozást és Kanizsa ostromát illetően a magyar és az osztrák, illetve német történetírás kereken ellenkező véleményen van. A magyar hadtörténetírás általában pozitívan értékelte a vállalkozást, bár nem látta meg összefüggését Kanizsa ostromával, hanem azt a török hatalom megtörésére a Dráva völgyében elindított döntő csapásnak tekintette: Rónai-Horváth Jenő: Zrínyi Miklós a költő, mint hadvezér. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1891, 81-115. o. Azonban ez túlzó következtetés. Zrínyi kijelentéseiből világosan látszik, hogy ő a vállalkozást pusztán Kanizsa ostroma előkészítésnek tartotta. Erre már Pauler Gyula is rámutatott: Zrínyi Miklós és Montecuccoli Raymond. *Budapesti Szemle*, 1867/22, 3-40. o. Aczányi i. m. 187. o., *Hadtörténelmi Közlemények*, 1893, 133. o. Bécsben is így látták a kérdést: Marczali Henrik: *Regesták a külföldi levéltárakból*. Budapest, 1882, 241. o., sőt a törököknél is: Fekete Lajos: Mehmed Chalife „Tarich”-ja. *Hadtörténelmi Közlemények*,

E baljós események híre nagy riadalmat kelt Bécsben. Nemcsak arról van szó, hogy a kidolgozott tervek mind összekuszálódtak,¹⁷ hanem arról is, hogy Stájerország nyitva áll a török előtt. Lipót császár elrendeli a Duna mentén gyülekező császári főszeregek a Drávához és a Murához való átcsoportosítását, és Montecuccolit bízza meg a főparancsnoksággal. Így tehát a fő hadműveletek súlypontja erre a császári szempontból kedvezőtlen hadszíntérre terelődik át. Montecuccoli azonnal leutazik Grazba, tárgyal az ottani haditanáccsal, majd Zrínyi-Újvárhoz megy. A helyzet, amit talál, lesújtó: a csapatok a legnehezebb körülmények között állnak ellent a török egymást követő rohamainak, a katonák éheznek, szívüket vesztették, az ellenség a vár felett uralkodó magaslatokról hatásos tűz alatt tartja a védőket, az alvezérek egyenetlenkednek egymással. Az általános stratégiai helyzet is a legrosszabb. A szövetséges sereg csak most van gyülekezőben, és Pozsonytól Karintiáig, Passautól Grazig vannak szétszórva a csapatok. Amíg ezek nem gyülekeznek össze, még gondolni sem lehet nagyobb szabású akcióra. Legsúlyosabb a helyzet az élmező és tekintetében. Stájerország és Muraköz teljesen kimerült az előző évi táborozások következtében, és nem tudja eltartani a csapatokat. Graz legfeljebb egy-két napi készletet tud szállítani egyszerre, így semmilyen élelmiszer-tartalékot felhalmozni nem lehet. Az eredeti terveknek megfelelően a hadjáratához szükséges élelmi készletek nagy részét a Duna mentén raktározták, a birodalomból érkező szállítmányok pedig most ereszkednek le a Dunán. Ezek átszállítása a déli hadszíntérre hallatlan nehézségekkel jár, és az első szállítmány két hétnél előbb nem várható.¹⁸ Szinte minden stratégiai kombinációt kizárnak e súlyos ellátási nehézségek. A jelek azt mutatják, hogy a török, amint erőt szerez, Bécs ellen fordul; ebben az esetben valamiképp meg kellene előzni a Rábánál, és ott útját állni. Azonban miként lehet ezt elérni, amikor közelebb van a Rábához, mint a szövetségesek, és odavezető útjai is jobbak? Főleg pedig az élelmet hátán hordó Murától csak abban az esetben távolodhatna el a sereg, ha a csapatoknál néhány napi élelmi tartalék lenne. Ezen kívül

1925. 425. o. Osztrák részről egyedül Angeu értékeli pozitívan az eszéki vállalkozást: *Der Friede von Vasvár. Österreichische Militärische Zeitschrift*, 1877, 5. o.; Zwiedenick-Südenhorst a vállalkozást felesleges erőparatlanságnak tartja: *Die Schlacht von St. Gotthard 1664. In Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 1889, X. Bd., 442. o.; Erdmannsdörffer e véleményhez csatlakozik: i. m. I, 367. o.; Schempp is elítéli a vállalkozást és „céltalannak” minősíti: i. m. 76–77. o.; Hantsch művében „meggondolatlan” mondja a vállalkozást: i. m. II, 33. o.

Ebben a kérdésben saját álláspontomat a tanulmány megjelenése óta eltelt időben módosítottam, s ma már úgy látom, hogy Kanizsa „ostromának gondolata fokozatosan érelődött meg” Zrínyiben, nem utolsósorban éppen az eszéki hadjárat sikereinek nyomán. Lásd erről Perjés Géza: *Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború. In Esterházy Pál: Mars Hungaricus*. Sajtó alá rendezte, fordította és a jegyzeteket írta Iványi Emma. Bev. és szerk. Hausner Gábor. Budapest, 1989, 75–76. o. (*Zrínyi-Könyvtár III*).

¹⁷ Az 1664. hadjárat évre szóló haditerv igen nagyszabású erőfeszítéseket helyezett kilátásba. Az osztrák, a birodalmi, a francia és a magyar csapatok 70–80 000 katonából álló hadsereget alkottak volna. E tekintélyes haderőt három csoportban akarták alkalmazni: a főerő Montecuccoli alatt a Duna völgyében működött volna és egy-egy hadsereg Felső-Magyarországon, illetve a Dráva vidékén. A hadműveletek anyagi előkészítésére igen nagy előkészületek történtek, és különösen a Dunánál élelemmel bőven ellátott raktárakat állítottak fel.

¹⁸ A szállítmányok Bécs alól a Semmeringen keresztül kocsiztak egészen Grazig. Még nehezebb utat tettek meg a birodalomból érkező szállítmányok: a Dunából felhajóztak az Ennsen Steyerig, innen kocsin Eisenerz és a Hochschwab között a Steyer Alpokon keresztül Leobenig haladtak, ahol újra hajóra rakták az élelmet és leeresztették Grazig.

valahol a Rába mentén is szükség lenne egy raktárra, melyből az odaérkező hadakat élemezni lehetne. Azonban hogyan tudna Graz két ellátási csatornát is táplálni, amikor még egyen is alig csörgedezik az élelem?

Ilyen körülmények között nyilvánvaló, hogy Zrínyi-Újvár Bécs és Montecuccoli számításában csak mint „elhanyagolható mennyiség” szerepel. Egyetlen hivatása, hogy időt biztosítson a „keresztény hadak” gyülekezéséhez, de magának a várnak önmagában semmi értéke nincs, és érte egy katonát sem érdemes feláldozni. Egészen más szerepe van a várnak Zrínyi elgondolásaiban, mint a Mura-vidék előretolt figyelő állása, mint hídfőállás, igen fontos a török portyák elhárítása végett, és megkönnyíti a saját portyázói átkelését és visszatérését a Murán. Ezen kívül veszélyezteti Kanizsát, elvágással fenyegeti utánpótlását. Ami Bécs szempontjából elhanyagolható mennyiség, jelentéktelen kis földdarab, az Zrínyi és a magyarság szempontjából nagy magyar terület és sok ezer ember élete. Ezért a vár sorsát illetően Zrínyi és Montecuccoli véleménye élesen eltér egymástól; Zrínyi tartani akarja minden áron, Montecuccoli és vezértársai pedig az udvartól kapott utasítások, de egyéni meggyőződésük szerint is, nem tartják fontosnak megtartását. Zrínyi, látván a császári vezérek álláspontját, céltalannak találja további ott-tartózkodását, és elkeseredetten hagyja el a táborn.

Zrínyi-Újvár sorsa végül is beteljesedik. Nem tudják tartani a török egyre erősebb támadásaival szemben és kiürítik. A török levegőbe repíti a várat, és elvonul Kanizsa felé. Most feszült várakozással teli napok következnek Montecuccoli számára. A Kanizsa körül tartózkodó törökről nem tudhatta, hogy mi a szándéka. Minden valószínűség szerint Bécs felé indul, tehát jó lenne a Rábánál megelőzni, azonban nem lehet elsietni a dolgot, mivel előfordulhat, hogy újra visszatér a Murához, betör a védtelenné vált Muraközbe, és előzönlí Stájert. Teljesen kizárt, hogy ő keresse fel az ellenséget, mivel az ellátási körülmények ezt nem engedik meg; legalább nyolcnapi élelemmel kellene rendelkeznie, azonkívül a birodalmi és francia csapatok tábornokai se hajlandók ilyen vállalkozásba fogni.

Végre a felderítők jelentéseiből világossá válik, hogy a török megindult a Rába felé. Montecuccoli lovasságával a Rábához siet, megelőzve gyalogságát és tüzerességét. Itt a már hetek óta biztosító magyar felkelő hadakkal együtt meghiúsítja a török előcsapatok átkelési kísérleteit. Néhány nap múlva megérkeznek seregének lemaradt részei is, és az egybegyűlt sereg hadállást foglal Szentgotthárdnál, a Rába túlsó oldalán álló török sereggel szemben.

Montecuccoli és vezértársai döntő csatát akarnak vívni a törökkel. Ezt írják elő parancsolóan a körülmények: a hadsereg összevonása megtörtént, ennél nagyobb erő nem fog rendelkezésre állni a közeljövőben. Ugyanekkor a nehéz utánpótlási viszonyok miatt a sereg nélkülözik, és félő, hogy feloszlik. A törökről érkező hírek és egész magatartása azt mutatják, hogy Bécs a célja. Tovább halogatni, temporizálni már értelmetlen, mivel a helyzet csak rosszabbodhat. Bécs közelsége miatt tovább hátrálni nem lehet. Egyébként is Bécsig a Rába az utolsó jelentősebb akadály, tehát taktikailag sem szabad elmulasztani a kedvező alkalmat, hogy egy ilyen akadályra támaszkodva várják be a török támadását. Ugyanis csak védelmi csatáról lehet szó, mivel az erőviszonyok nem engedik meg a támadást. A helyzet tehát klaszszikus esete annak, amikor a kor hadtudományi felfogása szerint a döntő csatát meg kell vívni. Ugyanúgy, ahogyan Montecuccoli hadait, a törököt is a döntő csata

megvívására kényszerítik a körülmények. A Drávától elszakadva a török sereg is a legnehezebb ellátási körülmények közé került. Zrínyi-Újvár alatt az Eszék felől a Dráván érkező élelmi szállítmányok könnyen elérhették a sereget, ide azonban csak szekéren érkezhettek rendkívüli nehézségek árán az élelem Kanizsáról, Kaposvárról, sőt Fehérvárról is. A katonák éheznek, a lovak falevélen élnek. Itt maradni nem lehet, hátramenni egyet jelentene a vereség elismerésével, ami a nagyvezír nyakába kerülne. Nincs más hátra, mint előretörni Bécs felé, ahol bőséges élelem és dús zsákmány várja a katonákat.

Ahol a két sereg a Rába két oldalán szemben áll egymással, a partviszonyok és a víz mélysége – legalábbis a keresztény hadvezetőség megítélése szerint – nem engedik meg az átkelést. Úgy gondolják, hogy a török alkalmasabb helyet fog keresni a partváltáshoz. Eppen ezért semmi komolyabb előkészület nem történik a csatára, még a török helyenkénti átkelési kísérleteit sem veszik túlságosan komolyan. Azonban a török komolyan gondol az átkelésre. Augusztus 1-jén hajnalban kisebb részeket tesz át a folyón, melyek elsáncolják magukat a túlsó parton. Ezek fedezete, valamint a Rába-hurokban felállított ágyúik tűztámogatása mellett egyre nagyobb tömegek kelnek át a folyón, és elfoglalják a keresztény arcvonal közepe előtt levő Nagyfalut. A meglepetésszerű támadás a keresztény csapatoknál és vezetőknél nagy zavart kelt. Néhány közvetlenül érintett ezred ellentámadásra indul, azonban a sorok megzavarodnak, és a csapatok a feladatot a legnagyobb rendtelenségben és összezsúfolódva hajtják végre úgy, hogy még fegyverüket sem tudják használni, és a török hatalmas pusztítást visz véghez közöttük. Montecuccoli és Hohenlohe, látván a fejleményeket, egyszerre indítanak ellentámadást a közelben lévő csapatokkal. A támadás visszaveti a törököt, Nagyfalu újra a szövetségesek kezére kerül, de a folyókanyarban megkapaszkodott részeket visszaűzni nem lehet. Montecuccoli haditanácsra hívja össze a tábornokokat. A tanácsban három vélemény merül fel. Montecuccoli és néhány tábornok nézete az, hogy védelemben kell maradni, és az állásokat meg kell erősíteni. A haditanács másik része, Hohenloheval és Colignyval az élén, az ellentámadás mellett foglal állást. Végül olyan nézet is van, mely szerint vissza kell vonulni. A többség Hohenlohe véleményét fogadja el, és kimondja a döntést: ellentámadás!

Az ellentámadást megindítják az egész sereggel. A keresztény had lépésben, összezárt sorokkal, fergeteges tüzet leadva támad a hídfőállás ellen. A legelől levő török részek hátrálni kezdenek, de egyelőre még nyoma sincs a zavarnak. Ekkor a török hadvezetőség elrendeli, hogy az első vonalak mögött tartózkodó janicsárok vonuljanak vissza a folyó partján kiásott sáncokba. Azonban ez a mozdulat – mely a nyugati reguláris taktikában, melyben a csatarend egyes részeinek önálló mozgatása és együttműködése, a manőver mindennapos dolog – a tagolatlan tömegekben harcoló töröknél csak katasztrófára vezethet. Midőn az elől levő részek hátra tekintve azt látják, hogy mögöttük a janicsárok visszahúzódtak, úgy érzik, hogy cserben hagyták őket, gyorsabban kezdenek hátrálni, majd a visszavonulás veszett futássá fajul, pánik tör ki, a katonák egymást letaposva rohannak a folyó felé, ahol ember, ló, ágyú összekeveredve, egymást akadályozva zuhan a vízbe. Ezzel a csata sorsa el is dőlt; a túlparti török főszereg nem tud támogatást nyújtani, és a nagyvezír szeme előtt pusztulnak el a hídfőben levő csapatok.

Bár a török sereg véres vesztesége az összállománynak legfeljebb egy heted részét tette ki, s így létszám tekintetében még mindig jóval erősebb marad a keresztény seregnél, erkölcsileg teljes vereséget szenvedett. Amint láttuk, a csata egyik fő indoka éppen az volt, hogy egy győzelemmel megállítsák a seregben lábra kapott demoralizációt, és most, hogy vereséget szenvedett, minden lelki tartását elvesztette a had. Mindenesetre a nagyvezír felismeri a lélektani helyzetet, egy ideig nem mozdul seregével, ezzel elkerüli a vereség látszatát, és elejét veszi annak, hogy a visszavonulás pánikszzerű futássá fajuljon.

Ha így állt a helyzet a törököknél, felmerül a kérdés, hogy vajon nem követett-e el végzetes hibát Montecuccoli, amikor nem üldözte a megvert sereget. Éppen az üldözés elmaradása miatt sokan kritizálták. Azonban a körülmények pontosabb vizsgálata azt mutatja, hogy sem taktikai, sem a stratégiai üldözésre nem volt mód. Taktikailag nézve ahhoz, hogy a folyó túloldalán csatarendben álló ellenséget megtámadhassa, annak szeme láttára át kellett volna kelni a folyón. Ez hosszabb előkészítést igényelt volna, amit a csata napján már végrehajtani nem lehetett, mivel a harc elültével mindössze két-három óra maradt a sötétedésig. De még a következő napon sem kerülhetett sor az üldözésre. Ugyanis eltekintve attól, hogy a Rába a csatát követő éjszaka megáradt, a számbeli fölényben lévő ellenséggel szemben az átkelést kierőszakolni olyan harcászati feladatot jelentett, melyre még akkor sem vállalkozhatott volna Montecuccoli, ha a seregnél minden rendben lett volna. Azonban távolról sem volt rendben minden, amiről a csata estéjén írt sorai tanúskodnak:

„Mivel...mi is ... sok tisztet és legénységet veszítettünk, a szükség parancsolja, hogy a Württembergi herceg ... összes katonájával, valamint a tüzéség és a lőszer csatlakozzék a hadsereghez. Ugyanis semmi lőszerem nincs, úgyannyira, hogy amennyiben még egy ilyen csatát kellene vívnom, igazán nem tudom, mit kellene tennem.”¹⁹

A stratégiai üldözés szerepelt Montecuccoli számításában. Amikor a sereg állapota valamennyire megjavult, és a török elvonult a Rábától, erre tett is javaslatot, azonban a tábornoki haditanács nem járult hozzá.

A szentgotthárdi csata hatalmas fegyvertény volt, és Montecuccoli tekintélyét jelentősen megnövelte. Pedig az elismerés nem őt illette minden tekintetben. Amint a csata leírásából láthattuk, annak előkészítésében kimondott hibát követett el – nem ismerte fel a török átkelési szándékát –, vezetésében pedig Hohenlohe és Coligny érdemei a nagyobbak, hiszen a döntő ellentámadás gondolata tőlük származott. Minden elismerés megilleti azonban stratégiai szempontból. A Kanizsa ostromát követő zűrzavar megszüntetése, az Zrínyi-Újvár elestét követő napok bizonytalanságában tanúsított állhatatossága, a török szándékának meglátása, majd megelőzése a Rábánál, nem kis energiáról, kitartásról, éles ítélőképességről és nagyfokú határozottságról tesznek tanúbizonyságot.

¹⁹ Angeu: *Der Friede von Vasvár*, 9. o.

2. Montecuccoli a Franciaország elleni 1672–1675. évi hadjáratokban²⁰

A polgárháború felszámolásával és XIV. Lajos trónra léptével Franciaország folytatja Richelieu és Mazarin hatalmi politikáját, melynek legfőbb célja az országot fojtogató spanyol–osztrák gyűrű szétfeszítése, a Párizstól alig néhány napi járóföldre húzó határ kitolása, Hollandia kereskedelmi hatalmának megtörése, majd a spanyol örökség megszerzése. Franciaország számára igen nagy, szinte behozhatatlan előnyt biztosít belső erőforrásainak gazdagsága, elsőrangú katonai és polgári adminisztrációja, hatalmas ütemben fejlődő állandó hadserege és gátlástalan diplomáciája. Az 1667. évi úgynevezett „devolúciós háború” a hatalmas hadi gépezetnek tulajdonképpen csak a főpróbája, az erők igazi megmutatása, a francia katonai potenciál teljes kifejtése 1672-ben, a Hollandia elleni támadással következik be. A felvonultatott erők nagysága, az előkészítés tökéletessége, a hadműveleti irányok merész megválasztása imponáló. A hollandok nem is tudnak sokáig ellenállni a támadás erejének, országuk nagy részét előzönlük a francia hadak, s a végső pusztulástól csak az menti meg őket, hogy felnyitva a tenger vizét elzáró zsilipeket, elárasztják országukat.

A francia előretörés nagy aggodalmakat kelt Európában, különösen egyes német fejedelmekben és a Habsburg tartományokban, és kiváltja az ellenállás gondolatát. Az egymást keresztező politikai érdekek miatt azonban igen nehéz közös akcióba fogni. A franciaellenes szövetkezés leghivatottabb szervezője a császár lenne, akinek kezeit azonban megköti egy titkos szerződés, amelyet 1671-ben kötött XIV. Lajossal. A szerződés, melyet I. Lipót a spanyol örökség felosztására kötött a francia királlyal, most megakadályozza abban, hogy mint a Német Birodalom császára a birodalmat fenyegető veszély elhárítására minden erejét és befolyását latba vesse. Hosszas tárgyalások, alkudozások, tétova bizonytalankodás után végre 1672 májusában létrejön Hollandiával és a beavatkozást sürgető brandenburgi választóval a szövetség, mely kötelezi a szerződő feleket, hogy bizonyos számú haderőt állítsanak ki, egyelőre még defenzív szándékkal. Az osztrák had parancsnokául kijelölt Montecuccoli, aki kezdettől fogva a fegyveres leszámolás mellett volt, azt javasolja, hogy ne támadjanak közvetlenül Franciaország ellen, hanem foglaljanak állást Frankfurt am Main vidékén a Rajnánál, zárják el a folyót a francia szállítások elől, majd nyomuljanak elő Bonn és Maastricht irányába, egyesüljenek ott a holland és

²⁰ Felhasznált irodalom: Friedrich Wilhelm von Zanzhler: *Feldzüge des Vicomte Turenne Maréchal der Armeen des Königs von Frankreich*. Leipzig, 1779; Jean de Beaurain: *Histoire des quatre dernières campagnes du Maréchal de Turenne*. Paris, 1782; Clausewitz: *Strategische Beleuchtungen – mehrerer Feldzüge von Gustav Adolf; Turenne, Luxemburg*. Berlin, 1862; Karl Marx: *Der Feldzug 1, 1675 in Deutschland. Oesterreichische Militärische Zeitschrift*, 1841, Vö. Der Herbstfeldzug Montecuccolis gegen Condé 1675. *Oesterreichische Militärische Zeitschrift*, 1842; Grossmann: Raimund Montecuccoli In *Archiv für Österreichische Geschichte*, 1879; Lümkemann: *Turennes letzter Feldzug 1675*. Halle, 1883; Rousset: *Histoire de Louvois*, Paris, 1879; Roy: *Turenne*, Paris, 1884; G. Hüpper: *Von der Vierstromgrenze zur Rheingrenze. Der Aufbau des französischen Festungssystems im 17. Jahrhundert vornehmlich unter Ludwig XIV und die Gegenmassnahmen der europäischen Mächte*, Berlin, 1936; Lazard: *Vauban*. Paris, 1934; Malo: *Le Grand Condé*. Paris, 1937; Hanotaux: *Histoire de la nation française*, T. VII, *Histoire militaire et navale*, Paris, 1922.

spanyol hadakkal, és ezen a módon vágják el a Hollandiában rekedt francia erők visszavonulását. A hollandiai támadás megtorpanása ugyanis és az osztrák–brandenburgi fenyegetés miatt XIV. Lajos kénytelen volt erőit átcsoportosítani, azonban még mindig tekintélyes erők maradtak Hollandiában. Ezeket kellett elválni.

Az osztrák és brandenburgi hadsereg egyesülése után hozzákezdnek Montecuccoli tervének végrehajtásához. Azonban időközben újra a békepárt kerekedik felül Bécsben, és Montecuccolinak parancsot küldenek: „A törést kerülje el, és semmi olyat ne tegyen, ami azt előidézhethetné”, s mindezt titokban kell tartania. Montecuccoli számára ez az egész játék, melyben ugyan harciasnak kell mutatkoznia, de harcolnia nem szabad, felettébb visszataszító. Fegyverszünetet javasol: „Azonban ilyen jellemes politikára – írja Grossmann – a császári udvar nem volt rábírható. A Brandenburggal és Hollandiával kötött szerződések ... ezt nem engedték meg. A szerződésekben megállapított subsidiumok miatt, legalábbis névlegesen, hadat kellett viselniük. Ezért továbbra is háborút kellett játszani anélkül, hogy magát a háborút komolyan akarták volna.”²¹ Így Montecuccoli nem tudta végrehajtani tervét, és röviddel azután kedvetlenül hagyja ott a hadsereget.

A következő évben a háborús párt kerül fölénybe Bécsben. Erélyesebben akarják a háborút folytatni. Az előző évhez képest az esélyek rosszabbak, mivel a brandenburgi választó, részben az osztrák szövetséggel szerzett rossz tapasztalatok miatt, részben a XIV. Lajos által felkínált subsidiumért kilép a szövetségből. Montecuccoli terve lényegileg megegyezik az előző évvel: elérni az Alsó-Rajnákat, és ott egyesülve a spanyol és holland csapatokkal, elzárni a folyót. Francia részről Turenne kapta a feladatot, hogy védje a Rajna vonalát, fedezze Elzászt, és akadályozza meg a szövetségesek egyesülését. Ebből a két feladatból, illetve elgondolásból keletkezik a hadtörténetnek egyik legszebb manőverező hadjárata, melyben a kor két nagy hadvezére mérte össze idegerezét, stratégiai érzékét és tudását.

Az adott körülmények között Montecuccolinak mindenképpen kerülnie kell a csatát, míg Turenne érdekei a csatát kívánják. Montecuccoli rendkívül ügyes húzásokkal kerüli el a Turenne által óhajtott és minden alkalommal felkínált döntő csatát. Először a Tauber menti Rothenburgnál csúszik ki ellenfele karmai közül, és eléri a Majnát. Itt Turenne újra elállja útját, azonban megint megtéveszti és eléri Hanaut. Innen Turenne hátsó összeköttetéseit fenyegető mozdulatot tesz, mire az visszavonul Philipsburg irányába. Ezzel megnyílt az út észak felé. Montecuccoli egyesül a spanyol és holland hadakkal, és együttesen ostrom alá veszik Bonnt. Miután elfoglalták a várat, a franciák utánpótlása elől el van zárva a Rajna. Ezért kénytelenek Hollandiát, valamint a Rajna jobb partján elfoglalt területeket kiüríteni, és általában fel kell hagyniuk az oly nagy kezdeti sikerekkel induló támadó háborúval, és defenzívába szorulnak. Mindez elsősorban Montecuccoli éles ítélőképességének és jó hadvezetésének volt az eredménye.

A következő hadjáratban az udvari intrikák miatt nem Montecuccoli vezeti a császár hadait. Az eredmény meg is mutatkozik. Az Elzászba benyomult szövetségeseket Turenne zseniális téli hadjáratával kiszorítja, s így ez a nagyon fontos terület újra a franciák kezére kerül.

²¹ Grossmann: *Raimund Montecuccoli*, 417. és 427. o.

1675-ben újra Montecuccolit bízzák meg a fővezérlettel. A Habsburg-ház szempontjából a fő hadszíntér a Felső-Rajna vidéke. Montecuccoli feladata igen bonyolult: vissza kell foglalnia Elzászt, de ugyanakkor figyelemmel kell lennie az osztrák Vorland biztonságára is, melyet a Rajnán átkelő franciák megtámadhatnak. Igen nagy tehertételt jelent és felettébb megnehezíti Montecuccoli helyzetét a dél-német fejedelmek magatartása, akik attól teszik függővé állásfoglalásukat, hogy a hadműveletek miként alakulnak, sőt vannak olyanok is, mint a württembergi fejedelem és a bajor választó, akik tárgyalásokat folytatnak a franciákkal egy lehetséges szövetség kérdésében. Különösen a bajor választó magatartása aggasztó; az örökös tartományok szomszédságában és Montecuccoli háta mögött igen nagy zavarokat okozhatna 15-20 000 katonát számláló, tekintélyes hadseregével. Mindezen okokból igen meg kell gondolnia Montecuccolinak, hogy nyílt csatába bocsátkozzék, mivel egy vereség katasztrofális következményekkel járna; a hadsereg pusztulásán kívül maga után vonná, hogy a fejedelmek megvonják támogatásukat, sőt Bajorország és Württemberg esetében nyílt ellenségeskedést váltana ki. További nehézség, hogy Elzászban, de még Dél-Németországban sem számíthat élelemre. A legközelebbi és leginkább teljesítőképes raktár Strassburgban van. Mindebből következik, hogy a hadműveletek központja e város. Ide köti a császári hadakat az a tény, hogy nem hagyhatják fedezetlenül az osztrák Vorlandot, és hogy Württemberg és Bajorországot szemmel kell tartani, végül a városban lévő élelmi készletek. Tehát Strassburg kézbevétele nélkül Elzász meghódítása elképzelhetetlen.

A francia hadvezetőség célja, hogy Elzászt megtartsa. A hadakat megint Turenne vezeti, aki azon a véleményen van, hogy Elzászt a Rajna túlsó oldalán kell megvédeni. Pontosan látja Montecuccoli nehézségeit, épp ezért legfőbb törekvése, hogy megakadályozza, hogy a császáriak élelmet kaphassanak Strassburgból. Még május elején a két ellenfél megközelíti a várost, és mindkettő a saját oldalára akarja vonni. Az óvatós városatyák azonban semlegesnek nyilvánítják a várost, és ezzel az első menetet Turenne nyerte meg, ugyanis Strassburg semlegesége azt jelenti, hogy Montecuccoli nem kaphat élelmet a városból, tehát hadai éhezni fognak, míg ő szabadon veheti igénybe az elzászi francia raktárak készleteit. Montecuccoli mindenképpen el akarja vonni Turenne-t Strassburg alól, elindul észak felé, Speyernél átkel a Rajnán, és úgy tesz, mintha felülről akarna betörni Elzászba. Azonban Turenne átlát rajta, nem hagyja el Strassburg környékét, sőt átkel a Rajna jobb partjára, állást foglal Willstadt és Ottenheim között, és lezárja a Strassburg felé vezető utakat. Montecuccoli sietve visszatér, először északról, majd délről fenyegeti Turenne állásait, de nem indít komoly támadást. Nem indíthat komoly támadást, mivel Turenne állása oly kitűnő, a terep annyira alkalmatlan a támadásra, az erőviszonyok annyira kiegyensúlyozottak, hogy a korabeli harci eszközök és taktika mellett minden hátrány a támadó oldalán van. Hetekig méregeti egymást a két ellenfél. Montecuccoli egyetlen reménye, hogy Turenne valamilyen hibát követ el, amit kihasználva elfoglalhatja állásait. Azonban ilyen hibát nem követ el ellenfele, és úgy látszik, hogy a hadjárat holtpontra jutott; Turenne-t állásaiból kimozdítani nem lehet, és ez azt jelenti, hogy a franciáké a győzelem, mivel megtartották Elzászt.

Ebben a kilátástalan helyzetben az ég jön a császáriak segítségére. Július elején hatalmas esőzés indul meg, és Turenne laposan fekvő tábora víz alá kerül. Helyzete két hét alatt tarthatatlanná válik, el kell hagynia kitűnő állását, és ebből a

mozdulatból keletkezik a sassbachi ütközet, melyben ez a nagy francia hadvezér életét veszti. Rajongásig szeretett vezérük halála miatt a francia katonák lelkesedése lelohadt, a sereg visszavonul, és visszamegy a Rajna túlsó partjára. Montecuccoli bevonul Strassburgba, majd megveti lábát Elzászban. Egy darabig folynak még a hadműveletek, a Turenne helyébe lépő Condé nem mer nyílt csatát kockáztatni, bár az igazat megvallva Montecuccoli se nagyon keresi azt. Az idő vomulgatásokkal telik el, a vezető szempont az, hogy olyan területet találjanak a hadak, amelyet nem éltek még fel. Végül téli szállásra vonulnak a csapatok, és ezzel véget ér az 1675. évi hadjárat, mely nevezetes marad a hadtörténetben azért is, mert a három nagy kortárs hadvezérnek ez az utolsó hadjárata: Turenne meghal, Condé és Montecuccoli nem kötnek többé kardot.

Montecuccolit az 1675. évi hadjáratban tanúsított magatartásáért súlyosan elítélik, különösen a német hadtörténeti irodalomban. Már a hadjáratot követő években hallatszanak elítélő hangok, a döntőnek látszó szót azonban Clausewitz mondta ki, és az ő véleménye általában még ma is uralkodik a német irodalomban. Montecuccoli magatartását ebben a hadjáratban „kimondottan bántótalannak” tartja, és kárhoztatja „rétlenségét”.²² Sőt azt sem látja indokoltnak, hogy a hadjáratot olyan nagyra értékelik, és még Turenne hadvezetését sem tartja méltónak, hogy példaképül állítsák az utókor elé. Szerinte az egész hadjárat csak ama kor „ízlésének” felelt meg, és úgy venné ki magát a modern háborúban, mint „az udvaronc gyíklesője a nehéz lovassági kardok között”.²³ Clausewitz véleményének alapvető módszertani hiányosságairól a tanulmány folyamán részletesen fogunk még beszélni.

Ami a tényeket illeti, kifogásai sem taktikai, sem stratégiai tekintetben nem állják meg helyüket. Taktikai szempontból teljesen hibás az az állítása, hogy Montecuccolinak támadnia kellett volna. Amint láttuk, ez teljességgel lehetetlen volt. Stratégiai szempontból mind Montecuccolit, mind Turenne-t hibáztatja, hogy olyan nagy jelentőséget tulajdonítottak Strassburgnak és Elzászban. Szerinte e terület jelentőségét eltúlozták, mert vele vagy nélküle Franciaország, illetve Dél-Németország egyforma biztonságban volt. Azonban ezen a módon Clausewitz ellenkezésbe kerül nemcsak Montecuccolival és Turenne-nel, hanem a kor összes többi szakértőjével, így Vaubannel, Condéval, Frigyes Vilmos brandenburgi választóval, de mondhatni az egész 17-18. századi hadtörténettel, amely kor háborúinak oly sok esetben volt a tétje Elzász. Nyilvánvaló, hogy Clausewitzzel szemben e szakértőknek kell igazat adnunk; végül is ők éltek a korban, és ők ismerték az összes körülményeket. Ez csak abban az esetben lenne helytelen álláspont, ha feltételeznők, hogy a kor hadvezéreinek agyát valamilyen helytelen hadtudományi elmélet zavarta meg, mely megakadályozta őket abban, hogy a tárgyi körülményeket józanul mérlegeljék, amint ez Clausewitz kijelentéséből kiérezhető.²⁴ Alapvetően fontos hadtörténeti módszertani kérdésről van itt szó: végül is mire támaszkodják a hadtörténetek kutatója valamely kor katonai problémáinak megértésénél? Kétségtel-

²² Clausewitz: *Strategische Beleuchtungen*, 188. o.

²³ Uo. 197. o.

²⁴ „Was nun aber die grosse Wichtigkeit betrifft, welche man der Beziehung zu Lothringen und Franche-Comté beilegt, so ist das wirklich eines der Ideengespenster, die... jene Zeiten der Strategie belebten, wo nicht eine kräftige Logik bis auf Wesen der Dinge durchgriff.” Uo. 190. o.

lenül támaszkodhat saját ítéletére is, ehhez azonban a kor hadviselésének, valamint politikai és gazdasági körülményeinek tökéletes rekonstrukciójára lenne szükség. Hiszen maga Clausewitz mondta: „az embernek Turenne hadseregénél kellene élnie”, hogy megérthessen egy-egy felmerült problémát.²⁵ Ez a hadtörténeti kutatás mai állása mellett azonban kivihetetlen, és még inkább az volt Clausewitz idejében és magánál Clausewitznél, akiről nem indokolatlanul állapította meg már Ranke, hogy nem ismerte kellően a forrásanyagot.²⁶ Így tehát nincs más megoldás, mint hogy elfogadjuk a korabeli szakértők véleményét, ehhez azonban elmélyült kutatás, alapos forráskritika és a tényeknek tárgyilagos, apriorisztikus állásfoglalástól mentes szemlélete kell, ami ellen a hadtörténet kutatói oly gyakran vétének, amikor a modern hadtudomány elveit vetítik az elmúlt korokba vissza, vagy azokat kéri számon régi hadvezérektől. És ettől Clausewitz távolról sem volt mentes.

II. Montecuccoli a hadtudományi író

Montecuccoli művei felölelik a 17. század második fele hadviselésének egészét. Éppen munkásságának széles köre, problémafelvetésének és – kifejtésének gazdagsága miatt lehetetlen egy ilyen rövid tanulmány keretében hű képet adni hadtudományi működéséről. Csak azt tehetjük – és ezt is csak hozzávetőlegesen –, hogy a két leglényesebb kérdéssel foglalkozunk; ezek stratégia elvei és a nagy török háborúra vonatkozó terve.

1. A 17. század második felének stratégiája²⁷

Bármely kor hadviselésének vizsgálatánál legelőször a hadsereg igazgatásának kérdését kell szemügyre venni. A hadsereg-igazgatás, mely a mindenkori társadalmi és politikai viszonyok függvénye, két tekintetben gyakorol döntő befolyást a hadviselésre: egyrészt a hadsereg szervezésével, felállításával, kiképzésével, belszolgálatának és rendjének kialakításával használható, engedelmes apparátust alakít a fegyvert fogó emberek alaktalan tömegéből, másrészt az anyagi szükségletek – pénz, élelem, ruha, fegyver és lőszer – előteremtésével biztosítja a hadsereg ellátását. Éppen a 17. század második felének viszonyai között, amikor a hadseregek létszáma hallatlanul megnövekedett, így igazgatásuk és ellátásuk egyre nehezebbé vált, ugyanakkor pedig a feudális anarchiából kibontakozó állami központosítás, s annak eszköze, az adminisztráció még gyerekcipőben járt, továbbá a termelési és szállítási technika fejletlen volt, a hadsereg adminisztrációjának állapota döntően befolyásolta valamely állam katonai erejét. A francia abszolút monarchia Le Tellier, majd annak fia, Louvois alatt

²⁵ Uo. 187. o.

²⁶ Leopold Ranke: *Französische Geschichte*. Stuttgart, 1853, III, 421. o.

²⁷ A kor stratégiájának megítélésében a hadtörténet kutatói a legellentétebb véleményeket vallják. Éppen a véleményeknek e tarkasága és egymásnak ellentmondó volta miatt igen nehéz Montecuccoli stratégiai nézeteit értékelni és a Zrínyi–Montecuccoli vitában állást foglalni. Óhatatlan tehát, hogy a kérdéssel részletesebben foglalkozunk, és megkíséreljük, hogy a kor természeti, földrajzi, gazdasági és társadalmi viszonyaiból kiindulva vázoljuk fel a kor háborúinak képét.

példátlan pontossággal működő hadsereg-igazgatást épít ki, amely addig soha nem látott, hatalmas létszámú hadsereget tud felállítani, mozgatni és ellátni. Franciaország minden háborújában megelőzi ellenfeleit a mozgósításban és felvonulásban. Ellenfelei még meg sem jelennek a hadműveleti területen, amikor már jelentős hódításokra tesz szert, olyanokra, melyek ha nem is döntenek el véglegesen a háború sorsát, de mindenestre a hadjárat évre nézve döntőek, és a háborút befejező béketárgyalásokon értékes zálogot jelentenek. És éppen ellenfeleinek – elsősorban Spanyolországnak és a Habsburg monarchiának – primitív, akadozó hadsereg-igazgatása nem képes arra, hogy a nagy nehezen összegyűjtött hadsereget ellássa, ezért Franciaország mindig remélheti, hogy az olajozatlan hadigépezet megáll, sőt szétesik. Ugyanez áll az osztrák–török viszonylatban is, ahol nem csupán az utóbbi számbeli fölénye, az állandó terjeszkedésre épült társadalmi berendezkedése teszi az erőviszonyokat aránytalan-ná, hanem a kitűnően működő hadsereg-igazgatás is. Mint említettük, a hadsereg-igazgatás egyik legfontosabb feladata a hadsereg anyagi ellátásának megszervezése. Itt elsősorban az élelem beszerzése és a hadsereg után való szállítása a legnagyobb probléma. A kor mezőgazdasági termelésének színvonala és az alacsony népsűrűség mellett elképzelhetetlen, hogy az operáló hadsereg rábízza magát a helyszíni beszerzésre, tehát arra, hogy a szükséges élelmet majd a hadjárat folyamán a hadműveleti területen szerezzék be. És ez így van még a fejlettebb mezőgazdasági vidékeken is, mint Flandriában, Hollandiában, Észak-Itáliában, de még fokozottabban Dél-Németországban és mindenekelőtt Magyarországon, ahol a török hódítás és az állandó háborúk következtében a termelők végzetesen visszamaradtak fejlődésükben. Így tehát egy-egy hadjárat végrehajtása nem képzelhető el másként, mint hogy a hadsereg ellátásához szükséges élelmiszereket még jóval a hadjárat megkezdése előtt összegyűjtik, felhalmozzák és a hadműveleti irányoknak megfelelően raktározzák a – későbbi szakkifejezéssel élve – bázisterületeken, ahonnan a hadműveletek előrehaladásának megfelelően az élelmet a hadsereg után szállítják.²⁸ Mivel azonban a szükséges szállítóeszközök száma abban az arányban nő, ahogyan a hadsereg eltávolodik a bázistól, bizonyos határon túl már elképzelhetetlen, hogy a hadsereg közvetlenül a bázisterületen elhelyezett raktárakból kapja az élelmet. Ehhez olyan hatalmas mennyiségű szállító eszköz kellene, melynek mozgatása, üzemeltetése és fenntartása kivihetetlen. Így a hadsereg öt, hat, esetleg nyolc napi távolságra érve a bázistól, raktárakat telepít, melyektől újabb öt-nyolc napi menetrel távolodhat el, és ez így megy egészen a hadműveleti cél eléréséig. Éppen a szállítás hatalmas nehézségei miatt igen fontos a vízi utak, és a hadjáratok irányának megválasztásánál döntően esnek latba. Mindez azt jelenti, hogy a hadvezér kezeit rendkívüli mértékben megkötik az ellátás szempontjai; bázistól, illetve raktáraitól csak korlátolt mértékben távolodhat el, mondhatni azok pórázán jár, és szó sem lehet arról, hogy a szűken vett stratégia szerinti legjobb eljárást válassza; csak azt teheti, amit az ellátási körülmények megengednek. Ezért meggondolatlan és elhamarkodott a hadtörténeti kutatók nagy részének elmarasztaló ítélete a kor hadvezérei felett, akik – úgymond – „kisszerű”, „jelentéktelen” célokat tűztek ki maguk elé, és nem folytatták a háborút az ellenség teljes megsemmisítéséig.

²⁸ A korabeli szállítás nehézségeit Zrínyi adatai alapján a *Tábori Kis Traktáboz* írt bevezetőmben vázoltam. Zrínyi Miklós *Hadtudományi munkái*. Budapest, 1957, 102. o.

A kor stratégiájának jellegét, mint következő tényező, meghatározza a várharc. Már az 1675. évi hadjárat tárgyalásánál láthattuk, hogy milyen fölényben van a védelem a támadás fölött, de szinte kiegyenlíthetetlené válik ez a fölény, ha a védő a fegyverek, elsősorban a harcmezőn oly nehezen mozgatható tüzérség maximális tűzhatását biztosító és az ellenség tüzeivel szemben fedezéket nyújtó várfalak mögé húzódik. A korban az erődítéstan a par excellence „hadtudomány”, mert mindaz, ami a mezei harcban esetleges, ki van téve a véletlennek, itt geometriai és matematikai pontossággal kiszámítható, és mindaz, ami ott törekvés – a hézagmentes és folyamatos tűzhatás, az oldalozó és arctűz egymást kiegészítő hatása-, itt megvalósítást nyert. Ezért van, hogy a kor mezei taktikájában oly sok az erődítésre emlékeztető. A matematikának és geometriának túlnyomósága szinte már technikai problémává változtatja a várharcot, és úgy tűnik fel, hogy a Zrínyi által is annyit vizsgált szerencsének, az előre nem látható, kiszámíthatatlan elemeknek nincs oly hatásuk, mint a mezei háborúban,²⁹ egy-egy ostrom alá vett vár eleste napnyi pontossággal határozható meg. Vauban és Coehorn munkássága nyomán hatalmas erődrendszerek épülnek ki Franciaország és Hollandia határain, melyek minden támadó vállalkozást megghiúsítanak, vagy legalábbis erősen meglátszanak. A várharc előkelő helyet foglal el a kor háborúiban, ami energia, ember és anyag van a kor hadseregeiben, az mind egy-egy várostrom köré sűrűsödik össze. A nagyszámú katonaságot és a hatalmas mennyiségű anyagot mérnöki pontossággal mozgatják, nyoma sincs kapkodásnak, zűrzavarnak, a mezei csatákat annyira jellemző bizonytalanságnak. A várostrom a király hatalmát legközvetlenebbül, leghatásosabban érzékeltető udvari látványossággá válik. XIV. Lajos egész udvartartását kiviszi egyik-másik nagyszabású várostromhoz, és a kényes udvarhölgyek épp oly lelkesen tapsolnak a rendezés munkájának, mint Racine, Corneille vagy Molière darabjainál, és éppúgy gyönyörködnek az impozáns tüzérségi tűz látványában, mint a versailles-i tűzijátékokban. Egy-egy várostrom társalgási téma, röpiratok tárgya, egész újságokat kitöltő anyag. Nem csodálható tehát, hogy a hadtörténészek nagy részének figyelme elsősorban a várostromokra irányult, sőt a kor hadviselésének lényegét a várharcban látták. Ez azonban optikai csalódás. A várharc e korban nem öncél, távolról sem fejedelmi szórakozás és nem helytelen hadtudományi elmélet következménye.³⁰ Még XIV. Lajosnál és Louvoisnál sem az, akiről pedig kifejezetten az a vélemény, hogy jobban szerették a várostromot, mint a mezei háborút. A várharc a hadviselésnek szerves része, pusztán csak eszköz; módot ad az erővel való gazdálkodásra, az időnyerésre és különösen ott, ahol kiterjedt várrendszerek épültek, a határok biztos védelmére. Ugyanakkor jelentős a várak szerepe az ellátás szempontjából is. A raktárakat várakban telepítik vagy várakkal fedezik, s így nemcsak a stratégiai védelem eszközei, hanem az offenzíváé is. Nagyszabású támadó hadművelet elképzelhetetlen a bázist és a raktárakat fedező várak nélkül. A másik oldalról viszont az utánpótlás és a szállítás nehézsége miatt a támadó nem hagyhat maga mögött ellenséges várakat, mert azok helyőrségeinek kitorései megzavarhatják, sőt teljesen el is vágthatják utánpótlását.

²⁹ A „szerencse” kérdéséről Zrínyi hadtudományi felfogásában Zrínyi Miklós, *a hadtudományi író című tanulmányomban* vettem fel néhány gondolatot. Uo. 61skk.

³⁰ Uo. 54. o.

Döntően befolyásolják a kor háborúinak lefolyását az uralkodó politikai viszonyok. A két legnagyobb katonai hatalom, Franciaország és az Oszmán Birodalom egységes, abszolutisztikus vagy éppen despotikus szigorral kormányzott állam. Velük szemben szövetségi rendszerek állnak, melyeket állandóan gyengít a kölcsönös gyanakvás, irigység, a politikai és katonai célok eltéréséből adódó nézetkülönbség, amelyek végül is bénítóan hatnak a hadviselésre. XIV. Lajos hallatlanul ügyes és gátlásmentes diplomáciája, valamint a francia arany hamar éket tud verni a szövetségesek közé, s így gyakran katonai eszközök nélkül is sikerül a politikai célt elérni. Így Franciaország mindig számíthat arra – és ez részben az Oszmán Birodalomra is vonatkozik –, hogy a szövetségesek egyetértése előbb vagy utóbb felborul, és a háború katonai cselekmények nélkül is véget ér. Tehát az idő ilyen szempontból is leghűbb szövetséges Franciaországnak.

A katonaföldrajzi viszonyok igen nagy mértékben befolyásolják a hadműveleteket. Folyamok, mai szemmel jelentéktelennek tekintett hegyvidékek áthághatatlan akadályt jelentenek. A folyók jelentőségéről az utánszállítás szempontjából már szóltunk. A terep adottságainak taktikai jelentőségéről és ennek stratégiai kihatásairól már fogalmat alkothattunk Montecuccoli és Turenne 1675. évi hadjáratának leírásából. A hadak stratégiai és taktikai mozgását igen megnehezíti a pontos és megbízható térképek hiánya. Szinte mindennapos, hogy a kitervelt hadművelet vagy taktikai mozdulat nem hajtható végre a terepnek valamilyen előre nem látott sajátossága vagy az akcióra kirendelt csapatok eltévedése miatt. Természetesen ilyen körülmények között nem lehet szó nagyszabású célkitűzésekről. Országok elfoglalása, az ellenség katonai erejének megsemmisítése, a totális háború kivihetetlen dolgok ebben az időben. Nem mintha az ellentétek mögött feszülő politikai és gazdasági érdekek kisszerűek lettek volna, hiszen XIV. Lajos és ellenfeleinek háborúi nem kisebb tételekért folytak, mint a világkereskedelem kisajátításáért, az európai hegemoniáért és a mérhetetlen gazdagságú Spanyol Birodalom felosztásáért. Így tehát teljesen téves, hogy egyes történészek a kor háborúit sekélyes, pusztán dinasztikus érdekekért folyó „kabinet” háborúknak tartják. Hogy eme egész generációk életét kitöltő nagy politikai célok egy-egy háború vagy hadjárat alatt kicsinyeseknek tetsző katonai műveletekre aprózódnak fel, és hogy általában a háborúk dimenziói kisebbek, dinamikájuk temperáltabb, mindez nem következménye, hanem oka a kisebb katonai céloknak. Így az sem helytálló, hogy a kor háborúi inkább „háborúsdik” lettek volna, fejedelmi kedvtelésből eredő játékok,³¹ melyekben a nép és a katonák csak ímmel-ámmal vettek volna részt. A kor csatái rendkívül véresek, a 20-30 százalékos véres veszteség nem tartozik a ritkaságok közé. És a katonák bátran és kitartással vívják meg csatáikat.

A hadviselésnek eme általános jellegzetességéből következik, hogy a korban oly ritka – bár nem annyira ritka, amint azt általában állítják – a nyílt, nagy csata.

Csatára kényszeríteni azt, aki a csatát kerüli, mindig is a legnehezebb hadvezéri feladatok közé tartozott. És valamelyik felet szinte minden esetben a csata kerülésére indítják a körülmények. Minek csatát vívni és kockáztatni a nehezen felállított

³¹ „Wie die Politik, so war auch ihr unfolgsamstes Kind, der Krieg, zu einem königlichen Gesellschaftsspiel geworden...” Stegemann: *Der Krieg*, 11. és 31. o.

és drága hadsereget annak, aki számíthat arra, hogy a vele szemben álló szövetségesek közé éket ver az idő, vagy arra, hogy az ellenfél pénzügyi ereje kimerül, ami a korban igen gyakran és elképesztően rövid idő alatt szokott bekövetkezni? Minek kísérteni a szerencsét, amikor jól kiépített erődrendszerek mögött, biztonságban lehet kivárni az ellenség erejének elapadását, amikor egy ügyes diplomáciai húzás több eredménnyel jár, mint a legragyogóbb győzelem? És érdemes csatát vívni, amikor a győztes utána sincs közelebb a céljához, mint előtte? Mert legyen megverve az ellenség ugyan, azonban hogyan juthat a győztes országa belsejébe, hogyan foglalhatja el fővárosát, miképpen törheti meg véglegesen ellenállását? Mindez, ha nem is zárta ki a csatát, de mindenesetre tág teret adott a manővernek. Manőverezni kellett, hogy a saját utánpótlási vonalat fedezzék, és az ellenségét veszélyeztessék; hogy a saját erők összegyülekezessenek, és az ellenségei ne egyesülhessenek; hogy időt nyerjenek, illetve hogy az időre bízzák az ellenség tönkretételét. Manőver és mindig csak manőver – ám ez azért, mintha a kor hadvezéreit valamilyen helytelen elmélet befolyásolta volna, s nem is azért, mert sok lett volna köztük a habozó, határozatlan, félénk, hanem mert a hadviselés tárgyi körülményei ezt kívánták. A nagy, nyílt csata, az ellenség haderejének megsemmisítése a harcmezőn, most is, mint minden korban, a legáhitottabb hadvezéri tettek közé tartozik, csak sokszor annyi minden szól ellene, hogy inkább lemondanak róla.

A felsorolt jellegzetességek általában a kor egész hadviselésére érvényesek. Azonban az egyes háborúk és hadjáratok lefolyásában sokszor nem is lényegtelen különbségek lelhetők fel. És ez nem az egyes hadvezérek egyéni beállítottságából, temperamentumából, eltérő hadtudományi felfogásból és nem is a különböző társadalmi rendszerekből és politikai célokból következik. A legdöntőbb ok a hadszínterek különbsége. A pomerániai síkságon lélegzetelállító lovas raideket végrehajtó Montecuccoli a rajnai hadszíntéren óvatossá: a dél-német fejedelemségeken egy vágóban átrohanó Turenne a flandriai várak között minden lépését kiszámítja: a magyarországi és itáliai hadszíntéren döntő csatát kereső és megvívó Savoyai Jenő a Franciaország északi határán levő várak között manőverez. Az észak-franciaországi, flandriai és alsó-rajnai kiterjedt várrendszerek kizárják a gyors hadműveleteket. A Felső-Rajna vidéke és Dél-Németország szegényebb várakban, ezért sokkal több alkalom kínálkozik a mozgékonyabb hadműveletekre. Súlyosan esik latba ezen a területen, hogy az örökké ingadozó kis fejedelmek magatartását, ellenséges vagy baráti állásfoglalását döntően befolyásolhatja egy győztes csata. Egészen más a kép az orosz és lengyel síkságokon. Itt nem zárják el a támadó útján sem várrendszerek, sem jelentősebb természeti akadályok. Aránylag kis erők rohannak keresztül hatalmas térségeken, gyakoriak a nyílt csaták is, azonban legtöbb esetben az eredmény semmi, vagy éppen a hódítónak kezdeti sikereit villámgyorsan felváltó katasztrófa. X. és XII. Károly svéd királyok példái bizonyítják ez.

Megint mások a viszonyok Magyarországon a törökkel szemben. Itt a század végén Lotaringiai Károly, Bádeni Lajos és Savoyai Jenő egymás után aratják világraszóló győzelmeiket. Különösen az osztrák történetírás mindebből egészen túlzó következtetéseket vont le. Azt állították, hogy a felsorolt hadvezérek korukat messze megelőzve felismerték a hadviselés „igazi elveit”, és hogy a kockán forgó tét, a kereszténység fennmaradásáért vívott élet-halál harc „ideálisabb” alapokat te-

remtett az „egészséges”, a háború „természetének” jobban megfelelő stratégiához.³² Azonban a Bécs falai alatt aratott 1683. évi nagy győzelem és a Buda visszavételét követő nyílt, nagy csaták sorozata nem egyedülálló jelenség. Ezekben az években a nyugati frontnak éppúgy megvannak a maga nagy csatái, csak nem járnak oly nagy eredményekkel. Hogy a magyarországi hadszíntéren ennyi és ilyen hatalmas területi nyereségekkel járó nyílt csata volt, annak az a magyarázata, hogy Budától egészen Temesvárig és Eszékig nem volt jelentősebb vár, nem beszélve várrendszerről, amely mögött bármelyik fél is védelmet vagy a hadakat akár rövid ideig is élmezni tudó területet találhatott volna. Így itt a hadjárat befejezésére más eszköz nem kínálkozott, mint a csata: sem előremenni, sem visszavonulni, sem egy helyben maradni csata nélkül nem lehetett. Nem Savoyai Jenő újszerű hadviselési elvei és nem is a pogány-keresztény gyűlölet volt itt a döntő, amint azt az osztrák történészek szeretik mondani, hanem ugyanúgy mint nyugaton, a természeti, földrajzi, ellátási és erődítési szempontok határozták meg a hadjáratok arculatát. Sőt a török hódoltság pusztulás, a termelési viszonyok alacsony színvonala, a gyilkos éghajlat, a közlekedési viszonyok silánysága miatt az ellátás megszervezése minden más szempontnál súlyosabban eset latba. És még egy: a nyugati reguláris taktika fölénye ebben az időben válik kétségtelessé a töröknek alapjában véve nomád taktikája fellett. A török győzelmi esélyei nyílt csatában minimálisak, csatavesztése pedig katasztrófális következményekkel jár. Szemben a nyugati hadseregekkel, melyek még vesztés csata esetén is megtartották rendjüket, a török pánikszerű menekülésben, teljes felbomlásban hagyta el a csata színhelyét. A baj az, hogy a hadtörténet kutatói elkáprázva a török ellen vívott győztes csaták látványától, nem vizsgálták azt a hatalmas szervezői és adminisztrációs munkát, ami ezeket a győzelmeket egyáltalán lehetővé tette, minden dicsőség a csatavezető Savoyai Jenőnek jutott, és alig esett szó a szervező, az adminisztrátor Savoyai Jenőről. És éppen így a császári armádia dicsőségét abban a néhány órában sűrítették össze, ami alatt egy-egy ilyen csata lefolyt, és nem látták meg az évekre, évtizedekre visszamenő aprólékos kiképzői munkát, amelynek ez a taktikai szempontból félelmetes hadi apparátus létét köszönhetette. És ebben a munkában éppen Montecuccoli érdemei vitathatatlanok.

2. Montecuccoli stratégiai nézetei

Montecuccoli idejében a stratégia mint terminus nem volt használatban. Mégis mindaz, amit ma stratégián értünk, megtalálható műveiben, méghozzá lényegileg ma is elfogadható rendszerezésben. Műveiben megtalálható a stratégiának ma alkalmazott kettős felosztása: a magasabb stratégia, melyben a háború előkészítésének, legfelső vezetésének, a rendelkezésre álló erőforrások legalkalmasabb felhasználá-

³² „Während somit die Kriegsführung im Westen zu einer Methode entartet war, welche jede Entscheidung verhinderte, verfolgte sie im Osten naturgemäße Bahnen. Das kaiserliche Heer hatte daher nur den Vernichtungsgedanken, welcher den Kampf gegen die Türken erfüllte, in die Kriege des Westens zu übertragen um die Ueberlegenheit seiner Waffen auch auf diesen Schauplatz auszudehnen. Diese Erkenntnis zu schöpfen und in's Werk zu setzen, war dem Prinzen Eugen von Savoyen vorbehalten.” *Feldzüge*, 597. o.

sának politikai és katonai vonatkozásai sűrűsödnek össze, és a hadműveleti vezetés művészete, mely a hadjáratok vezetésének, a szorosán vett katonai műveleteknek a tudománya.³³

A stratégiában nem hozott Montecuccoli újat, addig ismeretlent, valamilyen új hadművészeti rendszert. Műveiben a kor stratégiáját írja le, annak gyakorlatától semmiben sem tér el. Azonban ezt oly szakértelemmel, filozófiai mélységgel, elvi rendszerességgel, de egyben gyakorlati érzékkel teszi, hogy művei méltán tartoznak a hadtudomány nagy alkotásai közé.

Stratégiai nézeteit legbővebben az 1639–1642-ben írt *Trattato della guerra*ban fejti ki.³⁴ Ennek 1. és 3. könyve a magasabb stratégia kérdéseit, míg 2. könyve a hadműveleti művészet kérdéseit tárgyalja. Az 1. könyv a háború és a politika összefüggéseivel, a háború fajaival, előkészítésével, a kiegészítéssel és a mozgósítással foglalkozik. A 3. könyv címe: „A háború befejezése”. Ebben a békekötésről, a hadsereg leszereléséről és elbocsátásáról, valamint a háború alatt tett hódítások megtartásáról ír.

Érdekes, hogy milyen részletesen foglalkozik az „igazságos háború” kérdésével. A bevezetőben meglehetősen cinikusan írja, hogy „bármi legyen is a háború oka, az igazság ragyogó fehérjével festik be”. A végén azonban felülemelkedik korának álszent politikai gyakorlatán, és ezt írja: „Igazságos cél az, melynek oka nem a bosszú, sem a dicsőség- vagy uralomvágy, hanem a nyugalom szeretete és a védekezés... a békéért viselünk háborút, s hogy örülhessünk a békének, el kell viselnünk a háború nehézségeit”.³⁵

Részletesen foglalkozik a háború előkészítésével, tehát azokkal a rendszabályokkal, melyek egyformán tartoznak a politikához és a hadvezetéshez. Nem szabad elhamarkodni a háborút, mert „könnyű azt elkezdni, de igen nehéz befejezni”.³⁶ A háború megkezdése előtt józanul kell mérlegelni a körülményeket, mai szaknyelven helyzetmegítélést kell végezni, mely terjedjen ki: a saját és ellenséges erőkre, a földrajzi viszonyokra és az anyagi szükségletekre. Számolva kora szellemével, felteszi a kérdést: mennyire támaszkodhatik a hadvezér jóslatokra, álmokra, horoszkópokra? Mindezt jó figyelembe venni – mondja-, mivel „az Isten szereti a jövő dolgokat ilyen formában tudtukra adni... azonban... aki okosan és a körülményeknek megfelelően cselekszik, annál a siker sem fog elmaradni”.³⁷ Igen nagy fontosságot tulajdonít a háború morális előkészítésének, a háborús propagandának, a lélektan háborújának. Igen részletesen foglalkozik a háború anyagi előkészítésével: a hadműveletek megkezdésekor minden szükséges anyag álljon rendelkezésre, mivel „a hadműveletek folyamán a fegyverkezés kényelmetlen, elkésik, esetleg már teljesen lehetetlen”.³⁸

A 2. könyv a hadműveleti vezetés kérdéseit tárgyalja. Ha védelemre kényszerülünk, arra kell törekedni, hogy az ellenség erejét a lehető legkisebb áldozat és koc-

³³ A stratégia modern értelmezésére nézve: Razin: A hadművészet története. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1956/3–4., 46–47. o.; Liddel Hart: *Strategy*. New York, 1954, 335–336. o.

³⁴ Német fordítását közli Veltzé: *Ausgewählte Schriften*, 1, 24. o.

³⁵ Uo. 25. o.

³⁶ Uo. 51. o.

³⁷ Uo. 53. o.

³⁸ Uo. 73. o.

kázat árán örömjük fel. Ilyenkor sűrűn kell alkalmazni kisebb osztagokat: úgynevezett „repülő táborokat”, melyek állandó rajtaütésekkel, csipdeséssel veszélyeztetik az ellenség utánpótlását, fogyasztják erőit és bomlasztják lelki ellenállását. Ilyenkor mindenképpen kerülni kell a döntő csatát, időt kell nyerni, mely meghozza saját erőink gyarapodását és az ellenség gyengülését. Ha az ellenség aránytalanul nagy erővel támad, fel kell égetni országunk egy részét, és pusztasággá kell változtatni az ellenség előtt a területet, hogy ne találjon élelmet.

Támadó háborúban a legfőbb elv: „Aki támad, szükségképp erősebbnek kell lennie... egyébként vakmerőség lenne a háborút megindítani”.³⁹ Ebben a részben részletesen foglalkozik a döntő, nagy csata problémájával: a csatát nem kell mindenáron keresni, de kerülni se kell: „A hadművészet főleg abban áll, hogy csak akkor kerüljön csatára sor, amikor azt mi akarjuk”.⁴⁰ A támadó háborúban igen fontos az ellenség megtévesztése színlelt támadásokkal, valamint a titoktartás és a gyorsaság.⁴¹ Lélektanilag kell megzavarni az ellenség vezetését, ezért terveit kuszáljuk össze és tartsuk állandó nyugtalanságban. Felsorolja azokat az eseteket, amikor keresni kell a csatát: általában akkor kell csatára törekedni, ha a kilátásban álló siker felér a kockázattal, és általában minden olyan esetben, ha a csata kerülése kimondott hátránnyal járna, illetve amikor hadseregünk csata nélkül is bizonyosan elpusztulna, míg egy nyertes csata megfordíthatja a szerencsét. A csatát éppen ellenkező esetekben kell kerülni, tehát főleg akkor, amikor az idő nekünk dolgozik, s az ellenség valamilyen oknál fogva nem tudja a háborút folytatni és békére kényszerül. „Nem szégyen – írja –, ha alapos okok miatt kerüljük a csatát, ugyanis mindenkinek becsületére válik, ha kikerüli a veszedelmet, és nem becstelenség, ha szükség esetén kerüljük az ellenséget, azonban igenis becstelenség, ha hadainkkal oly csatába bocsátkozunk, mely feltétlenül vereséggel végződik”.⁴²

A harminc évvel később írt *Della guerra col Turco*ban némileg másként rendszerezi a hadművészetet. A háború megvívásához három dolog kell: az előkészület (*apparechia*), a rendelés vagy intézkedés (*disposizione*) és a hadművelet (*operazione*). Az előkészület kiterjed az emberekre, a tüzésre, a lőszerre, az élelemre, a málhára és a pénzre. Az intézkedés lehet általános (*disposizione universale*) és részleges (*disposizione particolare*). Az általános intézkedés, amit ma magasabb stratégiának

³⁹ Uo. 137. o.

⁴⁰ Uo. 141. o.

⁴¹ Hogy Montecuccoli nézeteit illetően a magyar történelmi kutatásban, milyen tájékozatlanság és bizonyos fokú félremagyarázási szándék uralkodik, arra nézve jellemzők Szekfű Gyula e sorai: „Az olasz fővezér (tudniillik Montecuccoli) hatalmas könyveket írt arról, hogy a török harcban miként módosulnak az általános hadtudomány regulái, de például a hadműveletek menetét illetően semmi változtatást sem látott szükségesnek, s a gyorsaságról csak annyit jegyzett fel, hogy Nagy Sándornak és Julius Caesarnak volt az erénye.” *Magyar történet*, IV, *A tizenhetedik század*. Budapest, 1936, 331. o.; Valójában ezt írta Montecuccoli: „A gyorsaság elősegíti a titoktartást, mivel megrövidíti az időt, ami alatt a dolgok híre elterjedhet; észrevétlenül rohanjunk a készületlen ellenségre és üssünk rajta; előbb észlelje az ellenség a villám ütését, mint fényét.” Néhány bekezdés után, melyekben a gyorsaság fontosságát hangsúlyozza, így folytatja: „A gyorsaság Nagy Sándor és Caesar sajátos erénye volt. Valóban csodálatos eredményei vannak...” Montecuccoli: *Della guerra col Turco in Ungheria*, Lib. 1, Cap. LXIII. Tehát szó sincs arról, mintha lemondott volna a gyorsaságról és arról rezignáltan azt állapította volna meg, hogy csak e két nagy hadvezér tulajdonsága volt. Lásd még: *Ausgewählte Schriften*, 1, 332. o.

⁴² *Ausgewählte Schriften*, 1, 165–166. o.

neveznénk, a „háború egészére vonatkozik, előírja vezetésének általános szabályait, és azt a legelőnyösebb módon irányítja”.⁴³ Az általános intézkedés figyelembe veszi az erőviszonyokat, a terepet, valamint a szándékot, és azt mérlegeli, hogy a politikai célt támadással, védelemmel vagy valamely államnak segítséget adva lehet-e elérni. A hadműveleti művészet alapja a pontos felderítés, a rendezett vezetés és az erélyes végrehajtás. A hadműveleteket határozottan, titokban és gyorsan kell végrehajtani. A hadműveleteknek három fő részük van: a menet, a pihenés és a harc.

3. Montecuccoli terve a török kiűzésére

A következőkben érintenünk kell Montecuccolinak a török letörésére vonatkozó elképzeléseit. Montecuccolit már életében, de főleg halála után a török háború szakértőjének tartották.⁴⁴ Montecuccoli volt az első, aki a török elleni nagy háború elméletét kidolgozta, és annak végrehajtására olyan terveket hagyott hátra, amelyek alapját alkották később a török kiűzésének.

A töröknek Európából való kiverésére már Konstantinápoly bukása óta számtalan terv, elképzelés, javaslat hangzott el.⁴⁵ Különösen megnövekedik a török háborúval foglalkozó irodalom a 16. század első évtizedeiben, amikor Rhodos eleste és a mohácsi katasztrófa felkelti a veszély érzetét Európának úgyszólván minden országában. Papok, tudósok, diplomaták, katonák intik Európa fejedelmeit az összefogásra és a nagy kereszties háború megindítására. A művek egy része könyv alakban jelent meg, másik része azonban titkos jellegű, kimondottan az egyes udvarok belső használatára szánt javaslat vagy vélemény. Különösen a bécsi udvar levéltáraiban található sok ilyen, ahol éppen a török veszély közelsége, valamint a német birodalmi kapcsolatok miatt a nagy török háború és a birodalom részéről adandó *Türkenhilfe* kérdésében rengeteg tanácskozási folyik, sok javaslat hangzik el, majd kerül a birodalmi gyűlés elé megvitatásra.

Montecuccoli ismerte mindezen műveket és elaborátumokat, ezenkívül, mint a haditanács elnökének, hivatalból is hatáskörébe tartozott a török kérdés, nemcsak katonai, de diplomáciai szempontból is. Ismerte a követi jelentéseket, ezeken keresztül pontos képe volt az Oszmán Birodalom belső helyzetéről, és gazdag személyes tapasztalatokkal is rendelkezett a török háborúval kapcsolatban. Mindezeket felhasználja művében, a *Della guerra col Turco in Ungheria*-ban. Az 1. könyvben tömören összefoglalja a hadművészet általános elveit, szabályait és módszereit. A 2. könyvben ismerteti az 1661–1664. évi háború eseményeit. A 3. könyvben a hadművészet általános, elvi tételei és az 1661–1664. évi háború tapasztalatai alapján

⁴³ Montecuccoli: *Della guerra col Turco in Ungheria*, Lib. 1, Cap. 1.

⁴⁴ „Montecuccoli war der erste General, der der Türken ihre Kriegsverfassung nachprüfte, beobachtete, niederschrieb, und solche zugleich mit den Vor- und Nachteilen der christlichen Armee verglich. Die Taktiker neuer Zeiten sind seinem Beispiele gefolgt, und in dem gegenwärtigen 18ten Jahrhundert hat man erst angefangen, die Türken gehörig zu urteilen.” Hayne: *Abhandlung über die Kriegskunst der Türken*. Wien, 1788, 5. o.

⁴⁵ A török elleni nagy háborúra vonatkozó irodalomról áttekintést ad: Max Jähns: *Geschichte der Kriegswissenschaften*. Leipzig, 1891, 1, 725skk., továbbá Eugen Heischmann: *Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich*. Wien, 1925, 15skk.

kidolgozza a török ellen indítandó nagy háború tervét, szabályait és végrehajtásának módját.

A 3. könyvben, végigmenve az 1. könyvben kifejtett általános elveken, először azt vizsgálja, hogy ezek az elvek miként valósulnak meg a töröknél, majd ezek alapján mi lenne kívánatos a Habsburg monarchia hadseregénél. A török legnagyobb ereje abban van, hogy állandó készenlétben áll. Ezért Ausztriának is hasonló készenlétben kell lennie. Ennek legfőbb eszköze az állandó hadsereg. A nemesi felkelés és az alattvalókból kiállított hadsereg használhatatlan, ezért hosszú ideig szolgáló zsoldos katonákat kell felfogadni. Sokan vannak – fejt ki a továbbiakban –, akik ellenzik az állandó hadsereget, mondván, hogy annak fenntartása elviselhetetlen terheket jelent az államra. Azonban elfelejtik, hogy Ausztria mintegy száz esztendő óta állandó háborúban van. Ahelyett, hogy a katonaságot minden hadjárat évi végén leszerelnék és a következő évben új katonaságot toboroznának, sokkal biztonságosabb és olcsóbb lenne megtartani a régi, kipróbált veterán harcosokat, és állandóan zászlók alatt tartani. A nemesség azt panaszolja, hogy az állandó hadsereg fenntartásához szükséges adó megszavazása előjogait sértené. Azonban egészen mindegy, hogy az adót évenként vagy egyszerre több évre ajánlják meg, mivel ettől a teher nem lesz nagyobb. Egyébként is – jegyzi meg a nemesi előjogokat egyáltalán nem tisztelő Montecuccoli – micsoda privilégium az, mely nemcsak az országnak, de maguknak a privilegizáltaknak is kárára van? A török egyformán fenyeget urat és parasztot, a veszélyt elhárítani csakis az állandó hadsereggel lehet. És az az előjog, mely ezt megakadályozza, káros előjog, épp ezért el kell törölni.

Részletesen foglalkozik a török háború vezetéséhez szükséges kvalitásokkal és a hadvezér jogkörével. A töröknél a hadjáratot vezető vezér hatásköre szinte korlátlan. A szultán csak nagy vonalakban szabja meg feladatát, és a vezér szuverén módon határoz a szükséges katonai rendszabályok felett. Sajnos nem így van ez Európában, ahol a szövetségi rendszerből kifolyóan minden szövetségi tag beleszól a hadműveletek vezetésébe. Ebből aztán egyenetlenkedés, határozatlanság és a titkok kibeszélése következik. Tehát biztosítsák a török ellen kijelölt hadvezérnek a legszélesebb hatáskört és a legmesszebbmenő autoritást. A császár pedig álljon mögéje és védje meg minden rágalommal, intrikával szemben. Mikor ezeket leírta, nyilván az 1661–1664. évi háborúban ért sérelmeire gondolt vissza Montecuccoli.

Igen fontos a török háború megfelelő anyagi előkészítése, az élelem biztosítása raktárak felállítása útján. Hosszú háborúra kell felkészülni, olyanra, amely nem egy hadjáratból áll, hanem éveken keresztül folyamatosan tart, egészen a török végleges kiűzéséig. A háborút támadóan kell viselni és nem védekezően, ahogyan ezt még Schwendi Lázár is elképzelte.⁴⁶ Ki kell használni a keresztény sereg azon előnyét, hogy előbb jelenhet meg a hadműveleti területen, és onnan később távozzon el, mint a távoli ázsiai tartományokból felvonuló és az időjárás viszontagságait nem bíró török. Sőt még a téli háborútól sem kell félni, de természetesen igen jól kell

⁴⁶ Schwendi Lázár (1522–1584) az akkori császári hadsereg legképzettebb, legtehetségesebb hadvezére és teoretikusa. Montecuccoli megállapítása nem egészen pontos, mivel Schwendi csak azután volt a defenzíva mellett, amikor az 1576. évi német birodalmi gyűlésen behizonyosodott, hogy Ausztria nem várhat komoly segítséget a birodalmi rendektől. Egyébként elméleti műveiben a leglelkesebb előharcosa volt a török elleni nagy támadó háborúnak.

előkészíteni. A Duna mint az utánszállítás legalkalmasabb vonala, meghatározza a hadműveletek irányát is. Legelső cél: Esztergom és Buda. A fő hadműveleteket ebben az irányban kell vezetni, és a mellékes irányokban, a Drávánál és Felső-Magyarországon csak gyengébb erőket kell hagyni. A Duna vonalától, tehát a fő hadműveleti iránytól félreeső várakkal nem kell sokat törődni, és elfoglalásukra nem szabad időt fecsérelni, mivel elhagyva őket, maguktól is elesnek. Ez annál is inkább így van, mivel Buda után már nincs jelentősebb vár, mely a hadműveleteket lassíthatná vagy az utánpótlást veszélyeztetné. Éppen ezért Buda elfoglalása után, merészen – de nem hebehurgyán! – előre kell törni, és keresni kell a nyílt csatát.

Foglalkozik a védő háborúval is, azonban a török hatalmának megtörését és Magyarország felszabadítását nem tudja másként elképzelni, mint támadóan és a döntő csata keresésével.

Montecuccoli elképzeléseit legjobb tanítványa, Lotaringiai Károly valósította meg. Nemcsak arról van azonban szó, hogy mint tanítvány általában követte mesterének szellemét, hanem kidolgozott terveit szinte pontról pontra követte. Ismerte Montecuccoli művének a Kriegsarchivban fekvő kéziratát, sőt a török háború idején magánál hordta.⁴⁷

III. Montecuccoli és Zrínyi

1. A „metodizmus” fogalom a német és a magyar hadtörténetírásban

A magyar történetírásnak alapvető, úgyszólván további bizonyításra nem szoruló alaptétele, hogy a Zrínyi–Montecuccoli vitában hadtudományi elvi ellentétekről van szó, nevezetesen arról, hogy Montecuccoli egy téves hadtudományi elmélet, az úgynevezett, „metodizmus” szellemében vezette hadjáratait, és hogy az 1661–1664. évi balsikerekért, valamint a szégyenteljes vasvári békéért személy szerint Montecuccoli és hamis hadi elmélete a felelős. Ugyanakkor – állítja a magyar történetírás – Zrínyi képviselte az egészséges, a háború valódi törvényeit felismerő „antimetodista” hadművészeti irányt, hadjárataiban ezt alkalmazta, sőt ki is dolgozta annak rendszerét.

Már az eddig elmondottakból is láthatjuk, hogy ez a felfogás alapján helytelen. Montecuccoli hadvezetését vizsgálva abban nem találhatunk semmilyen mesterkéltiséget, semmi olyat, ami a józan ésszel és a hadművészet „örök elveivel” ellenkeznek. Sőt, láthattuk, hogy az igen mostoha körülmények, a török számbeli túlsúlya és

⁴⁷ Hogy Lotaringiai Károly valóban merített Montecuccoli műveiből, arra szolgáljanak bizonyosságnak a Della guerra col Turco in Ungheria francia fordítójának ajánlásából a következő sorok: „Ceux qui sçauront l'histoire des dernières troubles de Hongrie, jugeront aisément quel cas le Prince Charles de Lorraine faisoit de ces Mémoires: ils y liront un plan tout dressé de ce que ce grand Prince a executé contre les Turcs avec tant de gloire.” *Mémoires de Montecuccoli*. Amsterdam, 1760, Nouvelle ed., I, III-IV.

a bécsi udvar hallatlan mulasztásai ellenére is feladatát végrehajtotta. És ugyanezt láthatjuk a franciák ellen vezetett hadjárataiban is. A másik oldalról, műveit olvasva azokban nem találhatunk valamilyen, a valóságtól elrugaszkodott „agyafúrt” módszert. Így nézve a dolgot, tulajdonképpen ki is jelenthetnénk: miután Montecuccoli nem dolgozott ki semmiféle különleges hadtudományi rendszert, és hadvezetésében sem követett a kor hadviselésének tárgyi körülményeivel ellenkező elveket, Zrínyi se dolgozhatta ki ennek az elméletnek az ellenkezőjét. Tehát – mondhatnók – Montecuccoli nem lévén „metodista”, sőt metodizmus nem is létezett, Zrínyi sem lehetett „antimetodista”, így köztük az ellentét nem ezen a síkon keresendő. A kérdés hadtörténeti módszertani jelentősége azonban és általában az egész 17. századi történetünk szempontjából való fontossága megköveteli, hogy részletesebben foglalkozzunk vele. Vizsgálatunkban először arra akarunk választ kapni, hogy tulajdonképpen miként is keletkezett a „metodizmus” kategóriája, és eme helytelen kategória alkalmazása hogy idézett elő torzulást az egész 17. századi hadviselésnek és ennek folyományaként Montecuccoli életművének megítélésében is. Ezt követően szöveg-összehasonlítások és egyéb adatok alapján bebizonyítjuk, hogy Zrínyi és Montecuccoli között hadtudományi elvi ellentét nem volt, sőt a leglényegesebb kérdésekben teljes egyezés volt közöttük. Utoljára arra igyekszünk választ kapni, hogy végül is miben állt a két férfiú kiegyenlíthetetlen ellentéte.

Noha nincs lexikon, kézikönyv, katonai vagy civil, polgári vagy szocialista, régi vagy új, mely e fogalmat nemhogy pontosan definiálná, de még olyan is alig akad, mely címszavai közé felvette volna, mégis a metodizmus fogalmával igen gyakran találkozhatunk, különösen a német és természetesen a magyar hadtörténeti és történeti irodalomban. A fogalom valamikor pusztán módszerességet jelentett, olyan hadviselési rendszert, mely a háború vezetésében nem rögtönöz, rendszabályait nem öletszerűen hozza, minden előretett lépését gondosan leméri, és azt stratégiai és ellátási szempontból alátámasztja. Jellemző példa arra, hogy a metodizmus értelme valamikor mennyire nem volt elítélő, Napóleoné, aki önmagát metodikusnak tartotta, és élesen visszautasította egyik kritikusa ama vádját, hogy ő nem vezette volna hadjáratait metodikusan: „minden jól vezetett háború – írja Napóleon – metodikus háború. Napóleon tizennégy hadjáratának terve mind megfelelt a háború igazi elveinek. Háborúi merészek voltak, de metodikusak.”⁴⁸ A fogalom teljesen önkényes használatára jellemző, hogy a Napóleon bukását követő évtizedekben éppen az ő mintának tekintett hadvezetésének ellentettjét, a túl körülményes, aggodalmaskodó, a csatákat kerülő hadvezetést kezdik metodikusnak minősíteni. Pontosán nem állapítható meg, hogy ki és mikor használta először elítélő értelemben a metodizmus fogalmát. Kétségtelen, hogy Clausewitz nem ilyen értelemben használta, és nála a *Metbode der Kriegführung*, a *Methodismus* fogalom igen lényeges, használható és pozitív értelemben vett kategória. Mégis, a fogalom pejoratív alkalmazására ő adott indítást. Hadtörténeti tanulmányaiban, szembeállítva a régi idők hadviselését a francia forradalmi és napóleoni hadvezetéssel, azt állandóan lekicsinyelte, és jelentéktelennek tartotta. Már láthattuk az előzőekben is, hogy éppen eme eleve

⁴⁸ Napóleon mondását kritikusa, Rogniat idézi: *Réponse aux notes critiques de Napoléon*, Paris, 1823, 99. és 101. o.

lekicsinylő véleménye milyen tévedésekre vezette Montecuccoli és Turenne hadjáratainak vizsgálatánál. Tulajdonképpen mindama behiedelem tőle származik, ami még manapság is uralkodik, különösen a német nyelvű irodalomban a 17–18. századi hadviselésre vonatkozóan. Súlyosbította a helyzetet, hogy hatalmas művében, a *Vom Kriege*-ben, a hadviselésnek csak egyik fajtáját dolgozta ki részletesen, a döntő csatát kereső és az ellenség teljes megsemmisítésére törekvő hadviselés stratégiáját, de nem foglalkozott részletesen és rendszeresen az általa „korlátozott célúnak” nevezett stratégiával. A porosz katonai elmélet, mely Clausewitz művét Bibliának tekintette, ettől fogva egyetlen helyes és célravezető stratégiának az ellenség megsemmisítésére irányuló stratégiát tartotta, és annak fejlődésében felfelé ívelő vonalat vélt felfedezni Nagy Frigyes, Napóleon és Moltke hadvezetésében. Minden más stratégiát, így a 17–18. századi stratégiát is – Nagy Frigyesét kivéve – aberrációnak, a háború alapvető, természetes elveitől való eltérésnek, azaz „metodizmusnak” tekintett.

A múlt század utolsó évtizedeiben Delbrück német hadtörténész elindította a híres „stratégia vitát”, rámutatva arra, hogy teljesen helytelen az *ancien régime* hadművészetét szembeállítani a napóleoni hadvezetéssel, és úgy felfogni, mint egy hamis hadtudományi elméleten alapuló hibás stratégiát. Delbrück elvetette a „metodizmus” kategóriáját mint rosszul definiált és elítélő értelemben vett fogalmat. Hangsúlyozta, hogy a kor hadviselését az adott politikai, társadalmi és gazdasági körülmények határozták meg, és ha az el is tért a 19. századi hadviseléstől, ez nem a hadművészet elveinek hiányosabb felismeréséből eredt. Legfeljebb arról lehet szó, hogy a stratégiának két fajtájából a 17–18. század folyamán inkább a „kifárasztó stratégia” (*Ermattungsstrategie*) érvényesülhetett, mint az ellenség teljes megsemmisítésére törekvő „letipró stratégia” (*Niederwerfungsstrategie*). A stratégiának eme két fajtája azonban egyugyanazon korban, sőt egyugyanazon háborúban is előfordulhatott, és váltogathatta egymást. Tehát pusztán tendenciák érvényesüléséről lehet beszélni, de szó sem lehet arról, hogy bármelyik hadvezér a priori lekötötte volna magát egyik vagy másik mellett, még kevésbé arról, hogy bármelyiknek is abszolút értelemben vett és a másikat kizáró kidolgozott elméleti rendszere, valamilyen fajta iskolája lett volna.⁵⁰

Delbrück nézetei eleinte heves ellenzést váltottak ki a porosz vezérkarnál. Azonban már az első világháború előtt polgárjogot nyertek a hivatalos felfogásban is, anélkül azonban, hogy a metodizmus kategóriája, annak elítélő értelmében, teljesen

⁵⁰ A „stratégia-vita” irodalmát Hans Delbrück ismerteti *Geschichte der Kriegskunst* (Berlin, 1920) című művének IV. kötetében. Legújabbban Liddel Hart vette kritika alá Clausewitz felfogását *Strategy* című művében. Erre válaszol, szerintünk nem megnyugtató módon Nohn: *Der unzeitmässige Clausewitz. Beibeft 5 der Webrwissenschaftlichen Rundschau*, 1956 nov. A vitának a történészeket is érdeklő igen fontos módszertani szempontjaira világít rá Lehmann: *Ermattungsstrategie, oder nicht? Historia Zeitschrift*, 151. Bd., 1935. Lehmann arra a közismert, de csak ritkán kimondott körülményre figyelmeztet, hogy más a folyó katonai gyakorlatot lemásoló katonai elmélet és más a hadtörténet. Clausewitz ugyan rendkívül fontos megállapításokat tett a 19. század katonai gyakorlata szempontjából, de hadtörténeti megállapításait csak fenntartással szabad elfogadni: „A háború nagy teoretikusa csupán a 19. század hadi akadémiainak és vezérkarainak céljait szolgálta, nem pedig – vagy legalább is nem közvetlenül – Klió követőinek tudományos érdeklődését.” Végeredményben deduktív módszere, mely egyes általános, filozófiai megállapításokból indul ki, alig használható a had történeti kutatásban, ahol a tényanyagból kiindulva, induktíve kell elérni a végső következtetésekhez.

eltűnt volna a köztudatból. Sőt a hadtörténészek egy része – különösen a magyar hadtörténetírásban – kimondott hadtudományi rendszert lát benne még ma is.⁵⁰ A német hadtörténetírás berkeinek csendjét felverő „stratégia vita” zaja nem hatolt Magyarorszáig, és nem vettek tudomást Delbrück elméletéről. Sőt a századvégi nacionalista, romantikus, bizonyos fókig Habsburg-ellenes történetírásnak éppen kapóra jött a metodizmus elmélete, mivel lehetőséget nyújtott arra, hogy a Zrínyi–Montecuccoli vitának sok tisztázatlan vonatkozását, sok eseten az első pillantásra inkább Zrínyit elmarasztaló adatait elleplezhessék. A magyar történetírás a súlyos vádak, melyeket éppen Montecuccoli nyomán az osztrák és részben a német történetírás Zrínyi és a magyarság ellen emelt, nem tudományos és forráskutatásokon alapuló módszerekkel utasította vissza, hanem a kényelmesebb és a tetejében még tudományosabbnak is látszó utat választva, az alapjában véve tudománytalan, de jól hangzó metodizmus–antimetodizmus ellentétet tette meg a vita indokául. És abban az időben, amikor a metodizmus kategóriáját másutt már súlyos támadások érték, nálunk zavartalanul alkalmazták, még hozzá olyan formában és olyan éllel, amely már túltett a legszélsőségesebb porosz felfogáson is. Az elmélet legtekintélyesebb alkalmazója a magyar hadtörténetírásban Rónai-Horváth Jenő, a századforduló neves hadtörténésze volt.⁵¹ Szerinte a metodizmus úgy keletkezett, hogy Gusztáv Adolf újszerű stratégiáját a harmincéves háború után tovább akarták fejleszteni, azonban ez a törekvés, bár „igazolt és helyes volt, de – sajnos – rossz irányba tévedt”. A baj az volt – folytatja Rónai-Horváth-, hogy az utódok félreértették Gusztáv Adolf hadviselését, sikereinek okát rosszul magyarázták, és ennek következtében téves elméleti eredményekre jutottak. „Az utódoknál azonban merőben téves eszme vert gyökeret, hogy nagy eredmények csak a legszigorúbb óvatossággal, az ellenfélnek folytonos kerülgetésével ... szóval ügyes manővrozással, végre a hadviselésnek bizonyos merev szabályok közé való szorításával, tehát a legkövetkezetesebb módszerességgel érhetőek el... Ez elvek alkalmazása egy egészen különös hadviselési módot eredményezett” melynek jellemvonásai: 1. a hadműveleti vonalak biztonságáért való „túlzott aggályoskodás”; 2. a várak hadászati jelentőségének túlbecsülése; 3. „határozott hadműveletek mellőzésével a tétovázó manővrozás dicsőítése”; 4. a hadműveleti célok jelentéktelensége; 5. a csaták kerülése, „mert hiszen a harc csak erőpazarlás, sőt hibának tekintetett még akkor is, ha győzelem követte”; 6. a hadjáratok céltalansága és eredménytelensége.

Rónai-Horváth elméletét Klaniczay Tibor fejlesztette tovább.⁵² Klaniczay Zrínyi-monográfiájának 1954-es első kiadásában elfogadja, hogy Zrínyi hadtudományi rendszere felülemelkedett a korabeli hadtudomány, a „metodizmus” színvo-

⁵⁰ A Hadtörténeti Levéltár és Múzeum kiadásában megjelent. *Az egyetemes és a magyar hadművészet története* (Budapest, 1959) című könyv szerzői minden tekintetben osztják a régi felfogást. I/1. rész 293–294. o., továbbá 357. és 388. o.

Örvendetesnek tartjuk, hogy az egyetemi tankönyvben Makkai László nem követi az eddigi utat a Zrínyi–Montecuccoli vita interpretációjában. Bár nem dicséri Montecuccoli hadvezetését, de azt nem valamilyen téves hadtudományból vezeti le – ki sem mondja ezt a szót, hogy „metodizmus” –, hanem kiemeli a bécsi politika felelősségét. *Magyarország története*, 1./2., 198, 203skk.

⁵¹ *Gróf Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*. Kiad. Rónai-Horváth Jenő, Budapest, 1891, 45. o.

⁵² Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. Budapest, 1954, 289–302. o. Mivel Klaniczay érvelésünk hatására könyvének 2. kiadásában (Budapest, 1964) feladta a metodizmusról kialakított koncepcióját, ezért tanulmányunknak az ő bírálatával foglalkozó részét a *Századok*-beli közléshez képest lerövidítettük.

nalán, ámde nem elégszik meg ennek addig szokásos bizonyításával, és magának a metodizmusnak a gyökereit sem Gusztáv Adolfnál, hanem Machiavellinél vélte megtalálni.

Klaniczay abból a feltevésből indult ki, hogy Zrínyi hadtudományi rendszere nem önmagában zárt és a valóságtól elszigetelt gondolati munka eredménye, hanem azt az adott gazdasági-társadalmi viszonyok vizsgálata alapján alakította ki, továbbá, hogy ennek a rendszernek összhangban kell lennie politikai elveivel, melyeket szintén az adott történeti körülmények határoztak meg. Mivel Zrínyi politikai elveiben a magyar valóság vizsgálatán keresztül Machiavellihez érkezik vissza, Klaniczay hipotézise az volt, hogy hadtudományi elveinek fejlődésében is ugyanezt az utat teszi meg. Ha pedig így van, akkor ugyanúgy, ahogyan politikai elvei felülmúlják korának állambölcseletét, hadtudományi elveiben is meg kell előznie korát. Már első pillantásra érezzük, hogy ez a koncepció színvonal, történeti látásmód és filozófia igény szempontjából messze felülmúlja Rónai-Horváth elméletét. A kérdés csupán az, hogy mennyiben van összhangban a tényekkel.

Klaniczay Tibor kiindulása az volt, hogy metodizmus létezett. Miután meggyőződésünk szerint metodizmus nem létezett, röviden elvethetnénk következtéseit, mondván: hibás premisszából csakis hibás konklúzióra lehet jutni. Tekintve azonban, hogy gondolatmenetének következő lépéseinek ténykérdésekről van szó, valamint olyan megállapításokról, melyekkel a kutatásban mind ez ideig nem találkozhattunk, elengedhetetlen, hogy következtetésének minden lépését tartalmilag, a bennük foglalt állítások igaz vagy téves volta szempontjából vizsgálat alá vegyük. De ebben az összefüggésben lenne még egynéhány megjegyezni valónk magáról a metodizmusról is, s így lényegében három állítás – melyek mindegyike egy-egy gondolati lépés – igaz vagy téves voltának a vizsgálata szükséges: 1. a metodizmus létezett; 2. a metodizmus szelekciót végzett Machiavelli hadtudományi elvei között, ezáltal elrontotta a hadtudományt; 3. Zrínyi a korabeli hadtudomány megkerülésével Machiavelli elveiből és a legjobb végvári hagyományokból ötvözta hadtudományi rendszerét.

A metodizmus létének vagy nemlétének kérdésére itt a filológiai hatás tisztázása miatt kell újból kitérnünk. Ez azért szükséges, mivel Klaniczay ugyan több helyen is kijelenti, hogy a szövegszerű átvételeknek és hatásoknak nem tulajdonít túl nagy jelentőséget⁵³, mindazonáltal például a Vitéz Hadnagyak Machiavellihez való viszonyában „elvi kérdést” lát,⁵⁴ és amint láttuk, a metodizmusban éppen azt tartja rossznak, hogy valamilyen iskola módjára „meghonosította a könyvből való hadakozás módszerét”. Nos, ha a metodizmus valójában iskola volt, sőt a hadakozás mesterségét könyvből tanította, nyilvánvalóan ismernünk kellene műveit. Ilyen művekről azonban a hadtudomány története nem tud. A harmincéves háború alatt ugyanis és az azt követő évtizedekben nemhogy metodista, de semmilyen összefoglaló jellegű, a hadtudomány egész anyagát rendszerezni akaró könyvvel nem találkozunk. A nyugati irodalomban egyedül Montecuccoli lép fel ilyen igénnyel,

⁵³ Például: „Előjáróban le kell szögeznünk, hogy a források ismeretének nem azért tulajdonítunk jelentőséget, mert azokból kívánjuk levezetni Zrínyi eszméit. Zrínyi világnézetét és politikai-hadtudományi elméletét a magyar társadalmi valóság alakította ki...” Uo. 289. o.

⁵⁴ Uo. 294. o.

nálunk pedig Zrínyi. Ámde tudjuk, hogy Montecuccoli művei a 18. század elejéig nem láttak napvilágot, Zrínyi pedig nem fejezte be a *Tábori kis tractát*, melyből ez a rendszerezési igény kiérezhető. Hogy mennyire nem volt összefüggő hadtudományi rendszerezés, azt mi sem jellemzi jobban, mint hogy a harmincéves háborúban kialakult és a taktika történetében döntő jelentőségű svéd taktikáról még hiteles leírás sem maradt fenn. És oly egyenetlen a hadtudományi irodalom termése ebben az időben, hogy a lovasság és a tüzéség taktikájával foglalkozó mű egyáltalán nem jelent meg, és a gyalogság harceljárásával is csak egy-két könyv foglalkozik, de ezek értéke is rendkívül problematikus⁵⁵. A hadtudományi irodalom e sivár időszaka egészen a 18. század első negyedéig tart. Ekkor több olyan író kezd meg működéset, aki összefoglaló jellegű, elvi és gyakorlati igényeket kielégítő – vagy legalábbis erre törekvő – mű megírására vállalkozik. És jellemzően ezek az írók szinte egytől egyig azon hiányosságtól indítva kezdenek írni, hogy véleményük szerint a katonai mesterségnek nincs tudománya, mestere, de még könyve sincs.⁵⁶ És ezeknek az íróknak a véleménye szerint tarthatatlan állapot az is, hogy a könyvek hiánya miatt a tisztek egyedül a gyakorlatból, a hadjáratok és csaták véres tapasztalatain okulva tanulhatják meg a hadvezetést.⁵⁷

Persze mindez nem azt jelenti, hogy a 18. század második felében ne lett volna hadtudomány. Volt hadtudomány, de az merőben empirikus, gyakorlati és anonim. Sőt a kor nagy hadvezéreiének praxisa, valamint a sok-sok névtelen „trillmeister”, „sergent de bataille”, „rendelő” szorgos, mondhatnók aprólékos, „műhelymunkája” nyomán nagy fejlődésen megy keresztül a hadtudomány és a hadviselés gyakorlata. A hadtudománynak ezt a névtelen, gyakorlati szakemberek által képviselt irányát „technikus” iránynak nevezhetnők, szemben a nem szakértők, de lateiner emberek „filológus” irányzatával, mely elsősorban az ókori auktorok szövegeinek gondos tanulmányozásával, fordításával és kommentálásával szaporítja a hadtudomány állagát. Ezek hatása a hadviselés fejlődésére igen csekély, de nem is lehet másként, hiszen művelői nem szakemberek, hanem történészek, jogászok, tanárok, papok, sőt – és erre példa Krisztina svéd királynő – még nők is.⁵⁸

⁵⁵ Jähns: *Geschichte der Kriegswissenschaften*. III, 1281; kitértem erre a kérdésre Zrínyi Miklós, a hadtudományi író című tanulmányomban.

⁵⁶ Puységur (1655–1743), aki a századforduló körüli évtizedek összes francia háborújában részt vett, posztumusz művében, az *Art de la guerre*ben (Párizs, 1749), ezt írja: „On ne trouve dans aucune livre, ni dans ce qui se pratique dans les armées, aucune voye qui nous indique par où il faudroit commencer acquérir des connoissances dans la guerre de campagne.” (1, 3) És másutt.: „il [tudniillik a katonatiszt – P. G.] ne trouve pas même de livre qui puisse seulement lui donner les premiers principes d'art.” Uo. 76. o.

⁵⁷ „Les gens de guerre... sont prévenus qu'on ne peut apprendre à faire la guerre que par la seule pratique qu'on en fait dans les armées, parce que c'est aujourd'hui le seul moyen qui soit en usage pour l'apprendre...” Uo. 1. o. Egy másik katonai író, Feuquieres (1648–1711) a könyvét éppen azért kezdi írni, hogy a fiatal tiszteknek legyen elméleti alapvetésük is a gyakorlat mellett a katonai mesterség elsajátításához. És jellemző, hogy amikor felsorolja a hadvezértől megkívánt tulajdonságokat, azok között szóba sem jön a katonai művek ismerete, mivel azokból szerinte semmit nem lehet tanulni. *Mémoires sur la guerre*, Amsterdam, 1734, 2–3. és 15. o.

⁵⁸ Krisztina királynő műve: *Réflexions sur la vie et les actions de César*.

A technikus irány művelői tehát tudományukat nem könyvekből vették, s így nehezen képzelhető el az is, hogy valamilyen kritikai álláspontot foglaltak volna el Machiavelli műveivel szemben, és tanításait megszürték volna. A helyzet ténylegesen az, hogy úgyszólván alig lehet feltalálni Machiavelli-hatást a 17. század hadtudományában és hadviselésében. És ez nagyon is rendjén volt így, mivel csak bajok származtak volna abból, ha megkísérlik alkalmazni javaslatait. Ugyanis katonai tanításai nemhogy a 17. században, de még saját korában sem voltak használhatók. Ebben a kérdésben a hadtudományi írók között általában nincs vita.⁵⁹ Machiavelli a hadtudomány nagy dilettánsa volt, az előbb említett, filológus irány legnagyobb képviselője. Soha nem volt katona, s a hadsereg dolgait inkább kívülről és felülről, mint belülről szemlélte, annak műhelytitkait nem ismerte, és hadtudományi rendszerét nem az anyagból – tudniillik a korabeli hadviselés anyagából – építette fel induktíve, hanem ókori szövegekből, deduktíve. Persze helytelen lenne tagadni, hogy Machiavelli új korszakot nyitott meg a hadtudomány történetében, de ezt nem szakmai javaslataival érte el, hanem a háború kérdéseinek előtte csak az ókoriaknál tapasztalható filozófikus szemléletével, a társadalom és a hadsereg szoros összefüggéseinek felismerésével, a morális és lélektani problémák újszerű meglátásával. De ilyen természetű gondolataival és javaslataival sem tudtak mit kezdeni a 17. században, mert azok egy részének elfogadása vagy visszautasítása kívül esett a hadtudomány illetékességi körén, más részüknél pedig az elfogadás, illetve visszautasítás szükségessége fel sem merült, mert a gazdasági-társadalmi fejlődés már eleve eldöntötte a kérdést. Így a 17. századi hadtudomány nem Machiavellitől vette át a rendszerességet és módszerességet, ebben nem lehetett illetékes, ugyanis a hadakozás rendje nem belátás és felismerés dolga, hanem az adott politikai és uralmi viszonyoké. Nyilvánvaló például, hogy a feudális széttagoltság idején nem abból eredt a hadakozás rendszertelensége, hogy a királyok és a fejedelmek nem ismerték volna fel a rendszeresség szükséges voltát, hanem abból, hogy a központi hatalom gyenge volt. Abban a kérdésben pedig, hogy zsoldosokból álló vagy nemzeti hadsereget alkalmazzanak-e, a választás szükségessége fel sem merülhetett, mivel az már régen és közel háromszáz esztendőre eldőlt az előbbi, egészen pontosan a zsoldosokból álló állandó hadsereg javára.

Ilyenformán tévedésnek kell tartanunk Klaniczay megállapítását, hogy Zrínyi Machiavellire támaszkodott hadtudományi munkásságában. A leírtak után ez nem is vált volna túlságosan javára. Továbbá azt sem lehet kimutatni, hogy a magyaros harcmodor alkotta volna hadtudományi rendszerének másik pillérét. Amit abból át akart venni – a könnyű csapatok alkalmazása –, az megtalálható a korabeli hadviselésben és Montecuccoli műveiben is. Sőt azt kell mondanunk, hogy a maga helyén ezzel a „magyaros” harceljárással szemben Montecuccoli sokkal több megértést

⁵⁹ Lásd Jähns és Delbrück idézett műveit, továbbá Rüstow: *Geschichte der Infanterie*. Nordhausen, 1864, valamint Hobo hm: *Machiavellis Renaissance der Kriegskunst*. Berlin, 1913. Hogy Machiavelli művei nem gyakoroltak hatást a 17. század hadviselésére, arra nézve Gilbert: *Machiavelli: The Renaissance of the Art of War* című tanulmányát (a *Makers of Modern Strategy* című kötetben, Princeton, 1943), melyben azt írja, hogy a 17. században Machiavelli műveiben „egy elolvasított és modernizált Vegetiust láttak” és kétesnek tartja, hogy „katonai eszméi bármilyen kapcsolatban is állhattak volna a gyakorlattal” 16. és 19. o. [Gilbert e kötetben közölt írásában e mondat nem olvasható – a szerk.]

tanúsított, mint Zrínyi, akinek ebben a tekintetben hadakoznia kellett a magyar nemesi közvéleménynek csak a portyázó taktikát ismerő és elismerő elmaradottságával.⁶⁰

Klaniczay következtetéseire elsősorban a *Vitéz Hadnagy* elemzése alapján jutott. De hadtudományi szempontból Zrínyi legfontosabb műve nem ez, hanem a *Tábori kis tracta* és a *Török Áfium*.⁶¹ Ebben a két műveben pedig nem tér el a korabeli hadviselés gyakorlatától, sem attól, amit Montecuccoli leír. Mindkét műve a technikus szakemberé, bár kétségtelen, hogy a filológus hadtudományi írók tágabb perspektívája, elvibb tárgyalásmódja és kulturáltsága is érződik rajtuk. Ilyen szempontból valójában elfogadhatjuk Machiavellinél való legyökereztetését, de ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy a katona-technikusi szakértelemnek és a filológusi kulturáltságnak ezt a szerencsés keveredését a Machiavelliből sokat merítő Montecuccolinál is megtalálhatjuk.

Kétségtelen, hogy lényeges különbséget találunk Zrínyi és a nyugati hadtudomány között a parasztság felfegyverzése kérdésében. Ennek a kérdésnek azonban nem annyira a hadszervezeti oldala érdekes, mint inkább az, hogy itt valójában olyanra hivatkozik Zrínyi, ami, ha a nyugati hadviselésben nem is ismeretlen teljesen, de semmiképpen nem olyan alapvető, mint nála. Ez pedig a nép hazaszeretetére való hivatkozás. Mindenesetre e kérdésében is lényegesen eltér Machiavellitől, akit ókorimádata olyan messzire ragadott, hogy a korban kivihetetlen vagy gyakorlatilag használhatatlan hadkiegészítési módokat javasolt. Zrínyi nem általános népfelkelést vagy római mintájú általános hadkötelezettséget javasolt, hanem megőrizve a katona-technikus józan szemmértékét, igen pontosan korlátozta a felállítandó „armada” létszámát a kor hadviselésének tárgyi adottságai alapján. S ez a létszám nagyjából megegyezett a korabeli normál „táborok” létszámával.⁶² A parasztságot csupán az „armada” kimeríthetetlen rezervoárjának tartotta, melyből a zsoldos, a huzamosabb ideig szolgáló, hivatásos állandó hadsereg sorai feltöltődtek volna. Zrínyinek az a szándéka, hogy a parasztságot bevonja a hadseregbe, igen reális volt, mivel speciális viszonyaink – a török és német ellen való állandó hadakozás – folytán a pusztá létben fenyegetett jobbágyosság tudatosan vállalta az önvédelmi harcot, másrészt az állandó harci készség következtében oly értékes katonai tulajdonságok halmozódtak fel a népben, melyek kiválóan alkalmassá tették a hadakozásra. Ezt a latens, mondhatnók potenciális harci készséget azonban csakis az „armadában” és csakis a nyugati hadviselés módszereinek teljes elsajátítása mellett lehetett volna aktualizálni. Végeredményben tehát bár rendkívül színvonalasnak és invenciózusnak – mégis alapvetően hibásnak tartjuk Klaniczay koncepcióját.

Módszerbeli tévedést – és részben ebből következnek tárgyi tévedései is – ott látunk, hogy alapvető és igen helyes feltevésének, tudniillik annak, hogy Zrínyi politikai és hadtudományi elveit ugyanazon társadalmi valóság határozta meg, nem vonta le minden következményét. Ugyanis ennek az összefüggésnek a bizonyítására

⁶⁰ Erről írok idézett tanulmányom 78. oldalán.

⁶¹ Ráműtöttem erre idézett tanulmányom 88–89. és 132. oldalán. Ezzel a megállapítással teljesen egyetértett Bán Imre a Zrínyi-kötetről írt recenziójában (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1958, 397. o.)

⁶² A normál táborokra nézve lásd a *Tábori kis tractat*hoz írt bevezetőmet a Zrínyi Miklós *Hadtudományi munkái* című kötetben: 97skk.

ugyanúgy le kellett volna szállnia az alépitmény vizsgálatához, mint ahogyan ezt politikai elveinek vizsgálatánál tette. Ehelyett bizonyos alapvető tételek bizonyítására deduktív módszereket alkalmazott, pedig ha valahol, akkor éppen a hadtudomány történetében ez megengedhetetlen. Deduktív eljárásából következett, hogy elfogadta a metodizmus létét, továbbá az állítása, hogy a metodizmus eltorzította Machiavelli elveit. Mindehhez járult, hogy kutatásaiban túl nagy hangsúlyt kapott az irodalomtörténész filológus módszere. Az irodalomtörténetben azonban ezt a módszert csak nagy óvatossággal lehet alkalmazni. Ez a hadtudomány lényegéből következik, mely – s ezt nem győzzük eléggé hangsúlyozni – nem deduktív, hanem induktív diszciplína, és amely anyagát nem gondolati tartalmak és eszmék szellemi átörökítésének formájában építi fel, hanem a hadviselésnek a mindenkori társadalmi viszonyok által adott tárgyi körülményeiből. Az iskolás irányzatok, hatások funkciójának vizsgálata még az irodalom- és művészettörténetben is merő absztrakció, ha eltekintünk azon reális gazdasági és társadalmi folyamatoktól, amelyek ilyen iskolák és irányzatok létrejöttét, hatását és kontinuitását egyáltalán lehetővé teszik. Mennyivel inkább így van ez a hadtudományban, ahol a „műben”, a háborúban a társadalom a maga anyagával – embereivel, gazdaságával, technológiájával és ideológiájával – sokkal közvetlenebbül hat, és nem oly messzi áttételeken keresztül, mint az irodalomban és a művészetekben. Amint láttuk, a metodizmusnak mint a hadviselést befolyásoló irányzatnak feltételezése merő absztrakció, a szövegszerű hatások és átvételek funkciójának filológiai vizsgálata pedig a hadtudományban problematikus.

Bár Klaniczay alapvető feltevése, mondhatnók munkahipotézise nem nyert bizonyítást, annak igazsága mégsem dőlt meg, és vele együtt kijelenthetjük, hogy Zrínyi hadtudományi elveit valójában a társadalmi valóság határozta meg, ugyanúgy, ahogyan politikai elveit. De ebben az összefüggésben a metodizmus létének elfogadása és Zrínyinek Machiavellinél való legyökereztetése egyaránt félrevezető. Hiszen Zrínyi még politikai szempontból is megőrizte önállóságát Machiavellivel szemben, és annak egy alapvető tévedését nem vette át: nem hitte, hogy „Principe” önként fogja átadni a helyét a polgárságnak. Ő a nemzeti abszolútizmust véglegesnek gondolta, és ha ez történetfilozófiai szempontból szerényebb elképzelés volt is, de reálpolitikailag feltétlenül helyesebb. Ugyanez a reális látásmód őrizte meg attól is, hogy átvegye Machiavelli hadtudományi elveit, és semmi sem bizonyítja jobban katonai szakértelmét, mint éppen ez a tény. Van tehát összefüggés Zrínyi politikai és hadtudományi elvei között, de ennek az összefüggésnek a szála az alapépitménybe nyúlnak le, és annak kimutatása csakis ennek az alapépitménynek gondos vizsgálata útján sikerülhet.

2. Zrínyi és Montecuccoli hadtudományi elvei

Bár tanulmányunkban többször is hangsúlyoztuk, hogy a hadtudományban a szöveg-összehasonlító módszernek csak módjával van helye, most érvelésünk zártságának fokozása céljából ezt a módszert is felhasználjuk. Célunk az, hogy Zrínyi és Montecuccoli szövegeinek összehasonlításával bizonyítsuk be, hogy közöttük hadtudományi ellentét nem volt. Nézzük meg, hogy a Rónai-Horváth által metodizmusnak tulajdonított ismérvek tekintetében milyen eredménnyel jár az összehasonlítás. Vegyük sorjában ezeket az ismérveket:

1. A hadművelati vonalak biztonságáért való „túlzott aggályoskodás”. Ezen Rónai-Horváth azt érti, hogy a metodisták, attól való félelmükben, hogy az ellenség elvághatja utánpótlásukat, csak a legnagyobb óvatossággal nyomultak előre, tartózkodtak a lendületes hadműveletektől, fél szemmel mindig hátra tekingettek, ami teljesen kizárta, hogy döntő eredményeket érhessenek el. Montecuccoli valóban óva intett minden meggondolatlan előrehalástól, és azt tanácsolta, hogy a támadó „ólomlábakon” nyomuljon előre, azaz minden egyes előre tett lépését alapozza meg. Amint láttuk, éppen a megalapozottság hiánya miatt volt ellene az erdélyi hadjáratnak, és azt is láttuk, hogy jóslatai valóra váltak, és a hadsereg a nélkülözések következtében tönkrement. Ugyanakkor azonban azt is láthattuk, hogy olyan esetekben, amikor a körülmények azt megengedték, azt tanácsolta, hogy hagyják figyelmen kívül a fő hadművelati irányoktól félreeső várakat. Kétségtelen, hogy nagy súlyt helyezett a hadművelati vonalak biztonságára és ezt ajánlotta: „Vessük meg lábunkat szilárdan mindenütt, biztosítsuk hátunkat, foglaljuk el a folyókat és a szorosokat, támogassuk a várórségeket, toljunk előre lépésről-lépésre biztos állásokat... A helységeket, elfoglalásuk után, erősítsük meg szabályosan”.⁶³ Azonban Zrínyi sem vélekedett másként: „Ha az ellenség országában haddal beménsz, mindenről gondolkodjál, és arrul is, miképen visszajöhess; ne légy mint az hal, amely nem gondolja, hogy visszajöh-e a varsából, csak menten mégyen belé. Vaj ki sok vész el úgy; sem eleit sem utólját meg nem gondolja a dolognak. A vizeken és egyéb kelőkön elég provisiót hagyj, hogy az ellenség hátul el ne foglalhassa, meddig te oda jársz”.⁶⁴ Tehát teljes az egyetértés ebben a kérdésben Zrínyi és Montecuccoli között.

2. A várak hadászati jelentőségének túlbecsülése. Láthattuk, hogy a várak jelentősége milyen nagy volt a korban. Montecuccoli sem tekintette a várakat öncélnak, hanem pontosan látta helyüket a háború egészében. Abban kétségtelenül van valami igaza Rónai-Horváthnak, hogy voltak a korban, akik eltúlozták a várak jelentőségét. Ezek azonban dilettánsok voltak. Igazi szakértők nem estek ebbe a hibába, ebbe az „optikai csalódásba”, melyről már szólottunk. Éppen a legnagyobb szakértőnek, a várépítő Vaubannak írásai és tettei bizonyítják ezt. Zrínyi pontosan ezen a véleményen lehetett. Kétségtelen, hogy nem túlozta, de nem is bagatellizálta el a várak jelentőségét. Műveiben többször céloz arra, hogy értekezést fog írni a várakról, és nehezen tételezhetjük fel, hogy a végvári rendszert reformálni akaró, a Mura-vidék állandóan erősítő, Zrínyi-Újvárt felépítő Zrínyi ne tartotta volna fontosnak a várakat.

⁶³ Montecuccoli: *Della guerra col Turco in Ungheria*, Lib. III., Cap. LV.

⁶⁴ *Vitéz Hadnagy*, 7. aphorisma

3. A határozott hadműveletek mellőzése és a tétovázó manővrírozás dicsőítése. Láthattuk, hogy Montecuccoli hadjáratai nem voltak határozatlanok, se tétovák. 1673-ban a legcéltudatosabban manőverezett Turenne-nel szemben, és hadjárata nagy hadászati sikerrel zárult. Műveiben egyáltalán nem dicsőítette a manővrírozást, sőt a döntő, nagy csatáról szinte nosztalgiával beszélt, és azt minden esetben ajánlotta, amikor a háború egészét tekintve előnnyel járhat. Mindenesetre műveiben számos olyan kijelentés található, melyekben az elemekre és más nehézségekre bízta az ellenség elverését. Egy helyen például ezt írja: „Kerüljük a csatát..., ha az ellenség katonái nem bírják a fáradságot..., ha betegség ütött ki sorai között, vagy remélhetjük, hogy az ellenséges hadsereg az időjárás megváltozása vagy az ellátásban bekövetkezett változások miatt kénytelen elhagyni állását, vagy ha pénzen és élelemben hiányt szenved.⁶⁵ Azonban igen sok ilyen kijelentés található Zrínyinél is. A *Vitéz Hadnagyban* olvashatjuk: „Az éhség és szomjúság rontja el a hadakat, inkább hogyszem az erő... ha... az ellenségre ezzel hadakozhatol, igen jó, mert minden győzelem hasznos, de leghasznosabb az, aki kár nélkül esik, az esik pedig kár nélkül, a kit fegyver nélkül vihetsz véghez; ez pedig az éhség és szomjúság”.⁶⁶ Tehát ebben a kérdésben sincs különbség a két író között.

4. A hadműveleti célok jelentéktelensége. A bécsi udvarban kevesen voltak, akik jobban sürgették volna a törökkel való leszámolást, mint Montecuccoli. A török háború gondolatát szóban és írásban terjesztette, ezt tartotta a Habsburg-ház legfőbb hivatásának. És, amint láttuk, nem akármilyen tessék-lássék kicsinyes hadjáratra gondolt, hanem a török hatalmának végleges megtörésére irányuló nagy háborúra. Akár Zrínyi is írhatta volna ezeket a sorokat: „A halálnál is nehezebb elviselni a török zsarnokságát... A leigázottak példája fájdalommal tölti el az ember szívét és könnyeket fakaszt. Felülni az édesen hangzó ígéreteknek és engedni elámitani magunkat, hogy csak enyhe adó fizetéséről van szó, nem más, mint nyitott szemmel aludni. Itt csak győzni lehet, vagy nyakunkat igába hajtani, középút nincs. Ezért jobb méltón ellentállni és egyenlő hadsereggel szembeszállni, mint megadni magunkat.”⁶⁷

5. A csaták elkerülése. Erről Montecuccoli műveinek elemzésénél több alkalommal volt szó. Amint láttuk, nem elvileg ajánlotta a csata kerülését. Mindenesetre, ha a háborús célt csata nélkül is el lehet érni, a csatakerülést ajánlja. Azonban Zrínyi is pontosan ezen a véleményen volt: „Az kapitánynak nem kell mindjárt a harcrul gondolkodni, hanem minden módot előbb próbálni mást, hogy az ellenséget megverhesse, avagy éhséggel, avagy más csalárdsággal, mert a harc nagy szerencsével jár; a szerencse bizonytalan.”⁶⁸

6. A hadjáratok céltalansága és eredménytelensége. Amint láttuk, a korban a hadviselés tárgyi körülményeiből eredt a háborúk „céltalansága”. Nem a „metodizmusból” fakadt; metodizmussal vagy anélkül, a háborúknak szükségképpen így kellett lefolyniuk. Hogy Magyarországon ez a kérdés élesebben vetődött fel, és hogy a 17. századi, valamint a Rákóczi-kori magyar közvélemény lenézte a

⁶⁵ *Ausgewählte Schriften*, 1, 165. o.

⁶⁶ *Vitéz Hadnagy*, 58. aphorisma

⁶⁷ Montecuccoli: *Della guerra col Turco in Ungheria*, Lib. III., Cap. XXV.

⁶⁸ *Vitéz Hadnagy*, 79. aphorisma

lassúnak látszó nyugati reguláris hadviselést, annak oka a nagy váradalom volt, amit a magyarság a nyugati segítséghez fűzött. Az 1661-1664. évi háború dicstelen lefolyása általában mély lenézést váltott ki a magyar közvéleményben a reguláris hadviseléssel szemben. Arra nézve azonban, hogy a császáriakat eljárásukban valamilyen hibás elmélet vezette volna, és ezt a magyarok egy másik elmélet alapján kritizálták volna – nincs adatunk. Hogy a magyar nemesség egyedül üdvözítőnek „a magyaros” portyázást tartotta, az nem elvi állásfoglalásból, nem valaminek a tudásából, hanem éppen a nemtudásból származott. Hiszen a portyázó taktika lényegénél fogva a döntést kerülő, kifárasztó stratégia eszköze, mely célját nem a csatával, hanem csipdeséssel, apró rajtaütésekkel oldja meg. És ez ellen senki nem hadakozott élesebben, mint Zrínyi. És a császári hadak eredménytelen hadjáratainak nem valamilyen helytelen hadtudományi elmélet volt az oka, hanem a bécsi udvarnak Európa-szeretete közismert tehetetlensége és balkezessége. És kevesen kritizálták ezt élesebben, mint éppen Montecuccoli.

A metodizmusnak Rónai-Horváth által megadott ismérveit sorra véve tehát Zrínyi és Montecuccoli között teljes megegyezést találunk. Ezen túlmenően azonban a nagy török háború konkrét kérdéseiben is egyeznek véleményeik. Láthattuk, hogy a török kiűzésének alapfeltételét Montecuccoli az állandó hadseregben látta éppúgy, mint Zrínyi, aki a *Török Áfumban* fejti ki az állandó hadsereg szükségességét éppen a török kiűzése miatt. Mindketten hangsúlyozták a háborúhoz szükséges pénzügyi eszközök előteremtésének fontosságát. Montecuccoli, éppúgy, mint Zrínyi, támadóan és a döntő csata megvívásával képzelte el a török hatalmának megtörését. Sőt, még az általános európai politikai helyzet értékelésében is sok tekintetben megegyezett véleményük. Így Montecuccoli szükségtelennek tartotta, hogy külhatalmak adjanak segítséget a török kiveréséhez. Különösen a német birodalmi segélyről nem tartott sokat. Zrínyi is így látta a kérdést.⁶⁹

A magyar hadtörténeti kutatás általában azt tartja, hogy alapvető különbség volt Montecuccoli és Zrínyi között a török elleni nagy háború hadműveleti irányának megválasztása tekintetében; Montecuccoli a Duna mentén tervezte a háborút, míg Zrínyi az általa sokkal hatásosabbnak vélt Dráva-irányt választotta volna. Amennyiben ez így volt, feltétlenül Montecuccolinak kell igazat adnunk. A magyarországi hadszíntéren felbecsülhetetlen értékű utánszállítási vonal volt a Duna. Azzá tették a rossz útviszonyok és az is, hogy központi helyzete miatt nemcsak Magyarország, hanem az osztrák örökös tartományok, a Német Birodalom területéről is rajta érkezhettek ide legkényelmesebben, leggyorsabban és legolcsóbban katona, lőszer, élelem és minden más, a háborúhoz szükséges anyag, valamint felszerelés. A felsza-

⁶⁹ Montecuccoli a *Della guerra col Turco*ban nyilatkozik úgy, hogy nincs szükség német birodalmi segítségre (Lib. III, Cap. XLIV), Zrínyi a *Török Áfumban* (Zrínyi Miklós *Hadtudományi munkái*, 376. o.). Tudjuk, hogy a török kiűzése jelentős birodalmi segítséggel ment végbe. Mindazonáltal Zrínyi és Montecuccoli véleményét nem lehet egyből elvetni, ugyanis a birodalmi hadvezérrel és csapatok rendkívül módon megnehezítették a hadműveletek vezetését, mivel csak vonakodva fogadták el a Bécsből jövő utasításokat, és általában kétségbe vonták a császár által kinevezett hadvezér autoritását. Ez sokszor bénítóan hatott a hadműveletekre. Sokkal többet ért volna, ha a segélyt pénzben adják, melyen Bécs zsoldosokat fogadhatott volna fel. Erre azonban éppen a német birodalmi rendek ellenállása miatt nem kerülhetett sor. Másik oldalról azonban az is kétségtelen, hogy tekintve a bécsi udvarnál elburjánzott korrupciót, nem biztos, hogy a segélypénzeket rendeltetésszerűen használták volna fel. Lásd I. rész, 513. o.

badító háború döntő hadjáratái mind a Duna mentén folytak. Nehezen tételezhetjük fel, hogy mindez elkerülte volna Zrínyi figyelmét. Egyébként is ebben a kérdésben a magyar hadtörténetírás pusztán csak feltevésekre van utalva, mert olyan kijelentés, mely szerint a Dráva-irány lenne a hatásosabb, nem maradt fenn Zrínyitől. A kutatókat az eszéki vállalkozás iránya téveszti meg, azonban láttuk az előadottakból, hogy e vállalkozás célja korántsem a török kiűzése volt, még előkészítésként sem fogható fel ahhoz, hiszen csupán Kanizsa ostromának megkönnyítését célozta.⁷⁰

Amaz állításunkat, hogy Zrínyi és Montecuccoli között hadtudományi elvi ellentét nem volt, cáfolni látszik Zrínyinek 1662-ben Montecuccoli ellen írt röpirata. Ebben, amint tudjuk, válaszolt Montecuccoli magyargyalázó iratára, és őt teszi felelőssé az 1661. évi hadjárat balsikereiért. A röpiratban valójában található olyan részek, melyek arra mutatnak, hogy Zrínyi egy külön hadtudomány elvi síkjáról bírálja Montecuccolit, és hogy elvi különbségeket lát a császári vezér és a magyarok hadvezetése között. A röpirat lehetőséget nyújt arra, hogy úgy tekintessék, mint a metodizmus–antimetodizmus ellentét tudatos kifejtése. A magyar hadtörténeti kutatás ezt a lehetőséget bőven kihasználta, de ki is kellett használnia, mert ezen kívül semmilyen más adattal nem rendelkezik arra nézve, hogy Zrínyi valójában hitt volna a két egymással ellentétes hadtudomány létezésében. Épp ezért elsőrendűen fontos, hogy a kérdéses részeket megvizsgáljuk. Ezt írta Zrínyi: „Mi magyarok nemigen értjük módját, hogyan kell az ütközetet napról-napra halogatni; megtorlás nélkül nézni az ellenség dúlását; inkább a hazát, mint az ellenséget pusztítani; ...Kitűnően értekezel az ütközetről is, de annyi nehézséget s annyi megfontolásra érdemes körülményt sorolsz fel, hogy soha el nem foglalhatták volna, sem meg sem védhették volna Magyarországot a hajdani nagy vezérek és magyarjaink, ha minderre tekintettel lettek volna. Minthogy azonban hozzánk is behatolt a «soha meg nem ütközni» titkos tudománya; el is vesztettük Magyarország nagy részét.”⁷¹ Tehát pontosan arról van szó, amit Rónai-Horváth a metodizmus legfőbb jellemzőjének tart, tudniillik a csata aggodalmas kerüléséről. Mi más ez, mint a metodizmus–antimetodizmus ellentétnek elvi kifejtése? Meggondolandó azonban, hogy itt az ország elvesztését a döntő csata állandó kerülésének tulajdonítja, holott, ami szerinte ezt az elvesztést elindította, a mohácsi katasztrófa, éppen a csata kereséséből származott, ezt írja a *Vitéz Hadnagy*ban: „Adta volna Isten, hogy Cardinális Julianus és Tomori Pál vagy hogy kalastromokban maradtak volna vagy hogy különböztetni és változtatni tudták volna a hadi értelmet, és mikor nem kellett, nem harcoltak volna, hanem más módot találtak volna, amely nem lett volna olyan kétséges! – Ép volnál most ország, s nem nevetnének bennünk idegenek”. És még sok helyen kárhoztatja Moháccsal kapcsolatban a csata mindenáron való keresését. Tehát ellentmondás van a röpirat és Zrínyinek más helyeken tett kijelentései között. Mindehhez még azt kell hozzávennünk, hogy nem Montecuccolit terhelte a felelősség az erdélyi hadjárat katasztrófájáért. Amint láttuk, ezt az erdélyiek is tudták, és egyáltalán nem kárhoztatták Montecuccolit. Szinte elképzelhetetlen, hogy az egyébként olyan kitűnően tájékozódott Zrínyi egy évvel az események után ne ismerte volna a hadjárat

⁷⁰ Lásd a 16. sz. jegyzetet.

⁷¹ Zrínyi Miklós *Hadtudományi munkái*, 415. és 417. o.

lefolyásának valóságos körülményeit. Feltehetően politikai okokból bélyegezte meg Montecuccolit; nem szabad engedni, hogy az erdélyi események feletti nagy nemzeti felháborodás lángja kialudjék, sőt még jobban diszkreditálni kell Bécs politikáját. Magát Bécszet támadni nem lehet, így a célpont Montecuccoli. Máskor a legélesebben támadja a nemesi közvéleménynek a reguláris taktikával szemben tanúsított lenézését és értetlenségét, most pedig teljesen e közvélemény szájaíze szerint beszél, és a politikai cél érdekében erre az általa oly sokszor ostorozott tudatlanságra apelál. A kutatások mai állása mellett nem lehet egészen pontos választ adni arra, hogy mik voltak Zrínyi elképzelései a röpirat megírásánál; egy azonban már ma is kétségtelen: nem fedí alapvető stratégiai felfogását, és nem tekinthető a Montecuccolival szembenálló „antimetodista” hadtudomány elvi kifejtésének.

Ezt támasztja alá az is, hogy a sikertelen kanizsai ostromnak és Zrínyi-Újvár elestének körülményeit ismertető, 1664. évben írt emlékiratában nem találunk semmi olyat, ami eme hadtudományi elvi különbségre utalna. Ha valahol, akkor itt kellett volna kifejtenie a két hadtudomány létéről való elméletét, azok elvi és gyakorlati különbségeit, és ezen az alapon kellett volna elmarasztalni Montecuccolit és a többi generálist. Ez annál is inkább így van, mivel végül is személyi felelősséget kellene tisztázni, s ilyen esetekben a személyi argumentáció mindig gyanús, ahogyan ezt maga is kijelenti.⁷² Tehát most saját érdekében is ki kellene fejtenie a két hadtudomány különbségeit. Ezenkívül királyához intézi szavait, akitől végső soron függ a török háború; figyelmeztetnie kellene, hogy hadvezérei helytelen elmélet alapján járnak el. Erről azonban szó sincs az emlékiratban; ahány okot felsorol, egy sem elvi természetű, hanem gyakorlati: a rossz ellátás, a csapatok késői gyülekezése, a hadvezérek rosszindulata, stb. Montecuccoli, Hohenlohe, Sparr és a többi nem valamilyen rossz elmélet megtévedt képviselői, hanem természetükénél fogva habozó, tétlenkedő emberek, egyszóval: rossz hadvezérek.

3. Montecuccoli és a magyarság ellentéte

Mindezek után feltételezhető, hogy Montecuccoli sem hadtudományi elvi síkon támadja Zrínyit. Ez így is van. Visszaemlékezéseiben Zrínyiről általában mint tapasztalatlan, szenvedélyes, képzetlen katonáról ír, és szó sincs róla, hogy valamilyen külön hadtudományt tételezne fel nála.⁷³ Zrínyi ellen emelt vádjai nemcsak azért érdekesek, mert kiindulását alkotják a Zrínyit elítélő osztrák és német felfogásnak, hanem mindenekelőtt a bennük rejlő tendencia miatt. Ez a tendencia pedig a vasvári béke igazolása és a magyarok vádolása az 1661–1664. évi háborúban tanúsított magatartásukért és a katonai műveleteket akadályozó ellenállásukért. Montecuccoli visszaemlékezéseit 1670-ben kezdte írni, tehát abban az időben, amikor a Wesselenyi-összeesküvés megtorlásaként Bécs terrorja dühöngött Magyarországon. Igazolni kellett ezt a terrort, melynek egyébként fő sugalmazója volt a császárnál,⁷⁴

⁷² Uo. 424. o.

⁷³ *Ausgewählte Schriften*, III, 343., 377. és IV, 120. o.

meg kellett fosztani a magyarság felkelését minden erkölcsi és jogi alapjától. Éppen ezért minden felelősséget a nemzetre, elsősorban Zrínyire kellett hárítani. Közismert volt, hogy a magyarság azért lázadt fel, mivel a vasvári béke bebizonyította, hogy Bécs nem tudja és talán nem is akarja felszabadítani Magyarországot. A feladat tehát: bebizonyítani, hogy a háború balsikereiért és magáért a vasvári békéért is a magyarság a felelős. A bécsi tanácsosok ugyan rengeteg baklövést követtek el – és ezeket egyáltalán nem titkolja Montecucoli –, azonban Lipót császár személye biztosíték volt arra nézve, hogy Bécs komolyan vette a török háborút, de minden jó szándék megbukott a magyarok fékezhetetlenségén, németgyűlöletén, sőt kimondott ellenállásán. Ezért van, hogy az 1661. évi erdélyi hadjárat leírásánál nem emlékezik meg arról, hogy Bécs tiltotta el a csatától. Ha megírja, döntő adatokat szolgáltatott volna a magyarok igaza mellett. Mikor Zrínyiről van szó, nemcsak elhallgat tényeket, hanem el is ferdíti azokat. És érdekes, hogy ugyanazon tényekről és eseményekről utólag másként nyilatkozik a nyilvánosságnak szánt visszaemlékezéseiben, mint az események idején írt magánleveleiben. Így visszaemlékezéseiben Zrínyi-Újvárról csak a lekicsinylés hangján tud írni, ezzel szemben egy 1661-ben írt levelében elismerően emlékezik meg róla.⁷⁵ Az eszéki vállalkozást visszaemlékezéseiben felesleges, időt, embert és pénzt elfecsérlő vállalkozásként jellemzi, viszont az események idején szinte lelkesülten ír róla, és szükségesnek látja, hogy Zrínyi visszavonulását más irányokban végrehajtott diverziókkal biztosítsák.⁷⁶ Utólag Kanizsa ostromát élesen elítéli, viszont az ostrom kérdéséről tartott haditanácsi tárgyalásokról írott naplójegyzeteiben nem említi, hogy ellenezte volna a tervet.⁷⁷ Mindenesetre teljesen valótlannal állítja, hogy Kanizsa sikertelen ostroma miatt helyeződtek át a hadműveletek a Dráva–Duna hadszíntérre, pontosabban, hogy ezért Zrínyi lett volna a felelős. Hiszen tudta – tudnia kellett –, hogy az ostrom azért nem sikerült, mivel Bécsben nem tudtak határozni, és emiatt értékes idő veszett el.

Tulajdonképpen mindazon vádak, melyekkel az osztrák történetírás Zrínyit és a magyarokat illeti, fellelhetők már Montecucolinál. Nem sértett hiúsága tette azonban a bécsi magyarellenes irány egyik legtudatosabb képviselőjévé, hanem elsősorban és lényegileg katonai és politikai koncepciója.

Katonai koncepciója azonban nem valami külön hadtudományból eredt. Sőt, a Zrínyivel való ellentéte „a” hadtudományból, az egy és oszthatatlan hadművészetből származott. Tudvalevő, hogy valamely háború katonai tervének megalkotásá-

⁷⁴ 1670-ben Lobkowitz elleni feljelentésében arra hivatkozik, hogy a Magyarország ellen követendő eljárás tekintetében mindig azon a véleményen volt, hogy „szabad utat kell engedni a fegyvereknek”, és ellenezte a „lázdókkal” való tárgyalást. All'Imperatore in voce. Német fordítását közli Veltz: *Ausgewählte Schriften*, III, 393. o.

⁷⁵ Például a *Della Guerra col Turco*ban „teljesen jelentéktelen” erődnek nevezi Zrínyi-Újvárat, melynek építése rossz volt, elhelyezése szintén: Lib. II., Cap. XLVI. Viszont 1661. júl. 9-én a brandenburgi választóhoz írt levelében elismeréssel emlékezik meg a várról, és kiemeli, hogy az veszélyezteti és „blokkírozza” Kanizsát. Marczali: *Regesták a külföldi levéltárakból*, 217. o.

⁷⁶ Montecucoli: *Della guerra col Turco in Ungberia*, Lib. II., Cap. XL, XLI és XLII. A Thaly Kálmán által a *Századok* 1883-as évfolyamában közölt levelek (685–688. o.) hangja határozottan pozitív. Thaly félreértette a leveleket, és azokból, mivel bennük a „cavalcade” kifejezés előfordul, lekicsinylést olvasott ki Montecucoli részéről. Azonban tudni kell, hogy a kifejezés a korban még komoly lovas vállalkozást jelentett, és csak később használták „lovas parádé”, „lovas kirándulás” stb. értelemben.

⁷⁷ *Ausgewählte Schriften*, IV, 110skk.

nál, a hadvezér mindenekelőtt a politikai vezetés által megszabott feladatot veszi figyelembe. Így teljesen természetes, hogy két egyforma képességű és ugyanazon hadászati elveket valló hadvezér egészen más megoldásra jut más és más feladat esetén. Zrínyi és Montecucoli között a török elleni nagy támadó háború katonai tervét illetően azért nem lehetett alapvető különbség – legalábbis a kutatások mai állása mellett ilyen különbségről nem tudunk –, mivel az alapfeladat – persze alapvetően más politikai perspektívában – mindkettőjük számára Magyarország egész területének visszafoglalása volt. Azonnal kiütözött azonban a különbség, mihelyt a feladat nem a török kiűzése, hanem az ország megvédése volt. A megvédendő országon ugyanis egészen mást értettek Bécsben, mint Magyarországon. Bécs számára az ország határa a Lajtánál húzódott, míg a magyarok számára a Balatonnál és a Muránál. Ez a megkülönböztetés azonban távolról sem Montecucoli találmánya, hiszen a 16. század vége óta a bécsi stratégia hallgatólagos alapelve volt. Ő pusztán csak megfogalmazta, nyersen és félreérthetetlenül kimondta. Amikor a defenzív háború lehetőségeit vizsgálja, Magyarországot előtérnek, *campo sicuronak*, tehát biztonságos térnek, sőt játéktérnek tekinti, olyan területnek, mely alkalmas a császári hadak felvonultatására, mozgatására, ahol a törököt fel lehet tartani, ki lehet fárasztani vagy döntő csatában meg lehet verni, de amelynek önmagában semmi jelentősége nincs; aszerint tartják meg vagy adják fel, ahogyan a körülmények éppen megkívánják. Amikor az „ország” védelméről beszél, ezen az országon csak a Lajtán túli területeket érti.⁷⁸

Miután azonban a hatvanas években a jelek azt mutatták, hogy véget ért a török politikának aránylag békésebb korszaka, és a Porta újabb nyugati hódítások tervével foglalkozik, a másik oldalról pedig bebizonyosodott, hogy a Habsburg-ház erejéből legfeljebb csak arra telik, hogy Bécsset megvédje, de arra már nem, hogy megállítsa a törököt a királyi Magyarország határain, ez a koncepció örökös csatatérré változtatta volna az országot. Egészen természetes, hogy Zrínyi ezt nem fogadhatta el.

Úgy tűnik fel, hogy Montecucoli politikai felfogását is a katonai szempontok határozták meg. Mint katona, aki hajlamos az egyszerű, közvetlen megoldásokra, és akiről Hantsch osztrák történész is megállapította, hogy nem volt érzéke a bonyolult magyarországi viszonyok megértéséhez⁷⁹, azért ítéli el a magyarok ragaszkodását szabadságukhoz, a magyar rendi viszonyokat, az „egymásnak ellentmondó

⁷⁸ „Annyit hódítsunk, hogy a hadsereget egészben vagy részben eltarthassuk és a határ menti várakat és védőműveket fenntarthassuk, melyek megbízható teret adnak nekünk ahhoz, hogy a hazában nyugodtan élhessünk.” Montecucoli: *Della guerra col Turco*, Lib. L., Cap. XLIV; meg kell jegyezni, hogy a „megbízható tér” a végvár vonal és az osztrák határ közé eső Magyarország, a „haza” pedig Ausztria, ami kétséget kizáróan kiderül, amikor a magyaróvári állásról ír, melynek szerinte többek között az az előnye, hogy „ha az ellenség be akar nyomulni az országba, szembe nem tud, mert ott áll a repülő tábor és védi.” Uo. Lib. III., Cap. LVII. Az ország, a haza tehát Montecucoli számára a Lajtánál kezdődik. Végül, mikor a törökkel megvívandó nyílt csata kérdését vizsgálja, a csata ellen szóló érvek egyikét így fogalmazza meg: „Balszerencse esetén (tehát ha a császáriak vereséget szenvednek) egész Magyarország fellázadhat, és a háború színtere és terhe azonnal áthelyeződik az örökös tartományokba.” Uo. Lib. III., Cap. LXXIII. Hogy Magyarország Bécs katonai terveiben csak mint előtér szerepelt, már a régebbi magyar történetírás is felismerte: Angyal Dávid: I. Lipót kormánya. *Budapesti Szemle*, 1886, 98. o.; Acsády i. m. 157–158. és 411. o.; Széchy Károly: *Gróf Zrínyi Miklós*. Budapest, 1902, V, 27. o. Ezt a tényt már a legújabb osztrák történetírás is ismeri: Hantsch: *Die Geschichte Österreichs*, II, 30. o.

⁷⁹ Uo.

törvényeket” és általában mindent, amit itt lát, mivel veszélyezteti a katonai előtér nyugalmát, az itt állomásozó katonaság biztonságát és az örökös tartományok védelmére folytatott hadműveleteket. És ha enyhítést javasol a Magyarországon alkalmazott rendszabályok tekintetében – mert ez is előfordul írásaiban, méghozzá nem is ritkán –, ezt is csak az előtér nyugalma miatt teszi, mivel attól tart, hogy a lehetetlen zaklatásokkal és a mértéktelen adóztatással a zendülésbe és a török karjai közé kergetik az országot.⁸⁰

Írásait olvasva feltűnik, hogy igen alapos műveltsége mellett is mennyire egysíkú politikai felfogása. Ebben talán annak is része van, hogy alapjában véve gyökeretlen, hazátlan; számára Ausztria a kenyéradó ország, melyhez az anyagi érdekeken kívül egyedül a dinasztia iránti kétségtelen lojalitása fűzi. Írásaiban nyomát sem találjuk annak, hogy bármilyen érzelmi szál is fűzné az osztrák néphez, az uralkodó osztályt pedig kimondottan lenézi és megveti tudatlanságáért, hanyagságáért és kapzsiságáért. A nemzetközi zsoldos típusa, aki súlytalanul lebeg a szolgálatait igénybevevő társadalom felett. Politikai világnézetét nem a vérségi, érzelmi és kulturális hovatartozás szabja meg, hanem egyedül és kizárólag a katonai, a szakmai, a technikai szempontok. Politikai érdeklődése ebben a kérdésben foglalható össze: mit tud nyújtani a politika a hadvezetés számára? Tulajdonképpen így vált az abszolútizmus hívévé is, mivel meggyőződése szerint egyedül a rendi anarchiát megszüntető erős központi kormányzat tudja megteremteni az előfeltételeket a hadakozáshoz.

Igy egészen érthető, hogy a Zrínyivel szembeni katonai ellentéte is végül politikai ellentété szélesedik. Nem valószínű, hogy ismerte volna Zrínyi írásait, de annak minden tette, minden lépése valami olyant sejtetett benne, hogy itt jóval többről van szó, mint politikailag dilettáns főuraknak jó szóval, pénzzel, birtokadományozással vagy brutális erőszakkal leszerelhető szervezkedéséről és erkölcsileg is kifogásolható magatartású nagyurak kalandos vállalkozásáról. Mintha ösztönszerűen megérezte volna, hogy az igazi ellenfél, a Habsburg-abszolútizmus igazi ellenlábasa nem a rendi Magyarország, nem a feudális anarchiát konzerváló Wesselényi-összeesküvés, hanem Zrínyi nemzeti abszolútizmusának programja. Talán éppen ezért foglalkozik írásaiban oly keveset a felségárulási perben véleménye szerint jogosan elítélt Wesselényivel és társaival, míg majdnem egy évtizede halott, és az összeesküvésben részt nem vett, formálisan nem vádolható Zrínyi elmarasztalására minden alkalmat megragad, és vele kapcsolatban a tények elferdítésétől sem riad vissza.

Végeredményben tehát a Zrínyi–Montecuccoli ellentét pontosan fedi a 17. századi magyar–Habsburg ellentétet. És ez az ellentét nem személyi motívumokból, nem a német–magyar gyűlölködésből, nem is a Habsburgoknak abból az állítólagos mefisztói elgondolásából fakadt, hogy azért hagyták volna a török kezén az orszá-

⁸⁰ Ezt írja Magyarországról: „Ez az ország nem tarthat fenn több segélycsapatot anélkül, hogy ne roppanna össze, valamint zavar és rendetlenség ne kerítene hatalmába.” Montecuccoli: *Della guerra col Turco in Ungberia*, Lib. III., Cap. LV. Más helyen azt írja, hogy nyílt csatával kell megrövidíteni a háborút, hogy szükségtelessé váljék a hadsereg huzamos fenntartása, melynek terhei „a mi országunkat kimerítik, a magyarokat pedig nyomorba döntik”. Uo. Lib. III., Cap. LXXIV; az udvari kamaránál uralkodó viszonyokat ostromozó emlékiratában ezt olvashatjuk: „A katonák [tudniillik a császári zsoldosok] ahelyett, hogy az országot [tudniillik Magyarországot] védelmeznék, kiszípolozzák, és az, két tűz között, a török és a mi katonáink között, a török karjaiba veti magát.” Mal Governo della Camera Aulica, 1613. július. Német fordítását közli: Veltz: *Ausgewählte Schriften*, 111., 391.

got, hogy kifosztva, legyengülve, elvérezve könnyebben válhassék majd Ausztria zsákmányává, de nem is hadtudományi elvi nézeteltérésekből eredt. Ha így lett volna, talán remélni lehetett volna, hogy türelemmel, belátással, kölcsönös jóakarattal és bölcsességgel meg lehessen szüntetni az ellentét okait. De nem így volt, mivel az ellentétek sokkal mélyebben gyökereztek. Ami a katonai ellentéteket illetik, ezek létalapjában érintették mindkét országot; Magyarország mint katonai előtér elengedhetetlen volt Ausztria védelme szempontjából, de ez a szerep végpusztulással fenyegette a magyarságot. Nemzeti létünk érdekei követelték, hogy ne fogadjuk el ezt a koncepciót.

Mindebben a magyar és osztrák, valamint részben a szomszéd népek történetírása is homlokegyenest ellenkező véleményen van. Sajnos a magyar történetírás nem a legjobb módon védte igazát. Amint láttuk, az egész kérdéscsomó legfontosabb részét jelentő Zrínyi–Montecuccoli vitában érveink sok tekintetben provinciálisak és tudományosan tarthatatlanok. Minden olyan törekvés, mely Zrínyit úgy akarja igazolni és felemelni, hogy Montecuccolit eltávolítja a hadtudomány Pantheonjából, reménytelen igyekezet. De nincs is szükség erre. Egyrészt láthatuk, hogy Zrínyi és Montecuccoli között nincs hadtudományi elvi ellentét, másrészt pedig, ami a katonai írói működésüket illeti, egy színvonalon állnak, sőt az írói kvalitásokat, a stílus elevenségét, a gondolatfűzés eredetiségét és a megvalósítandó feladat nagyságát tekintve – tudniillik a magyar hadtudománynak szinte előzmények nélkül való megalapozása – Zrínyinek kell a pálmát odaítélnünk.⁸¹ A különbség közöttük mindössze az, hogy Zrínyit fiatalon bekövetkezett halála megakadályozta abban, hogy Montecuccolihoz hasonlóan kora hadtudományának teljes rendszerezését adja – tudjuk, hogy ez a szándék megvolt benne –, és az, hogy hadvezetési és írói, alkotói szempontból általában sokkal kedvezőtlenebb körülmények között élt. Végül is nem szabad elfelejtenünk, hogy Montecuccoli mögött a nagy Habsburg Birodalom állott, és működésének színtere úgyszólván egész Európára kiterjedt, míg Zrínyi kifejlésének és működésének néhány megyényi terület korlátai szabtak szűk határt.

⁸¹ Montecuccoli stílusa hallatlanul nehéz, bonyolult, sokszor homályos, amit mi sem jellemez jobban, mint hogy német, francia és latin fordítóinak egyike sem tudott a feladattal maradék nélkül megbirkózni, sem a szövegűség, sem pedig az értelem szempontjából. Ha az eredeti szöveget és a fordításokat összeveti az ember; a legértékesebb megoldásokkal és értelmezésekkel találja magát szembe. Montecuccoli olvasását nagymértékben megnehezíti az is, hogy bár megállapításainak helyességéhez nem fér kétség, azonban ezek legtöbbször valójában csak megállapítások, pusztán tényközlések, és nem érződik rajtuk a problémamegfejtés izgalma, ami oly élvezetessé teszi Zrínyi stílusát. Zrínyi és Montecuccoli nem mást mondtak, hanem másként mondták el ugyanazon dolgot.

Jeremy Black

Hadügyi forradalom? Az 1660 és 1792 közötti időszak tanúsága

Az 1560 és 1660 közötti időszak hadügyi forradalmának fogalma hasznosnak bizonyult, mivel olyan elméleti keretet jelentett, amelyben a kora újkori hadviselést elemezni lehet. A leíró bemutatással szemben egyszerre tárgyalja a változás és annak ellentéte, az állandóság központi kérdéseit, illetve a változás okait és következményeit. Ez a fogalom azért is alapvető, mert jellegzetesen katonai kérdéseket vizsgál, különösen a taktikát és a kiképzést, oly módon, hogy egyértelműen kifejezte azok szélesebb, a kormányzati és a politikai fejlődést is érintő hatásait. Ez igen fontos volt, mert a katonai újítás és az „államfejlődés”, de legalábbis a politikatörténet kapcsolatát az államok közötti vetélkedés katonai vonatkozásainak hagyományos bemutatásával párhuzamosan kell elemezni.

A hadügyi forradalom tétele továbbá jól illeszkedett az „államfejlődésnek” az 1950-es, 1960-as, majd 1970-es években folytatott vizsgálatához. Ez a vizsgálat a kényszerítő erőre helyezte a hangsúlyt, és ezáltal a központi kormányzatok rendelkezésére álló fegyveres erők minőségi és mennyiségi fejlődésére összpontosított, illetve arra, hogy ennek következtében ezek a kormányok miként tudtak abszolút rendszereket kiépíteni. Az 1980-as években azonban az abszolutizmus és a kora újkori európai államfejlődés egyaránt új meghatározást nyert, például William Beik *Absolutism and Society in Seventeenth-Century France* (Abszolutizmus és társadalom a 17. századi Franciaországban. Cambridge, 1985) című művében. Szakítottak a kényszerítő erő hangsúlyozásával, és helyette inkább a konszenzust emelték ki, legalábbis az elitek szintjén. Ennek jelentős hatása van a kora újkori hadtörténet tanulmányozására, mert nem egyszerűen a katonai változtatások céljának átértelmezésére van szükség, hanem azok egész folyamatát újra kell értékelni. Jól látható, hogy a hatékonyabb katonai erők nem annyira az állam mindenhatóságát, sokkal inkább a korona és az elit együttműködését tükrözik.

A kora újkori hadügyi forradalom fogalmának használatát nagyban előmozdította Geoffrey Parker a *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800* (A hadügyi forradalom. Katonai újítás és a Nyugat felemelkedése, 1500—1800. Cambridge, 1988) című művével. Parker ugyanis hihetetlen széleskörű tudáson alapuló éleselméjűséggel helyezte el az európai fejleményeket a „Nyugat felemelkedésének” világméretű összefüggésében, noha ő maga is kifejtette, hogy az katonai értelemben messze nem volt egyértelmű folyamat. Parker munkája azért is értékes volt, mert a Nyugat felemelkedésével foglalkozó tanulmányok meglehetősen leegyszerűsítő gazdasági okfejtést alkalmaztak, ami elhanyagolta a katonai tényezőket, vagy csupán egyéb hatalmi viszonyok függvényeiként kezelte őket – így

például Immanuel Wallerstein tétele a kizsákmányolt területek kapcsolatának *Új világrendjéről* (1974, 1980).

Saját munkám készítése során – *A Military Revolution? Military Change and European Society 1550–1800* (Hadügyi forradalom? Katonai változás és európai társadalom 1550–1800. London, 1991) – az 1660 utáni időszakok foglalkozva az volt a benyomásom, hogy korábban ezt az időszakot nem csupán a minőségi és a mennyiségi változások eseménytörténete, hanem e fejlemények jelentősége szempontjából is elhanyagolták. A leginkább *ancien régime* néven ismert korszak vizsgálata egyaránt fényt derít az azt megelőző évszázadra, illetve a későbbi forradalmi és napóleoni háborúkra is 1792 és 1815 között. Ha a változás és a folyamatosság témakörét vizsgáljuk az 1560–1660 és az 1792–1815 közötti időszakok tanulmányozásakor, akkor alapvető fontosságú az *ancien régime* hadviselésének tanulmányozása, mivel gyakran emlegetik az ezekben a periódusokban lezajlott változást olyan félrevezető fogalmakkal együtt, mint az *ancien régime* hadviselésének lomhasága, döntésképtelensége és óvatossága.

E fogalmak szerepeltetése csupán része annak az általános jelenségnek, hogy a történetírás nem vesz tudomást az *ancien régime* változásairól. Ez egyrészt magának a korszak meghatározásának, továbbá a használt terminológia mögöttes értelmezési szintjeinek köszönhető.¹ Egyszerűen megfogalmazva: az általános felfogás szerint a 17. század közepének válságát az abszolutista államok és társadalmak megjelenése oldotta meg, és e megoldás tartóssága az *ancien régime* alapvető eleme lett, amíg azt nem fenyegette egy új általános válság a 18. század végén.²

Ezáltal a katonai változások időrendjéhez szemlátomást az általános politikai időrend társul, jóllehet a kettőt soha nem kísérelték meg összhangba hozni. Ez az értékelés azonban vitatható. Ha az *ancien régime* értelmezése politikai és katonai értelemben egyaránt túlzottan merev, akkor a nagy változásokat a 18. század végén kell keresni és megindokolni. Fordítva pedig, ha a hangsúly az *ancien régime* vagy a kora újkor rugalmasabb, mozgékonyabb vagy képlékenyebb vonására kerül, akkor nem kevésbé szükséges a változásra és a változás 18. század végi okaira összpontosítani.³

Ezt a rugalmasságot bizonyítja az is, hogy a kora újkor hadügyi forradalom új meghatározást igényel. Egyetlen forradalom gondolatának alkalmazása helyett (ez Roberts tétele) pontosabb az a megállapítás, hogy ha a kora újkor változásokat forradalomként lehet meghatározni, akkor két „forradalom” volt – az első a 15. század végén és a 16. század elején, a második pedig körülbelül az 1660 és 1720 közötti időszakban. Az elsőt jól mutatta be Parker, aki a tűzfegyverek és a *tracé italienne* (olasz rendszer) jelentőségét hangsúlyozta. Azonban nem tudott elszakadni Roberts tételétől, és nem vizsgálta az 1660 utáni időszakot, ezért azt a félrevezető benyomást keltette, hogy Roberts tétele fenntartható és bővíthető azáltal, hogy a korábbi idősakra teszi a hangsúlyt. A 17. századi hadviselés elemzéséből viszont kitűnik,

¹ Köszönöm Matthew Anderson, Michael Hill, Geoffrey Parker, John Plowright, Cliff Rogers és Peter Wilson megjegyzéseit e fejezet korábbi változataihoz. H. E. Bodeker – E. Hinrichs (szerk.) *Alteuropa-Ancien Régime-Fröhe Neuzzeit. Probleme und Methoden der Forschung*. Stuttgart, 1991, 11–50. o.

² Újabb jó összefoglalást nyújt W. Doyle: *The Old European Order 1660–1800*. Oxford, 1978, 295–296. o.

hogy a fontos változásokra 1660 után került sor. Az is elmondható, hogy Roberts évszázada viszonylag kevés változást hozott a két jelentősebb korszak között.

Az 1660 és 1720 közötti időszakban jelentős minőségi és mennyiségi változásokra került sor. A pikát felváltotta az újonnan kifejlesztett, csőre húzható szurony, megjelent az előre csomagolt töltény, a kanócos puskát a kovás fegyver követte. A pika elhagyásával nőtt a gyalogsági tüzérség és a mozgékonyosság, ami ahhoz vezetett, hogy a lovasság viszonylagos jelentősége a legtöbb európai hadseregben csökkent.

Az 1660 és 1720 közötti változásokat leginkább a haditengerészetben érthetjük tetten. A sorhajóalakzat taktikájának kialakulása nagymértékben megváltoztatta a tengeri hadviselést. Ez nem csupán taktikai változást jelentett, megnőtt a nehézfegyverzettel ellátott sorhajók jelentősége, ezáltal pedig azon államoké is, amelyek képesek voltak elegendő számú hajó felszerelésére és fenntartására. 1639-ben Downs-nál (a Doveri-szorosnál) először került sor a soralakzatot használó támadásra európai vizeken. Az angol flottánál 1653-ban elrendelték a hollandok által bevezetett soralakzat alkalmazását. A holland flotta 1665-ben kiadott új harcászati szabályzata előírta, hogy az ütközetet egyetlen csatasorban kell vívni. 1666-ban a jeladásokat tartalmazó általános kézikönyvbe bekerült a csatasor felállítására szólító jeladás is, és ezzel végbement a soralakzat taktikájának bevezetése a holland haditengerészetben.

A tüzérség szerepének növekedése miatt a soralakzat taktikájához hasonló minőségi változásokhoz társult még a hadihajók típusainak bővülése. Ennek következtében a Kelet-indiai Társaság jól felfegyverzett hajóinak kivételével a kereskedelmi hajókat többé nem vetették be hadihajóként. Jelentősen növekedett továbbá a hadiflották mérete is. A hollandok, az angolok és az 1660-as évektől kezdve a franciák is lényegesen megnövelték flottáik méretét az 1650-es és 1680-as évek között, és tüzérségi hatékonyságuk szintén észrevehetően fejlődött. Új támaszpontokat építettek ki, a franciák például Lorient, Rochefort és Brest mellett, a Dunquerque és Toulon mellettiek pedig kibővítették. Alkalmazták a fejlett hajóépítési módszereket is, és 1680 körül kifejlesztették az új, bombavető hadihajót (bomb-ketch), ami rendkívül hasznosnak bizonyult a szárazföldi célpontok ellen. Kialakult a hivatásos tengerészeti kar is.⁴

Az angol haditengerészet feljegyzései fényt derítenek arra, hogy jóllehet már voltak korábbi értékelhető fejlemények a 16. században is, ezek azonban a hadihajók számát, a taktikát és a tengerészeti szervezést tekintve messze elmaradtak a 17. század második felének újításai mögött.⁵ A 18. század elején ezekhez a fejleményekhez társult Oroszország tengeri hatalomként való megjelenése Nagy Péter

³ J.M. Black: *Ancien Régime and Enlightenment*. *European History Quarterly* 22, (1992), 247–255. o.

⁴ A taktikai változásokról lásd B. Nosworthy: *The Anatomy of Victory. Battle Tactics 1689–1763*. New York, 1990. A francia haditengerészetéről legújabbban lásd G. Symcox: *The Navy of Louis XIV*. In O. Sonnino (szerk.): *The Reign of Louis XIV. Atlantic Highlands*, New Jersey, 1990, 127–142. o. és Philippe de Villette-Mursay: *Mes Campagnes des Mer sous Louis XIV avec Un Dictionnaire des personnages et des batailles*. Szerk. M. Verge-Franceschi. Paris, 1991.

⁵ D. Loades: *The Tudor Navy*. Aldershot, 1992; K. R. Andrews: *Ships, Money and Politics. Seafaring and Naval Enterprise in the Reign of Charles I*. Cambridge, 1991; M. Duffy: *The Foundations of British Naval Power*. In M. Duffy (szerk.): *The Military Revolution and the State 1500–1800*. Exeter, 1980, 49–85. o.; B. Capp: *Cromwell's Navy. The Fleet and the English Revolution, 1648–1660*. Oxford, 1992; D. Davies: *Gentlemen and Tar-paulins. The Officers and Men of the Restoration Navy*. Oxford, 1991; J. Ehrman: *The Navy in the War of William III 1689–1697*. Cambridge, 1953.

idején, illetve a spanyol haditengerészet és szervezeti kereteinek gyors újjászületése V. Fülöp alatt.⁶ Így a nagyobb „állandó hadiflották” a 17. század végének alkotásai voltak, bár az európai hadihajók számának összesítése komoly gondokat jelent. A George Modelski és William Thompson *Seapower in Global Politics, 1494–1993* (Tengeri hatalom és világpolitika, 1494–1993) című munkájában szereplő összesítések figyelmen kívül hagynak számos másodvonalbeli tengeri hatalmat, így Dániát és Svédországot is, továbbá felfelé kerekítik az egyes hajók értékelésének alapjául szolgáló ágyúk számát. Mindenesetre nyilvánvaló, hogy a hajók száma jelentősen emelkedett a 17. század végén, majd később a 18. században is.⁷ Ezeknek a nagy állandó hadiflottáknak meghatározó szerepük volt az európai hatalmak tengerentúli birodalmainak kiépítésében.

A Roberts által megjelölt időszakot követő évszázadban hasonlóképpen nagy állandó hadseregek alakultak ki. A növekedés nagyjából a későbbi időszakban ment végbe, ráadásul olyan sorrendben, amit nem lehet egyszerűen a növekedés korábban létező mintái szerint leírni. A számok és különösen az átlagok összesítése megint gondot okoz,⁸ ezért a sokszor emlegetett számok összesítése során is különleges körültekintéssel kell eljárni. Az egyik leghasznosabb és szükségképpen együttműködésre építő hadtörténeti vállalkozás a kora újkori haderők mértékadó adatbázisának elkészítése lenne. A kortársak nem kételkedtek benne, hogy a hadseregek növekedését eltúlozták, számos egységük pedig létszámában hiányos volt. A portugál hadsereg elméletileg például 31 000 emberből állt, a valóságban azonban nem haladta meg a 16 500 főt.⁹

Még e fenntartásokkal együtt is egyértelmű azonban, hogy a nagyhatalmak hadseregeinek mérete hatalmas növekedésnek indult 1660 és 1720 között. Ez mindenképpen igaz volt Ausztria, Franciaország és Oroszország esetében, de igaz volt a középhatalmak, különösen Anglia, Poroszország és Savoya-Piemont esetében is. A francia hadsereget csökkentették a spanyol örökösödési háború után 1714-ben, de 1720 és 1780 között az osztrák, a porosz és az orosz hadsereg mérete továbbra is jelentős mértékben növekedett. 1660 és 1720 között fontos fejlesztések zajlottak le a katonai irányítás területén, különösen a hadseregek és a hadiflották kiképzési módszereiben, ellátásukban, fizetésükben és a kormányellenőrzésükben. A francia¹⁰

⁶ J. O. Merino Navarro: *La Armada Española en el Siglo XVIII*. Madrid, 1981.

⁷ G. Modelski – W. Thompson: *Seapower and Global Politics, 1494–1993*. London, 1988, 27–61. és különösen 62–70. o.

⁸ Néhány hasznos párhuzammal szolgál az osztrák hadseregről az 1740 és 1775 közötti időszakból O. G. M. Dickson: *Finance and Government under Maria Theresia 1740–1780. I–II.*, Oxford, 1987, II, 355. o.

⁹ A portugál hadsereg állapotáról Mello, Portugália londoni követe Egremont grófnak, a déli ügyek külügyminiszterének 1761. december 15-én: London, Public Records Office (a továbbiakban PRO) 30/47/2. A spanyol hadseregről Benjamin Keene, Anglia spanyolországi követe Newcastle hercegének, a déli ügyek külügyminiszterének 1734. április 7-én: PRO State Papers 94/119. Az oroszokról II. Frigyes Klinggraeffnek 1754. május 28-án és június 8-án: *Politische Correspondenz Friedrichs des Grossen* (46 kötet, Berlin, 1879–1939) X, 342, 346; Charles Fraser szentpétervári követségi titkár Sir Robert Murray Keithnek 1788. május 31-én: London, British Library, Department of Manuscripts, Additional Manuscripts 35540 f. 249.

¹⁰ J. Chagniot: *La Rationalisation de l'Armée Française après 1660*. In *Armées et Diplomatie dans l'Europe du XVIIe Siècle*. Paris, 1992, 97–108. o.

és a porosz hadsereg erre kiváló példát nyújtott. A legfontosabb változások éppen az igazgatásban történtek. A jobb adminisztráció lehetővé tette nagyobb hadseregek toborzását és fenntartását.

Szárazföldön és tengeren, minőségi és mennyiségi értelemben egyaránt fontos változásokra került sor az 1660 utáni időszakban. Az természetesen szubjektív döntés kérdése, hogy ezek leírhatók-e forradalomként. Nincsenek olyan elfogadott feltételek, amelyek alapján a katonai változások, különösen azok minőségi vonásai mérhetők – a forradalmasító hatásukról nem is beszélve. Ha egyszerűen a mennyiségi feltételeket elemezzük, nehéz összehasonlítani az összeadások eredményét a százalékos növekedéssel. A különböző összeadási eredmények különböző irányba mutatnak. A hajók esetében például az űrtartalom, az ágyúk száma és az ágyúk súlya mind eltérő eredményt mutat. A 18. századi angol hadihajók építésükben nem voltak olyan hatásosak, mint Bourbon társaik. A francia és a spanyol hajók jobb kivitelezésűek és általában gyorsabbak voltak. 1744-ben Mathews tengernagy panaszkodott a parancsnoksága alatt szolgáló angol hadihajókra, és óvott attól, hogy a hadihajók hatékonyságát kizárólag az egy hadihajóra jutó ágyúk száma alapján ítéljék meg: „Azok a hajók, amelyek nem tudják használni az alsó fedélzet ágyúit, bár nyolcvan vagy kilencven ágyúval is rendelkeznek, nem tudják az elvárt feladatot teljesíteni a 64 és 74 ágyús francia hajókkal szemben, amelyek viszont el tudják sütni a sajátjaikat... Nem az ágyúk arányain múlik, a mi könnyen felfegyverzett hajóink csak tizenkét- és hatfontosakat visznek, míg az ellenség hetvennégy ágyús hajói negyven-, tizenhét- és kilencfontosakat... a többiek harminckét-, tizenhét- és kilencfontosakat; hatvanégy ágyús hajóink huszonnégy-, tizenhét- és kilencfontosakat, ami még jobb hadihajókká teszi őket a mi nyolcvanágyús hajóinknál, amelyek egyre ritkábban tudják használni az alsó fedélzeti ágyúikat... Jelenleg mindössze két olyan kilencvenágyús és három olyan nyolcvanágyús hajóm van, amely használni is tudja az alsó fedélzet ágyúit; amint egy kis szél támad... nem áll módomban szembeállni az ellenséggel, ha erősebb vagyok nála, sem elmenekülni előle, ha gyengébb.”¹¹ Az ágyúk számbavételénél szükséges azt is figyelembe venni, hogy alkalmazásuk lehetősége változó volt: az angol haditengerészet rendszeres lögyakorlatainak köszönhető, hogy hajóik hosszabb ideig, valamint pontosabban tüzeltek.

Egyértelműen nem a számoké volt tehát a döntő szerep. Ugyanez volt a helyzet a szárazföldön is. Ennek leglátványosabb példáját a spanyolok adták azzal, ahogyan legyőzték az Újvilág birodalmait, az azték és az inka birodalmat. Parker szintén helyesen mutatott rá, hogy az 1660 utáni időszak változásait leginkább világméretű összefüggéseikben lehet értékelni. Mégis vannak nehézségei annak, ha az európai és az Európán kívüli hadviselést egyetlen egész részeként tüntetjük fel. A természeti adottságok, a részvevő erők nagysága és központi irányítása területenként mind különböző. A forradalmasító hatás vizsgálata azonban ilyen nézőpontot kíván. A tengeri hatalmak világméretű befolyása tekintetében a mérleg nyelve már sokkal 1660 előtt is az európai birodalmak felé billent, de a szárazföldön más volt a helyzet.

¹¹ Mathews Newcastle-nak, 1744. február 17.: Mill St. House, Iden Green, Edward Weston iratai. Hálás vagyok John Weston-Underwoodnak, hogy engedélyezte a tanulmányozásukat.

Parker sajnos nem vizsgálta az 1660 utáni időszakot; könyve ráadásul félrevezető adatokat is közöl, mivel elsősorban az 1500 és 1650 közötti eseményeket tárgyalja, nem pedig az utánuk következő másfél évszázadot. Ez különösen sajnálatos, mert könyve az Európán kívüli hatalmak összecsapásával foglalkozik, ezért kevésbé hangsúlyozza Európa szárazföldi hadszíntereit: a török és – még keletebbre – a perzsa határvidéket. Noha Parker említi Bécs ostromát,¹² az európai és az Európán kívüli hatalmak közötti kapcsolatot érintő értékes megállapításai fényében különösen sajnálatos, hogy figyelmen kívül hagyja az osztrák–török háborúkat.¹³ Ugyanez igaz a lengyel–török és az orosz–török háborúkra, illetve Oroszország perzsiai és közép-ázsiai háborúira.¹⁴

A változás azonban éppen ezen a területen a legészrevehetőbb. Az európai hatalmakra már évszázadok óta keleti nyomás nehezedett; alapvetően letelepült társadalmak álltak ellen a nomád népek betöréseinek. Ez a megállapítás már a császári Róma utolsó évszázadaira is érvényes (az ókori Görögország elleni perzsa támadások némileg különböztek ettől), továbbá az egymást követő arab, magyar, szeldzsuk török, mongol, oszmán török támadásokra, illetve Timur (Tamerlán) betöréseire is. A keleti nyomás mégsem volt állandó, és a kereszties hadjáratok fontos példát nyújtanak az európai hatalmak ellenkező irányú nyomására. Végül az oszmán törökök elfoglalták a Balkánt, és 1453-ban megdöntötték Bizáncot. A 16. században, részben a löfegyverek és az ágyúk hatékony bevetésének köszönhetően, a török hatalom még tovább terjeszkedett. I. Szelim legyőzte a perzsa Szafavidákat Kaldírán mellett (1515), és keletre tolta ki a török határokat. A Marj Dabik (1516) és Kairó (1517) melletti győzelmek a Mameluk Birodalom meghódításához vezettek. A kereszténység határai visszaszorultak. A Földközi-tenger térségében Rodosz 1522-ben, Ciprus 1570–71-ben esett el, és Marokkó kivételével egész Észak-Afrika elismerte a török fennhatóságot. Belgrád (Nándorfehérvár) 1521-ben esett el, és a döntő mohácsi csata (1526) után I. (Nagy) Szulejmán elfoglalta Magyarország legnagyobb részét.

Azután a török előnyomulás megtorpant – egy sor sikertelen ostrom (Bécs 1529, Korfu 1537, Reggio 1543, Málta 1565) jelezte a terjeszkedés határait –, de ez sem vetett véget a török fenyegetésnek a keresztény Európában. A török birodalom az egyik legnépesebb, katonai szervezete pedig a legkifinomultabb volt a 16. századi Európában. Az 1593 és 1606 közötti osztrák–török háború bebizonyította a török

¹² Parker: *Military Revolution*, 126. o. Az általa idézett műveken kívül hasznos még T. M. Barker: *Double Eagle and Crescent. Vienna's Second Turkish Siege and Its Historical Setting*. Albany, New York, 1967; J. Berenger (szerk.): *Les Relations Franco-Autrichiennes sous Louis XIV. Siege de Vienne (1683)* (a Saint-Cyr-i konferencia anyaga 1983); Barker: *New Perspectives on the Historical Significance of the "Year of the Turk"*. *Austrian History Yearbook*, 19–20 (1983–1984), 1., 3–14. o.

¹³ Lásd legújabbán A. Balisch: *Infantry Battlefield Tactics in the Seventeenth and Eighteenth Centuries on the European and Turkish Theatres of War: the Austrian Response to Different Conditions*. *Studies in History and Politics*, 3 (1983–1984), 43–60. o.

¹⁴ Lásd újabbán B. Mening: G.A. Potemkin and A.I. Chernyshev: *Two Dimensions of Reform and the Military Frontier in Imperial Russia*. In *The Consortium on Revolutionary Europe*. Proceedings, 1980; C. Duffy: *Russia's Military Way to the West. Origins and Nature of Russian Military Power 1700–1800*. London, 1981, 27., 49–53., 168–178., 185–189. o.; L. Hughes-*Sophia. Regent of Russia 1657–1704*. New Haven, 1990, 197–203, 206, 211–217. o.; A. S. Donnelly: *The Russian Conquest of Baszkiria, 1552–1740: A Case Study in Imperialism*. New Haven, 1968.

hadsereg utánpótlási felkészültségét is.¹⁵ Európa szerencséje az volt, hogy a törökök olyan sokat áldoztak a Szafavidák Perzsiája elleni hosszú háborúikra: az 1578 és 1590 közötti háború a Habsburg Birodalom elleni fenyegetés csökkenéséhez vezetett.¹⁶ A 17. század közepén a török birodalom hanyatlásnak indult, de később újabb erőre kapott a Köprülü dinasztia első két nagyvezére alatt. Előnyt kovácsoltak a perzsa háború befejezéséből, megerősítették a török államot, ami lehetőséget biztosított számukra a határozottabb európai fellépésre: a Velence ellen Kréta birtoklásáért folyó hosszú háború (1645–1669) sikeresen zárult Candia elfoglalásával. A törökök fennhatóságát Erdélyben az 1658–1661-es háború erősítette meg, és az osztrákok ellen vívott rövid 1663–1664-es háború után a befolyásuk teljessé vált. A Lengyelország elleni 1671–1676-os háború Podólia megszerzéséhez vezetett; ez a Dnyesztertől a Dnyeperig terjedő nagy terület beavatkozási lehetőséget biztosított Lengyelországban és Ukrajnában egyaránt. Utóbbi annyira meggyengült, hogy a törökök 1677 és 1681 között támadásokat intéztek Oroszország ellen, de ez a háború nem hozott számukra hasznot. 1682-ben Thököly Imre, a Habsburg-ellenes lázadók vezetője Magyarország osztrák fennhatóság alatti részében, török segítség fejében a szultán alattvalója lett, és a törökök 1683-ban Bécs ellen vonultak.

A törökök, mint látható, nagyon erősek voltak még a 17. század végén is. Ha tehát volt is hadügyi forradalom a Roberts által megadott időszakban vagy korábban, ez idáig még nem vezetett döntő változáshoz a kereszténység és az iszlám határán fennálló katonai egyensúlyban és hadmozdulatokban. Ezt húzza alá a nyugati katonai hatás másodlagos jelentősége is Észak-Afrikában.¹⁷ Ez az állapot 1718-ra gyökeres változáson ment át, és 1730-ban már nem volt kétséges, miként Henry Fielding gúnyosan fogalmazott *The Coffee-House Politician* (A kávéházi politikus) című darabjában, megfogalmazván aggodalmát a török szándékok miatt: „Török hajókat látunk az angol csatornán... a szultán utat találhat Európába. – Tegyük fel, uram, hogy ez a pont, ahol állok, Törökország – azután itt van Magyarország – nagyon jó – itt van Franciaország és itt van Anglia – hát persze – azután tegyük fel, hogy elfoglalta Magyarországot – már csak Franciaország meghódítása marad hátra, és máris itt van a partjainknál... és ez még nem minden... tengeren is elérhet bennünket.”¹⁸ Az események hirtelen ellenkező irányt vettek, és ez igazi hadügyi forradalom volt. A törökök bécsi vereségét (1683) jelentős osztrák sikerek követték. Budát 1686-ban visszafoglalták, 1687 pedig meghozta a döntő győzelmet Nagyharsánynál és IV. Mehmed szultán trónfosztását. 1688-ban Belgrád is elesett. Úgy látszott, hogy küszöbön áll a török vonalak összeomlása a Balkánon, illetve az osztrákok bevonulása az ortodox vallású területekre. Az osztrákok felvették a kapcsolatot a bolgár és a szerb lázadókkal, és tárgyalni kezdtek Havasalföld fejedelmével, aki a törökök szövetségese volt. 1689-ben Niš és Skopje bevétele után elérték Bukarestet. Rávettek a pécsi szerb pátriárkát, hogy esküdjön hűséget I. Lipótnak,

¹⁵ C. Finkel: *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606* (1988).

¹⁶ W. E. D. Allen: *Problems of Turkish power in the sixteenth century*. London, 1963.

¹⁷ A. C. Hess: *The Forgotten Frontier: a History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*. Chicago, 1978.

¹⁸ H. Fielding: *Coffee-House Politician*. London, 1730, I, iii, iv, II, xi.

aki magyar királyként is 1690. április 6-án felhívást bocsátott ki minden balkáni néphez a törökök ellen, és szabadságot ígért nekik.

Az osztrák győzelmek azokat az újításokat tükrözték, amelyeket Montecuccoli vezetett be, aki 1668 és 1680 között főparancsnok és a haditanács elnöke volt. Az osztrák hadsereg nagyobb és rugalmasabb lett. Bevezették a kovás puskát, amely a szuronnyal együtt fontos taktikai előnyhöz juttatta az osztrák gyalogságot a törökökkel szemben, akik egyikkel sem rendelkeztek. A török seregek helyett egyre inkább a saját utánpótlásuk okozta a legnagyobb gondot az osztrákoknak.

A 19. századig az 1680-as évek vége lehetett a legjobb alkalom arra, hogy a törököket kiűzzék a Balkán egészéről vagy legalább a nagy részéről. A török ellenállást azonban nem szabad alábecsülni, mivel 1688-tól az osztrákok figyelmét elvonta a nyugat-európai háború (az augsburgi liga kilencéves háborúja, 1688–1697). A II. Szulejmán (1687–1691) korabeli zűrzavart felszámolták, és a Köprülü család új nagyvezére, Fazil Musztafa (1689–1691) helyreállította a hadsereg és a kormányzat rendjét. 1690-ben bevette Niš és Belgrád városát, de egy évvel később a Szalánkemén melletti nagy csatavesztésben Fazil halálával a Magyarország visszahódításáról szólt török álmok is szertefoszlottak.

A következő néhány év folyamán a kemény háborúk nem hoztak döntést, egyrészt mivel az osztrákok szembekerültek XIV. Lajossal, másrészt pedig az ütközőzónában tökéletesített erődítményekbe ütköztek, felérték a helyi ellátási forrásokat, és nem tudtak harcolni a lecsapolatlan mocsaras területeken. Az események csúcspontját a határozott II. Musztafa (1695–1703) trónralépése jelentette, valamint az itáliai háború vége 1696-ban, ami lehetővé tette, hogy Lipót több csapatot irányítson Magyarországra a sikeres tábornok, Savoyai Jenő vezetése alatt. Savoyai Jenő legyőzte Musztafát Zenta mellett 1697-ben, ahol a törökök mintegy 30 000-es veszteséget szenvedtek. Végül a Karlóca melletti békekötés (1699. január) értelmében Ausztria megkapta Erdélyt, továbbá a temesvári bánóság kivételével egész Magyarországot; szövetségesei, Lengyelország és Velence pedig Podóliát és Moreát.

A háború 1716-ban újult ki, és az osztrákok elsőprő győzelmet arattak Pétervárad (1716) és Belgrád (1717) mellett, valamint elfoglalták Temesvárt (1716) és Belgrádot (1717). A pozsegi béke (1718) Ausztriának juttatta a temesvári bánóságot, Kis (Nyugat)-Havasalföldet és Szerbia északi részét. Ezek a győzelmek mutatták a törökök tömeges hadviselésének egyre nyilvánvalóbb sebezhetőségét a fegyelmezett osztrák egységek tűzerőjével szemben. Szintén jelentős volt az Ausztria és Törökország közötti katonai egyensúly megváltozása. A Parker-féle, világméretű értelemben vett hadügyi forradalom időbeli meghatározásának legjobb módja annak az időszaknak az elkülönítése, amikor az európaiak katonai fölénybe kerültek azokkal a népekkel – jelesül a törökökkel – szemben, akik korábban velük egyenlők vagy náluk erősebbek voltak. Az európai határok 16. századi beszűkülésével szemben a 17. század végén és a 18. század elején terjeszkedésre került sor: a „Nyugat és Kelet” közötti katonai egyensúly felborult. Ez valóban „forradalmi” változás a forgandó katonai szerencse kerekén.

Az osztrák győzelmek az európai hadviselés általános változásának részei voltak, amely a korábbi gyorsaság, rugalmasság és meglepetés helyett a gyalogsági tűzerőre épülő védekező taktika felé fordult. Ez a változás az európai nagyhatalmak körében

már a 16. század első felében látható volt. Ugyanez vezetett a „skót” csapatok vereségéhez Angliában, ami a Culloden melletti mészárlásba torkollott 1746-ban.¹⁹

Általában véve az 1660-tól a francia forradalmi háborúk kitöréséig tartó időszakot azoknak a hadseregeknek a győzelmei jellemzik, amelyek a fegyelmezett gyalogság összpontosított tűzerőjére és a támogató tűzérőre koncentráltak, szemben a mozgékony csapatokkal, amelyek a meglepetésszerű támadás eszközével éltek. Ez a kapcsolódási pont egyébként teljesen eltérő hadjáratokat is összeköt: általában az állandó kormányok és a lázadó „félkatonai” csapatok, mint a kozákok és a jakobiták, összecsapásait. Ugyanez vonatkozik az európai keresztény államokra és azok iszlám szomszédjaira.

Am ahogy minden tételt, ezt sem szabad túlzottan erőltetni: a törökök lényegében letelepült nép voltak, ahogyan a nyugat-európaiak is; mégsem voltak katonai fölényben mozgékonyabb ellenfeleikkel szemben. A ténylegesen letelepült népek szakszerűbb és szervezettebb csapatai, illetve a mozgékonyabb, gyakran nomád ellenfelek közötti eltérés aligha volt újdonság. Mások is vívtak ilyen harcokat az 1660 és 1792 közötti időszakban – a törökök és a beduinok, a Mogul India és az afganisztáni támadók, a Mandzsu Kína és az 1691 és 1760 között meghódított területek népei, mint például a kelet-mongóliai khalkhászok és a nyugat-mongóliai dzsungáriaiak.²⁰

1660 és 1792 között azonban világméretű összefüggésekben is nagyon jelentős volt az, hogy a nagy európai államok sikeresen állítottak fel olyan hatékony csapatokat, amelyek képesek voltak összpontosított és célzott tűzerőt bevetni az ellenség legyőzésére. Az ilyen csapatok sikere különösen fontos volt az ágyúkkal felfegyverzett ellenséggel szemben. Röviden szólva az európai hadviselés korábban említett minőségi változásai – a szurony, a kovás muskéta, a rugalmasan irányítható szárazföldi kartácstűz és a nagyobb ágyúkkal tüzelő hadihajó – azért is alapvetőnek bizonyultak, mivel következményként már a tüzfegyverekkel felszerelt csapatokkal és hadiflottákkal szemben is behozhatatlan előnyt biztosítottak. Ráadásul, amíg az európai hódítások (Amerika, Fülöp-szigetek, a portugál területek Afrika és Ázsia partjain) a jobb technikai felszereltségen alapultak (puskapor, erődítések, acél), az 1660 és 1792 közötti hódítások már nem pusztán jobb felszereltségről, hanem a hadviselés fejlettebb módszereiről is tanúskodtak (ide sorolva a gyakorlatozást, a térképészetet, az ellátást, a pénzügyi eszközöket és a taktikát is). Utóbbiakat nehezebb volt átvenni vagy lemásolni, mint a felszerelést, mivel leginkább Európa évszázados társadalmi és intézményi fejlődésén alapultak.

Hiba lenne azt hinnünk, hogy az európai csapatok mindig sikeresek voltak. Számos csúfos kudarcot is feljegyeztek: Golicin hadjáratai a Krím-félszigeten 1867-ben és 1689-ben, Azov orosz ostroma 1695-ben, I. Péter hadjárata a törökök ellen 1711-ben, valamint az osztrákok hadjáratai a törökök ellen 1739-ben és 1788-ban.

¹⁹ J. M. Hill: The Distinctiveness of Gaelic Warfare, 1400–1750. *European History Quarterly*, 22 (1992), 323–345. o. Általában lásd Hill: *Celtic Warfare 1595–1763*. Edinburgh, 1986, és Black: *Culloden and the '45*, Gloucester, 1990.

²⁰ A. Cohen: *Palestine in the Eighteenth Century. Patterns of Government and Administration*. Jerusalem, 1973, 104–111. o.; R. Tapper: The Tribes in Eighteenth and Nineteenth Century Iran. In *The Cambridge History of Iran*, VII, Cambridge, 1991, 513–518. o.

Kevésbé ismert közülük az, amikor a Manszur sejk által indított szent háborúban résztvevő észak-kaukázusi muzulmánok bekerítették és megsemmisítettek egy orosz csapatot a Szunja folyó partján 1785-ben.²¹ Az oroszoknak nehézséget okozott az is, hogy ellenőrzésük alá vonják Északkelet-Szibériát.²² Az aleutok 1802-ben elpusztították Mihajlovszk újonnan létrehozott orosz támaszpontját.

Az európai hatalmakat Észak-Afrikában is érték kudarcok. Az angolok 1683-ban kiűrték Tangert, a spanyolok 1708-ban elvesztették Oránt, 1732-ben visszafoglalták, majd 1792-ben kiűrték, a portugálok elvesztették Mazagamot 1765-ben, az Algír elleni nagy spanyol támadásokat pedig 1775-ben, 1783-ban és 1784-ben is visszaverték. Az 1775-ös támadásban mintegy 6000 spanyol halt meg. 1741-ben a tuniszi bég elfoglalta Tabarca part menti szigetét, amit korábban a franciák vásároltak meg a Lomellino családtól, visszaverte a franciák ellentámadását, és a Negrefoknál kifosztotta a Francia Afrika Társaság lerakatát.

Szintén Afrikában egy nagyarányú törzsi felkelés 1693–1695-ben meghiúsította a portugál kísérletet, hogy a Zambézi mentén kiterjessék a befolyásukat. 1698-ban legnagyobb észak-afrikai támaszpontjuk, Mombasza az ománi arabok kezébe került, akik 1650-ben már elfoglalták Muszkatot a portugáloktól, félelmetes flottát építettek jól felfegyverzett hadihajókkal, és 1668-ban kifosztották Diut. Ugyan 1728-ban visszafoglalták, Mombasza és vele a fennhatóság a Szuahéli-szigetek és Kelet-Afrika államai – Pate, Pemba, Zanzibár és Malindi – felett 1729-ben újra elveszett. A franciák pedig a parton létrehozott támaszpontokról nem tudták ellenőrizni Madagaszkárt.

Dél-Ázsiában XIV. Lajos sziámi (thaiföldi) beavatkozása volt sikertelen, akár az angolok és a franciák arra irányuló kísérlete, hogy hasznot húzzanak a burmai polgárháborúból az 1750-es években. Bombay angol és Goa portugál urainak szövetsége 1721-ben képtelen volt elfoglalni a kalóz Angria család legfontosabb támaszpontját, Culabót (Colabo). 1737 és 1740 között Goa pusztító háborúba sodródott a Maratha szövetség ellen, ami a portugálok „északi gyarmatának” elvesztéséhez vezetett. A borneói Balambangan angol telepét 1775-ben egy helyi felkelés pusztította el. 1792-ben az angolok bölcsen elutasították a nepáli fejedelem kérését, hogy nyújtsanak segítséget a kínai katonai nyomás ellen, jóllehet a Csing-behatolás elvágta a tibeti–bengáli kereskedelmi vonalat, és elzárta Bhutánt az angolok elől. Hasonlóképpen úgy döntöttek, hogy Kedah fejedelmének sem nyújtanak segítséget Sziám ellen, noha az angolok a segítség pusztá ígéretével már 1786-ban megkapták Penangot.²³

Nem alaptalan tehát a felvetés, hogy az európai hatás Afrikában és Ázsiában másodlagos volt. Sok Európán kívüli állam igen hatalmas és agresszív volt. Még ha

²¹ A. Bennigsen: *Un mouvement populaire au Caucase au XVIIIe siècle. Cahiers du monde russe et soviétique*, 5 (1964), 159–197. o.; M. B. Broxup (szerk.): *The North Caucasus Barrier. The Russian Advance towards the Muslim World*. London, 1992, 3., 75. o.

²² J. Forsyth: *A History of the Peoples of Siberia, Russia's North Asian Colony 1581–1990*. Cambridge, 1992, 81–82., 144–146., 149. o.

²³ K. C. Chaudhuri: *Anglo-Nepalese Relations from the Earliest Times of the British Rule in India till the Gurkha War*. Calcutta, 1960, 68–70. o.; J. K. Fairbank (szerk.): *The Cambridge History of China*, X, Cambridge, 1978, 103. o.; V. T. Harlow: *The Founding of the Second British Empire 1763–1793*, II, 1964, 355–356. o.

értek is el eredményeket velük szemben, az európaiak nem mindig tudták megőrizni azokat. 1689-ben Oroszország átengedte az Amur völgyét Kínának a nercsinszki egyezményben. 1722-ben Nagy Péter előrenyomult a Kaszpi-tenger mellett. Darband és Rest 1722-ben, Baku 1723-ban orosz kézre került, és 1723-ban a perzsa Tahmasp sahot rábírták az oroszok, hogy adja át a Kaszpi-tenger déli és nyugati partvidékét. A perzsák megerősödése és a járvány miatti katonai veszteség miatt az oroszok arra kényszerültek, hogy a Reht (1729, 1732) és a Gence (1735) mellett kötött egyezségeken feladják korábbi hódításait.

A világ területeinek 1792. évi megosztása az 1660. évvel összehasonlítva azt mutatja, hogy az európai hatalmak nagy területi nyereségre tettek szert a nem európaiak rovására, a keresztény és a nem keresztény Európát elválasztó szárazföldi határvonal jelentősen kitolódott. A keresztény Európa számára ez alapvető fontosságú volt. 1683-ig azonban az események ellenkező irányba haladtak. Magyarország osztrák meghódítása volt a 18. századi osztrák hatalom előfeltétele; az 1680-as évek osztrák sikerei fontos változást jelentettek a hatalmi egyensúlyban XIV. Lajos kárára. Oroszország hasonlóképpen részben azért volt képes hatékony politikát folytatni, mert a délen gyökeres fordulat állt be: a kérdés most már az volt, hogy milyen messzire lehet előrenyomulni.

A törökök elleni sikerek fontos győzelmek voltak az európai „szárazföldi hatalmak” számára, és egyben a katonai hatékonyság próbaköveinek is bizonyultak. A korábban említett kudarcok nagyrészt a tengeri és szárazföldi haderőt egyaránt mozgó országok vereségei voltak. A távoli otthoni bázisok és a korlátozott tengeri megközelíthetőség miatt a 18. században a kis támaszpontok csupán ritkán szolgálták birodalmi terjeszkedés kiindulópontjául. E támaszpontok zömének inkább kereskedelmi, semmint hódító szerepük volt, és valójában sokszor kereskedelmi társaságok irányították őket.

Az európaiak komoly nehézségekkel szembesültek, amikor tengerentúli területgyarapításra törekedtek, de katonai erejük ettől még jelentős maradt. Mint például Észak-Amerikában is, nehézségeiket részben éppen az okozta, hogy ellenfeleik átvették az európai fegyvereket és kisebb mértékben még a taktikájukat is.²⁴ John Macpherson, az Angol Kelet-indiai Társaság magas rangú tisztje, már 1771-ben megjegyezte, hogy a franciák „képezték ki Madecascar Cafres néhány ezredét”. Tizenkét évvel később pedig azt írta, hogy az angol hadsereg a franciák szövetségese, Haider Ali maiszúri uralkodó minden kikötőjét elfoglalta – „néhányikban jelentős tengeri haderő kifejlesztésére alkalmas felszereléseket találtunk”. Nadir sah Ganja ostrománál csak irániaknak álcázott orosz hadmérnökök segítségével járt sikerrel. 1787-ben a határozott Bodawpaya burmai király, nyugati fegyverek után kutatva, a franciákkal Chandernagore bengáli támaszpontjukon tárgyalt. Az 1790-es évek

²⁴ B. O. Lenman: *The Transition to European Military Ascendancy in India, 1600–1800*. In J. A. Lynn (szerk.): *Tools of War. Instruments, Ideas, and Institutions in Warfare, 1445–1871*. Urbana, 1990, 119–120. o.; O. M. Malone: *The Skulking Way of War. Technology and Tactics among the Indians of New England* 1991; Forsyth: *Siberia*, 144. o.; S. Subrahmanyam: *The Portuguese Empire in Asia 1500–1700*. Harlow, 1993, 256–260. o.

elején a palesztinai Dzsezzar pasáról azt jelentették, hogy hadserege megerősítésére az alexandriai angol konzultól angol fegyvereket, köztük ágyúkat szerzett.²⁵

Annak ellenére azonban, hogy az Európán kívüli népek európai módszereket vettek át, az európai gyarmatbirodalmak továbbra is meglehetősen sikeresek voltak. Az indiaiak és az európai katonai módszereket átvevő más népek nem jártak teljes sikerrel: nagy különbség volt a viszonylag könnyen megszerezhető – ám tökéletesen nem másolható – technika, illetve a harceljárások között, amely viszont kulturális alapokon nyugodott, és ezért nehezebben lehetett átvenni. Ez különösen igaz a taktikai fejlődésre. Indiában például az európaiak akkor szembesültek nehézségekkel, amikor olyan helyi erőkkel kerültek szembe, amelyek a technikát és a harceljárásokat egyaránt átvették tőlük. David Ralston *Importing the European Army. The Introduction of European Military Techniques and Institutions into the Extra-European World, 1600–1914* (Az európai hadügy importja. Európai katonai technikák és intézmények az Európán kívüli világban, 1600–1914. Chicago, 1990) című művében hangsúlyozza, hogy a fegyveres erők teljesen európai mintára történő átalakítása társadalmi és kulturális változásokat implikáló, igen összetett feladat volt.

A Holland Kelet-indiai Társaság kudarcai ellenére is sikeresen terjesztette ki területi befolyását Jáván.²⁶ Indonézia más részein a társaság pénzügyi gondjai ellenére is képes volt megtartani a birtokait. Bár 1759-ben Siak fejedelme, Mohamed feldúlt egy holland telepet Pulau Gontong mellett, a hollandok 1761-ben büntetőhadjárattal torolták meg a mézszárlást, és a fejedelem fivérét ültették a trónra. 1784-ben Malakka Bugis-féle ostroma sikertelenül zárult: a hollandok felmentették a helyőrséget, elfoglalták Riaut, és gyakorlatilag alattvalójukká tették Riau-Johor szultánját.

Délkelet-Ázsia egészében igen elterjedt volt a tűzfegyverek használata, de a sor-tűz módszerét nem vették át; a bevett fegyverzethez változatlanul hozzátartozott a harci elefánt, a lándzsa, a kard és a dárda. A tűzfegyverek nem igazán hatottak a taktikára; végül a 18. századra Délkelet-Ázsia lakói felhagytak azzal, hogy lépést tartsanak a lőfegyverek és a puskapor gyártásának fejlődésével. Így a keréklakatos és kovás technikát a délkelet-ázsiai fegyvergyártók nem tudták előállítani.²⁷

Indiában gyorsabb volt a fejlődés. Az angolok hamar meghatározó befolyásra tettek szert Bengália és Dél-India területén egyaránt, ahol az összlakosság messze meghaladta Angliáét. Kicsiny angol csapatok győztek le sokkal nagyobb indiai seregeket Palászi (1757) és Bukszar mellett (1764). Az angol katonai erő legyőzhetetlenebbé vált. 1788-ban a főparancsnok és általános kormányzó, Charles Cornwallis második grófja azt javasolta, hogy az angolok erővel szerezzék meg Guntur (Guntoor) területét Haidarábád nizámjától, és a diplomáciára csak a megállapodás megkötését bízzák: „Az lesz a legcélravezetőbb, ha csapataink bevonul-

²⁵ Macpherson Shelburne második grófjának, 1771. július 16., 1783. április 17.: Bowood, a második gróf iratai, Box 56; O. Avery: Nadir Shah and the Afsharid Legacy. In *The Cambridge History of Iran*, VII, Cambridge, 1991, 38. o.; W. J. Koenig: *The Burmese Polity, 1752–1819*. Ann Arbor, 1990, 22–25. o.; Cohen: *Palestine in the Eighteenth Century*, 291. o.

²⁶ M. C. Ricklef: *War, Culture and Economy in Java, 1677–1726*. The Hague, 1990.

²⁷ L. Y. Andaya: Interactions with the Outside World and Adaptation in Southeast Asian Society, 1500–1800. In N. Tarling (szerk.): *The Cambridge History of Southeast Asia*. Cambridge, 1992, I. 380–395. o.

nak a területre, amint Kennaway kapitány megérkezik Maszulipatamhoz; jelenlegi helytartónk, Husszein tíz nappal korábban tájékoztassa szándékunkról a nizámot, és biztosítsa arról, hogy tervünk mindössze arra korlátozódik, hogy birtokba vegyük a területet mint egyezség szerinti jogos tulajdonunkat.”²⁸ Ez olyan hadvezér stílusa, aki bízik a saját erejében, és a végeredmény igazolta is bizakodását. Az európai mintájú hadviselés hatékonyságát később az Indokínában és India déli részén történtek is bizonyították.

Franciaország ekkor már komoly politikai és pénzügyi gondokkal küzdött, ezért kormánya 1788-ban nem tudta betartani megállapodásban vállalt kötelezettségét, hogy csapatokat küldjön Nguyen Anh segítségére, aki az egyik kokinkínai trónkövetelő fia volt a Mekong környékén. Nguyen Anh, aki kezdetben kínai kalózokra és kambodzsai zsoldosokra támaszkodott, 1788-ban bevette Saigont. A király csapatai helyett csak fegyvereket kapott a franciáktól és néhány tanácsadót, akiket a francia zsoldosok segítségével sikerült felbérelni. 1789 és 1792 között a tanácsadók francia módszerrel képezték ki a katonáit, és Nguyen Anh így vitte véghez a kokinkínai hódítást. Olivier du Puymanel irányította a hadsereget, Jean Marie Dayot pedig a flottát. 1801-ben foglalták el Hué városát. 1802-re Vietnam egészét meghódították, és Nguyen Anh Gia Long néven Vietnam császáranak kiáltotta ki magát.²⁹

Dél-Indiában egy másik erős hatalom, Maiszúr esett áldozatul az angoloknak 1791–1792-ben és 1799-ben. Anglia sikere nem csupán világméretű befolyását jelezte, hanem a korszak európai hadseregeinek rugalmasságát is. Az angolok sikerrel ötvözték a Maiszúr erődtípusai ellen jól bevált tüzéséget és a nagyfokú mozgékonyt. Cornwallis már kezdettől fogva hangsúlyozta a mozgékonyt jelentőségét. 1787 januárjában azt írta, hogy „Indiában senki sincs nálam jobban meggyőződve arról, milyen fontos a lovasság a csapatainkban”. Később hozzátette: „Amerika déli tartományaiban, ahol parancsnokságom idején tevékenykedtem, arra jöttem rá, hogy nagyon előnyös, ha mintegy nyolcvan–száz embert közönséges lovakra ültetünk, hogy segítsék a lovasságot. Ezáltal elkülöníthetem a lovasságomat, hogy váratlan csapást mérjenek még a seregemtől meglehetősen nagy távolságra is. Ugy tűnik, hogy a terület megtámadásakor az európai gyalogosok közül kiválogatott ilyen csapat... nagyon hasznos. Nem csupán védelmezi a táborot vagy a szálláshelytől elszakadó lovasságot és segíti a csatatéren az irreguláris lovasok támadásaihoz, hanem gyakran azt is lehetővé teszi, hogy éjszaka vagy rajtaütéssel megbüntessük a felbérelt fosztogatók csapatait.”³⁰ Amikor kitört a háború Maiszúr Tipu szultánjával, Cornwallis hangsúlyozta a lovasság és az ökrök fontosságát a tüzéségtől való támaszkodásban.³¹ Tudatában volt az utánpótlási gondoknak is, és William Pitt miniszterelnöknek ezt írta: „nem könnyű nagy sokaságról gondoskodni egy távoli sivatagban”.³² A marathák és Haidarábád nizámja jelentős segítséget nyújtott, kü-

²⁸ Cornwallis Sir Archibald Campbellnek, 1788. április 12. PRO, 30/11/159 f. 123–124.

²⁹ A. Faure: *Les Français en Cochinchine au XVIIIe siècle. Mgr. Pigneau de Behaine*. Paris, 1891; G. Taboulet: *La Geste française en Indochine, I–II*. Paris, 1955–1956, I., 161–279. o.; O. Pluchon: *Histoire de la Colonisation Française. I. Le Premier Empire Colonial*. Paris, 1991, 760–764. o.

³⁰ Cornwallis Campbellnek, 1787. január 7., október 11. PRO, 30/11/159 f. 83–84.

³¹ Cornwallis Henry Dundasnak, az indiai ellenőrzőbizottság biztosának, 1790. augusztus 5., november 12. PRO, 30/11/151 f. 54, 64.

³² Cornwallis Pittnek, 1791. december 3. PRO, 30/11/175 f. 19.

lönösen a lovasság és az utánpótlás területén, csapataik azonban nem voltak olyan értékesek, mint korábban gondolták. Cornwallis nem tudott támaszkodni rájuk, bírálat érte a lovasság és a tüzérség minőségét is.³³

Cornwallis sikere hasonlít az 1768–1774-es és az 1787–1792-es orosz–török háborúban elért orosz eredményekre. Az oroszok mindkét háborúban le tudták rohanni a Dunától északra fekvő török területeket, és átkeltek a folyón. 1791-ben a törökök feletti orosz győzelmek a Duna túlsópartján, Badabag és Machin mellett, rávilágítottak III. Szelim sebezhetőségére: serege lényegében megsemmisült, ő pedig elfogadta az orosz békefeltételeket. A következő évben Sidney Smith kapitányt titkos küldetésben Konstantinápolyba küldte az angol kormány, hogy jelentést tegyen a törökök katonai helyzetéről, illetve „hogyan kikémlélje, milyen eszközökkel tudják az oroszok szorongatni Konstantinápolyt vagy a török birodalom bármely más részét: vajon egy Fekete-tenger felőli támadással, hadiflottával, vagy egy Konstantinápoly mellett partra szálló és a flottával együttműködő hadsereggel?”³⁴ Ezzel született meg a „keleti kérdés”.

Az oroszok katonai teljesítményét is éri bírálat. Gunther Rothenberg szerint „Szuvorov hírneve az Oszmán Birodalom és Lengyelország fegyelmezetlen és meglehetősen elmaradott csapatai feletti győzelmekből táplálkozott. (...) Stratégiája kezdetleges volt, válogatás nélkül bárhol az ellenségre támadt, a szuronyok mindenhatóságára épülő taktikája pedig idejétmúlt és kockázatos volt, különösen a tüzérséggel rendelkező csapatokkal szemben.” Ez az értékelés azonban alábecsüli a kelet-európai hadjáratok nehézségeit, és hibásan sugallja azt, hogy a katonai módszerek fejlődésében létezik olyan folytonosság, amelynek fényében könnyedén el lehet dönteni, hogy mi számít „kezdetlegesnek”. Az orosz hadviselés aprólékos vizsgálata eredményesebb volt. Katonai sikereiket annak tulajdonították, hogy az oroszok megértették „a taktika, a hadművelet és az utánpótlás” összehangolásának szükségességét. Ez vezetett a „megsemmisítés stratégiájához”, amit kiegészített az előretolt állásokra és az utánpótlási raktárakra támaszkodó igen mozgékony csapatok bevetése, továbbá a hagyományos ostromok helyett az erődítmények hirtelen megrohamozása. Támadási alakzatuk lényege az volt, hogy a harctéren kölcsönösen egymást segítő csapatok szabályos négyzetekben támadnak és kihasználják a kereszt-tűzetet. Hasonlóan „a puskapor döntött” az orosz és a török tengeri erők között Ocsakov közelében 1788-ban: a nagyobb török flottát legyőzték a jobban felfegyverzett orosz hadihajók.³⁵

A rugalmasság és a tűzerő együttes alkalmazása alapvető volt: a Fekete-tengertől északra és nyugatra, illetve Indiában hatalmas távolságokat kellett megtenni, ami nagyon eltért attól, amihez az 1660 és 1779 között Németországban, Itáliában és

³³ F. Wickwire – M. Wickwire: *Cornwallis. The Imperial Years*. Chapel Hill, 1980, 147., 152., 162–163. o.

³⁴ Lord William Grenville külügyminiszter Smithnek, 1792. június 19. Oxford, Bodleian Library, Bland Burges papers 41 f. 6.

³⁵ G. E. Rothenberg: *Napoleon's Great Adversaries. The Archduke Charles and the Austrian Army 1792–1814*. London, 1982, 58. o. (idézett), és *The Art of Warfare in the Age of Napoleon*. London, 1977, 21–22. o.; B. Menning: *Russian Military Innovation in the Second Half of the Eighteenth Century. War and Society*, 2, 1 (1984), 23–41. o.; I. R. Christie: *Samuel Bentham and the Russian Dnieper Flotilla. Slavonic and East European Review*, 50 (1972), 187–196. o.

Németalföldön vonuló csapatok szoktak. Ebben az időszakban mindig ezek az országok álltak az európai hadviselés központjában, ezért nem meglepő, hogy emiatt nem igazán átfogó a korszak háborúinak értékelése. Kifejezetten elhanyagolták a mozgékony hadviselést, ami a kelet-európai és az Európán kívüli támadó hadműveletek jellegzetessége volt. Ez talán annak a történelmi elfogultságnak a következménye, ami a német munkák és elméletek által erősen befolyásolt angolszász tudósok műveiben tükröződik: az *ancien régime* hadviselésének csúcspontját II. Frigyes jelenti. Ez a nézet bizonyíthatóan meglehetősen a Frigyes korában versengő nyugat- és közép-európai csapatokat illetően, nem utolsósorban azért, mert megfelelnek a Saxe oldalán harcoló franciákról és a Daun oldalán harcoló osztrákokról. Alábecsüli továbbá a nyugat- és közép-európai hadviselés valós sokszínűségét, amit pedig 1792 után különösen hangsúlyoznunk kell, mivel a Frigyes-féle vonalharca hátrányba került a nyílt csatarendben harcoló csapatokkal szemben Osztrák–Németalföld és Kelet-Franciaország szűkös és erdős vidékein. Ez a felfogás ráadásul az Európán kívüli hadviselés vizsgálatának elhanyagolásához is vezet.

Jelen tanulmányban ezzel szemben azt javaslom, hogy ha meg akarjuk érteni a kora újkori „hadügyi forradalom” második szakaszának világméretű katonai jelentőségét, akkor a Nyugat-Európán kívüli hadviselést is vizsgálnunk kell. A szárazföldi és a tengeri hadviselést egyaránt elemezni kell, mivel a főként a Frigyes-szel és általában a 18. századdal foglalkozó tudósok hajlamosak figyelmen kívül hagyni a haditengerészetet. A hadügyi forradalom elméletének azonban ezzel is foglalkoznia kell.

Jelenleg az 1660 és 1792 közötti időszak Európán kívüli hadviselése általános ártértékeléséhez szükséges munkának még csak kis része készült el, de ez előzetes vizsgálatok alapján már most is számos jelenség megfigyelhető. Először is le kell számolnunk azzal a szemlélettel, hogy a siker mércéje a területgyarapodás: mint mindig, meg kell vizsgálnunk a katonai erő céljait, nem utolsósorban gazdasági oldalról. Másodsorban, a katonai hatékonyság a védekezésben is megjelenik, amit szintén gyakran elhanyagolnak. Tehát az európai és az Európán kívüli (köztük a török) haderők összetűzéseire irányuló kizárólagos figyelem mellett az európai hatalmak – és a tizenhárom gyarmat esetében az európai népek – között vívott tengerentúli harcokat is vizsgálni kell. Mindjárt nyilvánvaló például, hogy alábecsülték a spanyol rendszer erejét és rugalmasságát az Újvilágban. Részben ezt mutatja Új-Spanyolország sikere Chilében és Amerika délnyugati részén, amikor az 1690-es években a maják spanyol fennhatóság alá kerültek. Még jobban mutatja ezt, hogy Spanyolország képes volt ellenállni más államok, nem utolsósorban Anglia nyomásának. Az Újvilágban Spanyolország túlnyomórészt sikeres, félkatonai szervezetek által megerősített támaszpontok védelmi rendszerét építette ki.³⁶ Ez a rendszer jól alkalmazkodott a trópusi hadviselés környezeti adottságaihoz. Havannában létesült egy fontos haditengerészeti kikötő is. A tartós helyi faanyagból, cédrusból és maha-

³⁶ G. E. Sanders: *The Spanish Defence of America 1700–1763*, unpublished Ph.D., Southern California, 1974; R. Harding: *Amphibious Warfare in the Eighteenth Century. The British Expedition to the West Indies 1740–1742*, Woodbridge, 1991, 154–160. o. Lásd még J. C. M. Oglesby: *England versus Spain in America, 1739–1748: the Spanish Side of the Hill*. Canadian Hist. Assoc., *Historical Papers* (1970), 147–157. o.; C. I. Archer: *The Army in Bourbon Mexico 1760–1810*. Albuquerque, 1977; J. R. McNeill: *Atlantic Empires of France and Spain. Louisbourg and Havana, 1700–1763*. Chapel Hill, 1986.

góniból ott megépített hajók erősnek és tartósnak bizonyultak.³⁷ A spanyol katonai rendszer a támadásban is hatékony volt az Újvilágban, miként az az amerikai függetlenségi háborúban is kiderült.³⁸

A spanyolok újvilági szerepének vizsgálata azért fontos, mert rámutat az európai katonai módszerek rugalmasságára. Ugyanez a szempont jelenik meg az észak-amerikai hadviselés elemzésekor, az amerikai függetlenségi háború előtt, alatt és azt követően is.³⁹ Általában azt hangsúlyozzák, hogy az amerikaiak rugalmassága a gyarmati hadviselés tapasztalatainak köszönhető, de tény, hogy az angolok is változtatták a taktikákat. A középső gyarmatokon nyitottabb, kevésbé zárt, kétsoros arcvonalat alkalmaztak, mert a lovasság viszonylag jelentéktelen volt. Délen Cornwallis alatt tették egyre rugalmasabbá a csapataikat. Tarleton gyalogsága lóháton rohant a waxhaw-kra és „lovasság és gyalogság elegyével” támadott.⁴⁰ A Yorktown melletti 1781-es végső vereség torzítóan hatott a déli hadjáratok elemzésére. Az angolok rugalmasságára és mozgékonyására néhány példa: Archibald Campbell vezetésével 1778-ban gyorsan bevették Savannah városát; Prevost hátbatámadással sikeresen legyőzte Észak-Carolina egyik seregét Briar Creek mellett 1779-ben; ugyancsak eljutott Charlestonig 1779-ben; Clinton körülzárta és sikeresen megostromolta Charlestont 1780-ban; Cornwallis győzött Camden mellett ugyanabban az évben, és átszelte Észak-Carolinát 1781 elején; végül Clinton oldalról támadott Brandywine mellett 1778-ban. A Nyugat-Indiákon 1794–1795-ben az angolok európai parancsnokok vezetésével vetették be különleges kiképzésben részesített rabszolgák egységeit, akik igazi könnyűgyalogság módjára gyors hadmozdulatokra voltak képesek.

Félrevezető tehát az a vélekedés, miszerint a hadjáratokon tanúsított mozgékony-ságot és a támadás fontosságát a csatában csak a forradalmi háborúkban fedezték fel, mivel nem megfelelően mutatja be a nyugat- és közép-európai hadjáratokat, amelyek pedig a mozgékony-ság kiváló példáival szolgálnak. A legismertebb példa Marlborough 1704-es menetelése Rajnáig, de voltak más esetek is, amikor gyors mozgással nagy távolságokat tettek meg; ilyen volt például II. Frigyes és Henrik porosz herceg némely megmozdulása a hétéves háború alatt. Az európai utak minőségének javulása tovább növelte a gyors mozgás lehetőségét az évszázad folyamán. Az európai haderőknek megvolt az a képessége, hogy a hadviselés taktikai és stratégiai feladatait Nyugat- és Közép-Európa civilizált hadszíntereitől távol is megoldják. Ez a képesség alapvető volt a törökök végső visszaszorításában és Anglia indiai hatalmának megszilárdításában. Ezért tehát helyénvaló az újítás, a változás és a hatások hangsúlyozása az 1660 és 1792 közötti időszakban.

A kozák függetlenség orosz eltiprása jellegzetes tünete volt ennek a folyamatnak. A korábban gyakorlatilag független harcos nép I. Péter hadserege „nyugati-

³⁷ J. D. Harbron: *Trafalgar and the Spanish Navy*. London, 1988, 51–75. o. Ez a munka időrendben nagyobb anyagot fog át, mint amit a címe sugall. C. Fernandez-Shaw: *Participation de la Armada Espanola en la Guerra de la Independencia de Los Estados Unidos*. *Revista de Historia Naval*, 3 (1985), 75–80. o.

³⁸ N. O. Rush: *The Battle of Pensacola*. Tallahassee, 1966; W. S. Coker – R. Rea (szerk.): *Anglo-Spanish Confrontation on the Gulf Coast during the American Revolution*. Pensacola, 1982.

³⁹ J. M. Dederer: *War in America to 1775. Before Yankee Doodle*. New York, 1990; J. M. Black: *War for America. The Fight for Independence*. Stroud, 1991.

⁴⁰ J. M. Black: *War for America*, 189. o.

as” egységeinek ellenőrzése alá került. 1709-ben lerombolták a Sztara Szih melletti kozák főhadiszállást is.⁴¹ A kozákok engedélyt kaptak egy új központ létrehozására Nova Szih mellett, de 1775-ben azt is lerombolták, és Zaporozsje egészét cári tartománnyá tették Új-Oroszország néven. A katonai erő szorosan kapcsolódott a központosításhoz és az állami terjeszkedéshez, ami szintén alapvető eleme a kora újkori „hadügyi forradalomnak”.

A változást és a hatásokat a haditengerészet esetében is hangsúlyozni kell. 1788-ban Cornwallis a franciák ellen tervezett indiai támadás kapcsán ezt írta: „Ha nincs olyan flottánk, amivel farkasszemet merünk nézni az ellenséggel, nem szabad kockáztatnunk olyan sok katonát.” A tengeri haderő igen fontos szerepet játszott a birodalmi terjeszkedésben és a hódítások megszilárdításában. Katonai értelemben jelentős fejlődésre került sor a szárazföldi-tengeri kombinált hadviselés területén, ami a birodalmi terjeszkedés alapja lett a 19. században. E hadműveletek azonban olyan komoly nehézségekbe ütköztek,⁴² hogy azok közül sokat nem is lehetett megoldani. Mégis jelentős erőket küldtek nagy távolságokra, mint amikor például az angolok bevették Manilát 1762-ben vagy New York-ot 1776-ban.⁴³ A szárazföldi és a tengeri erők együttműködésének alapvető fontosságát az 1781-es yorktowni hadjárat mutatta meg, valamint az, hogy az első telep 1788-as megalapításával Ausztráliáig terjedt az európai befolyás. Két évvel később, a Notka Sound-összetűzés alkalmával, miként korábban az amerikai függetlenségi háborúban is, az angolok széleskörű támadásokat fontolgattak a spanyol birodalom ellen. Támaszpontot alakítottak ki az Andaman-szigeteken 1789-ben. A franciák szorgalmasan feltérképezték Ázsia partjait az 1780-as években, illetve tengeri felfedező utakat indítottak az Indiai- és a Csendes-óceánra. A spanyolok is járták a Csendes-óceánt, az orosz birodalom pedig egészen Észak-Amerika csendes-óceáni partvidékéig kiterjedt.⁴⁴

Az európai és az Európán kívüli népek katonai felkészültsége közötti különbség leginkább a Csendes-óceán térségében mutatkozott meg. John Blankett kapitány 1790 decemberében Molucca felé hajózott és azt látta, hogy „a bennszülöttek... mind dárdával és pajzzsal vannak felfegyverkezve, és mind lóháton ülnek”. Csalódott viszont a timori holland erődítményben: „néhány német katonaszökevényből és malájból álló száználmas társaság alkot itt egyfajta helyőrséget”. Blankett felfigyelt rá, hogy a hollandok Timor uralkodóinak viszálykodását kihasználva őrizték meg befolyásukat.⁴⁵ Ez aligha a vetélytárs nélküli európai fölény képét mutatja, de Blankett utazásán kiderült, hogy az európai hatalmaké a kezdeményező szerep. Közép-Amazónia vidékén az 1760-as és az 1770-es években a portugálok sem tudták megfékezni a füрге murák rajtaütésszerű támadásait, akik rárontottak a portugál

⁴¹ O. Subtelny: *Domination of Eastern Europe. Native Nobilities and Foreign Absolutism, 1500–1715*. Kingston, 1986, 136. o. Ez a nagy ívű és érdekes munka általában nem tér ki a katonai vonatkozásokra.

⁴² O. Mackesy: *Problems of an Amphibious Power: Britain against France, 1793–1815*. *Naval War College Review* (1978).

⁴³ A New York ellen küldött haderő Halifax felől, a Manila elleni Indiából érkezett.

⁴⁴ C. Gaziello: *L'Expédition de Laperouse 1785–1788*. Paris, 1984; M. E. Thurman: *The Naval Department of San Blas: New Spain's Bastion for Alta California and Nootka 1767 to 1798*. Glendale, California, 1967; W. L. Cook: *Flood Tide of Empire: Spain and the Pacific Northwest, 1543–1819*. New Haven, 1973, 65–396. o.

⁴⁵ Blankett Lord Hawkesburynek, 1791. március 1. BL Add. 38226 f. 114, 116.

kenukra, és lerohanták az egymástól elszigetelt telepeket. A murák nem ismerték a tűzfegyverek használatát, de íjaik és nyilaik igen hatékonyak voltak. Mégsem tudták legyőzni a portugálokat, és 1784-es békekötésük azt mutatja, hogy alkalmazkodniuk kellett a gyarmatosító hatalomhoz.⁴⁶

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a következő korszakok voltak „forradalmiak”: 1470 körül – 1530 körül, 1660 körül – 1720 körül, továbbá (elsősorban nem a taktika, hanem a *levée en masse* miatt) 1792 és 1815 között. Roberts helytelenül teszi a hangsúlyt az 1560 és 1660 közötti időszakokra. Noha az 1660 és 1720, illetve az 1792 és 1815 közötti időszakok meglehetősen gyors változásokat hoztak, a közbeeső időszak sem volt mozdulatlan és változások nélküli. A történészek, Parker nyilvánvaló kivételével, hajlamosak elhanyagolni az európaiak Európán kívüli hadviselését. A gyarmati hadviselés tanulságai azonban gyakran elsikkadtak az európai fejlemények hatására. Az *európai* hadviselésre gyakran csekély katonai hatást gyakoroltak a gyarmati háborúk. Az angolok például nem fejlesztették ki a könnyűgyalogságot az amerikai függetlenségi háború tanulságainak ellenére sem. Az viszont talán jellemző, hogy azok az európai hatalmak (Oroszország, Ausztria és Anglia), amelyek az 1720 és 1792 közötti korszakban szárazföldi háborúkat viseltek Európán kívüli országok ellen, sokkal rugalmasabbnak bizonyultak, mint Poroszország (és egyéb államok) a forradalmi Franciaország elleni harcban, noha természetesen szerepet játszottak más tényezők is.

A „hadügyi forradalom” tételének természete is kérdéses. Parker, és különösen Roberts, a tágabb értelemben vett katonai és társadalmi változásokat összekapcsolja a taktika és a haditechnika váltoásaival, és úgy véli, hogy ezek mind forradalmi újítások voltak. A nehézséget, mint mindig, most is a meghatározások okozzák. Nem csupán arról van szó, hogy a forradalom fogalma bizonytalan, hanem arról is, hogy számos taktikai változás egyáltalán nem volt újítás abban az értelemben, hogy igazán eredeti lett volna. A dragonyosok bevetése a harmincéves háborúban például alig különbözött a lóhátra ültetett gyalogságtól Indiában és máshol a 18. század végén. Az erődökön és a helyi félkatonai egységeken alapuló spanyol gyarmati védelmi rendszer hasonlóképpen tükrözi számos európai államnak azt a szándékát a 17. század elején, hogy védelemre rendezkedjék be – például az olyan német államokét, mint Nassau. Ami nagy vonalakban lezajlott, az a meglévő ötletek körütekintő alkalmazása volt az adott helyi körülményekhez. Jóllehet alacsony szinten ezek a taktikai változások forradalmi eredményeket hoztak döntő helyi győzelmek alakjában, magasabb szinten nehezen lehet ezeket összekapcsolni úgy, hogy egyfajta forradalmi változás mindent magába foglaló elméletét kapjuk. Ezeket a változtatásokat külön kell választani az olyan valóban eredeti újításoktól, mint a kovás puska és a csőre húzható szurony, amelyek valóban megváltoztatták a háborúk jellemzőit.

Tengeren és szárazföldön az európai hatalmak katonai lehetőségei egyáltalán nem voltak változatlanok az 1660 és 1792 közötti időszakban. Még sok munkára van szükség a korszakkal kapcsolatban, de az máris egyértelmű, hogy „Roberts évszázadának” és a forradalmi/napóleoni időszaknak az értékeléséhez lényeges a közbeeső évek figyelembevétele. Kiemeli ezek jelentőségét, ha mindezt világméretű összefüggésekben tesszük.

⁴⁶ D. Sweet: Native Resistance in Eighteenth-Century Amazonia: The „Abominable Mura” in War and Peace. *Radical History Review*, 53 (1992), 49–80. o.

Nagy Frigyes, Guibert, Bülow: a dinasztikus háborútól a nemzeti háborúig

Az 1740 és 1815 közötti időszak, amely Nagy Frigyes porosz király trónra lépésével kezdődött és Napóleon francia császár trónfosztásával végződött, egyaránt tanúja volt a régi hadviselés végének és az új hadviselés kezdetének, ami persze sokat átvett a régiből. Korábban Machiavelli a háború tanulmányozását a társadalomtudományok rangjára emelte. Elválasztotta az erkölcsi természetű megfontolásoktól, és szorosan összekapcsolta az alkotmányos, gazdasági és politikai kérdésekkel. Katonai ügyekben megkísérelte növelni az emberi tervezés, illetve csökkenteni a véletlen szerepét. Vauban a katonák számára megnyitotta a természettudomány és a technika lehetőségeit. A 17. században rendkívüli módon megnőtt a hadseregek létszáma, elterjedtek a szakszerű katonai igazgatás és ellenőrzés alapelvei. Újra hangsúlyt kapott a fegyelem, kialakult a taktikai egységek fejlettebb hierarchiája, letisztult a szolgálati út, a parancsok továbbadásának módja, a hadvezérek tisztviselőkké váltak, a fegyveres erők pedig a kormányokat szolgálták. Mindezek a fejlemények a változásnak abban az időszakában gyorsultak fel és váltak egyre bonyolultabbá, amellyel ez a tanulmány foglalkozik.

A jelentős változások nem hagyták érintetlenül az államberendezkedést és a hadseregek, vagyis az élőrő és stratégiák alkalmazását sem. A hivatásos hadseregek helyét átvették a polgárokból toborzott hadseregek. A lassú ostromok stratégiájának helyét átvette a támadó, gyors és összeütközést kereső stratégia. Machiavelli már mindkettőt megelőlegezte, de 1500 óta széles körben egyik sem valósult meg. 1792 után azonban ezek forradalmasították a hadviselést, és a régi korok „korlátozott” háborúját felváltotta a következő időszak „korlátlan” háborúja. Ezt az átmenetet kísérte az a változás, amelynek során a dinasztikus államforma átadta helyét a nemzeti államformának – ez pedig a francia forradalom következménye volt. A francia forradalom előtti időszakban a háború lényegében az uralkodók közötti összecsapás volt. Azt követően viszont egyre inkább a népek közötti összecsapássá vált, ezért lett egyre inkább „totális”!

A dinasztikus államforma szigorú határokat szabott annak, hogy a hadsereg felállításánál során mi lehetséges és mi nem. Elméletileg bármennyire is abszolút uralkodó volt, a király valójában előnytelen helyzetben volt. Minden dinasztikus állam az uralkodóház és az arisztokrácia közötti kényes egyensúlynak volt kiszolgáltatva. A nemesség kiváltságai korlátozták a kormányzat cselekvési szabadságát. Ezek

¹ A téma korabeli irodalmához lásd Max Jähns: *Geschichte der Kriegswissenschaften vornehmlich in Deutschland*, I–III., München – Leipzig, 1889–1891.

az előjogok kiterjedtek bizonyos adómentességi kiváltságokra, illetve arra is, hogy csaknem teljesen kisajátíthatták a hadsereg tisztikarát. A kormányok korlátozott adókiivetési jogosultságukkal nem tudtak országaik teljes erőforrásaira támaszkodni, beleértve az emberi erőforrásokat is. A katonatisztek egy olyan zárt társadalmi rétegből érkeztek, amely ritkán haladta meg a teljes népesség két százalékát. A lakosság és a kormány között igazi érzelmi kapcsolat nem létezett. Az uralkodó és az alattvaló közötti kötelék bürokratikus, igazgatási és pénzügyi jellegű lévén erőltetett és mesterséges kapcsolat volt. Ennek éles ellentéte volt a forradalom bevezette alapelv, amely az állampolgári felelősség és a népszuverenitás elvével csaknem vallásos egységbe kovácsolta a kormányon levőket és a kormányzottakat. A régi korban az volt a jó kormányzat, amely keveset követelt az alattvalóitól, mert hasznos, értékes és hasznot hozó tulajdonának tartotta őket, és háborús időkben a lehető legkevésbé avatkozott bele a polgári szférába. Az volt a „jó nép”, amely betartotta a törvényeket, befizette az adókat, és hűséges maradt az uralkodóházhoz. Népként nem kellett saját azonosságtudattal rendelkeznie, nemzetként pedig nem kellett egységesnek lennie. Hiányzott a közügyek iránti felelősség és a háborús erőfeszítésekben való részvétel kötelességérzete is.

A hadsereg az állam leképezése volt. Belülről csapatszellel nélküli osztályokra bomlott: olyan tisztokra, akiknek a büszkeség, a felsőbbrendűségi érzés, a dicsőség és a becsvágy jelentette az ösztönzést, valamint olyan katonákra, akik hosszú szolgálati idejük során a megélhetésükért harcoltak. Tőlük nem is vártak különösebb érzelmi megnyilvánulást, és legerősebb kötődésük annyiban állt, hogy valamiféle gyermeki büszkeséggel tekintettek a saját ezredükre. Oroszország, Ausztria és Poroszország hadseregei túlnyomórészt jobbágy eredetű katonákból álltak. Poroszország nagy számban alkalmazott külföldieket, akárcsak Anglia. Az osztrák csapatok nyelvileg nagyon vegyesek voltak. Minden országban az volt a szokás, hogy azokat az embereket sorozzák be, akik gazdaságilag a leghaszontalanabbak voltak, más szóval a lakosság legalsó rétegeit. A polgárok mindenütt távolságot tartottak a katonáktól. Franciaországban, ahol pedig egész Európában a leginkább nemzeti jellegű hadsereg szolgált, a kávéházakban és egyéb nyilvános helyeket ilyen táblákat tettek ki: „Kutyák, csavargók, örömlányok és katonák kifelé.”²

Valamilyen közös cél kialakítására volt szükség ahhoz, hogy hadsereget faragjanak ebből a tarka tömegből: a katonákból, akik sokszor a társadalom legaljáról érkeztek, illetve a tisztekből, akik jórészt arisztokrata ifjak voltak. Erre a célra a csapatoknak kevés erkölcsi vagy lélektani tartaléka volt. Az adott körülmények között a kormányok jó okkal gondolták, hogy a rendet csak kívülről és felülről lehet kialakítani. Emlékeztek még az erőszakos katonaságra, különösen Németországban a harmincéves háború utáni időszakból. A 18. század felvilágosult monarchiái megpróbálták megkímélni a polgári lakosságot emberi és anyagi szempontból egyaránt. Annak érdekében, hogy rendet teremtsenek és közösségi szellemet alakítsanak ki a katonák között, akikre eszméssel alig lehetett hatni, a kormányok egyre jobban gondoskodtak az emberek testi épségéről, laktanyákban szállásolták el őket, orvosokat és kórházakat biztosítottak, bőségesen táplálták őket, és ellátásukra nagy állandó raktárakat hoztak létre. Attól tartottak, hogy a katonák egyszerűen meg-

² M. Weygand: *Histoire de l'armée française*. Paris, 1938, 173. o.

szöknek, ha hagyják, hogy kis csapatokban fosztogassanak, vagy ha nem biztosítanak számukra elviselhető életszínvonalat. A hivatásos katona fő célja ugyanis a megélhetés volt, nem pedig az, hogy harcoljon, vagy életét áldozza valamilyen ügy érdekében. Valóban, a 18. században a tisztek és a katonák háborúban és békében egyaránt könnyedén vándoroltak egyik hadseregből a másikba, ám ez a francia forradalom után már elképzelhetetlen volt.

A megfelelő gondoskodás mellett szigorú figyelmet fordítottak a szintén felülről irányított fegyelmezésre és kiképzésre. Csakis vasfegyelemmel lehetett egységes haderőben alkalmazni az egymáshoz nem kötődő embereket. Az uralkodók és az arisztokraták nemigen számíthattak arra, hogy a katonákat adó alsóbb osztályokban erkölcsi értékeket – bátorságot, hűséget, csapatszellemet, áldozatkészséget vagy önállóságot – találnak. Ezek a tulajdonságok valóban nem is alakultak ki a kor katonáiban, akik – mint általában a dinasztikus államok népeinek fiai – kevés képzést éreztek a háborúban való részvételre. Az egyedül, kis különítményekben mozgó, vagy a tisztjeik ellenőrzése alól kibúvó katonák megbízhatatlanok voltak. A technikai megfontolások sem támogatták az egyéni kezdeményezéseket. A gyenge utánpótlási rendszer és a számalmas felderítés miatt (ami megint csak az egyes katonák tudatlanságának és megbízhatatlanságának volt köszönhető) a hadseregeknek a csatamezőn kisebb egységekre bontása rendkívül kockázatos volt. A puskák pontatlansága és kis hatótávolsága miatt pedig az egyéni tüzelés viszonylag értelmetlen volt. Ennek eredményeként a katonai kiképzés eszményi célja az volt, hogy a lélektelen nyersanyagból gépiesen engedelmessé zászálóaljakat faragjanak. Amikor összecsaptak az ellenséggel, minden zászlóalj szilárd vonalban állt a másik mellett, az általában három sorban felálló emberek könyöke pedig szinte összeért. Minden zászlóalj egyfajta tüzéség szerepét játszotta, amely parancsszóra sortüzet ad le. A taktikai éberség eléréséhez hosszú és alapos kiképzésre volt szükség. Úgy tartották, hogy két év aligha elég ahhoz, hogy egy csavargóból jó hivatásos katonát képezzenek ki.

A hadseregek összetétele határozta meg alapvetően alkalmazásukat is. A korábbi kormányoknak, amelyek korlátozott forrásokkal rendelkeztek, a hivatásos hadseregek túl drágák voltak. Időben és pénzben minden egyes katona nagy befektetés volt. A csatában elesett kiképzett katonákat nem egykönnyen lehetett pótolni. A nagy lőszer- és élelmiszerraktárakat a kezdetleges szállítási viszonyok miatt az ütközetek várható helyszínéhez közel kellett felállítani és védelmezni. Ráadásul a 17. század végén a tudományos haladás magával hozta az erődítési módszerek fejlődését is. Franciaországban és Németországban nagy ellenérzést váltott ki az úgynevezett vallásháborúk kora hadviselésének zűrzavara és fejtelensége, ami jelentős kárt okozott az egyébként komoly hasznot hozó polgárságnak. Ez azt eredményezte, hogy a hadseregeket megerősített állásaik mögé összpontosították. A hadseregek egésze, de még egyes egységei is mozdulatlanságra voltak kárhoztatva a támaszpontjukon, ahonnan nem távolodhattak el ötnapi járóföldnél nagyobb távolságra. Amikor a raktárak közel voltak, még akkor is hosszú poggyászszerelvényeket indítottak útnak, úgyhogy egy nap alatt nem jutottak messzire. A szállítmányok méretét sem lehetett könnyedén csökkenteni: a legtöbb hadseregben az arisztokrata tisztek megadták a módját az utazásnak is. A politikai indíttatás nélkül küzdő katonák pedig hamar elveszítették a harci kedvüket, ha az élelemellátás bizonytalan volt, vagy ha a hadműveletek túl fárasztóak voltak.

Ilyen körülmények között két teljes hadsereg csak ritkán csapott össze szabályos ütközetben. A parancsnok nem tudott könnyen harcra bocsátkozni az ellenféllel, ha az nem akarta. Még két hadsereg találkozásakor is időbe telt a csatasor felállítása, és ha ez egyik fél készülődése alatt a másik fél elvonult, elmaradt az ütközet. A csata hatalmas kockázatot jelentett. A csatatéren szerzett előnyt nem lehetett könnyen növelni, mert a megsemmisítő üldözés módszerét még nem ismerték. A katonai gondolkodók szerint egy állam csaknem annyit szenved a győzelem, mint a vereség következtében. Gyors és döntő politikai eredményeket mindenesetre nem vártak a csatáktól. Itt igen tisztán látszik a 18. századi és a napóleoni háborúk közötti különbség. Blenheim, Malplaquet, Fontenoy vagy Rossbach után a háború még évekig húzódott. Marengo, Austerlitz, Jéna, Wagram vagy Lipcse után hónapokon belül következett a békeajánlat.

Összességében megállapítható, hogy a francia forradalom előtt számos tényező együttes hatásaként alakult ki a korlátozott háború, amelyet korlátozott eszközökkel vívtak korlátozott célokért. A háborúk hosszúak voltak, de nem hevesek; a csaták – a zászlóaljok sortüzei miatt – pusztítók voltak, éppen ezért nem törekedtek mindenáron a csatára. A hadmozdulatok inkább az erődök, a raktárak, az utánpótlási vonalak és a kulcsfontosságú állások ellen irányultak. Ez tudományos hadviseléshez vezetett, amelyben a manőverezési képességet többre tartották, mint a csatában a harciasságot. A manőverezés, a menetelés, az egymást követő kis lépések stratégiája pedig a megsemmisítés stratégiája felett diadalmaskodott.

Mindez megváltozott abban a politikai földindulásban, ami 1789 után megrázta Európát. Az 1792 és 1815 közötti „világháború” – korai szakaszát, illetve Franciaország és Nagy-Britannia összecsapását kivéve – rövid háborúk sorozata volt, amelyek mindegyikét gyorsan döntötték el a csatatéren, és békekötéssel zártak le. A kutatók megegyeznek abban, hogy ezek a háborúk fordulópontot jelentettek: lezárták az 1500 körül kezdődő korszakot, és megkezdték azt az újat, amely lényegében mind a mai napig tart. A legtöbb szerző a francia forradalomnak tulajdonítja a változást, mivel a forradalom nemzeti érzelművé tette a közvéleményt, illetve szorosabbra fűzte a kormányzat és a kormányzottak közötti szálakat. Ezt az értelmezést fél évszázaddal ezelőtt Max Jähns és Hans Delbrück alapozta meg. Ugyanakkor egyfajta „átértékelő” tendenciát fedezhetünk fel például Jean Colin írásaiban, aki szakszerűbb vagy legalábbis technikai magyarázatot keresett. Ezt a 18. század második felének nagy fejlesztéseiben találta meg: a tüzérségben, a hadszervezésben, az útépítésben és a térképészetben. A szakértői vélemények többsége elismeri a műszaki haladás jelentőségét, de a politikai fejlődés hatásait még fontosabbnak tartja. Ahogy Delbrück kifejtette, a francia forradalom által képviselt új *politisches Weltbild*, politikai világkép eredménye volt „a hadsereg új összetétele, amely először új taktika, majd új stratégia kifejlődéséhez vezetett”.³

Ez az átmenet mutatkozik meg az alábbiakban tárgyalt három szerző műveiben. Mindhárman a katonai gondolkodás történetének egy-egy jelentős szakaszát képviselik. Nagy Frigyes volt a megtestesítője mindannak a katonai teljesítménynek, amely Európában elérhető volt a francia forradalmat megelőző körülmények kö-

³ Hans Delbrück: *Geschichte der Kriegskunst*, I–VII, Berlin, 1900–1936, IV., 363., 426. o.; Jean Colin: *L'éducation militaire de Napoléon*. Paris, 1900.

zött. Guibert tudatos tanítványa volt Nagy Frigyesnek, de ő még Nagy Frigyesnél is világosabban előlegezett meg néhány később bekövetkező átalakulást. Bülow, a forradalmi és a napóleoni háborúk kortársa, fokozatosan elsajátította e háborúk számos tanulságát. Hármuk közül csak Nagy Frigyes volt a gyakorlatban is tapasztalt hadvezér. Írásai a korszak tényleges hadviselését mutatják be. Guibert és Bülow képzett katonatisztek voltak, de soha nem irányítottak hadseregeket; elemzőként, látnokként és újtóként voltak jelentősek. Nagy Frigyes a tárgyát mélyen ismerő elme, míg Guibert és Bülow kevésbé a tapasztalataik alapján írtak, s megpróbálták elvonatkoztatni a konkrét körülményektől.

Amikor Nagy Frigyes 1740-ben megtámadta Sziléziát, ízelítőt adott Európának abból, amit később villámháborúnak neveztek. Három sziléziai háborúban sikerrel tartotta meg a hön áhított tartományt, amelynek megszerzése csaknem megkésztette kis királyságának méretét. Időnként teljesen esélytelenül harcolt, de bizonyította, hogy összehasonlíthatatlanul jobb hadvezér bármelyik ellenfelénél. Poroszországra ráadásul már-már túlzottan is illettek a dinasztikus állam legfontosabb ismérvei. Európa jelentős államai közül Poroszország volt a legjobban szervezett és a leginkább központosított állam, ott élt a legkevésbé lelkes lakosság, és ott volt a legkevesebb az emberi és anyagi erőforrás.

Nagy Frigyes első jelentős katonai munkája az 1746-ban írt *Principes généraux de la guerre*. Ebben foglalja össze az első két sziléziai háború tapasztalatait. Tábornokai titokban kézzől kézre adták ezt a művet. Egyikük azonban 1760-ban a franciák fogságába esett, így került sor a mű kiadására. A király az 1752-ben készített *Testament politique* című munkájában fejlesztette tovább gondolatait, amelyet a porosz király utódai magánhasználatára szánt. E mű függeléke lett a *Principes généraux*. 1768-ban, amikor felhagyott a háborúskodással, s közben korábbi katonai nézetei is módosultak, szintén utódai számára állította össze a *Testament militaire* című munkát. Tábornokainak 1771-ben kiadta az *Eléments de castramétrie et de tactique* című művet. Uralma alatt mindvégig külön utasításokat fogalmazott a hadsereg egyes részei számára; ezeket összegyűjtötték, és többi írásával együtt 1846-ban kiadták. Művei között szerepel még egy tanköltemény, a *L'art de la guerre*, számos katonai kérdést is érintő politikai írás, illetve uralkodásának különböző történeti feljegyzései, emlékiratai a hozzájuk tartozó bevezetésekkel. A kortársak ezekben az írásokban próbáltak rábukkanni hadvezéri sikereinek titkaira. Legtöbb elméleti munkáját franciául írta, de a taktikai és a technikai utasítások közül sokat németül. Szerzői pályája több mint negyven évet fog át. A hadszervezetet és a taktikát illetően mindvégig ugyanazok a gondolatok foglalkoztatták, de a stratégiát és hadügyet tekintve az 1740-es év kőkemény agresszivitásától eljutott a viszonylagos nyugalom filozófiájáig.

Poroszország uralkodóit régről foglalkoztatta a hadsereg megszervezésének kérdése. 1640-ben, pontosan Nagy Frigyes trónra lépése előtt évszázaddal, dédapja, a nagy választófejedelem a harmincéves háború forгатagában lépett a trónra. Akkor még nem létezett a Porosz Királyság, csak elszórt területek az észak-német alföldön, amelyet elleptek és feldúltak az egymással versengő hatalmak kegyetlen zsoldosai. A választófejedelem által felállított hadsereg megerősítésére lényegében új államigazgatási és gazdasági módszereket kellett bevezetni. Ekkor formálódtak ki Poroszország jellegzetes tulajdonságai. Először is Poroszország létét és önazo-

nosságát hadseregének köszönhette. Másodszor a hadtudomány, a politika és a gazdaságtan mind az államigazgatás átfogó tudományának elválaszthatatlan része lett. Harmadszor, a Hohenzollern dinasztia Poroszországa a körültekintő tervezés diadala lett. Nagy Frigyes apját, I. Frigyes Vilmost Európa egyik legkeményebben dolgozó uralkodójának tartották. Személyesen irányította az államot, minden szál az ő kezében futott össze. Poroszországban a rend nem nyilvános diszkusszió és közös akarat eredményeként született meg. Ahogy Nagy Frigyes egyszer megállapította: ha Newton valaha is Descartes vagy Leibniz tanácsaira szorult volna, soha nem alkotta volna meg bölcséleti rendszerét.

Nagy Frigyes szerint Poroszország királyának hadseregére, valamint az állam alapelemeinek, a gazdasági termelésnek és a katonai erőnek a szilárd egyensúlyára van szüksége. A nemességet úgy óvja, hogy megtiltja a nemesi földbirtokok eladását parasztnak és városlakóknak. A parasztnak nyilvánvalóan túl tudatlanok voltak ahhoz, hogy katonatisztek legyenek;⁴ a polgári katonatisztek megjelenése pedig „az első lépés a hadsereg hanyatlása és bukása felé”.⁵ A merev osztályszerkezet – nemesekkel és elidegeníthetetlen „nemesi” földbirtokkal – szükséges volt a hadsereg és az állam érdekében. Egy merész ezredes – mondja Nagy Frigyes – merész ezredet jelent; egy válságos pillanatban pedig egy ezredes döntése befolyásolhatja a királyság sorsát. Viszont a királynak meg kell győződnie arról (hiszen olyan fiatal, nem szervesült, mesterséges az állam), hogy ezekben az arisztokratákban megvan-e a kívánt lelkiület. Első politikai végrendeletében Nagy Frigyes elárulja utódainak, hogy az első sziléziai hadjáratokban különös erőfeszítést kellett tennie annak érdekében, hogy tisztjei magukévá tegyék azt a gondolatot, hogy ők a porosz királyságért harcolnak.⁶

Nagy Frigyes gyakran kifejezte a közkatonák iránti kendőzetlen tiszteletét is, hiszen az ő szolgálatában kockáztatták az életüket, de igazából csaknem kizárólag fegyelmzési és ellátási okokból foglalkozott velük. A parasztnak (az Elbától keletre a jobbágyok) családjait védelmezni kellett; a polgárok és a nemesek nem vehették el a földjeiket; csak a mezőgazdaságban nélkülözhető embereket – mint például az ifjabb fiúkat – lehetett besorozni. Nagy vonalakban tehát a parasztnak és a városlakók leginkább termelőként hasznosíthatók. „A hasznos és dolgozó embereket úgy kell óvnunk, mint a szemünk világát, háborúban pedig csak akkor szabad saját országunkban újoncokat toborozni, ha a legnagyobb szükség van rá.”⁷ A hadsereg felét vagy még annál is többet fel lehet tölteni külföldi hivatásosakkal, hadifoglyokkal vagy más külföldi csapatok katonaszökevényeivel. Nagy Frigyes dicséri a porosz kerületi rendszert, amelyben a hadkiegészítés terheinek elosztására az ezredkek kerületeket rendeltek az utánpótlás biztosítására. 1768-ban elégedetten nyugtázta, hogy ez a rendszer (és a külföldiek alkalmazása) lehetővé teszi, hogy Poroszország szülöttei közül évente csak ötezer főt kelljen besorozni. Tisztában volt azonban a

⁴ *Politisches Testament von 1752*. In *Die Werke Friedrichs des Grossen*, 1–10. kötet. Berlin, 1913–1914, 7: 164. o. A *Die Werke Friedrichs des Grossen* rövidítése a következőkben: *Werke*.

⁵ *Exposé du gouvernement prussien, des principes sur lesquels il roule* (1775). In *Oeuvres de Frédéric le Grand*, 30 kötet, Berlin, 1846–1856, 9: 186. o. Az *Oeuvres de Frédéric le Grand* rövidítése a következőkben: *Oeuvres*.

⁶ *Politisches Testament von 1752*. In *Werke*, 7: 146. o.; *Oeuvres*, 29: 58. o.

⁷ *Militärisches Testament von 1768*. In *Werke*, 6: 226–227. o.

hazafias polgári erők értékével is; úgy vélte, ez a kerületi rendszer előnye, mivel szomszédokat rendel egymás mellé a háborúban. Azt írta 1746-ban, hogy a „polgárok” közül toborzott porosz katonák becsületesen és bátran harcolnak. „Ilyen katonákkal le lehetne győzni az egész világot, ha a győzelmek nem lennének éppolyan végzetesek rájuk nézve, mint az ellenségre.” Mint sok más *philosophe*, Nagy Frigyes később még nagyobb elméleti jelentőséget tulajdonított a hazafiságnak. Mégsem tett sokkal többet a patriotizmus előmozdítása érdekében, hiszen ezzel saját királyságát forgatta volna fel. Gyakorlatilag úgy vélte, hogy a közkatonák nem érdemelnek tiszteletet, és abban a meggyőződésben halt meg, hogy a külföldiek háborús célokra való felhasználása igazán ésszerű vezetői döntés.⁸

Nagy Frigyes katonái semmiféle belső kötődést nem éreztek az uralkodójuk iránt. A szökés minden 18. századi parancsnok rémálma volt, különösen a politikailag megosztott Németországban, ahol a háborúban ugyanazt a nyelvet beszélő embereket lehetett találni mindkét oldalon. 1744-ben Nagy Frigyesnek fel kellett függesztenie csehországi támadását, mert hadserege fogyni kezdett. Bonyolult szabályokat hozott a szökések megakadályozására: a csapatok nem táborozhatnak nagy erdők közelében; az utóvédet és a szárnyakat lovasokkal kell ellenőriztetni; ha nem nélkülözhetetlenül szükséges, kerülni kell az éjszakai meneteléseket; takarmányozás vagy fürdés alkalmával sorban kell vonulniuk egy tiszt vezetésével.⁹

Amikor megbízhatatlan katonákkal kellett dolgoznia, Nagy Frigyes különösen ragaszkodott a fegyelemhez, amihez már az apja is szoktatni kezdte a porosz csapatokat. „A fegyelem legkisebb lazulása elzúllásához vezet” – mondta.¹⁰ A hadsereg ebben újfent az állam leképezése volt. A fegyelmzésnek részben paternalisztikus célja volt, hogy a katonát a tekintély szavával tegyék racionális lényvé, s előzzék meg az olyan kihágásokat, mint az iszákosság vagy a lopás. A legfontosabb célja azonban az volt, hogy a hadsereget olyan eszközzé tegye, amelyet egy szándék és egy akarat mozgat. A tisztnek és embereiknek meg kell érteniük, hogy „egyetlen emberként” mozognak. Majd megint: „Senki sem gondolkozik, mindenki engedelmeskedik.” Azaz a gondolkodás központi feladat, a király gondja. A legtöbb, amit a katonákkal tenni lehet – mondta –, hogy a *Korpsgeist*, a csapatszellem révén személyiségük feloldódik az ezredükben. Öregedvén és egyre inkább kiábrándultabbá válva megállapította, hogy a jóakarát kevésbé hat a közönséges emberekre, mint a megfélemlítés. A tisztnek életveszélybe kell vezetniük az embereiket; „ezért (mivel a tiszteletet nem ismerik) jobban félnek majd tisztjeiktől, mint az életveszélytől”. Hozzátette viszont, hogy az emberség megköveteli a megfelelő orvosi ellátást.¹¹

Miután a fegyelmzés kezelhetővé tette őket, a katonákat alaposan ki kell képezni. Poroszország híres volt a gyakorlótereiről, ahol a külföldi megfigyelők ámulatára a zászlóaljok és a századok a legnagyobb pontossággal bonyolult alakzatokat mu-

⁸ *Principes généraux de la guerre* (1746). In *Oeuvres*, 28: 7; *Lettres sur l'amour de la patrie* (1779) In *Oeuvres*, 9: 211–244. o.

⁹ *Principes généraux* (1746). In *Oeuvres*, 28: 5–6; *Ordres für die sämmtlichen Generale von der Infanterie und Cavalerie, wie auch Huzzaren, desgleichen für die Stabofficiere und Commandeurs der Bataillons* (1744). In *Oeuvres*, 30: 119–123. o.; *Règles de ce qu'on exige d'un bon commandeur de bataillon en temps de guerre* (1773). In *Oeuvres*, 29: 57–65. o.

¹⁰ *Politisches Testament von 1752*. In *Werke*, 7: 172. o.

¹¹ *Militärisches Testament von 1768*. In *Werke*, 6: 233., 237. o.; *Oeuvres*, 28: 5. o.

tattak be. A cél az volt, hogy taktikai rugalmasságra tegyenek szert, a menetelésből ügyesen váltsanak át csatarendre, tartsanak ki az ellenséges tűz alatt is, valamint mindig álljanak készen a parancsok teljesítésére. Nagy Frigyes sokszor mondogatta, hogy az így kiképzett hadsereg teljes cselekvési szabadságot biztosít a hadvezetés művészetének. A parancsnok annak tudatában alakíthatta ki elképzeléseit, hogy azokat ténylegesen meg is lehet valósítani. Mivel minden a kezére játszik, szabadon irányíthat. Ezért Nagy Frigyes nem szűnt sürgetni tábornokait, hogy mindig éberen ügyeljenek a gyakorlatozásra háborúban és békében egyaránt. „Ha a békeidőben nincs minden ember kiképezve arra, hogy mit kell tennie a háborúban, csupán olyan tömeget alkot, amelynek fogalma sincs arról, hogy mi a dolga.”¹²

Ezekkel a gépies engedelmességre kiképzett csapatokkal az ütközet technikai kérdés volt. A szembenálló hadseregek előre meghatározott minta szerint fejlődtek fel, csaknem olyan szabályosan, mint a sakkfigurák a játszma kezdetén: kétoldalt a lovasság, a tüzéség egyenletesen elosztva az utóvéd vonalában, a gyalogsági zászlóalj pedig két párhuzamos sorban néhány száz méterrel egymás mögött. Minden vonal – vagy legalábbis az első – három sorból állt, és minden sor egyetlen vezényszóra tüzelt, míg a másik kettő újratöltött. Nagy Frigyes lényegében mindig ezt a csatarendet alkalmazta, bár mint minden jó hadvezér, ő is meghagyta azt a lehetőséget, hogy az adott cél érdekében alkalmazkodni tudjon a körülményekhez. Általában a csatarend határozta meg a menetelés rendjét is: Nagy Frigyes szerint a csapatoknak úgy kell menetelniük, hogy az oszlopok egyetlen gyors mozdulattal tűzvonalá alakulhassanak, a szárnyakon a lovassággal. A kemény fegyelem fő célja szintén a csatarend volt. Nem volt könnyű az arcvonalon tartani az embereket, akik vállat vállhoz vetve néztek farkasszemet az alig néhány száz méterre levő ellenséggel. A parancsok azonban szigorúak voltak. „Ha egy katona az ütközetben menekülési szándékot mutat, vagy ha csak kilép az arcvonalból, a mögötte álló tiszt helyettes szuronnal ráront, és azon nyomban megöli.”¹³ Az ellenfél megfutamodása esetén a győztes vonalai nem mozdulnak. Az elesettek vagy a sebesültek kifosztását halálbüntetés terhe mellett tiltották.

Nagy Frigyes sokra tartotta a hadseregének negyedét kitevő lovasságot, de általában csak rohamokra használta őket ütőképes taktikai egységekben. Felderítő szolgálata ezért gyenge volt; 1744-ben húszezres lovasságával sem volt képes meghatározni az osztrákok helyzetét. Előcsatározásokra és őrzáratokra sem tudta jól felhasználni a könnyűlovasságot. Az osztrákoknak jelentős könnyűlovassága és könnyűgyalogsága volt a horvát és a pandúr csapatok között; később a franciák is bevezették a könnyűgyalogságot a képzetlen forradalmi hadseregben. Nagy Frigyes nem igazán tudott volna mit kezdeni ezekkel a csapatokkal, hiszen olyan szétosztottak és önállóak voltak, hogy nem teljesítették volna az ő akaratát.¹⁴

¹² *Politisches Testament von 1752 In Werke*, 7: 173–175. o.; *Principes généraux de la guerre*. (1746). In *Oeuvres*, 28: 7. o.

¹³ *Disposition, wie es bei vorgebender Bataille bei seiner königlichen Majestät in Preussen Armée unveränderlich soll gehalten werden* (1745). In *Oeuvres*, 30: 146. o.

¹⁴ Delbrück: *Geschichte der Kriegskunst*, 4:327–328. o.

A 18. században a többi fegyvernemhez képest olyan mértékben növekedett a tüzéség szerepe, hogy az egészen a 20. századig minden időszakot felülmutált.¹⁵ Az osztrákok, miután megalázó módon elvesztették Sziléziát, elsősorban a tüzéségben látták Nagy Frigyes fenyegetően fürge hadoszlopainak ellenszerét. Európa legképzettebb tüzérei a franciák voltak. Nagy Frigyes gyakran kimutatta emiatti aggodalmát, mivel a jelentős államok közül Poroszország engedhette meg magának a legkevésbé, hogy bekapcsolódjék a tüzéségi fegyverkezési versenybe. A tüzéség új divatja, állapította meg a király 1768-ban, valósággal pénzügyi szakadékba löki az államot. Mégis kénytelen volt csatlakozni a versenyhez; mivel felismerte a gyors hadmozdulatok jelentőségét, Nagy Frigyes vezette be, hogy ütközetben a helyváltoztatáshoz lovakkal vontassák a tábori ágyúkat. Továbbra is ragaszkodott hozzá, hogy a tüzéség nem igazi „fegyvernem”, csupán „kiegészítő”, ami nem ér fel a gyalogsággal és a lovassággal. Mégis egyre nagyobb figyelmet szentelt a kérdésnek, és egyik utolsó írása, egy 1782-es rendelkezése már azoknak a francia tüzéségi szakértőknek a hatását mutatja, akiktől később Bonaparte is tanult. Ebben Nagy Frigyes arról rendelkezik, hogy tüzer tisztek ne pusztán a gyalogság és a lovasság fedezésére tüzeljenek, tudatosan képezzék magukat a lövedék- és kartácstüzelés terén, a nyitótüzet az ellenség gyalogságára összpontosítsák, hogy rést üssenek az ellenséges arcvonalon és ezzel segítsék saját gyalogságuk áttörését.¹⁶

Mivel két merev arcvonal ütközése a hosszú és folyamatos csatasor alkalmazása miatt mészárlásba torkollott volna, Nagy Frigyes sokra tartotta az oldalkámadást. Ennek mintájára tervezte meg híres „ferde csatarendjét”: az egyik szárny lépcsőzetes előrenyomulását a másik szárny fokozatos visszatartásával. A taktikai részleteket itt most nem említve Nagy Frigyes röviden szólva azért kedvelte ezt a csatarendet, mert siker esetén az ellenséges vonalak felgöngyölítésével gyors győzelmet ígért, kudarc esetén viszont csökkentette a veszteségeket, mivel a visszatartott szárny a helyezkedésével fedezte a harcoló szárny visszavonulását. Nagy Frigyes rendkívüli gyorsasága és szervezőkészsége különös erőt kölcsönzött ezeknek az oldalirányú hadmozdulatoknak, amelyek persze önmagukban a legősibb harceljárások közé tartoztak.¹⁷

E hadszervezési és taktikai ügyekben Nagy Frigyes komolyan soha nem változtatta meg a véleményét. A stratégia nagy kérdéseiben azonban rugalmasabb volt.

¹⁵ Lásd a II. számú adatokat abban az adatsorban, ami 1600-tól mutatja a háborúk fokozatos növekedését – a forrás G. Bodart: *Militärhistorisches Kriegswörterbuch*. Wien, 1908, 612, 784–785. o., 816–817. o.: harmincéves háború: I. 19 000, II. 1.5, III. 1, IV. 0.24; XIV. Lajos háború: I. 40 000, II. 1.75, III. 7; spanyol örökösödési háború: IV. 0.77; II. Frigyes háború: I. 47 000, II. 3.33, III. 12; osztrák örökösödési háború: IV. 0.82; hétéves háború: IV. 1.40; francia forradalmi háborúk: I.45 000, II. – III. 12; első szövetség: IV. 3.0; második szövetség: IV. 4.4; Napóleon háború: I. 84 000, II. 3.5, III. 37; harmadik szövetség: IV. 7.0; 1809-es háború: IV. 11.0; 1812-es háború: IV. 5.2; amerikai polgárháború: I. 54 000, II. 3.0, III. 18, IV. 1.0; 1870-es háború: I. 70 000, II. 3.3, III. 12, IV. 9.0; orosz–japán háború: I. 110 000, II. 3.75; III. 3, IV. 1.0. (A sorszámok magyarázata: I. Egy hadsereg átlagos mérete a csatában – ahol lehetséges, évi harminc csata alapján számolva. II. Az 1000 résztvevőre eső ágyúk száma. III. A csaták száma, amelyekben a szembenálló hadseregek együttesen 100 000 főnél többet számláltak. IV. A csaták átlagos száma havonta.)

¹⁶ *Militärisches Testament von 1768*. In *Werke*, 6:288skk; *Mémoires depuis la paix de Hubertsbourg*. In *Oeuvres*, 6: 97. o.; *Éléments de castramétrie et de tactique* (1771). In *Oeuvres*, 29:42. o.; *Oeuvres*, 30: 139–141., 391–396. o.

¹⁷ *Éléments de castramétrie*. In *Oeuvres*, 29: 25. o.; Delbrück: *Geschichte der Kriegskunst*, 4: 314–322. o.

Kezdetben úgy tűnt, hogy új szellemiséget akar bevezetni, de végül is elfogadta a nagyhatalmi rendszer korlátait: azt illetően, hogy milyen körülmények között kell hadat viselni, illetve hol és mikor kell ütközetbe vonulni.

Sziléziai villámtámadása megrémítette Európát. Az első sziléziai háború (1740–1742) elkeseredett szerencsejáték volt, amelyet a porosz király számára rendkívül nagy tételekben űztek. A második sziléziai háborúban (1744–1745) – ami az osztrák örökösödési háború első részének is tekinthető – egy ideig még a Habsburg monarchia teljes megdöntésének gondolatával is kacérkodott. Terve kútba esett, s bár Nagy Frigyes megtartotta Sziléziát, háborús tervei kevésbé ambiciózusak lettek. A hétéves háborúban (1756–1763) a Rossbach és Leuthen melletti csaták után – amelyek feltehetőleg a pusztulástól mentették meg Poroszországot – nagyszerűen védekezett Franciaország, Ausztria és Oroszország egyesült haderejével szemben; ellenfeleinek népessége külön-külön is legalább négyszerese volt az övének. Nagy Frigyes utolsó háborúja, a bajor örökösödési háború (1778–1779) vértelen katonai erőfitogtatásokban és díszszemlékben merült ki.

A *Principes généraux de la guerre* című munkában felszólít a villámháborúra, bár ő maga nem használja ezt a kifejezést. Poroszországnak, mondja, „rövid és gyors” háborúkat kell vívnia; a porosz tábornokoknak gyors döntést kell kicsikarniuk.¹⁸ Voltaképpen már először is ezen alapelvek alapján cselekedett. Érdekes viszont, hogy e lendületes hadműveletek indokai éppen azok, amik a későbbi években éppolyan óvatossá tették. Egy hosszú háború, mondta, kimerítené Poroszország erőforrásait, és megtörné a porosz csapatok „csodálatraméltó fegyelmét”. A rövid és gyors háború gondolatától csak egy kis lépés a háború elkerülésének vagy egy hosszabb, de kevesebb emberi és anyagi áldozattal járó háborúnak a gondolata. A kényszerítő körülmények mindenesetre ugyanazok: az állam forrásai korlátozottak; a hadsereg az előre felállított utánpótlási raktáraktól függ; a katonákat pedig, hiába vannak megfelelően kiképezve, nem tölti el a nehéz időkben erőt adó belső meggyőződés.

Nagy Frigyes egyik kényszerítő körülményen sem tudott úrrá lenni. Poroszországból nem teremtett gazdag államot; forrásaival csupán takarékoskodni tudott. A francia forradalom kormányaival ellentétben nem engedhette meg csapatainak, hogy a megszállt területekből éljenek, bár a gyakorlatban ő maga sem talált jobb megoldást. Ha az ellátás nem lenne folyamatos, az élelmet rekviráló hadserege felbomlana, és elveszítené harci szellemét. Nem számíthatott vendégszeretetre sem a megszállt területeken. Ismételten kudarcot vallottak azok a kísérletei, hogy Csehországban egy „ötödik hadoszlopot” állítson fel. Végül igazi lelkesedést sem csepegtethetett a katonáiba, mert ahhoz saját rendszerét és életszemléletét kellett volna megváltoztatnia.

Ráadásul Szilézia elvesztése után az osztrákok további akadályokat gördítettek Nagy Frigyes támadó stratégiájának útjába azzal, hogy megerősítették tüzéségüket és erődítményeiket. Az öreg király utolsó éveiben sokszor megállapította, hogy ifjúkora óta már megváltoztak a körülmények, és Poroszország már csak állóháborúra képes. Ő maga nagy állandó raktárai és sebezhető határai miatt sokra tartotta az erődöket, amelyek mint „hatalmas karmok, összefogják az uralkodó tartományait”. A hadviselés fő célja ezeknek az erődöknek az ostroma és bevétele

¹⁸ *Principes généraux* (1746). In *Oeuvres*, 28: 84. o.

lett. Az ostromok vezetése Vauban óta már külön tudomány lett. Nagy Frigyes is ezt a hagyományt folytatta, ami még az ütközetekről kialakított felfogására is hatott. „A csatarendet az ostromok szabálya szerint kell elrendezni.” A csatarendben a gyalogság két sora, mondta 1770-ben, megfelel az ostromló erők két párhuzamos vonalának. Ezeket az alapelveket még a falvak megszállásakor sem szabad figyelmen kívül hagyni. A katonai gyakorlat azonban ezzel éppen ellentétes irányban haladt. Napóleon egész pályafutása során mindössze két ostromot vezetett.¹⁹

Nagy Frigyes abban is Napóleon ellentéte volt, hogy sikeres hadvezér létére sem kedvelte a szabályos ütközeteket, vagyis a hadviselő felek teljes erejét felvonultató döntő összecsapásokat. Szerinte a csata kimenetele túlzottan is a véletlenen múlik, a véletlen pedig éppen az ésszerű számítás ellentéte. Nagy Frigyes számára a tudományos hadviselés legfontosabb alapelve a tökéletes tervezés és az ellentmondást nem tűrő parancs ereje jelentette; ezek érvényesülését egy nagy csata hevében nem lehetett elvárni. „Meg kell továbbá jegyezni, hogy a legtöbb hadvezér azért folyamodik a csata vállalásához, mert mással nem tud előállni. Ez nemcsak hogy nem érdemük, hanem általában egyenesen tehetségtelenségük bizonyítéka.”²⁰

Nagy Frigyes szokásos stratégiai célja nem az ellenség fő haderejének megsemmisítése volt. Tisztában volt ugyan azzal, hogy a csata során a győztes félnek üldözéssel kell elpusztítani az ellenséget, de hadserege számára az üldözés nem volt könnyű: a lovasrohamra kiképzett lovasság összeszokott alakzatai a szétszóródás esetén hajlamosak voltak elmenekülni. Sem a horvát szabadcsapatok vad kegyetlensége, sem a fejlettebb seregek politikai lelkesedése nem tüzelte őket; tehát alkalmatlanok voltak a menekülő ellenség megtört haderejének üldözésére. Nagy Frigyes nem tudott volna kivitelezni semmi olyat, mint amilyen Napóleon lovassági támadása volt a jénai csata után. A csata értelme Nagy Frigyes szemében gyakorlatilag az ellenfél állásaiból való erőszakos kimozdítása volt. „Csatát nyerni annyit tesz, mint arra kényszeríteni az ellenfelet, hogy engedje át az állásait.”²¹

Tehát a Nagy Frigyes-féle hadviselés egyre inkább manőverező hadviseléssé vált, célja az összetett hadmozdulatok és csekély előnyök ügyes kihasználása lett. Fő vonalaiban (ha a taktikában nem is) megfontolt és lassú volt – meglehetősen eltérően az 1746-ban javasolt rövid és kemény hadviseléstől. „A csekély előnyök kicsikarása – írta 1768-ban – azt jelenti, mintha kincseket hordanánk egybe.” 1770-ben ezt tette hozzá: „A háborúban minden hadmozdulat azokra az állásokra irányul, amelyeknek az elfoglalása előnyt jelent a hadvezérnek, illetve azokra az állásokra, amelyeket a legkisebb veszteséggel lehet megtámadni.” Csehországi szerencsétlen tapasztalatai alapján azt is megállapította, hogy a hadsereg messze a határain túl képtelen sikereket elérni. „Megfigyeltem – írta 1775-ben –, hogy az a háború, amelyet a saját határaitól távol vezet valaki, kevésbé sikeres, mint az, amelyet saját országa közelében vív. Vajon nem azért van-e ez így, mert az ember természeténél fogva igazságosabbnak érzi az önvédelmet, mint a szomszédok kirablását? A gya-

¹⁹ *Militärisches Testament von 1768*. In *Werke*, 6: 247., 257. o.; *Politisches Testament von 1752*. In *Werke*, 7: 176. o.; *Eléments de castramétrie*. In *Oeuvres*, 29: 4., 21., 38. o.

²⁰ *Réflexions sur Charles XII* (1759). In *Oeuvres*, 7: 81. o.; *Essai sur les formes du gouvernement* (1777). In *Oeuvres*, 9: 203. o.

²¹ *Militärisches Testament von 1768*. In *Werke*, 6: 246–249. o.; *Politisches Testament von 1752*. In *Werke*, 7: 174. o.

korlati magyarázat azonban talán fontosabb az erkölcsinél, mivel a határtól távoli helyekre nehezebb eljuttatni az élelmezési utánpótlást, ott nem lehet elég gyorsan új embereket besorozni, illetve lovakat, ruházatot és lőszert szerezni." Bonaparte olyan Franciaországtól távoli helyeken is tudott csatákat nyerni, mint Austerlitz és Friedland, úgyhogy ő megmosolyogta volna ezeket az alapelveket – bár Borogyino azért eszébe juttatta, hogy mégis van bennük némi igazság. Nagy Frigyes számára mindenesetre ez a szabály bevált.²²

Nagy Frigyes stratégiai gondolkodása megmaradt a manőverező hadviselés hagyományai között, és ő maga sem igazán hajlott a komoly ütközetekre (Rossbach és Leuthen évében a tanácsadói javasolták a csatát). Ennek ellenére mégsem volt híve a tétlenségnek a hadműveletek során, mindig ragaszkodott a rajtaütés fontosságához. A hétéves háborút követő béke éveiben felkészült arra, hogy szempillantás alatt Szászországban vagy Csehországban teremjen – felszerelve részletes térképekkel, pontos adatokkal, új tízfontos mozsárgyúkkal, valamint a lovassági támadások államtitokként őrzött új módszereivel. A hadjáratokban a támadó stratégia híve volt, mivel ez nagyobb kezdeményezési szabadságot biztosított. Szívesen harcolt azonban védekezésben is, amint arra sokszor szüksége is volt, amikor gyengébb volt az ellenségénél, vagy amikor az időt húzva akart előnyhöz jutni. Ez azonban tevékeny és kihívó védekezés volt, ahol adott erődítményekre támaszkodott ugyan, de szabadon lecsaphatott az ellenség állásaira és különítményeire. Szerinte a parancsnok „önmagát csapja be, ha azt hiszi, hogy helyesen irányítja a védekező háborút akkor, ha nem kezdeményez, és az egész hadjárat alatt tétlen marad. Ez a védekezés csak azt eredményezi, hogy az egész hadsereget elűzik arról a vidékről, amit a hadvezér meg akart védelmezni.”²³

Egyre inkább kételkedett abban, hogy a korabeli körülmények között egyáltalán jár-e valamilyen nyereséggel a háború. Miután bemutatkozásul egy emberöltőre sikeresen felforgatta az európai földrész hatalmi egyensúlyát, Szilézia megszerzésével egyszeriben a béke embere lett. Végül szilárdan hitt az európai hatalmi egyensúly értékében, hiszen már Poroszország is annak egyik fő résztvevője volt. Azt tervezte, hogy Poroszország egy idő után Lengyelország, Szászország és Svéd-Pomeránia irányában terjeszkedik majd. Később ezt a terjeszkedést már örömmel hagyta rá az utódjaira. Kivéve Lengyelország első felosztását, amelyre a diplomaták nagy megelégedésére háború és a hatalmi egyensúly megbontása nélkül került sor. Uralkodó volt, nem pedig forradalmár vagy kalandor; eltúrta, hogy rajta kívül mások is cselekedjenek. 1775-ben kiállt a katonai *status quo* mellett. Ezt írta: „Akinak nagyra törő tervei vannak, mindenekelőtt azt gondolja meg, hogy a fegyverek és a katonai fegyelem Európában nagyjából mindenütt hasonló. A szövetségek mindig erőegyensúlyt teremtenek a hadviselő felek között. A fejedelmek legnagyobb sikere mindössze az lehet, hogy csekély előnyök kicsikarásával megszereznek valamely kicsiny várost a határon vagy egy olyan területet, amely egyrészt nem fedezi még a háború költségeit sem, másrészt pedig a lakossága meg sem közelíti a hadjáratok során elcsesett polgárok számát.” Attól sem tartott, hogy hatalmas szomszédjai eltapossák.

²² *Militärisches Testament von 1768*. In *Werke*, 6: 248. o.; *Oeuvres*, 29: 3. o.; *Histoire de mon temps*, 1775-ös előszó. In *Oeuvres*, 2: xxviii.

²³ *Militärisches Testament von 1768*. In *Werke*, 6: 243. o., 260–261. o.; Jähns: *Geschichte*, 3: 2027.

„Úgy vélem, hogy a kis államok [azaz Poroszország a maga ötmillió lakosával] helyt tudnak állni a legnagyobb monarchiákkal szemben is [azaz Franciaország, Ausztria és Oroszország külön-külön mintegy húszmillió lakosával szemben], ha szorgalommal és nagy rendszerességgel végzik a dolgukat. A nagy birodalmak szerintem tele vannak visszaéléssel és zűrzavarral; csak hatalmas erőforrásaik segítségével és tömegeik nehézségi erejével tartják fenn magukat. A gyengébb fejedelmeket könnyen elsöprik a nagyhatalmi cselszövések; ezek mindig károsak, de nem akadályozzák a nagyszámú hadsereg fenntartását.” Úgy látszik, soha nem gondolt bele, hogy mi történhet az „európai egyensúllyal”, ha a legnagyobb monarchiában egyszer véget vetnek a visszaéléseknek és a zűrzavarnak, ledöntik a dinasztikus és arisztokrata uralom által emelt korlátokat, és a Poroszországban már ismerős aprólékos figyelemmel kezdik intézni ügyeiket. Nem láthatta előre a francia forradalmat.²⁴

2.

Franciaországban azonban már javában folyt a napóleoni hadviselés alapjainak lefektetése. Az 1763-as megalázó békekötés után, amikor Franciaország elveszítette tengerentúli birodalmát és európai tekintélyét, komoly katonai gondolkodók jelentek meg. Gribeauval azzal forradalmasította a tüzérséget, hogy bevezette a csere-szabatos alkatrészek elvét, javította a tüzelés pontosságát, illetve súlyuk csökkentésével növelte az ágyúk mozgathatóságát. Újításai nyomán születtek meg azok az ágyúk, amelyek az 1820-as évekig szabványként szolgáltak. De Broglie marsall és de Choiseul herceg az 1760-as években új és nagyobb hadszervezeti egységet hozott létre: a hadosztályt. Fokozatos fejlődése során a hadosztályt különálló, állandó és a hadsereggel többé-kevésbé egyenértékű egységként kezdték meghatározni, amely külön parancsnok irányítása alatt elég erős ahhoz, hogy egyedül is sikeresen szembe szálljon az ellenséggel, amíg a többi hadosztály a helyszínre nem érkezik. A nagy hadseregek többé nem egy folyamatos arcvonalat alkotó hatalmas tömegeből álltak; tagolt egységek lettek – leválasztható és külön-külön is mozgatható részekkel. A főparancsnok előtt nagyszerű új stratégiai és taktikai lehetőségek nyíltak meg, a beosztott tábornokok, hadosztály-parancsnokok olyan jelentőségre tettek szert, amely Nagy Frigyes alatt elképzelhetetlen lett volna. A forradalmi háborúk szolgáltatták az első alkalmat a hadosztályok bemutatkozására, s az eredménye Napóleon és marsalljainak színrelépése lett.²⁵

A gyakorlati újításokkal párhuzamosan 1763 után sok elméleti írásmű született. Az elméleti szakemberek között volt egy ifjú nemes, de Guibert gróf, aki 1772-ben kiadta *Essai général de tactique* című munkáját. Mindössze huszonkilenc éves volt, de könyve egyszeriben híressé tette. A fogadások díszé és Mille de Lespinasse szerelme lett, írt három költői tragédiát és szolgált egy ideig a hadügyminisztériumban. 1789-ben, a forradalom kezdetén a rendi gyűlés tagjainak megválasztásával

²⁴ *Politisches Testament von 1752*. In *Werke*, 7: 158. o.; *Histoire de mon temps*, 1775-ös előszó. In *Oeuvres*, 2: xxviii–xxx.

²⁵ E. Picard: *L'artillerie française au XVIIIe siècle*. Paris, 1906; J. Campana: *L'artillerie de campagne, 1792–1901*. Paris, 1901; M. Weygand: *Histoire e l'armée française*. Paris, 1938, 192. o.; Jean Colin: *L'éducation militaire de Napoléon*. Paris, 1900, 1–85. o.

megbízott egyik kerületi gyűlésen egy maradi, elégedetlen és féltékeny csoport halálosan megsebesítette. 1790-ben halt meg, halálos ágyán ezt kiáltozta: „Híres leszek! Igazságot fognak szolgáltatni nekem!”²⁶

Guibert ingatag, hiú és kiszámíthatatlan jellem volt, de ragyogó *littérateur* és *philosophe*, kortársai szerint maga az igazi tehetség. Következetlen volt és túlzó, akit könnyen elragadott a pillanatnyi lelkesedés. Az *Essai* megírásakor katonatisztként szolgált Németországban és Korzikán. Mint a többi *philosophe*, akiknek a szemében a korszerűség és a felvilágosultság volt az eszmény, csodálta Nagy Frigyeset. A szóbeszéd szerint Nagy Frigyeset úgy felbosszantotta, hogy ez az arcátlan ifjú a titkait kutatja, hogy az *Essai* olvasásakor őrjöngésben tört ki. Nem tudjuk, hogy e könyv mennyire tárta fel Nagy Frigyes titkait, az viszont bizonyos, hogy gyakran túllépett a Nagy Frigyes-féle hadviselés elemzésén.

Az *Essai général de tactique*ben két téma a meghatározó. Az egyik a hazafias és polgári hadsereg igénye. A másik a mozgékonyra építő hadviselésé. Guibert felfogása szerint mindkettő a *tactique* területéhez tartozott. Ekkoriban a szó általában a csapatok irányítására vonatkozott; a korabeli „nagy taktikát” mi stratégiának, az „elemi taktikát” pedig egyszerűen taktikának nevezzük. Ezt az értelmezést azonban Guibert túl szűknek tartotta, ezért elvetette. A taktika számára tulajdonképpen az egész hadtudományt jelentette. Ennek két része volt: először is a hadseregek felállítása és kiképzése; másodsor a hadvezetés művészete, vagyis az, amit a kortársak taktikának neveztek, mi pedig taktikának és stratégiának. Saját kibővített értelmezésének megfelelően az ifjú szerző a taktikát az egyetemes igazság szintjére kívánta emelni. Így fogalmazott: „Ez lesz minden kor, minden hely és minden fegyvernem tudománya... egyszóval mindannak a hasznos tudásnak az eredménye, amivel a katonai gondolkodás története szolgál, valamint mindazé, amit saját korunk ehhez hozzá tud tenni.”²⁷

A polgári hadsereg témája igen kedvelt volt *philosophe* körökben. Montesquieu, Rousseau, Mably és számos, az 1770-es években a szabadelvű véleményeket képviselő kevésbé jelentős gondolkodó úgy tartotta, hogy a zsarnokság megdöntése érdekében az ország lakosságát ki kell képezni a fegyverviselésre. Diderot *Encyclopédiájának* egyik szerzője, J. Servan, a forradalom hadügyminisztere, 1780-ban megjelentetett egy könyvet a polgári katonaságról. Guibert tehát ezt a divatos témát gondolta tovább *Essai* című művében, amelyet „à ma patrie” ajánlott. Ebben azt javasolta, hogy olyan „katonai és politikai berendezkedést kell kialakítani”, amelyben minden francia, nemes és közember, király és alattvaló egyaránt a „polgár” címmel büszkélkedik. Ez a mű az egyik legfontosabb hadtudományi munka, amit valaha is egy *philosophe* írt.

²⁶ 1790-ben írt szerkesztői előszó. In Guibert: *Journal d'un voyage en Allemagne*. Paris, 1803; O. de Ségur: *Un grand homme des salons: Le comte de Guibert, 1743–1790*. *Revue de Paris* 2 (1902), 701–736. o.; O. Vignié: *Un Montalbanais célèbre, le comte de Guibert*. *Bulletin archéologique de Tarn-et-Garonne* 52 (1924), 22–43. o.; Guibert: *Précis de ce qui s'est passé à mon égard à l'Assemblée de Berry*. Paris, 1789; Max Jähns: *Geschichte der Kriegswissenschaften vornehmlich in Deutschland*, I–III, München – Leipzig, 1889–1891, 3:2059–2072. o.

²⁷ *Essai général de tactique* (1772). In *Oeuvres militaires u comte de Guibert*, 5 kötet, Paris, 1803, 1:136–141. o. A *Défense du système de guerre moderne* (1779) című idézett művében (in 3–4. kötet) Guibert bevezeti a *la Stratégique* kifejezést.

Guibert azzal kezdi, hogy a korszak európai kormányai mind zsarnoki gépezetek. Minden nép megbuktatná őket, ha tehetné. Egyetlen nép sem fog harcolni értük. Egyetlen kormány sem érdeklődik igazán a hadtudomány iránt. A fegyelem még Poroszországban is tisztán kényszer eredménye, a lakosság többsége nem katonás, az ifjakat pedig nem a harcias spártai szokások szerint nevelik. Franciaországban az állapotok még rosszabbak, ahol a király nem is katona. Az embereket nem érdekli a háború kimenetele, mert a hadifoglyokat már nem mészárolják le hidegvérrel, a meghódított terület lakosai pedig nem szenvednek semmilyen kényelmetlenséget, sőt olykor kevesebb adót is kell fizetniük, mint korábban. Röviden tehát Európa népei elpuhultak, és a kormányok gyengék. „Tegyük fel azonban – mondja –, hogy Európában születik majd egy olyan nép, amely szellemében, kormányzatában és a rendelkezésére álló eszközök alkalmazásában egyaránt határozott; egy olyan nép, amely harcias tulajdonságait nemzeti hadsereggel és egy kidolgozott terjeszkedési tervvel egészíti ki. Meg fogjuk látni, hogy ez a nép leigazza a szomszédait, és úgy megtépázza gyenge berendezkedésünket, mint az északi szél a nádat.”²⁸

Ezt a megjegyzést gyakran szövegösszefüggésből kiragadva úgy idézték, mint a forradalmi és a napóleoni háborúkra vonatkozó jóslatot. Pedig nem az volt. Ilyen harcias nép azonban nem születik, mondja Guibert. Oroszország a század elején ilyen lehetett volna Nagy Péter alatt, de már Oroszország is túlzottan nyugatias, túlzottan hozzászólt a „fényűzéshez” és a civilizáció áldásaihoz. Bár Guibert nem számít olyan változásra, amely igazolná az elméletét, azt azért megállapítja, hogy egy ilyen erőtlen világban még annak az országnak is nagy lesz az előnye a többivel szemben, amely csak egy kicsit változik meg. Ezt valóban Franciaországtól várta.

Amennyiben hadserege átveszi népének harcias jellemét, Franciaország kifejlesztheti a döntő, gyors és pusztító háború formáját. Bár reménykedik benne, még erre sem számít igazán. A korszerű hadviselés „hibáit”, mondja, politikai forradalom nélkül nem lehet kijavítani. Maga a forradalom azonban szóba sem jöhet – mint a többi *philosophe*, Guibert sem gondolta komolyan, hogy a forradalmi gondolkodást valódi forradalmi viselkedés is követheti. „Mivel nincsenek tökéletes polgári csapataink – mondja –, legalább fegyelmezni kell és ki kell képezni a katonáinkat.” Tehát az általános alapelvek ünnepléses hangoztatása után a téma kidolgozásakor Guibert nagyjából addig jut el, ahonnan Nagy Frigyes elindult: ő 1746-ban állt elő azzal a gondolattal, hogy valójában a polgári katonaság a legjobb, de mivel a legtöbb katona nem a polgárok sorából kerül ki, szigorúan kell fegyelmezni és kiképezni őket.²⁹

Az *Essai* második témája a mozgékonyra építő hadviselés, amit Guibert természetesen sokkal jobban kidolgoz, mint a polgári hadseregét. Az elsőhöz hasonlóan ezt a második témát is átjárja ugyanaz a ragaszkodás a kezdetleges, romlatlan állapotokhoz. A 18. század műveltsége túl bonyolult és kifinomult, szemben az eszményi spártai erények egyszerűségével. Guibert célja az, hogy a hadviselést összetevőinek leegyszerűsítése révén tegye fürgébbé és határozottabbá. Szerinte a kor hadseregei túl nagyok, a tüzésébe vetett bizalom túlzott, az erődítmények és a raktárak feleslegesen nagy méretűek, a tereptani vizsgáldások pedig átlépi az ésszerűség határát. Úgy véli, hogy az európai népek megfelelő lelkielőhíján csupán

²⁸ *Essai général de tactique* (1772). In *Oeuvres militaires du comte de Guibert*, 1: 1–23. o.

²⁹ Uo. I: 1–151. o.

az élettelen tárgyak és az üres számok tekintetében gyarapodnak. Mivel bátorságuk nincsen, a pénzben bíznak.

A hadseregek létszáma és a tüzérség súlya a korszakban emelkedőben volt, és 20. század előtti csúcspontját az 1813-as lipcsei csatában érte el. E tekintetben Guibert nem látott tovább mesterénél, Nagy Frigyesnél, és ennyiben a korlátozott háború iskolájának képviselője maradt. Bármennyire elfogult volt is a polgári csapatok iránt, nem volt a tömeghadseregek szószólója. A hatalmas hadseregekben a vezetők alkalmatlanságának jelét látta. A jó hadvezért, mondta, csak akadályozza a hetvenezer főnél többet számláló haderő. A tüzérségi fegyverkezés korabeli versenyét illetően Nagy Frigyes panaszait visszhangozta. Nagy Frigyeshez hasonlóan a tüzérséget csak támogató erőnek tartotta, nem pedig „fegyvernemnek”. Gribeauval műszaki újításai nagyon megosztották a szakértők véleményét. A tüzérség korabeli szerepe nagyjából olyan lehetett, mint manapság a harci repülőké. Guibert a középutat választotta, osztotta Gribeauval nézeteit; de soha nem értékelte igazán a kor tüzérségi szakértőit, akik az új mozgatható ágyúkat a tüzerő összpontosítására használták, és akiknek tanítványa a legsikeresebb tüzértiszt, Bonaparte Napóleon lett.³⁰

Az erődítményekről és a raktárakról kialakított elutasító véleményével Guibert eltávolodott Nagy Frigyesztől, és a hamarosan bekövetkező „világháború” gyakorlatához közelített. Úgy vélte, hogy a hadseregeknek a megszállt területeken való beszerzésből kell magukat fenntartaniuk. A háborúnak kell ellátni a háborút, akárcsak Róma legszebb napjaiban. A jó katonák takarékosak, igénytelenek, kevés poggyászt szállítanak, zokszó nélkül türik a nélkülözést és a megpróbáltatásokat. A korabeli francia rendszer, amelyben a hadsereget az ellátást felügyelő polgári alkalmazottak is kísérik, Guibert szerint veszélyes. A katonai döntéseket ugyanis jóvá kell hagyniuk a polgári alkalmazottaknak, akik pedig jobban törődnek az utánpótlás megővásával, mint az ellenség legyőzésével. Az a hadsereg, amely kevés felszereléssel utazik és a vidékből él, újszerű mozgékonyaságra tesz szert, megnő a hatótávolsága és a rajtaütési képessége is.³¹

Az erődítés művészetét jócskán túlértékelték Vauban óta – vélte Guibert. Az erődökre nem lesz már akkora szükség, mivel megszűnnek azok a hatalmas raktárak, amelyeknek a védelme az egyik fő feladatuk volt. Az erődök láncolatának építésével a háború a szükségesnél jóval költségesebb lett. A katonák helyőrségekbe való elosztása a hadseregeket is nagyobbá tette a szükségesnél. Mivel a hadműveletek ostromok sorozatává váltak, a háborúk értelmetlenül hosszúra nyúltak. Guibert még azt sem ismerte el, hogy a megerősített állások bármiféle véderőt is képviseltek volna az általa megálmodott mozgékony hadseregekkel szemben. Így fogalmazott: „Mintha maguk a bástyák meg tudnák védeni a városokat, amelyeket körülvesznek; mintha e városok sorsa nem az őket védelmező és támogató csapatok erényein és bátorságán múlna; mintha a rosszul védett erődök nem maguk válnának az egykoron őket építő és irányító, de azután mégis meghódított népek végzetévé, szegényévé sőt elnyomójává.” Arra a következtetésre jutott, hogy csak kevés erődítményre van szükség, amelyek egyrészt nagyon erősek, másrészt viszont másodlagosak a stratégiai hadmozdulatok szempontjából.³²

³⁰ Uo. 1: 97., 445–472. o.

³¹ Uo. 2: 254–307. o.

³² Uo. 2: 208–220. o.

A mozgékonyaság fokozására Guibertnek már a rendelkezésére állt az újonnan kialakított hadosztály. A hadosztály alapötletét 1772-ig még nem igazán fejlesztették tovább, és Guibert nem tett egyértelmű különbséget a francia hadsereg új hadosztályai, illetve a Nagy Frigyes gyakorlatában alkalmazott ideiglenes hadosztályok között. Tanítása mégis érthető, sőt meghaladja Nagy Frigyes gyakorlatát. Nagy Frigyesnek általában az volt a célja, hogy menetelő hadseregének felosztásával biztosítsa, hogy az ellenség elérésekor minden része az előre kitervelt csatarend megfelelő helyére kerüljön. A hadsereg olyan alakzatban menetelt, amilyen alakzatban harcolni készült. Guibert a menetelés rendjét függetlenítette a csatarendtől. Guibert felfogása szerint a meneteléskor minden hadosztály külön oszlopot alkot. Ha külön menetelnek, ezek az oszlopok gyorsabban mozognak, a hadszíntéren nagyobb területet biztosíthatnak, továbbá a kívánt irányba kényszerítik az ellenséget; a csatára azonban egyesülnek, soha nem feledkezvén meg arról a magasabb egységről, amely mégiscsak egyetlen hadsereggé teszi őket. A főparancsnok elöl halad, felméri a közeledő csata helyszínét, a látottak alapján meghatározza harci taktikáját, majd megérkezésük sorrendjében intézkedik a hadosztályok felállításáról. Így a csata a korábbinál rugalmasabb lesz, pontosabban igazodik a terepadottságokhoz és az adott körülményekhez; bevetésük után a hadseregek pedig fogékonyabbak a főparancsnok utasításaira. Guibert szerint Nagy Frigyes ezt a módszert alkalmazta a Hohenfriedberg melletti csatában, valójában azonban az ötlet inkább vall Napóleonra, mint Nagy Frigyesre.³³

Az *Essai général de tactique* alapvető üzenete röviden összefoglalva a következő: újfajta hadseregre van szükség, lehetőleg népi hadseregre, de mindenképpen olyanra, amely a vidékből él, tehát mozgékonyabb; független a megerősített állásoktól, tehát nagyobb a cselekvési szabadsága; hadosztályokba szerveződik, tehát könnyebben irányítható. Ebben a hadseregben a régi manőverező hadviselés átadja a helyét a mozgékonyaságra építő hadviselésnek. „Ahogy egyre több mozgékonyaságra építő háborút vívunk, szakítanunk kell a jelenlegi megszokással. Vissza kell térni a kisebb és kevésbé megterhelt hadseregekhez, és nem kell mindig az úgynevezett 'állásokat' keresnünk. Az ilyen állások ugyanis egy gyors és jól irányított hadsereg számára csupán a végső menedéket jelenthetik. Ha a hadsereg tudja, hogyan kell mozogni, ráadásul még harcolni is akar, kevés olyan ellenséges állás akad, amit ne tudna hátba támadni vagy kiürítésre kényszeríteni. Egyszóval az állások csak arra jók, hogy fedezéket nyújtsanak akkor, amikor valakinek jó oka van arra, hogy ne akarjon lépni.” Majd felvázolja azt a villámháborút, amit később Bonaparte alkalmazott. A jó tábornok, mondja, nem foglalkozik a régi értelemben vett „állásokkal”. „Azt mondom, hogy az a hadvezér, aki ebben a kérdésben megszabadul a régi előítéletektől, az ellenségét megdöbenti, megszedíti, elakasztja a lélegzetét, és arra kényszeríti, hogy vagy harcoljon, vagy folyamatos hátrálásba kezdjen előtte. Ennek a hadvezérnek azonban olyan hadseregre is van szüksége, amely felépítésében különbözik napjaink hadseregeitől. Ezt a hadsereget maga a hadvezér állítja össze, és készíti fel azokra a hadműveletekre, amelyeknek végrehajtását megkívánja tőle.”³⁴ Ez az újfajta hadsereg majd a forradalomban fog megszületni.

³³ Uo. 2: 15–88. o.

³⁴ Uo. 2: 249–254. o.

Guibert láttnoki hírnevén sokat ront azonban, hogy második jelentős hadtudományi munkájában, az 1779-ben megjelent *Défense du système de guerre moderne*ban kifejezetten megtagadta az *Essai* fő gondolatait. „Amikor azt a könyvet írtam – mondta –, tíz évvel fiatalabb voltam. Az új bölcsélet hevessé tett, és elhomályosította ítélőképességemet.”³⁵ Ráadásul miután az *Essai* meghozta számára a hírnevet, találkozott Nagy Frigyeszel, beutazta Németországot, magas társadalmi körökbe jutott be, igazi szakértőként köszöntötték, így egyre jobban megbékélt a világgal.

A *Défense* által népszerűsített „korszerű rendszer” nem egyéb a klasszikus ókori hadviseléssel szembeállított korabeli hadviselésnél. 1779-ben ez volt a hagyományos katonai módszer. A könyv lényegében a „korszerű” hadviselés egyetlen szempontjával foglalkozik: a gyalogság harci taktikájában alkalmazott oszlop- és vonalharcászatnak a már egy nemzedék óta vitatott viszonylagos érdemeivel. Guibert a hagyományos álláspontot képviselte: a vonalharcászatot támogatta, vagyis a tüzerő alapelvét, az oszloppal, vagyis a lökőhatású támadás alapelvével szemben. Ezt az elemzést Guibert még egy utolsó fejezettel egészítette ki: „A hadviselés jelenlegi helyzete, különös tekintettel a politikára és az igazgatásra”. Itt következett a nagy visszakozás.

Most már egyáltalán nem vállalja a polgári hadsereg gondolatát. Miközben Guibert írt, polgári erők harcoltak az angol és hesseni hivatásosok ellen Amerikában. Ezt számos európai katonatiszt kísérte figyelemmel; Lafayette, Berthier, Jourdan és Gneisenau visszahozták Amerikából a hazafias hadsereg és a nyílt csatarend néhány alkalmazható ötletét. Guibert kitart azon véleménye mellett, hogy a polgári hadsereg soha nem képes helytállni a hivatásosakkal szemben, és az amerikaiak sikerét kizárólag az angolok alkalmatlanságának tulajdonítja. Szerinte egyetlen korszerű állam sem kockáztathatja meg azt, hogy a polgárok közül besorozott hadseregeket vessen be; mindez nagyon jól működött az ókorban, amikor a hadmozdulatok kezdetlegesekek voltak, és nem ismerték a tűzfegyvereket. Ezen Európa minden nemzete túljutott már, kivéve Törökországot és Lengyelországot – és Lengyelország romokban hever. Ebben az összefüggésben a „polgár” szó alig jelentett többet a „lakosnál”.³⁶

Guibert dicséri a „korszerű”, azaz professzionális hadviselést, mivel az jellegzetesen mérsékelt, sőt vértelen, noha *Essai* című munkájában még éppen ezek miatt részesítette azt bírálatban. Manapság, állapítja meg, egy meghódított ország megmenekül a bosszú és a pusztítás borzalmaitól, de „a lakói által védelmezett ország óhatatlanul megtapasztalja ezeket a csapásokat”. Emberségesebb megoldás, ha a lakosság csak szemlélője marad a háború kegyetlenségeinek. A megerősített állások hangsúlyozása – a hadmozdulatok minden bonyolult előírása ellenére is – „talán túlzás... de bizonyára mégis előnyös eredménnyel jár a nemzetek nyugalma és a birodalmak biztonsága érdekében”. Mivel a kiképzés, a fegyelem, az erőforrások és az egyéb adottságok viszonylag hasonlóak, ez üdvös egyensúlyt teremt a katonai hatalmak között. Ennek következtében „a háborúk egyre kevésbé hoznak majd döntést, ezért nem is járnak végzetes következményekkel a nemzetekre nézve; minél kisebb a hódítás esélye, annál kisebb a kísértés a nagyravágyó uralkodók számára,

³⁵ *Défense du système de guerre moderne*. In *Oeuvres militaires du comte de Guibert*, 4: 212. o.

³⁶ Uo. 4: 219–231. o.

és annál kevesebb birodalom bukik meg”. Így végződik a *Défense* gondolatmenete, amelyben nehezen lehet eltérést találni Nagy Frigyesétől.³⁷

Guibert mindkét könyvében felfedezte a különbséget a korlátozott és a korlátlan háború, vagyis a hivatásos katonák összecsapásai és a népek pusztító csatái között. Látta, hogy a hadviselés és a kormányzati szerkezet szorosan összefügg. Következetlensége nem az ésszerűségből, hanem az érzelemből fakadt: nem az elemzés következetlensége volt, hanem a magatartásé. Huszonkilenc éves korában magának vallotta a nemzeti hadsereg és a villámháborús stratégia gondolatát. Harmincöt évesen már elutasította ugyanezeket a gondolatokat. Azonban soha nem tett bizonyosságot különösebb gyakorlatias előrelátásról, kivéve véletlenül beigazolódnó jóslatait. Sejtelve sem volt róla, hogy az 1772-ben hirdetett és 1779-ben elvetett gondolatai már az akkori nemzedék számára valósággá válnak.

A *Défense* befejezése előtt Guibert még egyszer bírálta azokat a *philosophe* kortársakat, akik néha háborúellenes nyilatkozatokat tettek, vagy legalábbis elleneztek az akkori kormányok által vívott háborúkat. „A háborúellenes szónoklatok – mondta –, teljesen hiábavalók, mivel a nagyravágyó, igazságtalan vagy hatalmas uralkodókat ezek bizonyára nem fogják vissza. Viszont azt eredményezhetik, sőt szükségképpen azt is eredményezik, hogy a katonás szellem lépésről lépésre elsorvad, a kormányok pedig egyre kevésbé érdeklődnek a hadsereg iránt. Egyszer majd saját elpuhult és fegyvertelen népüket – vagy ami ugyanazt jelenti, rosszul felfegyverzett és a fegyverforgatásban járatlan népüket – kiszolgáltatják a harcias nemzetek önkényének, amelyek talán kevésbé műveltek, de ítélőképességük és körültekintésük bizonyára fejlettebb.”³⁸ Franciaország szempontjából ez is jóvendülés volt. A figyelemzetésre azonban nem volt szükség a 18. században, mert a *philosophe* kortársak gondolatai között nem a háborút ellenzők voltak túlsúlyban.

3.

1793-ban a forradalmi Francia Köztársaság Nagy-Britannia, Hollandia, Poroszország, Ausztria, Szardínia és Spanyolország szövetségével állt szemben. Az egyetlen kormány által összefogott népek közül a franciák voltak a legtöbben, és talán ők voltak a leggazdagabbak is. A közbiztonsági bizottság a válság leküzdésére úgy használta ki a bennük rejlő katonai lehetőségeket, ahogy az a korábbi időszakban soha nem lett volna lehetséges. Először is megszabadultak azoktól az előjogoktól, helyi és társadalmi kiváltságoktól, belső akadályoktól és kizárólagos monopóliumoktól, amelyek a királyság működését akadályozták. Majd a bizottság erőszakos eszközökkel háborús gazdaságot hozott létre, serkentette a lakosság nemzeti öntudatát, és a *levée en masse* formájában bevezette az általános hadkötelezettség alapelvét. A hadviselés politikai vonatkozásában a forradalmárok tudatosan új katonai rendszert építettek ki. A műszaki és a stratégiai újítások dolgában kevésbé voltak tudatosak. Carnot stratégiai gondolatai eléggé ódivatúak.³⁹ A köztársaságiak azonban a raktá-

³⁷ Uo. 4: 263–275. o.

³⁸ Uo. 4: 213. o.

³⁹ R. Warschauer: *Studien zur Entwicklung der Gedanken Lazare Carnots über Kriegsführung*. Berlin, 1937.

rak használata helyett inkább az erőszakos lefoglalás eszközével tartották el a hadseregeiket, és ezzel forradalmasították az utánpótlást is. Félig kiképzett csapataikat rohamoszlopok vagy legyezőszerűen szétterített *tirailleurs* (lövészek) alakzatában vetették be az ütközetekben; ezek az emberek egyénileg harcoltak, tüzeltek és ke-restek menedéket. A köztársaságiak tehát szakítottak a zászlóaljok Nagy Frigyes-féle megállapodott rendszerével, és elindították a taktika forradalmát.

1794-re a franciák támadásba lendültek. 1795-ben Poroszország, Hollandia és Spanyolország befejezte a háborút. 1796-ban Bonaparte a hegyeken át leereszkedett Itáliába. 1797-re Európában béke honolt, és Anglia tárgyalni kezdett. 1798-ban a második koalícióval folytatódott a háború. 1799-ben Bonaparte Franciaország egyeduralgója lett, majd a második koalíciót 1800-ban verte szét. Megint villámgyors hadműveleteket vezetett Itáliában; első nagy, villámgyors és döntő „napoleoni” csatáját Marengo mellett nyerte meg.

Forradalom zajlott a hadművészet területén. A megfigyelők csak fokozatosan figyeltek fel jelentőségére. Néhány polgári megfigyelő, például Mallet du Pan és Gentz a hivatásos katonáknál hamarabb jött rá a mélyebb okok némelyikére. Ez azért történt, mert a legalapvetőbb változásra a hadszervezés politikai premisszái területén került sor: Delbrück szerint ezen új *Weltbild* megjelenése vezetett a hadviselés forradalmasításához. Franciaországban a hivatásos katonák ezekben az években túlzottan is el voltak foglalva az ütközetekkel, semhogy még értekezéseket is írjanak azokról. Németországban Scharnhorst folyóiratot szerkesztett, és tanulmányokat jelentetett meg az eseményekről. Gneisenau egy sziléziai városi helyőrségben gyakorlatiasabb és kevésbé mesterkéltszerű alapelvek szerint próbálta kiképezni katonáit. Mindketten tovább képezték magukat a szakmájukban, és 1806 után mindketten szerepet játszottak a porosz hadsereg újjászervezésében. Közvetlenül 1800 előtt és után a legismertebb katonai szerzők – Berenhorst, Bülow, Hoyer, Venturini – egy ideig szemlátomást semmit nem fogtak fel a szemük előtt lejátszódó eseményekből. A legtanulságosabb, ha közülük Bülow gondolataival foglalkozunk.⁴⁰

A kisnemesi származású Freiherr Heinrich Dietrich von Bülow – akárcsak Guibert gróf – szerény katonai tapasztalattal rendelkezett. Hogy megéljen, számos tárgykorben írt könyveket. Ugyanolyan szeszélyes volt, mint Guibert, és még nála is kórosabban beképzelt. Meg nem értett tehetségének emlegetésével mindenkiben visszatetszést keltett, a porosz–oros szövetség idején megsértette az oroszokat, elmebetegnek nyilvánították: 1807-ben halt meg Rigában egy elmeegógyintézetben. Azóta a beképzelt különctől a korszerű hadtudomány megteremtőjéig már mindennek nevezték.⁴¹

Az 1799-ben megjelent *Geist des neuern Kriegssystems* című első katonai értekezése nagy tetszést aratott, lefordították franciára és angolra is. A geopolitikai szakértők manapság fontos lépésnek tartják saját szakterületük kialakulásában. Bülow a politikai „tér” témakörébe vágó gondolatokkal fejezte be a könyvét. Nagy Frigyes-szel szemben kifejtette, hogy a modern hadviselés következtében a kis államok

⁴⁰ J. Mallet du Pan: *Considérations sur la nature de la révolution de France*. London, 1793; F. Gentz: *Von dem politischen Zustande von Europa vor und nach der französischen Revolution*. Berlin, 1801; az említett nevekhez lásd még Max Jähns: *Geschichte der Kriegswissenschaften vornehmlich in Deutschland*, I–III., München – Leipzig, 1889–1891.

⁴¹ Jähns i. m. 3: 2133–2145. o.

ideje lejárt. Szerinte az állami fennhatóság csak bizonyos területet fed le, azon kívül már érvényét veszti; tehát minden hatalomnak megvannak a természetes határai; e határok elérése politikai egyensúlyt és tartós békét eredményez, mivel ekkor minden hatalom természetes hatótávolságának maximumát éri el. Azt mondta, hogy mintegy tucatnyi állam marad Európában: a Brit-szigetek; Franciaország, amely a Meuse folyóig terjed; Észak-Németország, amely Poroszországot veszi körül és a Meuse folyásától a Memel-vidékig terjed; Dél-Németország, amely Ausztriával szomszédos; Ausztria, amely a Duna mentén talán egészen a Fekete-tengerig terjeszti határait; az egyesült Itália; az egyesült Ibériai-félsziget; Svájc; Törökország; Oroszország; Svédország; végül valószínűleg, bár nem szükségszerűen, a független Hollandia és a független Dánia.⁴²

Ez meglepően pontos előrevetítése volt Európa 1870-re kialakuló térképének. Viszont aligha alapult az 1799-es katonai helyzet pontos értékelésén. A *Der Geist des neuern Kriegssystems* nem a forradalmi háborúk valódi megértésével tűnt ki. Csak a *tirailleurs* új, nyitott alakzata, vagyis csupán a gyalogsági taktika jelentett Bülow számára bármiféle jelentős újítást.⁴³ Neki tulajdonítják a szakszókincs tisztázását: egységesítette a változatos jelentésű szakkifejezések – „stratégia”, „taktika”, „hadművelési bázis” – használatát. Meghatározásait mégsem fogadták el széles körben. Könyvének lényege pedig az elavult nézetek rögzítése volt.

Bülow „korszerű rendszere”, akárcsak Guiberté, egyszerűen a 17. század óta folyamatosan kialakult rendszerrel volt azonos. Azt állította azonban, hogy felfedezte a rendszer igazi kulcsát: ez a hadművelési bázis fogalma. Osztotta a hadászati mértan régi nézeteit is (mintha azok újak lettek volna). A „hadművelési bázis” az ő rendszerében az előre felállított raktárak megerősített vonala volt; a központ széleitől kivetített két „hadművelési vonal” a támadás célpontjában fut össze legalább kilencven fokos szögben. A támadó hadseregnek nem szabad háromnapos járőföldnél messzebbre eltávolodnia a raktáraktól. Az ellenséges erők megtámadása helyett a hadvezér legfőbb célja saját utánpótlási vonalainak biztosítása; a támadó hadműveletek során az ellenség hadserege helyett az ellenség utánpótlására kell összpontosítani. Az összecsapást el kell kerülni. A győztes hadvezérnek tartózkodnia kell az előny növelésétől, „józanul megállván a diadalok kellős közepén”. Az újkori csaták semmit nem döntenek el; a csataterén legyőzött ellenség néhány nap múlva bármikor újra támadhat.⁴⁴

Már akkor kiderült, hogy ezek a gondolatok tarthatatlanok, amikor 1794-ben a francia hadsereg a jég hátán bevonult Amsterdamba. Hohenlinden és Marengo csatája néhány hónappal Bülow könyvének megjelenése után máris választ adott a „rendszerére”. Ez a hadjárat nyitotta fel a szemét. Könyvet írt róla, amelyben körömszakadtáig kitarzott amellett, hogy a francia győzelmek az ő tanításának bizonyítékával szolgálnak, de valójában megcáfolta korábbi gondolatainak nagy részét. Tanult ugyan, de nagyon kelletlenül.

Marengo, mondta Bülow, egy hónapon belül „eldöntötte a francia forradalom és így egész Európa népeinek sorsát”. A francia siker titka a mozgékonyág. Egy

⁴² R. Strauss-Hupé: *Geopolitics: The Struggle for Space and Power*. New York, 1942, 14–21. o.; H.D. v. Bülow: *The Spirit of the Modern System of War*. London, 1806, 187–285. o.

⁴³ Bülow uo. 109. skk.

⁴⁴ Uo. és több helyen is, lásd különösen 1–25., 81–82., 108., 183–184. o.

mozgékony hadsereggel szemben a legtöbb erődítmény haszontalannak tűnik. A mozgékony és az elszántság érdekében csökkenteni kell a poggyász-szerelvényt, és el kell szakadni a raktárhoz. Bonaparte, állapítja meg, úgy kelt át az Alpokon, hogy semmilyen élelmet nem vitt magával, csak kétszersültet: tömör és szállítható táplálékot, amit nem kell megfőzni. Itáliába éhező hadsereggel érkezett, amely a vidékből akart élni. Hogy mindez miként illeszkedett a „hadművelési bázis” kényelmes kilencven fokos szögének elméletéhez, azt Bülow nem magyarázta meg, noha hosszasan foglalkozott a kérdéssel. Az új harci elszántság forrásaként a francia hadsereg újfajta személyi összetételét jelölte meg. Az osztrák tisztek, mondta, a rangfokozatuknak köszönhetik a helyzetüket. Téhetségük átlagos. „A forradalomtól elválaszthatatlan folyamatok során Franciaországban olyan emberek bukkantak fel, akik békeidőben nem is sejtették volna, hogy mire képesek. E hihetetlen képességek hirtelen megjelenése az egyik oka annak, hogy a franciák ebben a háborúban feltűnő fölénybe kerültek.”⁴⁵

Bülow még e magyarázatok segítségével sem értette meg az Európát megdöbentő villámháborút. A francia győzelmet előjelnek, csodának és a gondviselés üzenetének nevezte. Bonaparte-párti és franciabarát lett. Ahogy a nemzeti mozgalom végigsöpört Németországon, Bülow franciabarát álláspontja egyre inkább tarthatatlan lett, ami kétségkívül felerősítette tudathasadásos hajlamait.

Majd következett az 1805-ös hadjárat. Ebben az évben Ausztria és Oroszország a harmadik koalícióban egyesült Nagy-Britanniával. A két kontinentális hatalom nagy hadseregeket indított nyugatra. Ezekben a hadseregekben volt a főnemesi Európa minden bizalma. A kiábrándulás azonban ritkán érkezik ilyen gyorsan. Bonaparte néhány nap alatt számos harci alakulatot vezényelt a tengerparti állásokról Dél-Németországba. Ott Ulm mellett a stratégia mestereként tisztelt Mack tábornok harmincezer emberét komolyabb összecsapás nélkül megadásra kényszerítette. Miután elindult Bécs felé és Morvaország irányába, látta, hogy a szövetséges osztrák-orosz erők támadni akarnak. Austerlitz mellett teljes vereséget mért rájuk.

Bülow rögtön írt egy kétkötetes könyvet a hadjáratról, és az Austerlitz utáni nyugtalan hónapokban meg is jelentette. Eközben a kétarcú külpolitikát folytató porosz állam ügy sodródott a jénai szerencsétlenség felé, mintha megbabonázták volna. Ezért Bülow magánkiadásban jelentette meg a munkát. Túl veszélyes volt ahhoz, hogy rajta kívül bárki is kézbe vegye, és éppen ez lett a végzete. Ez a furcsa és ellentmondásos könyv egyaránt tükrözte az ő szellemi bizonytalanságát és Európa általános zavarát. Úgy írt, mint aki meg van győződve róla, hogy egyedül ő ismeri az igazságot, és mellőzése ellenére is kötelessége mindenkinek tanácsot adni. Ebben Kant kategorikus imperativusa vezette – a metafizika és a katonai gondolkodás párhuzamosan haladt Németországban. Kijelentette, hogy az ő végzete a *Bülowisch* nevű új katonai elmélet megalkotása, amely minden jövődi katonatiszt kiképzésének alapja lesz. Bírálta Nagy Frigyes és katonai rendszerét, számon kérve azt a megújulást, amire Jéna előtt Poroszország nem volt hajlandó. Azonban azt is kimondta, hogy az újítás reménytelen, hogy Napóleon háborúval fogja egyesí-

⁴⁵ H. D. von Bülow: *Histoire de la campagne de 1800 en Allemagne et en Italie*. Paris, 1804, 4–5., 16., 90., 92., 142skk., 183. o.

teni Európát, és a kontinentális hatalmaknak el kell ismerniük a fennhatóságát. Austerlitz, mondta Bülow, az újkori Actium volt.⁴⁶

Az 1805-ös francia győzelemben Guibert tanításának igazolását látta. Az üzleti életből vett hasonlattal élt. A háború igazi művészete, mondta, a rendelkezésre álló tőke legjobb hasznosítása. A hadsereget nem helyőrségekben kell elaprózni, hanem az egészet állandóan mozgásban kell tartani. Napóleon mindenkinél „jobban forgatja a tőkét”. Ez annak felismerése volt, hogy a régi manőverező hadviselés elavult. Ulm mellett Mack erős hadserege előnyös helyzetben volt, Napóleon mégis megadásra kényszerítette. Ezt Guibert alapelveinek alkalmazásával tette: ügyesen kezelte a hadosztályokat (ezt a hadtestek napóleoni innovációja is segítette); úgy osztotta el őket, hogy gyorsan meneteljenek, és nagyobb felvonulási területet fedezzenek, de a haditerv mégis egységes maradt; közben állandóan a célra figyelt, és az adott helyi körülményekhez igazította a harcállásokat. Az eredmény Bülow szerint „a legtökéletesebb megnyilvánulása volt annak, hogy az újkori háborúban a stratégia fontosabb a taktikánál”.⁴⁷

Mivel a stratégia viszonylag nagyobb súllyal esett a latba, mint a taktika, a hadvezetés kérdései olyan összetettek és nagy horderejűek lettek, ami korábban ismeretlen volt. A csata kimenetelére már nem hatott annyira a vakszerencse, amitől Nagy Frigyes tartott annak idején, és ami a forradalom előtt sokakat elrettentett a támadó hadműveletektől. A csata inkább a korábbi alapos előkészületek próbája lett. A tervezés gyümölcsözőbb, az előrejelzés valamivel pontosabb, a hadviselés pedig „tudományosabb” jellegű lett. A hadvezetés egyrészt a külpolitikai kapcsolatok, másrészt a belpolitika és az alkotmányos gyakorlat része lett. Ezekben a kérdésekben Bülownak sok mondanivalója volt.

Nagy Frigyeshez hasonlóan szükségesnek tartotta, hogy az állam élén egységes vezetés álljon. Úgy vélte, hogy a stratégia korszerű feltételei között a politika és a háború elválaszthatatlan – a nagy hadvezéreknek meg kell érteniük a külkapcsolatokat, amint a sikeres diplomataknak is meg kell érteniük a hadvezetést. Napóleon pályafutása volt a külpolitikai és a katonai felelősség egy személyben való sikeres egyesítésének példája. Az ellentétes példa pedig a szövetséges kormányok tehetlensége volt. A szilárd vezető szellemet a korszerű műszaki feltételek is szükségessé tették. A hadvezetésnek a gyakorlati és az elméleti szakemberek felett kell állnia. Az erődítés módszere, illetve a tüzérségi tűz, a katonai orvoslás és az utánpótlás elmélete Bülow szerint mind csupán „bevezető tudomány”. „Az igazi hadtudomány annak a tudománya, hogy mindezeket megfelelően alkalmazzuk a társadalom megerősítése és védelme érdekében.” Ez a hadvezetés igazi feladata. „Értsük tisztán: ha egy államfő arra kényszerül, hogy az állam erőforrásainak kezelését háború idején olyan szakértők csapatára bízva, akik csak a bevezető tudományokban jártasak, az elkerülhetetlenül elaprózódáshoz és a célok összekeveredéséhez vezet, végeredménye pedig először majd gyengeség, majd pusztulás. Minderre azért kerül sor, mert hiányzik a vezető szellem összetartó ereje, ami a részekből egészet alkotna.” A ta-

⁴⁶ H. D. von Bülow: *Der Feldzug von 1805, militärisch-politisch betrachtet*, 1–2. kötet (szerzői kiadás) [Leipzig], 1806, 1:i–lxxvi; 2:158. o.

⁴⁷ Uo. 1: lviii–lix; 2:xxxiv, 109. o.

nulságot itt újfent Napóleon és Európa összes többi uralkodójának összehasonlítása szolgáltatta.⁴⁸

A katonák és a hadseregek összetétele kérdésében Bülow nézetei egyáltalán nem voltak hízelgők a korabeli Poroszországra nézve. Bírálta a porosz kormányt, amiért vakon ragaszkodik Nagy Frigyes rendszeréhez, pedig annak gyengéit szerinte maga Nagy Frigyes is felismerte a halála előtt. Ez a rendszer a demoralizált és műveletlen közembereket olyan fegyelmezésnek tette ki, ami sértette az emberi jogokat. Az általános hadkötelezettség francia rendszerét ajánlotta, ami hatással van a nemzeti érzületre is. „Még ha tisztán haszonelvű szempontból nézzük is, a hadsereg nem más, mint a legegyszerűbb oktatási intézmény az ifjúság számára.” A hadtudomány-nak gondoskodnia kell „az államigazgatás egyik súlyos kérdéséről: az erények és a tehetség kibontakoztatásáról és jutalmazásáról”. Poroszország szerinte kevés tehetséges embert termelt; a tartalékokat azonban még így is elpazarolják, hacsak nem gondoskodnak róluk megfelelő emberek. Bülow tehát olyan rendszert javasol, amely a tehetség számára kiemelkedési lehetőséget kínál; mintaként Napóleon Becsületrendjét ajánlja. Javaslatát egyfajta *Bund der Tugend* (Becsületszövetség) volt, amelyben az embereket értelem, ítélőképesség és az államnak hajtott haszon alapján értékeli, és amely – legalábbis elméletileg – felválthatja a régi arisztokratikus kitüntetésekét.⁴⁹

Ezek az ötletek azonban nem álltak össze rendszerré Bülow elméjében. Ő maga soha nem volt annyira éles elméjű és céltudatos, amennyi szerinte a hadvezetéshez elengedhetetlen lett volna. Lehetetlen kideríteni, mit tekintett a céljának. Láthatólag értékelte a francia forradalmat, és egyetértően beszélt az emberi jogokról; mégsem volt olyan szabadelvű, mint például Gneisenau, egy másik hivatásos katona. Porosz hazafinak nevezte magát, de megvetette Nagy Frigyeset, és azt mondta, hogy Poroszország pusztán létével véget vetett Németország nemzeti történelmének. Néha úgy beszélt, mint egy német nacionalista, mégis konokul franciabarát maradt. Néha a hatalmi egyensúlyt szorgalmazta; máskor bevallotta, hogy nem érdekli, vajon az európai uralkodók megtartják-e függetlenségüket. Valójában egyfajta keresztes lovag volt, csupán az nem világos, hogy mi volt a célja. Heves újtó volt, de magát az újtást hiú ábrándnak tartotta. Bizonyos értelemben a hadtudomány transzcendentális filozófusa volt, akiben az öncélú kötelességtudat nem társult céltudatossággal. A gyakorlat szintjén azt tanácsolta Poroszországnak, sőt egész Európának, hogy Austerlitz után egyezzen ki Napóleonnal; azt mondta, hogy egy negyedik koalíció értelmetlen lesz, és sürgette a kontinentális hatalmakat, hogy a francia császárral együtt alázzák meg Angliát. Jéna után egyszerűen ez volt a véleménye: „Én megmondtam.”

1807-re Bülow már elég okot szolgáltatott a porosz kormánynak ahhoz, hogy örültté nyilvánítsák, vagy legalábbis nem kívánatos személynek érezzék a nemzeti szerencsétlenség idején. Szemlátomást alapos ok és cél nélkül írt, csak hogy hallassa a hangját. Az 1807-es végzetes körülmények ismeretében az őt becukató tisztviselőkről csak annyi rosszat lehet elmondani, hogy a hibái között nem ismerték fel az erényeit. Túl felelőtlen, komolytalan és határozatlan volt ahhoz, hogy együtt tudjon

⁴⁸ Uo. 1: 5–20. o.

⁴⁹ Uo. 2: xviii–xxxii, 131–136. o.; H. D. von Bülow: *Neue Taktik der Neuern*. Leipzig, 1805, 48. o.

működni az újjáépítés gyakorlati munkájában. Halálával nem egy Scharnhorst vezetett el a világ számára.

Elméleti szerzőként az volt az erénye, hogy bár lassan és hézagosan, de kiismerte kora katonai forradalmának természetét. Ez a forradalom nem a technikán alapult, bár fontos fejlesztésekre került sor a tüzérség területén. Elsősorban nem is a szigorú értelemben vett stratégia forradalma volt, bár a raktáraktól elszakadó és hadosztályokba szervezett hadseregek mozgékonyasága és hatótávolsága megnőtt. A hadügyi forradalom alapjában politikai forradalom volt. A franciák hajtóerejét az új *politisches Weltbild* jelentette. Ennek lényegét a kormánynak és a népnek a forradalomban kibontakozó szövetsége alkotta. Egyrészt az emberek – 1789 előtt elképzelhetetlen módon – úgy érezték, hogy részei az államnak, és a kormányzat nagy előnyökben részesíti őket, ezért hűségesen és odaadással kell harcolniuk érte. Másrészt a kormányzat, amely a nemzet felhatalmazásával uralkodik és szuverenitására hivatkozik, olyan emberi és anyagi erőforrásokra támaszkodhatott, amelyről Nagy Frigyes nem is álmodott. A franciák korabeli erényei közé tartozott még a forradalmi rajongás és a buzgó küldetéstudat. Mindez azt eredményezte, hogy 1793 után Franciaország gazdagsága, emberi és szellemi erőforrásai olyan lendülettel zúdultak Európára, hogy azt egy ideig nem lehetett feltartóztatni. A 19. század folyamán a kormányzat és a nép szövetségének alapelve, amely nem mindig demokratikus, beépült a legtöbb európai állam politikai rendszerébe. A királyok háborúi véget értek; elkezdődtek a népek háborúi.

MacGregor Knox

Tömegpolitika és nacionalizmus mint hadügyi forradalom: a francia forradalom és ami utána következett

„A háború ... a népek ügyévé vált, és egészen új formát öltött, vagy inkább egyre jobban közeledett valódi formájához, abszolút tökéletességéhez.”¹

Carl von Clausewitz

Az iparosodott kapitalizmus, a tudomány és a technika forradalma a mezőgazdaság kialakulása óta az emberiség történelmének legnagyobb átalakulását jelentette. A késő tizenennyolcadik században kezdődött, és még ma sem látjuk a végét. Olyan erőt adott az abban élenjáró vagy legalábbis az abban részt vevő társadalmaknak, hogy elhomályosította az alapvető igazságot: a hadügyi forradalmak magának a háborúnak a természetét és céljait változtatják meg. Az ilyen „forradalmak” csupán katonai melléktermékei az olyan átfogó – politikai, ideológiai, társadalmi, gazdasági és demográfiai – folyamatoknak, amelyek sokkal mélyebbek és átfogóbbak annál, mint egyszerűen egy különlegesen új technikai megoldás vagy éppen azok halmaza.

Míg az ipari forradalom lehetővé tette – először az emberi történelem során – az öfenntartás mellett a látszólag korlátlan növekedést Nagy-Britannia textilmalmiban, bányáiban és öntödéiben, egy ezzel egyenértékű politikai forradalom tört ki a La Manche csatorna másik oldalán is. Az 1788–1794 közötti felkelések nem egyszerűen csak franciaországi forradalmak voltak. Egy egész társadalmi, politikai és nemzetközi rendszer páratlanul erőszakos végét jelentették, először csak Franciaországban, majd egész Európában.

A franciaországi események először Európának, majd végül az egész világnak elhozták a tömegpolitizálást és a tömeges hadviselést. A forradalom annak az 1789 előtti értelmiség körében széles körben elterjedt meggyőződésnek a politika szintjére emelése volt, ami szerint Franciaország nem egy dinasztikus egység, hanem egy etnikai-nyelvi közösség, egy nemzet (*la nation*). A forradalom elsöpörte a királyt, a nemesek és az egyház nemzetét, és iszonyatos véráldozattal létrehozta a polgárok elvileg szabad, a törvény és a guillotine előtt egyaránt egyenlő nemzetét. Befelé az egyenlőség, kifelé pedig a szuverenitás hirdetése az új nemzetet Európa legnagyobb részével háborúba sodorta, illetve ahhoz vezetett, hogy 1793 januárjában a király feje a porba hullott, és vele bukott az általa megszemélyesített régi társadalom is. Az 1792 és 1814/1815 kö-

¹ *On War* (A háborúról). Szerk. és ford. Michael Howard és Peter Paret. Princeton, NJ, 1976, 593. o. E tanulmány sokat merített a következő művekből: P. Paret: *York and the Era of Prussian Reform*. Princeton, NJ, 1966; Clausewitz and the State. Oxford, 1976; *Understanding War*. Princeton, NJ, 1992.

zötti összeütközések váltak – először csak a franciák szemében, majd a szokásos késlekedés és habozás után az általuk megtámadott államokéban is – az első modern, az első nemzetek közötti háborúkká.² Az 1648 előtti vallási ellenségeskedésekhez képest ez a háború sem céljaiban, sem eszközeiben nem ismert korlátokat, ahogy természetüknél fogva a nemzetek sem ismertek el felettük álló hatalmakat. Ahogy a forradalom egyik legelső teoretikusa, Sieyès abbé 1789-ben megfogalmazta: „a nemzet mindenek felett áll; mindennek az eredője; akarata mindig jogszerű, maga a törvény”.³

A forradalom előtt

A forradalom háborúival bekövetkező hadügyi forradalom olyan politikai-ideológiai forradalmat jelentett, amely a stratégiától a hadműveleteken és a logisztikán át a taktikáig minden szinten megváltoztatta a hadviselést. Eredőinek és következményeinek megértése rövid visszatekintést igényel a régi rendszer politikájára és hadviselésére.

A vallásháborúk 1648-as lezárulása után létrejött államrendszerek néhány kivételtől – például Angliától és Hollandiától – eltekintve szigorúan hierarchikus, középkori eredetű szakmai csoportokba, szinte kasztokba szerveződött társadalmakra épültek. A király alatt szerveződött „rendek társadalmában” a függetlenség és a kezdeményezés lehetőségének teljes hiányában tárgyként, nem pedig polgárként éltek az alsóbb rendűek. A politika szinte kizárólag a királyok és a miniszterek kiváltsága volt. Uralmuk alatt a tizenharmadik századi centralizáció igazgatási és jogi reformjai a felvilágosodás jegyében formáltak újjá a rendek társadalmát – annak a felvilágosodásnak a nevében, mely gyakorlatilag az egyén fölé tornyosuló állami hatalmat jelentette. Elméletben és gyakorlatban is még a köztársaságokat – mint a Holland Köztársaságot, vagy a Német-római Birodalom szabad városait –, illetve az Angliához hasonló parlamentáris rendszereket is a kereskedők és földbirtokosok szűk oligarchiája uralta. A politikában való néprészvételt az esetenkénti lázongások és a gondosan behatárolt jogkörű tanácskozó népgyűlések jelentették. A külpolitika és a háború továbbra is központi állami tevékenység maradt, ami a leghigorúbban igyekezett mentes maradni a néptömegek befolyásától. A közösséghez tartozás érzése a falura, egy tájegységre vagy egy rendi közösségre korlátozódott. Még Franciaországban, az európai kontinens legnagyobb és gazdaságilag legfejlettebb társadalmában is a népesség legfeljebb egyharmada, túlnyomórészt a városiak voltak írástudók.

Ennek számtalan katonai következménye volt, legfőképpen az, hogy a régi rendszer legtöbb háborújában a társadalmi és politikai erők drasztikusan korlátozták a háború lehetséges céljait és eszközeit. Igaz, nem is voltak gyakoriak az olyan erőfeszítéseket követelő és kockázatokat jelentő háborús célok, amelyek veszélyeztették volna a belső

² A nemzetek közötti hadviselés újdonságként való szembeállítását a dinasztikus, tradicionális agrármonarchiák, birodalmak, törzsek hadviselésével a „modern” háború definiálásának természetesen csak az egyik lehetséges módja. Jonathan B. A. Bailey elemző munkája, és Hew Strachan utalása (*On Total War and Modern War. In International History Review* 17:2 [2000], különösen 350–351. o.), amely szerint a modern háború egyszerűen ipari hadviselést jelent, e definiálásnak a katonai-technikai módja. Ám az ideológiának – az emberiség szempontjából szerencsétlen módon – a technikához hasonlóan ugyanolyan jó oka van arra, hogy a modernitás meghatározó jellemzőjeként lépjen fel.

³ Emmanuel Sieyès: *Qu'est-ce que le Tiers état?* Genf, 1970 [1789], 180. o.

rendet, vagy a politikának a királyoktól és miniszterektől való függését. Persze voltak kivételek: a svéd XII. Károlyhoz hasonló fanatikusok vagy a Nagy Frigyeshez hasonló hazardőrök kockára teheték akár államuk létét is a csatatéren. Esetenként még arra is sor került, hogy egyes hatalmak mások felszámolására törekedjenek, mint például Franciaországnak, Ausztriának és Oroszországnak a poroszok ellen a hétéves háborúban kötött szövetsége, vagy a Lengyel Királyság felosztását célzó osztrák–orosz–porosz szövetség esetében. De igazából egyetlen állam sem játszott komolyan azzal a gondolattal, hogy alattvalóit rendi hovatartozásuktól függetlenül fegyverbe hívja. A régi rendszer legnagyobb taktikai teoretikusa, François de Guibert gróf 1772-ben gúnyos pontossággal fogalmazta meg a szokásos hadviselési mintát: „Az államoknak sem felesleges pénzük, sem felesleges lakosságuk nincsen. Kiadásaiuk még békeidőben is felülmúlják bevételeiket. Mégis hadat üzennek egymásnak. Seregekkel szállnak harcba, amelyeket sem emberrel, sem pénzzel nem tudnak ellátni. A győzők és a vesztesek ugyanúgy kimerülnek. Az államadósság növekszik. A hitelképesség csökken. A pénz elfogy. A flották további tengerészeket, a hadseregek további katonákat kérnek. A miniszterek mindkét oldalon úgy érzik, ideje a tárgyalásnak. Békét kötnek. Néhány gyarmat vagy tartomány gazdát cserél. Gyakran a viták lényege érintetlen marad, és mindkét fél látszólag megelégszik eredményeivel, miközben próbálja rendezni adósságát, és tovább élezi a fegyvereit.”⁴

Annak ellenére, hogy az európai államok centralizációja és hatékonysága növekedett, a politikai kontroll megőrzésének követelménye és a katonai eszközök szükségessége korlátozta az elérhető célok körét. A régi rendszer hadművészetét a tömeg, a mozgékony és a döntő erő egymással összefüggő és egymást látszólag kizáró követelményei megoldhatatlan feladat elé állították, amit éppen társadalmi és politikai rendszere miatt nem tudott megoldani. E korlátok nem olyan technikai fejletlenségből fakadtak, amelyeket a forradalmi időszak alatt sikerült leküzdeni, hanem az olyan társadalmi és katonai-szervezeti nehézségekből, amelyek egyrészt a katonák toborzásával, természetével és motivációjával, másrészt pedig a vezetési rendszerrel és az irányítással függtek össze.

A régi rendszer katonái olyan katonai intézmények teremtményei voltak, melyek kibogozhatatlanul összefonódtak az általuk oltalmazott rendi társadalommal. Franciaországban, svájci és más idegen zsoldosok alkalmazása mellett a városok és a kikötők kocsmáiban folyt a sorozás; Oroszországban a falvak jobbágyait az állam huszonöt éves katonai szolgálatra hurcolta el; Poroszországban az 1730-as évektől az önkéntesek és a külföldi toborzás mellett a jobbágyok besorozásával egészítették ki a gyalogságot. Csak néhány előrelátó kortárs látta be teljesen a helyzet következményeit, és Guibert maga pedig csípősen így fogalmazott:

„Manapság Európa összes hadserege ugyanazokkal a tökéletlenségekkel küzd, rosszul használja ki a rendelkezésére álló eszközöket, és sem a becsületre, sem a hazafiságra nem épít. A hadseregek a polgárok legalacsonyabb („la plus vile”) és legelesettebb rétegeiből, valamint külföldiekből, csavargókból állnak, olyan emberekből, akik a legkisebb célokért, mint például saját érdekeik, vagy elégedetlenségük okán készek a dezertálásra. Ezek a kormányok, nem pedig a nemzetek hadseregei.”⁵

⁴ Idézi David Chandler: *The Campaigns of Napoleon*. New York, 1966, 140. o.

⁵ *Essai général de tactique*. Liège, 1773, 1. kötet, 13–14. o. (kiemelés az eredetiben).

Ezeknek a hadseregeknek egyszersmind a szolgálati út gondjával is meg kellett küzdeniük. Az irányítással kapcsolatos tizennyolcadik századi filozófiai gondolkodás központi eleme ez volt. Nagy Frigyes volt a példa, aki robotok módjára gépiesen előnyomuló csapatait közvetlenül és kemény kézzel irányította a csataterén, az arra közvetlen rálátást biztosító kisebb dombról, a *Feldberrenhügel*-ről (vezéri dombról). Csak a század közepén jutottak el az olyan francia teoretikusok, mint Guibert vagy Pierre de Bourcet az összevont gyalogsági-tüzérségi és összefegyvernemi hadosztályok gondolatáig, a szekereken szállított utánpótlás helyett a fosztogatás módszeréig és addig a felismerésig, hogy az erőkoncentráció hasznosabb az ütközet alatt, mint előtte.⁶

Négy elvi tényező nehezítette a nagyobb embertömegek összpontosítását és mozgását. Először is az, hogy ezekben a társadalmakban a magasabb és a középosztályok, valamint a magasabb jövedelmű városi lakosok mentesek voltak a szolgálat alól a szokás vagy a törvény erejénél fogva, és persze amiatt is, hogy az államnak szüksége volt a tőlük befolyó adóbevételre. Ez a hadseregeket jelentős mennyiségű előerőtől, illetve katonai tehetségtől fosztotta meg.

Másodszor, a régebbi taktikai és fegyelmelési rendszer tovább csökkentette az elérhető létszámot. Az államok felismerték, hogy túl sok pénzbe és időbe kerül a helyben besorozottak és a külföldi zsoldosok kiképzése a csatában elvárható kitartásra, és még annál is drágább és nehezebb annak megőrzése. A csapatok belső motivációjának hiánya a kötelező *esprit de corps* kivételével azt igényelte – vagy legalábbis azt hitték, hogy azt igényli –, hogy beléjük neveljék a „csapat-engedelmesség”, vagy ahogy a poroszoknál nevezték, a *Kadavergehorsam* gondolatát. Ennek lényege az volt, hogy olyan reflexeket alakítsanak ki, melyek segítségével még a holtakat is benn lehet tartani a sorban, előrenyomulva, és végrehajtva az elrendelt sortüzeket. Drasztikusak és folyamatosak voltak az ahhoz szükséges – vagy legalábbis szükségesnek vélt – büntetések, hogy az alacsony származásúakat gépies szolgává tegyék, megelőzzék szökésüket, vonalban tartásukat a csataterék zűrzavarában. Frigyes a korabeli parancsnoki felfogást 1768-ban egy sokat idézett írásában a következőképpen foglalta össze: a katonáknak „még a rájuk leső veszélyeknél is jobban kell félniük saját tisztjeiktől. Máskülönben senki sem lesz képes majd őket háromszáz ellenséges muskéta tüzeiben támadásra vezetni. A jószándék soha nem veszi rá a közembert arra, hogy ilyen veszélyekkel szálljon szembe, csak a félelem.”⁷

A félelemkeltéshez nem csatlakozott a propaganda, amire a régi rendszer képtelen volt, s ez az jelentette, hogy a motiváció sok más formáját is fel kellett áldozni. Ez tovább csökkentette az állam részére amúgy is szűkösen rendelkezésre álló emberi erőforrás mennyiségét.

Harmadszor, a tisztek vagy tiszthelyettesek által éppen nem felügyelt csapatoknál kialakult dezertálási hajlam folyamatosan csökkentette a seregek méretét és mozgékonyosságát. A parancsnokok nem engedhették meg a sorkatonaságnak, hogy fosztogasson; a hadműveletek a szekereken a raktárakból szállított rendszeres utánpótlástól függtek. Ez a fásztó technika nem tette lehetővé a hetvenezresnél nagyobb létszámú

⁶ Lásd különösen Guibert: *Essai général de tactique*, 1. kötet, xii, lxx-ixvii. o., 2. kötet, 24–29., 73–74., 184. o.; és Agar Gat: *The Origins of Military Thought: From the Enlightenment to Clausewitz*. Oxford, 1989, 43–53. o.

⁷ 1768-os testamentum, idézi Reinhard Höhn: *Scharnborsts Vermächtnis*. Frankfurt, 2. kiadás, 1972, 193. o.

seregek támogatását, még Nyugat-Európának olyan útjain sem, amelyek nem csak sárdagasztásra voltak alkalmasak. Ugyanígy erősen korlátozta a művelési mozgékony-ságot is: egy raktártól legfeljebb ötven-hetven kilométeres legnagyobb távolságot tudtak áthidalni anélkül, hogy a sereg ne veszítse el az utánpótlást, és az ilyen korlátok a haderőket állandóan az esetleges bekerítések veszélyének tették ki. A logisztikai elégtelenségek miatt megnőtt azoknak a mesterséges akadályoknak – az utak vagy folyók kritikus pontjainak ellenőrzésére szolgáló erődítményeknek – a fontossága is, amelyek köré a tizennyolcadik századi hadviselés szerveződött. Végül, a hadosztályszintű tagolódás és a parancsnokot a hadszíntéren segítő törzstiszti kar hiánya tovább erősítette a műveletek logisztikai nehézségeit. Ezek miatt, még akár ha nagyobb seregeket is ki lehetett volna alakítani, azok művelési irányítása nemigen lett volna lehetséges.

Mindezek a régi rendszer hadviselését rendkívül „puhává” tették. Stratégiai szinten a korlátozott célok – a „néhány gyarmat vagy tartomány megszerzése” – nem igényelték a nagy kockázatok vállalását, vagy magának a társadalmi berendezkedésnek újragondolását. A csapatok felállítása és kiképzése túl drága volt ahhoz, hogy könnyű szívvel kockára tegyék őket a csataterén. Ezeknek az elsősorban kényszerrel egyben tartott seregeknek a törékenysége erős érv volt mindennemű olyan kísérlet ellen, amely mindenáron döntésre akarta volna vinni a katonai érintkezést: ezt csak a régi rendszer legkiválóbb és legkönnyörtelenebb parancsnokai – mint Marlborough vagy Nagy Frigyes – merték megengedni maguknak.

Ezek az átléphetetlen korlátok hadművelési szinten a hadviselőket elhúzódozó és terméketlen küzdelmekre kárhóztatták. A hadsereg nagyságát korlátozó logisztikai hiányosságok megnehezítették a parancsnokok számára az ellenség bekerítését vagy csapdába ejtését. A seregek nem merték megkockáztatni utánpótlási vonalaik megnyújtását, az utánpótlásukat fenyegető legkisebb veszély is megállította őket. A menetet előrelátóan kellett megtervezni, nehogy az előálló zavaros helyzetek újabb lehetőségeket nyújtsanak a katonák dezertálására. A csapatok jellege, a hadosztály-szervezet és a specializálódott szolgálatok hiánya nehezé vagy egyenesen lehetetlenné tette a tagolt kötelekben való mozgást. A felderítésre csak annak a néhány seregnek volt módja, amely rendelkezett megbízható, a félelem helyett megfelelő lojalitással motivált könnyűgyalogsággal vagy könnyűlovassággal. Végül pedig a taktikai szintű döntéshozatal is rendkívül bonyolult volt. A dezertálásoktól való félelem, a csapatok feletti korlátlan ellenőrzés büvölete megbénította a harcászati felderítést és – a különlegesen képzett és válogatott csapatok kivételével – késleltette vagy megakadályozta a nyílt alakzatot vagy a lövészrajokat hasznosító támadást. A gyorsan mozgó egységek viszonylagos hiánya ugyanakkor jelentősen csökkentette a támadások hatékonyságát. Csupán kivételes körülmények között kerülhetett sor nagyobb műveletekre átszegtelt területen, a tűzharc csak egymással szemben felálló hadoszlopok kölcsönösen leadott sortüzei formájában volt lehetséges, és megfosztotta a parancsnokokat attól a lehetőségtől, hogy meglepetésszerűen váltogassák a támadások irányát és erejét, amit a lövészrajok biztosíthattak volna. Az éjszakai támadások még a rajtaütésekénél is nagyobb mértékben vetettek fel taktikai és fegyelmelési problémákat, ezért ritkák voltak. És végül a legfontosabb: az a fajta elszántság, amely a legyőzött ellenség üldözéséhez szükséges, és amellyel a csataterén elért sikerből döntő stratégiai előnyt lehetett volna kovácsolni, és amellyel a legtöbb tizennyolcadik századi hadsereg számára felvállalhatatlan kockázatot jelentette volna.

E korlátok, amelyeket Clausewitz később a háború igazi természeteként írt le, inkább társadalmi, politikai és szervezeti gondok voltak, semmint technikai jellegűek. A Gribeauval gróf 1770-es évekbeli jelentős, de csak fokozatos reformjainak eredményeként létrejött francia királyi hadsereg mozgékony táborigazgatása volt az egyetlen fontos kivétel. Ezt leszámítva az 1792 és 1815 közötti nagy háborúkat még mindig a Nagy Frigyes-korabeli technikai eszközökkel vívták. Az eszme és a politika volt az, ami megváltozott.

A forradalmi háború

A forradalom előtt negyed évszázaddal Guibert már a hazájának (*Patrie*) ajánlotta *Essai général de tactique* (Általános tanulmány a taktikáról) című művét, melyben összefoglalta taktikai, hadműveleti és stratégiai elgondolásait. Az ő szemében a király még a *Patrie* atyja, Franciaország népe pedig az ő gyermeke – egy kép, aminek elemei majd a Marseillaise híres első sorában is megjelennek. Guibert abban reménykedett, hogy valaki „visszaadja a *Patrie* kifejezésnek azt a jelentőséget és energiáját, amely azt megilleti”, és „a nemzet hívószavává teszi”.

Ezt a reményt osztották a legmagasabb és divatos párizsi körök is, ahol Guibert könyve katonai-technológiai mű esetében soha korábban nem tapasztalt népszerűsége tett szert – éppen a *Patrie* gondolatkörének emlegetése miatt. A monarchia későbbi bukása jelentős részben éppen annak az egyik megkésett következménye volt, amikor a királyi hadügyi és a pénzügyi dilettantizmust a felvilágosodottak túlfűtött nemzetképének arculcsapásaként élték meg.⁸ A monarchia tekintélye soha nem állt helyre az 1757-ben, Rossbach mellett Frigyes-től elszenvedett fájó vereség; a hétéves háború, valamint az amerikai függetlenségi háború után, amelyek pénzügyi katasztrófa idézte elő az 1787–1789 közötti időszak politikai és igazgatási összeomlását.

A király és a miniszterek képtelenek képtelenek bizonyultak arra, hogy a forradalmárokat emelkedett, a nemzet méltóságáról vallott nézeteit politikai célokra használják fel, és ez a kezdetektől fogva meghatározta az alkotmányos monarchia 1789 és 1792 közötti szerencsétlen sorsát. A nacionalista fanatizmus, az egyenlősítő buzgalom és a forradalmi paranoia, melyeket a király megghiúsult szökése és az elmenekült nemességgel való kapcsolata csak tovább fokozott, valamint a hideg politikai számítások együttesen vezettek oda, hogy 1791–1792-re a Törvényhozó Gyűlés egész Európával szembekegyeljen.⁹

1791 őszétől kezdve a girondisták nyíltan hangoztatták a Gyűlésben, hogy „ez a háború áldás lesz; nemzeti áldás; Franciaországot egyetlen csapás fenyegeti, a háború elmaradása”. A nemzet érdeke „kívánja a háborút, hiszen a nemzetnek akarnia kell méltóságát, magasztosságát, biztonságát, hitelét, és azokat csak fegyverrel vívhatja ki”.¹⁰ Az új Franciaország nem tűrheti meg a dinasztikus államközi kapcsolatok régi

⁸ Blanning: *Nationalism and the French Revolution*. Előadás, Promotion University, 1989. ápr. 21.

⁹ T. C. W. Blanning a *The Origin of the French Revolutionary Wars* (London, 1986) című műve kiváló áttekintést nyújt az ezt megelőző időszakról, bár talán túlértékeli az osztrákok és a poroszok szerepét a háború kialakulásában.

¹⁰ Brissot, 1791. december 29. „Archives Parlementaires de 1789 à 1860” 1. sorozat (Párizs, 1867–1980), 36. kötet, 607., 608. o.; lásd még Genoude, uo. 37. kötet, 412. o. (1792. január 14.); valamint több más utalás is ugyanott.

rendszerét: „a fejedelmek paktumai nem irányíthatják a nemzetek jogait”.¹¹ Az új Franciaország „legyőzhetetlen, ha egységben lesz”; „Ha XIV. Lajos négyszázezer rabszolgával le tudta győzni Európa minden hatalmát, akkor mi, egymillió fegyveressel miért félnénk tőlük?”¹² És az új Franciaországnak kozmikus küldetése is volt: „A franciák váltak az univerzum legfigyelemreméltóbb embereivé; tetteikkel kell megfelelniük új hivatásuknak”.¹³

A háború „mind Franciaország, mind pedig az emberi faj számára megváltás lenne”, „a népek világméretű forradalmának háborúja a királyok ellen”; „A francia népnek csak kiáltania kell, és minden más nép felel szavára, és a világot harcoló emberek özönlik el; és az egyenlőség ellenségeit egyszerre eltörlik a Föld színéről”.¹⁴ A háború totális lenne: „a franciák oroszláknak védelmezik majd magukat, ha szükséges, a föld felszínén életnek hírdője sem marad; előkelő házaik vagy éppen parasztkunyhóik fognak hantként rájuk omlani, ... Franciaország földjét ha egyszer el is foglalják, a franciák mégis szabadokként halnak meg, feleségeikkel és gyermekeikkel együtt”.¹⁵

Ugyanakkor a háború polgárháború is lenne, a forradalom ellenségeinek „csapdáival és árulásaival” szemben: „sem polgár, sem pap, tábornok, miniszter, király vagy bárki más nem csalhat meg minket büntetlenül; sorsuk a halál; akkor is hiszünk az egyenlőségben, ha azt csak a sírban találjuk meg – de mielőtt sírba szállunk, előtte oda lökjük az összes árulót”.¹⁶ Ez a háború – ahogy a girondisták két vezérszónoka és vezetője összegezte – egyszerre lesz kül- és polgárháború, ami „nélkülözhetetlen a forradalom kiteljesedéséhez”.¹⁷

Az ipari demokráciák kollektív bölcsessége a huszonegyedik század fordulóján már nem igazán fogadókész az ilyen hősiessé szövegekre. A tömegeknek szóló reklámok és az elitet megcélzó posztmodernizmus elértéktelenítették a retorikát és a mondanivalót is – ez már a televízió kora. Ám 1792–1794 időszakában az éberebb osztrák és porosz parancsnokok hamar észrevették, hogy a francia retorika határozza meg a harctéri valóságot. Clausewitznek, aki először húszévesen, 1793-ban vett részt ütközetben, nem voltak kétségei a kapcsolatokról: „a politikai fanatizmustól átítatott francia nép kolosszális súlya nehezedik ránk”.¹⁸

A tömegpolitika korszakának első nagy háborújában a fanatizmus határtalanlanná tette a hadviselés céljait és módszereit. A forradalom, majd annak Napóleon által továbbfejlesztett gyakorlata a valóságban testesítette meg azt a kanti elvont fogalmat, amelyet Clausewitz állított fel az „abszolút” háborúról: „erőszak alkalmazása, ahol az erőszak alkalmazásának nincs logikai korlátja”.¹⁹ A forradalmi kormányzat világfor-

¹¹ Merlin de Douai, 1790. október 28., uo. 20. kötet, 83. o.

¹² Isnard, 1792. január 5., uo. 37. kötet, 85. o.; Dubois-Du Bais, 1791. október 22., uo. 34. kötet, 348. o.

¹³ Brissot, 1791. december 29., uo. 35. kötet, 441. o.

¹⁴ Cloots, 1791. december 13.; Isnard, 1791. november 29. és 1792. január 5., uo. 35. kötet, 412. o., 37. kötet, 87. o.

¹⁵ Cloots, 1791. december 13., uo. 36. kötet, 79. o.

¹⁶ Isnard, 1792. január 20. és március 6., uo. 39. kötet, 416. o. és 37. kötet, 547. o.

¹⁷ Isnard, 1792. január 5.; Brissot, 1792. január 17. („la guerre ... consomme la révolution”), uo. 37. kötet, 85., 471. o.; E koncepció további jövőjéről lásd MacGregor Knox: *Common Destiny: Dictatorship, Foreign Policy and War in Fascist Italy and Nazi Germany*. Cambridge, 2000, különösen 1–4. o., és a 2. fejezet.

¹⁸ *On War*, 518. o.

¹⁹ Uo. 582–584., 75–77. o., és 217., 592–593. o.

radalmi célja olyan birodalmat igényelt, amely a Rajnától, sőt, még azon túl is terjed. A forradalmi lelkesedés 1794-es európai terjedése erősítette ezt a folyamatot, és Bonaparte Napóleonnak az univerzális hatalom iránti, 1799 után egyre növekvő vágya csupán megszemélyesítése volt a forradalmárok küldetésének, hogy a *Patrie* nevében, a francia nemzet szent erőszakának eszközével megmentsék az emberi fajt.

Az új politika a rendi társadalommal együtt eltörölte az állami cselekvés minden lehetséges korlátját. A személyek élete és tulajdona feltétel nélkül a társadalom rendelkezésére állt. Mindennapi gyakorlat lett a rendőri megfigyelés, a valós és képzelt ellenségek Európában majd újra csak 1917 és 1945 között megtapasztalt mértékű és brutalitású megvádolása és kiirtása, a majdnem teljes katonai mozgósítás. A forradalmárok, ahogy otthon, úgy külföldön sem ismertek határt sem megszokásból, sem pedig szánalomból; gyorsan és kegyetlenül fordultak Franciaország minden olyan szomszédja ellen, amely „elutasította a szabadság és az egyenlőség elfogadását, vagy megtagadták azt, és akik megőrizték, visszaállítanák, vagy tárgyálnának fejedelmekkel és a kiváltságos kasztokkal”. 1793 szeptemberére Franciaország „megtagadott minden olyan emberbaráti érzést, melyet korábban a francia nép azért ápolt, hogy más nemzetekkel is megértesse a szabadság értékét és jótéteményeit”. Franciaország, ahogy Guibert hirdette – az idősebb Catót idézve –, ettől fogva „háborúval táplálta a háborút”.²⁰ A francia állam korlátlan jogot formált a hódításra, és a fosztogatás eszközt hivatalosan is ellátási módszerévé tette.

Végül a forradalom elsöpörte a hadviselésnek a régi rendszer hadseregét jellemző korlátait. A csapatok immár nem a társadalom számkivetettjeiből álltak, hanem „barátaink, társaink, a nemzet polgárai és katonái”. A forradalmi nacionalista propaganda a *Patrie* védelme és nemzetközi presztízsének biztosítása köré szerveződött, és azon az ideológiai terroron nyugodott, amely erősen motiválta a csapatokat is. A cél, a forradalom hadügyminiszterének szavaival élve, az engedelmesség tudatossága volt, „nem a rabszolgák, hanem a szabad emberek engedelmissége”.²¹ Az új katonák a terepen sokkal ritkábban dezertáltak, mint a régiek – és a dezertálások súlya is csökkent, hiszen immár rengeteg és olcsó volt az ember. Saját akaratukból szálltak szembe az ellenséggel, nagy leleményességgel és szívóssággal harcoltak. Vezetőik is új emberek voltak, hiszen a rendek társadalmának 1789–90-es összeomlásával és a forradalom radikalizálódásával a régi hadsereg arisztokrata tisztjeinek egyre nagyobb hányada inkább emigrált. Az így keletkező légüres tér, az egyenlőség ideológiája, a forradalmi láz és a paranoia, melynek eredményeképpen 1793-ban tizenhét, 1794-ben pedig hatvanhét tábornokot végeztek ki, megnyitotta a „karriert a tehetség előtt” a hadviselésben –, és teret engedett azoknak a tiszteknek, akik pár évvel azelőtt még csak közlegények, őrmesterek vagy – mint Napóleon – hadnagyok voltak. Az 1794 nyarán aktív tisztnek majdnem fele még csak közlegényként sem szolgált a régi rendszerben.²² Az előléptetések lehetősége a Franciaország iránti elkötelezettséggel és a guillotine-tól – „az

²⁰ A Nemzeti Konvent határozatai, 1792. december 15. és 1793. szeptember 15., *Archives parlementaires*, 55. kötet, 74–76. o., és 74. kötet, 231. o.; Guibert: *Essai général de tactique*, 1. kötet, xiii., 2. kötet, 184. o.

²¹ John A. Lynn: *Bayonets of the Republic: Motivation and Tactics in the Army of Revolutionary France, 1791–94*. Champaign, IL, 1984, 64., 100. o.

²² Uo. 75. o.

egyenlőség kardjától” – való félelemmel együtt elegendő volt ahhoz, hogy csatába vezesse őket és embereiket.

Stratégiaileg a forradalom korlátlan céljai és növekvő eszközei – 750 000 ember állt fegyverben 1794 nyarára – az ellenséges seregek csatában való megsemmisítését követelték. És az új francia seregek hamarosan bebizonyították, hogy belső kohéziójuk révén a győzelem érdekében rendkívüli kockázatokat is vállalnak, még a vereséget is vállalva. Hadművelési szempontból az új típusú katona korábban soha nem látott mozgékonyra volt képes. A nacionalizmus a fosztogatáson alapuló logisztikát gyakorlattá tette; a csapatok elvették, ami kellett, de általában nem dezertáltak.²³ Ez lehetővé tette a seregeknek a tagolt kötelékekben való mozgást, és biztosította, hogy egyszerűen elhaladjanak az erődítmények mellett, amelyek a régi rendszer hadseregét még megállításra kényszerítették volna. Az állandó bázisokhoz és utánpótlási vonalakhoz immár nem kötött parancsnokok gyorsan tudták a nagyobb egységek irányát és haladási sebességét változtatni, és nagy távolságokat tudtak megtenni a gyanútlan ellenség hátában. A menettel együtt járó zavarok már nem vezettek a seregek széteséshez, az átszegtelt vidék sem jelentett többé fenyegető akadályt. És az új logisztika, amikor a hadosztály- és dandárszintű szervezettel együtt megjelent a hadsereg 1791-es szabályzatában és 1792 után a csataterén is, lehetővé tette a tagolt kötelékekben való menetet és az erőknek a csataterén történő összpontosítását.

Taktikailag az új katonák már egy új csatamezőn harcoltak, amelyen a katonák – különösen a tüzérő növekedésével – egy szétszórta alakzat egyéni harcosaként, semmint egy zártrendű alakzat tagjaiként jelentek meg. Először rögtönzéseképpen, majd tudatos tervezés eredményeként, az 1792–95-ös időszak francia seregének előrenyomulását lövészrajok előzték meg. Mögöttük érkeztek a gyorsabb mozgású *ordre mixte* oszlopok és a Guibert által körvonalazott, majd az 1791-es Szabályzat által előírt tüzércsapatok képzett vonal. A parancsnokok szabadon, a terep és a helyzet függvényében vethették be a lövészeket, az oszlop- vagy vonalalakzatot. A Gribeauval féle mobil tüzérség nyújtott közeltámogatást, a gyalogság pedig elégségesnek bizonyult az ellenség üldözéséhez, hogy a vereséget teljes megfutamodássá és megsemmisüléssé fokozza.

Napóleon hadművészeti szintézise és a porosz válasz

A forradalom átalakította a háborút; a háború ugyanígy átalakította a forradalmat. Az 1790-es évek végére a győzelmek rendkívüli hatása és a fosztogatás öröme a politikusok helyett inkább a hadsereget tették a francia terjeszkedés motorjává, a francia nacionalizmus megtettesítőjévé. Ennek meghatározó alakja, a fiatal Bonaparte tábornok csak néhány személyes vonással gyarapította a teljhatalom 1799-es megszerzése után a megörökölt politikai, szervezeti és doktrinális megoldásokat. Tüzéreként kedvelte és előnyben is részesítette saját fegyvernemét, örömmel be is vetette, hogy kiegyensúlyozza a gyalogság taktikai gyengeségét, illetve az évekkel egyre növekvő veszteségeit. Úgy tökéletesítette hadszervezeti rendszerét, hogy a hadosztályokat és más egységeket az éppen aktuális feladatoktól függően rugalmasan szervezte át összefegyvernemi hadtestekké. A hadtestekbe szervezett százötven- és ötszáz ezer közötti létszámú ha-

²³ Lásd az Északi Hadsereg számadatait uo. 110–113. o.

talmas seregeket egy- vagy kétnapnyi távolságra széthúzva mozgatta, az összekötést pedig a lovasság és futárok biztosították. Minden hadtest elég kicsi volt ahhoz, hogy ne okozzon logisztikai nehézségeket, de szervezetük elég erős volt ahhoz, hogy egy-két napig feltartóztasson egy ellenséges sereget, amíg a többi francia hadtest, Napóleon ellentmondást nem tűrő parancsát eléri az ellenfél hátát vagy szárnyát. A szétszórt kötelékek irányítása érdekében Napóleon a szervezeti problémák és a tényleges döntéshozó jogkör hiánya ellenére korábban soha nem látott méretű és összetételű törzrendszer alakított ki; 1812-re 3500 tisztet és fedezettel együtt 10 000 embert számlált. Végezetül pedig Napóleon oly mértékben egyesítette a katonai parancsnoki funkciót és az államfői hatalmat, amire a nem túl messzi múltban Nagy Frigyes alatt láthattunk példát; s mindezt páratlan hadműveleti találékonysággal, magával ragadó energiával s a kivitelezés csak rá jellemző gyorsaságával.²⁴

1800 után gyakorlattá tette és állandósította a forradalmi hadseregek tömeges hadkiegészítését és nacionalista szellemiségét. Alaptalan a többször feltűnő szembeállítás az 1793-as időszak forradalmi lázban égő nemzete, és a késő 1790-es évek, majd a napóleoni birodalom kizárólag vagy elsődlegesen az érdemelekért és az *esprit de corps* által motivált hivatásos katonái között.²⁵ Az 1793-as népi erők mégis elég eltökéltek voltak ahhoz, hogy tehetségükkel és lelkesedésükkel legyőzzék a régi rendszer legjobb katonáit. Az austerlitz, jénai és későbbi győztes hivatásosokat többnyire az évi rendes, majdnem általános sorozással gyűjtötték össze, a Jourdan tábornok-féle 1798-as törvény alapján: Napóleon annyira kiterjesztette a sorozást, hogy a hadsereg létszáma 1800 és 1814 között kétféle millióra nőtt.²⁶ Magának a császárnak nem voltak kétségei afelől, mennyire fontos ez a rendszer Franciaország számára; 1804-ben ezt írta: „Sorozás nélkül sem a nemzeti erő, sem nemzeti függetlenség nem lehetséges... Sikerünk és erősségünk záloga nemzeti hadseregünk; vigyáznunk kell, hogy megőrizzük ezt az előnyünket”.²⁷

E hadsereg katonái ugyanúgy mentek harcba Franciaországért, mint egységeikért, vezetőikért és császárukért, valamint az általa adományozott kitüntetésekért és elismerésekért. Napóleon a maga részéről azzal erősítette mindvégig kényes legitimitációját, hogy folyamatosan hangsúlyozta a nemzeti-forradalmi jelképeket. Ilyen volt a *chant du départ*, a Marseillaise mellett a korai 1790-es évek leghíresebb csatadala, amelyet a csapatok fellelkészítésére énekeltek el az austerlitz csata reggelén.²⁸ Nem volt túlzás, amikor Clausewitz így írta le a napóleoni hadsereget: „az egész nép erejéből táplálkozó háborús gépezet”.²⁹

Napóleon legmaradandóbb sikere kettős: a francia hadsereget állandó jelleggel a nemzet hadseregévé tette; a francia nemzetet ezáltal pedig, ha részlegesen is, de hosszú időre militarizálta. A parasztok ellenállásával nem tudtak mit kezdeni, és az állam, ha

²⁴ Lásd a kiváló összefoglalásokat David Chandler: *The Campaigns of Napoleon*. New York, 1966, 133–201. o. (hadműveletek), 332–378. o. (taktika és parancsnoki technika).

²⁵ Lynn: *Army of Honor*, különösen 159–160. o.; Jean-Paul Bertaud: *La vie quotidienne des soldats de la Révolution 1789–1799*, Párizs, 1985, 115. o.

²⁶ A szám forrása: Lynn i. m., 158. o.

²⁷ Idézi Marcel Bédet: *La quotidienne dans le armées de Napoléon*. Párizs, 1964, 32. o.

²⁸ Jean Morvan: *Le soldat impérial*. Párizs, 1904, 1. kötet, 120. o.; A forradalmi-nemzeti dalok motivációjáról lásd Maurice Choury: *Les grognards et Napoléon*. Párizs, 1968, 145–146. o.

²⁹ On War, 592. o.

kelletlenül is, de felmentést adott azoknak, akik elég vagyonosak voltak ahhoz, hogy adót vagy megváltást fizessenek. De a szolgálat elkerülése fokozatosan csökkent – az 1811–1813-as időszakban már figyelemreméltóan alacsony szintre.³⁰ A császár „a kötelező sorozással becsületet adott a közkatonáknak”.³¹ Napóleon még vagyon alapján sem adott volna mentességet. A hadsereg lelkes támogatásával egyik célja az volt, hogy a forradalom utáni Franciaország elitjének fontos részévé tegye a tisztikart, és ezzel egyidejűleg az előkelőségek fiait is becsalogassa, vagy ha kell, bekényszerítse oda.

A lenyűgöző fizetések és bőséges juttatások, a tábornokok és marsallok hihetetlen magasságba emelése fontos eleme volt társadalomformáló tevékenységének. A katonák fölényének megjelenítése minden szinten átjárta az ünnepségek forgatókönyveit, a falvaktól kezdve a prefektúrákon át Párizsig. A Becsületrend tagjai túlnyomórészt katonák és tisztek lettek. Császári parancsra a középiskolások egyenruhában vonultak fel; „háború volt, és a dob hangja elnyomta fülemben az iskolamesterek hangját” – emlékszik vissza később Alfred de Vigny.³² Először a forradalom, majd Napóleon – és az ő győzelmei, intézményei, majd emléke – tette Franciaországot olyan katonáknak és nemzethez tartozóknak következő századra és még utána is, amilyen soha nem volt a régi rendszer idején.³³

Ellenségei számára elkerülhetetlenné vált, hogy az odadobott kesztyűt felvegyék, de csak egyetlenegy akadt, aki a forradalmi időszakban teljesen meg tudott felelni ennek a kihívásnak. A „népi háború”, amelyet a francia megszállók ellen indítottak a calabriai *banditi*, a spanyol gerillák, a tiroli hegylakók, az orosz jobbágyok és kozákok, nem számítottak modern jelenségnek. Ausztria, hiába hangoztatta a „német nemzet” létét 1809-ben, szerkezetileg képtelen volt arra, hogy átvegye a francia példát, még annak ellenére is, hogy Károly főherceg, a legtehetségesebb és legsikeresebb katonai vezető ezt ambicionálta.³⁴ Nagy-Britannia 1812 és 1814 közötti nagy mozgósítása és az a tény, hogy haderejére és flottájára a franciáknál körülbelül ötször többet költött, kialakított egyfajta törekeny nemzettudatot a birodalom különböző népei között. Am ez nem igényelt forradalmi változásokat, sem politikai, sem pedig katonai értelemben egy ilyen hagyománytisztelő, a mai napig működőképes rendszertől.³⁵ Csak egy állam – annak is egy intézménye – válaszolt a francia kihívásra, majdnem jakobinusi hévvel: Poroszország hadserege.

A porosz átalakulás a Napóleontól 1806 októberében Jéna és Auerstädt mellett elszenvedett katasztrofális vereségek után következett be, és részben a porosz sajátosságoknak is következménye volt. A háború vált Poroszország létének meghatározó tényezőjévé, és még konzervatív nemesi katonai kasztjának legkelletlenebb tagjai számára is világossá vált 1806 után, hogy Poroszország vagy megtanul csatákat nyerni, vagy meg-

³⁰ Isser Woloch: *Napoleonic Conscription: State Power and Civil Society. Past and Present* 111 (1986), 122–125. o.

³¹ Morvan: *Le soldat impérial*, 1. kötet, 120. o.

³² *Servitudes et grandeurs militaires*. Párizs, 1959 [1835], 26. o.

³³ A társadalom militarizálásáról lásd bővebben Jean-Paul Bertaud: *La Révolution armée: les soldats-citoyens et la Révolution française*. Párizs, 1979, 342–345. o.; és *Napoleon's Officers. Past and Present* 112 (1986), 91–111. o.

³⁴ Lásd különösen: Gunther E. Rothenberg: *The Archduke Charles and the Question of Popular Participation in War. Consortium on Revolutionary Europe Proceedings* (1982), 214–224. o.

³⁵ A brit „nemzet” megteremtéséről lásd különösen Linda Colley: *Britons: Forging the Nation, 1707–1837*. New Haven, CT, 1992; a háborús erőfeszítések kiváló összefoglalása: Geoffrey Best: *War and Society in Revolutionary Europe*. London, 1982.

szűnik. Ugyanakkor ez a változás a porosz nacionalizmus lendületéből is következett. A franciák ráléptek egy útra, aminek a német ajkú területek váltak első áldozatává. A francia fegyveresek olyan hatással voltak az egyébként sokszor kozmopolitának tartott itteni intelligenciára, hogy legalább annyira hozzájárultak a nacionalizmus elméletének kidolgozásához, mint maguk a franciák. A tizennyolcadik században megszületett modern német irodalom, amelyet eredetileg a lelkipásztorok és hivatalnokok kis protestáns középosztálya teremtett meg, részben reakció volt arra, ahogy a nyugati német területek arisztokráciája majmolta a francia irodalmat és viselkedést. „Köpjétek ki a Szajna ronda nyálát / Beszélj németül, te Német!” – dörögte Friedrich Gottlieb Herder, az etnikai-nyelvészeti nacionalizmus és a nacionalizmus német változatának úttörője.³⁶

A határ menti német területek 1790-es évekbeli megszállása, majd 1800–1806 között központi részének lerohanása az irodalmi mozgalmat egyfajta politikai hitvallássá változtatta. A német nemzet prófétái, az Arndthoz hasonló hazafias verselőkötől a Fichte-féle filozófusokon át a Heinrich von Kleist-féle drámaírókig olyan nemzeti kultuszt teremtettek, mely a protestáns apokalipszis-felfogáson, a germán-törzsi és középkori-birodalmi múlt alaposan kiszínezett változatán, valamint a francia forradalmárok rousseau-i, a közakarát előtt meghajolni képes polgárok újjászületett nemzetének vízióján alapult, és egy olyan világmissziós tudaton, melyek mellett még a jakobinusok is eltörpültek. A franciákkal szembeni könyörtelenség volt a közös nevező; Kleist az Arminiusnak a rómaiak felett i.sz. 9-ben aratott győzelméről szóló verses drámájában vérszomjasan így sommázza a közhangulatot, amikor Arminius bibliai hangon az ellenség kiirtására adott parancsot: „Sújtátok őket halálra: a Végítélet nem kérdi majd érveiteket!”³⁷

Ha nem is teljes mértékben, de ezek az eszmék 1806–1807 után a porosz hadsereg és állam tradícióival ötvöződtek. Hordozóik azok a reformerek voltak, akik közül sokan származásukat tekintve sem nemesek, sem pedig poroszok nem voltak, és akikhez III. Frigyes Vilmos király kénytelen-kelletlen fordult Jéna után. Köztük volt a civilek közül Heinrich von und zum Stein, a katonák között pedig Gerhard von Scharnhorst, August von Gneisenau, Hermann von Boyen, Karl von Grolman, illetve (Scharnhorst adjutánsaként) Carl von Clausewitz.³⁸

Ezek a katonai reformerek két forradalmi újítással reagáltak a napóleoni kihívásra: egyrészt a fejét használó katona igényével, akit csak az általános sorozás teremthet meg, másrészt pedig a gondolkodó tiszttal és vezérkari rendszerrel, melyeket a *Bildung* – a döntéshozatali képesség módszeres képzése és művelése teremtett meg. Hogy lehetőségessé váljon az általános sorozás, a reformerek a porosz abszolutizmustól nagyon is idegen megoldást javasoltak: a „kormányzat és a nép szövetségét”.³⁹ Az állam 1807-ben eltörölte a jobbágyságot, a hadsereg pedig 1808-ban a testi fenyítést. 1813-ban, amikor Napóleon oroszországi veresége után lehetősége nyílt rá, Poroszország felbontotta a

³⁶ Idézi Elie Kedourie: *Nationalism*. London, 1966, 59. o.

³⁷ Lásd Gordon Craig: *German Intellectuals in Politics, 1789–1815: The Case of Heinrich von Kleist*. *Central European History* 2:1 (1969. március), 8–10. o.

³⁸ A reformerek nacionalizmusa eredeti és működőképes volt, bár azt a későbbi német nacionalisták elkerülhetetlenül megpróbálták eltúlozni. Lásd például Clausewitz szenvedélyes és zavaros „Bekennitnisdoktríná” című írását 1812 februárjából. In Carl von Clausewitz: *Schriften–Aufsätze–Studien–Briefe* (Szerk.: Werner Hahlweg. Göttingen, 1966), különösen annak a franciákat majdnem fichte-i módon lenéző részét, 735. o.

³⁹ Lásd Höhn: *Scharnhorsts Vermächtnis*, 181skk.

szövetséget Franciaországgal, és a reformerek milíciákat és önkéntes könnyűgyalogságokat szerveztek a sorgyalogság mellett a középosztály tagjaiból.⁴⁰ A következő évben, miután az újjászületett, majdnem háromezerezer fős porosz hadsereg kiszorította Napóleont Németországból és a német trónról, becikkelyezték a honvédelemről szóló első igazi európai törvényt, a *Webrgesetzet*. A törvény, amely az 1860 és 1867 közötti korszakban végrehajtott radikális változtatásokkal lényegében 1918-ig maradt hatályban, Napóleont is felülmúló alaposítással nyilvánította ki a társadalom militarizálását: elsődlegesen az új hadseregnek kell „a nemzetet a háborúra felkészítő iskolává” válnia.

Franciaországgal ellentétben Poroszország alig törődött azzal, hogy a középosztály ódzkodott a katonai szolgálattól. Megváltásra nem volt lehetőség: a porosz állam eredménye a vagyon és a rang számára az egyéves szolgálat és a tartalékos tiszti vagy tiszthelyettesi státusz lehetősége volt, ami a világ legkatonásabban gondolkodó középosztályának létrejöttét eredményezte. A tisztikar ugyanannyit változott, mint maguk a csapatok. Hogy kitöröljék a vereség emlékét, és utat nyissanak a tehetségek előtt, a reformerek egy olyan mértékű és szigorúságú tisztogatást vittek végbe, ami felülmúlt minden, egy katonai-bürokratikus intézmény által saját maga megújítására valaha is végrehajtott reformot. Napóleon is segített ebben azzal, hogy korábban a hadsereg létszámának csökkentését követelte. Az 1806-os tisztikarnak végül csak alig fele harcolt az 1813–1815-ös háborúban.⁴¹ Ezzel párhuzamosan a reformerek véget vetettek a nemesség féltékenyen őrzött kvázimonopóliumának is a tisztikarban, amihez Nagy Frigyes még ragaszkodott; 1808 augusztusától a tiszti pálya mindenki előtt nyitva állt, aki rendelkezett a megfelelő „tudással és képzettséggel (*Bildung*) békeidőben ... és kiváló bátorsággal és katonai ítélőképességgel a háborúban”. A leendő tisztek tisztjelölti rangba kerültek, és egymással is versengve írásbeli vizsgán kellett megfelelniük, mielőtt ezredük tisztjei felterjesztették kinevezésüket királyi jóváhagyásra.⁴²

A *Bildung* volt a taktika és az új hadművelési módszerek alapja: vegyítette a francia gyakorlat legjobb elemeit az elméleti elemzések és következtetések eredményeivel, és ezzel az 1813–1815-ös háborúk idejére a porosz hadsereg mozgékonyságában, rugalmasságában, találékonyságában és ütőerejében egyenrangúvá, sőt még erősebbé is vált, mint a francia. Az 1812-es szabályzat, amely megállította a hadsereg Jéna utáni visszafejlődését, a könnyűgyalogsági taktikát tette általánossá a gyalogság hadműveleteiben, amely ekkor már képes volt gyors és egymást váltó alkalmazására a lövészlánc-, a vonal- és oszlopharcászatnak, a tüzérségi és lovassági támogatásnak.⁴³

Ugyancsak a *Bildung* állt a sorozás, a tisztek kiválasztása és a hadművelési és taktikai módszerek mellett a negyedik nagy reform középpontjában is. Scharnhorst a napóleoni hadjáratok vizsgálatával, és Poroszország 1806-os vergődésének első kézből

⁴⁰ Lásd különösen Dennis E. Showalter: *The Prussian Landwehr and Its Critics, 1813–1819*. *Central European History* 14:3 (1971), 4–12. o.

⁴¹ A tisztogatás pontos számai: az 1806-os 7096 tisztből 1791 (23 százalék) maradt aktív 1808 szeptemberére, és csak 3898 harcolt (54 százalék) az 1806-os tisztek közül az 1813–1815 időszakának háborújában. Lásd: Reiner Wohlfeil: *Vom stehenden Heer des Absolutismus zur allgemeinen Wehrpflicht (1789–1814)*. In *Handbuch der deutschen Militärgeschichte 1648–1939*. Frankfurt am Main – München, 1964–1981, 2. kötet, 141. o.

⁴² Ernst Rudolf Huber: *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789*. Stuttgart, 1957–1990, 1. kötet, 232–238. o.

⁴³ Lásd különösen Paret: *York*, 181–189. o.; Dennis E. Showalter: *Manifestation of Reform: The Rearmament of the Prussian Infantry, 1806–1813*. *Journal of Modern History* 44:4 (1972), 364–380. o.

szerzett tapasztalataiból okulva arra a következtetésre jutott, hogy el kell érnie, hogy a hadseregnek egy vezérlő, Nagy Frigyes kvalitású géniuszt nélkül is meg kell állnia a helyét.⁴⁴ Az ő válasza az átalakított törzskari rendszer volt. A képzés központi eleme a mélyreható szakmai és katonai-történelmi alapokon álló kritikus gondolkodás volt, célja pedig a független cselekvéshez szükséges rátermettség és képesség kialakítása. Scharnhorst azt szerette volna, ha a törzsek tisztjei nem csak a parancsnok segédjei lennének, hanem egyfajta központi idegrendszerét alkotnák a stratégiai tervezésnek és a hadműveleti irányításnak. A tömeghadseregek így megbízhatóan működhetnek a géniuszt nélkül is, biztosítva, hogy emberek százazrei a „megfelelő helyen és a megfelelő időben harcoljanak”.⁴⁵

Összefoglalás: kitekintés 1941-ig

Az 1814–1815-ös győzteseknek nem sikerült sokáig elfojtaniuk sem a nacionalizmus forradalmát, sem pedig az általa kiváltott katonai forradalmat. Senki sem tudta visszaszorítani palackjába a tömegpolitizálás és –hadviselés kiszabadult szellemét. A kormányzatok és a hadseregek – vesztükre – nem vették figyelembe, hogy szükség van a gondolkodó katonára; az ipari forradalom acélvihara gyorsan eltüntette a csataterекről a hagyományos alakzatokat. A demográfiai fejlődés pedig folyamatosan növelte a hadseregek létszámát, amelyek egyre bonyolultabb vezetési és ellenőrzési rendszereket igényeltek.

Scharnhorst és társai a porosz hadsereget a tömegpolitizálás időszakának megfelelő formában szervezték újjá. Talán, részben ellentétesen eredeti liberalizáló szándékukkal, ők és későbbi, kevésbé liberális követők Európa legjobban militarizált társadalmát és legerősebb tömeghadseregét állították fel. A német nacionalizmus különösen erőszakos jellege és törekvéseinek korlátlanúsága párosult a német nép frissen megszerzett katonai önbizalmával, s végül olyan stratégiai-ideológiai örökségekhez vezetett, melyek messze felülmúlták a girondisták, a jakobinusok vagy akár Napóleon teljesítményét.⁴⁶

Az egyre jobban automatizált tüzérvégül véget vetett a felfegyverzett tömegek 1792–94-ben megkezdődött korszakának. Am a nemzetállamokat képviselő politikai hitvallás továbbra is él Európa peremterületein, illetve egyes felemelkedő kelet-ázsiai hatalmakban. A német forradalom elképesztő, a professzionális katonai szervezetet és csúcstechnikát a tömegek fanatizmusával egybeforrasztó kombinációja – páncélos hadosztályokat, V-2-eseket, és faji-ideológiai népiertást eredményezve – arra figyelmezteti az utókort, hogy ne becsljük túl a technika mindent eldöntő katonai jelentőségét, vagy azt a lehetőséget, hogy önmagában meghatározza a hadviselés természetét.

⁴⁴ Annak igazolására, hogy ez a gondolat már Jéna előtt megfogalmazódott, más források mellett lásd Charles Edward White: *The Enlightened Soldier: Scharnhorst and the Militärische Gesellschaft in Berlin, 1801–1805*. New York, 1989, 64. skk.

⁴⁵ Clausewitz „a katonai tevékenység egészének” céljáról: *On War*, 95. o.

⁴⁶ Lásd különösen Knox: *The 'Prussian Idea of Freedom' and the Career Open to Talent: Battlefield Initiative and Social Ascent from Prussian Reform to Nazi Revolution, 1807–1944*. In Knox: *Common Destiny*; és Knox: 1 October 1942. Adolf Hitler, Wehrmacht Officer Policy, and Social Revolution. *The Historical Journal* 43:3 (2000), 801–825. o.

Napóleon és a háború forradalma

1805 nyarának végén úgy tűnt, hogy sikerült megállítani Franciaország további terjeszkedését. A francia tengerészetnek a La Manche csatorna akár csak néhány napos ellenőrzésére tett kísérletei kudarcba fulladtak, Nagy-Britannia így védve maradt egy esetleges invázióval szemben. Ausztria Velencétől északra, Tirolban, valamint a délnémet területeken jelentős erőket vont össze, ezzel biztosítva Közép-Európa védelmét, s megőrizve képességét Észak-Itália tervezett visszahódítására is. Lengyelország irányából megérkeztek segítségükre az első orosz hadosztályok, valamint északon Poroszország – a cár kérésére, semlegessége ellenére – ugyancsak mozgósított. A harmadik koalíció egyesített ereje, bár nem volt teljesen működőképes, egy új európai erőegyensúly képét vetítette előre.

Augusztus 23-án Napóleon megváltoztatta a katonai célt. A *Grande Armée* százhetvenhatezer katonája elhagyta a csatorna partját, szeptember utolsó hetében átkelt a Rajnán, a Duna mentén vonult előre; hamarjában megkötött szövetségesi megállapodások biztosították útját a délnémet területeken keresztül. A hadmozdulat veszélyeztette az osztrák kommunikációs vonalakat Bécs, illetve a Morva földön állomásozó orosz haderő felé. Az osztrákok előretolt állásait Ulmnál bekerítették, s október 19-én harminchárom ezer katona adta meg magát. Egyetlen nagyobb ütközet megvívása nélkül a francia hadsereg november 13-án bevonult Bécsbe, majd tovább haladt, hogy elérje az immár egyesült osztrák–orosz haderőt, még mielőtt az újabb csapatokkal túlzottan megerősödne. December 2-án Austerlitz mellett Napóleon megsemmisítette a szövetséges hadsereget. A három héttel később megkötött pozsonyi béke eredményeként Ausztria kilépett a harmadik koalícióból, beletörtődött, hogy Velencét Franciaországhoz csatolják, és eltűrte a franciák döntő közép-európai befolyását.

Mindaz, ami itt lezajlott, példanélkülinek tekinthető a korábbi háborúkban. A szemben álló hadseregek mérete egyszerűen csak szokatlan volt, ám a francia hadműveletek gyorsasága és lendülete egyedülálló, ahogy a császár diplomáciai képességeivel és haderejével néhány hónap leforgása alatt felborította a hagyományos európai egyensúlyi rendszert. A kormányzatokat és katonákat súlyos sokk érte, amelynek hatását a következő évek zavarodottsága és elbátortalanodása mutatja, s nagyban hozzájárult a porosz hadsereg Jéna és Auerstädt melletti megsemmisüléséhez és a francia erők előretöréséhez Oroszország határáig.

Az elemzők az 1805-ös hadjárat eredményét már nem találták annyira meglepőnek. Clausewitz *A háborúról* című művében megjegyezte, hogy az ulmi osztrák állások körüli tudományos alapossgal kialakított, de ritka szövésű és egyúttal rendkívül törekeny stratégiai megoldások hálója csapdába ejtette volna a tizennyolcadik

század óvatos hadmozdulatai szerint iskolázott tábornokokat, „ám ez nem volt elég Bonaparte, a forradalom császára ellen”.¹ Ezek a szavak írják le legjobban az Európát megrázó sokkot: egy géniusz, aki „a forradalom császáráként” megszemélyesítette a francia *ancien régime* megdöntését lehetővé tevő egyedülálló társadalmi, politikai és katonai helyzetet, és együtt azokat maximálisan ki is használta.

I.

A francia forradalom egybeesett a monarchia utolsó évtizedeiben lezajlott katonai változással. Ez a két folyamat hamarosan össze is találkozott: a forradalom átvette és továbbfejlesztette a katonai intézmények és módszerek mélyreható újításait, amelyeket részben már a régi rendszer bevezetett, részben még csak kísérleteztek velük. Új tervlatok nyíltak az újítások előtt, hogy összekapcsolódtak a forradalom dinamizmussal, és annak radikális bel- és külpolitikájával. A hadsereg céljai és értékei úgy felértékelődtek a franciák szemében, hogy ez később lehetővé tette, hogy egy katonai jusson fel a politika csúcsára. Ugyanakkor a belpolitika és a katonai hódítás már a konvent és a direktórium idején is kéz a kézben haladtak. A hadügyi forradalom már nem volt többé francia jelenség. A különböző francia kormányzatok 1792-től vívott háborúi nemcsak a politikai és a társadalmi változással ismertették meg Európát, hanem a hadművészet forradalmával is.

Ezek közül az újítások közül a legfontosabb az elméletileg általános hadkötelezettségnek a Konvent részéről való fokozatos bevezetése volt, melynek magját nem is annyira a monarchia, mint a kései felvilágosodás katonai és politikai irodalma vetette el. Ez a katonák számának rohamos növekedésével járt, ami új erőforrásokat biztosított a francia külpolitikának, és lehetővé tette a francia hadvezéreknek, hogy minden eddiginél nagyobb számban folytassanak agresszív és költséges hadjáratokat. A monarchia utolsó évtizedeinek kiterjedt és egyre kifinomultabb katonai adminisztrációja képes volt ezeknek az új csapatoknak a felszerelésére, gyakorlatoztatására és fenntartására. A hétéves háború óta vitatott gyalogsági taktika eredményéhez a forradalmi seregek a saját tapasztalatukon keresztül jutottak el: az előretolt, felvonuló és támadó oszlop- és vonalalakzatok vegyes rendszeréhez. Gribeauval, Du Teil és mások 1760-as reformjai a forradalmi Franciaországot a világ legmozgékonyabb és leghatékonyabb tüzérségével fegyverezték fel. Első alkalommal volt arra lehetőség, hogy a gyalogság egy ütközet minden szakaszában tűztámogatást kapjon a tábori tüzérségtől, ami jelentősen javította a francia seregek ütőképességét. Az immár nagyon nagy létszámú csapatok ellátása azzal a módszerrel volt lehetséges, amivel a forradalom szakított a 18. század gyakorlatával. Az új módszer a „*la guerre nourrit la guerre*”, „a háború táplálja a háborút” elve volt, ami rákényszerítette a katonát a rekvirálásra. Napóleon sikerei csúcán így fogalmazott:

¹ Carl von Clausewitz: *On War*. Fordította és szerkesztette Michael Howard és Peter Paret. Princeton, 1984, 6. könyv, 30. fejezet. Magyar fordítása: Réczey Ferenc (Budapest, 1961, Zrínyi Kiadó).

„A hadművészet fontos részét jelenti annak ismerete, hogy ... hogyan szerezzük be a szükséges utánpótlást egy elfoglalt országban.”²

Az országok készleteinek felérésére épülő rendszer kialakulását a hétéves háború időszakában megindult fejlődés nagyban megkönnyítette. Ugyanis a korábban egységes hadsereg állandó hadtestekre és hadosztályokra oszlott, a gyalogság, lovasság, tüzérség és a támogató szolgálatok kombinálása Napóleon stratégiájában és hadviselésében alapvetővé vált. A hadjáratok során ezek a nagyobb egységek általában önállóan, más-más útvonalon mozogtak, mindegyik a saját területéért volt felelős, de képesek voltak a kölcsönös támogatásra. Az így megszervezett hadsereg nagy területet ellenőrzött, ami megkönnyítette az egyes egységek gyors mozgását, nagyobb rugalmasságot biztosított számukra, és megtöbbszörözte a főparancsnok hadművelési döntési lehetőségeit. A parancsnoki kar kibővülése, illetve az alárendelt parancsnoki szintek számának növekedése, amely már a régi rendszerben megkezdődött, jóval nagyobb és jobban tagolt erők irányítását tette lehetővé. Az ilyen és ehhez hasonló újítások szakítottak az európai katonák korábbi generációinak beidegződéseivel, technikájával és módszereivel. 1792 és 1815 között radikálisan megváltoztatták a hadviselést, és olyan mintákat alakítottak ki, amelyek az egész tizenkilencedik századra – sőt olykor még azon túl is – meghatározóak maradtak.

A forradalom a hadviselésre drámai hatást gyakorolt, ám ez nem volt annyira átütő erejű hatás, mint gondolnánk. Az olyan ellenségekkel szemben, akik erőiknek csak meghatározott részét mozgósították, és Brunswick hercege politikai-katonai csapásának 1792-ben Valmynál bekövetkezett fiaskója után csak korlátozott célokért harcoltak, az új Franciaországnak elegendő lett volna csupán megvédeni magát. A francia seregek azonban hamarosan lerohanták Németalföldet, és mélyen benyomultak a Rajna-vidékre. Ám mivel majdnem ugyanannyit veszítettek ezzel, mint amennyit nyertek, nem jelenthetjük ki egyértelműen, hogy a katonai eredmények igazolták volna az új módszerek hatékonyságát. Ez részben annak tudható be, hogy az 1789 utáni politikai események szétzilálták az ország katonai szervezeteit. Nehéz volt egyik pillanatról a másikra egyszerre hatékony és az új kormányzathoz hű katonai szervezetté átalakítani a királyi hadsereget. Sok kísérletezés és hiba árán sikerült csak elsajátítani és a csatatéren is alkalmazni a hadügyi forradalom új elemeit. A francia hadseregek e folyamat során hullámzó teljesítményt nyújtottak. 1796-ban Itáliában az új módszerek első alkalommal arattak döntő és látszólag végleges sikert. Addigra az általános hadkötelezettség következtében a francia haderő Európa legnagyobb és egyszersmind legkönnyebben feltölthető hadereje lett: tisztjei és sorkatonái nagyobb részt hozzászoktak már az új hadszervezethez, adminisztrációhoz és taktikához. De még ekkor sem beszélhetünk a forradalmi háborúk teljes sikeréről. A második koalíció háborúja, amely a földközi-tengeri brit flotta kijátszását követően Napóleon egyiptomi partraszállásával kezdődött, a kontinensen a francia erők sorozatos vereségével indult. 1799 nyarára az 1796-os napóleoni hódítások java része odalett; Itália a Riviéra kivételével ismét a szövetségesek kezére

² *Correspondance de Napoleon Ier* (Párizs, 1857–1870) 12. kötet, 9944. sz. címet: Joseph Bonaparte, 1806. március 8. A „háború táplálja a háborút”, vagy „háborúnak kell táplálnia a háborút” formulát előszeretettel használta a forradalom, és sűrűn fellelhető Napóleon írásaiiban is; pl. „Mémoire sur l'armée d'Italie” (1795 július), *Correspondance*, 1. kötet, 49. sz.

jutott, a délnémet területeket az osztrákok uralták. A végső francia diadalt csak nagyon kemény harcok árán sikerült kivívni. Hadviselési módszerük vitathatatlanul fejlettebb volt, mint a régi rendszeré, de ez tucatnyi hadjárat tapasztalata ellenére is csupán minőségi, nem pedig abszolút fölényt jelentett.

A forradalom ellenmondásos menete felvetheti a kérdést, vajon hogyan alakult volna a történelem menete, ha Napóleon nem szerzi meg a hatalmat. Nyilván nem sok értelme van az ilyen spekulációknak, de a történelmi tisztánlátásban sokat segíthet a meg nem valósult lehetséges alternatívák számba vétele. Napóleon legtehetségesebb társait és vetélytársait – például Carnot-t, Jourdan-t, Hoche-t, Massénát vagy Moreau-t – vizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy ha Napóleont megölték volna Toulon előtt, vagy Egyiptom felé hajózva Kréta partjainál fogságba ejtették volna, akkor Franciaország valószínűleg jóval később, vagy lehet, hogy egyáltalán nem törekedett volna az európai erőegyensúly megbontására. Bonaparténak az erőforrások kizsákmányolásához való végletes ragaszkodása nélkül, amire az Európa-szerre vívott háborúhoz volt szükséges, a kormányzat valószínűleg megelégedett volna Franciaország „természetes” határainak biztosításával – ami egyébként már önmagában is a francia területek jelentős kiterjesztésével járt volna. A mérvadó francia parancsnokok teljesítménye alapján arra következtethetünk, hogy ha további háborúkra is sor került volna – különösen a Franciaországtól távoli területeken –, akkor legalább annyi kudarcban lett volna részük, mint amennyi sikerben. A forradalom és a hadsereg átalakítása révén még így is Franciaország lett volna Európa legerősebb állama, de ebben az esetben integrálódott volna az európai államok politikai közösségébe, nem pedig uralta, sőt majdhogynem felszámolta volna azt.

Napóleon azonban felismerte, mekkora erőt jelent háborús körülmények között a forradalom, rájött arra, hogy hogyan tudná összehangolni annak elemeit – Clausewitz szavaival élve, tökéletesítette a katonai újítások technikai fogyatékosságait, amelyek addig korlátozták hatékonyságukat –, és Franciaország forrásait az új rendszer szolgálatába állítva ideig óráig elsőprő fölényre sikerült szert tennie.³

II.

A kisnemesi családból származó és a köztársaság hadseregében katonai karriert befutó Napóleon egymaga személyesíti meg a katonai forradalmat, melynek gyökerei a régi rendszerbe nyúlnak vissza, de kibontakozására csak az 1789-es események után került sor. Noha ő maga nem tartozott közéjük, felhasználta azoknak a reformereknek az eredményeit, akiket az új vezetők nem teljesen értettek, vagy újításaikat nem voltak képesek teljes mértékben alkalmazni. Két példa: a konzuli rendszer időszakától kezdve a sorozást rendszeresebben és szélesebb körben alkalmazták, mint az 1790-es évek korábbi időszakában. A hadsereg viszonylag önellátó parancsnokságokra osztását, mely a forradalom alatt gyakran az erőforrások szétforgácsolását eredményezte, Napóleon is folytatta. Am sokkal erőteljesebb központi irányítást gyakorolt a szétszórt parancsnokságok felett, és a gyors hadműveletekbe

³ Clausewitz: *A háborúról*, 8. könyv, 3B fejezet.

és támadásba vetett meggyőződése mögé állította őket. Ez újfajta mozgékonyt eredményezett, amely lehetővé tette a szükséges erőfőlény koncentrációját a döntő ponton.⁴

Mivel Napóleon a már létező intézményeket és módszereket alkalmazta, stratégiája is bizonyos értelemben másoktól származott. A napóleoni háborúk egyik legjelentősebb és legalaposabb tanulmányozójának, Jean Colinnek a szavaival élve: „ha Napóleon legbriliánsabb vállalkozásait vesszük, és összevetjük azokat ellenségei terveivel, alig látunk különbséget.” És másutt: „Napóleon kortársai ugyanolyan jól értették az ellenség megkerülésének vagy átkarolásának előnyeit, mint ő maga”.⁵ Időnként nem is az volt a lényeg, amit Napóleon tett vagy tenni akart egy csata vagy egy hadjárat során, hanem az, *ahogyan* azt tenni akarta, az ütközeteket egyszerű, de ambiciózus stratégiai tervei fókuszpontjává és tetőpontjává, aminek hátterét maguk a forradalmi háborúk biztosították számára. „A hadművészet egyszerű dolog – írta élete vége felé –, minden csak kivitelezés kérdése”.⁶

Napóleon soha nem írt átfogó művet a háborúról alkotott elképzeléseiről. Ha meg akarjuk ismerni gondolatait a hadseregek szervezetéről és igazgatásáról, a hadjáratok vezetéséről vagy a háború államközi kapcsolatokban játszott szerepéről, akkor más források után kell néznünk. Politikája és tettei mellett nagyszámú, igaz: különböző műfajú írása áll rendelkezésünkre: a feljegyzésektől kezdve a parancsokig, hivatalos levelezésétől a visszatekintő értékelésekig, történelmi értekezésekig, illetve a Szent Ilona szigetén diktált emlékiratokig, amelyekben kortársai és a jövő generációi számára igazolja tetteit. Az egyes eseményekről és személyekről alkotott értékelése markánsan változhatott, ahogy emlékeit legendává szőtte át, de magáról a háborúról vallott felfogása keveset módosult első hadjáratához képest. Ez azonban a szóhasználatában nem mindig tükröződik. Emlegette a háború elsődleges elveit vagy alapvető elemeit – bár ezeknek nála az alkalomtól függően eltérő jelentéstartalma volt. Az „elv” vagy „szabály” kifejezésen nem egy elméleti rendszer pontosan meghatározott elemét értette, amúgy is mindig vitatta az ilyen rendszerek érvényességét. Az olyan kifejezésekkel, mint *un principe général* (általános elv) vagy az *une grande règle de la guerre* (a háború alapszabálya), inkább csak a józan ész és a tapasztalat szülte felismerését akarta jelezni. A tevékenységét folyamatosan uraló egyetlen koncepciója szerint az ütközetben a lehető legnagyobb mértékű erőösszpontosítást kell elérni, még annak árán is, ha ezzel kevésbé fontos bázisok vagy a kommunikációs vonalak védtelenül maradnak. Bizonyos esetekben félreértette ellenfelei szándékait és tetteit, rosszul mérte fel saját csapatainak lehetőségeit, és – különösen az utolsó években – reményei és mérhetetlen ambíciói vezették tévútra. Ám ezek a hibák és gyengeségek semmit nem vonnak le abból, ahogyan a háborút megértette, amiben mindig is mély és könyörtelen realitásérzéssel tűnt ki.

⁴ Immár Szent Ilona szigetén egy francia tábornoknak az 1799-es svájci hadjárat során kifejtett tevékenységét kritizálva Napóleon elutasította az erők szétforgácsolását, mint olyan veszélyes szokást, ami lehetetlenné teszi a fontos eredmények elérését. Ugyanakkor hozzátette, hogy „abban az időben mindig kisebb egységekben volt szokás harcolni”. In Charles Tristan de Montholon: *Récits de la captivité de l'empereur Napoléon*. Párizs, 1847, 2:432–433. o.

⁵ Jean Colin: *The Transformations of War*. London, 1912, 253. és 290. o.

⁶ *Oeuvres de Sainte-Hélène, Événements des six premiers mois de 1799. Correspondance*, 30:263. o. Lásd vo. 289. o.

Ha Napóleon különleges hadvezéri jellemzőit kívánjuk felvázolni tettei és reakciói alapján, elemzésünket a politikai összefüggésekkel és tervekkel kell kezdenünk, innen kell haladnunk a stratégia és a csaták felé, hogy végül Napóleon személyes vezetői képességeivel foglalkozzunk.

A tény, hogy minden háború valamilyen politikai döntés eredménye, és egyben politikai szándékot testesít meg – attól függetlenül, hogy annak a politikának van-e reális alapja, vagy egyáltalán kívánatosnak tekintjük-e –, még nem jelenti azt, hogy minden háború egyben alkalmas is az általa szolgáló politika érvényre juttatására. A történelem során a kormányzatok, illetve katonai tanácsadók és vezetőik többször megtapasztalták, hogy milyen nehéz, esetenként lehetetlen megfelelő döntéseket hozni a külpolitika és háború kapcsolatát illetően, így a mozgósítandó erőforrások mennyiségéről vagy alkalmazásuk módjáról. Napóleont már fiatal, kezdő tiszt korában is jobban érdekelték ezek a kérdések az olyan tisztán katonai problémáknál, mint például a katonák gyakorlatoztatása vagy taktikai alkalmazásuk. Hans Delbrück német történész véleménye szerint stratégiai látásmódja és katonai génusza ellenére Napóleon igazi tehetsége inkább államférfiként, semmint katonaként mutatkozott meg.⁷ Ugyanakkor államférfiként szokatlanul agresszív és háborúpárti volt. A háborút külpolitikájának központi eszközeként kezelte, nem pedig csak mint vészhelyzetben alkalmazható végső eszközt, amellyel a diplomáciai hibák korrigálhatók.

Ha a körülmények nem kényszerítették rá, Napóleon soha nem tűzött ki maga elé nagyobb ívű politikai célt, ha nem állt rendelkezésére a megfelelő katonai erő. Nem akart az osztrákok 1796-ban és 1797-ben vele szemben Itáliában elkövetett hibájába esni, azaz a rendelkezésre álló erőnek csak egy részét mozgósítani, majd annak veresége után a következőt, majd újra a következőt. Ha a kezdetektől fogva a teljes haderővel léptek volna fel, talán még őt is legyőzték volna. Napóleon abban hitt, hogy a rendelkezésre álló összes eszközt igénybe kell venni. A lehetőségekhez képest mindig törekedett a nagyobb célok és az elérésükre felsorakoztatott erőforrások kiegyensúlyozására. Politikai és katonai stratégiájának egy másfajta gyengesége volt. Nehezebbre esett korlátozott háborúk korlátozott eszközökkel való megvívása; természete ellen való voltak az olyan háborúk, mint például az Ausztria és a Poroszország közötti 1778-as konfliktus, amelynek során egyetlen csatát sem vívtak. Az általa indított háborúk mindig korlátlanul válhattak, mert nyíltan vagy burkoltan minden esetben ellenfelei függetlenségének felszámolására törtek.

Mivel tizenöt éven át egyszerre volt államfő és katonai vezető, kevés dolog korlátozta cselekvési szabadságát, hajlott a politika és a háború legteljesebb mértékű integrálására. A kétféle szerepkör közötti egyébként elkerülhetetlen ütközések lehetőségét kizárta, hogy a politikai és a katonai vezetés egy kézben volt. Ez a körülmény mindenekfelett gyors döntéseket és azonnali gyakorlati kivitelezést biztosított, és bámulatos rugalmasságot tett lehetővé abban, hogy diplomáciai lépéseit a változó katonai helyzethez igazítsa. A katonai helyzet ismeretében kedve szerint támaszthatott újabb követeléseket vagy mutathatott kompromisszumkésztséget aszerint, hogy mit látott célszerűnek. Az egységes vezetés persze önmagában nem

⁷ Hans Delbrück: *Geschichte der Kriegskunst*. Berlin, 1962, 4:494. o.

garantálta a politika sikerességét. Napóleon egyeduralmának utolsó éveiben a fékek és ellensúlyok hiánya már lényegi hibákhoz vezetett, amelyek végül véget vetettek uralmának. De egészen az Oroszország elleni támadásig a császár mindenre kiterjedő hatalma komoly előnyt biztosított számára ellenségeihez képest, akiknek nem állt módjukban olyan politikai-katonai vezetési rendszert kialakítani, amely lépést tarthatott volna a modern háború felgyorsuló iramával.

A diplomácia és az erőszak összekapcsolása Napóleonnak legalább annyira sikerült, mint amikor lehetséges ellenségei politikai elszigetelését hagyományos eszközökkel akarta elérni. Bár nem tudta megakadályozni a Franciaország elleni szövetségek kialakítását – nagyrészt azért, mert végső szándékai mindig túl nyilvánvalóak voltak –, mindig rá tudott játszani egyik vagy másik fél különleges érdekeire, hogy késleltesse a szövetségesek tényleges katonai felvonulását. 1805-ben a Franciaországból Bajorországba lenyűgöző gyorsasággal előrenyomuló *Grande Armée* kíséretében lévő diplomaták hozzájárultak az osztrák hadsereg fogságba ejtéséhez, miközben az orosz csapatok még mindig több száz kilométerre keletre jártak. Ez év decemberében, miután Poroszországot semlegességre kényszerítette, vereséget mért az osztrákokra és oroszokra. 1806-ban az oroszok és az angolok végignézték, ahogy megsemmisítette a porosz hadsereget is. A következő tavasszal legyőzte a poroszok maradványait és orosz szövetségeseiket, miközben az osztrákok még csak fegyverkeztek, majd 1809-ben őket is újra megverte, miközben potenciális szövetségeseik még arról vitatkoztak, hogy segítsenek-e nekik.

Ha nem is sikerült megakadályoznia két vagy több szövetséges egyidejű megjelenését a hadszíntereken, azok találkozási pontjainak vagy lehetséges találkozási pontjainak gyors felismerése még mindig lehetőséget nyújtott számára, hogy mérlegelhesse a rendelkezésre álló katonai és politikai eszköztárat. Különböző államok haderejének együttes jelenléte mindig politikai és művelési bonyodalmakat okoz a megosztott vezetés következtében. „Egy rossz tábornok még mindig jobb, mint két jó” – írta Carnot-nak az első itáliai hadjárat alatt, ezt a véleményét később majdnem ugyanezekkel a szavakkal megismételte Szent Ilonán is.⁸ 1796-ban kezdte meg azt a hadjáratot, amely komoly stratégaként mutatta meg: úgy helyezte el erőit az osztrák és a szardíniai hadsereg között, hogy azzal megakadályozta egyesülésüket; majd végrehajtotta azt, amit az elemzők által középre helyezkedés stratégiájának neveznek: előbb a szardíniai hadsereget kapcsolta ki a háborúból, majd az osztrákokot. Ugyanezt a hadászati megoldást alkalmazta később száznapos uralma alatt is Blücher és Wellington között *interior lines*, belső vonalakon manőverezve, hogy az angol–holland sereg megtámadása előtt izolálja a porosz haderőt. Waterloo mellett ugyanúgy, mint húsz évvel korábban Dego és Mondovi térségében, a szembenálló szövetség politikai viszonyai Napóleon számára a hadművelési előkészítés eszközévé váltak.

Az austerlitz-i hadjárat során tetten érhető, hogyan játszott rá a szövetséges erők természetéből fakadó problémáira. Az osztrákok vissza akarták foglalni Bécset, így Napóleon az igazán hatékony együttműködéshez még az elégtelenül integrált vezetési rendszerrel és egységekkel felálló osztrák–orosz főerőt arra készítette, hogy

⁸ *Correspondance*, 1. kötet, 421. számú címzett: Carnot, 1796. május 14.; *Oeuvres de Sainte-Hélène, Campagnes d'Italie*, uo. 29:107. o.

ne várja be az északról dél felé érkező osztrák és orosz erősítéseket, hanem egy elhamarkodott offenzívát indítson. Ennek iránya, Napóleon Bécstől való távortartása sokkal inkább politikai, semmint katonai célokat szolgált.

Stratégiájának mindig világos politikai célja volt, de – legalábbis uralkodása utolsó éveitig – a politikai megfontolások soha nem akadályozhatták meg abban, hogy az erő alkalmazását vagy az azzal való fenyegetést a leghatékonyabb módon alkalmazza. Abban hitt, hogy bármilyen politikai cél elérésének legjobb eszköze, ha a vetélytárs ellenálló képességét a lehető legnagyobb mértékben csökkenti. Ezen elsősorban a nagyobb seregek legyőzését értette. Az erődök, a terület vagy az ellenséges fővárosok elfoglalása csak ritkán volt olyan hatással az ellenség katonai képességeire, mint a főbb erők elpusztítása. Egy komoly vereség mindig új helyzetet teremtett: katonailag további veszteségekhez, visszavonuláshoz, megadáshoz vezethetett, politikailag pedig a szembenálló kormányzatot egy új, hátrányosabb helyzetben kényszeríthette vagy készíthette tárgyalásokra.

Napóleon stratégiai tervei – pontosabban szólva, stratégiai előkészületei, mivel ő maga nem kedvelte e kifejezésnek az állandó, változtathatatlan tervek értelmében való használatát – általában valamilyen elsöprő jelentőségű harcászati összecsapásra irányultak: nagy csatára vagy csatákra a szemben álló fél hadseregének megsemmisítése céljából. Legnagyobb hadjárataiban mélyen és gyorsan behatolva az ellenséges területre kerített sort ezekre a döntő ütközetekre. Ezek a hadjáratok azonban sohasem egy meghatározott hely vagy egy bizonyos földrajzi pont elérésére törekedtek, hiszen addig tört előre erős seregével, amíg kiprovokálta az ütközetet. A napóleoni stratégia célja a döntő csatával való fenyegetés megteremtése vagy a fenyegetés tényleges beváltása, a csata megvívása volt. Magát a hadjáratot egy központi, belső elhelyezkedésű területről indította, vagy először annak elfoglalására törekedett. Ez lehetővé tette számára, hogy egyenként küzdje le az ellenséges erőket, vagy az ellenfél hátába indított támadással kerítse be az ellenség állásait, és veszélyeztesse az utánpótlási vonalait.

A császárnak a döntő ütközet kikényszerítésére tett merész és kitartó igyekezetét jól példázza az 1806-os rövid hadjárat, amely annak ellenére stratégiai sikerrel ért véget, hogy Napóleon egészen az utolsó pillanatig nem volt tisztában a porosz hadsereg helyzetével és szándékaival. A Jéna és Auerstädt melletti hatalmas csatákat a császárnak tévesnek bizonyuló előfeltevések alapján kellett megvívnia, és csak taktikai improvizációval tudott győzni, bizonyítva alapvető elgondolásának átütő erejét.

Napóleon nem akart Poroszországgal harcolni. A háborúra azért került sor, mert az 1805-ös győzelmei után Franciaország a közép-európai régióban olyan nagy befolyásra tett szert, ami nem hagyott teret egy másik nagyhatalom számára. Amikor a poroszok mozgósították erőiket, és Szászországon keresztül a Tübingiai-erdő irányába vonultak, a francia hadsereg főereje a Rajna mentén állomásozott a délnémet területeken. Október első napjaiban Napóleon Bamberg és Würzburg térségében összepontosította erőit, majd Rajna környéki utánpótlási vonalait lényegében védte lenni hagyva észak felé indult. Terve az volt, hogy a lehető legnagyobb erőt gyűjtse össze, és Berlin felé haladva alkalmat keressen bevetésükre. Ha a poroszok támadni akarnak, fővárosuk védelmének szükségessége vagy óhaja megosztja erőiket, és a hadseregek találkozásokkor a franciák számbeli fölénye és nagyobb mozgékonyasága

majd eldönti az összecsapást. Mivel Napóleon sokkal erősebb volt, bármilyen irányból a siker reményében indíthatott offenzívát. Ugyanakkor, ha nyugatról érkezik, a porosz erőket Berlin, illetve a keletről várható orosz segítség felé nyomta volna. A déli irányból érkező támadás mellett szót, hogy gyorsabban volt megszervezhető, és előrevetítette annak lehetőségét is, hogy elvágják a porosz főerőket a fővárostól, főbb utánpótlási bázisaitól és az orosz határtól.

A *Grande Armée* mintegy száznyolcvanezer emberrel, három, egyenként két hadtestből álló hadoszlopra bontva harminc-negyven mérföld szélességű frontvonalon nyomult előre. Az egyes hadoszlopok úgy helyezkedtek el, hogy szükség esetén támogatni tudják egymást. Október 12-re ez a gigantikus „zászlóalj-négy-szög”, ahogy Napóleon – az együttműködés és a kölcsönös támogatás képességét hangsúlyozandó – nevezte ezt a harcrendet, elhaladt a poroszok Weimar és Jéna között lassan észak felé visszavonuló balszárnya mellett és mögött, és elvágta a Lipcse, Halle és Berlin felé irányuló utánpótlási vonalakat. 13-án Napóleon erőinek nagyobb részét nyugat felé irányította a Jénán túli dombokon állomásozó csapatok ellen, mivel a porosz főerőknek hitte őket, valamint utasította Davout-t, aki már vagy tizenöt mérfölddel északabbra volt, hogy támogassa a francia főerőt az ellenség hátbatámadásával. A következő nap két ütközetében felcserélődtek a frontvonalak, a franciák nyomultak keletről nyugat felé. Elképzeléseivel ellentétben Napóleon a porosz hadseregnek csak egy kisebb részével találkozott, amellyel szemben majdnem kétszeres túlerőben volt, ám Davout a tervezett átkaroló hadművelet helyett a nála sokkal erősebb porosz főerővel találta magát szemben, amely a franciákon való áttöréssel akarta helyreállítani utánpótlási vonalait. Davout huszonhatezer katonája azonban kitartott, így a poroszok Berlinton nyugat felé vonultak vissza. Itt keresztetkelték másik, Jénánál vereséget szenvedett seregük visszavonulási útvonalát, s a páratlanul kitartó francia üldözés teljessé tette a seregek szétzúllását, és tényleges megsemmisítésükhöz vezetett.

A Napóleon által Poroszország közepére vezetett hatalmas haderő akkora fenyegetést jelentett, amit a poroszok nem hagyhattak válasz nélkül. Ennek eredménye egy páratlan győzelem lett. A tény, hogy egy ilyen katasztrófa után Poroszország még nyolc hónapon át harcolt, rávilágít egyrészt a hadviselés hadügyi forradalomnak köszönhető gyors fejlődésére, másrészt pedig annak egyik új korlátjára. A köztársaság majd a császárság részéről a nemzeti erőforrások háborús mozgósítása hasonló mértékű és intenzitású válaszlépéseket váltott ki a másik oldalon is.

A stratégia a napóleoni korban a mainál sokkal inkább a bizonytalan környezetben való tervezést és cselekvést jelentette, amelyben az egyetlen biztos pont a haderő és a hátszárny képességeinek és korlátainak az ismerete volt. A napóleoni csata ugyancsak tele volt bizonytalansággal; noha a parancsnok a lehetségesnél biztosabb ismeretekkel szeretett volna rendelkezni a hadászati tényezőknek legalább néhány eleméről – a terepviszonyokról, az erősségekről, az ellenséges és a saját csapatok elhelyezkedéséről, gyakran a másik oldal szándékairól is. Emellett még arra is törekedett volna, hogy mindenre kiterjedően és közvetlenül irányítsa a csapatait, ami egy több száz kilométeren át tartó menetelés során szétzilálódott egységek felett nehezebben kivitelezhető – ráadásul egy olyan ellenféllel szemben, amelynek az elhelyezkedését csak hozzávetőlegesen ismerte. Napóleon annak a hosszú történelmi időszaknak a legvégén élt, amikor a parancsnok a harctéren még majdnem az összes

egységét áttekinthette, az ellenfelét is beleértve. Az ipari forradalom megváltoztatta a csaták képét: a csataterülete kiterjedt, a csapatok a földbe ásták magukat, és az egységek feletti vizuális ellenőrzés lehetősége, amelyet még Napóleon vagy Wellington magától értetődőnek tekinthetett, ma már legfeljebb csak egy szakaszvezető őrmesternek adatik meg.

Ha az ellenség hozzá képest számbeli fölényben volt, Napóleon frontális harcot választott, a lehetőségektől függően olyan terepen, ahol az ellenség oldalirányú mozgását korlátozó természetes akadályok, mint például folyók voltak, és minél több katonáját hátrább vonva és tartalékba állítva megerősített védekező állást foglalt el. Ahogy az ellenség a frontvonal teljes szélességén lekötötte magát, ez a tartalék, a *masse de rupture* a frontvonal egyik pontján támadásba lendült, és a vonal áttörése után további szektorok szárnyait és a háta ellen fordult. Ha az ellenség azonos, vagy az övénél kisebb erőkkel vonult fel, akkor átkaroló művelettel próbálkozott a frontvonal elnyújtásával vagy egy külön hadosztály támadásával a szárny ellen. Ez utóbbi megoldás, a mélyebb beékelődés miatt, általában komolyabb eredményeket ígért, de bonyolultabb is volt, mert az egymástól néhány mérföldes távolságra elszakadó egységek közötti együttműködés és kommunikáció bizonytalanra vált. Az átkaroló hadműveletek semmilyen újdonságot nem jelentettek abban a korban – mint ahogy korábban sem. Napóleon ellenfelei ugyanúgy tisztában voltak hatékonyságukkal, mint ő maga. Am ami az ő számára a megszokott eljárás volt, azzal mások nem nagyon próbálkoztak: a frontális ütközet könnyebben volt irányítható, és sokkal kevesebb bizonytalansági tényezővel kellett számolni. Ezt és egyéb más szempontokat tekintve jól látszik, hogy az igazi különbség Napóleon és a vele szemben álló tábornokok között pszichológiai természetű volt, és alapvetően a hangsúlyok megválasztásában mutatkozott meg.

Bár időnként védekező állásban maradt egész addig, amíg ellenfele nem kezdeményezett, és túlságosan szét nem húzta harcvonalát, Napóleon jobban kedvelte a támadást. Nagyon ellene volt a tisztán védekező jellegű csatáknak; jól ismerte a kezdeményezés értékét, és félt annak elvesztésétől. De akár támadó, védekező-támadó vagy védekező csatáról van szó, mindegyik az idő és a tér használatának összetett problémáját veti fel, és az erő, a morál, a különböző erőforrások, a szembenálló egymásnak feszülő küldetéstudatának, emellett a parancsnokok jellemének és akaratának hasznosítását. A tizenkilencedik század elején ezeket a problémákat még nem a másodlagos források, jelentések és térképek tanulmányozásával oldották meg, hanem úgy, hogy emberek tízezreivel közvetlenül behatoltak a látókörükbe került területre. A katonai erő ilyen módon való alkalmazása, az ágyúk és muskéták füstjén keresztül látható való ellenség megközelítése és legyőzése gyakorolta Napóleonra a legnagyobb testi-lelki hatást. Politikai és katonai konfliktusérzéke, amit intellektusával kitűnően kezelte – „a háborúban az idő ... a legfontosabb tényező a tömeg és az erő között” –, valamint az emberi érzések felismerésének és kihasználásának képessége korának legnagyobb katonájává tették.⁹

A személyes varázsába és abszolút felsőbbrendűségébe vetett hitet nem csupán csapatai és tisztjei táplálták, hanem az ellenség tábornokai is. Wellington nyilat-

⁹ Napóleon maga hasonlította a háborút a mechanikához. In *Notes sur la défense de l'Italie* (1809. január 14.). I. m. 28. kötet, 14707. sz.

kozott úgy, hogy jelenléte a csataterén negyvenezer katonáéval ért fel. A tartózkodási helyétől kilométerekre lévő francia csapatokat arra utasították, hogy „*Vive l'Empereur!*” kiáltásokat hallassanak, hogy az ellenség azt higgye, személyesen vele állnak szemben. 1813 őszén a szövetséges csapatok közép-európai haditervei nyers őszinteséggel javasolták, hogy a Napóleon által személyesen vezetett csapatokkal szemben vonuljanak vissza. Clausewitz, aki meg volt róla győződve, hogy bármilyen háborús elméletet csak akkor szabad komolyan venni, ha az a parancsnoki és katonai lélektannal, illetve azok egymásra gyakorolt hatásával is foglalkozik, egyenesen úgy fogalmazott, hogy Napóleon legnagyobb sikere nem egy győztes csata vagy sikeres hadjárat, hanem 1796-ban Itáliában a hadsereg harci szellemének helyreállítása volt.¹⁰

III.

Napóleon hosszú győzelmi sorozatának egyik oka, hogy ellenségeinek gondot okozott hadviselésének kiismerése, illetve a hatékony ellenlépések kieszelése. Bizonytalanságukat nagyban magyarázza a háború forradalmának természete.¹¹ Mint tudjuk, az ilyen forradalom legtöbb jelentős összetevője nem hirtelen újításokban jelent meg, hanem már évtizedek óta meglévő, de legalábbis elméletből ismert intézmények és módszerek általánossá váló tudatos alkalmazásában. Hosszú távon ez alapvető változásokhoz vezetett, egy újfajta háborúhoz; de kezdetben kézenfekvőnek tűnt, hogy az éppen zajló változások semmivel sem többek már ismert megoldások szerves továbbfejlődésénél, és emiatt nem is igényelnek radikális szemléletbeli és cselekvésbeli változtatásokat. Két tény erősítette ezt az álláspontot: a franciák gyakran szenvedtek vereséget, láthatóan tehát semmi nem indokolta, hogy módszereiket átvegyék. Emellett néhány módszerük – az általános sorozás, a tisztí pályá megnyitása mindenki előtt, az elfoglalt területek módszeres felélése – egyszerűen összeférhetetlen lett volna a régi rendszer értékeivel és működési feltételeivel. E módszerek objektív elemzését még nehezebbé tette, hogy esetleges alkalmazásuk a társadalmi és a politikai rendszer megváltoztatásával járhat.

Am a figyelmes katona számára ennek ellenére nyilvánvalóvá válhatott, hogy a hadviselés legalább néhány területen nagyot változott. Az első és a második koalíció elleni háború során a franciák már nagy számban alkalmaztak új katonai megoldásokat. Ekkor persze még nem volt egyértelmű, hogy azok az országos politikai forrongásból fakadó rögtönzések-e, s amelyek a helyzet normalizálódásával majd átadják helyüket a bevett gyakorlatnak. Ugyanakkor más államok is kísérleteztek, például változatos hadtest-szervezési formákkal, kibővített és átalakított vezérkaral, a tisztképzés új formáival; a könnyűgyalogság pedig Európa hadseregeiben sok helyütt kedvelté vált. Ez alól az általános jelenség alól eleinte Napóleon sem volt

¹⁰ Carl von Clausewitz: *Der Feldzug von 1796 in Italien in Hinterlassene Werke*. 1–10. kötet. Berlin 1832–1837, 4:15. o.

¹¹ E felismerés problémáiról lásd a szerző alábbi műveit: *Revolutions in Warfare: An Earlier Generation of Interpreter*. In Bernard Brodie – Michael D. Intriligator – Roman Kokowicz (szerk.): *National Security and International Stability*. Cambridge, Mass., 1983; *Napoleon as Enemy*. In Clarence B. Davis (szerk.): *Proceedings of the Thirteenth Consortium on Revolutionary Europe*. Athens, Ga., 1985.

kivétel. Az 1790-es években még őt is csak az energikus, tehetséges és szerencsés tábornokok egyikének tekinthetjük, akinek harcmodja nem sokban különbözött más, szintén sokra hivatott tábornokokétól. Csak Ulmot és Austerlitzet követően, azaz egy évtizeddel azután, hogy vezénylő tábornokként a színre lépett, váltak hadviselésének meghatározó elemei jól megragadhatókká, elemezhetőkké, s később széles körben ismertté.

Sikerei, de még inkább az 1792 óta szinte szakadatlan háborúskodás hatására az európai katonai szervezetek jelentős része valamilyen mértékben korszerűsödött. Némelyikük szorosán követte a francia modellt – mint például az új Rajnai Szövetség vagy a holland és a nápolyi csatlós királyságok –, mások, különösen a Habsburg Birodalom és Poroszország, saját tradícióikra alapozva építkeztek tovább. Ezek az újítások szükségszerűen kisebb társadalmi változásokat okoztak, illetve átalakították a közigazgatást. De mind a napóleoni császárság, mind pedig 1807 után Poroszország felismerte, hogy a radikális katonai átalakítások támogatásához nem szükséges olyan társadalmi vagy politikai forradalom, mint amilyen az 1790-es évek elején Franciaországban lezajlott; a stabil, nagy tekintélyű kormányzatok is bevezethetik, majd hasznosíthatják ezeket az újításokat. Ebből a modernizációs folyamatból egyedül a brit hadsereg maradt ki. A számos szervezeti változtatás ellenére lényegét tekintve tizenharmadik századi haderő maradt, amit annak köszönhetett, hogy létszáma alacsony volt, politikájában elsősorban szövetségeseire és hadiflottájára támaszkodott, és – a spanyolországi akció kivételével – általában csak korlátozott szárazföldi hadműveletekre vállalkozott.

Ahol Franciaországon kívül a hadseregek szervezeti és taktikai modernizációja végbement, az heves konfliktusokat váltott ki az újítók és a tradicionalisták között; a stratégiai koncepciókban, valamint a hadművelési vezetésben pedig csak lassan következtek be a változások. Senki nem értett úgy a hadművelési technikákhoz, mint Napóleon, és senki nem akarta olyan szenvedélyesen az ellenség fizikai megsemmisítését, mint ő. Ám lassan mindenhol megtanulták az új vagy felmelegített megoldások alkalmazását, sőt a poroszok által bevezetett új vezérkari rendszerben az egyes egységekhez beosztottak már egy átfogó stratégiai terv megvalósítása érdekében bizonyos döntési önállósággal rendelkeztek. Ez, még ha csak kezdetlegesen is, megoldást nyújtott a gyors, a folyamatosan működő utánpótlási vonalakon túlmerészkedő nagy létszámú és szétbontakozott hadsereg mozgásának és harcának koordinálására. E fejlesztések eredménye az lett, hogy mire Napóleon döntött Oroszország megtámadásáról, potenciális és tényleges ellenségei is tanultak a hadviselés forradalmából. Napóleon néhány évvel korábbi abszolút fölénye észrevétlenül elenyészett.

Mindaz, ami korábban segítette Napóleonot, most már ellene kezdett dolgozni. Fiatal emberként megtapasztalta annak hatékonyságát, ha az ellenséges erők közép-pontját támadja. Ha egyszer legyőzte az ellenség főerőit, és esetleg még igazgatási vagy gazdasági központjait is elfoglalta, a többi már magától következett. Azt is felismerte, hogy e célok elérésének legbiztosabb eszköze egyrészt az elérhető legnagyobb erő összegyűjtése, másrészt pedig az, hogy mindig a legfontosabb célokra koncentráljon – e két felismerés jól megragadja a politikai és a katonai realitás lényeges szempontjait, valamint – nem véletlenül – visszatükrözi Napóleon pszichéjének erős hódítási és egypuralmi törekvéseit.

Ezek a szándékok háborúit természetellenes módon leszűkítették az elérhető legnagyobb célok érdekében, az elérhető legnagyobb erő felhasználásával zajló konfliktusokra. Ritka, hogy egy állam külpolitikája csak a nagyobb háborúk szükségessége köré szerveződjön, de Napóleon a maga politikai és katonai rendszeréből kiiktatta a pontosan meghatározott célok érdekében vívott, korlátozott háborút. Így nem csak választási lehetőségeit szűkítette le, hanem belesodródott olyan konfliktusokba is, amelyekhez még a birodalom sem rendelkezett elegendő erőforrással, ellenségeit rendkívüli teljesítményekre sarkallta, vagy pedig sem taktikai, sem stratégiai, sem pedig politikai szempontból nem voltak megnyerhetőek.

Stratégiai szinten Napóleon már-már megalomán törekvései két problémát is felvetettek, amellyel, hogy céljai eléréséhez általában sem rendelkezett elég hatalommal. Az észak-olasz területeken és a Közép-Európában jól működő vezetési rendszer megroppant a spanyol és az orosz háborúkban, valamint az újra összeállt és jelentősen megerősödött koalíció elleni 1813 után folytatott hadjáratai során. Ráadásul ezek a feszültségek és vereségek a politikai és a katonai döntéshozatal kapcsolatainak és arányainak egyensúlyát is felrúgták.

Mivel Napóleon nemcsak az egyszemélyi hatalmat, hanem az egyszemélyi irányítást is favorizálta, vezérkarának művelési törzse soha nem volt több a döntéseihez szükséges információgyűjtő, valamint jelentés- és parancstovábbító szervnél. A vezérkar nem készített stratégiai terveket, és nem is rendelkezhetett stratégiai és hadművelési tervek vonatkozásában önálló döntéshozatali képességgel. Addig, amíg a hadsereg, hadtestekre bontva ugyan, de mégis ugyanazon a területen harcolt, ez nem okozott komoly gondot; ám ahogy nőtt a sereg mérete, és egyre több hadszíntéren kellett helytállnia, Napóleon elveszítette a stratégiai irányítást. Tábornokainak sem Oroszországban, sem pedig a német területeken 1813 tavaszán és őszén folytatott hadjárata során nem sikerült Napóleon parancsait a folyamatosan változó helyzetnek megfelelően végrehajtaniuk. Soha nem tudta volna az egyes parancsnokságok függetlenségének és alárendeltségének sajátos kombinációját elfogadni, ami talán alkalmas lett volna arra, hogy a katonák százazreit nagy távolságból, az erős ellenállás leküzdéséhez szükséges módon irányítsa. Még ha lett is volna ilyen rendszer, a korabeli kommunikációs eszközök hiányossága miatt biztosan nem tudott volna megfelelően működni. Napóleon utolsó éveinek hatalmas hadseregei és az általa rájuk bízott feladatok a végletekig feszítették a tizenkilencedik század elejének technikai lehetőségeit.

Ahogy katonai győzelmei egyre meggyőzőbbek lettek, a katonai és politikai egyszemélyes vezetés egyre végzetesebb politikai döntéseket eredményezett. Ez talán elkerülhető lett volna, ha megosztja a felelősséget két vagy több személy között, vagy legalább ha alkalmazott volna néhány olyan tanácsadót, akiknek komolyan adott volna a szavára. Más vezetők, mint például Nagy Frigyes, úgy szereztek meg az abszolút hatalmat, hogy nem rombolták le magát az államot. Am Frigyes, bár kész volt a nagyobb kockázatvállalásra is, képes volt ambíciói korlátozására. Napóleon Oroszország ellen indított inváziója túlmélt az ésszerű határokon. Legjobb esetben is csak egy elkeseredett és szükségtelen hazárdjáték volt, miként Moszkvába való bevonulása is, annak ellenére, hogy nem sikerült megsemmisítenie az orosz hadsereget. Azzal, hogy október közepéig Moszkvában rostokolt, feláldozta a *Grande Armée* erejét azért a csalóka reményért, hogy Sándor cár esetleg tárgya-

lásokba bocsátkozik. Az 1813 nyarán tett kompromisszumos békeajánlatának elutasítása nagyon rossz esélyekkel induló őszi hadjárat terhét róta Franciaországra. Az, hogy a szász szövetség fenntartása érdekében októberben nem adta fel Drezdát, hadműveleti szinten azzal járt, hogy a lipcsei csatában nélkülözni volt kénytelen St. Cyr hadtesteit. Pedig nagy szükség lett volna rájuk, ráadásul a szász szövetséget sem tudta fenntartani. „A politika a döntő ütközet előtt avatkozott be, és romba is döntött mindent.”¹² Az 1814-es hadjárat, amelyet általában Napóleon mesterműveként szoktak magasztalni, minden zsenialitása ellenére végül értelmetlen vereszettségnek bizonyult, mert a harcokra egyfajta politikai vákuumban került sor. Mielőtt a szövetségesek behatoltak volna Franciaországba, Napóleon újfent elmulasztott a lehetőségét, hogy politikai eszközökkel megossza őket, és elfogadható békét kössön, annak ellenére is, hogy a katonai erőviszonyok kettő vagy három az egyhez arányban immár a szövetségesek javára álltak. Miközben Blücher már majdnem félúton volt Párizs felé, a Châtillonban zajló tárgyalások során a francia képviselők nem léptek fel a helyzet megkövetelte határozottsággal és gyorsasággal. Az egész hadjárat a katonai és politikai vezetés egyszemélyben való egyesítésének immár nem a hatékonyságáról, hanem a gyengeségéről árulkodott. Mivel nem voltak ésszerű politikai okai, talán nem túlzás azt állítani, hogy Napóleon 1814 első hónapjaiban végrehajtott műveletei Hitlernek a Rundstedt offenzíva bukása utáni erőlködésére hasonlítanak, amikor az 1945 tavaszának reménytelen helyzetében Németország nyugati felét próbálta védeni.

IV.

Egészen az utolsó hadjáratokig Napóleon stratégiájának szerves részét képezte a Franciaország erejével valószínű kapcsolatban álló politika, mégis a háborúiról a kortársak és a következő generációk által készített elemzések szinte kizárólag csak a katonai aspektusokra összpontosítottak. A hadjáratait tanulmányozó katonák jelentős része e háborúkat csupán a modern hadviselés tetőpontjaként kezelte. Megpróbálták megismerni a császár stratégiai gondolkodásának és hadműveleti eljárásainak titkait, de nem elsősorban azért, hogy megértsék tetteit, hanem azért, hogy felkészítsék magukat az eljövendő háborúkra. Uralkodásának és háborúinak Európára gyakorolt hatása olyan átfogó és mélyreható volt, hogy hírnevén már mit sem ronthattak utolsó éveinek vereségsorozatai. Az a tény, hogy a végén legyőzték, még talán segített is abban, hogy korábbi ellenségei nyugodt lelkiismerettel elismerhessék nagyságát. Kifejlődött egy napóleoni tradíció vagy iskola, amely a számbeli fölényt, a mély stratégiai behatolást és a döntő ponton történő erőkoncentrációt hangsúlyozta. Az 1790-es években e gyakorlat és ezek az elképzelések még szokatlanul hangzottak, ám a kezdődő ipari forradalom biztosította létjogosultságukat.

Sok katona gondolkodásában Napóleonnak a tömegről és a mozgékonyaságról tett felismerései időtlen paradigmává váltak, aminek lényegét még a technikai fejlődés sem befolyásolhatta. Épp ellenkezőleg, úgy tűnhetett, hogy az olyan újítások, mint a vasút, a távíró vagy a hátultöltős puskák megvalósíthatóvá tehetik a császár-

¹² Colin: *Transformations of War*, 264. o.

nak korukat megelőző lélegzetelállítóan merész vállalkozásait. Hasonlóképpen a késő tizenkilencedik század virulens nacionalizmusa biztosította az új tömeghadse-
regeknek azt a mély motiváló erőt, amit a császár még csak kezdetleges formájában ismert.

A napóleoni háborúk hatásának a katonai gondolkodásra gyakorolt erejét és tartósságát jól érzékelteti, ha az első világháború előestéjén megjelent három műből idézünk, majd egy olyanból, ami már a világháborút követően látott napvilágot. 1910-ben egy német ezredes, aki a háború alatt vált rangidőssé, kiadott egy könyvet, amelynek előszavában kijelenti, hogy „bár a napóleoni időszak eseményeiből sok mindenen átlépett már az idő, háborúinak tanulmányozása továbbra is kiemelt fontosságú számunkra, mert a belőlük leszűrhető tanulságok alkotják a mai hadtudomány alapjait.”¹³ Két évvel később a német vezérkar történeti szolgálatának vezetője úgy fogalmazott, hogy Napóleon az 1813-as őszi hadjárat során kiadott parancsai és hivatalos levelezése „még ma is ... a katonai tevékenységre vonatkozó ismereteink kimeríthetetlen forrásai, a tizenkilencedik századi katonai elméletek alapművei”.¹⁴ Az, hogy a hadjárat Napóleon szempontjából végül vitathatatlan katasztrófával ért véget, Friedrich tábornok dicséretét csak még értékesebbé teszi, bár valószínűtlen, hogy sok olvasója meglepődött volna rajta. Ugyanekkor Franciaországban Jean Colin, a napóleoni átkaroló támadások és az orosz–japán háború hasonló műveleteit összehasonlítva a következőket írta: „Bár nem másolhatjuk pontosan Napóleon hadmozdulatait, azok változatlanul ösztönzők számunkra”. Egészen odáig ment, hogy „akik többre képesek, mint a formák szolgálai másolása, azok számára a napóleoni háború inspiráló modellt, vitatémát, alkalmazható elképzeléseket fog jelenteni a huszadik században is”.¹⁵

Az első világháború nyugati frontjának patthelyzete sokak számára abszurdnak tűntette fel az utóbbi kijelentés szó szerinti értelmezését; és valóban, nem volt ritka, hogy a „napóleoni” mozgékonyaság büvkörébe kerüléséért hibáztatták az 1918 utáni bünbakkeresés idején azoknak a parancsnokoknak a vakságát, akik a szembenálló oldalakon képtelennek bizonyultak a lövészárkok-hadviselés realitásainak felismerésére. Az immár klasszikusnak számító elgondolás védelmében a francia Hubert Camon tábornok, vezérkari tiszt és történész írásában megerősítette a napóleoni stratégia további érvényességét, sőt mi több, azt hangsúlyozta, hogy az közvetlenül befolyásolta a háború legsikeresebb műveleteit: „A lövészárkok-hadviselés egész addig nem volt domináns, amíg a Napóleon 1812-es kezdő hadműveleteit követő első német hadmozdulatot (Franciaország északi részének Belgiumon keresztül történő megtámadását) meg nem állították. Ha megállították is, az nem azért történt, mert az 1914-ben már rendelkezésre álló eszközök elavulttá tették a napóleoni manővert, hanem azért, mert gyatrán hajtották végre”.¹⁶ Ludendorff keleti fronton végrehajtott műveletei Camon szerint „napóleoni hadmozdulatok” voltak. Ugyanakkor an-

¹³ Hugo von Freytag-Loringhoven: *Die Heerführung Napoleons in ihrer Bedeutung für unsere Zeit*. Berlin, 1910. A művet Schlieffennek, a „Napóleon és Moltke-féle hadvezetés pártfogójának” ajánlotta.

¹⁴ Rudolf Friedrich: *Die Befreiungskriege 1813–1815*. Berlin 1911–1913, 2:413. o.

¹⁵ Colin: *Transformations of War*, 167. és 226. o.

¹⁶ Hubert Camon: *Le système de guerre de Napoléon*. Párizs, 1923, 1–2. o. Camon a napóleoni hadviselésről készített műveit széles körben olvasták az első világháború előtt és után is.

nak, hogy a németeknek nem sikerült Oroszországgal szemben teljes győzelmet aratniuk, az volt az oka, hogy „Falkenhayn, aki nem ismerte teljesen a napóleoni mintákat, nem is hitt igazán sikerének lehetőségében”. Ludendorff „offenzíváját 1918 márciusában kétségtelenül Napóleon 1815-ös belgiumi hadjáratának kezdő hadmozdulatai inspirálták”. Végül pedig „amennyiben a stratégiai mozdulatoktól haladunk a csata felé, felismerhetjük, hogy a Marne melletti csata egy „új-napóleoni” ütközet volt. A francia oldalon hiányzó egyetlen tényező a záró elem volt: a *masse de rupture*”.¹⁷

Ezek és sok más hasonló munka mutatja, hogy egy évszázaddal Waterloo után Napóleon még mindig jelentős hatást gyakorolt a katonai gondolkodásra. De mi-ben mutatkozott meg a jelentősége? Az idézett gondolatok is azt jelzik, hogy különbséget kell tennünk ösztönzés és hatás között. Az ösztönzés, inspiráció a múlt valamilyen iránymutató jelentőségű minőségéből ered, amely serkentheti, erősítheti gondolkodásunkat, kitágíthatja látókörünket a jelennel kapcsolatban. Ezzel szemben, ha egyáltalán van értelme, a befolyásolás emlegetésével a sajtószerep és különös tekintettel bizonyos fokára utalunk, esetünkben valamilyen kapcsolatra Napóleon és a későbbi generációk stratégiai között. Bonyolult, valószínűleg lehetetlen feladat lenne ötven, száz év távlatából bizonyíthatóan igazolni ilyen kapcsolatok létezését egy olyan területen, mint a háborúé, ahol a terveket és a döntéseket sok forrás határozza meg, és ahol figyelembe kell venni az állandóan és könnyörtelenül változó környezet számos különböző tényezőit. Hogy Camon tábornok példái közül említsük meg az egyiket: kétségtelen, hogy Schlieffen részletesen tanulmányozta Napóleon néhány hadjáratát – például Napóleon 1806-os invázióját a közép-német területek ellen, melyet akár egy fordított Schlieffen-tervnek is nevezhetnénk; ám Hannibál háborúit még alaposabban tanulmányozta. Különösen romantikus lelkiületre vallana az az állítás, hogy az 1914-es német hadmozdulatot a kétezer évvel korábbi Apulia melletti karthágói hadműveletek befolyásolták volna. Amit Schlieffen tett – és talán nincs is jelentősége annak, hogy történelmi tanulmányaiba csak visszavonulása után ásta bele magát –, az az volt, hogy amennyire csak tellett tőle, beleképzelte magát más korszak katonáinak helyébe, és átrágtta magát azokon a problémákon, melyekkel ők szembesültek, illetve azokon a megoldásokon, melyeket ők választottak. Ezek az intellektuális és pszichológiai kirándulások minden bizonnyal némi rálátást biztosítottak neki saját korának stratégiai problémáira és azok megoldásaira, és segítségükkel új nézőpontból láthatta őket: a múltban kalandozva újszerű lehetőségeket ismerhetett fel a jelenre nézve, vagy már kialakult elképzeléseit igazolhatta általuk. Ám ez nagyon távol áll az egyszerű ok és okozat kapcsolattól, valamint a stratégiai minták ismétlődésétől, amit Camon tábornok állít, sőt mi több, majdnem bizonyosságként kezel.

Még a legelfogultabb elemzések sem bizonyítják egyértelműen, hogy Napóleon felfedezte a háború bizonyos állandó értékeit, és ezeket hadjáratái és írásai révén továbbadta a modern kor katonáinak. Napóleon gyakran láttatják örök igazságok felkent beavatottjaként, pedig ő csak a már mások által is felfedezett ismereteket fogalmazta meg különösen világos formában. A tizenkilencedik században, és még 1914-ben is életben tartotta ezt a hitet a napóleoni időszakhoz kötődő egyfajta kor-

¹⁷ Uo. 3. o.

társ-érzés: Frigyeshez vagy Gusztáv Adolfhoz képest Napóleon egy olyan korszak kezdetén élt, amit az akkori emberek már a modern kor kezdetének tartottak. A mi korunkban életének és háborúinak időszaka már olyan távolinak tűnik, mint az akkoriaknak a tizenhetedik és a tizennyolcadik század. De Napóleon ilyen módon való vizsgálata is csak akkor igazolható, ha az időtlen igazságokat nagy általánosságban fogadjuk el. Az erőösszpontosítás általános igénye, az erőforrásokkal való gazdálkodás, a morál fontossága – többségében közhelyeszerű megfigyelések, amelyeket a napóleoni és a Napóleon utáni korszak formált át a „háború elvei” elnevezésű változó tartalmú tételSORRÁ. A gyakorlatban ezek az elvek gyakran ütköznek egymással, és a körülmények változásával folyamatosan új, néha nagyon is meglepő formákat ölthettek.

Minden korszaknak megvan a maga meghatározó stratégiája. Az 1806-os, az 1870-es és az 1914-es stratégiák is saját korukból fakadtak, s természetesen volt bennük némi történelmi megalapozás, alapvetően – és változó sikerrel – arra törekedtek, hogy napjaik gazdasági, társadalmi, technikai és politikai adottságainak feleljenek meg, és éljenek azok lehetőségeivel. Gyakran – ahogy az első világháború kritikus szakaszaiban – a stratégia elmaradt a kor realitásai mögött. Napóleon ezzel szemben korának lehetőségeihez hangolt stratégiát fejlesztett ki, s így néhány éven keresztül sikerült is tökéletes összhangot megőriznie. Ahogy az általa megértett és uralt feltételek változni kezdtek (olykor épp saját cselekedetei következtében), úgy kellett saját stratégiáját is naprakésszé tennie, nehogy elavuljon. Nem is annyira a későbbi generációk stratégiai vagy hadműveleti gondolkodására gyakorolt tünékeny hatása érdekes, hanem az a tény, hogy milyen sok tizenkilencedik századi és későbbi katona hitt e hatásban. Napóleon igazi hatása másban keresendő. Az erőkoncentrációba és az erő alkalmazásába vetett hite, a végső győzelemhez való ragaszkodása, valamint a korlátozott célokért vívott korlátozott háborúk elutasítása – ezek az elgondolások és megfontolások alkalmasak voltak arra, hogy utólag történelmi hitelt és megerősítést adjanak a nyugati világban róla valóban rendkívüli gyorsasággal elterjedt véleményeknek. Az ilyen kijelentések megindokolhatnák, hogy ő a modern hadviselés atyamestere, pedig ettől még mindez változatlanul csak feltételezés marad.

Amit biztosan megállapíthatunk, az nem is Napóleonnak a későbbi generációkra gyakorolt hatása, hanem mindaz, amit sikerült, és amit nem sikerült saját életében megvalósítania. Mint a régi katona, aki túlélte a régi rendszert és a forradalomban emelkedett fel, képzettségében és tapasztalataiban a hadügyi forradalom hatását tükrözi, úgy, ahogy abban egyesült a folytonosság és újítás. Másoknál pontosabban fedezte fel az éppen zajló változásokban rejlő katonai lehetőségeket, és páratlanul hatásos romboló erőt kovácsolt belőlük. Egy időre sikerült az események fölé emelkednie, ekkor ő maga alakította és befolyásolta őket, ám kései éveiben ő is az általános történelmi fejlődés és a nyugati civilizációk hosszú időtartamú tendenciáinak sodrába került, ami során a háború túlnőtt személyén.

Jomini

A modern katonai gondolkodás megszületésének meghatározó időszakában három név emelkedik ki: Napóleon, Clausewitz és Jomini. Közülük Napóleon és Clausewitz nevét azok is ismerik, akiket nem különösebben érdekel a történelem, ám Jominit csak a katonai szakértők tartják számon, pedig óriási hatást gyakorolt mind a hadviselés tudományára, mind pedig a háború általános elméletére. Az elképzeléseiről és azok hatásairól született, könyvnyi hosszúságú elemzések, kiadatlan művei alapján készített életrajza sem tudták megmenteni a lassú feledéstől.¹ Ha meg akarjuk érteni a francia forradalom utáni nyugati történelemben elfoglalt fontos helyét, ahhoz előbb meg kell ismernünk annak a hatalmas aránytalanságnak okát, ami hatása, illetve rá vonatkozó csekély ismereteink között áll fenn.²

Kortársaihoz, Napóleonhoz és Clausewitzhez hasonlóan, Antoine-Henri Jomini is az 1789 után a Franciaországot és az egész nyugati világot megrengető nagy forradalom szülötte. Svájcban született 1779-ben. Tizenkilenc éves korában – még ha némi vonakodások közepette is – karrierje a bankvilág vagy a kereskedelem felé indult. Ám már tízéves korától lenyűgözték a francia forradalomról érkező hírek. Bankártononcként a francia határ mellett, Bazelben dolgozva közelről láthatta a francia csapatokat. A következő két évben Párizsban tartózkodván átélte a Fructidor 18-i államcsínyt, és ott olvashatta Napóleon tábornok itáliai győzelmi jelentéseit. Mikor 1798-ban a svájciak is kirobbantották a maguk, francia katonai intervenció támogatta forradalmukat, a fiatal Jomini feladta reménybeli bankárkarrierjét, hogy élete elkövetkező hetven évét a háborúnak, valamint a háború tanulmányozásának szentelje.

A háború és a forradalom az 1789–1815 közötti zűrzavaros időszakban szorosan összefüggött; a francia forradalom természete erősen meghatározta annak napóleoni folytatását. Ám Jomini már fiatalon megkezdett munkája kellett ahhoz, hogy elméletben is elváljon egymástól a napóleoni tapasztalatok által formálódó nyugati hadtudomány és az a történelmi helyzet, amely annak háttérül szolgált. A hadviselés „tudománnyá” tétele nevében elemzését leszűkítette a „stratégia” fogalmköréire – a katonai elemzés és tervezés technikáinak összességére, mindmáig meghatározóan a témáról való gondolkodásban, amit nem másként, mint Napóleon és a

¹ Jomini értékelésének legértékesebb forrásai közé tartozik a Crane Brinton, Gordon A. Craig, és Felix Gilbert által publikált tanulmány a „Makers of Modern Strategy” (Princeton, 1943) eredeti kiadásában. A Jominiról szóló újabb írásokra az irodalomjegyzékben hivatkozunk.

² Alapvető munkaként fogadhatjuk el a Jomini tanítványa, Ferdinand Lecomte által írott életrajzot, aki sokat merített a vele folytatott hosszú beszélgetésekből, valamint terjedelmes munkáiból: *Le général Jomini, sa vie et ses écrits*. Párizs, 1860; 3. kiadás, Lausanne, 1888.

francia forradalom közötti nyilvánvaló kapcsolat szétbontásával ért el. Jomini sok sajátos elgondolása – például a hadműveletek „belső vonalairól” – ma már csak történelmi érdekességű, ám a háború problémájának általános, politikai és társadalmi kontextusából kiragadott megközelítése, amelyben a döntéshozatali szabályokat és a hadművelési eredményeket hangsúlyozta, s ezzel a hadviselést gigantikus sakkjátszmához hasonlította, szokatlanul tartósnak bizonyult. Jomini még Clausewitznél is jobban megérdemli a „modern stratégia szülőatyja” egyébként könnyen félreérthető címet.

A történészek általában egyetértenek abban, hogy a forradalmi hadseregnek az európai államok szövetséges erői felett aratott, figyelemre méltó győzelmei a kései 1790-es évek során a francia társadalom jelentős mértékű mozgósításának köszönhetőek. A forradalommal szembeni, 1789 után egyre növekvő ellenállás, amely előbb a királyi udvar, az arisztokraták és az egyházi személyiségek részéről, majd különösen Franciaország déli és nyugati részeinek nagy területein még a közemberek tömegei körében is megnyilvánult, folyamatosan kereste a külföldi támogatást egy ellenforradalomhoz. 1792-re immár nyílt háború alakult ki. A forradalmi vezetők szemében ez a háború hamar a fennmaradásért vívott kétségbeesett, ideologikus küzdelemmé alakult, és megvívására tett erőfeszítéseik szinte elkerülhetetlenül vezettek a monarchia elsöpréséhez, a királyi család kivégzéséhez és a „belső ellenségekkel” szembeni terroruralomhoz. A háború egyben katonai káoszt is okozott. Egész ezredek álltak át az ellenséghez, sok királyi – nemesi származású és így árulógyanus – tiszt vonult emigrációba. A Párizsból folyamatosan hallható, a forradalom megvédésére felszólító hívó szónak többé-kevésbé engedelmessékedtek az emberek, de a szövetségesek folyamatos előrenyomulása miatt a forradalomnak a sorozás esz-közéhez kellett nyúlnia.³ A híressé vált *levée en masse* (népfelkelés) 1793 augusztusában drámai formában jelenítette meg azt, ami egyébként is a levegőben volt.

„Ettől a perctől egészen addig, míg ellenségeinket ki nem szorítjuk a köztársaság területéről, minden franciát ideiglenesen katonai szolgálatra hívunk fel.

A fiatal férfiak harcolni fognak; a házas férfiak fegyvereket gyártanak és szállítják a hadianyagot; a nők sátrakat és ruhákat készítenek, a gyermekek régi ágyneműkből csinálnak kötések; az öregek pedig menjenek ki a köztérre, és ott bátorítsák a katonákat, hirdessék a köztársaság egységét és a királyok gyűlöletét.”⁴

Természetesen nem minden francia ragadott fegyvert, de a körülbelül huszonötmillió népeségből egy éven belül felállított több mint egymillió, soha korábban nem látott létszámú francia hadsereg megállította az ellenforradalmi koalíció erőit, és ellentámadásba ment át.

Ebben a hamarjában létrehozott katonai szervezetben a régi rendszer katonai örökségeként volt egy, a katonai szakértelmet is képviselő kemény mag, olyan férfiakból, mint Lazare Carnot, Alexander Berthier és Napóleon Bonaparte. A történészek a mai napig vitatkoznak arról, hogy a franciák túléléséhez, majd végső győzelméhez az ilyenfajta szakértelemre, vagy inkább az új forradalmi hadsereg egyszerű létszámfölényére és lelkesedésére volt-e inkább szükség. A régi hadsereg legtöbb

³ A forradalom hadseregére gyakorolt hatásairól lásd Louis Hartmann: *Les officiers de l'armée royale et la Révolution*. Párizs, 1910; R. R. Palmer: *Twelve Who Ruled*. Princeton, 1941.

⁴ *Archives Parlementaires de 1787 à 1860*, 1. sor., LXXII, Párizs, 1907, 688–690. o.

fiatal beosztott tisztje és altisztje csatlakozott a forradalomhoz, ahogy a közlegények nagy része is; a technikai fegyvernemek – műszakiak és tüzérek – támogatása különösen fontos volt. De a lenyűgöző katonai eredményeket csak a nagy számbeli növekedés és az új típusú motiváció okozta, és mindkettő a forradalom terméke volt.⁵ Vitathatatlan, hogy a franciák áttörést hajtottak végre a hadviselésben; a francia tábornokok új erőket merészen és egyre növekvő tehetséggel felhasználva sorozatban demoralizálták és győzték le az ellenséges erőket. 1794 után, épp azokban az években, amikor a serdülő Jomini még csak lehetséges karrierjén gondolkodott, a francia haderő szétzúzta az ellene felsorakozó koalíciót, és elkezdte az európai politikai struktúra átalakítását, Franciaországon belül pedig teljhatalmat adott vezetőjének – Bonaparte Napóleonnak.

Hogyan tudták ezt véghezvinni? E kérdés meggyőző és nagyhatású megválaszolása jelenthette Jomini nagy eredményét. A francia forradalom és Napóleon háborúi hatalmas befogadó közönséget teremtettek az általa ajánlott egyértelmű, egyszerű és megnyugtató magyarázatokra. A „tudomány” nyilvánvaló presztízisére építve, ám ugyanakkor már-már hithű módon ragaszkodva az időtlen igazságokhoz, Jomini nyugtalanító kérdésre adott válaszai alkalmasnak tűntek a zűrzavar eloszlására és a francia katonai győzelmek által keltett félelmek eloszlására. Waterloo után, Napóleon legyőzésével és a forradalom katonai erejének megalázásával az általa adott válaszok még meggyőzőbbeké váltak, mert nyilvánvaló történelmi tények erősítették meg őket. És válaszainak alapvető előfeltételei is csak keveset változtak az évtizedek alatt; állítása szerint tizennyolc éves korában ismerte fel őket, és bár kilencvenévesen hunyt el, akkor is alapvető elképzelésének érvényességét hangoztatta:

Így például még 1803-ban vetette papírra: a stratégia a hadviselés kulcsa; az egész stratégiát változatlan tudományos elvek irányítják; ha a stratégia győzelemre akar vezetni, akkor ezeket az elveket a *nagy tömegű erőknek* a gyengébb ellenséges erők elleni a *döntő pontban* végrehajtott *támadó* cselekményeire kell alkalmazni.⁶

Jomininak az elméleti kérdésekre adott akkori magyarázata az volt, hogy Napóleon és a franciák majdnem két évtizeden keresztül jobban értették és alkalmazták ezeket az elveket, mint ellenfeleik. Ez volt Jomini hadviselési elméletének központi eleme. Hogy megérthessük ezeknek a megtévesztően egyszerűnek tűnő elképzeléseknek a továbbfejlődését és hatását, először azt kell megvizsgálnunk, hogy hogyan alakította és fogalmazta meg őket.

⁵ Samuel F. Scott: *The Response of the Royal Army to the French Revolution*. Oxford, 1978; Jean-Paul Bertaud: *La Révolution armée*. Párizs, 1979.

⁶ Antoine-Henri Jomini: *Traité des grandes opérations militaires, contenant l'histoire des campagnes de Frédéric II, comparées à celles de l'empereur Napoléon: avec un recueil des principes généraux de l'art de la guerre*. 2. kiadás, 4. kötet, Párizs, 1811, 2: 312. o. Ez az első teljes összefoglaló kiadvány tőle, a továbbiakban *Traité* (Értekezés) címmel hivatkozunk rá. Jomini nem mindig ugyanazt a dátumot jelölte meg az első, alapelvekről szóló műve keletkezési idejeként, de más bizonyítékok alapján az 1803 tűnik a legbiztosabbnak.

I.

A Jomini régi svájci család volt, szoros házassági kapcsolatokkal más régi családokkal, egy kis helység fontos embereivel: Payerne városában éltek, a Vaud-vidéken, Genf és Bern között.⁷ A Vaud-vidék francia nyelvű volt, de 1798 előtt alkotmányosan a német nyelvű berni kanton alá volt rendelve, amely a tizennegyedik században „szabadította fel” a burgundi uralom alól. Az 1790-es években ez a terület érthető okokból franciabarát volt, a forradalom pedig tovább erősítette a Bernhez kötő „feudális” kapcsolat felbontásának vágyát. Jomini édesapja, Benjamin, mint az ő édesapja is, Payerne polgármestere volt. Az 1798-as svájci forradalom során Benjamin Jomini a Vaud-vidék tartományi gyűlésének egyik küldötte, majd később az új Helvét Köztársaság nagygyűlésének tagja lett. Am Jomini anyai nagyapja, akinek fontos pénzügyi kapcsolatai voltak Bernben, erősen ellenezte a svájci „hazafias mozgalmat”. Bár a család politikai szétszakadása már előrevetít valamit Jomini életének későbbi időszakából, 1798-ban lelkes forradalmárnak tartotta magát. Párizsban emigráns svájci radikálisokkal vette körül magát, mint például LaHarpe, és ahogy hírt kapott a svájci forradalomról, hazasietett, hogy az új rendszerben találjon magának feladatot. Körülbelül három évig szolgált a svájci hadügyminiszter titkáráként, századosi, majd később zászlóaljparancsnoki rangra emelkedett, túlélt néhány politikai puccsot, majd 1802-ben visszatért Párizsba, minden bizonnyal azért, hogy tehetségének és ambíciójának jobban megfelelő lehetőségeket keressen.

Az ezekről a korai évekről fennmaradt dokumentumok rendkívül heves politikai atmoszféráról és fiatalos forradalmi hévről árulkodnak, valami hasonlóról, mint amilyenről Stendhal az önéletrajzában ír; ugyanazt a gyermeki félelmet érezte Henry Brûlard Grenoble-ban, hogy a nagyvilág „kegyelmi pillanata” elmúlik, még mielőtt ő kiszabadulhatna vidéki börtönéből.⁸ Élete későbbi időszakában Jomini már a maga módján emlékezett vissza a történetre. Állítása szerint fiatal kora ellenére ő volt az első, aki aláírta LeHarpe-nak a Direktórium számára írt 1798-as petícióját, amely a Vaud-vidék számára a franciáktól kérte jogaik garantálását a berni elnyomással szemben. Ami azt illeti, az aláírása nem szerepel a petíción. Jomini a jelek szerint arról a botránnyról is megfedkezett, ami akkor tört ki, amikor – mielőtt lemondott volna a svájci hadügyminisztériumban viselt tisztségéről és újra Párizsba költözött – egy katonai beszállítótól hagyta volna magát megvesztegetni, kérve, hogy fizesse ki helyette berni játéktartozásait. 1804-es, Napóleonhoz írott petícióját viszont már nem tudta letagadni, amelyben egyenesen Svájc Franciaországhoz csatolását javasolta. A feldühödött svájci kormány a kiadatását követelte – őt többek között „szélhámosnak” és „hírhedt jakobinusnak” minősítve. Talleyrand, a francia

⁷ Jean-Pierre Chuard: Les années d'enfance et de jeunesse. In *Le général Antoine-Henri Jomini (1776-1869). Contributions à sa biographie*. Bibliothèque Historique Vaudoise, 41. sz., Lausanne, 1969, 11-24. o.; R. R. Palmer: *Age of the Democratic Revolution, 1760-1800*. 1-2. kötet, Princeton, 1959, 1964, 1: 358-364, 2: 395-421. o.

⁸ Stendhal, aki Jomininál négy évvel volt fiatalabb, emlékezett rá, hogy 1796-ban hogyan hallgatta a Napóleon Lodi és Arcola melletti győzelmeiről és az Egyiptomból való 1799-es visszatéréséről szóló híreket, és hogyan reménykedett abban, hogy a reményteli és jóképű fiatal tábornok Franciaország királyává koronáztatja magát. Vie de Henry Brûlard. Szerk. Henri Martineau. 1-2 kötet, Párizs, 1949, 1:388-389. o. Magyarul in Stendhal művei, 1-8., Budapest, 1967-1970.

külügyminiszter nem tett semmit – talán azért, mert bár Jomini már huszonöt évesen megbízhatatlanságáról és szemtelenségéről vált ismertté, mégis Ney tábornoknak, a hatodik hadtest parancsnokának védőszárnyai alá került.⁹

1803-ban Ney támogatta Jomini első könyvének kiadását. A „bátrak legbátrabbjaként” emlegetett Ney nem rajongott különösebben a könyvekért, de ő volt Svájc francia alkirálya az 1802-es lázadások idején, amelyek során a Vaud-vidék erősen támogatta Franciaországot, és ez a svájci kapcsolat irányította figyelmét az okos, szorgalmas és ambiciózus fiatalemberre. Jomini pedig nem felejtette el, hogy a francia hadsereg Napóleon irányítása alatt 1796-97-ben elért itáliai sikereinek hatására lett katonai elemző. Egyetlen év leforgása alatt Napóleon kikényszerítette a békekötést Piemontból, kiszorította az osztrákokat a Po völgyéből, megsarcoltatta Itália többi részét, négy nagy átfogó osztrák ellentámadást vert vissza, és végül az alpesi hágókön keresztül magát Bécsset is megközelítette. Ebben az esetben nincs okunk kételkedni Jomini emlékezőképességében, mert az 1803 előtti öt vagy hat évben volt ideje arra, hogy sokat olvasson és írjon a háborúról. Nem csupán a katonai dicsőség iránti vágy vagy a nála csak tíz évvel idősebb Napóleon hihetetlen felemelkedésének példája tüzelte, hanem – ahogy maga is említi – már akkor is lenyűgözte a *le sentiment des principes* – a platóni hit, amely szerint a valóság a történelmi pillanat zavaros felszíne alatt olyan állandó és változatlan elvek formájában rejtőzik, mint például a gravitáció és a valószínűség.¹⁰ Ezeknek az elveknek a megismerése, vagy egyszerűen az ambíció és a fiatalkori türelmetlenség érzelmi igényeinek kielégítése érdekében kezdett a hadtudománnyal foglalkozni abban a meggyőződésben, hogy a hadtörténelem módszeres feldolgozása és elemzése fellebbentheti a fátylat a francia győzelmek titkáról.

Saját bevallása szerint szellemi értelemben a legtöbbet Henry Lloyd tábornoknak köszönhetette.¹¹ A walesi Lloyd belekeveredett az 1745-ös forradalomba, elhagyta Angliát, és a kontinens számos hadseregében szolgált, mielőtt 1783-as halála előtt nem sokkal ki nem békült a brit kormányzattal. Akár még brit kém vagy kettős ügynök is lehetett. A hétéves háború alatt fontos harctéri parancsnoki feladatokat látott el Ausztriában, és sok más mellett e háború német hadjáratairól is sokat írt. A II. Frigyesről mint stratégáról írott kritikáját komoly érdeklődéssel fogadták, amiként 1781-ben kiadott katonai emlékiratait is, amelyekben a hadviselésnek és a hadviselés alapelveinek módszeres tárgyalását javasolta.¹² Ezeket az emlékiratokat később lefordították franciára, és 1798-ban kiadták Bazelben. Az írások nagy ha-

⁹ Jean-Charles Baudet: Jomini et la Suisse. In *Le général Antoine-Henri Jomini (1779-1869). Contributions à sa biographie*. Bibliothèque Historique Vaudoise, 41. sz., Lausanne, 1969, 25-52. o.

¹⁰ Antoine-Henri Jomini: *Tableau analytique des principales combinaisons de la guerre*. Párizs, 1830, vii.

¹¹ Michael Howard hangsúlyozta először Lloyd Jominire gyakorolt hatását, lásd *Jomini and the Classical Tradition*. Lloyd részben új bizonyítékokra is támaszkodó legteljesebb elemzéséhez lásd Franco Venturi: *Le avventure del Generale Henry Lloyd*. *Rivista storica italiana* 91 (1979), 369-433. o.; Lloyd írásainak megismeréséhez hasznos lehet továbbá Max Jähns: *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1-3. kötet, München, 1889-1891), 3: 2102-2114. o.

¹² Amire gyakran Lloyd katonai emlékirataiként hivatkoznak, azt eredetileg *Continuation of the History of the Late War in Germany* címmel adták ki (London, 1781). Az a mű eredetileg a *The History of the Late War in Germany* című mű második része lett volna, ám végül egy, a „háború általános elveiről” szóló kétszáz oldalas esszé lett.

tást gyakoroltak Jominire. Lloyd egyszerre jelentett mintát és kihívást a fiatalember számára, hogy a tizennyolcadik század végi háborúk fantasztikus világát valamiféle intellektuális rendszerbe egyszerűsítse le.

A hadtudomány „biztos és állandó elveken” alapszik, „amelyek természetük-nél fogva változatlanok”.¹³ Ezek Lloyd szavai, de folyamatosan ismételte őket Jomini és az ő tanítványai is. Ha Lloyd írásait elővesszük, hogy meg tudjuk, mi ezeknek a „változatlan elveknek” a lényege, meglepően kevés konkrétumot találunk. Egyszerűnek tűnő végeredményre jutunk: csak egy osztatlan, a lehető leg-rövidebb és legbiztosabb, egy szálon futó hadműveletet végrehajtó sereg reménykedhet abban, hogy elkerüli a vereséget. Csak akkor nyerhet, ha az ellenség elég meggondolatlan ahhoz, hogy szétforgácsolja, és hosszú, védhetetlen vonal mentén elnyújtsa erőit. Lloyd az elvek kutatása során ilyen, már-már paródiába illő módon egyszerűsítette le a korabeli európai államok védekező, óvatos stratégiáit a francia forradalom előtti időszakban. Jomini Lloydnál fedezte fel, az ő, akkor még kezdetleges formában körvonalazódó ideális „hadtudományát”, ám alig talált olyasmit, ami megmagyarázhatta volna, hogy Napóleon itáliai hadserege hogyan volt képes egy hosszú és bizonytalan hadműveleti sorozat végén nemcsak győzelmeket aratni, hanem még az európai erőegyensúlyt is felborítani. A felvilágosodás Lloydra gyakorolt hatása könnyen megállapítható; ám ha a hadtudományról alkotott nézeteit megértették volna, és a gyakorlatban alkalmazták volna, azok tulajdonképpen kizárták volna a csata lehetőségét, és így lényegében magának a háborúnak a végét jelentették volna. Annál nehezebb megérteni, hogy mit is kínálhatott ez a szerző a forradalom és a katonai innovációk kora számára. Maga Napóleon is olvasta és jegyzetekkel látta el Lloyd munkáját; érdemes idézni a margóról: „Tudatlan... Tudatlan... Képtelenség... Képtelenség... Lehetetlen... Téves... Rossz... Nagyon rossz... Mekkora képtelenség... Micsoda képtelenség!”¹⁴ Jomini mégis a Lloyd által teremtett szellemi alpanyagból gyúrta újra a katona Napóleon legendáját.

Az ellentmondás nyilvánvaló: Jomini Lloydot katonai elemzőként és elméleti gondolkodóként végzett tevékenységéért csodálta, és azt a forradalmi, valamint a napóleoni hadviselés elemzésében használta modellként; ezzel szemben Napóleon Lloyd elméleteit szálnalmasan komolytalannak tartotta, hiszen a hétéves háborúról szóló kritikai tanulmányában semmi olyat nem talált, aminek alapján az 1790-es francia katonai áttörés magyarázható lett volna. Túl egyszerű lenne azt mondani, hogy Jomini a régi rendszer katonai kategóriáit használta volna Napóleon elemzéséhez; számtalan intelligens és tapasztalt katona, többek között maga Napóleon is nagyra tartotta Jomini munkáját, amely többször is hangsúlyozta az 1789 előtti és utáni hadviselés közti alapvető különbségeket.¹⁵ Többről van itt szó, mint egy intellektuális kirakójátékról. Ennek az ellentmondásnak a feloldásával fontos lépést

¹³ Lloyd: *Continuation of the History of the Late War in Germany*, vi.

¹⁴ *Notes inédites de l'Empereur Napoléon Ier sur les mémoires militaires de Général Lloyd*. Szerk. Ariste Ducaunnès-Duval. Bordeaux, 1901.

¹⁵ Meglehetősen elterjedt történelmi értékelés szerint: „egy Jomini-féle elemző számára az utolsó igazi nagy háborúk a tizennyolcadik századiak voltak...” (Briton et al.: Jomini 92. o.). Álláspontunk szerint ez a vélemény egyoldalú, és figyelmen kívül hagyja, hogy ő maga is a forradalom gyermeke volt, Napóleon buzgó csodálója, és a napóleoni háborúk tapasztalt veteránja.

tehetünk annak megértése felé, hogy Jomini pontosan mit és miért mondott, és ebből a maga korában és később mi vált népszerűvé.

Lloydnál a háború alapvető elveinek kutatása kibogozhatatlanul összekapcsolódott a hétéves háború történetével és Frigyes fővezéri tevékenységének kritikájával, ami tudatosan a tudományos elveknek a történelemre való alkalmazására épült. Lloyd előtt az angolok semmit nem tettek hozzá a hadtudomány elméletéhez, a háborúról a felvilágosodás korában keletkezett majdnem minden komoly írás német vagy francia volt. Lloyd műve nem csak emiatt számított újdonságnak: Frigyesről írt kritikájára terjedelmes német cáfolatot született Georg Friedrich Tempelhofnak, a porosz hadsereg egyik ezredesének tollából.¹⁶ Vitájuk érdeklődést keltett Franciaországban, ahol a hétéves háború keserű tapasztalatait amúgy is széles körben tárgyalták, így Lloyd munkáját Európa-szerte megismerték. A fiatal Jomininek épp kapóra jöttek Lloyd és Tempelhof munkái, amikor hozzáfogott a forradalmi hadviselés titkainak kutatásához. A két veterán katonatiszt munkája tapasztalataik aktuális, részletes és egymással vitázó foglalatát nyújtotta. Mind Lloydnak, mind pedig fő kritikusanak a művében megtalálta az „általános elvekbe” vetett hitet, azt, ami egyébként is büvkörében tartotta őt. Végül meg kell állapítani, hogy az 1756–1762-es időszak stratégiai lehetőségeiről szóló vitájuk során sem Lloyd, sem pedig Tempelhof nem látta előre az 1793–1801 közötti lenyűgöző katonai eseményeit. Az ő munkájukra alapozva Jomini továbbfejleszthette a hadviselés igazi természetéről alkotott korlátolt képüket.

Egy konkrét eseten keresztül mutathatjuk be módszerét. Jomini az 1756-os hadjáratot hosszasan elemezte első, a hétéves háború katonai hadműveletéről szóló könyvében, melyet *Értekezés a magasabb taktikáról...* címmel készítet el, és első két kötetét 1805-ben adta ki.¹⁷ Összegezte az egyes műveletekről készített Lloyd és tempelhofi megállapításokat, hogy azok alapul szolgálhassanak a hétéves háborúról alkotott álláspontjának, valamint a háborús elvek természetéről, illetve megfelelő alkalmazásukról való elképzeléseinek kialakításához. Természetesen az 1756 és 1762 közötti hadjáratok – mint minden hadviselési megoldás – sokat elárultak ezekről az elvekről, de Jomini emellett a francia forradalmi háború hadjáratát is alapul vette, hogy az elvek korrekt alkalmazhatóságának érdekében helyesbítse Lloyd és Tempelhof tökéletlennek bizonyult gondolatait. Az 1756-os hadjáratnál kapcsolatban Lloyd helyeselte Frigyes Szászország elleni invázióját, mert ezzel védhette szárnyvonalait az Ausztria elleni háború kezdetén. Ugyanakkor bölcsőbbnek tartotta volna Csehország vagy Morvaország megszállását, így Bécs közvetlen fenyegetését, feltéve, ha elkülöníti erői részét szászországi szárnya védelmére. Tempelhof azzal vitatta ezt a megállapítást, hogy kiszámolta ennek logisztikai igényeit, amelyek szerinte ezt a megoldást lehetlenné tették. Továbbá Tempelhof szerint ez a kockázatos közvetlen hadmozdulat azt az alapvető szegte volna meg, hogy a hadműveleti vonalat rövidebbre kell fogni, és biztosan kell tartani.

A fiatal Jomini mindkét szerzőt kritizálta megalkuvó félnépszerűségük miatt. Lloyd ötlete a Bécs ellen való haladásról szerinte jó volt, amit azonban csökkentett a szász

¹⁶ Jähns: *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 3: 1873–1875. o.

¹⁷ *Traité*, 1: i–v, 24–43., és 85. o. Az első két kötet eredeti kiadása *Traité de grande tactique ...* címen jelent meg Párizsban, 1805-ben.

frontvonal miatti aggodás. Jomini szerint Frigyesnek ahelyett, hogy – miként a valóságban megtörtént – támadásával elidegenítette a szászokat magától, vagy ahelyett, hogy a Lloyd gondolatot követve a főerőket gyengítette volna egy seregrész leválasztásával, jobban tette volna, ha egy egyesített porosz sereg a lehető legnagyobb sebességgel Olmütz felé nyomul a Bécs felé vezető úton. A porosz támadás fenyegetésétől megmenekült szászok túl ijedtek lettek volna, hogy bármit is tegyenek. Véleménye szerint Napóleon 1756-ban biztosan ezt tette volna, hiszen negyven évvel később Itáliában is ez volt a módszere. Tempelhof logisztikai jellegű aggodalmait illetően pedig Jomini kíméletlen volt. Állítása szerint a katonai tervek és hadműveletek utánpótlási vonalokhoz és megerősített raktárakhoz kötésének tizenharmadik századi gyakorlata világos jele annak, hogy „a hadtudomány egy lépéssel hátralepett”. Caesar mondta ki annak idején, hogy a háború táplálja a háborút, és igaza is volt. Csehország és Morvaország nyolc-tízmillió lakosa bőven el tudta volna látni a kilencvenezres porosz sereget. Az *Értekezés* 1811-es kiadásában Jomini „Napóleon császár halhatatlan 1809-es hadjáratát” annak bizonyítéka-ként jelölte meg, hogy ezt 1756-ban is meg lehetett volna tenni, és hogy Napóleon Frigyesnél jobb stratégia volt. Tempelhofnak a rövid és biztonságos frontvonalak előnyeiről alkotott nézeteivel szemben a nagyobb merészség és a jobb ítélőképesség szükségességét hozta fel. Tempelhof elvének iskolás alkalmazása arra vezetne, hogy a hadseregek át sem lépnek saját államaik határát. „Minden katonai művelet során – fogalmazott Jomini – vannak bizonytalanságok és gyenge pontok; de a hadműveletek értékelésekor az elveket a cél szem előtt tartásával kell alkalmaznunk, és azt a kérdést kell feltennünk, hogy vajon az adott művelet biztosítja-e a legjobb esélyt a sikerre.”¹⁸

Semmi nem utal arra Jomini első, gyorsan lefordított és széles körben ismertté vált könyvében arra, hogy ne értette volna meg az 1790-es évek hadviselésének új formáját, vagy hogy egy bűvészmutatvánnyal megpróbált volna Frigyes és Napóleon hadjáratok közé egyenlőségjelet tenni. Épp ellenkezőleg, felismerte, és le is nyűgözte őt az új hadviselési mód, amely az emberi erőforrások és az utánpótlás szűkössége esetén is minden energiájával a célul kitűzött győzelem elérésére törekedett. A Frigyes-féle hadviselés bizonytalankodásaival és korlátaival a napóleoni zsenialitást hangsúlyozta, ahogy Lloyd és Tempelhof nyilvánvalóan elfogult munkáinak felhasználása is saját egyetemes tisztánlátásának felmutatását szolgálta.

Az *Értekezés* 7., 14., 34. és 35. fejezeteiben (az utolsó két fejezet a negyedik kötetben jelent meg először, 1809-ben) Jomini a hadtörténelem egyes részterületeitől a hadviselés általános igazságai felé fordult. Bevezető gondolatai nagyon hasonlítottak Lloydéhoz: „Számos előnnyel járhat, ha a háború rendszerét annak alapvető összetevőire, kombinációira vezetjük vissza, amelyeken minden más nyugszik, és amelyek egy egyszerű és pontos elmélet alapjául is szolgálhatnak: könnyebbé teszi az oktatást, áttekinthetőbbé a hadműveleti döntéshozatalt, és csökkenti a hibák lehetőségét. Úgy hiszem, hogy a parancsnokoknak minden tőlük telhetőt meg kell

¹⁸ *Traité*, I: 35. o. Ebben az 1811-ben megjelent kiadásban már kritikusabb volt Tempelhoffal szemben, mint az 1805-ösben. Elnézést is kért olvasóitól, hogy akkor még kevesebb háborús tapasztalat birtokában „első esszéjében” tévedett.

tenniük ahhoz, hogy hasznosítsák ezt az elméletet, amelynek befolyásolnia kell terveiket és tetteiket.”¹⁹ A történelmi bizonyítékok alapján levont sajátos következtetés Jominit még mindig Lloyd követőjének mutatja: az egységes hadműveleti vonal a legjobb.²⁰ Am ezen túlmenően igazán a francia forradalom gyermekeként gondolkodik, és új, radikálisabb hadviselési elméletet kínál: minden stratégiai kombináció hiányos (*vicieuses*), amennyiben nem felel meg az „az elérhető legnagyobb erő döntő ponton való összpontosítása” alapvető elvének.²¹ A támadás módjának meghatározása – középen vagy a szárnyak ellen – az adott körülmények függvénye lehet, de a támadás maga a lényeges elem, a kezdeményezést soha nem szabad átengedni az ellenségnek. Ha a hadművelet megkezdődött, a parancsnoknak nem szabad haboznia. Tisztjeinek bátorságukkal és vakmerőségükkel a lehető legnagyobb erőfeszítésre kell sarkallnia katonáit. A legyőzött ellenséget kíméletlenül üldözni kell. Ha valamiért a parancsnok nem tudná kivívni a győzelmet, semmi másba nem reménykedhet, mint kizárólag a helyes alapelvek – a tömeg, a támadás, a kitartás – ismételt alkalmazásában. Jomini hadviselése így nem sokban különbözött a régi rendszer óvatos, korlátozott módszereitől. Ezeknek az elemeknek a figyelmen kívül hagyása vezetett az osztrákok 1793 és 1800 közötti, majd 1805-ös vereségeihez, Belgium franciák általi elvesztéséhez 1793-ban, és a franciák 1796-os német, 1799-es itáliai és svábföldi kudarcaihoz. Ezzel szemben: „*Le système de l'Empereur Napoléon présente une application constante de ces principes invariables*”. („Napóleon császár rendszere a változatlan elvek kitartó alkalmazását képviseli.”)²²

Jomini 1805-ben lépett aktív szolgálatba Ney tábornok alatt, de az írást és a publikálást folytatta egészen 1813-ig, amikor elhagyta a francia hadsereget, hogy orosz szolgálatba álljon. 1811-ig az *Értekezés* hat kötetesre bővítette: a hétéves háborútól folytatva a forradalmi háborúk első két évével egészítette ki. Az 1794–1797 időszak hadjáratát újabb két kötetben foglalta össze, majd adta ki 1816-ban. Emellett számos cikket és könyvet is írt, amelyek közül három foglalkozott a háború alapelveivel.²³ Ney, illetve Napóleon tisztjeként dandártábornoki rangra emelkedett, és több hadjáratban is (Ulm, Jéna, Eylau, Spanyolország és Oroszország) szolgált, a Bautzen melletti ütközetben különösen felhívta magára a figyelmet. Amikor nem sokkal később harmincnégy évesen otthagya a francia szolgálatot, a modern hadviselés kiváló történészeként és elméleti szakértőjeként nemzetközi hírneve volt, bár legismertebb könyve még éveket váratott magára. Nem túlzás azt állítani, hogy a katonai elmélet tudományának némileg szűkre szabott világában elért gyors felemelkedése a kitartása és energikussága, s nem kevésbé szerencséje révén „napoleoninak” tekinthető.

1813-tól az 1869-ben orosz tábornokként bekövetkezett haláláig továbbra is írt és publikált, katonai elméletének védelme és továbbfejlesztése, valamint amúgy is fi-

¹⁹ *Traité* I: 288. o.

²⁰ Uo. 2: 271. o.

²¹ Uo. 4: 275. o.

²² Uo. 4: 286. o.

²³ John I. Alger felbecsülhetetlen értékű műve (*Antoine-Henri Jomini: A Bibliographical Survey*. West Point, N.Y., 1975) tisztázza publikációinak sok esetben ellentmondásos listáját.

gyelemre méltó hírneve ápolása érdekében.²⁴ A cár tanácsadójaként működött közre a bécsi, az aacheni és a veronai kongresszuson, később az 1828–1829-es orosz–török, majd krími háborúk során. Részt vett az új orosz katonai akadémia kialakításában, és a későbbi II. Sándor tanáraként is tevékenykedett. Élete utolsó ötvenhat éve során azonban intellektusa vajmi kevés fogékonyságot mutatott az újdonságok iránt. Többnyire Párizsban élt, befejezte a francia forradalmi háborúkról írt művét, amelyet tizenöt kötetben az *Értekezés* mellett jelentetett meg. Négy újabb kötetet szentelt Napóleonnak, megírva katonai életrajzát. 1830-ban I. Miklós cár javaslatára a háború alapelveiről szóló tanulmányait és könyvfejezeteit sietve egy műben foglalta össze *A hadtudomány összefoglaló elemzése* címmel. Ennek kibővített, 1837–38-ban két kötetben kiadott változata, *A hadművészet kézikönyve* lett a leghíresebb könyve. A *Kézikönyv* arra utal, hogy olvasta Clausewitznek csak a halála után kiadott *A háborúról* c. könyvét, és ez ösztönözte arra, hogy élete derekán megváltoztassa néhány korábbi elképzelését. De az ugyancsak több nyelvre lefordított *Kézikönyv* újdonságai hatásukat tekintve már nem voltak olyan jelentősek. Jomini közönsége azonban jóval korábban megismerkedett meghatározó nézeteivel, és így radikális hangsúlyeltolódás hiányában az új témák vagy fejezetek nem módosítottak a katonai szakmára, vagy a hadviselés tanulmányozóira kifejtett hatásának irányán.

A *Kézikönyv* gondolatai úgy érvényesültek, hogy megváltoztatták volna korábban kiadott műveinek következtetéseit. A cím is érzékelteti, hogy a téma nem maga a „háború”, hanem a háború művészete. E tudománynak időtlen elvei vannak, amelyek ugyanúgy érvényesek voltak Caesar és Napóleon ideje alatt is. Kutatásuk során Jomini mégsem talált a maga számára megfelelő elméleti rendszerre a korábbi szerzők munkásságában. Megtalálni vélte viszont azokat II. Frigyes hadvezéri tevékenységében. Frigyes azzal győzött, hogy teljes haderejét vetette be az ellenség haderejének egy része ellen. Ez a módszer – a hadviselés legmagasabb szintjére emelve – olyan kulcs a stratégia művészetéhez, amiből az összes többi elv levezethető. Az olyan elemzőknek, mint Clausewitz, akik tagadták bármilyen hadművészeti elmélet érvényességét, nem sikerült különbséget tenniük a rendszerelmélet és az elvek elmélete között. Az elvek a cselekvés iránymutatói, nem pedig csalhatatlan matematikai számítások. Az elvek konkrét alkalmazása ezernyi folyamatosan változó fizikai, lélektani tényező függvénye, amelyek a háborút „hatalmas drámává” teszik. A lángész leküzdí a katonai doktrinert, ahogy a tehetség és a tapasztalat is felülmúlja az ügyetlenkedő kezdőt. Ám az elvek maguk, amelyeknek az igazságát minden katonai tapasztalat igazolja, nem hagyhatók figyelmen kívül, sőt követésük „majdnem minden esetben” (*presque en tout temps*) győzelemhez vezet.

Jomini is belátta, hogy az elv, mely szerint a sereg főerejét a hadszíntér „döntő pontjaira” kell koncentrálni, majd ott az ott védekező ellenséges erők töredékeit kell minden bevethető erővel támadni, nagyon egyszerű. Ám kritikussai mindig azt kérdezték, hogy melyek a „döntő pontok”? Jomini válasza szerint azok, amelyeknek az elfoglalása vagy támadása veszélyeztetheti vagy komolyan meggyengítheti az el-

²⁴ Kései éveinek termése három iratcsomóban a British Library állományában (Egerton, MSS. 3166–3168). Az orosz szolgálata idején készített munkáiról lásd Daniel Reichel: *La position du général Jomini en tant qu'expert militaire à la cour de Russie. Actes du Symposium 1982, Service historique, Travaux d'histoire militaire et de poléologie*, 1. kötet. Lausanne, 1982, 59–75. o.

lenséget. Lehet az egy útkereszteződés, folyóelágazás, hegyi út, utánpótlási bázis, vagy magának az ellenséges hadseregnek egy nyitott szárnya. Napóleonnak mint stratégának nem az a nagy érdeme, hogy korlátozott előnyök érdekében hajtott végre hadmozdulatokat, hanem az, hogy felismerte, melyek azok a pontok, amelyeknek az elvesztésével az ellenség összezavarodik és összeomlik. A fiatal Bonaparte a hírnevét azzal alapozta meg, hogy a lehető legtöbb információ begyűjtése után erőit gyorsan juttatta el a döntő pontokra, majd a megvert ellenséget a végsőkig (*à outrance*) üldözte. Egy nagyobb hadszíntéren vagy összetettebb célokért vívott háborúban az elvet másképpen, talán óvatosabban is lehetett volna alkalmazni. Ám maga az alapvető elv soha nem változik. Az ellenség szárnyai és utánpótlási vonalai szinte kivétel nélkül mindig támadható döntő pontok lesznek; egy hadsereg nem élhet sokáig utánpótlás nélkül, és a bázisainak fenyegetése minden körülmények között harcra kényszeríti. A napóleoni hadviselés egyediségének elismerése mellett Jomini *Kézikönyvében* elmélete tárgyalásakor több történelmi példa felsorakoztatásával bizonyította, hogy a modern hadviselés látszólag kaotikus változásai mögött a stratégia egyetemessége áll.²⁵

II.

Hogyan is tudta a forradalom gyermekeként szétválasztani a hadviselésben elért francia áttörést annak forradalmi gyökereitől? Azt már láttuk, hogy tökéletesen tisztában volt a régi és az új hadviselés közötti drámai különbségekkel, s álláspontja a napóleoni hadjáratok során fejlődött ki a maga teljességében. Jomini nem a restauráció idejének dilettáns „karosszék-stratégája” volt, aki könyvtárában soha ki nem próbált elméleteket gyártott, hanem több hadjárat kipróbált veteránjaként jól megfigyelhette egy évtized európai háborúskodását. Több szinten kell vizsgálódnunk, ha meg akarjuk állapítani, hogy munkásságában – és még inkább annak hatásában – hogyan alakította ki a hadviselést, mindenekelőtt a háborús környezetet elemző koncepcióját.

Szellemiségének és munkásságának megértéséhez először Jomini saját személyiségét, illetve karrierjét érdemes szemügyre venni. Sok gondot okozó, okos, de ellenszenves kisgyermek volt, és természete igazából soha nem változott meg. Valakivel mindig veszekedett, túl nyughatatlan volt, hogy akár egy lehetőséget is elmulasszon a torzsalkodásra. Fiatal tisztként a *Grande Armée* kötelékében gögös és öntelt volt, és öregkori fényképein is egy dühös karvalyra emlékeztet. Mindenki, aki csak ismerte, még csodálói is megerősítik, hogy mindvégig veszekedős, tapintatlan ember maradt.²⁶ Semmi nem árulkodik jelleméről jobban, mint saját szavai, melyeket Napóleon szavaiként tüntetett fel. Az általa 1827-ben, névtelenül kiadott

²⁵ Antoine-Henri Jomini: *Précis de l'art de la guerre*. 1–2. kötet, Párizs, 1855; Új kiadás: Osnabrück, 1973, H. R. Kurz előszavával. Lásd 1: 5–10., 16., 21–22., 27., 159., 191–205. o. (A továbbiakban: *Précis*)

²⁶ A fenti szavak talán durvának tűnnek, de ezt Lecomte elismerő életrajza is megerősíti, aki sok éven át meglehetősen közel állt Jominihez. Halálának századik évfordulóján megjelent egy gyűjtemény (*Général Antoine-Henri Jomini, 1779–1869*. Payerne, 1969), amely több portréját is közli. George B. McClellan 1868-ban látogatta meg Jominit: arcát „egy öreg, megfáradt saséhoz hasonlónak” látta (*The Galaxy* 7, June 1869, 887. o.)

„Napoleon élete... saját szavaival elmesélve” című művében kihasználta a lehetőséget, hogy értékelje Ney tábornok vezérkari főnökeként vitt szerepét az 1813-as hadjáratban. Ekkor azt mondhatja Napóleonnal, hogy a Bautzen melletti csata „elmondhatatlanul” sikeres, „tökéletes” hadmozdulatai Jomini munkája volt, továbbá ezt követő orosz szolgálatba állása (amit Napoleon egyébként „dezertálásnak” nevezett) Napoleon szájából, mint „komoly veszteség” hangzik el, hiszen „egyike volt azon tisztjeimnek, akik legjobban értették hadviselési módszeremet”. Jomini hiúsága lélegzetelállító, de tökéletesen jellemző. Még árulkodóbbak azok a „napoleoni” szavak, amelyekkel mentegeti az ellenséghez való átállását: „Jomini érzékeny ember, erőszakos, hirtelen haragú (*mauvaise tête*), de túl becsületes (*franc*) ahhoz, hogy szándékos cselszövésben vegyen részt”.²⁷ Ebből a negyvenes éveiben született írásából is kitetszik, mennyire lobbánékony, hiú és érzékeny volt.

Az érzékenység és a lobbánékonyság mögött személyiségének más jellemzői rejtőztek – ambíció, frusztráció, bizonytalanság, valószínűleg depresszió is. Kamaszként Jominit lenyűgözte és felkavarta Napoleon gyors felemelkedése, és tizenkilenc évesen azt a célt tűzte ki maga elé, hogy dicsőségre, hírnévre és hatalomra tegyen szert. Azzal, hogy beállt Neyhez, majd egy időre magának Napóleonnak a megtisztelő figyelmét is sikerült magára vonnia, ő is gyorsan, de nem elég gyorsan tört felfelé. Soha nem bízták meg csapatok vezetésével, és merész intellektusa zavart is néhány tapasztaltabb tábornokot. Még ha Ney és Napoleon támogatta is volna, Berthier, Napoleon vezérkari főnöke igazi akadályt jelentett számára. Többször is útjába állt, amikor pedig a Bautzen melletti csata után Ney előléptetésre terjesztette fel, Berthier elrendelte letartóztatását, mert mint Ney vezérkari főnöke, késlekedett a szokásos időszaki jelentés leadásával.²⁸ Ez az incidens vezetett ahhoz, hogy csatlakozott az orosz hadsereghez, ami így visszatekintve, közvetlenül a napoleoni rendszer haláltusája előtt, remek időzítésnek nevezhető.

Az orosz szolgálatban először I. Sándor cár személyes tanácsadója volt, majd annak halála után, 1825-től I. Miklósé. Ám a cári udvar túlságosan is áttekinthetetlen maradt Jomini számára a mély és biztos beilleszkedéshez. Mindig ugyanaz volt a képlet: egy pártfogó keresése – egy ideig maga Sándor, majd Miklós, a végén a reformpárti miniszter, Miljutyin –, ugyanakkor mindig jött egy Berthier, valami gazember, aki megakadályozta javaslatainak elfogadását.²⁹

Ezek a jelek olyan embert mutatnak, aki hírneve ellenére mindig kétségbeesetten ragaszkodott presztízséhez – hol a Ney törzskarában betöltött pozíciójához, hol a

²⁷ Antoine-Henri Jomini: *Vie politique et militaire de Napoléon, racontée par lui-même, au tribunal de César, d'Alexandre et de Frédéric*. 1–4. kötet, Párizs, 1827, 4:305., 368–370. o.

²⁸ Tetteinek indokolásához lásd uo. 370. o.. Böven áll ugyanakkor rendelkezésre kevésbé hízog elemzés is. Egyesek szerint például Ney vezérkarának tagjai között volt olyan nézet is, mely szerint Jomini alaptalanul kérkedett példaértékű tetteivel Bautzennél, és hogy az azt követő extravagáns magatartását gyógyszerek okozhatták. In François-Guy Hourtoulle: *Ney, les braves des braves*. Párizs, 1981, 140–143. o. Az ügyről megjelent Jominivel rokonszenvező munka is (*Revue historique vaudoise*, I. 1893, 65–80. o.) annak hatására, hogy 1890-ben megjelentek Marbot tábornok emlékiratai, aki egyenesen azzal vádolta Jominit, hogy az átadta Napoleon terveit a szövetségeseeknek.

²⁹ Öreg korában fiának, Alexandernak írt leveleiben, aki magas pozícióba került az orosz külügyminisztériumban, Jomini azt állítja, hogy létfontosságú tanácsokat adott a cárnak 1813–14 időszakában, majd később, a Törökország elleni háború idején. De egy Csernisov által vezetett összeesküvés keresztülhúzza az orosz katonai akadémia felállítására vonatkozó terveit, és a krími háború idejére ő

császárhoz vagy a cárhoz való személyes kapcsolatához, hol pedig az orosz tábornokként őt megillető ranghoz és juttatásokhoz. Korábban testvéreivel vitázott a családi örökségen, és annak ellenére, hogy könyvei jól fogytak, nem titkolt pénzügyi félelmei megalapozottnak tűntek.³⁰ Arra is van bizonyíték, hogy kudarcot vallott embernek érezte magát. Soha nem töltött be tényleges parancsnoki funkciót, és igazából soha nem elégedett meg annyival, hogy csupán könyveket írjon a háborúról. A katonák dicsérték, sőt olykor körül is rajongták, de katonaként pontosan tisztában volt azzal, hogy szakmája képviselői mit gondolnak azokról, akik csak írnak a háborúról. Mivel túl hiú volt ahhoz, hogy ezt beismerje, ugyanakkor túl intelligens ahhoz, hogy ne vegye észre, Jomini leginkább önmaga előtt érezte magát vesztesnek. Korai, izgalmas, de ellentmondásos tapasztalataiból fakadó, majd a későbbi élettapasztalatai által megerősített tudata, bizonytalan, a hálátlan környezet által alábecsült helyzete, és ezzel kapcsolatos önmarcangolása végül átformálta magáról a háborúról kialakított elméletét is.

A háborúból, vagy legalábbis abból a részből, ami őt igazán érdekelte, az a főparancsnok személye volt. Az a Frigyes vagy Napoleon, aki a nagy véres játékot játssza, aki akaratával és intellektusával irányítja és használja fel az őt szolgáló embereket, hogy megsemmisítse ellenségeit. Ez volt a háború – és az élet –, amit Jomini megtapasztalt, mint a főhadiszálláson tevékenykedő vezérkari tiszt. A parancsnokságon a személyiségek küzdelme gyakran túl nagy hangsúlyt kap, néha úgy tűnik, hogy a siker vagy a kudarc a nagy nyomás alatt álló kevesek – a parancsnok és vezérkara – képességein múlik. Ugyanakkor a katonai eseményekre hatást gyakorló tágabb dimenziójú, személyeken túlmutató erők szem elől tévesztése magától értetődőnek látszott azok számára, akik Jominihoz hasonló helyzetben éltek át a háborút.

Anélkül, hogy eltúloznánk a lélektani tényezőket, egyértelmű, hogy Jomini munkáiban megcsillannak saját életének tapasztalatai. Élete kezdettől fogva viharos küzdelem volt az egyes kulcsfigurák – az új svájci hadügyminiszter, Ney, Napoleon, a cár, élete vége felé Miljutyin – elismerésének megszerzéséért, vagy éppen a vetélytársak – Berthier, Csernisov, Clausewitz vagy bárki, aki az útjába került – félresöppréséért.³¹ Jomini erős versenykörnyezetben kezdte pályafutását, és egy kicsit mindig kívülálló maradt. Az ő világa nem elsősorban a hatalmas erők, hanem inkább az ambiciózus emberek szüntelen összeütközéséről szólt.

már „nem volt több, mint csupán egy sűgő a színdarabban” (un souffleur de comédie). (Jomini levelei Alexanderhez, 1867. április 30, Egerton MSS. 3167, 78–79. sz., British Library): Korábbi, 1864-es leveleiben írja le a katonai akadémia történetét (Egerton MSS. 3166, 91–93., 112., 115., 122., és 126. sz.). Jomini helyzetéről Oroszországban lásd Reichel: *La position du général Jomini*.

³⁰ Mélyszéges düh és boldogtalanság üt át helyenként személyes iratain, amelyeknek a legnagyobb része ma is magángyűjteményben található. Amikor 1823-ban visszatért Payerne-be, azt csak „koszos viskóként” (*cette horrible bicoque*) emlegeti. Tizenéves Henry fiát azzal fenyegette, hogy „kicsapongásai miatt, amelyek végül a vesztét okozzák majd”, beadja matróznak a tengerészethez. Henri Perrochon: *Jomini écrivain*. In *Le général Antoine-Henri Jomini (1779-1869): Contributions à sa biographie*. *Bibliothèque Historique Vaudoise*, 41. sz., Lausanne, 1969, 73–87. o.

³¹ Jomini az 1864-ben Miljutyin hadügyminiszterhez a katonai oktatás reformjáról írt hosszú magánleveleinek piszkozataiban értekezik arról, hogy Csernisov hogyan tette tönkre egy orosz katonai akadémia kialakítására készített korai terveit (Egerton MSS. 3168, 43–57. sz.). Hasonlóképpen kihúzott olyan bekezdéseket, melyekben a francia oktatási rendszert dicséri, és az Ecole Polytechnique-et védi meg azoktól a vádaktól, melyek szerint az egy lehetséges zendülés fészke lenne.

Tanulságos ebből a szempontból Jomini és Clausewitz életútját összehasonlítani. Utóbbi egy évvel később született, alacsony származása ellenére részben tehetsége és ambíciója, részben pedig Scharnhorst pártfogásának köszönhetően a porosz szolgálatban magas pozícióba jutott. E hasonlóságok ellenére hatalmas különbség van a háborúfelfogásuk között – mint ahogy Poroszország és Franciaország, a két pártfogó, Scharnhorst és Ney, illetve maga Clausewitz és Jomini között is. Clausewitz és Poroszország megismerte a hányattatásokat, a vereséget és a megaláztatást; csak az 1806-os jénai katonai katasztrófa után végrehajtott nagyobb reformok után találták meg a poroszok azt a módszert, amellyel szembeszállhatnak a napóleoni Franciaország hatalmával. Mikor a jénai hadműveletek során fogságba esett, Clausewitz a reformcsoport egy fiatal tagja volt. Waterloo után, míg Napóleon a viszonylag nyugalmas száműzetésbe vonulhatott, Clausewitzre és a többi reformerre a gyanú árnyéka vetült. A konzervatív monarchia és arisztokrácia soha nem felejtette el és bocsátotta meg 1806 utáni liberalizációs követeléseiket, és az 1820-as években Clausewitznek nem voltak kétségei afelől, hogy a berlini katonai akadémián betöltött adminisztratív státusza egyfajta lejjebb sorolást jelent. Clausewitz ismerte a kudarcot; Jomini legfeljebb gyaníthatta, de hosszú életet élt, melynek során mindvégig gondolatrendszere sikerességét hirdette. Erősebb, magabiztosabb egyéniségként Clausewitz azért írt a háborúról, hogy saját magának, esetleg Scharnhorst szellemének nyújtson elégtételt, aki 1813-ban esett el, és fiatal pártfogoltjai számára a legmagasabb szintű személyes és intellektuális tisztesség példája volt. Ezzel ellentétben Ney Jomini számára munkát, pénzt és értékes, igaz csupán esetleges támogatást nyújtott, ám könnyen hátat fordított neki, ha éppen belefáradt izgága személyiségébe. Jomini azért írt, hogy publikáljon, és azért publikált, hogy csodálatot keltsen, mert úgy gondolta, hogy csak ennek révén tud megkapaszkodni vagy feljebb jutni. Ellentétes lelki vonásaik láttán nem meglepő, hogy Clausewitz a háborút összetett jelenségként vizsgálta, a tragikus elemet látta benne, amely mindig azzal fenyeget, hogy kicsúszik az emberi ellenőrzés alól, míg Jomini a háború személyes, heroikus vonásait emelte ki, amit mindvégig a hozzáértő parancsnok tart irányítása alatt.

Az 1793 és 1794 közötti hadjáratok jól példázzák, hogy a parancsnoki vezetéstudomány iránti érdeklődése milyen messzire vitte el Jominit. Ez volt a rettegés éve, amikor az északi és a keleti francia erők a vereséget végül győzelemmé változtatták. Az újjászervezés alatt álló a francia hadsereg több fronton is totális háborút vívott. Folyamatosak voltak a lázongások, a vesztes tábornokok pedig a szó szoros értelmében fejüket veszthették. A kétségbeesett erőfeszítések és újítások ideje volt ez. Ebből az időszakból Jomini az 1794-es hadjáratot választotta ahhoz, hogy az *Értekezés* híres tizennegyedik fejezetében ismertesse a „hadműveleti vonalakról” szóló elméletét. Keveset foglalkozott a politikai, érzelmi és szervezeti feltételekkel, inkább az 1757 és az 1794 közötti hasonlóságokra figyelt. Mind a két hadjáratban két önálló hadsereg mozgott „koncentrikus” formában egy cél körül – Frigyes 1757-ben Csehországnak Szászországtól és Sziléziától való elhódítása során, míg a franciák 1794-ben a Meuse völgyéből és Flandriából Brüsszel felé nyomulva. Jomini tisztában volt azzal, hogy mások másképpen látják ezt a műveletet. „Ám túlzás lenne az 1794-es hadjáratban egy katonai újítást látni, mintha csak valami, a hadtörténetben még sosem volt csoda történt volna meg. A francia seregeknek nincs

szükségük túlzásokra, ami csak elhomályosítaná győzelmük igazi természetét”.³² Szerinte a franciák győzelmének igazi oka a stratégiai mozdulatokban rejlik, amelyek akár még nagyobb győzelmet is hozhattak volna. Ez szemléletesen mutatta meg, hogy az osztrákok nem használták ki a „belső hadműveleti vonalaikat”, nem koncentrálták minden elérhető erejüket először az egyik, aztán a másik francia sereg ellen, ahogy ezt Frigyes ellen se voltak képesek megtenni 1757-ben. Az 1794-es francia győzelemnek egyértelműen az volt az oka, hogy az osztrákok nem tudtak a háború alapelveinek megfelelően manőverezni.

Ám a Belgium 1794-es elfoglalásához vezető francia hadműveletek játékszerű mozdulatok soránál sokkal összetettebbek voltak. Majdnem minden korabeli és modern elemzés kiemeli a francia offenzíva kíméletlen jellegét, amely a komoly veszteségek helyébe lépő folyamatos utánpótlásra épült, illetve azt, hogy milyen sokat számított Carnot és Saint-Just jelenléte.³³ A történeti források mind arra utalnak, hogy a hadjáratba küldött francia erőknek mind a mennyisége, mind pedig a minősége döntő jelentőségű volt. Az a legjobb esetben is csak leegyszerűsítés, hogy Jomini szerint az osztrákok azért veszítettek, mert nem sikerült kihasználniuk a „belső hadműveleti vonalak” vélt előnyeit a francia „koncentrikus hadműveleti vonalakkal” szemben. Az már szinte bizarr, és végképp hiteltelenné teszi Jomini gondolatmenetét, hogy határozottan tagadja az intézményi, politikai és lélektani hatások meghatározó jelentőségét a hadjáratban. De akármennyire is megkérdőjelezhető módon alkalmazza az egyes példákat annak érdekében, hogy az általános álláspontját alátámassza, nem vitathatjuk elméleti módszertanának hatását, illetve a hadtörténelemtől alkotott képének népszerűségét.

Jomini munkájának különösen nagy jelentőséget adnak az olvasóitól érkező, többnyire pozitív visszajelzések. E nélkül – akárcsak kortársa, Bülow – nem lett volna több történelmi kuriózumnál. Ám a hadviselés tanulmányozói a napóleoni időszak alatt és után mindazt megtalálták az *Értekezés* lapjain, a forradalmi háborúkról írt történelmi művében, a Napóleon életéről szóló írásában és mindenekelőtt az *Kézikönyvben*, amire valóban kíváncsiak voltak. Jomini nyilvánvalóan azt adta közönségének, amire az vágyott.

Könyvei mind elbeszélő stílusukban, mind pedig elemző szempontjaikban a klasszikus hadtörténelmeket követték: Józua, Caesar, Sándor, Frigyes, Napóleon – mind harcos királyok történetei, akik emberfeletti képességekkel bírtak, és győzelemre vezették népeiket. A történet egyidős magával az irodalommal. Jomini kiválóan illeszkedik ebbe a sorba, ahol a seregek arctalanok, a felfegyverzés és az ellátás valamilyen titokzatos módon történik, és ahol a seregek a csatákban tanúsított viselkedése megfelel a fajuknak, nemzetüknek és a parancsnokuknak tulajdonított jellemzőknek. Végül pedig a jellemzés is annak függvényében alakul, hogy a nagy vezér és ellenségei milyen teljesítményt nyújtottak.³⁴ Bár Jomini elemző igényű írásai azért e szint fölé emelkednek, a legtöbb kiadott műve leíró jellegű, és a

³² *Traité*, 2:305. o.

³³ A hadjáratról készült korabeli elemzéseket először név nélkül publikálták 1808-ban *Observations sur l'armée française de 1792 à 1808* címmel (újra nyomtatva in *Spectateur militaire*, 5. kiad., 47. sz. (1902), 25–34., 93–103. o.; a modern elemzésekhez lásd például Steven T. Ross: *Quest for Victory: French Military Strategy 1792–1799*. New York, 1973, 58–87. o.

³⁴ A hadtörténetírás tradíciójáról lásd John Keegan: *The Face of Battle*. London, 1976, 1. fejezet.

parancsnoki döntésekre koncentrálnak. Ezek a leírások világos, részletes és – didaktikai korlátaikon belül – mind a mai napig megbízható forrásai az 1756 és 1815 közötti európai hadműveleteknek. Ugyanakkor – annak minden ítélkező és történelmietlen jellegével együtt – a hadviselés tradicionális látásmódját erősítették meg.

Azonban más kézzelfoghatóbb, történelmi körülmények is segítettek abban, hogy Jomini és közönsége egymásra találjon. Jomini élete során a modern katonai hivatás fokozatosan vált a nyugati társadalmak részévé – ésszerűsített utánpótlással, oktatással, előléptetésekkel, nyugdíjjal, törzskari rendszerrel –, ugyanakkor egy elkülönült és specializálódott réteggé. Egyre távolabb került attól a polgári világtól, amelyet egyébként szolgált, és távolabb attól a tradicionális felfogástól is, mely a katonai szerepet az arisztokratákkal és a köznemességgel kapcsolta össze. Ez az éppen létrejövő szakma, amelynek megerősödésében, önérzetének kialakulásában nagy szerepet játszottak az 1792 és 1815 közötti háborúk, Jomini munkásságával nyerhette el egyrészt tudományos presztízsét, másrészt pedig hivatkozási alapját az önállóságra. Az új katonai szakma vágya, hogy „tudományossá” tegye szakmai ismereteit, csupán egy fejezete a tizenkilencedik századi professzionizmus hosszú történetének, melynek során minden szakma törekedett a maga egyedi „tudományának” meghatározására és védelmére. Am a katonaságnak egy különös nehézséggel is meg kellett küzdenie: a hatalomhoz és autoritáshoz való viszonyról van szó. Addig, amíg a tisztek többnyire arisztokraták vagy „úriemberek” voltak, addig ezt a viszonyt értelemszerűen meghatározták társadalmi gyökereik. Am ahogy a demokrácia, a bürokrácia és az érdemek révén való előrelépés rendszere megkezdte a katonaság átalakítását – ami 1800 táján már majdnem mindenhol megtörtént –, a politikai kapcsolat kezdett kétségessé válni.³⁵ Kijelenthetjük-e vajon, hogy a hadsereg egyszerűen az államapparátus alárendelt intézményévé vált, mivel már nem volt részese a monarchia és az arisztokrácia közötti hatalommegosztásnak?

A Napóleont 1799-ben hatalomra juttató katonai puccs, az 1812-es válság során a porosz tisztek politikailag motivált átállásai vagy a katonatisztek vezetete 1825-ös orosz dekabrista forradalom olyan aggasztó jelenségek voltak, amelyek bizonyították, hogy a kérdés már nem csak elméleti. A liberálisok és a konzervatívok egyformán tartottak egy olyan szinten professzionális hadseregtől, amely már elidegenedne az államtól és a társadalomtól, a hadsereg pedig arra törekedett, hogy elkerülje a fenti félelemből következő külső kontrol formáit. Jomininél a katonák éppen azt találták meg, amit kerestek: jó érveket az ellen, hogy a politikai hatalom alá rendeljék őket. Tanulmányaiban Frigyesre és Napoleonra összpontosított, akik személyükben egyesítették a katonai és a politikai hatalmat. Ezek egyedülálló esetek voltak, még a legdiktatórikusabb államok esetében sem volt elképzelhető, hogy az uralkodó egyben generalisszimusként is szerepeljen a csatatéren, de Jomini részleteiben nem foglalkozott ezzel a problémával. Épp ellenkezőleg, inkább az osztrákok példájánál időzött el, akik az 1756 és az 1812 közötti nagyobb hadjárataik közül a legtöbbet

³⁵ A katonai hivatás tizennyolcadik és tizenkilencedik századi helyzetének vizsgálatáról írott számos munka közül a leglényegesebbek Samuel P. Huntington: *The Soldier and the State*. Cambridge, Mass. 1957 (Magyar fordítása: *Katona és az állam*. Ford. Félix Pál. Budapest. 1994); Gordon A. Craig: *The Politics of the Prussian Army, 1640-1945*. New York, 1964; és Raoul Girardet: *La société militaire dans la France contemporaine, 1815-1939*. Párizs, 1953.

elvezítették, és ebből vezette le a politikai-katonai rendszer kapcsolatáról alkotott határozott következtetéseit. Az osztrák katonai parancsnokokat Jomini szerint megbénította az Udvari Haditanács állandó beavatkozása, amelynek stratégiai navigációja és megfellebbezhetetlen politikai befolyása sokszor sodorta a Habsburgokat katonai katasztrófába.³⁶

A tanulság világos volt: a kormánynak ki kell választania a legtehetségesebb katonai vezetőt, majd szabad kezet kell kapnia, hogy a tudományos elveket követve vezesse a hadakat. A kormánynak nem szabad elhanyagolnia fegyveres erőiket, de nem szabad beleavatkozniuk olyan dolgokba, amihez csak a képzett és tapasztalt katonák értenek. A katonai szakma természetesen azonnal magáévá tette e gondolatot, terjesztette is a fiatal tisztek körében, idézte minden alkalommal, amikor a politika „beavatkozásának” réme fenyegette, és – mentorukhoz, Jominihoz hasonlóan – soha nem érezte szükségesnek, hogy az ilyen leegyszerűsítés szülte problémákat feloldja. Ezek a gondok alkották *A háborúról* központi kérdéskörét, ám a katonák már Clausewitz művét is Jomini szemüvegén át olvasták és értelmezték, annak kényelmesebb és problémátlanabb értelmezését elfogadva.³⁷

A közvélemény és közhangulat változásai is fogadókésszé tették a nagyközönséget Jomini munkájára. Ő ugyanis annak az Európának írt, amelyet a forradalom és Napoleon feldúlt, de egyben le is nyugózott. Nem lehetett figyelmen kívül hagyni a politikai földindulás generációját sem, és azt a hatást, amit a francia birodalom a nyugati világra gyakorolt. Ugyanakkor erős volt a vágy, hogy e zűrzavaros korszakra elméleti rendszert találjanak, hogy visszatükrözzék a palackba a kiszabadult francia szellemet. Jomini ennek a vágnak felelt meg azzal, hogy a hangsúlyt a stratégiára, az életrajzokra és a tudományosságra helyezte.

Napoleon nagysága Jomini szerint nem abban rejlett, hogy a forradalom energiáit katonai célokra használta, hanem abban, ahogy észlelte és alkalmazta a hadviselés tudományos igazságait. Ebből a szempontból nem előzmény nélkül álló forradalmi erő volt, hanem egy újra és újra felbukkanó jelenség kiváló modern példája – a katonai géniuszé. A francia forradalom tette lehetővé gyors felemelkedését, de nem az volt a forrása hatalmának, hanem intellektusa és akarata, amelyeknek először a forradalom romboló és mindent megmozgató hatásával kellett megküzdeniük, hogy utána felépíthessék a birodalmat. Jomini mindvégig megőrizte ifjúkori rajongását Napoleon iránt, és ez okozta elméleti, valamint történelmi munkásságában azt a kettősséget, amely a Waterloo utáni Európában oly fontos alkotóeleme lett népszerűségének. Jomini a forradalom politikai és társadalmi felfordulásának és Napoleon katonai sikereinek okait és következményeit elválasztotta egymástól, és emiatt a konzervatívok úgy foglalkozhattak a hadviseléssel, hogy nem kellett tekintettel lenniük a forradalomra. Jomini saját politikai elképzelései is ezt az olvasatot támogatták. Mivel zavarta, hogy azért bírálták, mert 1827-ben kiadott négykötetes életrajzában túlzottan Napoleon-párti volt, egy egész könyvnyi kiegészítést fűzött az életrajznak az 1815-ös hadjáratot elemző részéhez „Kiegészítés és javítás”

³⁶ *Précis*, I: 135–136. o.

³⁷ Peter Paret: *Clausewitz and the Nineteenth Century*. In Michael Howard (szerk.): *The Theory and Practice of War*. London – New York, 1965, 21–41. o.

címmel, hogy taglalhassa az isteni monarchia erényeit.³⁸ Messze távolodott ifjúkora jakobinizmusától, de ez semmilyen komoly törést nem okozott a háború tanulmányozásában.

Nem meglepő, hogy Jominiban munkálkodott egy romlatlan kereskedőszellem is: felismerte, hogy mit akarnak az olvasói, és azt adta nekik. Néhány kiadott munkájában tetten érhetők a rá jellemző kitérők, hogy meggyőzze olvasóját állításának helyességéről. Míg korábbi munkáiban Lloyd és Tempelhof volt kiindulási alapja, később szerencsétlen Heinrich Dietrich Bülow-ra zúdított ösztüzet. Biztos volt benne, hogy Bülow a matematikusokon kívül mindenki más számára érthetetlen, ami – elméletének esetleges érdemeitől függetlenül is – hiba. Először Lloyd és Tempelhof párhuzamos kritikájával próbálta a háború elveit értelmezni, de letett róla, amikor felismerte, hogy ez a módszer egy hosszú és unalmas könyvet eredményezhet. Fárasztó, homályos, pesszimista – ezek Clausewitz legnagyobb hibái Jomini szerint, bár azt elismerte, hogy *A háborúról* rejt értékes gondolatokat is.³⁹ A problémát számára akkoriban nem annyira az igazság megtalálása, hanem inkább a vonzó és meggyőző tálalás jelentette.

Abból a szempontból Jomini kifejezetten modern, hogy felfogása szerint az igazság felismerése kevésbé fontos, mint annak csomagolása és eladása. Miután soha nem volt kétsége afelől, hogy egyedül ő ismeri a katonák és stratégák igazságait, nagy energiát fordított arra, hogy hadtörténetét és hadtudományi elméleteit a lehető legvonzóbb formában adja elő. Az üzenete világos, egyszerű volt, amit többször illusztrált. Végig a hadtörténelem tudományának elfogadott keretein belül maradt. Azzal, hogy a katonáknak és a konzervatívoknak is azt mondta, amit azok hallani akartak, sikeresen került el az elfogultság vádját, mely szerint ő is hozzájárult a napóleoni legenda gyarapításához. A változatosság és a tudományos „patina” kedvéért alkalmazott sematikus diagramokat, egy kis matematikát is, igaz nem túl sokat, nehogy ő is Bülow hibájába essen.⁴⁰

Jomini lényegében a korai tizenkilencedik század két nagy irányzatát egyesítette: a romantika határtalan érzékenységét és a tudomány iránti megszállottságát, ami maximák és normatív szabályok formájában testesült meg. Jomini Napoleonja, akinek Frigyes volt az előképe, olyan katonai géniusz volt, akinek transzcendens elméje és akarata a vallásos felismerésekhez hasonlóan megértette a tudomány szépségét és erejét – a tudomány romantikáját. Jomini hatását más híres kortársainak – csak hogy néhány példát említsünk: Benthamnak, Comte-nak, Marxnak, a mára elfelejtett ismeretterjesztő Victor Cousinnek a teljesítményével együtt érthetjük meg, akik – bár összegzéseik és programjaik eltértek – a valóságot nagyon is hasonlóképpen láttatták. Cousinhez hasonlóan, de Benthammal és Marxszal ellentétben Jominit nem elégítette ki teljesen az általa felvetett probléma megoldása, hiszen azt

³⁸ Précis politique et militaire de la campagne de 1815, par le général J***, Párizs, 1839, 3. kötet, 15–41., 88. skk. Jomini állítása szerint az eredeti Napoleon-életrajz írása közben az 1815-ös rész kézírata elkeveredett (uo. 1–4. o.).

³⁹ *Traité*, 1: iii–vi; Précis, 1: 17–18., 21–22. o.

⁴⁰ Lásd Précis, 1: 180., 183. o., ahol egy ABCD négyszög felhasználásával magyarázta a „hadműveleti bázissal” kapcsolatos gondolatait, vagy 2: 25. o., ahol diagrammal ábrázolja tizenkét különböző, támadó és védekező csatarendjét.

lényegében már nagyon fiatalon teljesítette.⁴¹ Inkább azt akarta, hogy meghallgassák, hogy általános igénnyel teremthesse meg azt a módszert, ahogyan az embereknek a háborúról gondolkodniuk kell. Ennek a feladatnak szentelte hosszú életét és nyughatatlan energiáit. És e feladat teljesítésében vitathatatlanul sikeres volt, bármit is gondolt titokban önmaga vélt kudarcáról és jelentéktelenségéről.

III.

Konkrét elképzelései, különösen, ha azokat a huszadik századi hadviselés prizmáján át vizsgáljuk, gyakran tűnhetnek komolytalannak vagy nevetségesnek. Sok háborúellenes író és történész gyakran adott Jomini-féle banalításokat modern parancsnokok szájába, ha ostobának, szadistának vagy egyszerre mindkettőnek akarta feltüntetni őket. Véleménye, miszerint még a legradikálisabb haditechnikai változások sem eredményeznek komoly változásokat a hadtudomány elveiben, megmagyarázhatja azt a mentalitást, amely aztán a gépfegyverek elleni lovassági támadásra ad parancsot, vagy a nukleáris energiát egyszerűen csak „másféle fegyvernek” tekinti. Hasonlóképpen elszomorító a hozzájárulása a katonai hivatás és a politikai hatalom közötti ellentmondás értelmezéséhez, ami úgy tűnik, hogy modern korunk krónikus betegsége. Azzal, hogy elkülönítette a stratégiát annak politikai és társadalmi összefüggéseitől, Jomini a mai napig kísértő háborúfelfogás kialakulásához járult hozzá. Am hiba lenne őt okolni a későbbi katonai fiaskókért. Bármilyen más, jelentős új gondolatrendszerhez hasonlóan azt a gondolkodást, hozzáállást és érzelmet fejezte ki, ami már a levegőben volt, azaz a napóleoni háborúk alatt és után ismertté vált. Jobban megérthetjük elméletét, ha az előbbieket, szimpátiánk megőrzése mellett is, komolyan vesszük.

Manapság Jominit a leginkább a több nyelvre lefordított, gyakran rövidített, kivonatolt, illetve plagizált *A hadművészet kézikönyve* című művéből ismerik. Ebben is reménykedett. Saját magát a hadtudomány Kopernikuszaként vagy Kolumbuszaként meghatározva szívesen hangoztatta, hogy könyvei, köztük vagy harminc kötetnyi hadtörténete, kisebb értékű, mint az 1804-ben írt és 1807-ben kiadott rövid esszéje a háború elveiről.⁴² Ez a kiegészített és átdolgozott tanulmány lett a magja a *Kézikönyvnek*. Kritikusai, mint akkoriban Clausewitz vagy ma Bernard Brodie, azt vetették a szemére, hogy a hadviselést egy egyszerű szabálykészlettel akarta lefokozni.⁴³ Ebben a kritikában semmi kivetnivalót sem találhatott volna. Am felettebb didaktikus éle, ami annyira felbőszítette kritikussait, elhomályosította munkájának egyéb fontos szempontjait.

Had történeti munkássága jóval többet érdemel egy futó pillantásnál. A hétéves háborúról írott legkorábbi műve komoly kísérlet volt arra, hogy felülemelkedjen a műfajra jellemző elfogultságon valamelyik fél irányában. A hadtörténetet oly sok-

⁴¹ D. G. Charlton: *Secular Religion in France, 1815–1870*. London, 1963, 3. fejezet: The Cult of Science.

⁴² *Tableau analytique*, vii; Lecomte: *La Général Jomini*, 3. kiadás, xxxi.

⁴³ Peter Paret: *Clausewitz and the State*. New York, 1976; új kiadás: Princeton, 1985, 152–153. o.; Bernard Brodie: *Strategy as a Science*. *World Politics* 1 (1949), 467–488. o., rövidebben in *Encyclopedia of the Social Sciences*. New York, 1968, 15:281–288. o.

szor használták egy vezető, egy nép dicsőítésére, vagy a nemzeti büszkeség egyik kifejezéséeként, hogy Jomini kísérlete a hadviselés szinte pártatlan, kritikai jellegű elemzésére kifejezetten lenyűgöző. Még első mesterei, Lloyd és Tempelhof is nyilvánvalóan elfogultak voltak: Lloyd tábornokként szolgált az osztrák oldalon, Tempelhof pedig Frigyesztől kapta a bátorítást, hogy utasítsa vissza Lloyd kritikáit. Jomini elfogultsága abban mutatkozott meg, hogy hitt a háború elveinek létezésében és abban, hogy azok a létező konfliktusokban érvényesülnek is. Ugyanakkor felállított egy olyan új mércét, melyben a dicséret vagy a kritika nem volt olyan fontos, mint maguknak a történelmi lehetőségeknek a számbavétele, konkrét példák alapján. Későbbi, a forradalmi és a napóleoni háborúkról készített munkájáról bizonyossággal megállapítható, hogy azokat valódi értékük alatt kezelték. Jomininek volt némi hozzáférése a francia, orosz és osztrák irattárakhoz, több hadjáratban maga is részt vett, és 1815 után ki tudott faggatni magasabb rangú parancsnokokat – például Wellington herceget az 1815-ös veronai kongresszuson. Az időszak hadtörténelmével foglalkozó minden történész hasznosnak találhatja ezeket a köteteket részletességük, világosságuk, és általában pontosságuk miatt. Azzal, hogy egyaránt érdekelte mindegyik hadviselő fél hadikronikája, elkerülhette az olyan, egyoldalú kutatást, ami napjainkig a hadtörténelem egyik legkomolyabb problémája.⁴⁴ E megállapítások után foglalkozzunk azzal, ami összerint is a munkásságának a fontosabb része: a stratégia elméletével.

Jomini érvelésének középpontjában, amely szerint a háborúnak változatlan „elvei” vannak, melyek egyaránt érvényesek Caesar, Nagy Sándor, vagy Napóleon esetében, a úgynevezett „hadművelési vonalak” kérdése áll.⁴⁵ Jomini modern kritikusi számára, akik vitatták a nyugati katonai gondolkodásra gyakorolt hosszú távú hatását, ezek a „hadművelési vonalak” csupán elmélete áltudományos természetét jelentik meg. A legjobb esetben is csak szűken vett technikai és természetesen elavult kifejezések, melyek a modern kor előtti hadviselésben még jelenthettek valamit, de nincs különösebb jelentőségük, kivéve, ha egy adott történelmi hadviselési formára alkalmazzák őket. A „hadművelési vonalak” efféle értelmezésével azonban aligha érthetjük meg Jomini ezzel kapcsolatos gondolatainak jelentős részét.

Jomini a *lignes d'opérations* kifejezést Lloydtól és Tempelhoftól vette át, akiket a hadviselésről kialakított felfogása forrásának tartott. Ám azt is látta, hogy elődei a kifejezést zavaros és megtévesztő módon használták, ami átdolgozásra és tisztázásra szorult. Talán hibát követett el azzal, hogy nem vetette el ezt a kifejezést úgy, ahogy volt, mert így önmagát, olvasóit és kritikusat is újabb tévedésekbe, meddő vitákba, és végül – halála előtt – a nevetségességbe kergette. A helyett, hogy teljesen új úton indult volna el, mint francia szolgálatban álló fiatal vezérkari tiszt, inkább örömet lelte abban, hogy Lloydnak, Tempelhofnak és Bülownak ebben a központi jelentő-

⁴⁴ A hadtörténetírás Jomini-féle koncepciójaként említhető irányzat által befolyásolt kiváló hadtörténelmi munkájára jó példák: David G. Chandler: *The Campaigns of Napoleon*. New York, 1966, és Hew Strachan: *European Armies and the Conduct of War*. London – Boston, 1983.

⁴⁵ A *Traité 14.* fejezetének címe: *Observations générales sur les lignes d'opérations*. Maximes sur cette branche importante de l'art de la guerre. A fejezetcímhez fűzött egyik megjegyzésében Jomini azt állította, hogy bizonytalan volt, hova helyezze ezt a kulcsfontosságú fejezetet a könyvébe. Végül úgy döntött, hogy nem helyezheti a könyv végére azon gondolatainak értelmezését, melyekre minden történelmi ítéletét alapozza.

ségű kérdésben elkövetett tévedéseit javítgassa. Majd azzal, hogy 1805-ben nyomtatásban jelentette meg szövegét, egy életre elkötelezte magát terminológiájához: harcos természete űzte a saját maga által teremtett intellektuális csapdába.

A csapdából, amelyet az egykor ambiciózus fiatalember állított, majd magára is csapott, soha nem szabadult. Ha a hadművelési vonalakat úgy értelmezzük, mint a fegyveres erők harcának színhelyét (hol?), vagy mint az elérni kívánt célt (hová?), és ehhez az állam katonai képességeihez mérten mekkora erő igénybevétele szükséges (mekkora erővel?), akkor Jomini határozott megkülönböztetést tart szükségesnek: álláspontja szerint kétféle „hadművelési vonal” létezik. Elsőként a „természetes” vonalak – a folyók, hegyek, tengerpartok, óceánok, sivatagok, valós távolságok, amelyeken belül a hadviselés zajlik. Ugyanakkor vannak majdnem állandó, emberi kéz által létesített, a hadviselést befolyásoló környezeti elemek, amelyek ugyancsak a „természetes” művelési vonalak közé tartoznak – erődítmények, politikai határok, tengerészeti bázisok, úthálózat. Mondanivalójának lényege közhelynek tűnhet, de mivel a hadtörténészek és elméleti gondolkodók sokszor elhomályosították a környezeti tényezők lehetőségei és a tényleges harci cselekmények közötti különbséget a hadviselésben, a tisztázás nem volt hiábavaló. A környezeti tényezőknél túl a művelési vonalak másik fajtája a stratégiai döntéshozatallal kapcsolatos: az adott környezet keretein belül hol történjen az összecsapás? Milyen szándékkal? Mekkora erő bevetésével? Ezek a kérdések Napóleon idejében sem voltak súlytalan és könnyen megválaszolható kérdések, mint ahogy ma sem azok.

Jomini ezért kényszerűen más szavakkal próbálta megfogalmazni a különbséget: a stratégiai döntést befolyásoló természeti vagy környezeti korlátokat „területi” hadművelési vonalakként, a tényleges stratégiai döntéseket pedig „manőverező” hadművelési vonalakként kategorizálta. Amikor a részletekbe merült, a történelmi elemzések során elkerülhetetlenül összekeveredtek a kategóriák, mint a hadműveletek „bázisai”, „zónái” és „színterei”, a zavar pedig nem szűnt meg, csak viszonylagossá vált. Türelmetlen katonák és elemzők generációi zavarodtak össze és bősültek fel az új kifejezések nehezen megfogható és elvont használata miatt, amelyek lényegi – és fontos – jelentése sokkal kevésbé lett megérthető, mint elvárható lett volna egy olyan szerzőtől, aki mindennek felett realistának, közvetlennek, egyszerűnek, és világosnak deklarálta magát.

Jomini tovább növelte a félreértés eshetőségét azzal, hogy a „manőverező” hadművelési vonalakat nem kevesebb, mint tíz alkategóriára osztotta tovább, amelyek között az utolsó a furcsa „véletlenszerű” elnevezést kapta. Ám még a „véletlenszerű művelési vonalak” kifejezés is tartalmaz egy létfontosságú elemet: a hadviselés során számítani kell a kiszámíthatatlanra – a gyorsan változó körülmények új hadművelési vonalakat igényelhetnek. Értekezésünk során később még visszatérünk ezekhez az alkategóriákhoz, itt egyelőre elég annyi, hogy a nagyon fiatal Jomini – ambiciózusan, érzékenyen és szemtelenül – hanyatt-homlok rohant kinyomtatni a „hadművészet általános elveit”, éppen Glogauban (ma Glogów), egy átmenetileg nyugalmatlan Ney hatodik hadtestének sziléziai állomásozása idején. Műve első ötszáz példányának nagyobb részét berlini és borszlói (ma Wrocław) könyvkereskedéseknek, más részét pedig Napóleonnak és másoknak küldte meg, akit le akart nyűgözni. Sikerült elérnie, hogy a hadviselés fontos elemeiről alkotott érté-

kes gondolatait éretlen formában, egy félrevezető és ósdi nyelvezet felhasználásával nem egyszerűen megjelentette, hanem mindörökre hibernálta.⁴⁶

Az időben és térben való stratégiai döntéshozatal alapvető probléma marad még a mikroelektronika, a nukleáris eszközök és a világűr katonai célokra való felhasználásának korában is. Ez az a tényező, amit Jomini meghatározónak tartott a napóleoni sikerekben, a kevésbé látványos Frigyes-féle győzelmekben, illetve a múlt és a jövő valamennyi háborújának végkifejletében. Megpróbálta megkülönböztetni a „területi” műveleti vonalakat, vagyis a hadviselést a térképekre rajzolt vonalaktól, hogy teljes energiájával magára a stratégiára koncentrálhasson. Elképzeléseinek kidolgozása közben felismerte, hogy a katonai tevékenységeknek a legmagasabb és a legalacsonyabb szintjei is egyaránt fontos tényezői a katonai eredményeknek, ahol értékek és érzelmek, fegyverek és technikák kerülnek elő, s amelyeket „politikai és erkölcsi”, illetve „taktikai” szinteknek nevezett. Am ezek a „politikai” és „taktikai” szintek álláspontja szerint minőségileg különböztek a „stratégiai” szinttől. A politikai rendszerek és az érzelmi környezet állandóan változik, míg a taktikát meghatározza a rendelkezésre álló – és folyamatosan változó – fegyverzet. Egyik sem tartozik az alapvető, változatlan elvekhez; a hadviselés egyetlen aspektusa alkalmas a tudományos vizsgálatra, a stratégia.⁴⁷ Munkájának hosszú távú következménye, bár folyamatosan tagadta, hogy ilyen szándékai lettek volna, abban jelölhető ki, hogy a háború problémáját a háborús parancsnok professzionalizmusa tárgyává korlátozza.

Háborús „elvei” akkoriban és változatos modern formáiban a mai napig is előírásokat jelentettek a stratégiai döntések meghozatalához. A „stratégia” kifejezés az általa használt értelemben a háború alkalmazását eldöntő politikai döntési szint alatt, de a közvetlen harci tevékenység fölött a katonai tevékenység minden szintjére értelmezhető. A parancsnoknak minden szinten meg kell hoznia az olyan döntéseket, hogy hova, mikor és hogyan mozgassa erőit, hogy végrehajthassa küldetését, és a legkedvezőbb körülmények között bocsátkozhasson harcba. Jomini véleménye szerint, amelyet állítása szerint már tizenéves korában, Napóleon 1796–97-es itáliai hadjáratait tanulmányozva kialakított: a legtöbb parancsnok azért hoz rossz döntéseket, mert nem értették megfelelően a hadviselés alapvető elveit. Ezeket az elveket úgy foglalhatjuk össze a legrövidebben, minél nagyobb erő koncentrációja egy olyan pont ellen, ahol az ellenség egyszerre gyengébb és kiszolgáltatottabb egy bénító hatású támadásnak.

Ismét közhelynek tűnhet Jomini megállapítása, ha nem ismerjük fel, miért hangsúlyozza ezt: a legtöbb katonai vezető azért hoz hibás stratégiai döntéseket, mert félrevezeti a „józan ész” (ezt a kifejezést egyébként nem használja, de sűrűn utal rá a számos történelmi esemény elemzése során). Hogy megvédjenek egy területet vagy egy gyengébb sereget, átengedik az ellenségnek annak megválasztását, hogy hol, mikor és hogyan támadjon. Megosztják erőiket, mivel bizonytalanok abban, hogyan védjenek meg több „természetes” hadműveleti vonalat vagy aknázzák ki a

⁴⁶ Alger *Antoine-Henri Jomini* címmel írott munkájában azt állítja, hogy az 1807-ben kiadott könyvnek egyetlenegy eredeti példánya sem maradt fenn (22, 20. sz.), pedig azt újranyomtatták és kiadták a *Pallas* című folyóiratban (1808, 31–40. o.). Megjelenik még mint a *Traité* 35. fejezete, 4: 275–86. o.

⁴⁷ Ezzel a politikával és a taktikával kapcsolatos álláspontjával a *Précis* több pontján is találkozhatunk (1: 42–147., 2: 195–197. o.), de mint lejjebb látni fogjuk, gyakran még ő maga is figyelmen kívül hagyta saját kategorikus megkülönböztetéseit.

bennük rejlő lehetőségeket. A „józan ész” meghaladása Napóleonnál, és esetenként Frigyesnél, valamint az összes győztes parancsnoknál – Jomini szerint – abban mutatkozott meg, hogy tömeges erőkkel támadtak olyan ellenséges pontokat, melyeket „döntőnek” ítélték. Helyesen értelmezve az ilyen stratégia látszólagos vakmerőségét, amely néhány területet védtelenül vagy sebezhetően hagy, tulajdonképpen okosság. Az agresszív, offenzív hadmozdulatok nem adnak időt az ellenségnek a gondolkodásra és a cselekvésre, a csata helyszínén és idején túlerőben lévő haderő a végső győzelem legbiztosabb garanciája. Jomini véleménye szerint, hogy egyik legkedvesebb szavával éljünk, a stratégiának minden más megközelítése téves (*viciouse*). Bármennyire is egyszerűnek tűnnek ezek a megállapítások, írásaiban újra és újra visszatér rájuk, mert a tényleges hadviselés során oly gyakran megfélemlítettek róluk, hogy ez sokszor katasztrofális következményekkel járt.

Jomini számára a történelem egyrészt ezen elvek megismerésének, másrészt pedig a valós hadviselés során példákkal való megerősítésének és megvilágításának lehetősége. Kérdés persze, hogy Jomini mennyire alakította történelmi beszámolóit úgy, hogy megalapozzák elméleti előfeltevéseit. Clausewitz például határozottan nem értett egyet néhány történelmi következtetésével, és kétszeresen is elmarasztalta: elméleti elfogultsággal és elégtelen felkészültséggel vádolta.⁴⁸ Am nyilvánvalóan minden kétség felett áll a helyes stratégiai döntések meghozatalának rendkívüli nehézsége a forradalom és a Napóleon ellen támadó, valamint a hétéves háború során a poroszokkal szemben létrejött katonai koalíciók számára.

Például a második koalíció (1799–1802) brit stratégiájáról írott egyik újabb, brit levéltári kutatásokra épülő alapos tanulmány egy olyan kormányzatot mutat be, amely hatalmas tengerészeti és pénzügyi tartalékokkal, valamint jelentős szárazföldi haderővel rendelkezett, ám képtelen volt eldönteni, hogy hol támadjon – a Földközi-tenger térségében, Amerikában, közvetlenül a francia területeken, vagy valahol Flandria és a Biscayai-öböl között? Ha nem olyan hozzáértő emberek lettek volna a részesei ennek a hatalmas stratégiai kudarcnak, mint William Pitt, Henry Dundas és Lord Grenville, akkor még gondolhatnánk, hogy csupán ostoba dilettánsok voltak, akiknek Jomini szerint a sors eleve a vesztes szerepét szánta.⁴⁹ A stratégiai döntések meghozatalának és végrehajtásának bonyolultsága, tűnjének azok utólag bármilyen egyszerűnek is, mind a mai napig háborúról háborúra beigazolódnak. És e nehézségek lényege Jomini szerint a kockázatok, előnyök és valószínűségek helyes felmérése és a végrehajtható következtetések levonása. Az már egészen más kérdés, hogy mindig vagy többnyire a tömeges offenzíva-e a helyes megoldás, de legalább azt el kell ismernünk Jomini javára, hogy a stratégiai döntéshozatal kérdésének megadta azt a figyelmet, amit az történetisége és jövőbeli következményei alapján megérdemel.

A stratégiai koncepció, amelyre elemzésében a legnagyobb hangsúlyt helyezte, az a „belső” műveleti vonalakkal kapcsolatos elgondolása volt. Ezt arra az egyszerű észrevételre alapozta, hogy az egyik fél rendelkezhet állásokkal a széttagolt ellenséges erők között – mintegy azokon belül. Egy ilyen „belső” stratégiai helyzet lehetővé teszi, hogy először az egyik, majd a másik ellenséges erő ellen lehessen

⁴⁸ Paret: *Clausewitz and the State*, 148–149. o.

⁴⁹ Piers G. Mackesy: *War Without Victory: The Downfall of Pitt, 1799–1802*. Oxford, 1984.

támadást intézni, így egyiket a másik után legyőzni, noha az ellenséges haderő – egyesülve – túlerőben lett volna. Jomini fáradhatatlan buzgalommal bizonygatta, hogy a Frigyes vagy a Napóleon által irányította kisebb seregek a náluk nagyobb, valószínűleg erősebb seregeket azért győzték le, mert egy „egyszeres” vagy egyesített hadművelési vonal mentén tevékenykedtek az ellenség „többszörös” vagy „koncentrikus” hadművelési vonalával szemben. Az olyan tehetséges parancsnok, mint Napóleon, miután 1796-ban kiépített egy „belső” hadművelési vonalat az ellenség „külső” vonalaival szemben, gyors manőverezéssel előnyére tudta fordítani az ellenséges erők megosztottságát, és döntő győzelmet tudott aratni.

Állítása szerint akkor jutott erre a gondolatra, amikor Frigyes 1757-es, Leuthen melletti győzelmét tanulmányozta. Itt Frigyesnek sikerült seregének főerejét egy önálló osztrák szárny ellen vezetnie. Szerinte Napóleon ugyanezt tette aztán Itáliában egy jóval nagyobb stratégiai szintén, majd későbbi hadjárataiban többször is valamilyen formában megismételte. Waterlooán azonban a poroszok keresztülhúzták a számításait. A Wellington által vezetett brit hadseregtől elszakított porosz erőket Ligny mellett legyőzte, akik viszont saját kárukra tanultak meg, hogy soha ne adjanak időt és teret Napóleonnak arra, hogy legyőzhesse szövetségüket. Waterloo mellett a kritikus pillanatban a poroszok immár nem vonultak vissza hadművelési vonaluk mellett, hanem visszatértek az ütközeti zónába, szétzúzták a francia jobbszárnyat, és a döntetlenre álló csatát végül döntő szövetséges győzelemmé alakították.

A „belső” művelési vonal volt a Jomini által leírt legkülönlegesebb gyakorlati formája annak, hogyan kell tömeges haderőt bevetni az ellenség gyenge pontja ellen. Ez komoly érdeklődést keltett a hasznos stratégiai tanácsokra vágyó katonák körében. Alkalmazása természetesen – ahogy Waterloo esetében is – a tér és az idő, valamint az ellenséges magatartás pontos kiszámításának függvénye maradt. Ha az ellenség egyben tartja erőit, vagy túl rövid ideig, illetve túl kis területen tartja őket ahhoz, hogy egyenként lehessen megtámadni és megsemmisíteni őket, akkor szinte lehetetlen a győzelem. Jomini nem foglalkozott részletesen ezzel a problémával, csak annyit mondott, hogy a jó vezető megtévesztéssel és megzavarással arra készíti ellenfelét, hogy megossa erőit, ahogy az osztrákokkal 1805-ben és a poroszokkal 1806-ban történt. Vallotta, hogy a hadtudomány ebből a szempontból mindig is egyfajta művészet marad.

A stratégiáról készített értekezési írásában Jomini egyetlen kivételt ismert el a tömeges erők egy döntő pont elleni offenzív alkalmazásának alapelve alól. Ezt a kivételt felváltva hol polgári, vallási, nemzeti, hol ideológiai háborúnak nevezte. Ezek nem olyan fegyveres konfliktusok, amelyeket a két oldalon elsősorban reguláris hadseregek vívnak, hanem olyan háborúk, ahol az egész népességet mozgósították. A francia forradalom háborúinak legintenzívebb időszaka, a népfelkelés (*levée en masse*) és a terror ideje épp ilyen volt. Maga Jomini két ilyen háborúban vett részt: a Spanyolország és az Oroszország elleni francia invázióban. Ezekben a hadjáratokban nem volt értelme a nagytömegű haderő összegyűjtésének, hiszen döntő pont sem volt; az ellenség egyszerre van mindenütt jelen, s elrejtja a támadó felet megzavaró általános ellenséges hangulat. Jomini visszaemlékezett egy szörnyű éjszakára Spanyolország északnyugati területén, amikor bár hatvan mérföldes körzetben sehonnan nem jelentettek spanyol aktivitást, Ney egyik tüzérszázadát mégis lemészá-

rolták. Az egyetlen túlélő azt állította, hogy a támadók parasztok voltak, és papok vezették őket. Jomini szerint Mexikó összes aranya se lett volna elég ahhoz, hogy olyan harci felderítéssel rendelkezzenek, mint amilyenre Spanyolországban szükség lett volna.⁵⁰ Hasonlóképpen emlékezett vissza az orosz frontra, ahol 1812-ben a Berezina folyón való kétségbeesett átkeléskor ő maga is elveszítette papírjait, majd orosz partizánok ütöttek rajta a visszavonuló francia oszlopokon. Az ilyen háborúk szerinte „veszélyesek és szálnalmasak” – „olyan erőszakos indulatokat szülnék, amik révén utálatosakká, kegyetlenekké, borzalmasakká válnak”. Minden katona jobban szereti a „becsületes és lovagias” (*loyale et chevaleresque*) hadviselést, mint a polgári, nemzeti és ideológiai háborúk „szervezett gyilkosságait”.⁵¹

Kevés mondanivalója volt, ha volt egyáltalán, az ilyen „veszélyes és szálnalmas” háborúk stratégiájának elveiről. Egy felfegyverzett nép meghódítása nyilvánvalóan az erő szétforgácsolásával jár; a csapatok összevonása egy csata érdekében mindenképpen a meggyengült területek elvesztését kockáztatja a lázongó erők, mint a spanyol parasztok vagy az orosz partizánok javára. Az egyetlen megfelelő válasznak az tűnt, hogy két haderőre van szükség: egyrészt egy mozgó mezei sereg, másrészt pedig elkülönült területi „alegységekre”, amelyek az elfoglalt körzetek őrzéséért és ellenőrzéséért felelnek. Az ilyen egységek parancsnokainak kellő intelligenciával és tapasztalattal kell rendelkezniük, mert politikai szerepük majdnem olyan fontos a győzelem biztosításában, mint a harcoló fegyveres erőknek.⁵² A jelek szerint nem zavarta sem őt, sem hallgatóságát vagy kritikussait, hogy ez a tudományosan általa soha meg nem alapozott gyakorlati tanács szöveg ellentétben áll az összevont erők egy pont elleni offenzív alkalmazásának alapelveivel. Inkább abban a tudatban hagyott mindenkit, hogy ez a kérdés nem foglalkoztatja, és a fegyveres erők jobban teszik, ha egyszerűen kimaradnak a nemzeti és polgárháborúból.

Akár katonai problémaként, akár védekező módszerként tekintünk a népi háborúra, az túl destruktív, költséges és ellenőrizhetetlen ahhoz, hogy a stratégia tudományos elemzésének része legyen. Arra a feltételezésre, mely szerint a jövő háborúi „nemzeti háborúk” lesznek, vagy kellene, hogy legyenek, mint az 1793–94-es volt, Jomini azzal válaszolt, hogy a stratégiának, ahogy a politikának is, valamilyen „helyes középút” (*juste milieu*) kell találnia a múlt hivatásos seregeivel vívott háborúi és a forradalom által elvadított régi-új barbár hadviselés között. A középút szerinte az, ha a népi energiát egy kiképzett, szervezett katonai tartalékba koncentrálják, hogy háború esetén gyorsan kiegészíthessék vele a hivatásos haderőt.⁵³ Ebből a szempontból meglátása profetikus jóslatnak bizonyult. De azért egy elméleti forogatókönyv papírra vetésekor maga is megingott. Ha Franciaország megtámadná Belgiumot, és ezért válaszként a német csapatok megszállnák a Rajna vidékét, hogy megelőzzék Flandria francia annexióját, vajon a francia kormánynak el kellene-e rendelnie a népfelkelést, hogy megvédje keleti határát? Természetesen nem; a két oldal céljai nyilvánvalóan korlátozottak, és nem érdemes értük egy népi háború

⁵⁰ *Précis*, I: 77–78. o.

⁵¹ *Uo.* I: 83. o.

⁵² Ezt a tanácsot már munkájának nagyon korai szakaszában is megfogalmazta, lásd *Traité*, 4:284–285. o.

⁵³ *Précis*, I: 81–82. o.

borzalmaikat vállalni. Ám ha a német csapatok keleten győzelmet aratnak, vajon mi akadályozhatná meg az elfoglalt francia területek esetleges annexióját? Az ilyesfajta eszkaláció kockázata mennyiben változtatná meg az eredeti francia kalkulációkat? Jomini maga is elismerte, hogy ez nehéz kérdés, de ezzel pontot is tett fejtegetései végére.⁵⁴

Ahogy öregedett, Jomini egyre komolyabb érdeklődést mutatott a háború politikai és lélektani szempontjai iránt, amelyeket korábban épp saját elméleti megközelítése szorított háttérbe. Korai munkáiban a politikai tényezőket csak elvétve és következtetlenségileg elemezte. A sietősen összeállított 1830-as *Áttekintő elemzés* körülbelül ötven oldalt tartalmaz a hadviselés diplomáciájáról (*politique de la guerre*), és a stratégia politikai szempontjairól (*politique militaire*). A hét évvel később kiadott *Kézikönyvben* már sokkal hosszabb, gondosabban kimunkált, a hadviselés politikai dimenzióival foglalkozó részt találunk. Annak háttérében, hogy 1837-ben már terjedelmesebben foglalkozott ezzel a témával, valószínűleg Clausewitz állt, aki őt szűklátókörűnek, leegyszerűsítőnek és felületességnek nevezte bírálatában, s aki maga is a háborút a politika folytatásaként értelmezte, valamint nem kevésbé befejezetlenül maradt mesterművének, *A háborúról* olvasása. Ekkor egészítette ki művét egy hosszú, a „nézetek háborújáról” írt fejezettel, illetve a legfelső parancsnokságról és a harci kedvről készített részekkel. Ám e témák némileg teljesebb tárgyalásával sem tudott felhagyni saját megrögzött tárgyalási módjával. Minden esetben jó és rossz eredményeket emlegetett, sürgette olvasóit a jó elérésére és a rossz elkerülésére, és változatos módszereket ajánlott erre. Például szerinte az volt az ideális, ha a főparancsnok, mint Frigyes vagy Napóleon, egy személyben egyesíti a politikai és a katonai hatalmat. Ám ha a királynak ki kell neveznie egy főparancsnokot, akkor azt a problémát kellett megoldani, hogyan kerülhetők el a súrlódások és az intrikák, és stratégiai tervei kivitelezéséhez hogyan lehet a lehető legnagyobb politikai támogatást biztosítani a főparancsnoknak.⁵⁵ Kevés figyelmet szentel annak a kérdésnek, hogy miért keletkezik súrlódás a katonai és a politikai vezetés között, mivel azt az emberi gyengeség megnyilvánulásának tartotta. A nemzet katonai szellemét jó dolognak tartotta, de annak részletes elemzése helyett meglegedett annyival, hogy csupán a katonaság megbecsülésének és tiszteletének hasznosságát fogalmazza meg.

Bár Jomini soha nem állította, hogy politikai tárgyú megállapításait tudományos elvekre alapozná, ezek elemző jellege helyett itt is előtűnik a már-már zavaróan kioktató kinyilatkoztatás. Az ideális főparancsnokról alkotott képe majdnem teljesen annak felel meg, ahogy a nem stratégiai tárgyú kérdéseket kezelte az *Kézikönyvben*: kikezdehetetlen erkölcsű és nagy bátorságú férfinak kell lennie, de nem feltétlenül kell, hogy jó tanuló is legyen; „kevés dologhoz (*il faut savoir peu mais bien*), köztük különösen a vezérlő elvekhez kell nagyon jól értenie”.⁵⁶ Hiába próbálta meg Jomini a háborút egyre nagyobb nyitottsággal szemlélni, képtelen volt megszabadulni saját, a stratégia és annak elvei iránt táplált rögeszméjétől.

Jominit joggal érheti kritika amiatt, hogy reduktív és didaktikus módszer mel-

⁵⁴ Uo. 1: 80–81. o.

⁵⁵ Uo. 1: 121–136. o. Ebben a részben helytelenítette is a „háborús tanácsok” káros hatásait.

⁵⁶ Uo. 1: 128. o.

lett kötelezte el magát. „Pontosan!” – válaszolta volna erre a kritikai észrevételre. Kifejezett célja volt, hogy a hadviselés összetettségét a lehető legkisebb számú lényegi tényezőre egyszerűsítse, és a győzelemhez legnagyobb eséllyel vezető cselekvéssort írja le.⁵⁷ Megkérdezte volna kritikusaitól, valóban úgy gondolják-e, hogy a hadviselés nem egyszerűsíthető elemzés útján, vagy hogy az elemzés vajon nem alkalmas-e arra, hogy a változatos lehetőségek valószínű kimenetelét meghatározza. Jomini bírálata nem merülhet ki annak bizonygatásával, hogy másképpen kellett volna megközelítenie témáját. A kritika akkor érhet célt, ha saját terminológiájával a saját rendszerében mutat rá arra, hogy hol nem érte el a maga által kitűzött célokat.

Négy ilyen belső gyenge pont rögtön adja magát. Az egyik, hogy nem ellenőrizte jó tudóshoz illően a „semmit/nulla hipotéziseket” – azokat a történelmi eseteket, melyekben a tényleges katonai események nem feleltek meg az elveire alapozott következtetéseknek. Igaz, tárgyalt ilyen eseteket – ezek egyike az 1794-es hadjárat volt, amikor a franciák annak ellenére is győzelmet arattak, hogy megosztották erőiket, és így átengedték az osztrákoknak a „belső vonalak” által biztosított előnyöket –, de nyilvánvalóan csak abból a célból tette, hogy helyére tegye az esetet, ahelyett, hogy segítségével kitérítette vagy gazdagította volna elméletét. Röviden szólva: álláspontját veszélyeztető esetekként kezelte őket, és csak azért foglalkozott velük, hogy eloszlassa a kétségeket, és elébe menjen a kritikának.

A második gyengesége szorosan kapcsolódik reduktív módszeréhez. Hogy elemzése lényeges tényezőinek számát csökkentse, azzal az előfeltevéssel élt, hogy az azonos méretű katonai egységek szükségszerűen egyenlők – ugyanolyan jól felszereltek, képzettek, fegyelmezettek, ellátottak, és motiváltak.⁵⁸ Csak a csúcson lévők, a katonai parancsnokok képességei és stratégiai döntéseik színvonala közötti különbségek érdekelték. A sakkjátékosokhoz vagy a hadijátékok irányítóihoz hasonlóan a parancsnokok olyan erőegységekkel játszanak, melyek „értéke” többé-kevésbé ismert, és állandó a hadviselés egyenletében, nem pedig változó, ahogy azt Clausewitz állítja. Ez az előfeltevés elősegíti az elemzést saját érvényességi határain belül, ám azokon túl már akadályozza a további analízist. Jomini nem alaptalanul feltételezte, hogy a fontosabb háborúk olyan államok között zajlottak, amelyeknek modern és egymásnak körülbelül megfeleltethető haderejük volt. Ha az egyenlőség feltűnő lenne, a gyengébb fél nem bocsátkozna háborúba. Az 1815 utáni európai hadviselés jól illik ebbe a modellbe, ahogy az 1789 előtti is, így előfeltevései reálisnak tűntek a tizenkilencedik századi Európa nemzetközi rendszerében.

Ám voltak másfajta háborúk is, amelyeknek a jelentősége már Jomini életében is egyre növekedett, és amelyekben a részt vevő fegyveres erők aszimmetriája a megfelelő elemzés szempontjából már kritikus volt. A szimmetrikus erőkkel kapcsolatos előfeltevése miatt mutatkozott bizonytalanok a népi háborúk (Spanyolország vagy Oroszország) kezelésében. Szintén emiatt majdnem teljesen figyelmen kívül

⁵⁷ E céllal kapcsolatban Clausewitz kritikájában volt a leginkább egyértelmű; lásd *Précis*, 1: 21skk.

⁵⁸ A szimmetriáról és egyenlőségről alkotott véleményét világosan megfogalmazza a *Sur la formation des troupes pour le combat* című tanulmányában, amely a *Précis* második mellékleteként jelent meg (2: 375–401. o.): ebben megpróbálja felmérni a huzagolt gyalogsági fegyvereknek a taktikára gyakorolt hatását.

hagyta a koalíciós stratégia kérdését például a Napóleon elleni hadjáratoknál, amikor a szövetséges államok annak ellenére sem tudták összeegyeztetni – egyébként ellentétes – céljaikat, hogy egyetlen veszélyes ellenséggel kellett szembenézniük. És ugyanez teszi a Jomini-féle elméletet dogmatikailag érzéketlenné azokkal a technikai és szervezeti változásokkal szemben, amelyek az 1866-os és 1870-es porosz győzelmeket, az 1914–1918 és 1939–1945 közötti európai katasztrófákat és több, Európán kívüli modern felszabadító háború és forradalom látványos sikerét eredményezték. Mindezen háborúk sarokpontja a bevetett fegyveres erők minőségi változása vagy egyenlőtlensége volt; ám Jomini elmélete kifejezetten alkalmatlan a minőség elemzésére – a stratégiai döntéshozatal kivételével.

A harmadik gyengeség a másodikból következik. Jomini maga jelentette ki, hogy mind a politikai uralom, amelynek a keretében a háborúk zajlanak, mind pedig a haditechnika, amelyekkel a háborúkat megvívják, alkalmatlan az olyan tudományos elemzésre, mint amelyet ő folytat a stratégiával és a stratégiai döntéshozattal kapcsolatban. A politika túlságosan is a változó feltételeknek, a politikai vezetők és erők közti viszonyok állandó hullámzásának a függvénye. Hasonlóképpen a katonai taktika részletei a változó fegyverzetten és más olyan tényezőkön múlnak, amelyek a változatlan elvek hatókörén kívül esnek. Am érett munkájában, különösen a *Kézikönyv* fő részében, Jomini meglehetősen gátlástalanul bánik a tudományos elemzésre való alkalmasság illetve alkalmatlanság alapján való különbségtétellel. Ahhoz képest, hogy gyakran emlegetik a „politikától” és a „taktikától” elkülönített) *stratégia* modern koncepciójának felfedezőjeként, meglehetősen szabadon csapong e kategóriák között, úgy hivatkozik elvekre, ír elő tevékenységeket, mint ha elfelejtette volna, hogy mind a három szférát más és más törvények irányítják. A legtöbb hibát a taktikai szférában találhatjuk meg, ahol pedig legtöbb olvasója kereste volna a hasznos tanácsokat. A legkorábbi elmékedései a Leuthen melletti csata elemzésén alapulnak, és a csatater – ahol nem alkalmazhatóak „időtlen elvek” – mindig is érdekelte.⁵⁹ A csatára különböző vázlatos értelmezési mintákat dolgozott ki, ahol lehetett, felhasználva a döntő pont elleni tömeges támadás elvét, feltüntetve a „belső vonalak” értékét, figyelmeztetve a hátoldal kiszolgáltatottságára támadás közben. Ennek hatására elmosódott a különbség a katonai műveletek szintjei között – és ezzel reménytelenül összezavart olyan helyzeteket, mint melyben egy alárendelt egység általában egy nagyobb, jól megalapozott stratégiai terv részeként, teljesen normális módon passzív védekezést folytat, erőmegosztást hajt végre, vagy védtelenül hagyja hátát.

Munkájának utolsó, a saját rendszerében is nyilvánvalóan gyenge pontjáról az a háború elveinek alkalmazhatóságával kapcsolatos bizonytalansága árulkodik: mikor alkalmazhatók és mikor nem. Ez a gyengeség félreérthetőséget eredményez, aminek eredményeként olvasói, de még tudományos elemzői is munkáját többféleképpen, sokszor egymással ellentétes módon értelmezték.⁶⁰ Clausewitz is tele van bizonytalansággal, de *A háborúról* szándékosan provokatív, visszatükrözve szerzőjének a háborúról alkotott bonyolult, dinamikus és gyakran kétértelmű véleményét. Jomini azonban az egyszerűséget és az egyértelműséget kereste, de ha alaposan, nem pedig sietve vagy válogatásban olvassuk, úgy üzenetét zavarosnak érezzük.

⁵⁹ *Précis*, I: 16. o.

Hol a stratégiai elvek szigorú követése a győzelem záloga, hol meg az azokat alkalmazó (vagy azok mellőzésének módjával és lehetőségével tisztában lévő) parancsnok géniusza. A hadviselés tudomány, vagy azzá tehető; a háború ugyanakkor mégis kaotikus dráma, tele véletlennel és kiszámíthatatlan elemmel. Jomini változó hangsúlyai gyakran mintha vitáinak az ívét követnék, amelyekben hol Bülow extrém tudományosságával és mindazokkal vitázik, akik egyfajta gépiesen végrehajtható hadműveletként gondolnak a háborúra, hol pedig Clausewitznek és mindazoknak az érveivel, akik megkérdőjelezték az előre rögzített hadműveleti elvek értékét. Ebből a szempontból kétértelmősége nem meglepő, és nem is komoly baj. Am a stratégiai döntések kritikus szférájában ez a bizonytalanság komolyan veszélyezteti munkájának értékét. Az ellenséges fegyveres erő megtámadása a stratégia nélkülözhetetlen eleme, de milyen céllal? A legyőzött ellenség kíméletlen üldözésének hangsúlyozása ellenére sok olyan utalást is találunk Jomininél, amelyek szerint a fegyveres konfliktus fő célja a terület ellenőrzése. Clausewitzcel ellentétben Jomini a hadviselést térbeli dolognak tartotta, és ez a vélekedése egyre határozottabbá vált későbbi, nagyobb hatású műveiben. Azzal kapcsolatos bizonytalansága, hogy a háború, és így a stratégia elsődleges célja vajon a terület ellenőrzése vagy az ellenséges erő megsemmisítése, felveti az agresszivitás és biztonság alternatíváját. Nem hagyott kétséget afelől, hogy csak az offenzív magatartás vezethet győzelemhez, de hangsúlyozta, hogy a saját erőinket nem szabad kiszolgáltatnunk az esetleges ellentámadásoknak. Noha Jomini is jól tudta, hogy a hadviselésben ritkán lehetséges ellentámadás veszélye nélkül támadni, a problémával nem foglalkozott részletesen. Az „offenzíva” és a „biztonság” elvének ellentétét kielégítően nem oldotta fel, bizonytalan kapcsolatukat pedig tovább bonyolította a harmadik hadműveleti elv, a „cél” jelentésének homályossága.

Felülvizsgálva az ő saját hadviselés-felfogásából adódó, következképpen nem magára a módszerre vonatkozó kritikát, arra a következtetésre juthatnánk, hogy Jomini gondolkodása felszínes és fegyelmezetlen volt, pszichésen pedig képtelen volt szellemi korlátain túllépni, továbbgondolni és korrigálni felfogását. Ez talán igaz is, de nem ennyire egyértelműen. Bár lobbanékony, narcisztikus természete miatt könnyű Jominit és művét kifigurázni, ugyanakkor gondolkozásmódja minden jel szerint gyors és mélyreható volt. Könyveinek ismétlődő polémiaiba burkolva értékes észrevételeket, serkentő ötleteket találunk, és egy stratégiai megállapítása egészen biztosan helytálló, legalábbis alkalmazhatóságának homályos korlátai között.

Egyik utolsóként kiadott tanulmányában, ami az 1866-os osztrák–porosz háborúval foglalkozott, a vasúti szállítást mint új technikát elemezte.⁶¹ Azon elmékedett, hogy a háborúk előtti időszakban kiépített vasúthálózatoknak a stratégiai döntéseket korlátozó hatása – saját szóhasználatával a hadműveletek új „területi” harc vonalainak a manőverező harc vonalakra gyakorolt hatása – növeli-e a véletlen szerepét a háború kimenetelében. De ennek az érdekes vizsgálatnak a során is arra

⁶⁰ John Gooch állítása szerint „Jomini nem akarta, hogy munkája normatív erejűvé váljon”. (Clio and Mars: The Use and Abuse of History. *Journal of Strategic Studies* 3, 3. sz. [1980], 26.) Mármost vagy Gooch, vagy én tévedek. Csak annyi bizonyos, hogy Jominit könnyű félreérteni.

⁶¹ Questions stratégiques relatives aux événements de la guerre de Bohême. *Revue militaire suisse* 11 (1866), 577–586. o.

a következtetésre jutott, hogy sem a gőzenergia, sem más nem változtathat a stratégia elvein, „melyek továbbra is változatlanok maradnak”.⁶² Egyszerűen nem akarta vagy nem tudta feladni évtizedeken át változatlan gondolkodásmódját. Ám ez a gondolkodásmód több volt személyes rigolyánál: katonák generációit jellemezte. Egy természeténél fogva konzervatív szakma képviselői voltak, amely a hűség, engedelmség és rend köre szerveződő értékrendjével fogékony volt Jomini változatlan igazságokról szóló alapvetően egyszerű és – megértésük esetén – jól hasznosítható gondolataira. A katonai valóságról alkotott képe lehetővé tette számukra és a hadviselést tanulmányozók számára, hogy elfojtsák például az 1866-os tapasztalatok alapján felmerült kétségeiket, és leszerelhessek a katonapolitikát ért kellemetlen kritikákat. A Jomini-féle gondolatok ilyen hatása még további tárgyalást érdemel.

IV.

Jomininek a tizenkilencedik századra, valamint az azt követő időszakra gyakorolt hatásáról meggyőző bizonyítékokkal rendelkezünk. Már a Lloyd és Tempelhof vitájához írott 1808-as, korai értekezését lefordították angolra, a háború elveiről szóló tanulmányát pedig nagy sikert aratva adták ki Németországban.⁶³ 1811-re az egész *Értekezést* kiadták németül és oroszul is. A forradalom hadjáratairól szóló folyamatosan megjelenő köteteknek hírneve Waterloo után tovább nőtt, mivel széles körben úgy gondolták, hogy tanácsai nélkülözhetetlen fontosságúnak bizonyultak a szövetségesek Napóleon elleni 1813-as hadjárata során. Napóleon 1821-es halála után kiadták a császár megjegyzéseit is Jomininak az 1796–97-es itáliai hadjárat értelmezéséről. A száműzött császár dicsérte munkáját, feloldozta őt az árulás vádjá alól (végül is svájci volt, nem pedig francia), de csak kevés új információt tett hozzá a hadjáratról egyébként is köztudottakhoz, egy „új kiadás céljából”. Száműzetése során egy másik alkalommal Napóleon arról elmélkedett, hogy egy leendő kormányban Jominit bízná meg a katonai oktatás irányításával.⁶⁴

Bár Jomini bizonyos mértékben egész életében ódzkodott az angoloktól, az angol szerzők kedvelték őt. William Napier, a félsziget hadjáratainak egyik vezető történész szakértője meggyőződéses rajongója volt.⁶⁵ 1825-ben a királyi tüzérség hadnagya, J. A. Gilbert adta ki *Nagy katonai műveletek és hadmozdulatok ... Jomini*

⁶² Uo. 580. o. Ezt az érvelését később megismételte fiának, Alexandernak is, egy olyan Miljutyinhoz írt levélben, melyet annak a tanulmány egy másolatát megköszönő levelére válaszként írt (Október 4, [1866], Egerton MSS. 3167, ff. 54–55. o.).

⁶³ Az említett katonai szerző, Berenhorst, aki bár kritikusan kezelte Jomininek a jénai ütközetről írt elemzését, kedvezően értekezett a háborús elvekről 1808-ban, a Pallas oldalain kiadott tanulmányáról (Aus dem Nachlasse von Georg Heinrich von Berenhorst. Szerkesztette Eduard von Bülow, 2. rész [Dessau, 1847], 286. o.) A brit hadsereg századosa, Charles Hamilton Smith fordítása a *The History of the Seven Years War in Germany by Generals Lloyd and Tempelhof, with Observations and Maxims Extracted from the Treatise of Great Military Operations of General Jomini*. London, 1808. A 81. oldalon elhelyezett jegyzetében megjegyzi, hogy a Jomini által készített *Traité* többi része is megérdemelne, hogy lefordítsák.

⁶⁴ Montholon gróf: *Mémoire pour servir à l'histoire de France sous Napoléon*. 1–6. kötet, Párizs, 1832, 1: 1. o.

⁶⁵ Jay Luvaas: *The Education of an Army: British Military Thought, 1815–1940*. London, 1964, 25–28. o.

válogatásában című művét. Még az Atlanti-óceán másik oldalán is Jominit tartották a napóleoni hadviselés legavatottabb ismerőjének és az elméleti katonai gondolkodás atyjának. Az akkor még kicsi West Point katonai akadémián, ahol a hangsúly a technikai, tüzér és műszaki képzésen volt, a kadétek Gay de Vernon *Értekezés a hadtudományról és az erődítéstanról* című művének fordítását használták. Szerepelt benne egy függelék a háborús elvekről, egyértelműen Jomini munkája alapján, amelyet az amerikai szerkesztő így jellemezett: „Mestermű, mégpedig a leghitelesebb formában. Tény, hogy senki sem tarthatja magát alkalmasnak egy magasabb egység irányítására, ha előtte nem tanulmányozta a Jomini által lefektetett elveket, és nem elmélkedett róluk.”⁶⁶ Az ilyen dicséretnek már az „*Áttekintő elemzés*” (1830) és a *Kézikönyv* (1837–1838) kiadása előtt is elhangzottak. A Napóleon utáni fiatalabb tisztgenerációkat épp annyira lenyűgözte, mint az idősebbeket, hogy a hadviselés egy maroknyi stratégiai elvével leegyszerűsíthető. A későbbi munkák eredményeként véglegesen gránitba vésődött Jomini üzenete.

Akár hadtörténelmi tréfának is tekinthetjük azt a véleményt, hogy Clausewitz halála után, az 1830-as években kiadott *A háborúról*, a porosz hadsereg bibliájává, az 1866-os és 1870-es nagy győzelmeiknek forrásává, majd az egész nyugati világ vezető katonai elméletévé vált. Az igazság az, hogy a legtöbb német olvasó Clausewitz munkáját semmivel sem találta kevésbé bonyolult, zavaros és nehezen érthető műnek, mint azok a nem németek, akik csak gyenge fordításokban jutottak hozzá. Willisen, egy vezető német katonai író, aki 1840-ben tette közzé *A nagy háború elmélete* című művét, „Jomini lelkes tanítványának” tartotta magát. Egy fiatalabb porosz tiszt és katonai gondolkodó, Friedrich Wilhelm Rüstow különleges példája Jomini hatásának. Rüstow politikai radikális volt, aki az 1848-as forradalom után elmenekült Poroszországból, Garibaldi vezérkari főnökeként szolgált, jó kapcsolatot ápolt Marxszal és Engelsszel, és várható lett volna tőle, hogy Jominire mint „burzsoá” gondolkodóra támad rá. De nem tette. Mint Willisent, Rüstow-t is Jomini „kitartó követőjeként” tartják számon, akinek 1857-ben és 1872-ben kiadott stratégiai tanulmányai is megerősítik a dogmává vált tanítást, hogy az új fegyverek nem változtatják meg a stratégia elveit. Jó pár kevésbé jelentős német szerző is hasonló álláspontra helyezkedett.⁶⁷

A francia–porosz háború után, mikor a hadviselés francia és brit tanulmányozói Clausewitzet a porosz arzenál titkos fegyvereként fedezték fel, a befolyásos német szerzők továbbra is Jominiért rajongtak. 1880-ban a porosz hadseregben Albrecht von Boguslawski nagy gondossággal újra kiadta és újra fordította a *Kézikönyvet*. A Jomini és Clausewitz közötti kapcsolatról kijelentette, hogy semmi okát nem látja annak, hogy szembeállítsák e két „tudós gondolkodó” háborús koncepcióját és elméletét; ami ellen persze az érintettek tiltakoztak volna.⁶⁸ A század végén egy másik porosz tiszt, Yorck von Wartenburg kiadta *Napóleon, a tábornok* című életraj-

⁶⁶ Simon François Gay de Vernon: *A Treatise on the Science of War and Fortification*. Ford.: John Michael O'Connor. 1–2. kötet, New York, 1817, 1:v. A 2. kötet 386. oldalán ismét dicsőően ír Jominiról, amiért „hatással van az összes háborús szerzőre”.

⁶⁷ Rudolph von Caemmerer: *The Development of Strategical Science during the 19th Century*. London, 1905, 135., 142–143. és 221. o.

⁶⁸ Antoine-Henri Jomini: *Abriss der Kriegskunst*. Szerk. és ford. Albrecht von Boguslawski. Berlin, 1881, iv.

zi munkáját, melynek üzenete pontosan Jominié volt, és fordítását még az 1950-es években is használták a West Pointon. Bár nagy viták zajlottak a katonai elméletekről a porosz és a német hadseregben, a bizonyítékok Peter Paret ítéletét támasztják alá, amely szerint Clausewitz felfedezése a hadtudomány viktoriánus, századvégi művelőinek eredménye: „A katonai gondolkodást lényegében inkább a Jomini-féle, semmint a clausewitz-i elméletek befolyásolták, és a korszak erősen empirikus légkörében az *A háborúról* nem menekülhetett meg attól, hogy csupán egyfajta hadműveleti kézikönyvnek tekintsek.”⁶⁹

A hadműveleti kézikönyvnek tekintett *A háborúról* egyszerűen megerősítette Jomini véleményét, aki az erő tömeges, agresszív alkalmazását hangsúlyozta. Ám a két elmélet között hatalmas különbségek voltak: Clausewitz ragaszkodott ahhoz, hogy a háború – bármily egyszerűnek tűnjék is elméletben – a valóságban mégis rendkívül bonyolult. Az elmélet csak rádöbbenhet erre az összetettségre, azonosítva és megvilágítva összefüggéseit, (anélkül, hogy a gyakorlatra javaslatokkal szolgálhatna); továbbá hogy a hadviselés lényegét tekintve politika – vagyis nem bizonyos meghatározott politikai keretek között zajló, független tevékenység –, és ennek megfelelően kell megközelíteni. Mire Clausewitz neve 1870 után a német katonai diadalok világszerte ismert jelképévé vált, addigra Jomini megnyerte kettejük párviadalát, érzéketlenné téve az olvasókat Clausewitz üzenetének lényegére.

Jomini tanítványainak és csodálóinak listája nagyon hosszú, és még kisszámú tizenkilencedik századi kritikusa is osztotta módszerét, amivel a háborút tanulmányozta. Ám 1890-ben általános elismertsége még fokozódott Alfred Thayer Mahan munkájának köszönhetően.⁷⁰ Clausewitzcel ellentétben Jomini valamelyest foglalkozott a hadviselés tengeri vonatkozásaival, bár inkább csak a gyarmati vagy partraszálló hadműveletek kapcsán. Mindketten a klasszikus európai problémával foglalkoztak, melynek lényege, hogy több katonai nagyhatalom kényszerül együtt élni egy korlátozott földrajzi területen. Mahan amerikai tengerésztiszt volt, édesapja, Dennis Hart Mahan éveken keresztül tanított hadtudományt a West Pointon, és Jomini gondolatainak egyik vezető amerikai közvetítője volt.⁷¹ Amikor az ifjabb Mahan, megunván az 1880-as évek eseménytelen tengerészeti szolgálatát, ösztöndíjért folyamodott, elhatározta, hogy a haditengerészet területén valósítja meg azt, amit Jomini a szárazföldi hadviselés vonatkozásában. Az 1890-ben kiadott *A tengeri baderő hatása a történelemre, 1660–1783* című munkája nagy hatást gyakorolt a modern világra, a modern imperialista doktrínákra, valamint a haditengerészeti irányelvekre és stratégiára. Mahan hat „alapelv” felhasználására építette fel elemzését és javaslatait a tengerek feletti fölény offenzív és koncentrált megszerzéséről, ami Jomini tengerész ikertestvérévé avatta őt, s ezt a címet maga Mahan is boldogan vállalta volna.

Egyszerűsítő, kivonatoló, deklaratív – ezek váltak a nyugati hadtudomány meghatározó jellemzőivé a századfordulóra. És, majdnem változatlanul, ugyanezek a jellemzők ötvöződtek a napóleoni tömeges támadás és döntő győzelmek magasz-

⁶⁹ Paret: *Clausewitz and the Nineteenth Century*, 31. o.

⁷⁰ Russell F. Weigley: *The American Way of War: A History of United States Military Strategy and Policy*. New York – London, 1973, 173–191. o.

⁷¹ Stephen E. Ambrose: *Duty, Honor, Country: A History of West Point*. Baltimore, 1966, 99–102. o.

talásával. Bármi, ami ennél kevesebb vagy más volt, kudarcnak tűnt. A védekező, felmorzsoló, halasztó vagy korlátozott és minden más nem-napóleoni, Jomini felfogásától eltérő hadviselési módot elviekben elutasítottak, s a gyakorlatban semmire se tartottak. Volt ugyan más megközelítés is, olyan, mint amivel Clausewitz próbálkozott, aki az összetettségre és a változatosságra, valamint az erőszak alkalmazásának dinamikusan változó karakterére koncentrált, s inkább az elemző módszerre helyezte a hangsúlyt, mint a szabályok megalkotására, ám nem aratott igazán nagy sikert. Hasonlóképpen magának Jomininek a munkáit is erősen válogatva olvasták; kevesekben tudatosult, hogy amit a „nézetek háborújának” nevezett, az kívül esett a stratégia alapvető elvein. A hangsúlyok változhattak, ahogy változtak is. Foch és más francia hadtudományi szerzők munkáinak hatására, a hadviselés fizikai és műszaki szempontjai felől a pszichológiaiak felé, ám ez a hangsúlyeltolódás még mindig a Jomini-féle rendszer keretei között ment végbe.⁷²

Mielőtt tovább vizsgálánk 1914 utáni hatását, összegzőképpen választ keresünk arra, hogy miben is rejtett Jomini kitartó vonzereje. Semmi nem volt a napóleoni háborúhoz mérhető hatással a háborúról való nyugati gondolkodásra – sem természetében, sem erejében, sem módszereiben. Jomini szinte azonnal a napóleoni hadviselés avatott tolmácsolójaként lépett fel. Nemcsak meggyőzően írt a napóleoni tapasztalatokról, hanem – a maga korlátai között – figyelmes és józan is volt, ami elég volt ahhoz, hogy ne söpörhessék félre az olyanok, akik hibákat találnak benne, mint például Bülow. Napoleon Jomini szerint gyors, döntő győzelmeket aratott a koncentrált erőnek a gyengébb pontok elleni határozott alkalmazásával. A Jominit erő legsúlyosabb kritikák sem arról szóltak, hogy nem helytálló, amit mond, hanem arról, hogy kihagyásaival és túlzásaival groteszkül leegyszerűsített elemzését adta annak, ami 1796 és 1815 között történt, így összességében nem kielégítő elméletet állított fel, amelynek lehetséges következményei katasztrofálisak lehetnek. De ezek a kritikák 1914 előtt még egy jövőbeli háborúról szóló spekuláció részei voltak csupán. A nyugati katonai tapasztalat egy hosszú évszázadon át korlátozott maradt, így az elmélet hiányosságait sem ismerhették fel. Az 1859-es, 1866-os és 1877-es gyors győzelmek, de az elhúzódó amerikai polgárháború és a krími háborús összecsapás is jól magyarázható volt a hadműveleti vonalakkal, az erőösszevonás és offenzív alkalmazás tanával, az erőmegosztás és passzív védelem veszélyeivel. Amikor az orosz hadsereg 1905-ben, a japánok elleni háború során lövészárkokba szorított, kifárasztó jellegű háborúba kényszerült, a magyarázat az oroszok képzetlensége és alacsony határfoka lett. A „gyarmati” katonai műveleteket, amelyek sokban különböztek a klasszikus európai hadviseléstől, nyugodtan figyelmen kívül lehetett hagyni. Waterloo után nagyon kevés olyan dolog történt, ami egészen 1914-ig meg-ingathatta volna a Jomini-féle elmélet paradigmáját.

A nagy háború sok mindent megváltoztatott, leginkább a hadtudomány elméletét. A lövészárkok-hadviselés rettenetei és kudarcai után már maga a „hadtudomány” kifejezés is neverségesnek tűnt. A parancsnokok mindkét oldalon elszántan leplezték nyilvánvaló alkalmatlanságukat a Jominitól kölcsönzött egyszerű stratégiai

⁷² Ferdinand Foch: *Des principes de la guerre*. Párizs, 1903, 3–4. o. Foch a saját „háborús elvekről” szóló művének kiindulópontjaként átvette Jomini minősítését a háborúról, mely szerint az egy nagy „dráma”.

elvekkel, akinek dicsősége gyors ütemben halványult, és régi fényét soha többé nem szerezte vissza. A modern fegyverek, a gazdaságok és társadalmak teljes mozgósítása, az anyagháború minden forradalmi következményeivel mintha teljesen értelmetlenné tették volna a hadműveleti vonalakkal és a stratégiai műveleteket ábrázoló kis diagramokkal való foglalatosságot.

Am a háború után újabb katonai fejlesztések következtek, amelyek közül legalább kettő azzal az eredménnyel járt, hogy visszaállította, és így tovább is örökítette a Jomini-féle háborús látásmódot. A háborús stratégia kritikusai közül a leghatározottabb és legbefolyásosabb B. H. Liddell Hart angol százados volt. Közvetlenül azokat szólította meg, akiket a leginkább megrendítettek a nyugati front értelmetlen vérengzései, és akik elszánták magukat arra, hogy nem engedik, hogy az európaiak még egyszer így harcoljanak. Liddell Hart nem volt pacifista, és illúziói sem voltak egy hosszú európai békét illetően, de a modern hadviselés központi problémáját abban látta, ahogy a hadviselők a Nagy Csatához már-már öngyilkos módjára ragaszkodtak, a főeregek vagy flották közvetlen összecsapásához, ahol a győzelmet a fizikai túléléssel azonosították. Ezt a rögeszmét ugyanakkor nem Jomini, hanem Clausewitz számlájára írta. Szerinte az vezetett az európai hadviselés gyakorlatának és elméletének elborzasztó degenerációjához, hogy 1870 után vakon csodálták és utánózták a német hadsereget, különösen pedig annak porosz próféta-ját, Clausewitzet.

A clausewitzi hadviselési koncepcióval szemben – melyben a tömeghadseregek összeütközése a lényeg, és ahol az eredményt a számok és az akarat erő dönti el, de az életekben mért ár lehet, hogy magasabb, mint amennyit az a győzelem ér – Liddell Hart a mozgékonyra, a bátorságra és a képességekre alapuló új stratégiát szorgalmazott. Az ő közvetett megközelítés-stratégiája, amelyet egy sor történelmi és elméleti műben dolgozott ki, az ellenség kijátszására és bekerítésére törekedett, mind pszichés, mind pedig földrajzi értelemben, minimális áron és minimális kockázattal. Ez a stratégia nem igényelte egy egész nemzet fegyverben állását, csupán egy kisebb, jól képzett és a legmodernebb eszközökkel felszerelt haderőt. Bár aligha vallotta volna magát Jomini-rajongónak, Liddell Hart a Jominit ért legkeményebb kritikák kifigurázásával, és azzal, hogy a stratégiát maga is módszerek gyűjteményként értelmezte, valójában újjáélesztette azt a didaktikus, előíró, reduktív hozzáállást, ami Jomini munkáját jellemezte.⁷³ Mielőtt magának Liddell Hartnak a jelentőségét túlbecsülnénk, megállapíthatjuk, hogy az övéhez hasonló elgondolások a háborúk közötti évtizedekben minden fontos kortársának – J. F. C. Fuller, Charles de Gaulle, a fiatal George Patton –, mindennekfelett az olyan fiatal német tiszteknek a katonai gondolkodásában megjelentek, mint például Heinz Guderian, akik ezek után gyors, korlátozott győzelmekhez vezető módszeren kezdtek dolgozni – a villámháborúén.

A közvetett megközelítés és a villámháború stratégiáin kívül hosszú távon még ezeknél is fontosabb koncepció alakult ki, mégpedig a stratégiai bombázásé. Itt ismét egyértelmű volt a kapcsolat a Jomini-féle tradícióval. Az 1920-as években Giulio Douhet és a „légierő” más korai gondolkodói azt tették a repülőgépekkel,

⁷³ Brian Bond: *Liddell Hart: A Study of His Military Thought*. London, New Brunswick, N.J., 1977, 80. o.

amit Mahan az 1890-es években a hadihajókkal; stratégiai alkalmazásukra olyan doktrínát alakítottak ki, ami nagyon hasonlított a napóleoni hadviselés Jomini-féle értelmezésére.⁷⁴ A repülőgépeket, akár csak a hadihajókat vagy a hadseregeket össze kell gyűjteni, és meghatározott döntő jelentőségű pontok ellen kell indítani. Ezek a pontok nem az ellenséges fegyveres erők, hanem az ellenfél gazdasági és igazgatási központjai, amelyek védtelenek voltak a levegőből érkező támadásokkal szemben.

A „döntő pont” ily módon való meghatározásával a stratégiai bombázás doktrínája látszólag túllép Jomini és Alfred Thayer Mahan régebbi elképzelésein, akik a hadsereg-hadsereg, illetve flotta-flotta összecsapását emelték ki. A közelebbi vizsgálat azonban sokkal kisebb különbséget mutat, mint elsőre gondolnánk. Mind Jomini, mind pedig Mahan azt a pontot hangsúlyozta, amit a célpont katonai gazdasági jelentősége szerint határozhatunk meg. A hadseregek számára ez a harcoló frontvonal mögötti létfontosságú háttér volt, ahol a ellátás és az utánpótlás tevékenykedett. A haditengerészet esetében ezek a kikötők és a kereskedelem volt, ami egy tengeri hatalmat éltetett. E pontok támadása vagy akár csak fenyegetése azzal az eredménnyel járhat, hogy az ellenség azok védelmére kénytelen összpontosítani, gyakran még kedvezőtlen körülmények között is. A stratégiai bombázás az új technikát használta arra, hogy olyan fontos és védtelen célpontok ellen indíthasson támadást, amikre még Jomini és Mahan sem gondolt, s ebben a formában a légi erő tűnt a stratégia legmagasabb fokának. Konceptcionálisan a három katonai gondolat-sor nagyon sokban hasonlít egymáshoz.

Mindháromnál egyforma hangsúlyt kap, hogy az ellenséges erők kulcsfontosságú, az idegrendszerhez és ütőerkekhez hasonlítható rendszerei ellen vessenek be fegyveres erőt. Ha elfogadjuk, hogy ezeket a rendszereket olyan emberek működtetik, akik elsődlegesen nem harcosok, és így az erőszakkal szemben meglehetősen kiszolgáltatottak, mind a három elmélet a klasszikus nyugati megkülönböztetést tükrözi vissza a katonák és a civilek között. A harcoló katonák, mintegy kemény dióhéjként ellenállnak, míg őket a civilek a dió puha beleként támogatják; a kéreg áttörése így győzelmet eredményez, mert a civileknek egyáltalán nincs, vagy csak nagyon kevés a katonai ellenálló képessége. Am még a hadseregeknek is van harcoló frontjuk és gyenge, védtelen háttérük, ahol civilként viselkedő katonák állnak. Ahelyett, hogy ezt a valóság rögtön magától értetődő nyilvánvaló leírásaként fogadnánk el, ezt a kettősséget helyesebb hasonlatként elképzelnünk, amiben jó adag behaviorizmus is van. Rengeteg történelmi tapasztalat és a gondolkodóknak egy Clausewitztól Marxon át egészen a kortárs forradalomelméletekig terjedő sora állítja ennek épp az ellenkezőjét: az átlagos emberek, a „civilek”, még egész társadalmak is komoly és szívós ellenállásra képesek, ha az erőszakkal szembesülnek. A Jomini-féle megközelítés újfent kizárja a kérdést; az 1940 és 1945 közötti stratégiai bombázások eredményei jeleznek néhány lehetséges következményt.⁷⁵

Már nehezebb és egyre vitathatóbb, de semmiképpen nem értelmetlen az 1945 utáni időszakban is továbbkövetni a Jomini-féle hagyományt. A „háborús elvek” továbbra is részét képezik majd minden modern haderő katonai doktrínájáról szóló

⁷⁴ Brodie: *Strategy in the Missile Age*, 71–106. o.

⁷⁵ Uo. 107–144. o. Lásd még továbbá Kent Roberts Greenfield: *American Strategy in World War II: A Reconsideration*. Baltimore, 1963, 85–121. o.

hivatalos nyilatkozatnak, még a szovjet blokk országai között is.⁷⁶ Bár természetesen kérdéses lehet, hogy mennyi hatása és értelme van ezeknek a szertartásos doktrinális kinyilatkoztatásoknak. E hatás nyilván nem túl komoly, de az nem lehet kérdéses, hogy ezek az elvek mind közvetlenül Jominitól származnak, igaz, minden fegyveres erőnél kicsit másképpen.

Ennél még fontosabb és sokkal kevésbé egyszerű a katonai gondolkodás 1945 utáni természete.⁷⁷ Dőreség lenne közvetlen kapcsolatokat keresni; a kortárs stratégia viszonya a háborús elméletekhez nem a családfák logikája szerint határozható meg. A társadalomtudósok, akik a mai stratégiai tanulmányok meghatározó alakítói, nem olvassák Jominit, hacsak nem mint történelmi érdekességet, és közülük mindegyik tagadná, hogy egy ily nyilvánvalóan elavult munka befolyásoló hatással lenne rá. A Jomini-féle megközelítés érvényesülése 1945 után sokkal inkább a kortárs stratégiai gondolkodás *kritikájában* mutatkozik meg. Azok az elemzők, akik elfogadják a háborút, mint a politika eszközét, a mai gondolkozással kapcsolatban úgy érvelnek, mint ami nagyon hasonló Jomini megszokott kritikájához. A kritika tárgya, hogy a nukleáris korszak stratégiai olyan absztrakt módszereket alkalmaznak, mint a modellépítés és a rendszerelemzés, amelyek a háborút hadművelési gyakorlattá süllyesztenek, egy valóságos, ám rendkívül veszélyes játékká alakítják át. Ez a veszély a kritikusok szerint nemcsak a modern fegyverzet által elképesztő szintre emelt pusztítás formájában jelentkezik, hanem abban a módszerben is, amely a „stratégiát” kiemeli valóságos kontextusából, látványosan megnövelve a nagy tévedések esélyét. A megnövekedett kockázat a módszer velejárója: az idő, a tér, az erők szintjei és a képességek, valamint a nemzeti „érdekek” és „célok” azok, amelyeket kulcsfontosságú változóként figyelembe kell venni a stratégiai elemzéskor – minden más tényezőt és lehetőséget a háttérbe szorítva, az erőszak alkalmazásának és ellenőrzésének szempontjából ideiglenesen elhanyagolhatóként kezelve, de természetesen félretéve későbbi megfontolásra. Ilyen kevés, megválogatott változó elemzése csak kisebb mennyiségű stratégiai választási lehetőséget eredményez, amelyeket utána a költségek, előnyök és valószínűségek függvényében lehet értékelni. Még ha a kortárs stratégiák által elért következtetések nem annyira parancsolóak, mint amilyenek Jominiéi voltak, alapvető hasonlóságuk felfedezhető. A kritikákkal szembeni védekezéshez a mostani stratégiák is visszanyúlnak Jominihez (ahhoz, ahogyan ő Clausewitz felvetései ellen védekezett), azt állítva, hogy maguk a kritikák nem felelnek meg a stratégiával szemben támasztott világosság, pontosság és hasznosíthatóság követelményeknek. A kérdés itt nem is az, hogy kinek jobb a pozíciója a vitában, hanem az, hogy miként hathat Jomini gondolkodásmódja a vasút, a gépfegyverek és a légi bombázások megjelenését követően is. Hat, mert még mindig megfelelő válaszokat ad némely nyomasztó kérdésre.

A modern világot megváltoztató legjelentősebb erők egyike az a gondolat, hogy a létezés látszólagos rendetlensége mögött törvényszerűségek működnek, elvek, melyek felfedezhetők és megérthetők. Az emberi tevékenységek minden formája

⁷⁶ Hasznos értékelések: John I. Alger: *The Quest for Victory: The History of the Principles of War*. Westport, Conn., 1982, 195–270. o.

⁷⁷ Hasznos gondolatok találhatóak in Laurence Martin (szerk.): *Strategic Thought in the Nuclear Age*. Baltimore, 1979 és John Baylis et al.: *Contemporary Strategy*. London, 1975.

mögött szüntelenül keressük a rendezőelveket, amelyek új eszközöket adhatnak kezünkbe a lét ellenőrzéséhez és alakításához. E kutatás fokozódó izgalma különösen jellemezte (természetesen annak egyik legvonzóbb jegyeként) a tizenharmadik századi felvilágosodást, s a természeti világot uraló törvények felfedezésével sokan jutottak arra a meggyőződésre, hogy hasonló törvényeknek kell irányítaniuk az emberi cselekedeteket is. A háború volt az utolsó az emberi tevékenységek közül, amire alkalmazták a törvények rendező elvét. A katonák már régóta ismertek bizonyos katonai „maximákat” – személyes tapasztalatokon nyugvó hasznos tanácsokat –, de egészen a tizenharmadik század végéig nem kezdődött meg a háború elveinek vagy törvényszerűségeinek komoly kutatása. Azok a kétségek, melyek azzal kapcsolatban merültek fel, hogy az ésszerű világ rendjével látszólag oly ellentétes erőszakot is törvényszerűségek irányítanak, csak akkor kezdtek eloszlni, amikor a világnak szembesülnie kellett a porosz II. Frigyes lenyűgöző katonai eredményeivel, és oszlottak el teljesen, amikor a század végén francia csapatok vonultak végig Európán. Jomini már fiatalemberként 1800-ban e meggyőződés hívévé vált, s hamarosan további ezrek élére állt, akik a háborút ugyanolyan új, izgalmas módon látták. Minden napóleoni győzelem megerősítette hitüket az új tanban, és a tizenkilencedik század harmadik, negyedik évtizedéig csak néhány, Clausewitzhez hasonló magányos eretnek tudott másképp, kevésbé deklaratív és utasító módon foglalkozni a tárggyal. Hogy a tan lehangosabb kritikusi nem az eltérően gondolkodó hadtudósok, hanem erkölcsi okokból a háborút ellenző pacifisták és társaik lettek, azt bizonyítja, hogy Jomini és követői tudományuknak mennyire megtámadhatatlan tételeit fektették le.

Nehéz jó végszót találni egy olyan gondolkodásmód tárgyalásának lezárásához, amely fogyatékosságai és a háború természetében időközben beálló változások ellenére is ennyire szívósan fennmaradt. Majdnem két évszázadon keresztül annyira mélyen beivódott a nyugati közgondolkodásba, hogy sok követője el is utasítja egyszerű gondolkodási „módként” való aposztrofálását, és azt vallja, hogy – gondolataik helyes értelmezésével – Jomini és kései „örökösei” egész egyszerűen a háború, vagy legalábbis a stratégia igazságát kínálják. Magát a gondolkodót és műveit háttérbe szoríthatják a tudományos kutatás újabb eredményei, de alapvető gondolatai, igaz már ritkábban hivatkozva, máig élnek. Talán a róla szóló tanulmányt úgy zárhatjuk a legszerencsésebben, ha elismerjük a Jomini-féle gondolkodás folyamatos jelenlétét és maradandóságát.

Clausewitz

A Clausewitz írásaiban megválaszolni kívánt kérdések – Hogyan elemezhetjük a háborút? Mi a háború? – a nukleáris korszakban nagyobb jelentőségre tettek szert, mint szerzőjük életében. Az 1792 és 1815 között Európát többször elborító erőszak-hullám milliók számára halált és szenvedést hozott, határokat törölt el, ugyanakkor átalakította és nyitottá tette a társadalmakat. Ám miután a harcmezők elcsendesedtek, az átélt kataklizmák magyarázata iránti heves érdeklődés is alábbhagyott. Mint minden háború után, sokan írtak tapasztalataikról, és vonták le a jövőnek szóló következtetéseiket, de nem igazán volt igény arra, hogy a stratégia és taktika felszíne alatt magának a háborúnak a jelenségét tárják fel mélyebben, vizsgálják a háború struktúráját, belső dinamikáját, a háborúnak a társadalmi létezés egyes összetevőivel való kölcsönhatását, amelyek részben előidézik a háborúkat, de a háború következményeként át is alakulhatnak, vagy éppen el is tűnhetnek. A háborút továbbra is az emberi lét olyan állandó velejárójának tekintették, amelynek technikai oldala időről időre változhat, de mindig emberi ellenőrzés alatt tudjuk tartani. Amikor szokatlanul újító vizsgálódásába belekezdett, Clausewitz maga sem érzékelt kulturális vagy társadalmi válságot. Ma, a nukleáris fegyverkezés árnyékában már nem tehetünk úgy, mintha ez az életünket körülvevő válság nem létezne, ami nem csak a jövőbeli, hanem a történelmi múlt háborúival kapcsolatos gondolkozásunkra is hatással van. Megerősíti érdeklődésünket az államok közötti erőszak természetének megértésére törekvő korai próbálkozások iránt. Clausewitz *A háborúról* című, legjelentősebb elméleti művét ma többen olvassák, mint 1830-as évekbeli első megjelenését követően bármikor. Valószínűleg nem csupán azért, mert időközben klasszikussá vált, olyan egyedülálló művé, mely a goethei korszak intellektuális és esztétikai ismérveit ötvözi egy olyan kérlelhetetlen realizmussal, amelyet akár modernnek is nevezhetnénk, ha e megközelítés ma sem lenne oly ritka; persze azért is olvassuk, mert bízunk benne, hogy észrevételeinek ma is hasznát vesszük.

Hogy meg tudjuk-e érteni, és következőképpen képesek vagyunk-e intellektuálisan megérteni, féken tartani és ellenőrizni a háborút, az csupán egyike a feltehető, a lehetséges kérdéseknek. Íme, a többi: erkölcsös eszköz-e a háború a külpolitika eszköztárában? Korlátozhatjuk-e a háborút, vagy esetleg meg is szüntethetjük? Vagy éppen hogyan használhatjuk a leghatékonyabban? Clausewitz *A háborúról* című művében alig érinti az első két kérdést. Tisztában volt az erkölcsi problémával, ám másképp foglalkozott vele, mint mi tennénk. A háborút a politika végleges, de természetes kifejeződési formájaként fogta fel, és soha nem bánta, hogy korábban ő maga is hét hadjáratban harcolt. A Francia Köztársaság elleni első háborút a porosz és német érdekek politikailag és stratégiaileg elhibázott, de egyébként jogos védelmeként fogta fel. A többiről, amelyekben Napóleon ellen részt vett, szenvedélyesen

hitte, hogy azok nem pusztán jogszerű háborúk voltak, hanem erkölcsi kötelesség is volt megvívni őket. A harmadik kérdéstről – hogyan kell hatékonyan harcolni – már rengeteg mondanivalója volt, sok állítása azonban – legalábbis abban a formájában – ma már nem állja meg a helyét. A napóleoni fenyegetés elmúltával az elemzést tekintette elsődlegesnek, és nem az iránymutatást. Hatékony stratégiai megoldások és taktikai módszerek kidolgozása sokkal kevésbé vonzotta, mint az, hogy feltárja a háborúk állandó elemeit, és megértse működésüket. *A háborúról* című műve ezért még mindig nagy jelentőségű a mai, a szerzőtől a huszadik század ipari forradalma és háborús szörnyűségei által már egy más világba helyezett olvasó számára.

A mű különleges jelentőségét az adja, hogy elmélete a maitól nagyon is eltérő körülmények között fogalmazódott meg. Clausewitz szívesen hasonlította a hadtudományt a festészethez; mindkettő különleges technikai tudást igénylő cselekvési forma, ám folyamatuk és végkifejletük nem kiszámítható, és ha fontos eredményeket akarunk elérni, nem végezhetjük őket mechanikus módon. Kevés mai művészt olvasna el egy kora tizenkilencedik századi értekezést csak azért, hogy az abban olvasottakat felhasználja napi munkájához, vagy esetleg művészetének elméleti tisztázásához. A festészet története és elmélete iránt érdeklődő művész ilyen értekezést annak néhány – talán örök érvényű – megállapítása és felismerése miatt olvas el, aminek ő maga is hasznát láthatja nézetei kialakításakor, sőt még elképzelései megvalósítására is hatással lehetnek.

Talán egy másik példa jobban megvilágítja a lényegét. A napóleoni háborúk után pár évvel Clausewitz egy stratégiáról szóló munkába kezdett. Ahogy később fogalmazott: „Eredeti szándékom az volt, hogy röviden, pontosan és tömör megállapításokban fogalmazzam meg véleményemet a téma főbb elemeiről, anélkül, hogy a rendszert és a formális összefüggéseket érintettem volna. Nagyvonalakban a Montesquieu által alkalmazott módszer körvonalazódott bennem...”¹ Amikor rájött, hogy ez a megközelítés nem fér össze rendszerező és átfogó elemzőképességével, átdolgozta a kéziratot; miután még mindig nem volt vele megelégedve, abbahagyta, és egyes részeit egy új, nagyobb munkájába illesztette bele: ez lett *A háborúról* című könyv. Az, hogy Montesquieu-t választotta modellnek, sokat elárul céljairól, ugyanakkor egy kérdést is felvet olvasóinak szándékairól és elvárásairól. Nem fedezhető-e fel hasonlóság azzal, ahogyan ma a *Törvények szelleme* című művet olvassuk? Azt sem azzal a reménnyel vesszük kézbe, hogy egy reálisan megvalósítható kormányzati modellel ismerkedünk meg, hanem más, sokkal kevésbé haszonelvű céllal olvassuk. Egyrészt azért, mert meg szeretnénk ismerni azt a munkát, amely már két évszázada ébren tartja olvasóinak érdeklődését, másrészt pedig azért, hogy a politika alapkérdéseiről való gondolkodásunkat fejlesszük, vagyis hogy Montesquieu gondolatai és érvei serkentőleg hassanak ránk. A háború témájáról szólva Clausewitz műve hasonló szerepet tölt be.

A *Törvények szelleméhez* hasonlóan, Clausewitz munkája is erősen személyes, sőt helyenként önéletrajzi jellegű dokumentum, ami még jobban megkülönbözteti a modern elméleti irodalomtól. Mindkét könyv hű tükrre szerzője életének,

¹ Carl von Clausewitz: Author's Comment [1818?]: *On War* (A háborúról). Ford. és szerk. Michael Howard és Peter Paret, Princeton, 1984, 63. o. A magyar kiadásban Réczey Ferenc fordítását (Budapest, 1961, Zrínyi Kiadó) használtuk.

társadalmi helyzetének, szakmájának, élete olyan fordulópontjainak, mint például Montesquieu angliai, illetve Clausewitz franciaországi tartózkodása, történelmi látásmódjuknak, politikai véleményüknek. A szerzők helyzetükből és tapasztalataikból fakadó, írásaikban jól tetten érhető megfigyeléseiket mérlegelték, feldolgozták, majd munkáikban általánosításokkal, magas szintű absztrakciókkal fejezték ki mondanivalójukat, amiért azokat visszatekintve is értékesnek tartjuk. Mindez sokat segíthet Clausewitz elgondolásainak megértésében, ha figyelemmel vagyunk történelmi körülményeire és személyes sorsára.

I.

Carl von Clausewitz 1780-ban született Burg kisvárosban, Berlintől hetven mérföldre délnyugatra, családi hagyomány alapján maguknak nemesi címet követelő polgári szülők negyedik és legkisebb gyermekeként. Édesapja, egy nyugalmazott hadnagy, aki a helyi adóhivatalban dolgozott, egy teológiaprofesszor fia volt, akinek szülei és nagyszülei is lutheránus lelkipásztorok voltak; anyai nagyapja egy királyi jószágkormányzó volt. Csupán Nagy Frigyes halála után – aki kései éveiben igyekezett távol tartani a közembereket a tisztikarától – vették fel a hadseregbe Clausewitzet két bátyjával együtt tisztii növendéknek. Mindhárman tábornoki rangig vitték, és nemesi címüket 1827-ben végül királyi rendelet erősítette meg. Más családokhoz hasonlóan ebben az időszakban a Clausewitzek is az egyház, illetve az egyre terjeszkedő porosz állam hadseregének vagy államigazgatásának szolgálatával jutottak be a nemesek körébe.

Clausewitz élete első csatájában tizenkét évesen vett részt, abban a télen és 1793 tavaszán zajló hadjáratban, amelynek során kivetkék a franciákat a Rajna-vidékről. Miután júliusban visszafoglalták Mainz városát, ezrede délnek vonult a Vogézekhez, ahol – elsősorban különítményekkel – rajtaütéseket és lesvetéseket hajtottak végre. Amikor 1795-ben ezredét leszerelték, és hazatért Poroszországba, Clausewitz már értett az alegységekkel laza formációban vívott taktikákhoz, szemben a legtöbb gyalogsági tiszttel, akiknek a harci feladata általában abban merült ki, hogy együtt tartsák a merev alakzatot, és elrendeljük a sortüzet. Karrierje szinte észrevétlenül, nem szokványos módon kezdődött. A következő néhány évben egy kisebb helyőrségben szolgált, és ez nem várt előnyökkel is járt. Ezredének parancsnoka a porosz katonai oktatás egyik úttörője volt, aki iskolákat szervezett a besorozottak gyermekeinek, ezrede altisztjeinek, és arra biztatta fiatal tisztjeit, hogy foglalkozzanak szaktudományokkal, irodalommal, történelemmel. Ebben az isten háta mögötti, de mégis inspiráló környezetben Clausewitz épp eleget fejlődött ahhoz, hogy jelentkezzen a berlini katonai akadémiára, és nem sokkal huszonegyedik születésnapja után, 1801 nyarán meg is kezdhetette három éves tanulmányait.

Az iskolát nem sokkal korábban szervezte át a hadseregbe nemrég belépett Gerhard von Scharnhorst, aki később jelentős szerepet játszott mind Poroszország, mind pedig Clausewitz életében. Scharnhorst, egy nyugalmazott lovassági őrmester fia, tizenhat éves kora óta katona, először egy kis német helyőrségnél, majd a hannoveri hadseregnél, ahol tüzértisztként és katonai szakíróként jó hírnevet szerzett. Amikor 1793-ban Hannover belépett a Franciaország elleni háborúba, Scharnhorst

kivételesen vállalkozó szellemű harcos katonaként is kitüntette magát. Hírnevének köszönhetően, hogy Poroszország ezredesi rangot és nemesi címet ajánlott neki, így 1801-ben porosz szolgálatba állt. Sok más kötelezettség mellett elvállalta a berlini katonai akadémia igazgatását is, amelynek révén hamarosan a hadviselés modern elméleteit próbálta meghonosítani a porosz hadseregben. Az elsők közé tartozott, akik felismerték és objektíven elemezték a katonai újítások és a francia forradalmi háborúk okozta társadalmi és politikai változások közötti összefüggéseket. Úgy látta, hogy a Franciaországnál jóval gyengébb közép-európai hatalmak fő problémája az, hogyan lehet még idejében végrehajtani a modernizáció legfontosabb elemeit, hogy képesek legyenek ellenállni a Francia Köztársaság támadásának. Nem kis önbizalommal gondolta, hogy erre képes lesz Poroszországban. Senki sem lehetett volna jobb tanára Clausewitznek, mint ez a tudós katona, aki támogatta a fiatal ember elméleti érdeklődését, egyben el is mélyítette elégedetlenségét a porosz hadsereg tradicionalizmusával szemben.

1804-ben Clausewitz osztályelsőként végzett, és Ágost porosz herceg adjutánsává nevezték ki. Társadalmi és hivatali lehetőségei kiszélesedtek. Az udvarnál szolgált, ahol találkozott Marie Brühl grófnővel, az anyakirálynő udvarhölgyével, akivel néhány évvel később összeházasodtak. Scharnhorst beajánlotta a legjelentősebb német katonai folyóirat szerkesztőjének, aki 1805-ben le is közölte első cikkét Heinrich Dietrich von Bülow stratégiai nézeteinek hosszú cáfolatával, aki abban az időszakban a legolvasottabb német elemzője volt a napóleoni hadviselésnek.

Bülow elévülhetetlen érdeme, hogy felismerte a hadviselésben lezajlott változások forradalmi jellegét. Ugyanakkor nem értette meg ennek a forradalomnak a természetét; különösen nem sikerült megragadnia magának a csatának az új jelentőségét. Nem akart néhány kortársához hasonlóan úgy átsiklani felettük, hogy azokat átmeneti megoldásokként vagy éppen az anarchia jeleként értékelje, ehelyett matematikai elveket keresett, amelyek megmagyarázzák a zűrzavaros felszín alatt ható esetleges törvényszerűségeket. Ezt a kísérletét jól jellemzi az az állítása, hogy egy katonai hadművelet végrehajthatóságát jelentősen befolyásolja a bázisa és a földrajzi célja közötti geometriai kapcsolat. Clausewitz a háborút egészen más-képp látta. Írása három fontosabb ponton fogalmazott meg kritikát, amelyeket érdemes alaposabban szemügyre venni, hogy észrevehessük a hatalmas távolságot, mely elválasztotta egymástól az egyébként rendkívül tehetséges késő felvilágosodás kori Bülow-t, aki a háborút egyfajta alkalmazott matematikaként próbálta kezelni, és a realista, a módszertanában szigorúan következetes megközelítést alkalmazó Clausewitzet.

Clausewitz első kifogása az, hogy szerinte Bülow módszere hibás. Bülow definíciója szerint például a stratégia „a katonai mozgások összessége az ellenség ágyúinak lőtávolságán és látókörén kívül”, a taktika pedig „minden katonai mozgás, ami ezeken belül történik”. Clausewitz szerint ez a felosztás felületes és nem időtálló, hiszen a technikai változások folyamatosan befolyásolhatják, valamint irreleváns, mert éppen a két fogalom célját hagyja figyelmen kívül. E helyett ő inkább funkcionális, és minden múltbéli, jelenkori és jövőbeli háborúra alkalmazható definíciókat javasolt: „A taktika a fegyveres erő alkalmazásának elmélete az ütközet során; a stratégia annak az elmélete, hogyan alkalmazzuk az ütközetet a háború céljainak

érdekében.”²² Szükségtelen is külön megjegyezni, hogy Clausewitz az „alkalmazni” kifejezésben az „alkalmazással való fenyegetést” is beleértette.

Másodszor Clausewitz Bülow háborúfelfogását valóságosul lennek tartotta. Azzal, hogy elemzését matematikai és földrajzi alapokra helyezte, Bülow figyelmen kívül hagyta az ellenség által végrehajtott harci cselekményeket és a harc fizikai és pszichológiai hatásait. „A stratégia ütközet nélkül önmagában semmi, hiszen az alapanyaga és elsődleges eszköze.”²³

Végül Clausewitz hangsúlyozta, hogy egy hatékony elméletnek alkalmasnak kell lennie arra, amire Bülow-é nem, hogy a tárgyának minden elemét magába illessze. Abbéli igyekezetében, hogy megértse, tudománnyá alakítsa, és megjósolhatóvá tegye az erőszak alkalmazását, Bülow kirekesztette vizsgálódásából a háború egyes szükségszerű velejáróit. Egy háborús elméletnek nem csupán olyan elemekkel kell foglalkoznia, amelyek „matematikai elemzésre alkalmasak”, mint például a távolságok és megközelítési szögek, hanem olyan kiszámíthatatlan tényezőkkel is, mint a katonák harci szelleme és a parancsnokok lélektana.²⁴

Annak ellenére, hogy a hírnévre vágó Clausewitz szívesen mutatott rá Bülow hibáira és tévedéseire, igazi célja az volt, hogy olyan megbízható módszert alakítson ki, amelynek segítségével ellenőrizni lehet Bülow és a hozzá hasonlóan gondolkodók elméleteit, illetve amelynek alkalmazásával fel tudja építeni a maga intellektuálisan védhető elméletét a háborúról. Már ebben a korai szakaszban lefektette elméletének alapjait. Véleménye szerint olyan kölcsönhatás létezik a megismerhető jelen és a háború időtlen jelenségét leíró hipotézisek között, amit a történelem tanulmányozása, a józan ész és a logika alkalmazásával ismerhetünk meg. Elfogadta Bülow téziséből, hogy a hadmozdulatok bázisa és célpontja közötti geometriai kapcsolat jelentősége figyelemre méltó lehet, talán segíthet is megmagyarázni egyik vagy másik napóleoni hadjáratot. Ugyanakkor a történelem azt mutatja, hogy nyertes hadjáratok során Napóleon a Bülow által nem megfelelőnek minősített bázisokra támaszkodott, valamint elveszített olyanokat, amelyeket a kritériumoknak megfelelő bázisokkal indított. Továbbá a logika, a józan ész valamint a történelem és a korabeli valóság is azt mutatja, hogy ha a célpont – például az ellenséges haderő – nem marad mozdulatlan helyzetben, akkor Bülow elképzelése nem állhatja meg a helyét.

Clausewitz üdvözölte az 1806-os háborút, mint az Európa feletti uralomra törő Napóleon megfékezésének egyetlen lehetséges módját, ám nem volt biztos a győzelemben. A porosz hadseregnek túlerővel kellett szembenéznie, vezetése pedig túl megosztott volt ahhoz, hogy a gyakorlatba átültesse a főerők vezetőjének, Scharnhorstnak az elképzeléseit. E hadsereg szervezete, irányítása, utánpótlása valamint taktikai felkészültsége eleve kizárta a gyors hadműveletek lehetőségét. Az Auerstedt melletti ütközet során egy gránátos zászlóaljat vezénylő Ágost herceg és Clausewitz megpróbálta a franciák mozgékonyaságára hasonló taktikával reagálni. Clausewitz a hozzájuk beosztott sorkatonák egyharmadát lövészrajokba szervezte. A csata elvesztése után a zászlóaljat a visszavonuló hadsereg utóvédjévé alakították

²² Carl von Clausewitz: Bemerkungen über die reine und angewandete Strategie des Herrn von Bülow. *Neue Bellona* 9, 3. sz. (1805), 271. o.

²³ Uo.

²⁴ Uo. 276. o.

ki, amely lőszerének elfogyása után megadta magát. Ágost herceg, mint a király unokaöccse, igen értékes volt Napóleon számára. Őt és adjutánsát Franciaországba vitték, ahol ugyan viszonylag szabadon mozoghattak, de csak 1807 őszén kaptak engedélyt arra, hogy visszatérjenek Poroszországba.

1812-es oroszországi tartózkodásán kívül ez a tíz hónap volt Clausewitz életében a leghosszabb időszak, amelyet német területen kívül töltött. Közvetlenül ismerhette meg a francia társadalmat és kultúrát, és lehetősége nyílt arra, hogy a poroszországi helyzetet új intellektuális és érzelmi nézőpontból vizsgálja. Éles kritikával illette azt a politikai magatartást és célrendszert, ami szerinte a vereséget okozta: a kormányzat a háborút nem külpolitikai eszközként használta, hagyta magát elválasztani lehetséges szövetségeseitől, majd teljesíthetetlen feladatot bízott a katonákra. Még az amúgy korszerűtlen és alkalmatlan hadsereg is sokkal többet érhetett volna el, ha a vezetése ütközetekbe bocsátkozott volna ahelyett, hogy hosszú időn keresztül csak az egyik megerősített állásból a másikba helyezkedett. Ráadásul a porosz társadalom közömbös volt, az ország úgy tekintett a háborúra, mintha az csak és kizárólag a hadsereg ügye lenne. Mivel a kormányzat a társadalmat passzívításra és teljes engedelmességre kényszerítette, nem tudta kihasználni annak potenciális energiáját és elszántságát, amikor arra a legnagyobb szükség lett volna. Így már csak forradalmi változások menthetnék meg az államot.⁵

A háború későbbi szakaszában Scharnhorst többször is megvillantotta tehetségét, harcoló katonaként és stratégiai tervezőként egyaránt. Végül ő lett a vezetője annak a bizottságnak, amelynek az volt a feladata, hogy a háború utáni időszakra megtervezze a hadsereg átalakítását. Bizottsága hamarosan központja lett annak a mozgalomnak, amely célul tűzte ki a hadsereg intézményeinek korszerűsítését az emberi erőforrás-gazdálkodástól a muskéták tervezésén át az új, modern hadműveleti és taktikai doktrínák kialakításáig. Az ellenállás azonnali és hatalmas volt. A Scharnhorst által tervezett mélyenszántó reformok nemcsak a hadsereget formálták át, hanem nagy hatással voltak az ország társadalmára és gazdaságára is, megszüntették a nemesi réteg majdnem kizárólagos jogát a tisztikarba való bekerülésre, megszabadították a sorozott állományt a régi, gyakran embertelen gyakorlatozás és fegyelmezés rendszerétől. A reform vitája, amely tulajdonképpen a porosz állam jellegéről szólt, még öt éven át tartott. Mikor 1808 tavaszán Clausewitz a megszállt Berlinből Königsbergbe (ma Kalinyingrad), a porosz kormányzat ideiglenes székhelyére utazott, gyorsan bekerült a reformerek belső körébe, s a konzervatívok egészen haláláig veszedelmes radikálisként tartották számon.

Scharnhorst először személyi titkáráként alkalmazta Clausewitzet. E pozíciójában segített a titkos újrafegyverkezés megszervezésében, és cikkeket írt olyan társadalmilag kényes újítások védelmében, mint például a fiatal tisztek kiválogatása és előléptetése során alkalmazott versenyvizsgák intézménye. Amikor a kormányzat visszatért Berlinbe, Clausewitz Scharnhorst hivatalvezetője lett, ezzel egy csapásra a reformmozgalmak középpontjába került. Scharnhorst befolyásának köszönhetően

⁵ Lásd különösen Clausewitznek a menyasszonyával folytatott levelezését 1806 decembere és 1807 októbere között. In Karl Linnebach (szerk.): *Karl und Marie von Clausewitz. Ein Lebensbild in Briefen und Tagebuchblättern*. Berlin, 1917, 67–149. o., valamint későbbi, Poroszország történelméről szóló írásait: *Nachrichten über Preussen in seiner grossen Katastrophe. Kriegsgeschichtliche Einzelschriften*, 10. sz. Berlin, 1888 (a német vezérkar kiadványa).

bekerült a vezérkarba, illetve az új katonai akadémiára, ahol stratégiát és irreguláris hadviselést oktatott. 1810 októberében a koronaherceg katonai oktatója lett, majd pár hónappal később tagja lett annak a bizottságnak, amely a gyalogság és lovasság számára dolgozott ki új hadműveleti és taktikai szabályzatokat. E feladatok egyedülálló lehetőséget biztosítottak számára, hogy megismerje mindazon intellektuális, technikai, szervezeti és politikai kihívásokat, amelyek egy hadseregnek szinte a semmiből való felépítésével együtt járnak.

Ez az új felelősség ugyanakkor nem tompította korábbi érdeklődését a háború tudományos elemzése iránt. Ezekben az években további tanulmányokban és jegyzetekben tisztázta elgondolásait egy olyan elmélet megfelelő céljairól és módszereiről, amelynek tárgya az olyan bonyolult tevékenységi forma, mint a háború. Különbséget tett az elmélet kognitív, pedagógiai és hasznosítékú lehetőségei között. Először is az elméletnek az a funkciója, hogy a múlt és jelen történéseit intellektuális rendszerbe állítsa, bemutatva, hogy „hogyan viszonyul egyik dolog a másikhoz, és a fontos dolgokat elkülönítse a lényegtelenektől”; hogy megragadja a háború jelenségének legalapvetőbb elemeit, és felfedezze azokat a logikai és dinamikus kötelekeket, amelyek átfogó szerkezetbe foglalják őket. Egy logikusan és történelmileg védhető elméletnek, amely megfelel a jelenkori állapotoknak, olyan oktató funkciója is van, amely segíthet a tanulónak, hogy a háborúról alkotott, a saját tapasztalataiból, tanulmányaiból és a történelemből eredő elgondolásait rendszerezze és fejlessze – a múlt megismerése kiegészíti az egyén által megtapasztalható valóságot. Az elmélet soha nem vezethet teljes megértéshez, hiszen ez egyébként is lehetetlen, de erősítheti és árnyalhatja az egyén döntéseit. Az elméletnek nem az az elsődleges feladata, hogy tanokat, szabályokat vagy törvényszerűségeket állítson fel. A tudás és megvalósítás különböző dolgok; de gyakorlati előnyök a helyes elméletből származnak.

Az elméletnek átfogó érvényűnek, azaz alkalmasnak kell lennie arra, hogy a tárgy minden elemét megfelelően el lehessen benne helyezni, akár a jelenre, akár bármilyen más időskira vonatkozóan. A tárgy állandó tényezőin, abszolútumain, nem pedig átmeneti jelenségein kell alapulnia, még akkor is, ha látszólag ezek az átmeneti jelenségek tűnnek a háború domináns tényezőinek. A napóleoni hadviselés csupán átmeneti jelenség. Az abszolútumra a háború társadalmi és politikai természete, valamint a parancsnok lélektana lehet példa. Az állandó tényezők az elmélet vezérlő elvei. Minden más jelenség ezek függvénye, és egymással – gyakran csak közvetett – kapcsolatban állnak: az elméletnek ezt a kapcsolatot kell feltárnia. Clausewitz 1808-ban megjegyezte, hogy éppen ezzel az elméleti gondolkozásmóddal ellentétesek az olyan szerzők munkái, mint Bülow vagy Jomini, akik logikai rendszerében egy-egy hely jut minden épp aktuális vagy újabb megfigyelésnek és észlelésnek, hogy aztán abból alkossanak végső doktrínákat; ez azonban ahhoz vezet, hogy csupán vaktában jutnak felismerésekre – olyan elemekből általánosítanak, amelyek csak átmeneti érvényességgel bírnak.

Az elméletnek folyamatosan meg kell felelnie a valóság próbáján. A logikára hivatkozva sem erőltethet valamit, ami egyébként valótlannak bizonyul. A valóság minden pillanatban jóval szűkebbnek tűnik, mint az elmélet; sem a tizenharmadik századi hadviselés, sem pedig Napóleon hadjáratai nem merítik ki a háború összes lehetőségét. Mivel pedig a valóság folyamatosan változik és kiszámíthatatlan,

megjósolhatatlan tényezők befolyásolják, az elmélet soha nem lesz képes azt teljesen visszaadni vagy megmagyarázni. Az elméletnek fejlődőképesnek, valamint elég rugalmasnak és nyitottnak kell lennie ahhoz, hogy számításba vehesse az ilyen bizonytalan tényezőket.⁶

A fenti gondolatok közül sok ismerős már a német idealizmus filozófiájából és a korabeli tudományos gondolkodásból, ami nem jelenti azt, hogy maga Clausewitz különösen mélyen foglalkozott volna filozófiával. Fiatal tisztként Johann Gottfried Kiesewetternek, Kant egyik népszerűsítőjének logika és etika bevezető óráira járt, majd később olyan matematikai, filozófiai és esztétikai könyveket és cikkeket olvasott, amelyekről úgy vélte, hogy fontosak lehetnek a háború elemzésével kapcsolatban – például a tehetség és géniusz értékelésekor. Egyébként is, másod- és harmadkézből merítette kulturális környezetét: mint például a polaritás elméletét, amelynek lényege az aktív és a passzív, a pozitív és a negatív egymástól való elkülönítése, illetve összekapcsolása, amit a támadás és a védekezés kapcsolatának elemzéséhez használt fel, miként dialektikus, téziszre és antitéziszre épülő gondolkodása is a korabeli német művelt elmék bevett módszere volt. Ám ha a reform évei alatt az általa kifejlesztett elméleti rendszer eszközei nem is voltak eredetiek, ő maga eredeti módon alkalmazta őket egy olyan jelenségre, amelyet a transzcendentális filozófia nem, vagy legalábbis csak átvitt értelemben fogadott el „valósként”. A Clausewitz által megérteni kívánt valóság nem az elvont értelem valósága volt, hanem a politika és katonai lét valóságos anyagi, szellemi és lelki összetevői jelentették.⁷

Az 1809-ben Franciaország és Ausztria között kitört háborútól azt remélte, hogy Napóleon ezzel végleg túlbecsülte tényleges erejét. Osztrák szolgálatba jelentkezett, és csak a wagrami francia győzelem utáni hirtelen tűzszünet tartotta Poroszországban. Az elkövetkező években igazából soha nem adta fel hitét a német katonai újjászületésben. Amikor 1811-ben Napóleon arra kényszerítette Poroszországot, hogy az Oroszország elleni támadáshoz bocsássa rendelkezésre területét, illetve húszezer embert ajánljon fel a *Grande Armée* számára, Clausewitz azok közé a szókimondó ellenzők közé tartozott, akik szerint ez a megadás egyszerűen elhagyta a szolgálatot. E lépése tovább erősítette olyan emberhez illő hírnevét, aki ha kell, hajlandó még a királyi akarattal szemben is saját értékeit követni.

Az 1812-es háborúban ezredesként vett részt orosz szolgálatban, változatos vezérkari beosztásokban, de inkább csak megfigyelőként, hiszen alig beszélte a nyel-

⁶ Ezt a következtetést Clausewitz a reform időszakában készített olyan írásaiból vonhatjuk le, amelyekkel 1808-ban és 1809-ben egészítette ki az eredetileg 1804-ben elkészült stratégiai tárgyú esszéjét (Eberhard Kessel *Strategie* címmel adta ki Hamburgban, 1937-ben), illetve az *Über den Zustand der Theorie der Kriegskunst* című tanulmányt, amelyet Walter Schering adott ki *Geist und Tat* (Stuttgart, 1941) című Clausewitz-gyűjteményében. E gondolatok kiegészítései és továbbfejlesztései megtalálhatóak *A háborúról* című műben, különösen annak első, második és nyolcadik könyvében. Lásd például: „Nem, célunk nem az, hogy a hadviselés új elveit vagy módszereit állapítsuk meg; inkább arra törekszünk, hogy megvizsgáljuk annak lényegi tartalmát, ami hosszú időn át létezett, és visszakövessük azt az eredetéig” (6. könyv, 8. rész, 562. o.); vagy: „Nem tudunk elveket, szabályokat vagy módszereket felállítani... [Míg] bár a történelem lehet, hogy nem állít fel szabályokat, addig kialakít egy döntési gyakorlatot, ahogy mindenhol, úgy itt is.” (6. könyv, 30. rész, 756. o.)

⁷ A korabeli német filozófia és Clausewitz gondolatai közötti kapcsolatról lásd bővebben *Clausewitz and the State* című tanulmányomat (Oxford, New York, 1976; újra kiad. Princeton, 1985), különösen 147–208 o.

vet. A hadjárat vége felé ugyanakkor kihasználta a lehetőséget arra, hogy csapást mérjen a franciákra. Segített meggyőzni a porosz segédcapatok parancsnokát, Yorck tábornokot, hogy hagyja el a *Grande Armée*-t, és vonja ki erőit annak szolgálatából. Az úgynevezett tauroggeni egyezmény, amelyet Yorck hozott tető alá azzal a Wittgenstein orosz gróffal, akinek karában Clausewitz is tevékenykedett, nemcsak arra szolgált, hogy a franciák ne tudják az orosz határ mentén átcsoportosítani erőiket, hanem azt a forradalmi üzenetet is hordozta, hogy bizonyos körülmények között egy porosz tiszt lelkiismereti vagy politikai döntését hajlandó a hűségesküje elé helyezni.

Clausewitz Yorck társaságában visszatért Kelet-Poroszországba, ahol előkészítette egy helyi milícia felállítását – ami újabb forradalmi gondolat volt, hiszen ezzel húszezer ember fogott fegyvert a király engedélye nélkül. Amikor végül Poroszország 1813 márciusában csatlakozott a Franciaország elleni háborúhoz, III. Ferenc Vilmos azzal fizetett meg addigi önfejű döntéseiért, hogy elutasította kérelmét porosz katonai szolgálatának megújítására. Ez után továbbra is orosz egyenruhában, nem hivatalosan Scharnhorst segédjeként tevékenykedett, amíg Scharnhorst a Grossgörschen melletti csatában halálos sebet nem kapott. 1813 őszén egy kisebb nemzetközi haderő vezérkari főnökeként tevékenykedett, melynek feladata az volt, hogy a Balti-tenger partján felszámolja az ott maradt francia erőket. Mikor végre visszaengedték a porosz hadseregbe, a száznapos háború ideje alatt a harmadik hadtest vezére volt, amely a Wavre melletti ütközetben lekötötte Grouchy erőit, és ezzel megakadályozta, hogy Waterloonál Napóleont erősítsék.

Clausewitzet a sereg és az udvar konzervatívjainak gyanakvása akadályozta meg, hogy olyan fontos kinevezéseket kapjon, mint amilyeneket barátai szántak volna neki. A napóleoni háborúk friss élménye ellenére kevés vele egykorú tiszt tudott a harctéri és vezérkari tevékenységtől kezdve a stratégiai tervezésen át a legmagasabb szintű politikai-katonai döntéshozatalig az övéhez hasonló tapasztalatokat felmutatni. A reformmozgalom, amelynek ugyan nem vezető, de aktív tagja volt, a porosz hadsereget a régi rezsim egyik legnehézkesebb szervezetéből pár éven belül olyan erővé alakította át, amely több tekintetben még a franciát is felülmúlta. Az újításokkal társadalmi változások is jártak, igaz, nem olyan mértékűek, mint amilyenekben a reformerek reménykedtek. Ahogy Poroszországban fokozatosan újra a merev konzervativizmus kerekedett felül, személyes és politikai csalódásai arra készítették Clausewitzet, hogy letegyen egy ideális megreformált állammal kapcsolatban ápolt korábbi túlzó elvárásairól. A húszas és harmincas éveinek néha kritikus, de intenzív patriotizmusa átadta helyét egy jóval kiegyensúlyozottabb látásmódnak – 1814 elején például egy olyan barátjával vitázott, aki Franciaország számára megálázó békét tartott szükségesnek. Clausewitz álláspontja szerint Franciaországot nem lenne szabad túlzottan meggyengíteni, mert szükséges az európai erőegyensúly fenntartásához. Túllépve a korábbi lázadón, a politikában is egyre inkább az elméleti elemzővé kezdett válni.

A béke első éveiben Clausewitz a Rajna-vidéki porosz erők vezérkari főnökeként szolgált. 1818-ban, harmincnégy éves korában vezérőrnagyi előléptetés mellett felajánlották neki a berlini katonai akadémia igazgatói posztját, ami egy olyan adminisztratív beosztást jelentett, amelyet csak kelletlenül fogadott el. Egy ideig próbálkozott az angol nagyköveti kinevezés megszerzésével, de függetlenségéről és

politikai megbízhatatlanságáról terjesztett híre ismét az útjába állt. 1816-ban visszatért a hadtörténelem és a hadtudomány elmélyült műveléséhez, amelyet a Napóleon elleni küzdelem félbeszakított. Élete hátralévő tizenöt évében számos háború és több hadjárat történetét dolgozta fel, megírta Scharnhorst-életrajzát, amelyet később Ranke adott ki, közzétett néhány kivételesen eredeti politikai tanulmányt, illetve a Poroszország történetét az 1806-os vereséig feldolgozó művét, amely azóta is az adott korszakról szóló meghatározó művek egyike. 1819-ben kezdte *A háborúról* című mű megírását, és a következő nyolc évben a nyolc tervezett rész közül az első hatot be is fejezte, a hetedik és a nyolcadik könyvnek pedig a vázlatait készítette el. Am 1827-ben arra a megállapításra jutott, hogy a kézirat nem jelenít meg kellő egyértelműséggel két, a húszas éveiben felismert és elméletének alapját jelentő tényezőt: a háború politikai természetét, illetve annak két fő megjelenési formáját. Egy, az átdolgozás magyarázatául szolgáló feljegyzésben ezt írta: „Az első hat könyvet, melyek már letisztázva elkészültek, kiforratlan nyersanyagoknak tartom, melyet még egyszer át kell dolgozni. Az új változat minden szempontból egyértelműbben fogja megjeleníteni a háború két fajtáját...”

A háborúnak két fajtája lehet, attól függően, hogy mi a célja. Vagy az *ellenség legyőzése* – azaz hogy politikailag tehetetlenné vagy katonailag kiszolgáltatottá válják, így rákényszeríthető legyen egy nekünk tetsző béke elfogadására; vagy pedig egyszerűen csak a *határ menti területeinek elfoglalása*, hogy azokat elcsatolhassuk, vagy később a béketárgyalásokon alku tárgyává tehesük. A közöttük való átmeneteket természetesen fejtegetéseimben megmutatom; de mindig tisztában kell lennünk azzal, hogy a két fajta egymástól különbözik, és nyilvánvalóvá kell tennünk összeegyeztethetlenségüket.

A kétfajta háború közötti különbség egy létező tény. Ugyanakkor egy másik, nem kisebb gyakorlati fontosságú megállapítást is világosan meg kell értenünk, hogy *a háború nem más, mint a politika folytatása más eszközökkel*. Amennyiben ezt folyamatosan szem előtt tartjuk, akkor a tárgy tanulmányozását, illetve az egésznek az elemzését is nagyban megkönnyítjük.⁹

Mielőtt hozzákezdett volna az átdolgozáshoz, Clausewitz Napóleon itáliai és waterlooi hadmozdulatairól írt történelmi műveket, hogy még világosabban megértse elméleteinek, a háború kettős formájának és a háború politikai természete elméletének a valóságban való érvényesülését. Ezután már csak néhány részt tudott átdolgozni, mielőtt új feladatot kapott: 1830-ban a tüzérség fő szemlélője lett, és *A háborúról* kéziratát félre kellett tennie. Még ugyanebben az évben, amikor a francia forradalom, illetve az oroszok elleni lengyel forradalom megint európai háborúval fenyegetett, Poroszország mozgósította hadseregének egyes részeit, és vezérkari főnökké nevezték ki. Az 1831-ben Oroszországból Lengyelországon keresztül Közép- és Nyugat-Európába betörő nagy kolerajárvány áldozataként ötvenegy évesen, 1831 novemberében halt meg.

⁹ Clausewitz: *A háborúról*, 1827. július 10-i feljegyzés.

II.

A háborúról című mű nyolc könyvbe rendezve 128 fejezetre és részre oszlik.⁹ Első könyve, „A háború természetéről” meghatározza a háború általános jellemzőit a társadalmi és politikai világban, és megjelöli azokat az elemeket, amelyek a hárviseles során mindig jelen vannak: veszély, fizikai és mentális erőfeszítések, lélektani tényezők és a tervek megvalósításának útjában álló számtalan nehézség, amit Clausewitz a „súrlódások” cím alatt gyűjtött össze. A második könyv, „A háború elméletéről” körvonalazza az elmélet lehetőségeit és korlátait. A harmadik, „A stratégiáról általában” címmel nem csupán az erőről, térről és időről értekeznek, hanem jóval részletesebben tárgyalja a pszichológiai tényezőket is, amelyek, Clausewitz szerint „a háború operatív elemei”.¹⁰ A negyedik könyv „Az ütközet” címmel elemzi a „tulajdonképpen haditevékenységet, az ütközetet, melyben fizikai és szellemi hatásai révén, majd egyszerű, majd bonyolult formában benne rejlik az egész háború célja”.¹¹ Az ötödik könyv a „Haderő”, a hatodik „A védelem”, a hetedik „A támadás”: – a mű e három, hagyományos értelemben leginkább katonai jellegű része részletezi és alkalmazza a korábbi érveket. Végül a nyolcadik könyv, a „Haditerv” ismét visszatér az első könyv legfontosabb témáihoz, taglalja a különbséget az elmélet „abszolútuma” és a valós háború között, és egy sor, rendkívül eredeti elméleti és történelmi esszében elemzi a háború politikai jellegét, valamint a politika és a stratégia közötti összefüggéseket.

A mű anyagát a szerző logikus vonulatba rendezte, talán az ötödik könyvnek a kivételével, amelynek elhelyezésére nem tudunk teljesen kielégítő magyarázatot találni. A kezdő rész egy áttekintéssel indul, majd fokozatosan haladunk a háború természetének, illetve az elmélet céljainak és problémáinak meghatározása felé. A harmadiktól a hetedik könyvig terjedő szakaszban a stratégia és a hadműveletek vezetése a téma. A mű végül a politikai és a katonai vezetés legfontosabb háborús funkcióinak elemzésével zárul, amivel még mélyebben integrálja a háborút a társadalom és a politika párbeszédébe.

Ez a rövid áttekintés is jelzi, hogy Clausewitz két alapvető feladatot tűzött ki maga elé: először is azt, hogy a logikus elemzés módszerével megértse az örök, a kor szóhasználatával élve „ideális” háború lényegét; másodsor pedig, hogy megértse a háborút különféle valós előfordulási formáiban, mint egyfajta társadalmi és politikai jelenséget, annak stratégiai, hadműveleti és taktikai szintjein. Am a filozofikus, tudományos szándék sokkal többet jelentett számára intellektuális gyakorlatnál, a valósághoz kevés közzel bíró elvont gondolati játéknál. Meg volt győződve arról, hogy csak az elméleti elemzés alkalmas arra, hogy megteremtse azokat az eszközöket, amelyek a háború rendkívül változatos formáinak megértéséhez szükségesek. Ugyanakkor a valóságos háborúk elemzése folyamatosan ellenőrzi az elmélet érvényességét is. Clausewitz hasonlatának megfelelően: „Ahogy némely növény csak akkor hoz gyümölcsöt, ha nem túl hosszú a szára, éppen úgy... nem szabad az elmé-

⁹ A következő elemzés részben az általam korábban az *A háborúról* című műről a „Clausewitz and the State” c. tanulmányban közölt vizsgálatra épül, lásd különösen 356–381. o.

¹⁰ Clausewitz: *A háborúról*, 4. könyv, 1. rész.

¹¹ Uo.

let leveleit és virágait túl magasra növeszteni. Ügyeljünk, hogy közel maradjanak a termőtalajukhoz, a tapasztalathoz.¹²

A munka nyolc fő részre való tagolása ugyanakkor nem jelent biztos útmutatást az olvasó számára. Az egyes részek közötti különbségek kevésbé fontosak, mint az őket összekötő témák és érvek rendszere. Egy-egy fogalmat rendkívüli világossággal definiál, hogy aztán – néha részekkel később – visszatérjen hozzá, és más észrevételek és megfigyelések fényében újrafogalmazza. A téziseket antitézisek követik; egy jelenség jellemzőit végül az ellenkezőjének az elemzésével állapítja meg. A háború természetéről szóló fejtegetések váltakozva, egyszer elvont formában, máskor pedig a valós háborúra alkalmazva íródnak, olyan elemző témakörökben, mint a célok és eszközök elmélete, a súrlódásokról és a géniuszokról adott főbb magyarázatok, vagy kisebb jelentőségű kérdések, mint például a támadással és a védekezéssel kapcsolatban, amelyek részletes hadműveleti és taktikai megfigyelések felhasználásával mind történelmi tapasztalatba ágyazva jelennek meg.¹³ A szöveg rendkívül élő, sok kereszthivatkozással és utalással, amelyek nemcsak a mű különböző részeire, hanem a szerzőnek és generációjának saját tapasztalataira is reflektálnak. A formális szerkezeten is túllépve páratlan belső egységet teremt az egész művön végigvonuló két dialektikus kapcsolatrendszer vizsgálata, amelyekkel már a bevezető fejezetben is megismertedtünk: az elmélet háborúja és a valós háború közötti viszony, illetve a háborút alkotó három tényező, az erőszak, a véletlen játéka, a valószínűség és az értelem közötti viszony.

A szervezett tömeges erőszak az egyetlen jellemző, amely megkülönbözteti a háborút a többi emberi tevékenységektől. A háború „erőszak alkalmazása, és ezen erőszak alkalmazásának nincs logikus korlátja”. Az nem „élő erő tevékenysége egy élettelen tömeg fölött (az ellenállás teljes hiánya nem is jelentene háborút), hanem két élő erő összeütközése”. Egyik hadviselő fél sem ura teljesen a saját tetteinek, mindkét oldal hat a másikra, s következképpen miközben a másik legyőzésére törekszenek, az erőfeszítéseket megsokszorozzák. „Az olyan szabadjára engedett erők összeütközése, amelyek semmilyen szabályt nem ismernek el magukra nézve kötelezőnek” végül rendkívüli helyzetet okoz, totális háborúhoz vezet, melynek eredménye az egyik oldal teljes megsemmisítése a másik által.¹⁴

A totális háború, mint ideális háború tézisének az antitézis követi, mely szerint az – még ha csupán elméletben is – rajta kívül álló tényezők hatása alatt áll. Hatással vannak a résztvevő államok sajátos jellemzői, illetve az adott kor általános, politikai, gazdasági, technikai és társadalmi vonásai. Ezek a tényezők megakadályozhatják a háború totális erőszakká való eszkalációját. Maga az elmélet sem követeli meg szükségszerűen a végletes eszkalációt, ha egy adott háború az ellenség teljes megsemmisítése helyett szerényebb célt tűz ki maga elé. A lényeg, a meghatározó elem

¹² Clausewitz: *A háborúról*. Előszó.

¹³ Clausewitz meghatározza a történelmi példák négy elméleti funkcióját: „Egy történelmi példa felhasználható egyszerűen egy elképzelés magyarázatára. ... Másodszor, szolgálhat arra is, hogy egy elképzelés alkalmazását mutassa be. ... Harmadszor, egy történelmi tényre abból a célból is hivatkozhatunk, hogy egy állítást igazoljunk ... hogy egy jelenség vagy hatás lehetőségét igazoljuk.” Végül, egy tant vagy egy javaslatot levezethetünk egy történelmi tény részletes, kiterjedő vizsgálatából is. *A háborúról*, 2. könyv, 6. fejezet.

¹⁴ Uo. 1. könyv, 1. fejezet. Lásd még 1. könyv, 2. fejezet.

ugyanakkor továbbra is az erőszak, amit a korlátozott célú háborúk esetében is ugyanúgy alkalmaznak, ám ilyen esetben nincs szükség annak a legnagyobb mértékű kiteljesedésére. A háború kettős természetét az abszolút és a korlátozott háború elméletei együttesen adják.

A való világban az „abszolút” soha nem érhető el teljes mértékben, bár megközelíthető, mint néhány napóleoni hadjáratban, vagy primitív törzsek egymás kiirtására tett kísérleteiben tapasztalható volt. A háború soha nem elszigetelt jelenség, hanem más hatások eredménye, amelyek befolyásolják és módosíthatják az erőszak mértékét. Nem csak egy döntő, de ugyanakkor nem is csak egyidejű cselekmények sorozata. Ha a háború egyetlen, megszakítás nélküli csapás lenne, akkor annak előkészületei a totalitás felé mutatnának, hiszen „bármilyen mulasztás utólag már nem lenne korrigálható”. Ám a valóságban a háború mindig erőszakos cselekmények hosszabb vagy rövidebb sorozata, amelyet tervezés, erőösszevonás és erőpótlás céljából az egymással kölcsönhatásban álló ellenséges felek időnként szünetekkel szakítanak meg. A szemben álló társadalmak változatos jellemzői, a katonai vezetés „szabad akarata”, amelyek vagy megfelelnek az objektív valóságnak és a háború politikai motivációinak, vagy nem, mind meghatározzák a katonai célokat, illetve a kifejtendő erőfeszítés mértékét. A háború egyszerűen a politika folytatása más eszközökkel.¹⁵

Clausewitznek a háború kettős természetéről alkotott elmélete alapot szolgáltat a szervezett tömeges erőszak bármilyen formájú alkalmazásának elemzésére, a megsemmisítő hadjáratoktól a fegyveres erődemonstrációkig, amelyek csak a közvetlen fenyegetés elemében különböznek más diplomáciai manőverektől. Ez az elmélet kizárja, hogy a háború bármely formáját a döntéseket meghatározó erejűnek tekintsük, vagy annyira meghatározó erejűnek, hogy ahhoz viszonyíthatnánk a háborúkat általában.

A háború politikai jellegének felismerése megerősíti azt a nézetet, amit már annak kettős természetével kapcsolatban is kifejtett, hogy a háború nem önálló, elszigetelt jelenség. Az ellenség fegyveres erejének, illetve annak használatára irányuló akaratának megsemmisítése nem öncél, hanem a politikai célok elérésének eszköze. Az erőszak mindig a politikai célt fejezi ki, mégpedig racionális, gyakorlati alapon; nem veheti át a politikai cél szerepét, és nem is törölheti el azt.

Ebből következően végső soron a politikai vezetésnek kell a hadviselést irányítania és ellenőriznie. Ez nem azt jelenti, hogy a tervezés és a hadműveletek végrehajtása területén le kellene cserélni a katonákat. A politikai vezetésnek figyelnie kell arra, hogy ne kívánjon lehetlent, és együtt kell működnie a magas katonai vezetéssel az általános célok meghatározásában; a fegyveres erő ugyanakkor nem önmagáért létezik. Eszköz, mely alkalmazásra vár. A katonaságnak a politikai vezetés alá rendelésével Clausewitz egyáltalán nem valamilyen ideológiai elvárást fogalmazott meg; egyszerűen levonta a logikus következtetést a háború természetének és céljának politikai jellegéről szóló elméletéből.

Mivel a háború a politika folytatása, „szóba sem jöhet egy nagyobb stratégiai kérdés csupán katonai jellegű elemzése, illetve annak megoldására egy pusztán katonai

¹⁵ Uo., 87. o.

jelleget megoldás”.¹⁶ Amennyiben a politikai cél megköveteli, a fegyveres erőknél el kell fogadniuk az erőforrások részleges mozgósítását, illetve a korlátozott eredményeket; vagy másik végletként, késznek kell lenniük az önfeláldozásra. Ez utóbbi áldozatot pedig sem a társadalom, sem pedig a kormányzat nem tekintheti feladatukat meghaladó áldozatnak, amennyiben az egy ésszerű politika kifejeződése.

Ezek Clausewitz a háború kettős természetéről és politikai jellegéről alkotott elméletének főbb megállapításai. *A háborúról* nyolc könyvén végigvonuló másik gondolat, hogy a háború három fő tényező összetevője. Vezélve, ahogy kifejti, hogy „mindig hármasságban gondolkodjunk”, mégpedig a következők szerint: erőszak és szenvedély; bizonytalanság, véletlen, valószínűség; politikai cél és hatás.¹⁷

A háború általánosságban való tárgyalásához, vagy egy adott konkrét konfliktus elemzéséhez arra van szükség, hogy mind a három fenti szempontot értelmezzük és érvényesítsük. Az a politika vagy elmélet, amely valamelyiket figyelmen kívül hagyja, vagy csak néhány összetevőre koncentrál, téves eredményekre vezet. Ilyen lehet például, ha csak a második szempont katonai elemeire figyel: hogyan segíthet a tervezés, a vezetés és az erő kifejtés az ellenség legyőzésében. Ugyanígy hibás lenne az olyan megközelítés, amely a háborúnak csak a politikai aspektusaival vagy a háborúban kifejeződő vagy éppen a háborút előidéző érzelmekkel foglalkozna.

Clausewitz hasonlatát felhasználva, az elméletnek és a vezetésnek mindig abban az erőterben kell lebegniük, amelyet a háborúk során egymással folyamatos kölcsönhatásban lévő tényezők, az erőszak, véletlen és politika mágnesként hoz létre.

A háború e három fő összetevőjének azonosítása után Clausewitz a társadalom meghatározott csoportjaihoz társította őket. Úgy vélte, hogy az első, az erőszak és a szenvedély, általában az emberekhez kapcsolódik. A második, a bizonytalanság és a véletlen elsődlegesen a katonai vezetők, illetve csapataik bátorsága, elszántsága és tehetsége számára kínál lehetőséget. A harmadik, a politika pedig „kizárólag a kormányzatok dolga”.¹⁸

Természetesen erősen szubjektívek ezek a feltevések, amelyeket valószínűleg az elméleti tisztaság érdekében fektetett le. A szerző önmagáról alkotott képét tükrözik vissza, egy olyan katonáét, aki a porosz állam szolgája, és társadalmának védelmezője, amelynek nyers érzelmeit úgy kell kihasználni, hogy ugyanakkor felügyelet alatt maradjanak. Álláspontja szerint a politikai vezetés feladata, hogy a társadalom energiáját hasznosítsa anélkül, hogy annak irracionális ereje magával rántaná; egy kormányzat a fizikai energiát ésszerű politikává alakítja, amelynek a megvalósításához a fegyveres erők nyújtanak segítséget.

Ezek a kapcsolódási pontok – a gyűlölet és az erőszak az emberekhez; a véletlen és a valószínűség a hadsereghez és annak parancsnokához; a racionális politika a kormányzathoz – még Clausewitz bizonyos szempontból kísérleti megfogalmazásai szerint sem megkérdőjelezhetetlen érvényűek. A napóleoni háborúk során, hogy Clausewitz kedvenc példájából induljunk ki, a császár akaratának és erőszakosságának nyilván komolyabb jelentősége volt, mint a francia nép esetleges gyűlöle-

¹⁶ Carl von Clausewitz: *Two Letters on Strategy*. Ford. és szerk. Peter Paret és Daniel Moran (Carlisle, Penn., 1984), lásd még *A háborúról*, 8. könyv, 6B rész.

¹⁷ Clausewitz: *A háborúról*, 1. könyv, 1. rész.

¹⁸ Uo.

tének Európa többi népével szemben; míg a birodalom utolsó éveiben a józan ész – a racionalitás meggyőző jelentkezéseként – sokkal inkább a háborúban kimerült emberekre, mint magára Napóleonra lett jellemző. Am az általa javasolt kapcsolódások – amelyek nyilvánvalóan lelki, szellemi és politikai téren szerzett személyes tapasztalatain alapultak – nem csökkentik a háromelemű definíció érvényességét és elemző erejét: a háború az erőszak, a véletlen és a politika érvényesülési területén azonosítható.

III.

Az erőszak, véletlen és politika hármassága kíséri végig az államok közötti erőszak útját az előkészületektől az ellenségeskedések megkezdésén át egészen béke megteremtéséig és azt követően is. Mindháromba – külön és gyakran együttesen is – beilleszthetők ugyanazok a háborút jellemző események és jelenségek. Ahhoz azonban, hogy elemzésre alkalmassá tegyük őket, felismerjük kapcsolataikat, és elérjük, hogy ne feszítsék szét az elemzés kereteit, gyakorlati részletek tömegét kell kellően csoportosítani és összefoglalni. Erre a célra Clausewitz több koncepciót is alkotott, fontosságukat tekintve az általános érvényű megfigyelésektől egészen az egyes műveletek összetevőig. Közülük a súrlódás és a géniusz elmélete a legátfogóbb.

A súrlódás a bizonytalanságokra, hibákra, véletlenekre, technikai bonyodalmakra, előre nem látott dolgokra utal, illetve ezek hatására a döntéshozatalban, a morálra és a cselekedetekre:

„Súrlódás – csak így nevezhetjük ezt a fogalmat, amely megkülönbözteti a valódi harcot a térképen folyó háborútól. A katonai gépezet ... alapszabán véve igen egyszerű, és így könnyen kezelhetőnek látszik. Gondoljuk meg azonban, hogy egyetlen része sem áll egy darabból, hanem egyedekből tevődik össze, kik önmaguk is minden irányban súrlódást okozhatnak. ... a zászlóalj bizonyos számú emberből áll, akik közül azonban a legjelentéktelenebb is okozhat véletlenül fennakadást és zavart. A háborúval együtt járó veszélyek, testi fáradalmak a bajt annyira fokozzák, hogy annak legfőbb forrásává válnak...”

Ez az iszonyú súrlódás nem összpontosul néhány pontra, mint a mechanikában, ezért mindig is a véletlennel társul, és kiszámíthatatlan jelenségeket szül. ... Ilyen véletlen lehet, teszem, az időjárás. A köd megakadályozhatja, hogy az ellenséget időben felderítsük, hogy egy löveg kellő időben tüzeljen vagy egy jelentés a parancsnokhoz jusson. Esőben például az egyik zászlóalj nem érkezik meg, a másik csak késve, mert három óra helyett talán nyolcat kellett menetelnie; vagy a lovasság nem képes eredményesen közbevágni, mert megreked a nagy sárban stb.

A haditevékenység nehéz viszonyok között végrehajtott mozgás. Amint képtelenek vagyunk a vízben természetesen és egyszerűen mozogni, ... éppoly kevésé tudunk a háborúban közönséges erővel még csak közepes eredményt is elérni.

A súrlódások, illetve az, amit így nevezünk, nehezítik meg a látszólag könnyű dolgokat”.¹⁹

Ez az elvont és a sajátos között ingázó megfogalmazás hűen szemlélteti Clausewitz gondolkodás- és kifejezőmódját, és több pszichológiai, valamint személytelen sűr-

¹⁹ Uo. 1. könyv, 7. fejezet.

lódási lehetőséget körvonalaz. Valamilyen formában ez a súrlódás mindig jelen van. Uralná a háborút, ha nem találkozna az intellektuális és érzelmi energiák kreativitásával. Végül egy bizonyos fokig az értelem és a szándék a súrlódás fölé tud kerekedni, valamint élni tud a véletlennel, illetve előnyt tud kovácsolni a kiszámíthatatlanságból is. Ám ezeket az erőket is elemezni kell. Az elmélet nem hagyhatja figyelmen kívül az előre nem látható elemeket, illetve az egyes események egyediségét sem, „amelyek megkülönböztetik a valódi harcot a tércépen folyó háborútól”, ezért foglalkoznia kell a sokszor felbecsülhetetlen erőkkel, amelyek a súrlódással szemben hatnak: a parancsnok és alárendeltjei szellemi és pszichológiai erejével, a hadsereg moráljával, lelkierejével és önbizalmával, bizonyos társadalmi jellegzetességekkel, amelyek a katonák körében jelentkeznek – a háború iránti lelkesedéssel, politikai lojalitással, energiával.

A háborúról ezeket a tényezőket közvetlenül mint „morális vagy pszichológiai elemeket”, közvetetten pedig a „génusz” személyén keresztül vizsgálja. A génusz kifejezés alkalmazásának kevés értelmét látnánk, ha nem tudnánk, hogy Clausewitz ezt a kifejezést nem csupán a rendkívüli személyiségre értelmezi, hanem azokra az értelmi képességekre és érzelmi adottságokra is, amelyek az átlagembert mozgatják. „...nem időzhetünk sokáig a magasan szárnyaló tehetség, a lángelme tulajdonképpen fogalmánál... a lelkierejének a haditevékenységre irányuló közös megnyilvánulásait, a harci génusz lényegét kell felkutatnunk. Hangsúlyozzuk, összetett megnyilvánulásokról van szó, s éppen ez a harci génusz alapja.”²⁰ A legmagasabb szintre emelt eredetiség és kreativitás – ahogy a génuszt a kései felvilágosodás idealista filozófiája meghatározza – Clausewitznél azoknak a szellemi és lelki mértékeknek az azonosítására és értelmezésére szolgál, amelyek azt az akarati és a cselekvési szabadságot határozzák meg, amely minden emberi lény természetes tulajdonsága. A nagy ember, a „génusz” pszichológiai kiépítése arra szolgál az elméletben, hogy tisztázza az emberek általános érzelmeit, hasonlóképpen ahhoz, ahogy az abszolút háború koncepciója általában világítja meg a háborút.

A pszichológiai tényezők ilyen módon való megfogalmazása és tárgyalása szükségtelenül bonyolultnak tűnik. Maga Clausewitz azért kényszerült erre, mert az ő korában a pszichológia tudományának fejletlensége ezt így követelte. A háborúról című művének *A katonai génuszról* című fejezetében úgy utal a pszichológiára, mint „bizonytalan területre”, az ezt követő fejezetben pedig sajnálkozását fejezi ki, hogy a pszichológiai elemek nem alkalmasak tudományos értékelésre. Nem lehet őket osztályozni vagy mérni. Látni vagy érezni kell őket.²¹ Bár megközelítése jó érvekkel védhető, bizonyos szempontból mégis elégtelen. A pszichológiai jellemzők számbavétele hagyományos sémákat követ, a háborúra gyakorolt hatásokról tett észrevételeit, bár teljes mértékben racionálisak, sőt helyenként zseniálisak, ugyanazok az általa is elismert esetlegességek jellemzik, mint más kortárs szerzők műveit.²² Clausewitz a nagy vezető pszichológiai jellemzőit veszi prizmaként, hogy azokon keresztül vizsgálja az átlagember érzelmeit és képességeit; de mivel személyesen is lenyűgözte őt Napóleon vagy Nagy Frigyes, akik önmagukban rendkívüli

²⁰ Uo. 1. könyv, 3. fejezet.

²¹ Uo. 3. könyv, 3. fejezet.

²² Uo.

eredmények elérésére képesek, elemzése gyakran csak az ő rendkívüli képességeik feltárására szorítkozik.

Ez az egyoldalúság ugyanakkor nem csökkenti annak jelentőségét, hogy Clausewitz a pszichológiát elmélete egyik fő elemévé tette. Már az antik szerzők is felismerték, hogy az érzelmeknek jelentős szerepük van a háborúban, ám e kérdéssel érdemben nem foglalkoztak, azon kívül, hogy felsoroltak bizonyos kívánatos és nem kívánatos lelki tulajdonságokat. Némely szerzők már a forradalmi háborúk idején hangsúlyozták a véletlennel összekapcsolt irracionális jelentőségét, ám végül arra a következtetésre jutottak, hogy vagy a katonák pszichés állapota túl bizonytalan, vagy a háború túl zűrzavaros ahhoz, hogy az tudományos elemzés tárgya lehessen. Clausewitz döntő lépést tett azzal, hogy a háború tanulmányozása során a pszichés erők vizsgálatát helyezte a középpontba. A kanti filozófia tanaival összhangban elfogadta, hogy bizonyos dolgokat nem lehet teljességükben megérteni; ám ez nem jelenti azt, hogy figyelmen kívül hagyhatók. Művében a háború elméletének megkerülhetetlen elemévé tette a katonát, a parancsnok és az általuk szolgált társadalom pszichológiájának vizsgálatát. Ahogy a huszadik század kezdetén a viselkedésemélet egyre átfogóbb és dinamikusabb elméletté vált, annál nagyobb hangsúlyt nyertek Clausewitz elméleti rendszerének pszichológiai elemei, anélkül, hogy az gyengítette volna a háború hármasság definícióját, vagy a „génusz” – a kezdeményezés és más katonai tevékenységek pszichológiai gyökere – és a „súrlódás” között általa kialakított dialektikus kapcsolatot.

Ezek kölcsönhatása határoz meg a szemben álló felek közötti minden összeütközést, nagyobb vagy kisebb fegyveres érintkezést, amely egy háború során történik. Clausewitz magukra az összeütközésekre vonatkozó megfigyeléseit is felvázolta és kategorizálta, amelyek jelentőségük ellenére kisebb fontosságúak, mint a súrlódás és a génusz elmélete. Ezek közé tartozik a szembenállók egymástól való kölcsönös függőségére vonatkozó megfigyelése, vagy arra a tendenciára tett utalása, hogy erőfeszítéseik az eszkaláció irányába mutatnak, amiből arra következtetett, hogy a támadás és a védekezés stratégiai és taktikai szinten összefügg. Egy másik észrevétel szerint a támadás különböző okokból – idő, tér, energia – fokozatosan gyengül, míg végül eljut egy bizonyos holtpontra – egy olyan állapotba, amikor már a támadó nem tudja megvédeni magát egy ellentámadással szemben. A harmadik pedig amellett érvel, hogy a defenzíva az ellenállás mellett ellentámadásokból áll, éppen úgy, ahogy az offenzíva támadásból, szünetből, majd ellenállásból.

A háború természetének teljes körű elemzése után Clausewitz figyelmét az olyan változatos formák felé fordította, amelyekben a konfliktusokat megvívják. Ezek az észrevételek alkalmazhatóak a történelem összes háborújára – a támadás holtpontja megfigyelhető két törzs harcában ugyanúgy, mint 1914 szeptemberében a Marne környéki német előrenyomulás esetében, vagy Dél-Koreának az 1950 júniusában történt észak-koreai lerohanásakor. Ezeknek az érveknek a tárgyalásakor Clausewitz sokkal közvetlenebbül támaszkodik generációjának saját tapasztalataira, mint amikor a háború alapvető természetéről értekezik. Mivel ezek a terepen tevékenykedő fegyveres erők cselekvésével voltak kapcsolatosak, elemzése elsősorban a forradalmi, illetve a napóleoni háborúkból merít – a széles körű, kiterjedt háborúk akkor ismert utolsó példáiból; a rajtaütések és más, kisebb egységek által végrehajtott műveletek jellemzőinek bemutatásához pedig gyakran katonaeveinek kezde-

tekor, a Franciaország ellen az 1790-es években indított szövetséges hadjáratban szerzett tapasztalataira épít.

Ezek az állítások és a részletesen kifejtett témák képezik azt a közvetlen valóságot, mely jórészt alapanyagként szolgált Clausewitz elmélete számára. Volt ugyanakkor más, a teória szempontjából még fontosabb funkciójuk is. Azt bizonyították, hogy minél inkább a háború mélyére hatol, ahol az értelem, az érzelem és a kiszámíthatatlan tényezők játéka államok és társadalmak sorsáról dönt, az elméletnek is annál komolyabb nehézségekkel kell szembesülnie, még akkor is, ha háború számos részterülete minden további nélkül alkalmas az elemzésre, bizonyítva a háború elméletének felállíthatóságát. Ahogy élete vége felé fogalmazott:

„A hadművészet filozófiai rendszerezése nagyon nehéz, és nem egy kísérlet kudarcot vallott; ezért a legtöbben kijelentik, hogy az efféle elmélet lehetetlen, mert olyan dolgokkal foglalkozik, amelyeknek nincsenek törvényei. Egyetértenék a véleményünkkel, és felhagynánk minden elméletalkotó kísérlettel, ha temérdek tétel minden fejtörés nélkül nyilvánvaló nem volna, mint például: a védelem negatív célú erősebb forma, míg a támadás a pozitív célú gyengébb forma; a nagy eredmények meghatározzák a kicsinyeket is; a hadászati hatások ily módon bizonyos súlypontokra vezethetők vissza; a színlelt támadás kisebb erővel történik, mint az igazi, ezért csak kellő feltételek mellett alkalmazható; a győzelem nem csupán a csatátér elfoglalásából áll, hanem a fizikai és erkölcsi erők szétzúzásából is ...a siker mindig ott a legnagyobb, ahol a győzelmet kivívtuk, ...a megkerülés indokoltságának alapja általános fölényünk, vagy összekötő és visszavonulási útjaink előnyösebb volta lehet; tehát az oldalállásoknak is ugyanezek a feltételei; minden támadás a térryeréssel gyengül.”²³

Több megállapítása sem volt azonban olvasói számára annyira egyértelmű, mint amennyire azt Clausewitz remélte. Azt a kijelentését például, hogy a harcnak a védelem az erősebb formája, német katonák generációi értették félre és utasították el, mivel elemzőképességüket erősen befolyásolta országuk geopolitikai helyzete. De Clausewitz számára az akció és reakció dialektikus logikája – amelynek révén ideológiai előfeltevések nem gátolták a helyes eredmény elérésében – biztosította, hogy hangsúlyozottan gyakorlati látásmódjával kimondhassa: a taktikai és hadműveleti, illetve bármilyen szinten alkalmazott erőszak intellektuálisan elemezhető és megismerhető.

A háborúról főbb témáinak összefoglalásához idézzük fel Clausewitz gondolatait a szándék, a cél és az eszközök funkciójáról és kapcsolatáról. A háborúval elérni kívánt politikai célnak kell meghatározni az alkalmazott eszközöket, illetve a kívánt erőfeszítések mértékét. Ugyancsak a politikai cél határozza meg a katonai célokat is. Időnként ez a kettő azonos – Clausewitz erre példaként azt az esetet hozza, ha a háború egy adott terület meghódítása céljából zajlik. Más esetekben „a politikai cél nem fog megfelelni a katonai célnak. Ilyenkor olyan katonai célt kell találni, amely a politikai célt szolgálja...”²⁴ Az ellenség politikai rendszerének megsemmisítése érdekében szükséges lehet elpusztítani annak fegyveres erejét és/vagy megszállni politikai és gazdasági központjait. A támadással szembeni védekezés során elégséges lehet a támadó erők visszaverése. Ám az is lehetséges, hogy támaszpontjait is meg

²³ Uo. 71. o. Befejezetlen feljegyzés, valószínűleg 1830-ban készült.

²⁴ Uo. I. könyv, I. fejezet.

kell semmisíteni, vagy még intenzívebb harcokba kell bocsátkozni, egészen addig, amíg a másik fél eláll a támadástól.

A katonai cél a politikai szándék függvénye, de ugyanúgy meghatározza az ellenség politikai vagy katonai rendszere, a szemben álló felek állapota és a rendelkezésükre álló erőforrások mennyisége is: a célnak ezekkel is arányban kell állnia.²⁵ A háború eszközei az erő alkalmazása, illetve az azzal való fenyegetés. Ennek az erőnek ugyancsak megfelelőnek és arányosnak kell lennie a katonai céllal és a politikai szándékokkal.

A szándék, cél és eszközök közötti összefüggések a hadműveleti és taktikai szinten ugyanúgy jelen vannak, mint a stratégia és a hadviselés legmagasabb szintjein.

„Ha például valamely zászlóalj parancsot kap, hogy az ellenséget a hegyről, hídról stb. űzze el, a tulajdonképpeni cél rendszerint ezek birtokbavétele. Az ellenséges erő megsemmisítése csupán eszköz, esetleg egészen mellékes lehet. Ha az ellenséget egészen egyszerűen tüntető művelettel megtévesztve is elűzhetjük – elérjük célunkat. De a hegyet vagy hidat rendszerint azért foglaljuk el, hogy elősegítsük az ellenség megsemmisítését. Ha ez így van a harcmezőn, mennyivel inkább így van a háború egész színterén, ahol nem hadseregek, hanem államok, népek és országok állnak egymással szemben. Itt a kapcsolatok sokoldalúsága miatt a kombinációk fölöttébb megszorodnak, az intézkedések száma nő, és így az egymásból folyó célok és eszközök láncolata mind hosszabbra nyúlik.”²⁶

A taktikai és hadműveleti szintektől a politika általában távol áll, de potenciálisan mindig jelen van. Egy adott katonai cselekedetnek azonnali vagy közvetett politikai hatása egyaránt lehet. Néhány katona küzdelmétől kezdve a roppant méretű seregek összecsapásáig és a nagy stratégia érzelmi és intellektuális csatateréig, valamint a végső politikai döntésekig a szándék, a cél és az eszköz hálózata határozza meg az eseményeket, és ugyanez irányítja a szemben álló felek gondolkodását és magatartását.

IV.

A háborúról figyelmes olvasása során sok minden pusztán közhelynek tűnhet. Még a nagyon elvontnak tűnő gondolatmenetek is, ha részleteire bontjuk őket, olyan egyértelmű tényekhez vagy olyan következtetésekhez vezetnek, melyek szinte maguktól következnek belőlük. A már ismert elemeknek a hangsúlyozása az értelmezés során természetesen nem független azoktól a szándékoktól, amelyek a mű megírásakor Clausewitzet is vezérelték. Az általa tanulmányozott problémák nem voltak újak, és őt magát sem az foglalkoztatta, hogy új megoldásokat találjon rájuk. Szándéka az volt, hogy jól ismert jelenségeket tisztázzon, alkalmassá téve azokat tudományos elemzésre, miközben maguk a vizsgált jelenségek is az átfogó elméleti rendszer alkotóelemeivé váltak. Erre példa a „súrlódás” felismerése. Mindenki tudja, hogy a váratlan időjárási változások, félreértett parancsok vagy a balesetek befolyásolják az eseményeket. Azzal, hogy a „súrlódás” fogalmi körébe csoportosí-

²⁵ Uo. 8. könyv, 3B fejezet.

²⁶ Uo. I. könyv, 2. fejezet.

totta őket, Clausewitz a véletlenszerűen köznapi tényezőket egy olyan elemző leírás fontos elemeivé tette, amivel tárgyának magyarázatát segítette elő.

Meg kell jegyeznünk, hogy leírása nem teljes, és nemcsak azért, mert maga a kézirat is befejezetlen maradt. A mű a napóleoni háborúk stratégiájának, hadműveleti és taktikai megoldásainak, illetve ezek tizenharmadik századi háttérének összehasonlító elemzése. Számításon kívül hagyta a legtöbb technikai, adminisztratív és szervezeti tényezőt. Jellemzőit tekintve még a sorozás intézményét, a katonai erő megsokszorozásának motorját sem tanulmányozza részletesen, bár gyakran hivatkozik rá, és hangsúlyozza szerepét a háború dinamikusabbá és pusztítóbbá válása folyamatában. *A háborúról* majdnem kizárólag csak a Clausewitz által végsőnek tekintett kérdésekkel, a politikai és stratégiai tervezéssel, az összeütközések lefolyásának módjával foglalkozik.

Az ilyesféle töredékes megközelítésre épülő, s abból kialakított háborús elmélet hasonlóképpen hiányosnak tűnhet. Nemcsak hogy a háború adminisztratív és intézményi szempontjaival, a technikai változással vagy a gazdaság alapvető fontosságával nem foglalkozik, de egy-két partraszállási műveletre való hivatkozás kivételével a mű teljesen figyelmen kívül hagyja a tengeri hadviselést is. Sok kritika érte Clausewitzet amiatt, hogy egy szárazföldi monarchia katonájaként képtelen túllépni tapasztalatain, és figyelembe venni a korszak háborúinak másik alaptípusát. Ám az ilyen kritika összetéveszti a teóriát azokkal a gyakorlati tapasztalatokkal, amelyekből az megszületett. Egy elmélet nélkül is kifejezhető és elemezhető, hogy példákkal kimerítően illusztrálnánk. A surlódás, az eszkaláció, a támadás és a védelem összefüggése a tengeri és a tenger alatti – vagy akár a légi – hadviselés során ugyanúgy létezik, mint a szárazföldi műveletekben. Félrevezető a felvetés, hogy *A háborúról* elméleti szerkezete csak azért lenne hiányos, mert illusztrálásához Clausewitz azokhoz a harcformákhoz nyúlt, amelyeket a legjobban ismert, illetve amelyek a legjobban érdekelték.

Hasonlót mondhatunk azzal kapcsolatban is, hogy hiányzik a technika és gazdaság háborús szerepének rendszerezett taglalása. Clausewitz magától értetődőnek tartotta, hogy a gazdasági, társadalmi és politikai változások által generált technikai fejlődés hat a stratégiára és a taktikára. Művében számos alkalommal hivatkozik erre az alapvető tényre. Nem hagyta továbbá figyelmen kívül azt sem, hogy a katonai intézmények és a hadviselés függ a gazdasági erőforrásoktól és gazdaságpolitikától, de annál azért sokkal bölcsőbb volt, hogy egyenlőségjelet tegyen a pusztaság és a katonai erő közé. Poroszország történelme is egyértelműen mutatja, hogy mennyi más tényezőnek van jelentős szerepe ebben a kérdésben.²⁷ Clausewitz szerint egy állam gazdasági forrásai, földrajzi, társadalmi és politikai feltételei együttesen határozzák meg – illetve kellene, hogy meghatározzák – annak katonapolitikáját. Amíg az elmélet ehhez illeszkedik, ennek megfelelő helyet enged a háború dinamikus értelmezésében, addig a gazdaság módszeres elemzésére nincsen szükség. Ha később a gazdaság és a háború közötti kapcsolatot feltárják, az elemzést be lehet majd illeszteni a már létező elmélet keretei közé. Az egyének

²⁷ Hogy Clausewitz mennyire tisztában volt a gazdasági tényezők háborús szerepével, arra jó példa a tizenharmadik századi hadviselés természetéről szóló értekezése, amely a következő mondattal kezdődik: „Ézt a katonai szervezetet pénzre és toborzásra alapozták.” (Uo. 8. könyv, 38. fejezet)

és a csoportok vagy társadalmak motivációival és magatartásával foglalkozó elméleteknek nem kell tárgyük minden apró változójával foglalkozniuk, és igazából ez nem is lehetséges. Elég, ha az elmélet képes magába foglalni az újonnan vizsgált területeken elért eredményeket és felismeréseket, hiszen ezekre vonatkozóan még nem ellenőrizték az elmélet alapvető feltevéseinek téves vagy hamis voltát.

Többen bírálták Clausewitzet amiatt, hogy műve készítése során figyelmen kívül hagyta az etikát, nem fejt ki részletesen a háború okait, és nem kérdőjelezi meg a háborúhoz vezető politikák helyességét. Ezek a felvetések fontos kérdést érintenek, mivel e kérdések felvetői képtelenek elfogadni Clausewitz szándékait, és megérteni műve logikai kereteit.

A háború megindításának erkölcsössége Clausewitz véleménye szerint a politikai etikának, nem pedig a háború elméletének a kérdése. A háború társadalmi cselekvés, és a megindításáról hozott döntés túlmutat a háború kérdéskörén. Ez akkor is így marad, ha a döntést befolyásolta, vagy akár teljes mértékben maga hozta meg a katonai vezetés, hiszen ilyen esetben a katonák lényegében részesei a politikai hatalomnak, vagy átvállalják azt. Mind a két esetben kilépnek háborús szerepükből.

A háború eszközének igénybevételével kapcsolatos etikai megfontolások természetesen befolyásolhatják a hadműveletek végrehajtását. Amennyiben ezek a hadviselő felek kormányzataira és a nemzetközi közösségre vannak hatással, ugyan csak kívül esnek a háború elméletén. Ennek a harcokban ténylegesen részt vevő katonákra gyakorolt hatását Clausewitz a katonák harci moráljáról, lojalitásáról és lélektanáról kidolgozott észrevételeibe építette be.

Ez ugyanígy igaz a háborús magatartás etikájára is. Az etikai szabályok betartása vagy megsértése is hat a katonákra. E szabályok részei a társadalmi értékeknek, amelyek Clausewitz szerint mindig hatással vannak a háborúra. Véleménye szerint azonban önmagukban nincs nagy jelentőségük: „Azok az alig észrevehető korlátok, amelyeket a nemzetközi jog és erkölcs nevében önmaga állít céljai elé, nem csökkentik lényegesen az erőszakot ... ami erkölcsi vonatkozásban az állam és törvény fogalmán kívül nem létezik...”²⁸ Röviden szólva az elmélet ideákkal csak annyiban foglalkozik, amennyiben azok ténylegesen befolyásolják a magatartást. *A háborúról* pusztán a háború realitásait, a háború során alkalmazott erő logikai együttműködését kívánja megérteni, nem pedig a valóságot akarja egy meghatározott etikai rendszerhez igazítani. Clausewitz, ahogy saját maga is belátta, sokkal közelebb állt Machiavellihez, mint azokhoz az egyházatyákhoz és erkölcsfilozófusokhoz, akik az igazságos háborút és a háborúban való helyes magatartást akarták meghatározni.

A politika kifejezéssel művében azokra a tettekre utal, amelyek a háborúhoz vezetnek, meghatározzák céljait, befolyásolják menetét, majd gondoskodnak a lezárásáról. Clausewitz történelmi írásaiban és politikai tárgyú esszéiben elemezte Poroszország és a többi állam politikájának kudarcait. *A háborúról* című művében más feladatot tűzött maga elé. Itt már nem a politika lényege a kérdés; ami számít, az a hatékonyság, amellyel a kormányzat irányítja katonai erőforrásait, hogy elérje politikai céljait. Ennek a célnak szerinte általában reálisnak és felelősnek kell lennie. Ahogy a nyolcadik könyvben írja, a „politika ezeknek az érdekeknek (a belső államigazgatás érdekei, beleértve az emberiségét, a filozófiai értelem által megszólaltat-

²⁸ Clausewitz: *A háborúról*. I. könyv, 1. fejezet,

ható minden más érdek) csupán képviselője más államokkal szemben. Az, hogy téves irányú is lehet, hogy a becsvágyat, a magánérdeket, a kormányon levők hiúságát szolgálhatja, most nem tartozik ide. A hadművészet ugyanis a politika tanítómestere sosem lehet; a politikát az egész társadalom érdekei képviselőjének tekintjük.²⁹ Mivel a háború elmélete az erő külső ellenségekkel szemben történő alkalmazásával foglalkozik, Clausewitz logikailag helyesen tette, hogy nem foglalkozott az esetleg értelmetlen vagy elhibázott politikával: ezt a kérdést a politikaelméletre hagyja. Művének magyarázó, illusztráló részeiben természetesen az elmélet struktúrájának megzavarása nélkül foglalkozhatott volna olyan személyek szerinte elhibázott politikájával, mint Napóleon vagy XII. Károly. Nem tudhatjuk, meg akarta-e tenni, ha még be tudta volna fejezni kéziratának átdolgozását.³⁰

V.

Az eszmetörténetben nem ismeretlen a jelenség, hogy egy szerző műve széles körben ismertté válik, és témájában – például az egyéni erkölcsről vagy a kormányzati formákról – befolyásolja a gondolkodást, közben pedig szigorúan véve magára a témára nincs komoly hatással. Clausewitz is ezek közé tartozik. De talán azért, mert egy olyan területtel foglalkozott, amelynek elméleti irodalma sokkal inkább gyakorlati, semmint filozófiai vagy tudományos értelemben elméleti irányú volt. Nem kevés energiát fordítottak arra, hogy megállapítsák, vajon milyen hatása is volt munkásságának a valós háborúkra, illetve azok tényleges hadművészetére. Mondhatnánk, furcsa sors ez egy olyan szerző számára, aki művének mindig is nem gyakorlatias jellegét hangsúlyozta.

Különösen nehéz megállapítani egy olyan elméleti gondolkodó hatását, akinek fő műve nem iránymutató szándékkal született. Nem meglepő, hogy a Clausewitz hatását kereső, a tizenkilencedik század második felétől meginduló kutatások kevés egyértelmű eredménnyel jártak. *A háborúról* című művének széles körben idézett néhány mondatát, illetve gondolatát sokszor félreértelmezték, hogy kiszolgálják velük az aktuális katonai igényeket, és ez nem arra utal, hogy gondolatainak igazán mély hatásuk lett volna. Sőt, ha a Clausewitz óta eltelt idő hadviselését megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a katonaság és a kormányzatok nem sokat használtak fel elméleteiből. A háborúk ugyan folyamatosan igazolták Clausewitz elméletét, de kevés fogódzót lehet találni *A háborúról* tanainak gyakorlati érvényesülésére.

Clausewitz hatásával kapcsolatban adódik a kérdés: hogyan befolyásolta az emberek gondolkozását a háborúról, illetve hogyan befolyásolta a katonák és az állami vezetők magatartását. Úgy tűnik, hogy Clausewitz gondolatai segítettek Marxnak, Engelsnek és Leninnek a háború politikai természetéről alkotott gondolataik tisztázásában, de nehéz lenne határozottan kijelenteni, hogy saját nézetrendszerük kialakításában Clausewitz elméletének a megismerése meghatározó szerepet játszott

²⁹ Uo. 8. könyv, 6B fejezet.

³⁰ James E. King egy beszélgetés során megállapította, hogy Clausewitz „annak elemzését, hogy a politikai értékek (a cél) hogyan és miért befolyásolják a fegyveres erőket és azok alkalmazását egy háborúban (eszközök), egy az ő háborús elmélete szintjén kidolgozott politikaelmélet feladatának tartotta. Ezt a feladatot még mindig nem sikerült teljesíteni.”

volna. Az sem egyértelmű, hogy más politikai szereplők nyertek-e olyan gondolatokat *A háborúról* megismerésével, amelyeket máshonnan ne szerezhettek volna meg. Álláspontok akkor is egyezhetnek, ha egyébként nincsenek egymásra hatással. Hogy a legnyilvánvalóbb példát vegyük, a háború és a politika szoros összefüggése nem valamiféle program, hanem egyszerű realitás, olyan folyamat, amelyet bizonyos társadalmakban jobban értenek és kezelnek, mint másokban. Abraham Lincoln vagy Georges Clemenceau Clausewitz olvasása nélkül is tisztában lehetett az általuk vívott háborúk katonai céljai és politikai szándékai közötti összefüggésekkel. Többen *A háborúról* elolvasása nélkül is a Clausewitzéhez hasonló következtetésekre jutottak; ugyanakkor számos olvasója vagy nem értett vele egyet, vagy egyszerűen meg sem értette.

Épp elméletének politikai aspektusai miatt hazájában legjobb esetben is csak egyes fogadtastról beszélhetünk. Egészen az 1930-as évekig a legjelentősebb német olvasói vagy nem tudták, vagy nem akarták elfogadni a háború és a politika szoros kölcsönhatását, illetve azt, hogy a politikai megfontolások még a hadműveletek idején is elsődlegesek. A tizenkilencedik században és a huszadik század korai időszakában a porosz–német hadsereg vezérkari főnökei és parancsnokai úgy gondolták, hogy a háború, miután kezdetét vette, már autonóm jelenség, és minden tőlük telhetőt elkövettek annak érdekében, hogy a hadsereget, annak stratégiai és hadműveleti tevékenységét megóvják a politikai behatásoktól. Még a Bismarck és Moltke közötti szoros együttműködést is megingatta időnként a katonáknak az önállóságuk megőrzésére irányuló igyekezete. Hindenburg és Ludendorff komoly függetlenséget élveztek az első világháború alatt, hogy aztán végül az 1918-as tavaszi és nyári offenzívák kudarcáért az immár tehetetlen kormányzatot tegyék felelőssé. A Clausewitz által fiatalon kifejtett, majd egész életének gondolkodását meghatározó, a politika és a háború magától értetődő együttműködéséről szóló megállapítása nem volt elfogadható a lendületesen iparosodó és az imperializmus korszakába lépő német társadalom számára. Clausewitznek *A háborúról* című művében kifejtett univerzalisztikus látásmódja csak elhalványulhatott és elsikkadhatott egy olyan, szakértők és technokraták által formált társadalomban, amelyben az öntudatos, de türelmetlen katonaságot a politika nem volt képes ellenőrizni.

Napóleonnal egyező véleménye arról, hogy egy nagy győzelem jelentősebb, mint a sok kisebb siker, valamint a kiszámíthatatlan tényezőkkel kapcsolatos elmélete volt talán az a két legfontosabb öröksége, amelyet a német katonák is elfogadtak, és a huszadik századi doktrínákba is beépítettek. Hogy az előre nem látható elemek ne válhassanak túlon túl befolyásoló tényezőkké, a háború minden szakaszában rugalmasságra van szükség, az átfogó stratégiától kezdve (bár az 1914-es döntés a Schlieffen-tervhez való ragaszkodásról nem éppen a rugalmasság ragyogó példája) a taktikáig. Ennek egyik eredménye az *Auftragstaktik*, az a rendszer, melyben a legmagasabb parancsnokságok által kiadott irányelvek csak az általános szándékot fogalmazták meg, és tág teret engedtek az alárendelt parancsnokságoknak a kezdeményezésre és a szükséges részletesebb parancsok kiadásra. 1914 előtt nem sokkal Jean Colin, a jeles francia tiszt és történész mégis rábukkant Clausewitz írsaiban egy kifejezetten gyakorlatias eredményre: Clausewitz „vitathatatlan érdeme, hogy

a katonai képzésből kiiktatta a formalizmust.³¹ Clausewitz először Bülow kritikájában fogalmazta meg, hogy egy tevékenységgel foglalkozó elméletnek nem szabad szabályokat lefektetnie: Colin szerint ez már önmagában is hatalmas jelentőségű gyakorlati felismerés.

E kivételektől eltekintve nehezen fedezhető fel Clausewitz hatása a háborúk előkészítésére és megvívására, és még nehezebben tudnánk mindezt bizonyítani. Könnyebb kimutatni hatását a háborúról való elméleti vagy történelmi gondolkodásban, ugyanakkor azt sem állíthatjuk, hogy a tanárok között iskolateremtőnek számítana. A tudomány több területén – példaként említhetjük az etikát vagy a politikaelméletet – nem ritkák a diszkurzív, spekulatív természetű elemzések, ám a háború témájában még mindig olyan művek születnek, amelyek elítélik a háborút, vagy próbálják kiiktatni, vagy éppen ellenkezőleg, a konfliktusok stratégiájának, illetve megvívásuk eszközeinek a tökéletesítésére törekszenek. Clausewitz munkájának talán legfontosabb tanúsága, hogy a háborút más szellemenben is lehet elemezni. Alapot teremtett, amire építeni lehet. Ám a modern világ számára az egyik legnagyobb kérdés továbbra is a szervezett tömeges erőszak tárgyilagos értelmezése marad.

Clausewitz az első nem szabályokra és ítéletekre törekvő tanulmányozója a háború totális jelenségének, és *A háborúról* máig az ilyen jellegű művek legjelentősebbike. Hozzá képest még Machiavelli is agitátornak tűnik, akihez egyébként a politika és a háború működése iránti érdeklődése leginkább hasonlónak teszi. *A fejedelem* és *A háború művészete* az itáliai politikai állapotokat, illetve Machiavelli velük való elégedetlenségét tükrözik. *A háborúról* azonban nem azért készült, hogy a porosz monarchiát erősítse. Clausewitz gondolkodása túlmutat a siker és kudarc paraméterein, amelyekkel a hagyományos stratégiai gondolkodás igyekezett leírni a háború természetét és dinamikáját. Kényelmes lenne azt hinni, hogy ez az elméleti konstrukció nemcsak egy hatékony stratégia alapjául szolgál, hanem egyúttal egy felelős katonapolitika és államvezetés kialakulásához is hozzájárulhat. Clausewitz azonban ilyet nem állított, s az elmúlt korok történelme azt mutatta, hogy egy ilyen feltételezésnek nem tulajdoníthatunk időtlen érvényt. Mindazonáltal a háború, amely a mi korunkban is meghatározó tényező, és amelyet a múltban sem sikerült tökéletesen megérteni, még sok kutatást igényel. A legkevésbé sem kisebbíti Clausewitz eredményeinek értékét, hogy csak kevés tudós és katona tette magáévá a clausewitzifelfogulatlan vizsgálódás szellemét, amit munkásságának egyik legfontosabb eleme hat át – képessége az elmélet és a gyakorlat ötvözésére.

³¹ Jean Colin: *The Transformation of War*. London, 1912, 298–299. o. Jellemző Clausewitz hatásának kutatására, hogy még ez a kiváló történész is kész ténynek vette, hogy Clausewitz elgondolásainak komoly befolyásuk volt az 1866-os és 1870-es porosz stratégiára (uo. 303–304. o.), pedig ez a feltételezés komolyan összezavarta volna az e konfliktusokban érintett porosz vezérkar tagjait és a hadsereg parancsnokait.

A hadiflotta forradalma, 1885–1914

John Arbuthnot Fisher tengerészkapitány először 1863-ban szállt tengerre az HMS Warrior páncélos fedélzetén. A hajó az akkori haditengerészeti technika csúcspontját jelentette, 265 000 fontba (körülbelül 5 millió arany márkába) került, 151 méter hosszú volt, 9180 tonna vízkiszorítással és negyven, 68 fontos ágyúval. 5270 LE teljesítményű Penn-gőzgépe 14 csomós végsebesség elérését tette lehetővé. 45 centiméter vastag, tölgy bordázatra épített teakfa palánkozású törzsét 11 és fél centiméternyi övpáncél borította. Két évvel később, az Északi-tenger másik oldalán, Alfred Tirpitz tengerészkapitány is megkezdte karrierjét a porosz flotta első csavarhajátűs hajója, az SMS Arcona páncélozott fregatt fedélzetén. Az SMS Arcona gőzgépe 1365 LE teljesítményű volt, vízkiszorítása 2361 tonna, hossza 71,8 méter, végsebessége 14 csomó. Hat 68 fontos és húsz 36 fontos ágyúval szerelték fel, maximális lőtávolsága ötezer méter volt. Törzse erős tölgyfából épült; a hajó 2 200 000 márkába került.

1914–15-ben Fisher immár másodjára töltötte be a haditengerészet vezérkari főnökének (first sea lord) tisztét az Admirálisán, és ő felügyelte az 1912-ben építeni kezdett HMS Queen Elizabeth hadrendbe állítását. A világ első, olajtűzelésű turbinák hajtotta csatahajójának hossza 195 méter, vízkiszorítása 27 500 tonna volt. Páncélzatának vastagsága helyenként 33 centiméteresre nőtt, 75 000 LE összteljesítményű gépei 24 csomós végsebességet tettek lehetővé. A hajó felépítése és felszerelése 2 600 000 fontba (körülbelül 50 000 000 arany márkába) került. Az Északi-tenger túlsó partján Tirpitz, a Birodalmi Tengerészeti Hivatal vezetőjeként 1912-ben ugyancsak új hadihajó-osztály kiépítésébe kezdett. A 28 061 tonna vízkiszorítású, 180 méter hosszú Bayern és három testvérhajója egyenként 49 millió márkába került. Az SMS Bayern hármas Parsons-gőzturbinái 48 000 LE teljesítménnyel 22 csomós csúcsebesség elérését tették lehetővé, a fő fegyverzetűl szolgáló nyolc 38 centiméteres ágyú 6000 kilogrammnyi oldalsortüzet tudott zúdítani maximálisan 20,4 kilométer távolságra.¹ Karrierje során mind Fisher, mind Tirpitz hihetetlen technikai-technológiai változásoknak volt tanúja a haditengerészet életében.

Az Északi-tengeren 1914 és 1918 között egymással szemben álló hatalmas flottákat eredményező fejlődés forradalmi hatással volt a hadügyre, és olyan exponenciálisan növekedő tengerészeti csapásmérő képességet hozott létre, amely már előrevetítette a húsz évvel későbbi háromdimenziós tengeri hadviselés forradalmát. A huszadik század első évtizedében a dreadnought-típusú csatahajókba és csatacirkálókba beépített technika azonban még csak a kezdetét jelentette a fejlesztésnek, és egyáltalán nem számított forradalminak: hosszú, fokozatos fejlődési folyamat eredménye volt.

¹ A hajók adatait lásd Siegfried Breyer: *Schlachtschiffe und Schlachtkreuzer 1905–1970*. München, 1970, 126., 161., 167., 277., 300. o.

Bürokrácia és változás

A forradalmi változások növelik a bizonytalanságot és kockázatot. Soha nincs garancia a sikerre. Az új fegyverek új beidegződéseket, új gondolkodásmódot, új képzést igényelnek. Az ellenfél kiszámíthatatlansága, az időjárás, a konfliktusok és az összecsapások bizonytalan kimenetele épp eléggé ijesztőek ahhoz, hogy kétséges értékű újdonságok bevezetésével további gondot okozzunk magunknak. Ezért a katonai vezetők általában a tapasztalatokra és a példákra szeretnek támaszkodni. A rutin kialakítására és fenntartására törekvő bürokrácia természeténél és működési mechanizmusainál fogva kerülne az újításokat még akkor is, ha azok már elodázhatatlanok.² A bürokraták ritkán szoktak azzal előrejutni, hogy vezetőiket újítási ötleteikkel bombázzák; ehelyett inkább bizottságokat alakítanak, hogy az új ötleteknek megfelelő temetést biztosítsanak. A főtisztek pedig nem szeretik a meglepetéseket.

Ennek fényében különösen érdekes, hogy a tizenkilencedik század második felében megvalósult tengerészeti újítások nagy része a brit királyi haditengerészet, a birodalmi német haditengerészet és az Egyesült Államok haditengerészetének látszólag maradi bürokratáitól eredt. Nagy-Britannia a napóleoni háborúk után a tengerek urává vált. Fa és kátrány, hajóépítő dokkok, ágyúöntődék, vitorla- és kötélkészletek, valamint tapasztalt munkaerő bőven állt rendelkezésre brit földön és a birodalomban vagy a formálisan önálló, de brit befolyás alatt álló területeken. Egy évszázadon keresztül nem sokat változott a brit haditengerészeti technika: az 1700-tól 1815-ig terjedő időszakban a hajók tüzésége nagyjából megkétszereződött, de az alapvető harceljárás – szintenként (ütegfedélzetenként) elhelyezett elöltöltős ágyúk oldalsortüze különféle (tömör, nyeles) lövedékekkel és kartáccsal – nem változott, miként ennek megfelelően a taktika sem, bár Nelson már-már vallásos hite a brit manőverezési képesség és tűzgyorsaság felsőbbrendűségében a régebben megszokottnál nagyobb rugalmasságot és kezdeményezési szabadságot tett lehetővé. A brit sikerek az Admirális lordjait 1828-ra már arra sarkallták, hogy „tőlük telhetően mindent tegyenek meg a gőzhajók alkalmazása ellen”, mivel úgy vélték, bármilyen technikai újítás „végtelen hatással lehet a Birodalom tengeri fölényére”.³

A gőzenergia felhasználásának térnyerését azonban még ők sem akadályozhatták meg, hiszen az a textil- és vasipar mellett az első helyen áll a ma első ipari forradalomként ismert kor technikai újításai között.⁴ A királyi haditengerészet az ilyen hajókat, ha másra nem is, de zászlómatatásra – valamint lőszerutánpótlás szállítására – alkalmasnak tartotta az ellenszegülő ázsiai birodalmakkal szembeni folyami hadviselésben Ranguntól Sanghajig és Pekingig.⁵ A kizárólagos gőz meghajtás először az 1840-es években jelent meg a tengereken: a lapátkerekes, 320 lóerős SS Sirius 1837-ben szelte át először az Atlanti-óceánt gőzhajtással. A lapátkerek hamarosan átadta helyét

² Lásd William H. McNeill: *The Structure of Military-Technical Transformation. The Harmon Memorial Lectures in Military History*, 37. sz. (United States Air Force Academy, 1994).

³ Michael Lewis: *The History of the British Navy*. Baltimore MD, 1957, 224. o.

⁴ Arról, hogy a tizenkilencedik század során ezek a különböző újítások milyen hullámokban vagy csoportokban érkeztek, lásd David S. Landes: *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. Cambridge, 1969.

⁵ Lásd Daniel R. Headrick: *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century*. New York, 1981, 1. és 2. fejezet.

a hajócsavarnak, a tölgybordázatra épített teakfa-palánkozás pedig a vasbordázatra szegecselt, vaslemez héjazatú törzsnek. Az 1850-es évekre már 1600 lóerős gőzgépekkel ellátott hajók jelentek meg, mint például az SS Great Eastern; mellettük a 320 lóerős Sirius már játékszernek tűnt. 1840-re Franciaország és Nagy-Britannia is nagy kaliberű, robbanólövedéket tüzelő ágyúkkal szerelte fel sorhajóit.

Am ez mégsem volt forradalom: még az 1860-as évek nagyszerű francia hadihajója, a 11 és fél centiméteres páncélzatú La Gloire is megtartotta vitorláit, valamint elöltöltős oldaltüzerességét. Semmilyen hadászati, hadművelési vagy harcászati újítás nem követte bemutatkozását. A prototípus alapján a franciák nem építettek flottát Gloire-osztályú csatahajókból. A britek, jóval erősebb ipari és anyagi háttérükkel, technikailag hamar utolérték a francia flottát, számban pedig felül is múlták azt.⁶ Három évtizeden át ütegsoros, vitorlás-gőzös hibridek furcsa választéka járta a tengereket, ám minden egyes új hajó vagy hajóosztály gyorsabb, erősebb fegyverzetű és páncélzatú, illetve nagyobb hatótávú lett, mint az előző. A gőzhajtás, a vastestek és a robbanólövedékek csupán a fokozatos fejlődésről tanúskodtak.

Az 1880-as évek végén indult a haditengerészeti újítások második hulláma, ami egybeesett a tizenkilencedik századi második ipari forradalommal, mely többek között az olcsó acél, az elektromosság, az új vegyi anyagok és a belső égésű motor megjelenését hozta magával. Az ezeknek köszönhető technikai áttörések között találjuk sok más mellett például a megosztott expanziójú gőzgépeket leváltó háromszoros expanziójú gőzgépeket, a tűzcsöves helyett a vízcsöves kazánokat, az összetett helyett a nikkel-acél páncélzatot, a fekete (füstös), illetve füst nélküli lőpor helyett az új, nitrát-származék hajtó- és robbanóanyagokat, valamint az elöltöltős öntöttvas ágyúkat felváltó hátultöltős acélövegeket. Az új technológiák haditengerészeti alkalmazása annak volt köszönhető, hogy mind Németországban, mind Nagy-Britanniában a technikára odafigyelő tengerésztisztek kerültek pozícióba, akik kifejezetten bátorították és sürgették a változásokat. Fisher, Tirpitz és társaik örültek annak, hogy nemzetük újjászületett iparának hatalmas acél-, vegyi és elektromos vállalatai felsorakoztak mögöttük, készen arra, hogy a kormányzattal együtt kifejlesszék a William H. McNeill által „parancsnokinak” nevezett technológiát.

A tengerészeti vezetők új generációja megértette, hogy a társadalom készen áll az új technológiák befogadására, hogy a sajtó jelentős része az óceánokat átszelő hatalmas acélmonstrumokat a nemzeti erő jelképeként fogja fel, és a tengerészek és az államvezetők is hajlanak az ilyen vállalkozások támogatására. Az első „hadiipari komplexumok” – a Krupp Németországban, az Armstrong and Vickers Angliában, a Schneider-Creusot és a Canet Franciaországban, a Bethlehem Steel és a New York Shipbuilding Company az Egyesült Államokban, valamint a Putyilov Oroszországban – hamar riválisává váltak azoknak a régi állami arzenáloknak, amelyekre a tengerészetek korábban támaszkodhattak. A világ tengerészetei nem vártak arra, hogy az ipar szülje meg az új találmányokat, inkább önmaguk kezdték meg a számukra szükséges új ágyúk, erőforrások, optikák, hidraulikák, illetve elektronikus irányítási rendszerek kifejlesztését. Mind Fisher, mind Tirpitz mestere volt annak, hogy az

⁶ William H. McNeill: *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force, and Society since A.D. 1000*. Chicago, 1982, 227. o.

újságírókat hamis információkkal vezesse meg, valamint abban, hogy flottáik érdekében nagy kampányokat szervezzen.

A nagy tengeri hatalmak ugyanakkor hajlottak arra, hogy az elegendő növekedés érdekében folyamatosan az azonos mértékű fejlesztés stratégiáját alkalmazzák. A Jane's Fighting Ships vagy a Brassey által kiadott The Naval Annual 1914-ig megjelent számai jól mutatják a fejlődés folyamatát: a vízkiszorítás az 1880-as években az HMS Centurion 10 500 tonnájától az 1912-es HMS Queen Elizabeth 27 500 tonnájáig, a költségek az előző 620 000 fontos áratól az utóbbi 2,6 millió fontjáig, a tüzérek pedig a négy 12 hüvelykes ((30.5 centiméteres) ágyútól a nyolc 15 hüvelykesig (38 centiméteresig) nőtt. A csússsebesség ugyancsak növekedett hét vagy nyolc csomóval; a gépek teljesítménye és a hajóhosszak, valamint a legénység létszáma ugyancsak megduplázódott. A csatahajók építésére fordított brit költségek több mint ezer százalékkal, az 1888–89-es 624 000 fontról 1912–13-ra 7,2 millió fontra emelkedtek.

A technikai mutatók változása azonban nem volt egyenletes minden területen. Az egymást követő hajógenerációk vízkiszorítása 2000 tonnánál nem nőtt többel. Ennek egyrészt a meglévő kikötők és zsilipek befogadóképessége, illetve a németek esetén a Balti-tengert az Északi-tengerrel összekötő Vilmos császár-csatorna mélysége szabott határt. A fő fegyverzet fejlődése hasonló képet mutatott: az 1890-es időszak 11 hüvelykes (28 centiméteres), illetve 12 hüvelykes (30.5 centiméteres) ágyúit 1910-re 13.5 hüvelykesre (33 centiméteresre), majd 1913-ra 15 hüvelykesre (38 centiméteresre) növelték.

Szigorú törvényszerűségekkel kellett szembenéznük a tervezőknek is, akik folyamatosan növelték a vízkiszorítást, a páncélzatot, a fegyverek méretét, a sebességet és a hatótávolságot. E törvényszerűségek kihatottak a további fejlesztésekre is, a modern hadihajó ugyanis finoman kiegyensúlyozott mechanizmus: a gép, a fegyverzet, a páncélzat, a vízkiszorítás és a védelmi képesség szoros összefüggésben áll egymással; az egyik elem esetében végrehajtott fejlesztés rögtön áldozatot kíván valamely más téren. A különböző hadihajó-típusoknál folyamatosan változott az arány a teljesítmény és a harc-képesség között. A rombolók esetében a sebesség, a mozgékony-ság és a támadó erő, a csatahajóknál a védettség és az ellenálló képesség volt a fontosabb.

Az 1880-as évek végétől induló innovációs spirál során az egyre erősebb, nagyobb teljesítményű és nehezebb gőzgépek egyre nagyobb vízkiszorítást tettek szükségessé. A potenciális ellenséges erők által használt lövegek egyre növekvő kalibere vastagabb páncélzatot és egyben erősebb fegyverzetet igényelt. Az így kifejlesztett lövegek azonban túl nehezek lettek ahhoz, hogy oldal-ütegsorokban helyezték el őket. Ha viszont a hajók középvonalába kerültek, a kilövéshez szükséges szabad tér kialakítása érdekében el kellett tűnniük az árbocoknak és a vitorláknak. A robbanólövedékek megjelenése után az ágyúkat páncélozott tornyokkal kellett védelmezni, a páncéltorn-yoknak viszont, a könnyű irányzás érdekében, forgathatóknak kellett lenniük. A hid-raulikus forgatóberendezések pedig még több gőzenergiát igényeltek. A tűzgyorsaság javítása, a tűzcsapások erősségének fokozása érdekében a tengerészeti lemondtak a lövegek egyenkénti irányzásáról és kilövéséről, helyette az össztűzet alkalmazták, amihez viszont elektromos gyújtásra és Krupp-, illetve Armstrong-féle hátultöltős acéllövegekre volt szükség. És alig, hogy az egyik fél hajótervezői a kincstár támo-

⁷ Lásd például *The Naval Annual 1913*, Portsmouth, 1913, 216–220. o.

gatásával – egy prototípusban megvalósították mindezeket, a másik fél nyomban nagyobb sebességű hajókkal, vastagabb páncélzattal, nagyobb ágyúkkal, nehezebb és nagyobb becsapódási energiájú robbanólövedékekkel folytatta a fejlesztést.

Am ezeket az újdonságokat nem követték taktikai újítások. Nelson receptje, amely szerint közel kell hajózni az ellenséghez, és aztán tűzzel kell elárasztani, 1900-ban még mindig divatban volt. A haditengerészetek nagyobb ágyúkat hat és tíz kilométer közötti távokon tesztelték, de a taktikai doktrína még mindig csak két-három ezer méteres lőtávolságokban gondolkodott. A brit királyi haditengerészetnél a gyakorlatban alkalmazott lőtávolság ezerötven méter, sőt annál is kevesebb volt. A billentés, dőlés és gyors kitérés akkurátus alkalmazása még mindig ugyanolyan fontos volt, mint Nelson idején. Még mindig az olyan gigászi ütközetek számítottak ideálisnak, amelyek során a vonalban felsorakozott, igen lassan mozgó sorhajók egységenként vagy nyolcvan-tónányi összsúlyú elöltöltős ágyúból zúdították egymásra a tüzet, alig valamivel több, mint oldalszélességnyi távolságból. A tengerészetek nem is gondoltak új akadémiák létrehozására, sem a meglévők átalakítására, hogy alkalmassá tegyék őket a fejlett technológiák kezelésére képes tisztek és technikai személyzet képzésére.

A század utolsó évtizedére azonban már működni kezdtek bizonyos termékeny elmék – Sir Julian Corbett, a híres tengerészettörténész és gondolkodó gonosz megjegyzése szerint „a tengerésztisztek soha nem használt szervei”.⁸ Céljuk az volt, hogy radikálisan átalakítsák a tengeri ütközetek harceljárásait. Fisher, az akkoriban meredeken felfelé ívelő pályájú kapitány 1884-ben adta le az első sortűzet, amikor rávette W. T. Stead újságíró, hogy riasztó cikkeket publikáljon a *Pall Mall Gazette* hasábjain. Fisher abban reménykedett, hogy a cikkek felrázzák a nemzetet a mindkettejük által önelégültnek tartott, a brit tengeri felsőbbiséget veszélyeztető kábultságból. Az eredmény egy soha nem látott fejlesztést hozó időszak lett. A kormányzat és az Admiralitás majdnem azonnal ötven százalékkal, mintegy öt és fél millió fonttal növelte a tengerészet költségvetését. 1889 májusában George Hamilton haditengerészeti miniszter keresztülvitte a brit parlament alsóházán a tengerészeti védelmi törvényt, ami további négyszáz százalékos (21,5 millió fontos) költségvetés-emelkedést eredményezhetett. A törvény körülbelül hetven új hajó beszerzését irányozta elő, felerészben magáncégektől. Ezzel a brit nemzet először alkalmazta biztonsági helyzetének mércéjeként a lehetséges ellenségek, elsődlegesen az orosz és francia tengerészet hadipotenciálját: a „kettő az egyhez” követelmény lényege az volt, hogy a saját hadiflotta erejének azonosnak kellett lennie bármely két másik hadiflotta együttes erejével. A miniszter azt is hozzátette, hogy a tengeri haderő erejének ilyen mértékű fejlesztése alkalmas arra, hogy elriassza a vetélytársakat attól, hogy megpróbáljanak felérni Nagy-Britanniához. Beköszöntött az elrettentés elvének időszaka.

1893-ban Lord Spencer tovább finomította a törvényt annak érdekében, hogy azonos típusokból hajórajokat lehessen létrehozni.⁹ Az admirális már az 1870-es évek óta tisztában volt az egységesítés előnyeivel, de az 1890-es években ezt egyelőre csak hajóraj-szinten valósították meg. A törvény alapján felépített csatahajók

⁸ Donald M. Schurman: *Julian S. Corbett: 1854–1922: Historian of British Maritime Policy from Drake to Jellicoe*. London, 1981, 44. o.

⁹ Lásd Jon Tetsuro Sumida: *In Defence of Naval Supremacy: Finance, Technology, and British Naval Policy, 1889–1914*. Boston, MA, 1989, 133kk.

vízkiörítési költségük pedig húsz százalékkal nőttek. A haditengerészeti miniszter 1894-ben már arra is törekedett, hogy a tengerészetnek tömegtámogatást biztosítson, és pártolta egy parlamenten kívüli erős lobbát, a fegyvergyártó és hajóépítő magáncégek, valamint az acélipar összefogásával szerveződő Tengerészeti Liga megalakítását. A brit tengerészet rajongói örömmel fogadták az amerikai haditengerészet egyik tisztje, Alfred Thayer Mahan segítségét, akinek unalmas, mégis nagyszerű könyve, *A tengeri haderő hatása a történelemre* meghatározó mű lett a hadiflotta kérdéseiben 1890 után.

Az ezt követő fellendülést, amit a tengerészettel foglalkozó történészek csak *dreadnought-forradalom* néven emlegetnek, leginkább „Jackie” Fisherrel hozhatjuk összefüggésbe, akit először 1904-ben neveztek ki vezérkari főnökké. Fishert intelligenciája, szellemessége, elhatározottsága, szorgalma, de ugyanúgy fondorlatossága, könyörtelensége, bosszúsomja miatt nagy hírnév övezte. Cselekvő típus volt: az 1904 és 1909 közötti haditengerészeti változásokat gyakran *Fisher-forradalomként* emlegetik.

A fellendülés – sokak véleménye ellenére – nemcsak abban a technológiai fejlődésben mutatkozott meg, amit az HMS Dreadnought felépítése jelentett 1905–1906-ban, hanem az egész rendszerre gyakorolt hatásában is. Magába foglalta a meglévő oktatási rendszer, a tisztai utánpótlás, a taktikai doktrínák, a flotta elrendezése és a stratégiai gondolkodás radikális reformját, valamint a hadihajók új típusainak létrehozását. Fisher mindezt úgy érte el, hogy erőteljes, önmagát gerjesztő visszacsatolásokkal működő folyamatot indított el, amelyben a minél nagyobb tengerészeti ráfordításokban érdekelt gazdasági érdekcsoportok tevékenysége kikövetelte az új technológiákat az acélgyártásban, az elektromos rendszerek, optikák, hidraulikus gépek, turbinák, tűzvezető berendezések és az ipari vegyészet területén, és egyben megadta megvalósításuk lehetőségét is. Fisher koncepciója alapjaiban változtatta meg a királyi haditengerészetet, ami végül elnyerte azt a formáját, amellyel megvívta és meg is nyerte az első világháborút.

Tevékenységének leglátványosabb eredménye mégiscsak az HMS Dreadnought volt. Gerincét 1905 februárjában fektették le, és 130 nap múlva, 1906 februárjában vízre is bocsátották. Futópróbáira 1906 októberében kerültek sor, decemberben már szolgálatba állítási ünnepélyét rendezték meg. Fisher az HMS Dreadnought esetében számos új technológiát alkalmazott egyszerre. A Charles Parsons-féle reaktív gőzturbinák huszonegy csomós csúcsebességet tettek lehetővé – két csomóval többet, mint bármelyik épülő vagy meglévő csatahajóé. A tíz darab, öt páncélozott ikertoronyban elhelyezett, tizenkét hüvelyk kaliberű ágyú (egy torony az orrban, kettő hátul, egy-egy pedig a jobb, illetve a bal oldalon) azért számított forradalmi-nak, mivel ez az elrendezés oldalirányú tüzelés esetén két, míg előre történő tüzelés esetén három korábbi hajó tűzerőjével ért fel. Ez a tűzerő távolra is megsemmisítő volt. Míg a vitorlások korában a hatásos lőtávolság 650 méter körül mozgott, és az 1890-es években is csak körülbelül 1500 méterig növekedett, a japán hadihajók 1905-ben a Csuzimai-szorosban már tizenkétezer méteres távolságból is pusztító tűz alá vehették az orosz hajókat. Az HMS Dreadnought egyetlen ösztűzzel közel 3100 kilogrammnyi lövedéket zúdíthatott 4600 és 6500 méter közötti távolságra, de lövegeinek maximális lőtávolsága elérte a 19 000 métert is, bár ez már messze meghaladta

a haditengerészet által akkor alkalmazott irányzó-berendezések hatósugarát. Fisher „őszövétségi” fegyvernek nevezte teremtményét.¹⁰

A vezérkari főnök az HMS Dreadnought után gyorsan előrukkolt az igazi nagyágyúval, az HMS Invincible cirkálóval is. A 17 200 tonna vízkiörítési cirkáló, amely az 1912-től csatacirkálóknak elnevezett típus első képviselője volt, 25 csomós csúcsebességre volt képes, és nyolc 12 hüvelykes ágyúval fegyverezték fel. Azt szánták feladatául, hogy gyorsasága révén alkalmas legyen a flotta oldalának vagy hátának a megerősítésére, illetve azoknak a nagy sebességű hadiegységeknek a semlegesítésére, amelyeket Németország alkalmazott a kereskedelmi hajók fosztogatására. A legújabb kutatások szerint maga Fisher inkább az HMS Invincible-t tartotta a jövő vezető hajótípusának az HMS Dreadnought helyett – más szóval, ő inkább a csatacirkálók forradalmát szerette volna látni, nem pedig a csatahajókat.¹¹

A fegyverzetben bekövetkezett változások meghaladottá tették a Nelson óta szentnek tekintett sortűz, illetve az 1890-es években követett horizontális tüzelés koncepcióit. Percy Scott kapitány már az HMS Dreadnought előtt áttért a tradicionális, szemmérték alapján történő tüzelésről a távcsöves célzásra, ami jelentősen hozzájárult a szöghibák kiküszöböléséhez. Scott „folyamatos célra tartás” rendszere 1907-re a szokásos ötven százalékról nyolcvanra növelte a flotta találati arányát az évi rendszeres lögyakorlatokon és harci gyakorlatokon. A központi irányítású „sortűz” – a későbbi „rendszeres központi tűzvezetés” alapja – sokkal inkább lehetővé tette a becsapódások megfigyelését, és így jóval nagyobb találati pontosságot eredményezett. Az 1907-es gyakorlaton az HMS Dreadnought 7400 méteres távolságon negyven lövésből huszonöt találatot ért el. Még drámaibb hatást keltett, hogy nyolc perc alatt 9660 kilogrammnyi lövedéket lőtt ki – 75 százalékkal többet, mint bármely más csatahajó. Taktikai okokból Fisher az új dreadnought-jellegű, majdnem azonos karakterű hajókat négyes rajokba szervezte azzal a feladattal, hogy a flottán belül, alegységként, önálló harci tevékenységet folytassanak.

Mindemellett az elkövetkező néhány évben a flotta tüzeinek még nem állt rendelkezésre megfelelő eszköz ahhoz, hogy megállapítsák az ellenséges hajók haladási irányát és sebességét. Egy civil, Arthur Pollen, matematikai úton megállapította, hogy hatvan másodperc alatt, vagyis amíg egy hathüvelykes lövedék megteszi a lőtávolságnak megfelelő 9200 métert, a célpont távolsága közel 830 méterrel változhat. Ezután olyan mechanikus tűzvezető berendezéssel folytatott sikeres kísérleteket, ami giroszkópos távmérővel, automatikus röppályaelemzővel, távolság- és irányszámító berendezéssel és automatikus irányzékállítóval volt ellátva.¹² Am a flottán belüli bürokratikus huzakodás, a különböző klikkek ellentétei és az Admiráliság könyvelőinek fukarsága miatt a Pollen-féle tűzvezető rendszer bevezetése egészen a háború közepéig váratott magára. E mulasztásért a flotta 1916-ban, a jütlandi csatában, súlyos árat fizetett.

¹⁰ A fegyveradatokat lásd Breyer: *Schlachtschiffe*, 126. o.

¹¹ Ezt az érvelést először és leghatározottabban Sumida terjesztette elő (*In Defence of Naval Supremacy*), későbbi megerősítését lásd Nicholas A. Lambert: *Admiral Sir John Fisher and the Concept of Flotilla Defence*. *Journal of Military History*, 59. sz. (1995), 639–660. o.

¹² Jon Tetsuro Sumida: *In Defence of Naval Supremacy: Finance, Technology, and British Naval Policy, 1889–1914*. Boston, MA, 1989, 46skk.

Stratégiai szinten Fisher felismerte, hogy a „kettő az egyhez” napjai leáldoztak. Nagy-Britannia riválisa immár nem Franciaország és Oroszország volt, hanem a birodalmi Németország és az Egyesült Államok. Ezért „elszántágában napóleoni, alaposágában cromwelli”¹³ politikát folytatott, és 1904–1905-ben nem kevesebb, mint 154 hadihajót, köztük 17 csatahajót selejteztetett le. Ám a vezérkari főnök szándéka nem egyszerűen az volt, hogy egységesítse a flotta változatos hajóparkját, melyből sokat csak arra használtak, hogy diplomatákat fuvarozzanak egzotikus tengerentúli kikötőkbe. Átalakította a flotta diszlokációját és vezetési rendszerét is: az addig önállóan működő csendes-óceáni, dél-atlanti, észak-amerikai, és a nyugat-indiai rajokat Keleti Flotta néven összevonta, bázisává Szingapurt tette, és stratégiai tartalékként mellé rendelte a 4. cirkálóját. A Honi Flotta (korábbi nevén Csatorna Flotta) fő ereje nyolc csatahajóról tizenkettőre emelkedett, és Doverben állomásozott. 1905-ben újabb öt, Kínából hazarendelt csatahajóval gyarapodott. Fisher a Csatorna Flotta nevét Atlanti Flottára módosította, és Gibraltárban állomásoztatta; nyolc legújabb típusú csatahajója négy nap hajóútra állt Nagy-Britanniától, készen arra, hogy a Honi Flottát, vagy ha szükségessé válik, a Máltán állomásozó Földközi-tengeri Flottát támogassa. Fisher előírta, hogy a fő flották évente kétszer összehangolt gyakorlatot kötelesek végrehajtani; mindegyik flottát egy csatacirkáló-raj erősített.

Ahogy Fisher a tőle megszokott lendülettel és lényeglátással megfogalmazta, nem „birtokolhatunk mindent, nem lehetünk mindenhol erősek. Hasztalan erősnek lenni egy alacsonyabb rendű szinten, ha nem rendelkezünk meghatározó befolyással a magasabb, döntő szinten”. 1905-re a tengerészet csatahajóinak háromnegyedét Németországgal szemben vonta össze. Nagy-Britannia flottái akkor már ott gyakorlatoztak, ahol a legnagyobb valószínűség szerint majd harcolniuk kellett. Fisher példaképe, Nelson szavaival élve: „Az a helyes, ha a csatater a gyakorlótér.”¹⁴ 1912-ben Winston S. Churchill, tengerészeti miniszterként, Fisher gondolatmenetét követve, befejezte a flotta átcsoportosítását. A Máltán állomásozó csatahajókat Gibraltárba vezényelte, az Atlanti Flottát pedig, 3. hajórajként, beillesztette a Honi Flottába. Az ezt megelőző megállapodás a franciákkal biztosította a britek földközi-tengeri érdekeinek további védelmét.

Az újabb kutatások új dimenziókat nyitottak Fisher stratégiai elgondolásainak tanulmányozásában. Nicholas A. Lambert álláspontja szerint úgy akarta tovább módosítani a tengeri haderőt és stratégiát, hogy a tradicionális hadiflotta-konceptiótól eltérve két különálló egységet alakít ki: egy csatacirkálókból álló birodalmi flottát, amely Nagy-Britannia birodalmi érdekeit védené, valamint egy torpedónaszádokra és tengeralattjárókra épülő védelmi flottillát, amelynek az lenne a feladata, hogy az ország ellen induló esetleges inváziós erőket szállító és az azokat kísérő hajókat támadja.¹⁵ De a szolgálati tradíciók és a meggyökeresedett berögződések lehetetlenné tették egy ilyen jellegű azonnali reformot, azt, hogy a királyi haditengerészet lemondjon régi, a nagyobb hajókhoz való ragaszkodásáról.

¹³ Arthur J. Marder: *From the Dreadnought to Scapa Flow: The Royal Navy in the Fisher Era, 1904–1919*, 1–5. kötet, London, 1961–1970, 1. kötet, 40. o.

¹⁴ Uo. 40–43. o.

¹⁵ Nicholas A. Lambert: Admiral Sir John Fisher and the Concept of Flottilla Defence. *Journal of Military History*, 59. sz. (1995), 639–660. o.

„Jackie” Fisher elég okos volt ahhoz, hogy rájöjjön: a radikális változások velük egyenértékű radikális reformokat igényelnek a kiképzés és a gyakorlat terén is: a haditengerészeti politika azért több az „ágyúkat a célra” parancsnál. Korunkban, amikor a költségvetési elvonások sokkal inkább érintik a képzést és a gyakorlatot, mint az eszközök beszerzését, Fisher 1903 és 1905 közötti személyzeti reformjait tanítani kellene. Az úgynevezett *Selborne-séma*, melyet az akkori haditengerészeti miniszterről, Williamról, Selborne második earl-jéről neveztek el, nem kevésbé volt radikális, mint Fisher technológiai, taktikai és stratégiai reformjai. Fisher elrendelte, hogy a tiszteket, a mérnöktiszteket és a királyi tengerészgyalogság tisztjeit együtt kell képezni és gyakorlatoztatni. Ráadásul, amikor a kadétek képzésének ezer fontos költsége csak a gazdagok számára volt megfizethető, azt az üzenetet küldte a nemzetnek, hogy „túl szűk rétegből választjuk ki a jövő Nelsonjait.”¹⁶ Sir Julian Corbett javaslatára Fisher hozzájárult egy új, mindenki számára hozzáférhető képzési központ, a dartmouthi Britannia Királyi Tengerészeti Iskola létrehozásához, valamint ahhoz, hogy a tengerészkadétek négyéves képzése a civil iskolakéval legyen egyenértékű. Az oktatás központi tárgyai a matematika, a gépészet, a hőtan és az elektromosság voltak; emellett oktattak tervezésméleletet és gyakorlatot, angol és francia zenét és irodalmat, általános és tengerészeti történelmet, valamint földrajzot és navigációt, gyakorlati tengerészeti ismereteket és hittant.

Fisher a tisztikart érintő radikális reformjával elérte, hogy a gépészet többé ne számítson kisebb presztízsű tengerészeti karriernek, hanem specializált szakterületként egyenrangú legyen a tüzér, a torpedó- és a navigációs szolgálati ágakkal. Az admirális ezzel az 1899-es amerikai haditengerészeti reformokat követte, amelyek megszüntették a megosztottságot a fedélzeti és a gépésztisztek között.¹⁷ Érezte ugyanakkor a különböző szakújságírók és szakmai társaságok nyomását is, ami szintén arra irányult, hogy kellő elismerést biztosítsanak a különböző műszaki foglalkozásoknak. Kétsége sem volt afelől ugyanakkor, hogy kevés a rendelkezésre álló szellemi szakismeret: 1900 környékén a királyi haditengerészet 1497 műszaki tiszti beosztásában csak 961 fő dolgozott. A tőle megszokott hévvel ezért arra törekedett, hogy kiverje a „fedélzeti tengerésztisztek felkent köreinek” fejéből a műszakiakkal mint „alacsonyabb rendű fajjal” kapcsolatos előítéleteket, és a fedélzettel egyenrangú megítélést biztosítsanak nekik. De nem volt könnyű leépíteni azt az évtizedes látásmódot, mely alapján csak mint „zsírozó munkásokat” vagy mint „sofőradmirálisokat” emlegették őket. Becslések szerint minden húsz Dartmouth-ban végzett tengerész közül csupán csak egy jelentkezett műszaki (géptiszti) feladatokra.

A birodalmi német haditengerészetnél hasonló hiány mutatkozott az ilyen szakemberekből, de a németek nem követték az amerikai vagy a Fisher–Selborne-féle utat. Németországban a műszaki tisztek képzése önállóan, a Műszaki Tiszti Iskolán zajlott, távol a Haditengerészeti Iskolától, ahol a fedélzeti tiszteket oktatták. Nem viseltek tiszti vállszalagot, kabátujjukat nem díszítette sem a birodalmi korona, sem csíkok, díszegyenruhájuk sem volt. Nem lehettek a tiszti klubok (a kaszinó) teljes jogú tagjai, és nem látogathatták azt a tisztekkal együtt, nem cserélhettek velük név-

¹⁶ Marder: *From the Dreadnought to Scapa Flow: The Royal Navy in the Fisher Era, 1904–1919*, 1–5. kötet, London, 1961–1970, 1. kötet, 30–31. o.

¹⁷ Uo. 49. o.

jegyét. Nem feleltek a katonai becsületbíróknak, hiszen elméletben nem is volt a tisztekkel összemérhető katonai becsületük. Házastársukat egyszerűen „nőként” emlegették, szemben a tisztfeleségeknek kijáró „hölgy” megszólítással. Fedélzeti étkezdjüket a tisztekétől külön helyezték el. Elvileg a legmagasabb rangú műszaki tiszt is alárendeltnek számított egy egyszerű hadnagyhoz képest.

Von Tirpitz admirális, mint kortársai és követői, a műszakiakat egyszerű „technikai segédszemélyzetként” kezelte, akik a legjobb esetben is csak gépek irányításához érthettek. A fedélzeti tiszt ezzel szemben *kombattáns* volt, aki hajókat és embereket irányított Ófelsége nevében. Tirpitz mindent elkövetett azért, hogy műszaki tisztjeit távol tartsa az egyébként kiváló német műszaki egyetemektől, mert attól tartott, hogy a fejlett oktatás később a szociális, sőt a katonai egyenlőség követeléséhez fog vezetni. Az amerikai modell általa csak „zagyvaságnak” nevezett rendszerével szembeni ellenérzései még 1917 után is tovább éltek, amikor Reinhard Scheer admirális lépett fel „a két kar teljes összeolvasztása” ellen. Scheer hajthatatlan volt azon meggyőződésében, mely szerint „a parancsolás hatalma a fedélzeti tiszteket illeti meg”. A technológia logikája hatástalannak bizonyult a porosz-német tengerészeti tisztikar öröklött mentalitásával szemben.¹⁸

Fisher négy alapvető alapelvre építette forradalmát, ezek pedig: 1.) a rendelkezésre álló technológia felhasználása új csatahajó- és csatacirkáló-osztályok építéséhez; 2.) a flottabázisok és a parancsnoki pontok új stratégiának megfelelő átszervezése; 3.) az elavult hadihajók és a reprezentációt szolgáló jachtok leépítése; 4.) a tisztképzés és oktatás dartmouthi szellemű átalakítása. A csatahajók tizenhetedik századi megjelenése óta a rendelkezésre álló technológia ésszerű és megfelelő felhasználása, valamint a már kiszolgált struktúrák átalakítása hozta el az első igazi tengerészeti forradalmat.

„Fisher forradalma” váltotta ki továbbá az első klasszikus fegyverkezési versenyt, és ráirányította a figyelmet a járulékos költségekre is. Mint Lambert rámutatott, éppen az Admirális számára jelentős megtakarításokat előíró kormányzati nyomás adott lendületet a vezérkari főnök reformjainak.¹⁹ A technikai fejlődés következtében az újabb nagy csatahajók is egyre hamarabb váltak korszerűtlenné, és emiatt egyre több befektetést igényelt a kutatás és az új típusok fejlesztése. A tengerészet anyagi elvárásai folyamatos nyomás alatt tartották a kincstárt, ráadásul pont akkor, amikor az új liberális kormányzat éppen egy költséges szociális reform keresztülvitelére készült; ennek eredményeként 1909-ben és utána parázs vita kerekedett az adózási kérdésekről a rendkívül ellenséges felsőházzal.

Németország még Nagy-Britanniánál is jobban érezte a pénzügyi nyomást. Tirpitznek ugyanazt a küzdelmet kellett megvívnia, mint Fishernek az HMS Dreadnought esetében. A katonai tervezők, a kormányzat, a Reichstag és a tagállamok a létező összes szinten ellenezték a növekvő költségeket. Tirpitz első dreadnought-jellegű hajói, a Nassau-osztály egységei elődeikhez, a Deutschland-osztályú csatahajókhoz képest egyenként tizenöt-húszmillió arany márkás többletköltséget jelentettek. Az új monstrumok megnövelt méretei további kiadásokat tettek szükségessé, át kellett alakítani például a kikötőket, a zsilipeket és a csatornákat; 1907 és 1918 között

¹⁸ Holger H. Herwig: *'Luxury' Fleet: The Imperial German Navy 1888–1918*. London, 1987, 123–130. o.

¹⁹ Nicholas A. Lambert: *British Naval Policy, 1913–1914: Financial Limitation and Strategic Revolution*. *Journal of Modern History* 67. (1995), 595–626. o.

a birodalom e célokra körülbelül 244 millió arany márkát költött, ebből egyedül a Vilmos császár-csatornára 115 milliót. A keletkezett deficit egy részének fedezésére bevezetett csekély örökösödési adó felhördülést és átfogó konzervatív támadást eredményezett a kormánnyal és a „ronda flottával” szemben, aminek következtében 1909-ben Theobald von Bethmann-Hollweg váltotta fel Bernard von Bülow herceget a kancellári tisztségben. II. Vilmos császár maga is sajnálkozását fejezte ki afelett, amit ő is csak „rettenetes” és „vég nélküli pénzügyi spirálnak” nevezett.²⁰ A kincstár három államtitkára (Hermann von Stengel, Reinhold Sydow, és Adolf Wermuth) is inkább lemondott, semhogy magára vállalja a felelősséget Németország növekvő adósságaiért.

Forradalom vagy fejlődés?

Akármilyen lenyűgözők voltak is a változások, ne tévesszenek meg, és ne higgyük, hogy a Fisher-féle „forradalom” teljes lett volna, s legfőképpen, hogy tartós, egyoldalú fölényt biztosított volna Nagy-Britannia számára. Mint korábban már jeleztük, a királyi haditengerészet mélyen gyökerező régimódisága szüntelenül azon igyekezett, hogy megakassza Fisher programját. A vezérkar főnök ellenzéke, akiket ő maga, fanyarul, az „engedetlenség testületének” nevezett, Lord Charles Beresford admirális (1907 és 1909 között a Csatorna Flotta főparancsnoka) vezetésével lépett fel az általuk „veszélyes örültnék” tartott Fisherrel szemben. A testület vádjai szerint a reformok – a Selborne-sémától a selejtezési gyakorlatig, a flotta átcsoportosításától a forradalmian új csatahajó- és csatacirkáló-tervekig – mind veszélyesek voltak.²¹ Beresford és John Jellicoe ellentengernagy, aki később a jütlandi csata parancsnoka volt, elutasította Fisher elgondolását, amely szerint egy flottilla által nyújtott védelem elegendő lenne egy esetleges invázióval szemben. A tengeralttjárók még mindig kipróbálatlan fegyverek voltak, a torpedónaszádok pedig a nehéz, páncélozott hajók oltalma nélkül teljesen esélytelenek lettek volna egy inváziós erővel szemben. Mindezek mellett, álláspontjuk szerint egy későbbi időpontban a brit hadiflottának úgysem lenne más lehetősége, mint behatolni az Északi-tengerre, és ott ütközetbe bocsátkozni legvalószínűbb ellenfelével, a német nyílttengeri flottával.²²

A legjelentősebb terület, ahol Fishernek nem sikerült radikális áttörést elérnie, talán a királyi haditengerészet intézményi kultúrája, vagy tervező tevékenysége volt. Utódja, Sir Arthur Wilson admirális, egészen 1910-ig elutasította a páncéltörő lövedékek használatát a szokásos robbanó lövedékek helyett, részben azzal az indokkal, hogy a tengeri ütközeteket közepes, körülbelül 4600 méteres távolságból vívják, részben pedig azzal, hogy az északi-tengeri német kikötők blokádjának alapvető feltétele Helgoland szigetének elfoglalása. Wilsonnak nem volt semmilyen koncepciója a flottilla- vagy hajóraj-taktikával kapcsolatban, ellenezte a haditengerészeti vezérkar létrehozását, és az is hamar kiderült róla, hogy nem látja helyesen a hadászati helyzetet, illetve nem ismerte fel, hogy a brit hadseregnek égető szüksége lenne a

²⁰ Holger H. Herwig: *'Luxury' Fleet: The Imperial German Navy 1888–1918*. London, 1987, 89. o.

²¹ Lásd Richard Hough: *Admiral of the Fleet: The Life of John Fisher*. London, 1969, 212. o.

²² Nicholas A. Lambert: *Journal of Military History*, 59. sz. (1995), 658–659. o.

Franciaországba irányuló tengeri szállító kapacitásra.²³ Végül pedig, „testületi” tagságához híven, lenézte a tengeralattjáró-technikával kapcsolatos kutatásokat: a víz alatti hajó, állította, csupán parti védelemre való, azon kívül pedig „alattomos, tisztességtelen és pokolian angoltalan.”²⁴ A technikai fejlődés láthatóan csekély hatást gyakorolt örlordsága gondolkodására.

Tágabb összefüggésekben vizsgálva, az 1914 előtti időszak – a technikai fejlődés gyorsasága ellenére – nem tudott olyan forradalmat véghezvinni a katonai területen, ami tartós előnyt biztosított volna. A technika gyorsan átlépte a határokat; ez az időszak még mentes volt a katonai és ipari titkolózástól, ami csak a világháború alatt és után uralkodott el. 1900-ra a legtöbb európai és jó pár Európán kívüli állam is rendelkezett a modern fegyverek gyártásához szükséges ipari kapacitással és tapasztalattal. Természetesen gyakran az volt a legegyszerűbb és a legolcsóbb, ha más országok kutatási és fejlesztési eredményeit használják fel. Nagy-Britannia Krupp-szabadalmakat vásárolt páncéllemezek és gyutacsok gyártásához, illetve az American Electric Boat Company holland szabadalmait tengeralattjárói számára. Németország brit tervezésű Schultz-Thornycroft-kazánokat és Parsons-turbinákat használt.²⁵ Németország kivételével, mely a tengerészeti fejlesztések tekintetében a létező legnagyobb titoktartásra törekedett – nagymértékben épp azért, mert Tirpitz ki akarta játszani a Reichstag felügyeletét – az ipari és technológiai titkolózás ekkor még szokatlan volt. Hogy egy példát mondjunk, 1913-ban az admirális arra kényszerítette Armstrongot, hogy adja át lövegágyazási tervrajzait a Coventry Ordnance Works részére, amely azokat rögtön arra használta fel, hogy idegen államok számára gyártott hajókon alkalmazza. Fisher admirális például ugyanígy átadta a rivális hajóépítőknek az Alfred Yarrows-féle vízcsöves kazán terveinek másolatait.

A mechanikai-szerkezeti megbízhatóság mindenek feletti követelménye volt a másik tényező, ami szerepet játszott abban, hogy a forradalmi technológiai áttörés nem valósult meg. A radikálisan újszerű kísérletek vagy találmányok mindig magukban hordoztak egyfajta kockázatot. Ha viszont a potenciális megbízhatatlanság volt a fizetendő ár, a tengerészeti intézmények inkább lemondtak a Fisher- és Scott-féle technikarajongók reményei szerint a turbinákkal elérhető néhány csomós sebességtöbbletről, vagy a néhány ezer yarddal nagyobb lőtávolságról. A brit hajótervezők például, német riválisaikkal szemben, biztonsági határokat állapítottak meg, amelyek jelentősen megnövelték a gépek súlyát – egy olyan korban, amikor a hajótervező mérnökök a sebességnövelés érdekében minden lehetséges módon és eszközzel éppen a súlycsökkentésre törekedtek. Ám mint arra Hugh Lyon tengerésztörténész rámutatott, a brit konzervatívizmus végül meghálálta magát – szemben például a legdrámaibb esettel, amikor 1918-ban az SMS Moltke német csatacirkáló gépházá-

²³ James Goldrick értékelése. In J. R. Hill (szerk.): *The Oxford Illustrated History of the Royal Navy*. Oxford – New York, 1995, 290–291. o.

²⁴ Idézi Marder: *From the Dreadnought to Scapa Flow: The Royal Navy in the Fisher Era, 1904–1919*, 1–5. kötet, London, 1961–1970, 1. kötet, 332. o.

²⁵ Lásd Hugh Lyon: *The Relations Between the Admiralty and Private Industry in the Development of Warships*. In Bryan Ranft (szerk.): *Technical Change and British Naval Policy 1860–1939*. London, 1977, 52–57. o.

ban levált és elszabadult egy fogaskerék, ami miatt a hajó azonnal elveszítette szinte a teljes energiaellátását.²⁶

Végül pedig az emberi tényező mellett a technológiai korlátok is sokszor akadályává váltak az 1914 előtti forradalmi áttörésnek, amint azt a tengeralattjáró rögzös karrierjének példája is mutatja. A szakértők, akik az első világháború alatti német korlátlan tengeralattjáró-háborút tanulmányozták, arra a következtetésre jutottak, hogy a Tirpitz által a flottának biztosított elsőbbség végeredményében kevéssé szolgálta a birodalom érdekeit. Ha előrelátóbbak lettek volna, a „szürke farkasok” tömege előbb-utóbb kiéheztethette volna Nagy-Britanniát – mint arra már a háború megkezdése előtt tizennyolc hónappal Sir Arthur Conan Doyle rá is mutatott.²⁷ Ám a valóságban a tengeralattjáró 1914 előtt még nem volt hatékony fegyver; nem véletlenül volt Németország az utolsó tengeri nagyhatalom, amely rendszerbe állította.

1906-ban Tirpitz felhatalmazta a Krupp-céget, hogy építse meg a prototípust, egy kerozin meghajtású Karp-osztályú hajót, U-1 néven. Sok hátrányos tulajdonsága ellenére ezt 1908 és 1910 között további tizennégy hajó követte. A felszínen sűrű fehér kipufogógáz jelezte a hajó hollétét, feltöltött akkumulátorokkal is alig ötven tengeri mérföldet tudott megtenni öt csomós sebességgel. Rádiókommunikációra a felszínen sem volt különösebben képes, a víz alatt pedig egyáltalán nem. A német tengeralattjárókat csak 1910-ben szerelték fel diesel-hajtóművekkel és a víz alatti navigációhoz szükséges pörgettyűs tájolóval; a brit „D” és „E” típusú tengeralattjárók 1914-ig nem kapták meg ez utóbbi navigációs eszközt. Tirpitz, érthető okokból, a csatahajói számára tartotta fenn az elérhető anyagi forrásokat, ahogy mondta, nem akart „kísérletmúzeumot” teremteni.²⁸

Fogyatékoságaikat tekintve némileg érthető, hogy a tengeralattjárók megjelenésének időszakát semmilyen doktrinális reform nem kísérte. A németek az Északi-tenger parti őrsege vízben lebegő rüzérségi állásainak tekintették őket a Jade torkolat – Helgoland sziget – Lister Tief vonal mentén. A Kielben működő Tengeralattjáró Felügyelőség egy eladdig ismeretlen hadnagyától, Ulrich-Eberhard Blumtól származik az egyetlen háború előtti, 1914 májusában összeállított tanulmány, amely a tengeralattjárók brit kereskedelmi hajók elleni jövőbeni háborús alkalmazásáról értekezik. Blum számítása – 222 tengeralattjárót tartott szükségesnek a brit szigetek teljes elzárásához – nem is volt teljesen valószerűtlen,²⁹ ám nem hatotta meg Tirpitzet, aki nem nagyon akart a kereskedelem támadásával foglalkozni; annál is kevésbé, Németországnak alig két tucat működő tengeralattjárója volt, amelyek nagy része elavult kerozinmeghajtással működött. Mind a német tengerészetnek, mind riválisaiknak hatalmas technikai és taktikai szakadékokat kellett áthidalniuk ahhoz, hogy az 1914-ben még megbízhatatlan merülő torpedóhajók valóságosan használható fegy-

²⁶ Uo. 59. o.

²⁷ Lásd Michael L. Hardley: *Count Not the Dead: The Popular Image of the German Submarine*. Montreal – Kingston, 1995, 14. o.

²⁸ Herwig: *'Luxury' Fleet: The Imperial German Navy 1888–1918*. London, 1987, 86–87. o.

²⁹ Lásd Philip K. Lundberg: *The German Naval Critique of the U-Boat Campaign*. *Military Affairs* 27 (1963), 106–107. o.; Karl Lautenschläger: *The Submarine in Naval Warfare, 1901–2001*. *International Security* 11 (1986–87), 246–247., 254. o.

verré válhassanak. A birodalmi haditengerészet jövőjét ezekre az eszközökre bízni körülbelül olyan lett volna, mintha a hadsereg tüzérségét és gyalogságát vászonborítású Rumpler-Taube repülőgépekre és kétfedelű Fokkerekre cserélték volna.

Összegzés

1914 augusztusára Fisher és utódai a világ legnagyobb flottáját hozták létre, mely huszonegy dreadnought-jellegű csatahajóból és négy csatacirkálóból állt: Churchill csak „koronaékszerként” emlegette őket. Nagy tűzgyorsaságú nehéz tüzérségük, távcsöves, giroszkóppal stabilizált irányzórendszerük, felületkezelt, ötvöztött acélpáncélzatuk és gőzturbinás meghajtásuk mind az új technológiák felhasználása révén valósult meg. 1914 és 1918 között ezek a nagy hajók uralták a vizeket: központi tűzvezető rendszerük majdnem húsz mérföldes hatásonként tette lehetővé. Semmilyen egyéb fegyverrendszer, sem a torpedórombolók, sem pedig a tengeralattjárók, sem az aknák nem fenyegették vezető szerepüket. A flotta a rombolókat támadó és védőkíséretként alkalmazta, a tengeralattjárók pedig az egész háború alatt egyetlen élvonalbeli hadihajót sem süllyesztettek el.

Igy hát az 1914–1918 közötti tengeri hadviselést a Fisher-féle hadügyi reformok határozták meg – ám a következmények távolról sem voltak forradalmiak: a háború csúcspontjának számító, 1916 május–júniusában lezajlott jütlandi csata alapján akár egy Nelson-korabeli megfigyelő is megérthette volna őket. A hajók és a lövedékek mérete, a tíz-tizenkét kilométeres távolságból indított sortűzek lenyűgöző voltán túl a hadviselők rendkívüli óvatossága, a hajók hatalmas költségeinek szem előtt tartása és a stratégiai tétek nagysága nem váltotta volna ki Nelson csodálatát. Ráadásul az alapvető cél – a hatalmas flották addig tüzelnek egymásra, amíg az egyik megfordul és elmenekül – a régi maradt. A jütlandi csata egy kétszázszor kétszáz kilométeres tengerrészen zajlott – és csak két dimenzióban. A repülőgépek és a tengeralattjárók csupán kiegészítő szerepet játszottak; a rossz időjárás, a nem kielégítő látási körülmények, a meghibásodások és a kezdetleges kommunikációs rendszerek elégtelensége miatt leggyakrabban mind felderítő, mind támadó küldetésben kudarcot vallottak.

Mindazonáltal az új eszközök még egyszer felkeltették Fisher admirális érdeklődését. 1915-ben például hajlott arra, hogy még nagyobb hajókat (szuper csatacirkálókat) építtessen: az új Incorporable 360 méter hosszú lett volna, 40 000 tonna vízkiszorítással, 35 csomós csúcssebességgel, hat darab húszhüvelykes ágyúval. A háború vége felé azonban a tapasztalt katonák ráébredt, hogy a nagy felszíni hajók felett eljárt az idő. 1917 nyarán jelent meg az első modern repülőgép-hordozó, amelyet az HMS Furious csatacirkáló átalakításával építettek: 86x21 méteres repülőfedélzetet alakítottak ki rajta fekézőkábékkel, a fedélzete alatt pedig tíz Sopwith Pup repülőgépet helyeztek el. Két újabb hordozó, az HMS Argus és az HMS Eagle már teljesen sík fedélzettel épült, oldalra elhelyezett fedélzeti felépítményekkel, a mai modern hordozók formájában.

1918 júniusában az HMS Furious végrehajtotta az első, repülőgép-hordozóról indított, szárazföldi célpontra irányuló támadást a Tondern melletti német léghajóbázis ellen. A hordozók azon a nyáron csatlakoztak a flottához, és ha a háború nem ér

véget, még az évben vagy 1919 elején sor került volna az első kombinált, felszíni-légi flottatámadásokra. Fisher örömmámorban úszott: „Akármit gondoltok is jelenleg a légierőről – ez a jövő tengerészete.”³⁰ Ám a királyi haditengerészetnek csak kevés tisztje ismerte fel a hordozók és a már meglévő technológia – a torpedóvető repülőgépek – kombinálásában rejlő lehetőséget. 1919-ben még a királyi haditengerészet repülő fegyvernemének technológiai ágazatvezetője is így panaszkodott: „A fegyver potenciális értékét mindenki elismeri, mégis szinte teljesen elhanyagolják a fejlesztését.”³¹ Egészen a Taranto (1940), illetve Pearl Harbor (1941) elleni támadásig nem is tekintették a hordozókon állomásozó torpedóvetőket érett fegyverrendszernek.

A minden új iránt nyitott gondolkodású Fishert egyre jobban elbűvölte a lehetőség, hogy a tengeri hadviselést háromdimenzióssá tegye, azaz a felszín alá is kiterjessze. Még mielőtt a Dardanelláknál elszenvedett 1915-ös vereség miatt lemondott volna első tengeri lordságáról (másodjára töltötte be a posztot), megrendelt egy egész osztálynyi új, nagy sebességű, gőz meghajtású, egyetlen 12 hüvelykes ágyúval felszerelt tengeralattjárót, a háború végén pedig komolyan tanulmányozta egy fiatal tengeralattjáró-rajongó elképzeléseit egy 30 000 tonna vízkiszorítású, 30 csomós sebességű, és nyolc 18 vagy 20 hüvelykes ágyúval felfegyverzett tenger alatti csatacirkálóról. A tengeralattjárók az ő szemében a „következő dreadnought-ok” voltak.³² A terv végül műszaki szempontból megvalósíthatatlannak, taktikai téren pedig használhatatlannak bizonyult; a tengeralattjáró csak a nukleáris erőforrások kifejlesztésével válhatott igazán halálos, önálló fegyvernemmé. A légi, felszíni és felszín alatti kombinált hadviselés koncepciója még váratott magára – csak később, a huszadik század második tengerészeti hadviselési forradalmával lett valósággá. Ám Fisher, aki az első világháború befejezésekor hetvenhetedik életévében járt, már láthatta a jövőbeli technológiák kialakulását.

Következtetések

A Fisher-féle forradalom azt mutatja, hogy a katonai tervezők rémálma – hogy egy radikális technológiai áttörés a háborúban hirtelen előnyt adhat az ellenségnek – nem oly fenyegető, amint azt sokszor állítják.³³ Az 1860-as és az 1920-as évek között, az HMS Warriortól az HMS Queen Elizabethig, a hadihajók külső megjelenése, meghajtása, védelme, fegyverzete és tűzvezető rendszere drámai változásokon ment keresztül. Ebben az időszakban az újabb és újabb technológiák révén minden egyes évtized alapvető változásokat hozott, ha a taktikában nem is, a lehetőségekben

³⁰ Idézi Jon Tetsuro Sumida: *In Defence of Naval Supremacy: Finance, Technology, and British Naval Policy, 1889–1914*. Boston, MA, 1989, 211. o.

³¹ Idézi Christina J. M. Goulter: *A Forgotten Offensive: Royal Air Force Coastal Command's Anti-Shipping Campaign, 1940–1945*. London, 1995, 20. o.

³² Jon Tetsuro Sumida: *In Defence of Naval Supremacy: Finance, Technology, and British Naval Policy, 1889–1914*. Boston, MA, 1989, 263. és 318. o.

³³ Ehhez az elemzéshez sokat használtunk fel a következő műből: Karl Lautenschläger: *Technology and the Evolution of Naval Warfare*. In Steven E. Miller – Stephen Van Evara (szerk.): *Naval Strategy and National Security*. Princeton, NJ, 1988, különösen a 173–174. és a 218–220. o.

feltétlenül. Ám egyetlen, önmagában mégoly nagy jelentőségű műszaki újítás sem változtatta meg gyökeresen a tengeri hadviselést.

Fisher reformjai az időszak végén jelentek meg – és nem az új technológiák hirtelen bevezetésének következményei voltak. A gőzgépek, a hátultöltős ágyúk, az acélötvözetű páncéllemezek, a turbinák, a kordit, a hatalmas, hosszú csövű, akár harminckét kilométerre is tüzelni tudó 15 hüvelykes lövegek több mint két évtizeddel előtte számítottak forradalmi újításoknak. Fisher érdeme az volt, hogy ezeket az elérhető technológiákat egyesítette vagy összhangba hozta a haditengerészeti stratégia, taktika, képzés és gyakorlatoztatás változásaival, hogy a legteljesebb mértékben ki lehessen használni őket. Az eredmény volt egészen új: Fisher forradalmának lényegét, a műveleti képességekben és a stratégiában bekövetkezett alapvető változásokat, a reformok és a technológiai újítások kombinációja adta. Ő és társai minden létező hadiflottát arra kényszerítettek, hogy kövessék a királyi haditengerészetet, vagy végleg elveszítik harcképességüket vele szemben.

A technológia lehetővé tette, de nem vezérelte ezt a folyamatot, az a politika és a stratégia feladata maradt. Az ipar és a haditengerészet által az 1880-as és 1890-es években kifejlesztett új találmányok nem kizárólagos okai voltak az 1914-re kialakult dreadnought-flottáknak. Fisher és Tirpitz voltak az úttörői, akik előbb kitűzték az elérendő célt – a brit tengerészeti felsőbbség megőrzését vagy lerombolását –, majd meghatározták az eléréséhez szükséges technológiákat, végül utasították a magán- vagy állami gyárakat elképzeléseik megvalósítására. Senki sem láthatta előre teljes mértékben, hogy milyen következményekkel járnak a változások, a technikai korlátok, illetve az emberi szűklátókörűség is gyakran akadályozta az olyan zseniális újítások azonnali bevezetését, mint amilyen például Arthur Pollen központosított tűzirányító rendszere volt. Ám végül Fisher, Tirpitz és tervezőik ambíciója és versenyszelleme a rendelkezésükre álló technológiákat ijesztően mozgékony és halálos eszközökké formálta.

Jonathan B. A. Bailey

Az első világháború és a modern hadviselés születése¹

A nagy háború katonai forradalma az ipari szintű hadviselést és annak ideológiáit olyan könnyörtelen egységbe forrasztotta, amely végül – a háború második, 1939 és 1945 közötti fordulójában – a frontvonalakon harcoló katonákat és a polgári lakosságot is ugyanabba a tűz és terror uralta körbe zárta be. E forradalom technikai oldala, azaz ahogy egy német szerző leírta, „a támadáshoz és védekezéshez szükséges eszközök ésszerű és megfelelő alkalmazása” 1917–18-ban ért tetőfokára, a háborúk történelmében ekkor következett be talán a legjelentősebb elméleti fejlődés.²

Ez a fejlődés volt a „modern stílusú hadviselés” születése: a háromdimenziós konfliktus kialakulása, amikor a tüzérségi közvetett tűz a háború harcászati, hadműveleti szinten történő tervezésének alapvető tényezőjévé vált.³ A háromdimenziós konfliktus annyira újnak számított, hogy az 1939 és 1945 közötti, a páncélosokat és a légierőt érintő tömeges fejlesztések és az azt követő információs korszak az 1917–1918-ban lefektetett modell koncepcióját csak kiegészíteni tudta.

Ennek a forradalomnak sok technikai és harcászati összetevője az első világháború idejéből eredeztethető, de a háború sokkja gyorsító hatással volt azok fejlődésére. Az 1914 utáni nyomasztó harcászati problémák megoldására tett kísérletekből olyan, előre nem látott lehetőségek születtek, melyek kombinációja a mélységi támadás új módszereivel egészen új típusú hadműveleteket tettek lehetővé. Ahogyan a mélységi harc eszközei folyamatosan egyre változatosabbak és erőteljesebbek lettek, úgy szivárgott be a modern hadviselési stílus a stratégiai szintre – ahol ma már domináns szerepet tölt be.

¹ E mű hosszabb, a fejlődés 1918 utáni hatásait elemző változata: *The first World War and the Birth of the Modern Style of Warfare. Strategic and Command Studies Institute Occasional Paper No. 22.*, British Army Staff College Camberley, 1996.

² Steven Metz és James Kievit megfogalmazásában a hadügyi forradalom „hirtelen bekövetkező katonai képesség- és hatékonyságnövekedés, amely párhuzamos és kölcsönös technológiai, rendszerbeli, műveleti módszertani és katonai szervezeti fejlődés eredményeképpen jelentkezik” (*Strategy and Revolution in Military Affairs: From Theory to Policy*. Strategic Studies Institute, U.S. Army War College [Carlisle Barracks, PA, 1995]); a szerzők idézik Andrew Krepinevich álláspontját is, hozzátéve, hogy az „alapvetően változtatja meg a konfliktus jellegét és módszereit”. (3. o.) Idézi Max Bauer ezredes: *Der Grosse Krieg in Feld und Heimat: Erinnerungen und Betrachtungen*. Tübingen, 1921, 70. o.

³ A tüzérségnek és a tüzérnek mint a hadviselés döntő jelentőségű elemének huszadik századi erősödéséről lásd Jonathan Bailey: *Field Artillery and Firepower*. Oxford, 1989.

Háború három dimenzióban

Az itt elemzett modern stílusú hadviselés nagy kiterjedésű és intenzitású konfliktust jelent – ezt a formát tekinthetjük általánosnak a klasszikus hadviselés területén, ez az a forma, melyben az a maga teljességében jelenik meg. Ennek a stílusnak a következő jellemzői vannak:

- a. Kiterjedt hadszínteret fog át és teljesen háromdimenziós.
- b. Az időzítésnek kritikus jelentősége van a sebesség – a harctevékenység relatív sűrűsége – és az egyidejűség szempontjából. A megfelelő időbeli és térbeli gyorsaság és a fegyverek kombinációja megelőzheti és túlterhelheti az ellenség döntéshozó képességét.
- c. A célpontok megállapításához és a manőverezéshez a fekerítés a kulcs.
- d. Az elérhető eszközök képesek az ellenség kiemelt jelentőségű objektumait akár annak területén is megsemmisíteni, akár szárazföldi hadművelet keretében, akár anélkül is.
- e. A parancsnokok a váltakozó elvárások függvényében változó tüzertől vehetnek igénybe.⁴
- f. Az olyan parancsnoki, irányítói és kommunikációs rendszerek (C3) és parancsnoki módszerek, amelyek képesek a fenti jellemzők egyesítésére, alkalmasak az ellenség összetartó erejének katasztrofális következményekkel járó megtörésére.

Ha ezt a harctéri tervezésre alkalmazzuk, egy egyszerűbb offenzív csata valahogy így nézne ki:

- a. A vezérkar légi, elektronikai, akusztikus és optikai eszközökkel információt gyűjt az ellenség elhelyezkedéséről.
- b. Ezekből az információkból megállapítják az ellenség szándékait, illetve felméri az állásai mögött fellelhető potenciális célpontokat.
- c. A parancsnokok és a vezérkarok tervet készítenek, mellyel gyors behatolás vagy áttörés során a manőverező erők semlegesítik vagy elpusztítják az útjukba kerülő és a csataterén fellelhető ellenséges erőket.
- d. Az elérhető legnagyobb hatás érdekében a támadásokat össze kell hangolni a légi hadműveletekkel és a manőverezés irányával. A megfelelően tervezett tűz sokkot és az ellenség szétszóródását válthatja ki, ami hirtelen olyan sok gondot okozhat, hogy annak parancsnoki, irányító és ellenőrző rendszere megbénul. A támadott célpontok között megtalálhatóak az ellenséges parancsnoki központok, a kommunikációs rendszerek, a tüzérség, a hadtáp, a hidak és a raktárak. A tűz elvakítja az ellenséges megfigyelőket, megsemmisíti a megerősített állásokat és tábori erődítéseket. Mélységben támadja az ellenséget, különösen annak tartalékát, még mielőtt az csatlakozhatna az ütközethez. Lezárja a csatateret, és megtizedeli a menekülőket. Egyidejűleg pedig közeltámogatást nyújt az előre nyomuló mozgó erőknek.

⁴ Az éppen szükséges, pontos, halálos vagy nem halálos hatás határozza meg az igényelt tüzert. A precíziós löszerek ugyanarra a hatásra képesek, mint a nagyobb számban alkalmazott kevésbé pontosak; ugyanakkor a tömegtűz olyan sokkhatást okozhat, amilyenre a pontos tűz soha nem lenne képes.

- e. A parancsnokok a megkövetelt cél, a semlegesítés vagy a rombolás érdekében vehetnek igénybe változó tüzert, módosíthatnak annak időtartamán és intenzitásán a megfelelő fegyver- illetve lövedéktípus vagy tűzgyorsaság kiválasztásával attól függően, hogy sokkhatást kívánnak elérni, vagy az ellenség harci kedvét akarják tartósan rombolni.
- f. A fenti intézkedéseket hadicselek és más fortélyok kísérik, ha szükséges, akár teljesen valótlan tűzterv alkalmazásával.
- g. Ezeket a műveleteket magas szinten központosított tervezés jellemzi, de a parancsnokoknak fel kell készülniük a váratlan események tervezésére is.

Az általános modell ismerős lehet azoknak, akik ismerik a NATO illetve a Varsói Szerződés tagállamai hadseregeinek a hidegháború idején követett doktrínáit. Nagyon hasonlít ez ahhoz a módszerhez is, ahogy az egyiptomiak 1973-ban átkeltek a Szezei-csatornán, és még egyértelműbben tetten érhető volt a szövetségesek öbölháborús előkészületei során. Ugyanilyen tervekre alapozta a brit hadsereg 1917 novemberében a Cambrai melletti ütközetet, és még tisztább formában jelentkezett az 1918 tavaszán végrehajtott német offenzívák (az úgynevezett *Kaiserschlacht*), illetve az antant szövetségesek nyári és őszi ellentámadásai során.⁵

A modern stílusú hadviselés több fenti jellemzője önmagában nem számít modernnek: a parancsnokok mindig is tisztában voltak az időzítés, az ellenség ismerete, a nagyobb tüzertől és a döntő hadmozdulatok fontosságával. A sokk előidézése és az ellenség felbomlasztását szolgáló betörés taktikája egyidős a hadviseléssel. Nagy Sándor is alkalmazta a Gaugamalanál i. e. 331-ben, Marlborough Blenheimnél 1704-ben, és Napóleon Austerlitznél 1805-ben. Am egészen 1917–1918-ig a technika nem tette lehetővé, de maga a taktika sem követelte meg, hogy ezeket a jellemzőket egy új, háromdimenziós „modern”, ténylegesen forradalmi koncepcióban ötvözzék. A leglényegesebb újítás az ütközet új megközelítése volt, amit a közvetett tűz eszköze kellett életre. Azok a változatos műszaki fejlesztések és az a taktikai kreativitás tették azt lehetővé, melyeket a stratégiai szükségesség irányított.

Az 1917–1918-as modell napjainkban, nyolcvan évvel később is alig tűnik elavultnak. Am az három évvel korábban, 1914-ben még teljesen ismeretlen volt. A hadviselés 1914-ben lineáris folyamat volt, az uralkodó doktrínák szerinti szárnymozdulatokkal, bekerítéssel, megsemmisítéssel. Középpontjában a találkozóharcok erőinek fizikai összecsapása állt: manőverező gyalogság és lovasság tömegei, amelyeket közvetlen tüzérség támogatott, általában csekély lőtávolsággal, nyílt állásban felállított lövegekkel. Az akkor még kevés rendelkezésre álló repülőgép legfeljebb felderítő feladatokat látott el, a tüzérségnek nem volt módja a mélységi célpontok felderítésére, és a csak viszonylag kevés, hadrendben lévő tarack volt képes arra, hogy a nem látható, holtterben lévő célpontokat támadja. A tűzirányítás egyszerű volt, és általában magától a löveg helyzetétől való becslésen alapult. A megfigyelők és az ágyúk közötti kapcsolattartás fényjelzőn, hangszórón és a kevés telefonon keresztül zajlott. A brit tábori hadseregnél tüzérségi lövedékként srappelt használtak, ami a megfelelően beásott ellenséges erővel szemben hatástalan volt. Nem állt rendelkezésre elegendő eszköz a

⁵ A tény, hogy néhány – például a Cambrai melletti vagy a Szezei-csatornán való átkelési – hadművelet végrehajtása nem sikerült, nem érvényteleníti magát a modellt.

folyamatos mozgásban lévő hadsereg tüzérségi löszerral való ellátásának biztosításához, részben e miatt a hadsereg csak kis készleteket tartálékolt. Végül pedig, a hadműveleti szinten zajló tüzérségi tervezés – az ostromok kivételével – egyszerűen nem létezett, a Franciaországba küldött brit expedíciós haderő pedig nem is rendelkezett a hadosztály szint fölé rendelt tüzérséggel. A műveletek annyira egyszerűek voltak, hogy a tüzérségi tervező törzsek kicsik maradtak. A tüzérségnek szánt egyszerű harcászati feladatok miatt nem is lehetett volna hatékony egy központosított magasabb szintű irányítás, illetve az nem felelt volna meg az akkori igényeknek.

1914: a rendelkezésre álló eszközök

A közvetett tűzre épülő katonai forradalom sok eleme egyáltalán nem volt új. A nem látható célpontok elleni támadás képességének fontossága az ókor óta ismert. A kőhajító katapult feladata az volt, hogy lövedéket juttasson a falak mögé rejtőző ellenségre, szerepét később a mozsár vette át. Így a közvetett tűz évszázadokon keresztül az ostromok során bevett módszer volt, de a megfigyelők nem tudtak módosítani a lövedék röppályáján, és erre igazából nem is nagyon volt szükség.

A közvetett tűz első csatateri alkalmazására valószínűleg Paltsig mellett, 1759 júliusában került sor: az orosz tüzérség a fák koronái fölötti röppályán tüzelt.⁶ 1840-re a britek a tarackok feladatává tették, hogy fedett állásból támadják az ellenséges tüzérséget, ám a célzás vagy sikerült, vagy nem, különösebb számításokat nem végeztek. Csak kezdetleges eszközök álltak rendelkezésre, például a lövegek és a még látható célpontok között elhelyezett helyzetjelző vonalak, ezek miatt ugyanakkor az ágyúk viszonylag mozdíthatatlanná és változó harcászati helyzetben majdnem teljesen használhatatlanná váltak.

A németek a porosz–francia háborúból levonták azt a következtetést, hogy a közvetett tűz alkalmazása megóvhatja a tüzekeket a gépfegyverektől. Majd az orosz Karl Guk 1882-ben *Közvetett tűz a tábori tüzérség számára* címmel kiadott egy jelentős munkát, melyben leírta a célpontok, a röppálya és a tűz megfigyelő által történő módosításának lényegét. A németek is felismerték ezeket az újításokat, és a közvetett tűz kihasználása érdekében *Richtfläche* néven új eszközt fejlesztettek ki. 1904-re az orosz tüzérség is rendelkezett hasonló célzóberendezésekkel, és azokat augusztusban Liaojangnál tömegesen használták is. Ezt követően az orosz–japán háborúban a közvetett tűz már a felek bevett eszközévé is vált.⁷ Az amerikai hadsereg is rögtön reagált a változásokra, így az az 1907-ben kiadott tüzérségi gyakorlatozási szabályzat rendelkezéseiben öltött testet.⁸

⁶ Christopher Bellamy: *Red God of War: Soviet Artillery and Rocket Forces*. London, 1986, 16. o.

⁷ Igaz, csak nagyon kezdetleges módon. Például a Cairn dombnál az oroszok csak úgy tudták a célzási utasításokat az ágyúkhoz juttatni, hogy egy papírra írták őket, amit a földön fekvő katonák kézzel kézre adva küldtek tovább. (Denis és Peggy Warner: *The Tide at Sunrise: A History of the Russo-Japanese War, 1904–1905*. [London, 1975], 363. o.)

⁸ Boyd L. Dasturp: *Kings of Battle. A Branch History of the U.S. Army's Field Artillery*. Office of the Command Historian, U.S. Army Training and Doctrine Command, Fort Monroe, VA, 1993, 149–150. o.

A britek a búr háború alatt kísérleteztek a közvetett tűzzel, de végül úgy ítélték meg, hogy mozgó hadviselés során nem hatékony. Ennek következtében nem is erőltették ezt a módszert, így a brit tábori tüzérségnek közvetett tűz esetén egészen 1913-ig nem is volt használható célzóeszköze. Ostromok során, erőd vagy parti tüzérség esetében a pontos megfigyelés hiánya nem jelentett komoly gondot, mégis ezek a frontvonalától távol tartott fegyvernemek fejlődtek a legtöbbet.

Bár sok, a közvetett tűz forradalmához vezető összetevő már korábban is rendelkezésre állt, a seregeknek nem sikerült kihasználniuk a bennük rejlő lehetőségeket – vagy nem is törekedtek rá. Égető harcászati szükség nem volt rá. 1914-ben még minden hadsereg gyorsan mozgó hadműveleteket tervezett, melyek során a tüzérség könnyen hátra maradhatott volna. A francia hadsereg – a nagyszerű 75-ös ágyújával – felismerte, mennyire szükség van az ágyúk gyors felállítására, hogy aztán magas szintű tüztámogatást nyújtsanak a mozgó erőknek. A nagy gyorsaságra és lendületre épülő francia doktrína ugyanakkor azzal számolt, hogy a gyalogságnak adott esetben a tüzérség felállítása előtt is támadásba kell lendülnie.

Csak később született meg az a koncepció, amely az ellenséges vonalak áttörése érdekében már hadműveleti szinten számolt a harcéri tüzérséggel. Az egyetlen kivételt a hadműveletek útjában álló erődített helyek elleni támadások jelentették (például Liège). Bevételekre 1914 augusztusában nagy űrméretű német és osztrák–magyar ostromágyúkat vetettek be.

Az európai hadseregek általában nem rendelkeztek megfelelő tábori lövegekkel és löszerral. Mivel a közvetlen tűz volt az általános, az ágyúk lőtávolsága csekély volt, és nem voltak alkalmasak a közvetett tűz eredményes alkalmazására. A nagyobb lőtávolságú lövegek nehezebbek, tehát kevésbé mozgékonyak, emiatt pedig még alkalmatlanabbak voltak az akkoriban uralkodó közvetlen tűz-elgondolás megvalósítására. A koncepció azonban makacsul tartotta magát: 1917-ben, a hároméves háborúskodás tapasztalatai ellenére az amerikai hadsereg a mozgó harcra még mindig a könnyű ágyúkat tartotta megfelelőnek, és minden nagyobb űrméretű ágyú mellé egy háromhüvelykes löveget is telepített.⁹

Mivel a tüzérségi tűz elsődleges feladata nem az ellenséges tüzérség támadása volt (amit amúgy maguk a tüzekek is közvetlen tüzelési feladatként tartottak számon), viszonylag kevés tarack állt hadrendben. A hadseregek, különösen a német, 1914-ben rendszerbe állítottak ugyan ilyen eszközöket, de csak kis számban, azzal a céllal, hogy fedezékből, magas röppályán tüzelve vegyék tűz alá az álcázott ellenséges lövegeket. Ironikus, hogy a közvetett tűz terén korábban úttörőnek számító orosz tüzérség többnyire csak kis hatótávolságú, közvetlenül tüzelő lövegeket alkalmazott, míg a keleti fronton a németek több nehéz tarackot vetettek be.

Ugyanakkor a hadviselők által alkalmazott lövedékeket a nyílt területen felvonuló élőerő pusztítására tervezték. A brit hadsereget például nem szerelték fel sem a tábori erődítések, fedezékek, műszaki akadályok rombolására alkalmas robbanólövedékekkel, sem pedig az állások semlegesítésére szolgáló gázlövedékekkel, amelyeket először a németek vetettek be 1915-ben. Ekkor még nem álltak rendelkezésre sem az ilyen eszközökhöz szükséges gyutacsok, sem pedig a három évvel később már elterjedt lövedékek. A háború előtti doktrínák az ilyen eszközök későbbi hiányával így nem is

⁹ Uo. 164. o.

számolhattak. Az 1913-as brit tervekben minden 18 fontos löveghez ezer lőszer volt a javadalmazás, ebből háromszázat még otthonról kaptak meg, majd ötszázat más, különböző helyen lévő üzemekből az elkövetkező hat hónapon belül. Az ütegek az ezerből csak százhetvenhatot tudtak készletezni, ami négyes tűzgyorsasággal,¹⁰ alig negyvennégy perces tüzelést tett lehetővé. Hat ilyen időszak a brit expedíciós haderő teljes készletét kimeríthette, bár további hetvenöt percre elég anyag maradt az anyaországban, és elvileg újabb harvan perces tűzre elegendő érkezett volna hat hónapon belül.¹¹ Összehasonlításképpen, 1918-ra a szemben állók tüzéinek egy offenzíva előkészítésekor napi hatszáz lövést kellett leadniuk könnyűlövegekből.

Míg sok, a közvetett tűz alkalmazásához szükséges elem valamilyen formában rendelkezésre állt, 1914-ben a hadseregek erre általában inkább a védelem egyik harcászati eszközeként tekintettek, nem pedig a támadás fejlett módszereként. A pontosság pedig továbbra is problémás maradt. A mélységben található célpontok felderítésére és a tűzvezetésre szolgáló eszközök egyaránt hiányoztak, hiszen a felderítést, a térképészetet, a megfigyelést, a kalibrációt¹², a röppályaszámítást, a tüzelemek módosítását, valamint a szükséges összeköttetést rengeteg hiányosság hátráltatta. Ám a kérdés nem pusztán technikai jellegű volt. A képzelőerő hiánya, a doktrinális lustaság és egyszerű számítási hibák voltak az igazi okai, hogy annak ellenére sem használták ki a közvetett tűz lehetőségeit, hogy az ehhez szükséges elemek nagy része rendelkezésre állt. Moltke már az 1890-es években egy elhúzódó háború valószínűségéről értekezett. 1900-ban egy lengyel bankár, Jan Bloch előre jelezte, hogy a védekezésre alkalmazott tűz megsemmisítő ereje képes a támadó gyalogság teljes lemészárlására. Lord Kitchener azt is megjósolta, hogy a nagy háború éveken át fog tartani. Ám a korabeli konzervatív hadviselés elméletének mocsarába süppedt emberek nem voltak hajlandók foglalkozni ezekkel a nézetekkel, mert az azokból levonható következtetések számukra elfogadhatatlanok lettek volna.¹³

A közvetett tűz úttörőjének tekinthető orosz hadsereg a legmagasabb társadalmi és szakmai megbecsülésben részesítette tüzéireit. Ám még nekik is kétségeik voltak a technikai képességekkel kapcsolatban, illetve maguknak az orosz tiszteknek sem mindig sikerült az elérhető legtöbbet kihozniuk eszközeikből. Az orosz-japán háború során egy orosz tábornok, amikor meglátta, hogy fedetten állítanak fel egy tüzérségi üteget, kiparancsolta őket a nyílt térre, mert nem hitte el, hogy el tudják találni az ellenséget, amit egyébként nem látnak. Néhány japán tiszt pedig egyszerűen gyávaagnak tartotta a lövegek holttérben való elrejtését.

A brit hadseregben a lovas tüzérség részesült a tüzéreket megillető megbecsülésben. A megfigyelés, a számítás, a statikus műveletek kimondatlanul is az erőd és a parti tüzérség dolga volt. A tüzértisztek a célpontok kijelölését térkép segítségével nem tekintették úriemberhez méltó cselekedetnek, mert az elértéktelenítette a szem-

¹⁰ Percenként négy lövés.

¹¹ A francia lövegek hasonló javadalmazással bírtak, a németek pedig még ennél is gyengébbel.

¹² Az ágyúcső állásának megváltoztatása abból a célból, hogy alacsonyabb kezdősebesség mellett pontosítani lehessen a tüzelési adatokat.

¹³ Colin McInnes álláspontja szerint a katonai vezetők tisztában voltak azzal a ténnyel, hogy egy elhúzódó háború tömeges szociális elégedetlenséget okozna, ezért kizárták egy ilyen háború lehetőségét. (McInnes: *Men, Machines and the Emergence of Modern Warfare 1914–1945. Strategic and Combat Studies Institute Occasional Paper No. 2.*, British Army Staff College Camberley, 1992, 3–5. o.)

mel való távolságbecslés nemesnek tekintett hagyományát. A tüzérség elutasította a robbanólövedékek alkalmazását, részben arra hivatkozva, hogy a szóbeszéd szerint azok kártékony gázokat bocsátanak ki, ami a hadviselésnek nem helyénvaló módját jelenti. Valószínűleg inkább az utánpótlási problémák és a lőszer nyilvántartás hiánya lehettek az igazi okok. 1914 májusában a királyi erődtüzérség Hill nevű századosa tartott előadást a királyi tüzérségi intézetben a közvetett tüzről. Hallgatósága kitörő nevetéssel fogadta azt az állítását, hogy a háború kitörése után két hónapon belül a tábori tüzérség tevékenysége meteorológiai változásokat fog okozni.

A franciák, németek, amerikaiak se voltak különbe. A tüzérség nem élvezett nagy megbecsülést a német hadseregben sem: a modern hadviselés legbefolyásosabb német értelmi szerzője, Georg Bruchmüller ekkor épp aktív szolgálatát töltötte. Katonai sikereiért végül megkapta ugyan a Pour le Mérite kitüntetést, de ezredesi rangnál nem jutott tovább, és alezredesi juttatásokkal vonult nyugdíjba. Bár az amerikai hadsereg 1907-es gyakorlati szabályzata már elismerte a közvetett tűz hatását, E. McGlachlin alezredes feljegyzése szerint a hadsereg tüzériskolájának legjobb végzősei közül néhányan még 1916-ban is képtelenek voltak ilyen műveletek végrehajtására.¹⁴ Az amerikai hadseregnek megvoltak az eszközei és az elméleti alapjai a közvetett tüzérségi tűz alkalmazására, de hiányzott a megfelelően képzett személyzet és a jelek szerint a komoly szándék is.

1914: a felismert probléma

1914 nyarának ütközetei során a nyílt terepen felállított tüzérség gyorsan kimerítette készleteit, és megsemmisült. A Le Cateau melletti csatában az 5. hadosztály az általa támogatott gyalogság mögött mindössze ötszáz méterrel felállított tüzérségét az ellenséges tűz elsöpörte. Ugyanílyen sors várt a németekre is számos összecsapás, például a Bertrix melletti ütközet során. A gépfegyverek és az ismétlőfegyverek tüze gondoskodott a védelemről, és mindenhol megállította a támadó hadműveleteket. A tüzérség még nem volt képes arra, hogy utat nyisson az offenzívák előtt. Hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a probléma gyökeresen új megközelítést igényel. A megoldás, még ha kezdetleges formában is, de négy év alatt fejlődött ki – és lényegét tekintve még a mai napig is alkalmazzuk.

A harcászati probléma világos volt. A támadónak át kellett törnie vagy meg kellett kerülnie az akadályokat, az ellenséges erőkből a lehető legtöbbet meg kellett semmisítenie vagy semlegesítenie, támadó gyalogsága érdekében le kellett fognia az ellenséges tüzérséget, és az ellenség mélységében elhelyezett célpontokat kellett támadnia, hogy megakadályozhassa a másik fél tüzérségét abban, hogy a gyalogságot támadja.

1914–1915-ben a tüzérség egyikre sem volt kellően képes, a tüzérek gyakran egyszerűen csak a túlélésre törekedtek. A brit tüzérség már 1914. október 30-án olyan utasítást kapott, hogy a terep domborulatának ellenkező lejtőit használják az ellenséges német 5.9 hüvelykes tarackok megfigyelői miatt – ám ennek a parancsnak a végrehajtása gyakorlatilag értelmetlennek bizonyult. Csak egy hatvan fontos lövegnek volt hosszabb lőtávolsága, mint egy 5.9 hüvelykesnek, ám egy ilyen löveg röppályája annyira lapos volt, hogy gyakran képtelen volt a visszacsapásra.

¹⁴ Dastroup: i. m. 154–160. o.

Az 1915-ös ütközetek – Neuve Chapelle, Festubert és Loos – során a brit tervezők kísérletezéssel és a hibákból tanulva megértették a tüzér és a harctéri geometria új alapjait. 1915. március 10–12. között, a Neuve Chapelle melletti ütközetben a brit hadsereg egy 1200 méter széles szakaszon 354 löveget sorakoztatott fel 60 némettel szemben, ilyen lövegsűrűséget 1917-ig nem értek el még egyszer. Ágyúként azonban csak 200–400 lövést tudtak leadni, és a célzással is bajok voltak, bár a történelem során először álltak rendelkezésre légi felvételek. Május 15-én a Festubert melletti támadást már negyvennyolc órás tüzérségi csapás előzte meg, szemben a Neuve Chapelle melletti harmincöt perccel. Am a romboló hatás még mindig kevés volt, a tüzérségi előkészítés hosszú időtartama pedig kizárta a meglepetés esélyét. 1915. szeptember 15-én Loos térségében a támadási zóna nyolcszor olyan széles volt, a lövegsűrűség azonban csak egyötöde volt a Neuve Chappelle-inek. A kívánt eredmény eléréséhez az ágyúknak hosszabb ideig kellett tüzelniük, ami ismét a meglepetés rovasára ment.

A fő probléma továbbra is megoldatlan maradt. Vajon szükséges-e az ellenséges akadályok és a lövészárkok fizikai megsemmisítése, vagy elegendő csupán az ott szolgáló ellenséges erők semlegesítése? Mekkora és milyen hosszán alkalmazott tüzér szükséges a kívánt eredmény eléréséhez? Rendelkezésre áll-e ezek megállapításához valamilyen egyetemesen ismert matematikai képlet? Ha igen, akkor az vajon a frontvonalon felvonultatott lövegek egy jadra vetített számával, vagy a meghatározott területre meghatározott időegység alatt végrehajtható lövések számával írható le a legjobban? Milyen ürméretűeknek kell lenniük ezeknek a lövegeknek? Vajon a megfelelő kaliberű tüzérségi eszközök potenciális tűzereje a megoldás, vagy a naponta rendelkezésre álló lőszer mennyisége? Amennyiben a tüzérség el tudna érni a kritikus időszakban egy viszonylag nagy tűzgyorsaságot, számítana-e, hogy ezt hosszú távon nem tudja fenntartani? Milyen sokáig kell folyamatos tűz alatt tartani az állásokat a hadműveletek megkezdése előtt? Milyen sokáig tartson egy csata – öt napig, vagy öt hónapig?

Ezek nem csupán harcászati bizonytalanságok. A hadműveleti dimenzió nélküli harctéri sikerek nem többek egyszerű anyaghasználatnál. A talány mindkét oldal számára az volt, hogy egyszerre érjenek el betörést és áttörést is. A németek súlytalanná tették az antant szövetségesek kisebb jelentőségű taktikai sikereit azzal, hogy egyre mélyebb és jobban megerősített visszavonulási zónákat építettek ki, amelyeken belül aztán védelmük rugalmasabbá válhatott – ezekből állt össze később a Hindenburgvonal. Főbb védvonalait is ilyen mélységekben alakították ki – gyakran a terep domborulatának hátsó lejtőin –, ott, ahol az ellenséges gyalogság éppen olyan szögben érte el azokat, hogy az ellenfél kevésbé mozgékony tüzérsége lemaradt, és így védtelenné vált a védekező tűzzel, majd az ellentámadásokkal szemben. Kifejlődött az a szabály, amely szerint a tartalékoknak legalább kilenc kilométerrel hátrébb kell állomásozniuk, és a támadás megkezdésétől számított két órán belül képesnek kell lenniük az ellentámadásra. A tüzérség hatótávolsága így határozta meg a harctér alakját.¹⁵

¹⁵ Foch így összegezte a francia doktrínát: „Az ütközet folyamatos műveletekből áll, amelyek során először tüzérségi támadást indítanak egy meghatározott állás ellen, majd elegendő gyalogsági erőt vetnek be annak megszerzése érdekében. Eközben a tüzérség a következő állás irányába mozdul.” Hubert C. Johnson: *Breakthrough! Tactics, Technology and the Search for Victory on the Western Front In World War I*. Novato, CA, 1994.

A mélységben található célpontok felderítése és támadása, valamint a lövegeknek a gyalogsággal együtt történő gyors előrevonása központi és hadműveleti fontosságúvá lépett elő.

A modern hadviselés megszületése, 1916–1918

A parancsoló szükség kényszerítette tehát a hadseregeket arra, hogy az 1914-es harcászati és hadműveleti problémákat megoldják. A megoldás végül számos olyan, mérőföldkőnek tekinthető ütközet eredményeképpen alakult ki, mint az 1916-os Bruszilov-offenzíva, ugyanabban az évben a britek által a Somme folyó mentén vívott csaták, az 1917. novemberi támadás Cambrai mellett, 1918 tavaszának német offenzívái, majd az azt követő brit ellentámadások.

Az 1915-ben Gorlice–Tarnow térségében végrehajtott német és osztrák–magyar frontáttörés, valamint a Bruszilov által irányított orosz offenzíva 1916 nyarán egyaránt modern elemeket vonultatott fel. A parancsnokok mindkét esetben nagy hangsúlyt fektettek a tüzérségi tűz és a többi fegyvernem tevékenységének összehangolására, és arra is, hogy a tüzet gondosan megválasztott és felderített célpontok ellen irányítsák. A 9. orosz hadsereg tüzérparancsnoka V. F. Kirej alezredes volt, akinek a témáról szóló könyveit később, 1926-ban és 1936-ban, alapművekként publikálta a Vörös Hadsereg. Hangsúlyozta, hogy a tervezés első lépése és alapja a rendelkezésre álló lövegek és lőszer számának. Ez után következik egy keskeny áttörési szektor kiválasztása. A 9. orosz hadsereg arcvonala több, mint tizennégy kilométeren át húzódott, az áttörési szektor pedig három és fél kilométer széles volt. Kirej nem magát az áttörés elérését tartotta elsődleges feladatnak, hanem azt, hogy a mély behatolással és a folyamatos tűztámogatással megmaradjon a támadás lendülete. Ezt úgy érte el, hogy nehézágyúkat ástott be bunkerekben a frontvonal közelében, melyek tűzcsapásait később az ütközet során előrébb helyezték, a támadó csapatokat pedig könnyű ágyúkkal látta el: ezek szerepét a második világháborúban majd utána az önjáró lövegek töltötték be. A tüzérségi előkészítést rövidre fogta, hogy megőrizze a meglepetés erejét, illetve lerövidítse az ellenség számára rendelkezésre álló időt tartalékainak mozgósítására. A rövid időtartamot emellett a lőszerhiány és az orosz lövegek leromlott állapota is indokolta.

Jelentős szerepe volt a közvetett tűznek. 1916-ban hajtották végre az oroszok az első belövést: a tüzet az egyik célpontra irányították, hogy felmérjék a pontatlanságot, majd rögtön egy másikra, felhasználva az előző lövéssel nyert adatokat, amivel már pontos találatot értek el, és sikerült meglepetést elérniük. Ennek ellenére nem sikerült a közvetett tűz alkalmazásának minőségileg következő szintjére lépniük, hogy pontosabb előrejelzésekkel dolgozhassanak, mert megfelelő eszközök híján a rendelkezésükre álló jó térképekből már nem tudtak adatokat nyerni, vagy légi fényképeket használni. A tüzelés így pontatlan volt, és megfigyelők, valamint tűzvezetés nélkül nem tudták hatékonyan támadni a különböző célpontokat. Ennek ellenére Kirej és alakulatai felderítették, valamint megfigyelték a célpontokat, és a tüzérséget a különböző feladatoknak megfelelően – mint például a tábori erődítések támadása, vagy a terepakadályok rombolása – csoportokba osztották. A megfigyelőket a tűz irányítására a frontvonalban helyezték el.

A nyugati fronthoz képest a harcban felhasznált lövegek száma és elhelyezésük sú-

rúsége alacsony volt, de az orosz tüzéség figyelemremélőan hatékony tudott lenni. Még kisebb számú löveg összevonása is arra a téves megállapításra készítette Karl von Pflanzert-Baltin osztrák–magyar tábornokot, hogy „az ellenség nagy hatótávolságú tüzéségének fölénye ... soha nem látott hatékonysággal bír”. Kirej, noha harckocsit soha nem látott, a velük szemben alkalmazandó taktikával is foglalkozott, és korát jóval megelőzve azt javasolta, hogy ellenük légvédelmi ágyúkat vessenek be.

A Bruszilov-offenzíva koncepcionális áttörést jelentett a közvetett tűz alkalmazásában, de megoldásai kudarcot vallottak volna a nyugati front jóval erősebb védműveivel szemben. Ezek leküzdéséhez hatalmas tüzerő kellett volna. A közvetett tűz még mindig pontatlan volt, mert a célpontok pontos felderítésére még nem álltak rendelkezésre a megfelelő adottságok, a ballisztikai számításokra szolgáló rendszerek nem voltak tökéletesek. Adott célpontok megsemmisítéséhez ezért nagy tüzerőt kellett összpontosítani a célpontok közvetlen környékére, ami megnövelte a tüzelési időt. Ráadásul a támadó csapatok előtti lövészárkok és akadályok pontos támadása megelőző belövést igényelt. A lövegek, a lőszer és a személyzet felállítása, az ágyúk belövése és a heteken vagy akár hónapokon át tartó tüzelés a nullával tette egyenlővé a meglepetés erejét, és ez lehetővé tette, hogy az ellenség megerősítse állásait, illetve a megfelelő szakaszokra állítsa tartalékait. Az így megerősített védelem pedig azt követelte a támadótól, hogy tovább növelje a tüzerőt.

Az egész rendszer a saját súlya alatt rogyadozott. A tüztervek annyira kiterjedtek és összetettekké váltak, hogy csak egy központosított, magas szintű hadműveleti tervezés volt képes azok megalkotására, ugyanakkor semmilyen eszköz nem volt arra, hogy az események kibontakozásával módosítani lehessen rajtuk. A gyalogsággal való együttműködés elégtelen volt; hiszen ha egy támadási kísérlet sikeresnek bizonyult, a gyalogság gyakran túlhaladt az előzetes tervekben meghúzott szigorú vonalakon. Ugyanakkor sokszor előfordult, hogy ha az ellenség ellenállása vagy az akadályok feltartották a gyalogságot, a tüzéségi tűz gyakran folyamatosan továbbhaladt, védtelenül hagyva azt az ellenséges tüzzel vagy ellentámadásokkal szemben.

A brit tervezők a Somme melletti csatákban a tüzéséget hatalmas pörölynek szánták, amely szétver minden útjába kerülő akadályt. Feláldozták az együttműködést és a mozgékonyt az önhitt remélt nagyobb rombolóerő oltárán, ám az kevésnek bizonyult a német ellenállás felszámolásához. Az itt szerzett tapasztalatok mégis hozzájárultak a közvetett tűz alkalmazásának fejlesztéséhez. Kialakították a magas szintű célpontkijelölés, tervezés és parancsnoki munka elveit, és sikeresnek bizonyultak az új tüzéségi logisztikai szervezetek. A tüzéségi parancsnokok olyan új eljárásokat alkalmaztak, amelyek jelentősen javították a közvetett tűz pontosságát. A belövés vált normává még annak a súlyos következménynek az árán is, hogy le kellett mondani a hadműveleti meglepetésről.

A hiányzó elem az volt, hogy az ütegek pontos tüzelésre legyenek képesek belövés nélkül; ez az előre jelzett tűz lett volna. Nemcsak a meglepetés lett volna megőrizhető vele, hanem a mélységben elhelyezett célpontok támadása is lehetővé vált volna megfigyelők alkalmazása nélkül, ha a tüzerők pontosan meg tudták volna állapítani azok elhelyezkedését. A Somme mentén az ilyen irányú kísérletek csalódot okoztak, de a kérdés szakértői a következő év folyamán is törték a fejüket a lehetséges megoldásokon.

1917. november 20-án a brit hadsereg Cambrai térségében indított támadást,

amelynek két szempontból is döntő jelentősége volt. Ez volt az első alkalom, amikor valamelyik hadviselő fél nagyobb számban vetett be harckocsikat – a támadók 476-ot állítottak csatasorba. Ami még fontosabb, ez volt az átfogó, előre jelzett tüztervek alkalmazásának első sikeres példája – H. H. Tudor dandártábornok javaslata alapján, aki a tüzéség és a páncélosok együttműködésének úttörője volt. A támadás végül összeomlott, mert a britek nem tudták ellensúlyozni a német ellencsapások gyorsaságát és heveségét. A kezdeti tüzterv azonban rendkívül sikeres volt. A döntés, hogy harckocsikkal törjék át a német vonalat, mentesítette a tüzéséget e feladat alól, ezzel a tüzelési időszak lerövidült, és így a meglepetés ereje is megmaradt. A pontos légi felderítés, a fejlett térképészet és a ballisztikai számítások lehetővé tették, hogy a tüzéség hatékonyan támadja célpontjait. Tíz kilométeres frontszakaszon ezerhárom löveg vett részt a központilag nagyon részletesen megtervezett tüztevékenységben. A támadás előtt a szektort megerősítő százötven üteg hallgatott, és álcázva várta a tényleges támadást. Az újonnan érkezett lövegeket máshová kellett irányozni, és azok belövés nélkül tüzeltek. A tüzterv három részből állt: mozgó zárótűz a gyalogság és a harckocsik támogatására; ezzel párhuzamosan a nehézlövegek az erődített pontokat, az összeköttetést, illetve a tartalékokat támadták; végül pedig az ellenséges tüzéség lefogása először könnygáz-, majd robbanólövedékek alkalmazásával. Több üteg azt a feladatot kapta, hogy kísérelje a támadást az esetleges ellentámadások leküzdése céljából. A későbbi elemzések kimutatták, hogy az előre jelzett tüzet alkalmazó brit ágyúk az ellenséges ütegek kilencven százalékát sikerrel támadták. Az egyetlen gyenge pont a támadás kísérelése során alkalmazott kommunikáció kudarcra volt, ami azt jelezte, hogy a hagyományos hadviselés éveinek hatása még mindig nem múlt el nyomtalanul. A másik figyelemreméltó sikert azzal érték el, ahogy sikerült összehangolni a tüztervet a légierővel; a műveletben 289 repülőgép vett részt légi felderítőként, tüzéségi megfigyelőként, földi támadóként, illetve bombázóként.

A németek azonnal megfelelő választ adtak. 1917. november 30-án a XXIII. tartalék hadtest előkészítő tüzéségi tüzet zúdított a kiszolgáltattott brit VII. hadtestre. Ez a bombázás nagyon hasonlított ahhoz, amit Bruchmüller szeptemberben Riga ellen tervezett el és hajtott végre. Ugyanígy ez volt az első alkalom, hogy Bruchmüller maga is megjelent a nyugati fronton; Ludendorff tanácsadóként vezényelte a XXIII. hadtesthez. Bruchmüller célja az volt, hogy a keleten kipróbált tapasztalatoknak megfelelően alakítsa át a nyugati fronton harcoló német hadsereget. Február 28-án az *Oberste Heeresleitung*, a legfelsőbb hadvezetőség olyan új harcászati utasításokat adott ki, amelyekbe már sok ötletét beépítették, bár még mindig a belövésen alapultak, és elvetették azokat az új előre jelzett tüztechnikákat, amelyeket Pulkowski százados javasolt.¹⁶ Az utasítások szerzői felismerték annak szükségességét, hogy feladatok szerint szervezzék meg a tüzéséget, és hogy megerősítsék a tüzéség ellen bevethető egységeket a kritikus, tüzéségi előkészítő fázisban. Előírták, hogy az ágyúkat annyira elől kell elhelyezni, amennyire csak lehet, és a gyalogsági támadást szorosan

¹⁶ A Rigánál alkalmazott tüzterv nem alkalmazott előkészítést, sokkal inkább egyfajta rövidített belövési időszakot, amelynek során nem állapították meg a pontos távolságokat. A Pulkowski-módszer lehetővé tett különböző kiegészítéseket az ágyúcsövek állapota, a meteorológiai változások és a lövedékek gyártási módja függvényében.

össze kell hangolni egy esetleges gáztámadással. Elfogadták végül azt is, hogy a belövés idejét le kell rövidíteni.

Bruchmüller taktikai rendszere hat főbb elemből állt: semlegesítés, feladatcsoportosítás, a harctér előkészítése, fegyvernemi együttműködés, biztosítás és meglepetés, valamint tűztervezés.¹⁷ A Ludendorff 1918-as tavaszi támadását kísérő, a britekre nézve végzetes, a beszivárgáson és decentralizált parancsnoki technikákon alapuló tűzterv nagyrészt Bruchmüller módszerére támaszkodott.¹⁸ A német főparancsnokság ezt az új irányelvet az 1918 januárjában *Támadás az állásbarcban* címmel adta ki; a cél a hadműveleti szintű áttörés harcászati szintű behatolások útján való elérése volt.¹⁹

1918. március 21-én a németek Arras és La Fère között 6608, köztük 2598 szupernehéz löveg felhasználásával indítottak támadást, amellyel 2,5:1 arányú tüzérségi fölényben voltak a britekkel szemben. Az offenzíva első napján a német ágyúk 3,2 millió lövedéket lőttek ki, egyharmaduk gáztöltetű volt. Az előkészítő tűzterv, amely még nem teljesen olyan volt, mint a később megszokottak, hét fázisból, azokon belül is több elemből állt. A későbbi támadások során a tervezők már három fázissal dolgoztak, amelyet aztán mozgó tűzhenger követett a támadó gyalogság előtt. Az offenzíva előtti hét hét folyamán a német hadsereg hatezer tüzérszert képezett át az új technikára, az újonnan érkező ütegek lövegeit pedig már érkezés előtt átállították az új távolságokra. Amikor Ludendorff április 5-én leállította a támadást, a németek több területet foglaltak el, mint amennyit a szövetségesek az egész háború alatt összesen.

Am Ludendorff harcászati sikere hadműveleti szempontból kudarc volt – részben a három részt vevő hadsereg egyikének, a 17. hadseregnek a kiábrándító teljesítménye miatt. Tüzéparancsnoka, von Berendt altábornagy valamikor Bruchmüller hadnagytársa volt, és most nem fogadta el annak javaslatait. Az egyértelmű parancsok ellenére belövést hajtott végre; egy alkalommal pedig az ágyúi fél órán keresztül nem tüzeltek. Ludendorff keserűen jegyezte meg: „A Bruchmüller ezredesből áradó erőt adó energia egyre gyengült. Ez is egy példa a személyiségnek egy háború menetére gyakorolt döntő befolyására, ahogy magára az életre is.”²⁰ Március 26-án a császár személyesen tüntette ki Bruchmüllert a fronton.

Április 9-én a németek Lysnél ismét támadták a briteket, ezúttal 3,3:1 tüzérségi fölényrel, kilométerenkénti száz löveg állt egymás mellett, ami az egész háború során a legmagasabb volt. A főparancsnokság Bruchmüllert és vezérkarát a hadművelet

¹⁷ Bruchmüller módszeréről lásd David T. Zabecki: *Steel Wind. Colonel Georg Bruchmüller and the Birth of Modern Artillery*. Westport, CT, 1994, 3–6. fejezet. A kiváló munka bemutatja, hogyan lett Bruchmüller a huszadik századi hadviselés egyik legnagyobb hatású képviselője.

¹⁸ A beszivárgás koncepciója 1918 nyarára a brit hadsereg köreiben is ismertté vált. A XVIII. hadtest által 1918 augusztusában kiadott *Gyakorlatozási tanácsok* erről így ír: „Kétség esetén nyomul előre. Bizonytalanság esetén mindig arra törekedj, hogy a legtöbb németet öld meg. Ne tarts a megnyújtott szárnytól.”; lásd a XXII. hadtest számára 1918. július 18-án kibocsátott parancsot, amely a szemből érkező támadások mellett hangsúlyozza a megerősített állások ezzel párhuzamos, mélységből való támadásának fontosságát. In Paddy Griffith: *Battle Tactics of the Western Front: The British Army's Art of Attack, 1916–18*. London, 1994, 98–99. o.

¹⁹ Jürgen Förster: *Evolution and Development of German Doctrine*. British Army Conference: The Origins of Contemporary Military Doctrine. Larkhill, 1996. március 28.

²⁰ Erich Ludendorff: *My War Memories, 1914–1918*. London, 1919, 2. kiadás, 606. o.

idejére a 6. hadsereghez vezényelte, amely harcászati sikert aratott, de elveszítette lendületét a tartalékok hiánya miatt, és emiatt nem sikerült kiaknáznia a kezdeti sikereket. A további támadások ugyanerre a sorsra jutottak. Május 27-én Chemin des Dames-nál Bruchmüller az egész hadseregcsoport tüzérségi főnöke volt, és sikerült teljes meglepetést okoznia: az előkészítő tűz soha korábban nem tapasztalt pontosságra és rövidegüre sikerült.²¹ Júniusban és júliusban Noyon és Champagne-Marne térségében a módszer már nem volt ilyen sikeres, mert a szövetségesek addigra megértették az új taktikát, és megkezdték a védelem arra történő felkészítését.

A *Kaiserschlacht* bebizonyította, hogy az új harceljárások következtében a németek alkalmasak arra, hogy betörjenek a brit védelmi vonalak mögé, és ott komoly eredményeket érjenek el, ám stratégiai szinten kudarcot vallottak. Ludendorff csapatainak nem sikerült a La Manche csatornáig vagy Párizsig hatoló áttöréseket elérni. Sőt mi több, a német parancsnokok öt vagy hat nap után mindig el is vesztették az irányítást. A rohamcsapatok behatolását mindig a gyengén képzett gyalogság tömegeinek elavult, zárt alakzatú előrenyomulása követte, a brit és francia tüzérség legnagyobb elégedettségére. Emellett a német hadtáp sem volt képes a hadsereg előrenyomulását követni.

Ludendorff győzelmei kivéztették a német hadsereget: az 1918 márciusa és júliusa közötti majdnem egymillió embervesztés ezt követően rohamos összeomlást eredményezett.²² Ráadásul a hadsereg legjobb egységei szenvedték el a legnagyobb veszteségeket. Júniusra Ludendorff a harminchat elit „támadó” hadosztályból már huszonhatet elveszített. Pusztulásukkal a viszonylag éretlen gyalogságra hárult a harc megvívása. A növekvő veszteségek arra kényszerítették a németeket, hogy rogyadozó állásaik védelmében egyre inkább a tüzérségre támaszkodjanak.²³ Július és a tűzszünet közötti időszakban újabb 760 000 embert vesztettek a harctéren, miközben becslések szerint egymillió dezertált vagy tagadta meg a szolgálatot. 1918. augusztus 1-jén a németek még kilencvennyolc hadra fogható hadosztály felett rendelkeztek a nyugati fronton; november 11-ére már csak négy maradt.²⁴

1918. július 4-én a britek indítottak támadást Hamel mellett. A hadművelet, bár méretében és eredményeiben is szerény volt, már a gépesített modern szárazföldi/légi hadviselés egy kifinomultabb modelljét képviselte, mint az előző őszi Cambrai melletti kísérlet. A tervezők az előkészületeket a legnagyobb titoktartás közepette tették meg, és újfent mellőzték az előkészítő tüzérségi támadást. Harckocsik nyomultak előre összefüggő tűzhenger mögött, gyalogos kísérettel. A harckocsik szabadon mozogtak, önállóan keresték a célpontokat, miközben a tüzérség lezárta a szárnyakat,

²¹ Ez meggyőző bizonyítékul is szolgált annak, hogy négy év alatt hová fejlődött a tüzérségi gyakorlat. 1918 május 27-én a második 9 hüvelykes lövedék, amit egy vasúti kocsiról lőttek ki huszonháromezer járdos távolságból, már eltalálta a guynecourti brit nehéztüzérségi parancsnokság épületét. (Timothy Travers: *How the War was Won: Command and Technology in the British Army on the Western Front 1917–1918*. [London, 1992], 103. o.)

²² Uo. 108. o.

²³ Uo. 157. o. Ehhez nagyon hasonló módon ment végbe a német összeomlás a második világháború keleti frontján: a viszonylag kevés elit páncélos alakulat pusztulása után a megmaradt gyalogsági erők arra lettek kárhóztatva, hogy az életben maradásukért harcoljanak. 1940-ben az elit előrenyomuló gárdaalakulatok hadműveleti sikert értek el, de 1918-ban és az 1941–45 közötti időszakban ez nem sikerülhetett.

²⁴ Uo. 154. o.

illetve lefogta a német tüzérséget, különösen a harckocsi-elhárító lövegeket. A legjelentősebb fejlődés a légierő és a tüzérség közötti összeköttetés volt, hiszen az előbbi immár mind megfigyelő, mind pedig a mélységi bombázás tervezőjének szerepkörében bizonyíthatott. Hamel bebizonyította, hogy lehetséges a tüzérség és a harckocsi együttműködése is, mely alárendelt szerepkörbe taszíthatja a gyalogságot.

Az is világossá vált, hogy a nyugati front különleges sajátosságai miatt a tüzérség képes csaknem egyedül is eldönteni csatákat, és így csökkenteni a gyalogság veszteségeit. Az olyan sikerek, mint a 9. hadosztályé Meteren mellett 1918. július 19-én, amely megismételte az egy évvel korábbi Messines mellett elért sikert, majdnem teljesen a tüzérségnek voltak köszönhetőek. A brit hadsereg az Amiens melletti csatában augusztus 8-án ismét a *Hamel-modellt* alkalmazta – harckocsikat és repülőket egy olyan háborúban, amelyben korábban a gyalogság és a tüzérség szerepe dominált. A csata maga nem eredményezett áttörést, inkább csak egy háromdimenziós előrenyomulást jelentett az egész frontvonal hosszában; ugyanígy ez volt az utolsó olyan 1918-as ütközet, amelyben a harckocsi kiemelt szerepet játszottak. 1918 szeptemberre és októberre között a brit hadsereg elveszítette harckocsijainak 62 százalékát: az így keletkezett rést a tüzérségnek kellett kitöltenie. Ez a kényszerű tüzérségre utaltság, a saját élőerő kímélése miatt, folyamatosan nőtt a fegyverszünet megkötéséig. A britek a legnagyobb mennyiségű lőszert az egész háború alatt 1918. szeptember 28–29-én használták fel: a tüzérek 945 052 lövedéket lőttek ki a Hindenburg-vonal áttörése céljából.²⁵

Máig vita tárgya, hogy vajon a stratégiai, a taktikai, a fegyverzettechnikai, irányítási fejlesztések vagy az egyszerű túlerő vezetett-e a britek 1918. nyári sikereihez. Az elemzők a hadseregen belül két eltérő nézetet különböztettek meg, melyek közül az egyik a tüzérségen alapuló offenzívát, a másik a gépesített erők hadműveleteit tartotta előnyösebbnek. A tüzérség jelentősége viszont mind a két fajta gondolkodásban kiemelkedő volt. Egy német tiszt 1918. augusztus 21-én kifejtett véleménye szerint egy tüzérséggel kombinált gyalogsági és páncélos támadás mindig képes lenne az áttörésre. Tüzérségi támogatás mellett a gyalogság önmagában négy esetből háromszor képes erre, míg a gyalogság és a harckocsi tüzérség nélküli támadása négy esetből csak egyszer lenne sikeres.²⁶ A végső elemzések alapján megállapíthatjuk, hogy az 1918-as csatákat a tüzérség köré szerveződő hadviselési mód nyerte meg. A tüzérségi tüzerő visszahozta a csataterre azt a dinamizmust, amit 1914-ben a gyalogsági tüzerő eltörölt.

A közvetett tűz forradalmának eszközei és tanulságai

A Verdun körüli és a Somme melletti harcokban szerzett tapasztalatok bebizonyították, hogy megfelelően koncentrált tűz segítségével bárhol lehetséges két vagy három kilométeres áttörés elérése. Ez a módszer ugyanakkor a harcászati előnyt a hadműveleti siker lehetséges elmaradásának, illetve a meglepetés elvesztésének árán biztosította. Az addig konzervatív felfogású katonai vezetés meglepően rövid idő alatt felismerte a technikai akadályokat, és olyan eszközöket vetett be, amelyek segítségével a

²⁵ Uo. 180. o.

²⁶ Uo. 140. o.

hadműveleti előny is megtartható maradt. E történet hősei az olyan tüzértábornokok voltak, mint Sir Herbert Uniacke vezérőrnagy és H. H. Tudor dandártábornok, akik arra törekedtek, hogy a hadsereg minden csatával új tapasztalatokat szerezzen, és ne ismételve meg ugyanazokat a hibákat. Több ilyen katona is akadt mindkét oldalon. Az általuk kifejlesztett harceljárások kiállták az idő próbáját, és ma is a modern tüzérség alapjául szolgálnak.

1915 után a légi megfigyelés és fényképészet lehetővé tette a hadszíntér teljes területén történő pontos célzást, és a folyamatosan változó árokrendszerek állandó figyelemmel kísérését. A fényképezés 1915-ös, Neuve Chapelle melletti első alkalmazása után 1916-ra már bevett gyakorlattá vált, de csak 1917-re sikerült a hadviselőknél ki-javítaniuk a képek torzítását, és ezzel megfelelő pontosságot elérniük. A katonai célú terepfelmérés fejlődése lehetővé tette, hogy a lövegek képesek legyenek saját helyzetük pontos meghatározására, ami a korábbi hagyományos hadviselés idején könnyebb feladat volt. Pontatlanságok azonban még akkor is felmerülhetnek, ha a löveg és a célpont helyzete is pontosan ismert. A szemben álló felek tüzérsége folyamatosan alakított ki olyan harceljárásokat, amelyek segítségével ezeket a hibalehetőségeket csökkenteni lehetett. Olyanokat, melyekkel meteorológiai adatokat lehetett gyűjteni, illetve melyekkel az ilyen éghajlati tényezők ellensúlyozása érdekében számításokat lehetett végezni a célból, hogy a megfigyelési ponttól távol lévő lövegek csöveit megfelelően állíthassák be (kalibrálhassák), illetve hogy kiiktathassák a hőmérsékletnek a hajtóanyagra, valamint a kötegelt gyártási technológiának a lőszerre gyakorolt hatását. A 18 fontos löveg négy kilométeres lőtávolságról nyolcvan méteres névleges pontosságot ért el már 1918-ban is: ez a szám nem sokkal rosszabb, mint amit a mai tábori tüzérségtől elvárnak.

A becsapódásokat irányító összeköttetés fenntartása továbbra is problémát jelentett: az ágyútűz felszaggatta a telefonvonalakat, a rádiók pedig kezdetlegesen voltak. A légi megfigyelők bonyolult és bizonytalan jelrendszert alakítottak ki az ütegekkel való közvetlen kommunikálásra. 1918-ra a francia hadseregben ötvenezer telefonkezelő szolgált, valamint e mellett minden tüzérségi ezrednél kétszáz híradós – miközben a háború szükségletei miatt Franciaországban mindenfelé kiszerezték a telefonkábeleket a házakból. A hadviselők e mellett kifejlesztették az első elektronikus hadviselési eljárásokat, mint például a drótnélküli és a telefonos összeköttetés lefogását.

A tüzérek alapvető eszközei szinte észrevétlenül megváltoztak: a nehézágyúk és a mozsarak kerültek előtérbe. 1914-ben a brit hadsereg még csak hat nehézüteggel rendelkezett, szemben a hetvenkettő táborival. 1918 novemberére már négyszáznegyven nehézütege volt az ötszázhatvannyolc tábori mellett, és a többi nagyobb hadviselő fél-nél is hasonló változások zajlottak le. Ezeket a lövegeket 1918-ra már változatos, nagy erejű robbanószerekből (brizáns töltetekből) és gázlövedékekből álló készletekkel látták el, amelyek közül a legfontosabbak csapódó vagy késleltetett gyújtóval voltak ellátva. A csapódó gyújtó a repeszhez hasonló robbanóerőt biztosított, ám kilövése egyszerűbb volt. Akkoriban ennek olyan jelentősége volt, mint 1944-ben a radar közelségi gyűjtőnek.

1917 után a légierő mind a felderítésben és a megfigyelésben, mind pedig később a mélységi támadó, illetve a kombinált földi–légi hadműveletek résztvevőjének szerepkörében egyre növekvő jelentőségre tett szert. A britek a Somme mentén a csapatok alacsony magasságból való támadását gyakorolták; 1917. július 31-én a német repülő

– a háború egyik első légi közeltámogató feladataként – azt a parancsot kapták, hogy a Pilkem Ridge térségében támadó brit erőket bombázzák. A németek a *Kaiserschlacht* támogatására 730 repülőgépet gyűjtöttek össze, és létrehozták a *Schlachtstaffel-formációkat*, amelyeknek az volt a feladata, hogy a földi parancsnok utasítására a csata döntő pontja felett alacsony magasságon zárt kötelékben repüljenek át, ezzel rombolva az ellenség harci szellemét. 1918. március 18-án Ritter von Greim főhadnagy hajtotta végre az első sikeres légi támadást harcokcsik ellen a Somme mellett. A franciák ugyancsak létrehoztak egy kiemelt légi formációt Division Aérienne néven a földi harc támogatására.

A britek – elsősorban J. F. C. Fuller alezredes elképzelése alapján – a Cambrai melletti ütközetben már döntő szerepet szántak a repülőgépeknek. Az 1918. augusztusi amiens-i támadásban már repülőket utasítottak arra, hogy a harcokcsik előtt repülve derítsék fel és semmisítsék meg a harcokcsi-elhárító ágyúkat. Bevett gyakorlattá vált az utánpótlás gyorsabb szállítására alkalmas vasúti vonalak elleni támadás. 1918. június 4-én százhusz francia Breguet-XIV típusú bombázó hétszáz bombát dobott egy nagy német tartalékraktárra, amelyet egy tüzéség elől védett, meredek falú szakadékban helyeztek el. A légierő arra is alkalmas volt, hogy a levegőből nyújtson ellátást, amit 1918 júliusában a gyakorlatban is bemutattak, amikor egy Château Vandières mellett leszakadt francia hadosztályt így láttak el egészen addig, amíg két nappal később sikerült azt kiszabadítani. William „Billy” Mitchell ezredes javaslata, hogy az amerikai gyalogság átalakított Handley Page bombázókról ejtőernyővel kiugorva támadja Metzét, megint csak a modern háromdimenziós hadműveleteket, az ellenség mélységben való meglepését vetítette előre. Ahogy nőtt a légierő jelentősége, úgy lett egyre hangsúlyosabb a légvédelem szerepe is.

Ezzel egyidejűleg a tüzéség és a parancsnokságok intézményi forradalma is lezajlott: új parancsnoki, felderítési és tervezői szervezetek alakultak ki mind harcászati, mind pedig hadműveleti szinten. A brit hadseregben a hadtest tüzéségi főnöke 1916-ig a hadtesten belüli összes hadosztály tüzéségét irányította. A tüzervekben ő jelölte ki az időzítéseket, illetve osztotta el a megfigyelőket az ütegekhez. 1918-ra a tüzéségi tervezés már hadseregszintű feladattá vált, a támadás megkezdése után a hadosztályokhoz leosztva. A hadosztályok tüzéségének fele kilencven perccel a támadás megkezdése után az előrenyomuló csapatokat kellett, hogy kövesse. 1918 tavaszára már az is elfogadott tény volt, hogy a gyalogság nem számíthat a tüzéség SOS tüzére bármelyik pillanatban, amikor szükségesnek tartja.²⁷ A tüzéségi parancsnokoktól az erőforrások felhasználásáról szóló döntés immár a magasabb szintre került, amely szélesebb hírszerzési és felderítési adatmennyiségre támaszkodhatott.

A németeknek 1916 februárjáig nem volt hadtestszintű tüzéségük, majd létrehozásakor kezdetben az is csak egyszerű tartalékként funkcionált. A hadosztály- és a hadtestszintű tüzéség között nem volt együttműködés, az előbbi nem kérhetett támogatást az utóbbtól. De 1918 tavaszára már a németek is hét funkcionális csoportra, azokon belül pedig alcsoportokra osztották a tüzéségüket – ami forradalmi változást jelentett a megszokott parancsnoki struktúrához képest.²⁸ Addigra a német

²⁷ Az SOS tűz rutineljárás volt, amelynek során kérésre azonnali védekező tűz volt irányítható a gyalogság támogatására a hozzá rendelt tüzéség által.

²⁸ David T. Zabecki: *Steel Wind. Colonel Georg Bruchmüller and the Birth of Modern Artillery*. Westport, CT, 1994, 36–42. o.

hadvezetés is felismerte a közeli és a mélységi harc közötti különbséget, illetve összehangolásuk szükségességét. 1918-ra a német tüzéség a hadsereg parancsnokságától kapta meg az időzítést, a feladatokat és a célterületet, de a csoportok és az alcsoportok választották meg a célpontokat. A képzés és a tervezés összefegyvernemi együttműködést hangsúlyozott és olyan tüzervezést, ami elég rugalmas volt ahhoz, hogy illeszthető legyen az új gyalogsági harcászathoz.²⁹

A hadviselők hatalmas új logisztikai rendszereket alakítottak ki, hogy kiszolgálják a tüzéség korábban soha nem tapasztalt igényeit. Az 1914-es hadseregek már az ipari forradalom seregei voltak, ám messze elmaradtak még az eljövendő nagy tüzéségi háború seregei mögött. A brit királyi tüzéség nagyobb lett a királyi haditengerészetnél, és 1917-re a tüzerek és gyalogos katonák aránya több ütközetben elérte a 8:10-es mértéket. Ez az arány a briteknél és a németeknél az 1914-es állapothoz képest 1918-ra megduplázódott, a franciáknál megháromszorozódott. Az amerikai hadsereg 1917. áprilisi kilenc tábori tüzér ezredéből a fegyverszünet idejére kettőszázharmincnégy lett.³⁰ 1914-ben az orosz hadseregnek 797 darab nehéztüzéségi lövege volt, 1917-ben már 2550.³¹ A különböző löveglőszerkezték pótlására a hadviselők hatalmas, új fegyver- és löszéripart alakítottak ki, amelynek rendkívüli társadalmi hatása volt.

Az első világháború: közvetett tűz és katonai forradalom

Az első világháború sok szempontból megváltoztatta a huszadik századi hadviselést. Elhozta a harcokcsik és a harcokcsi-elhárítók párbaját, a légi harcot, a stratégiai bombázást, a légi felderítést és a légvédelmet, valamint megcsillantotta annak vonzó lehetőségét, hogy a repülőgépek „repülő tüzéség” módjára támogassák a páncélosok harcát. A logisztika egyre inkább az új eszközre, a belső égésű motorokra támaszkodott, a hadműveleti és harcászati parancsnokságok pedig az elektronikus harctéri összeköttetésre. A vegyi hadviselés rémképe mindennapi valósággá vált. A politikai és etnikai fanatizmus, agresszió és önvédelem arra készítette az ipari társadalmakat, hogy teljesen mozgósítsák emberi erőforrásaikat, és hatalmas háborús gépezetökké alakuljanak.³² Technikai szinten a tüzéség lett a domináns fegyvernem, a közvetett tűz pedig az uralkodó hadviselési módszer.³³ Ez a forradalmi változás azonnal új igé-

²⁹ A német hadsereg új hadviselési módszereiről lásd Bruce Gudmundsson: *Stormtroop Tactics: Innovation in the German Army 1914–1918*, New York, 1989, valamint Timothy T. Luff: *The Dynamics of Doctrine: The Changes in German Tactical Doctrine During the First World War*. *Leavenworth Papers* 4 (1981).

³⁰ Dastrup: i. m. 163. o.

³¹ Richard Simpkin: *Deep Battle: The Brainchild of Marshal Tukhachevskii*. London, 1987, 109. o.

³² Az 1914–1918 közötti időszak tudományos fejlesztéseiről lásd Guy Hartcup: *The War of Invention*. London, 1988.

³³ A veszteséglisták bizonyítják a tüzéség domináns szerepét 1914 után. Az első világháború során a nyugati fronton a brit veszteségek 58 százalékát a tüzéség okozta, ez az arány a második világháború észak-afrikai frontján 75 százalékra nőtt. A német tüzéség volt a felelős az orosz veszteségek 51 százalékáért, 1945-ben ez a szám 61 százalékra nőtt, annak ellenére, hogy a németek hagyományosan kevésszer alkalmazták a tüzéséget. A második világháború német anyag- és embervesztéseinek 70 százalékát, a koreai háború során az amerikai veszteségek 60 százalékát okozta a tüzéség. A szovjet hadsereg nyolcvanas évekbeli számításai alapján rakétás és tüzéségi erők a teljes harcképesség 80 százalékát tették ki. A légierő szerepe folyamatosan növekedett, de elsődlegesen arra szolgált, hogy kiegészítse a földi harcot. Az igazi feladat az, hogy a mozgó haderő tevékenységével megfelelően összehangolva sikerüljön optimalizálni a munkamegosztást a tüzerő különböző forrásai között.

nyeket támasztott a harctéri felderítés és a parancsnoki, ellenőrzési és kommunikációs rendszerekkel szemben.

A katonai célszerűség azt kívánta meg, hogy az egyre nagyobb távolságra és pontosságra, illetve egyre kisebb járulékos kárra irányuló törekvés határozza meg a további fejlődés irányát.

A közvetett tűz forradalma az egymással versengő hadseregek radikális átalakulását hozta magával: a lovasság szinte teljesen eltűnt, új haderőnemek valamint fegyvernemi ágak alakultak ki, vagy módosultak a gépfegyverek, a harckocsik, a légvédelem, a vegyi hadviselés, a híradók, a műszakiak és a légi harc számára. Lassan kialakultak a légi-erő egyes csoportjai is. A forradalom lényegi elemévé vált az a fajta szervezeti rugalmasság, ami az 1914 előtti hadseregekből hiányzott.

A Schlieffen-terv, illetve az abból kibontakozó 1914-es német offenzíva egy olyan fajta harcmód csúcspontját jelentette – kétdimenziós folyamatossággal –, mely egyidős volt magával a háborúval. A frontális áttörés a parancsnoki repertoár része volt, de a bekerítéses megsemmisítés biztosíthatta csak a teljes győzelmet. Az ellenséges szárnyaknak volt döntő jelentőségük; a közép csupán teret biztosíthatott az egyik vagy mindkét szárny mozgásának.³⁴ A németek 1914 augusztusában és szeptemberében alkalmazták elsősorban ezt a megoldást. Kudarcot vallottak – és hamarosan már nem is léteztek szárnyak, ahogy a vonatok és az iparosodott gazdaságok embertömegekből álló hadseregekkel töltötték fel az egész hadszínteret a La Manche csatornától a svájci határig.

Az ezt követő négy év zűrzavara, szenvedése és vérontása tulajdonképpen a próbák és hibák időszaka volt, melyben a harcászati és technikai élelméjűség küzdött azért, hogy leváltsanak egy immár évezredek óta működő rendszert. Az új módszer már mind a három dimenziót és a pszichológiai szempontokat is alkalmazta. A cél nem a megkerülés, bekerítés és megsemmisítés volt, hanem inkább a frontvonalon való áttörés, majd ott az ellenség hátának teljes mélységben való rombolása. A bénító erejű áttörés, nem pedig a bekerítés lett a cél, elérésének eszköze pedig a közvetett tüzéreg. Bár komoly hiányosságok még korlátozták az új módszer hatásosságát: a nagy háború hadseregei még nem rendelkeztek kellő szállító kapacitással a csapatok, a lövegek, és az utánpótlás nehéz terepen történő szállításához a támadások során, illetve megfelelő összeköttetésekkel ahhoz, hogy az offenzívák idején fenn tudják tartani a tűzterv decentralizált irányítási rendszerét. E problémák jelentős részét végül megoldotta a gépesített szállítás, a légi közeltámogatás, valamint a drótnélküli eszközökkel folytatott kommunikáció, de a még 1918-ban is létező bénító hiányosságok nem akadályozták meg az új irányzat megszületését. A problémák megoldása később már technikai fejlesztéseket, nem pedig forradalmi jelentőségű újításokat igényelt.³⁵

³⁴ További összehasonlításért lásd Guenther Roth: *Operational Thinking in Schlieffen and Manstein. In Militärgeschichtliches Forschungsamt, Development, Planning and Realization of Operational Conceptions in World Wars I and II.* Herford, 1989.

³⁵ Earl H. Tilford álláspontja szerint az első világháború katonai-technikai forradalom volt, ami egészen a háború végéig nem alakult átfogó módszertani forradalommá. In *The Revolution in Military Affairs: Prospects and Cautions.* Strategic Studies Institute, U. S. Army War College, Carlisle Barracks, PA, 1995; ez az álláspont figyelmen kívül hagyja e forradalom elméleti alapjait, melyek 1918-ban hozták meg gyümölcsüket, és eltúlozza az ezt követő technikai fejlődés jelentőségét.

Milyen történelmi tényezők okoztak ilyen mélyreható változásokat az erőszak szervezett alkalmazásának módszerében? Mi volt az 1917–1918-as forradalmi változások alapja? Hogyan tehető különbség a meghatározó elvek és a technikák, valamint a harcászat között? A közvetett tűz forradalmának kulcsa a hadviselésről alkotott, régtől létező elképzelések és a kényszer hatására születő új elképzelések összhangja volt, a létező tüzértechnikának az új eljárás megteremtésére való képességével. A háború előtt a katonai elképzelések és szervezetek egészen eltérő elméletek mentén szerveződtek; a forradalomhoz katalizátorra volt szükség. Ezt a katalizátor szerepet 1914 brutális csatái töltötték be, amelyek minden létező katonai doktrínát érvénytelenítettek. A forradalomra azért került sor, mert az akkori katonai szervezetek képtelenek voltak megfelelni azoknak a változásoknak, amelyeket békeidőben figyelmen kívül hagyhattak volna, de háborúban nem. Az orosz–japán háború néhány megfigyelője már észrevette a közelgő vihar jeleit; a vezérkarok és a felsőbb parancsnokságok azonban nem, vagy nem akarták azt tudomásul venni. A tüzéreg és a mozgékony viharfelhői váltogatták egymást; és immár sem a társadalmi, sem pedig a technikai konzervativizmus, sem az előző háborúk fel nem ismert tanulságai, sem pedig a kényelmes vezérkari elméletek nem oszlathták el azokat.

A hadseregek egyre nagyobb tömegeket felsorakoztató gyalogság bevetését tervezték, amelyeknek a harcászati mozgékonyasága lényegében az őskor óta változatlan volt, szemben az olyan, hasonló erővel, melyek ugyancsak egyre halásabb, gyorsabb és nagyobb hatótávolságú fegyverekkel voltak felszerelve. A seregeknek nem sikerült megelőzniük a gyalogsági tüzéreg harcászati mozgékonyaságához képest kialakult túlerejének következményeit, és 1914 nyarán kitört a vihar. E katonai vihar második sokkja a következő ősszel és télen következett be, amikor a frissen kiásott lövészárkokkal tovább erősítették a védelmet, és bebetonozták az állásokat. Ennek eredménye egy véráztatta patthelyzet volt. Minderre egy új elmélet megszületése volt a válasz, amely végül az ipari tüzéreg erejét használta fel az offenzíva támogatására, és újra lehetővé tette a mozgást a harctéren.

Az 1917–1918-as hadászati forradalom nem csupán az egyik fél számára biztosított egyoldalú előnyt a többi hadviselővel szemben. 1918-ra véres tanulságok árán mindkét szemben álló fél megértette a modern hadviselés geometriáját és dinamikáját. Mindegyik képes volt annak keretei között tevékenykedni; a végkimenetelt végül a kiegyensúlyozott gazdasági erő és a németek meglepő stratégiai tévedései döntötték el. De az új modellen belül két új irányzat alakult ki.³⁶ Mindkettő a tüzérség és a légi-erő háromdimenziós tűzerejére épített, ám az első a Cambrai melletti, majd a következő augusztusban fejlettebb formában az Amiens melletti csatában megismert módon nagyobb jelentőséget tulajdonított a gépesített eszközök alkalmazásának a csataterén. A másik irányzat, amelyet a *Kaiserschlacht* idején, 1918 júliusában alkalmaztak a britek a Meteren melletti támadás vagy a Hindenburg-vonal elleni offenzíva során, sokkal jobban támaszkodott a tüzérségre. A németek azért alkalmazták a másodikat, mert nem állt rendelkezésükre gépesített alternatíva, ahogy az amerikai hadseregek

³⁶ Lásd Timothy Travers: *How the War was Won: Command and Technology in the British Army on the Western Front 1917–1918.* London, 1992.

sem St. Mihiel mellett, 1918 szeptemberében.³⁷ A britek rájöttek, hogy a második irány jóval kevésbé költséges, és 1918 szeptemberétől a harcok sikeres megfogatkozása ki is zárta az első bármilyen továbbfejlesztését.³⁸ Ebből a modern hadviselés keretei között megjelenő kettősségből eredtek azok a harcászati és hadműveleti jellegű viták, melyek később meghatározták a második világháború kimenetelét is, illetve a huszonegyedik században is központi fontossággal bírnak. Az 1918-as felismerés óta a stratégia és a rendelkezésre álló technikai eszközök közötti kölcsönhatás határozza meg a háború hadműveleti és harcászati szintjén az alapvető választást a tüzerő által támogatott mozgás vagy a mozgással támogatott tüzerő között.

³⁷ Egyes álláspontok szerint legalább kis részben Ludendorff felelőssége, hogy Németország nem tudott harcok sikeres hadrendbe állítani. Lásd Jehuda L. Wallach: *The Dogma of the Battle of Annihilation*. Westport, CT, 1986, 19. o.; Rod Paschall: *The Defeat of Imperial Germany, 1917–1918*. Chapel Hill, NC, 1989, 173. o.

³⁸ Ez az 1918-ban kialakult két eltérő irányzat a gyors technikai változások ellenére a mai napig érvényes. A brit parancsnokok a tüzerő alkalmazását a Hindenburg-vonal elleni támadás során a veszteségek csökkentésének eszközeként tartották számon. Az öbölháború szövetséges koalíciója hasonlóképpen a második irányzatot választotta, a tüzerőre támaszkodott. A mélységi tűz nagy távolságból, saját veszteség nélkül lerombolta az állandó védelmi berendezéseket, illetve azok stratégiai alapjait, majd a szárazföldi csapatok benyomultak, hogy elfoglalják a területet; Foch örömmel látta volna ezt. De más körülmények között, különösen, ha a tüzerő egyenlő a két oldalon, az első lehetőség nagyobb nyereséggel kecsegtethet. Azonban, ahogy 1918 óta folyamatosan, mindkét esetben nélkülözhetetlen a háromdimenziós hadviselés.

A Schlieffen-terv – újragondolva

Az első világháború előtti német háborús tervezés történetét a *Schlieffen-terv* uralja, melyet a frissen nyugalomba vonult német vezérkari főnök, Alfred von Schlieffen gróf egy 1906 elején írt *Denkschrift*-ben (emlékiratban) fejtett ki. E haditerv koncepciója szerint Schlieffen a német hadsereg hétnyolcad részét a nyugati front jobbszárnyán, Metz és Aachen között szándékozott bevetni, egynyolcadot hagyva Lotaringiában a balszárny védelmére egy francia támadással szemben. Kelet-Poroszország biztosítására az oroszok ellen nem küldött volna haderőt. A nyugaton harcoló hadsereg jobbszárnya átzúdulna Belgiumon és Észak-Franciaországon, majd Párizstól nyugatra, balra kanyarodna, és folyamatosan elfordítva a francia balszárnyat végül beszorítaná a francia hadsereget Svájcba. Ha a franciák megtámadják a lotaringiai német erőket, azzal csak szívességet tennének, mivel a támadásnak semmi eredménye nem lenne, és az északi francia erők annyival is gyengébbek lennének. Az 1920 utáni, félhivatalosnak tekinthető történeti irodalom mellett, melynek szerzői olyan nyugalmazott katonatisztek voltak, mint például Wolfgang Foerster alezredes, Hermann von Kuhl tábornok és Wilhelm Groener tábornok, a Reichsarchiv által elkészített hivatalos világháború-történet 1925-ben megjelent első kötete is azt az álláspontot képviselte, hogy ez a *Denkschrift* Schlieffen katonai felfogásának betetőzése volt, mely Németország számára szinte bizonyosan hibátlan haditervet biztosított. Utódjának, Helmuth von Moltkének már semmi mást nem kellett vele tennie, csupán végrehajtania, hogy már 1914 augusztusára biztosítsa a győzelmet a németek számára. Azt állították, hogy Moltke nem értette meg a Schlieffen-terv koncepcióját, és a balszárnyat a jobbszárny rovására erősítette meg. Emiatt nem tudta megsemmisíteni a francia haderőt a német hadsereg 1914-ben, a nyugati hadjáratban.

A háború után a potsdami Reichsarchiv mint a háború előtti német haditervek őrzője, e terveket titkos dokumentumként kezelte. A hozzáférés csak az olyan, megbízhatónak tartott nyugalmazott tisztek számára volt lehetséges, mint az említett Foerster, Kuhl és Groener. Ezek az emberek Schlieffen *Denkschriftjére* fektették a hangsúlyt, és szinte alig foglalkoztak az általa 1891 és 1905 között készített többi haditervvel. E tervek anyagát, szemben az 1871 és 1888 között von Moltke tábornagy által készített terveivel, a Reichsarchiv soha nem adta ki. Csak az 1930-as évek második felében publikálta a német vezérkar Schlieffen néhány gyakorlati munkáját: a *Die taktisch-strategischen Aufgabent* (Taktikai-stratégiai feladatok – vezérkari tisztek számára készített ellenőrző feladatok) 1937-ben, a *Grosse Generalstabsreisen Ost, 1891–1905* (Nagy keleti vezérkari gyakorlatok, 1891–1905) című művét 1938-ban, továbbá von Zoellner nyugalmazott altábornagy ötvenhat oldalas tanulmányát, amely a *Militärwissenschaftliche Rundschau* hasábjain jelent meg, ugyancsak 1938-

ban. Zoellner írása azon kevesek egyike, amelyek Schlieffen 1906 előtti elképzeléseit is tárgyalják, de ezzel együtt is a Schlieffen-terv jelentőségét hangsúlyozza.¹ A Reichsarchiv ugyancsak *damnatio memoriae* ítélte a bukott 1914-es vezérkari főnököt, Helmuth von Moltkét: az ő szerepéről csupán annyit tudunk, hogy valamikor 1909 körül hajtotta végre a végzetes módosításokat a Schlieffen-terven. Mivel a Reichsarchivot, és vele együtt Moltke és Schlieffen összes haditervét az 1945. április 14-i brit gyújtóbombák pusztították el, a német háborús tervezés elemzéséhez – csekély kivétellel – nem tudunk mást igénybe venni, mint a hivatalos történelemből és a visszavonult tisztek emlékeiből kinyerhető információ-töredékeket.²

1920 előtt a Schlieffen-terv szóba sem került. Hermann Stegemann, a német hadsereg jó kapcsolatokat ápoló svájci hadtörténész, a háború történetéről írott munkája 1917-ben kiadott első kötetében nagyon alapos leírását és elemzését adja a német hadműveleteknek anélkül, hogy említést tenne a Schlieffen-tervről.³ Stegemann számára a nyugati hadjárat csak egy sor találkozóütközet volt Belgiumban és Lotaringiában, melyeket német előrenyomulás és francia ellencsapások követtek; mindkét fél stratégiája átlátható és szokványos volt. A legfontosabb nem is a stratégia volt, hanem a német hadsereg hadműveletei és harci hatékonysága.

Hans Delbrück történésznek és publicistának volt döntő – bárha közvetett – szerepe abban, hogy a közvélemény figyelme a Schlieffen-terv felé forduljon. A háború alatt Delbrück a „keleti” nagy stratégia híve volt: Németországnak megegyezéssel békére (*Verständigungsfrieden*) kell jutnia nyugaton, és kelet felé kell kiterjesztenie befolyását.⁴ E terv legnagyobb akadálya véleménye szerint a német nacionalistáknak az a vágya volt, hogy megszerezzék Belgiumot, amit viszont a britek soha nem hagytak volna. A háború után továbbvitte ezt a gondolatmenetet. 1919 elején azt írta, hogy Németország rossz haditervet használt.⁵ Bölcsőbb lett volna keleten támadni és nyugaton védekezni: hiszen ez szerepelt a nagy tábornagy, az idősebb von Moltke 1871 és 1888 közötti terveiben is. Egy keleti offenzíva – az *Ostaufrmarsch* – gyors, könnyű győzelmet hozott volna az orosz seregek felett Lengyelországban. Németország tiszteletben tarthatta volna Belgium semlegességét, amivel jócskán gyengíthette volna a briteknek az *antant* iránti lelkesedését. Döntő német győzelem mindenképpen lehetetlen lett volna. Felőlő háborút kellett volna folytatnia (*Zermürbungsstrategie* vagy *Ermattungsstrategie*), amelyet végül egy tárgyalásos békével zárhatott volna le, ahelyett, hogy a vezérkar döntő győzelemre vonatkozó stratégiáját (*Vernichtungsstrategie* vagy *Totalsieg*) követte volna.

¹ Generalleutnant Zoellner: Schlieffens Vermächtnis. *Militärwissenschaftliche Rundschau*, 1938 Sonderheft.

² A Reichsarchiv begyűjtött minden tervezési és hadműveleti dokumentumot a baden-württembergi, szászországi és bajorországi tartományi levéltárakból is, ezért 1945. április 14-én ezek is megsemmisültek. A felsorolt levéltárak jelenleg rengeteg nem hadműveleti dokumentációt is őriznek, de az 1a (operatív), 1b (hírszerzés) akták, illetve a *Kriegstagebücher* (háborús naplók) majdnem mind hiányoznak. Csak a müncheni Bayerisches Kriegsarchivnak sikerült megőriznie néhány hadműveleti anyagot.

³ H. Stegemann: *Geschichte des Weltkrieges I*. Stuttgart – Berlin, 1917.

⁴ H. Delbrück: *Krieg und Politik. III. Teil 1918*. Berlin, 1919; A. Bucholz: *Hans Delbrück and the German Military Establishment*. Iowa City, 1985.

⁵ H. Delbrück: Die deutsche Kriegserklärung und der Einmarsch in Belgien. *Preussische Jahrbücher* CLXXV 175 (1919. január-március), 271–280. o.

Kevés tapasztalt német tiszt hitt abban, hogy országa megnyerhetett volna egy felőlő háborút, vagy a végső győzelmen kívül bármilyen más alapon békét kötött volna. El is utasították egy ilyen szobastratégia kritikáját, nem utolsósorban azért, mert már jóval a háború megkezdése előtt sem értettek vele egyet.⁶ Delbrück vádjai ugyanakkor közvetlen kihívást jelentettek a hivatásos tisztikar számára Németország történelmének ebben a különösen érzékeny időszakában. A régi német állam összeomlott, egy újat kellett helyette kialakítani. Kikből áll majd az új német hadsereg tiszti állománya? 1919-ben a régi tisztikar iránt nagyon komoly ellenszenv nyilvánult meg. Delbrück megállapítása, hogy a vezérkar rossz stratégiát alkalmazott, közvetlen veszélyt jelentett az abban szolgálatot teljesítők jövőjére és befolyására. Ráadásul a drámai szigorúságú versailles-i diktátum is életbe lépett az év közepén, ami miatt a német nacionalisták egy, az 1813-ra emlékeztető népi felkelésre számítottak. A régi tisztikar olyan helyzetben akart maradni, amelyben egy ilyen megmozdulás élére állhat.

A vezérkar ellentámadása nem sokat váratott magára Delbrück keleti stratégiájával (továbbá egy sor, kevésbé meggyőző, túlnyomó részben fiatal tisztek által megfogalmazott bírálat) szemben. Kuhl 1920-ban kiadta a *Der deutsche Generalstab in Vorbereitung und Durchführung des Weltkrieges* (A német vezérkar a világháború előkészítésében és megvívásában) című munkáját.⁷ Schlieffen egyik kiváló tanítványaként Kuhl nagy teret szentelt a háború előtti katonai kérdéseknek. Könyvében elsősorban arra törekedett, hogy kivédje azokat a kritikákat, amelyek szerint a vezérkar hibákat követett el a háború során. Először adott részletes információkat a német háborús tervezésről, és ekkor fogalmazta meg a vezérkar álláspontját is: Schlieffen zseniális tervet hagyott utódjára, akinek nem sikerült azt megérteni.⁸ A *Deutsches Offiziersblatt* 1920. december 11-i számában közölt *Warum mißlang der Marnefeldzug 1914?* (Miért bukott el a Marne melletti hadjárat 1914-ben?) című írásában részletesen bírálta Moltke hadvezetését, és ismét hangsúlyozta, hogy az képtelen volt megérteni a Schlieffen-tervet. Ez a kritika gyakorlatilag egybecseng a hadjárat legtöbb, manapság általánosan használatos leírásával. Az ezt követő csatákról Kuhl bőszégesen írt, a Schlieffen-tervet használva fel arra, hogy igazolja többek között annak a jobbszárnyon harcoló 1. hadseregnek a marne-i hadjárat alatti megkérdőjelezhető vezetését is, amelynek akkori parancsnoka éppen ő maga volt. Állítása szerint Schlieffen az 1. hadsereg feladatául szánta a döntő csapás végrehajtását; hogy annak hadműveletei nem kaptak elsőbbséget – ami végül a hadjárat sikerébe került –, az nem az adott hadsereg vezetésének, hanem Moltkének a hibája volt.⁹

A második sorozat Wolfgang Foerstertől érkezett. Foerster a háború során több magasabb parancsnokság törzsében teljesített szolgálatot. 1919-ben áthelyezték a vezérkar történeti szekciójához, és 1920 áprilisában a Reichsarchivban lett irattári főtanácsos, egyúttal annak a szekciónak a vezetője, amely a nyugati front hivatalos tör-

⁶ S. Lange: *Hans Delbrück und der „Strategiestreit“*. Freiburg i.B., 1995.

⁷ H. von Kuhl: *Der deutsche Generalstab in Vorbereitung und Durchführung des Weltkrieges*. Berlin, 1920.

⁸ Ahogy a Wissen und Wehr II (1920) 233. oldalán megjegyezte: „Zum ersten Male wird hier Schlieffens genialer Plan mit vielen Einzelheiten bekanntgegeben, gleichzeitig auch gezeigt, wie sein Nachfolger von der Bahn seines grossen Vorgängers abwich und dadurch den Keim zum Misserfolge legte”.

⁹ H. von Kuhl: *Der Marnefeldzug 1914*. Berlin, 1921.

ténetét 1916 őszéig írta meg,¹⁰ beleértve azokat a köteteket is, amelyek a Schlieffen-tervről és a Marne melletti hadjáratról szólnak. 1931-ben ő lett a Reichsarchiv történeti osztályának igazgatója, majd 1935-ben a hadsereg hadtörténeti osztályának elnöke. 1921-ben kiadta a *Graf Schlieffen und der Weltkrieg* (Schlieffen gróf és a világháború) című munkáját.¹¹ Foerster a Schlieffen-féle *Denkschriftet* helyezte a vezérkar háborús tervezésének védelmét célzó munkájának középpontjába, különös hangsúlyt adva annak a schlieffeni koncepciónak, hogy a lehető legnagyobb erőt kell bevetni a jobbszárny ellen, ha meg akarják semmisíteni a francia hadsereget. Ezt illusztrálendő, be is mutatta – első alkalommal a történelem során – a 3. számú térképet Schlieffen hagyatékának (*Nachlass*) iratai közül, amely hét aktív és hat pótalakulatból álló hadtestet ábrázolt Párizstól nyugatra fordulóban. Egy ilyen művelet Foerster szerint biztosította volna a döntő német győzelmet. Elismerte ugyanakkor, hogy Schlieffen *Denkschriftje* csak egyfrontos háborúval foglalkozott, és olyan csapatokkal (főleg póthadtestekkel) is számolt, amelyek ténylegesen nem léteztek a német hadrendben. De igazán a hadművelet koncepciója volt fontos. Az volt Schlieffen igazi öröksége: Moltke feladata pedig, hogy meg is valósítsa azt.

1922-től Erich Ludendorff, aki a német hadsereg *de facto* vezetője volt 1916 augusztusától 1918 októberéig, több könyvet és tanulmányt is kiadott, amelyekben egyfelől Delbrück felőlő háborúra és tárgyalásos békére vonatkozó elképzelését támadta, másfelől megvédte az ifjabb Moltke 1914-es haditervét.¹² 1908 és 1912 között Ludendorff a felvonulási osztályt (*Aufmarschabteilung*) vezette Moltke alatt, így közelről ismerte a német háborús terveket. Ludendorff véleménye szerint Moltke híven követte a Schlieffen-terv koncepcióját, de nem sikerült azt megfelelően végrehajtania 1914-ben. Ludendorff erősítette Moltke álláspontját azzal, hogy összehasonlította a különböző tervekben rendelkezésre álló hadosztályok számát.¹³ Állítása szerint a Schlieffen-féle *Denkschrift* nyugaton nyolcvan gyalog- és tizenhat póthadosztály bevetésével számolt, miközben 1905-ben a német hadseregnek összesen csak hetvenkét gyaloghadosztálya volt, vagyis huszonnégy gyalog- és póthadosztály hiányzott. Az igazi 1905–1906-os haditervben Ludendorff szerint Schlieffen tíz gyaloghadosztályt szánt Kelet-Poroszországba és hatvankettőt nyugatra, ez utóbbiakból ötvennégyet helyezett el a jobbszárnyon, Metztől északra, és nyolcat attól délre, Lotaringiában. 1914-ben Moltke összesen hetvenkilenc gyalog- valamint hat és fél póthadosztály felett rendelkezett. Ebből kilencet telepített Kelet-Poroszországba, tizenhatot Lotaringiába és Elzászba, a póthadosztályokat tartalékban hagyva; így ötvennégy hadosztályt tartott meg a jobbszárny támadásához, ami Ludendorff szerint ugyanakkora számot jelentett, mint amennyit az 1905–1906-os haditerv előírnyozott. Ez egy bonyolult „itt a piros, hol a piros” játék. Ludendorff csak azt mutatta be, hogy ötvennégy hadosztályával a jobbszárny az 1914-es haditervben nem volt erősebb, mint az 1905–1906-os tervben. Az igazi gond az volt, hogy a *Denkschrift* szerinti

¹⁰ M. Hermann: *Das Reichsarchiv*. Berlin, 1993, 234. o.; kiváló leírás továbbá M. Reymann: *Die Entstehung des Reichsarchivs und die Bearbeitung des amtlichen Kriegswerkes 1914–1918*. Bundesarchiv-Militärarchiv (továbbiakban: BA-MA), MSg 131–137. o.

¹¹ W. Foerster: *Graf Schlieffen und der Weltkrieg*. Berlin, 1921. Ugyancsak fontos munkája még: *Aus der Gedankenwerkstatt des deutschen Generalstabes*. Berlin, 1931.

¹² E. Ludendorff: *Kriegsführung und Politik*. Berlin, 1922.

¹³ E. Ludendorff: *Der Aufmarsch 1914*. *Deutsche Wehr*, 1930. január 4. 3–4. o.

Schlieffen-terv nyolcvankét hadosztállyal számolt (hetven gyalogsági és tizenkét póthadosztállyal), nem pedig ötvennégyel. Ludendorff nem adott magyarázatot arra, hogy ötvennégy hadosztály hogyan végezhetné el nyolcvankettő feladatát, és erre a német háborús tervezés egyetlen más kutatója sem volt képes. A *Denkschrift* összesen kilencvenhat hadosztályból álló német hadsereget feltételezett nyugaton, míg az 1905–1906-os tervekben csak hatvankettő volt elérhető, 1914-ben pedig ténylegesen csak hetvenhat és fél. A Reichsarchiv-féle hivatalos történetírás azzal az általános megállapítással söpörte félre a problémát, hogy Schlieffen a jövő számára készítette el a tervét.¹⁴ A terv végrehajtásához szükséges hadosztályokat viszont soha nem állították fel. A ténylegesen elérhető erők a Schlieffen-terv végrehajtására, különösen Párizs megkerülésére, nem voltak elégségesek. Ennek ellenére minden későbbi történész elfogadta, hogy a Schlieffen-féle *Denkschrift* (beleértve a Párizs körüli menetet) képezte az ezt követő német haditervek alapkonceptióját.

A Schlieffen-terv megszületésének utolsó jelentős résztvevője Wilhelm Groener tábornok volt, aki 1914-ben a vasúti szekció vezetője, 1918-ban Ludendorff utódja, majd 1928 és 1932 között hadügyminiszter és egy időre belügyminiszter is volt. Groener jelentős szerepet játszott a világháború hivatalos történetírásában. A tekintélyes *Preussische Jahrbücher* 1920-as első negyedévi számában megjelentetett egy cikket, amelyben – Kuhlal egy időben – bemutatta a Schlieffen-tervet a közönség számára.¹⁵ A harmadik negyedévi számban könyvismertetést közölt Kuhl művéről, megerősítve a szerző állítását, amely szerint a Schlieffen-terv jelentette a német haditervet.¹⁶ Groener olvasta a Reichsarchiv hivatalos világháború-története minden kötetének nyomdai levonatait.¹⁷ 1925-ben a Reichsarchivot felügyelő Historische Kommission (Történelmi Bizottság) tagjává nevezték ki (Kuhl 1926-ban).¹⁸ Groener 1929-ben írta meg *Das Testament des Grafen Schlieffen* (Schlieffen gróf végrendelete), majd 1931-ben a *Der Feldherr wider Willen* (A kényszerhadvezér) című műveit,¹⁹ amelyekben a már megszokott módon mérte fel az erőket, hogy bizonyíthassa: a német hadsereg 1914-ben elég erős volt a Schlieffen-terv végrehajtásához – úgy játszott a számokkal, hogy közben figyelmen kívül hagyta a Schlieffen által felhasználni tervezett tizenhat nem is létező póthadosztályt.²⁰ Groener szándéka az volt, hogy rámutasson Moltke hibáira, és bemutassa, hogyan kellett volna végrehajtani a Schlieffen-tervet.²¹

Az első világháborútól az 1990-es évekig tartó időszakban mindössze egyetlen csoportja került napvilágra az eredeti német háborús terveknek – mégpedig épp

¹⁴ Reichsarchiv: *Der Weltkrieg*. Berlin, 1925, 55. o.

¹⁵ W. Groener: Die Liquidation des Weltkrieges. *Preussische Jahrbücher* CXXIX (1920. január–március), 48. o.

¹⁶ W. Groener: Der Generalstab. *Preussische Jahrbücher* CXXXI (1920. július–szeptember), 120–121. o.

¹⁷ Herrmann: *Das Reichsarchiv*, 236–237. o.

¹⁸ I. m. 91. o.

¹⁹ W. Groener: *Das Testament des Grafen Schlieffen*. 2. kiadás. Berlin, 1929., és *Der Feldherr wider Willen*. Berlin, 1931.

²⁰ Groener: *Das Testament des Grafen Schlieffen*, 204skk.

²¹ Egy másik fontos munka F. von Boetticher vezérőrnagyé: Der Lehrmeister des neuzeitlichen Krieges. In: Generalleutnant von Cochenhausen (szerk.): *Von Scharnhorst zu Schlieffen 1806–1906*. Berlin, 1933, 249–316. o.

Schlieffen *Denkschriftjének* vázlatai és másolatai, amelyeket Gerhard Ritter talált meg Schlieffennek a második világháború után az amerikai Nemzeti Levéltárban őrzött iratai között. Ritter kritikai kommentár kíséretében 1956-ban tette közzé őket *Der Schlieffenplan: Kritik eines Mythos* (A Schlieffen-terv: egy mítosz kritikája) című könyvében.²² Ritter nem adott magyarázatot arra, hogy a német haditervek eredeti szövegei 1906 és 1913 (Schlieffen visszavonulása és halála) között hogyan maradhattak Schlieffen birtokában, és miért nem a vezérkar páncélszekrényeibe zárták őket a többi háborús tervezési dokumentummal együtt. A Schlieffen-terv egészen 1931-ig Schlieffen idős lányának tulajdonában maradt, majd átadták őket a Reichsarchivnak.²³ Az eredeti dokumentumok között, amelyek most Freiburgban a Militäarchivban találhatóak,²⁴ fellelhetjük Schlieffen terveit és a kézírásos végső verziót is (szabványos német stílusban, melyet valószínűleg Schlieffen veje, Hahnke őrnagy jegyzett le), amely a *Krieg gegen Frankreich* (Háború Franciaország ellen) címet viseli. A végső, kézírásos másolat a jelek szerint több különböző vázlat részeiből áll össze. Nem tisztázott, számos törlést és kiegészítést is tartalmaz. 1905. decemberi dátum van ugyan rajta, de a jelek szerint Schlieffen 1906 januárjában, visszavonulása után készítette. Egy cím nélküli kiegészítést is találunk 1906. februári keltezéssel. Mind a két dokumentumból két gépelt példány van, melyeknek a margóin az ifjabbik Moltke megjegyzései láthatók, B [Berlin] 1911 dátummal. A gyakorlatokról készült értékelésekhez képest a *Denkschrift* gyengén szerkesztett írás. Schlieffen a teljes hadműveletet a mű első háromnegyedében tárgyalja egészen a mögöttes területek megszervezéséig, majd az utolsó negyedében újra végigmegy a letelejtől a végéig. Egy olyan vezérkarban, ahol a parancsok rövidek, határozottak és egyértelműek voltak, az ilyenfajta bőbeszédűség nagyon nem volt szerencsés. Februárban Schlieffen szükségét látta egy kiegészítés megírásának, amely a kontinensen végrehajtandó brit intervenció lehetőségét tárgyalta. Ezzel az eshetőséggel már a *Denkschrift* 1906. januári elkészítésekor is tisztában volt, mivel az 1905. november–decemberi hadijátékon ki is próbálta. Abban sem volt egészen biztos, hogyan kezelne egy francia támadást Lotaringiában. Egyszer azt mondja, hogy a franciák egy ilyen hadmozdulattal szívességet (*Liebesdienst*) tennének, mert a jobbszárnyon végrehajtott átkarolás nyomása a franciákat arra készítetné, hogy erőiket északra vonják. A jobbszárny átkarolás a tervek szerint mehetne végbe. Mások azt mondja, hogy a lotaringiai francia támadásra a németeknek azzal kellene reagálniuk, hogy lerövidítik a jobbszárnyat, és azonnal délnek fordulnak. Mindent egybevéve, a Schlieffen-tervet tartalmazó *Denkschrift* mint hadműveleti utasítás egy rémálom.

Ritter számára nem volt kérdéses, hogy a *Denkschrift* Schlieffen stratégiai gondolkodásának csúcspontját jelenti, és az elkövetkező háborús tervezés mintája lehet. Szerinte ennek a stratégiának az ugrópontja a német offenzívának a keleti frontról a nyugati

²² G. Ritter: *Der Schlieffenplan: Kritik eines Mythos*. München, 1956; angol kiadás: *The Schlieffen Plan: Critique of a Myth*. London, 1958.

²³ W. A. Mommsen (szerk.): *Die Nachlässe in den deutschen Archiven 'mit Ergänzungen aus anderen Beständen' I: Verzeichnis der schriftlichen Nachlässe in den deutschen Archiven und Bibliotheken. I: Schriften des Bundesarchivs 17*. Boppard a. R., 1971, 453. o. Köszönettel tartozom Kornelia Bobbe asszonynak, a berlini Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz munkatársának, hogy felhívta erre a figyelmemet.

²⁴ *Nachlass Schlieffen* BA-MA N 43/137 kézírásos, N 43/138 gépelt (mikrofilmen).

tíra való áthelyezése, illetve a belga semlegességnek a nyugati támadáshoz szükséges megsértése volt. Meg volt róla győződve, hogy Németországnak az idősebb Moltke stratégiáját (keleti offenzíva, majd tárgyalásos béke) kellett volna követnie. Egészen eddig kevés különbözteti meg Rittert Delbrücktől. Ritter azt is gondolta, hogy a terv rugalmatlan, túl kockázatos, és kevés a valószínűsége a sikernek. Meg sem kísérelte feloldani a Schlieffen-terv következetlenségeit. Ehelyett azt a német militarizmusról alkotott elmélete központi bizonyítékává tette. A Schlieffen-terv szerinte a háborús tervezés ámokfutása volt, olyan „tiszán katonai” terv, amely „a történelem és a politika realitásai helyett csak a katonai elméleten alapult”.²⁵ A belga semlegesség megsértésének katasztrofális hatása volt: „Az egész világ úgy tekintett Németországra, mint egy gátlástalan militaristák uralma és vezetése alatt lévő államra – ez a szegény aztán átokként tapadt hozzá a német nemzet nevéhez... A későbbi események (a második világháború) fényében vizsgálva úgy tűnik, hogy a Schlieffen-terv egyszerre jelentette a német és az európai tragédia kezdetét”.²⁶

A későbbi történészek a német háborús tervezésről adott leírásaikat Kuhl, Foerster, Ludendorff, Groener és mindenek felett Ritter munkáira alapozták. Gordon Craig 1964-es *The Politics of the Prussian Army* (A porosz hadsereg politikája),²⁷ Jehuda Wallach 1986-os *The Dogma of the Battle of Annihilation* (A megsemmisítő csata dogmája),²⁸ L. C. F. Turner 1979-es *The Significance of the Schlieffen Plan* (A Schlieffen-terv jelentősége),²⁹ Martin Kitchen 1975-ös *A Military History of Germany* (Németország hadtörténete),³⁰ majd Arden Bucholz 1991-es *Moltke, Schlieffen and Prussian War Planning* (Moltke, Schlieffen, és a porosz háborús tervezés),³¹ és Holger Herwig 1997-es *The First World War* (Az első világháború)³² című műveikben elfogadják Ritternek azt az állítását, hogy Schlieffen a német hadsereg jobbszárnyával Párizstól nyugatra és délre akart volna kerülni, hogy egy megsemmisítő csatát, egy modern Cannae-t teremthessen.³³ Az utolsóként említett műben, Herwig 1997-es munkájában a 61. oldalon található „Francia és német haditervek, 1914” című térképen láthatunk egy nyilat, ami az 1. hadsereg Párizstól nyugatra elhaladó útját mutatja. A jelmagyarázat szerint ez a „német hadsereg Schlieffen-tervnek megfelelő előrenyomulása”. Mivel a szükséges hat póthadtest nem áll rendelkezésre Párizs északi és nyugati oldalának fedezésére, a jelek szerint Herwig úgy vélte, hogy az 1. hadsereg anélkül vonulna fel Párizs körül, hogy bárki védené szárnyait vagy a hátát és a kommunikációs vonalait. Egyik felsorolt történész sem magyarázza meg, hogy a német hadsereg honnan tenne szert a Schlieffen-terv szerinti jobbszárnyhoz szüksé-

²⁵ G. Ritter: *The Sword and the Sceptre II*. London, 1972, 201–202. o.

²⁶ Ritter: *Schlieffenplan*, 93. o.

²⁷ G. Craig: *The Politics of the Prussian Army*. Oxford, 1964, átdolgozott kiadás.

²⁸ J. Wallach: *The Dogma of the Battle of Annihilation*. Westport, CT, 1986.

²⁹ L. C. F. Turner: *The Significance of the Schlieffen Plan*. In P. Kennedy (szerk.): *The War Plans of the Great Powers*. London, 1979, 199–221. o.

³⁰ M. Kitchen: *A Military History of Germany*. Bloomington, IN, 1975.

³¹ A. Bucholz: *Moltke, Schlieffen and Prussian War Planning*. New York, 1991.

³² H. Herwig: *The First World War: Germany and Austria-Hungary 1914–1918*. London, 1997.

³³ Craig: *The Politics of the Prussian Army*, 279. o.; Wallach: *The Dogma of the Battle of Annihilation*, 56–57. o.; Turner: *The Significance of the Schlieffen Plan*, 201–202. o.; Kitchen: *A Military History of Germany*, 174. o.; Bucholz: *Moltke, Schlieffen and Prussian War Planning*, 209. o.; Herwig: *The First World War: Germany and Austria-Hungary 1914–1918*, 46–47. o.

ges nyolcvankét, vagy a teljes nyugati haderőhöz (*Westbeer*) szükséges kilencvenhat hadosztályra. Ritternek a terv rugalmatlanságát és túlzott kockázatosságát hangsúlyozó kritikáját majdnem minden esetben megemlítik.³⁴ Mind egyetértően abban, hogy Moltke jelentősen megváltoztatta a nagy tervet. Craig és Kitchen még Ritter elméletén is túltéve azt állítja, hogy Schlieffen a *Denkschrift* tervét egy Franciaország elleni megelőző háborúnak szánta.³⁵

A német egyesítéssel összeolvadt a Militärarchiv des DDR – a keletnémet katonai levéltár – és a freiburgi Bundesarchiv–Militärarchiv. A keletnémet levéltárnak birtokában voltak olyan iratok, amelyek korábban a Reichsarchiv állományába tartoztak, és megmenekültek a pusztulástól, mert éppen kutatták őket, és egy másik épületben voltak.³⁶ Szerencsénkre ezek között van öt olyan dokumentum is, amelyek a nagy háború előtti német háborús tervezéssel foglalkoznak. Közöttük van Dr. Dieckmann levéltári tanácsos kéziratának munkapéldánya *Der Schlieffenplan* címmel, az egyetlen munka, amely levéltári források alapján foglalja össze a Schlieffen-tervet, valamint Schlieffennek az 1904-es első és második *Generalstabsreisen West*-ről (Nyugati vezérkari gyakorlatok) készített *Schlussbesprechungen*-ja (Zármegbeszélések), illetve az ifjabb Moltke 1906-os és 1908-as *Generalstabsreisen West*-ről készített gyakorlati értékelése. Majdnem bizonyos, hogy csak ez a négy hadijáték maradt fenn Schlieffen és Moltke nyugati frontra vonatkozó háborús tervezéséről. A keletnémet irattár még a Reichsarchivnál is titkolózóbb volt: csak néhány iratkezelőnek engedett hozzáférést az anyagokhoz, és nem publikált semmit. A Bundesarchiv–Militärarchiv kezelésében ezek az anyagok most először kutathatók. Majdnem nyolcvan év múltán ez az öt dokumentum enged először közvetlen betekintést a német háborús tervezésbe és doktrínába Foerster, Kuhl és Groener szűrője nélkül.

A legfontosabb Dr. Wilhelm Dieckmann őrnagy által készített *Der Schlieffenplan* (A Schlieffen-terv).³⁷ Dieckmann, aki végigharcolta a háborút, és mellesleg képzett gazdaságtörténész volt, 1920-ban lépett a Reichsarchiv kötelékébe, hogy az 1930-ban kiadott hivatalos történet *Kriegsrüstung und Kriegswirtschaft* (Fegyverkezés és háborús gazdaság) részének kidolgozásában vegyen részt. Ezután több más kézíraton is dolgozott, köztük a Schlieffen-terv egyik aspektusáról szólón, mely Foerster hagyatékában található.³⁸ Mint tartalékos zászlóaljparancsnokot a második világháborúban visszahívták aktív szolgálatba. 1944. július 20. után a Stauffenberg-összeesküvésben való részvételért letartóztatták, és szeptember 15-én a berlini Lehrterstrasse-i börtön udvarán gépfegyverrel kivégezték.³⁹ Ránk hagyott egy mintegy 270 gépelt oldalt tartalmazó vázlatot, rengeteg kézírásos javítással. Dátum nincs rajta, de a jelek szerint a

³⁴ I. m. 47–48. o.

³⁵ Craig: i. m. 283. o.; Kitchen: i. m. 174. o.

³⁶ Herrmann: *Das Reichsarchiv*, 445., 447. o.; A Dr. Hans-Heinrich Fleischerrel, a Bundesarchiv–Militärarchiv munkatársával folytatott telefonbeszélgetés alapján, Freiburg i. B., 1998. március 12.

³⁷ W. Dieckmann: *Der Schlieffenplan*. BA-MA, W10/50220.

³⁸ W. Dieckmann: *Hat Graf Schlieffen während der ersten Marokkokriege 1905 den Präventivkrieg gegen Frankreich gefördert?* BA-MA N121/30 Nachlass Foerster. Dieckmann más műveinek felsorolását lásd Herrmann: *Reichsarchiv*, 533–542., 601–602. o.

³⁹ K. Demeter: *Das Reichsarchiv*: Frankfurt, 1969, 48. o. A szerző Dieckmannak a *Kriegsrüstung und Kriegswirtschaft* című művén folytatott munkáját a 30. oldalon tárgyalja. Lásd még S. Wegner-Korfes: *Realpolitische Haltung bei Offizieren der Familien Mertz von Quirnheim, Korfes und Dieckmann. Militärgeschichte XXV* (1986), 226–233. o.

kései 1930-as években készült, a Schlieffenről 1937-ben és 1938-ban publikált egyéb írásaihoz kapcsolódóan. Dieckmann munkájának legnagyobb részét most ismerhetjük meg először. A kézirat összefoglalja Schlieffen felvonulási terveit is. Ugyanígy számos *Denkschrift*-et is tartalmaz a haderő megszervezéséről és a hadművelési tervezésről, valamint mellékletként húsz másik *Denkschrift* teljes szövegét. Dieckmann e mellett még több vezérkari gyakorlatról is készített összefoglalót. Egyértelműen jelezte, ha valamilyen információ nem volt elérhető, illetve ha következtetéseket fogalmazott meg. Nincs okunk kétségbe vonni összefoglalóinak pontosságát. Sajnálatos, hogy az általa készített térképeket különválasztották a kézirattól, és azok, más mellékletekkel együtt, minden jel szerint elvesztek. A Reichsarchiv pusztulása miatt ez a kézirat tűnik az egyetlen biztos forrásnak Schlieffen háborús terveivel kapcsolatban. Dieckmann is hitt abban, hogy a terv Schlieffen stratégiai gondolkodásának csúcsa volt, ugyanakkor az általa rendelkezésre bocsátott információk más következtetésre vezetnek.

Érdekes lehet elgondolkodni azon, vajon Wolfgang Foerster ennyi idő elteltével miért adott utasítást arra, hogy Schlieffen 1891 és 1905 közötti háborús tervezéséről elemzés készüljön. A freiburgi W10 akta (Reichsarchiv munkaanyagok) azt igazolja, hogy a Reichsarchiv – belső gyakorlatnak megfelelően – sok olyan részletes tanulmányt is készített, amelyeket soha, illetve csak erősen megrövidített formában publikáltak. Lehet, hogy Dieckmann kézírata is egy ilyen belső munkaanyagként készült. Kiadása esetén az egyik legellentmondásosabb hadtörténelmi mű lett volna, amit valaha is publikáltak Ennélfogva erősen lehetséges, hogy Dieckmann kézírata kísérlet volt annak felmérésére: milyen problémákat okozna egy ilyen könyv kiadása.

Wolfgang Foerster a jelek szerint komolyan foglalkozott Dieckmann kéziratával.⁴⁰ Az első negyvenhárom oldalon (az 1894/5-ös *Aufmarschplan* részéig) számos kérdőjelet és kritikai megjegyzést tett. Foerster nyilvánvalóan ismerte Schlieffen terveit, nagyon határozott elképzelései voltak stratégiájáról, és erősen bírálta Dieckmann minden olyan esetben, amikor annak elképzelései nem egyeztek az övéivel. Foerster utolsó előtti, margóra írt megjegyzése volt a legfontosabb: felelősségre vonta Dieckmann azért, mert azt írja, hogy Schlieffen 1894-es keleti tervezése a német külpolitikával ellentétes volt. Foerster a következőt írta: „Különösen manapság el kell kerülni az ilyen kijelentéseket”.⁴¹ Világos volt Foerster számára, hogy Dieckmann elképzelései Schlieffen stratégiájáról több ponton különböznek az övétől. Ugyanakkor nem vizsgálta felül, nem javíttatta ki a munkáját, és nem jelölt ki rá egy másik történelmszemléletet sem, hanem minden jel szerint egyszerűen ejtette a témát.⁴² Fontos, hogy nem

⁴⁰ Azért „a jelek szerint”, mert az értékelő csak „F”-ként van azonosítva. A megjegyzések hangnemből kitűnik, hogy az értékelő Dieckmann-nál magasabb rangban van, ami fontos tényező a többségében régi tisztek által működtetett és katonai módra szervezett Reichsarchiv esetében, mert így a lehetséges értékelők körét két-három főre lehetett szűkíteni. Amúgy ez volt Foerster szakterülete is ebben a rendkívül sok részlegre lebontott felépítésű levéltárban, ahol a dokumentumok mindenki számára csak a feltétlenül szükséges mértékben és ideig voltak hozzáférhetőek. Ezek a tényezők mind elég valószínű módon Foersterre utalnak.

⁴¹ „Vor solchem generellen Urteil muss man sich zumal heute hüten.” F. Dieckmann: *Der Schlieffenplan*, 42. o.

⁴² Stig Förster álláspontja szerint a háború miatt szakadt félbe a munka. (*Der deutsche Generalstab. Militärgeschichtliche Mitteilungen LIV* [1995], 87. o.) Ugyanakkor a Forschungsanstalt a háború során befejezte a *Weltkriegswerk* összeállítását (Reymann: Reichsarchiv, 373. o.), tehát valószínűleg nem a háború volt a meghatározó tényező.

kritizálta Dieckmannak magáról a Schlieffen-tervről és a *Denkschrift*ről készített összefoglalóit, mivel így azokat pontosnak tekinthetjük.

Dieckmann kézirata egyértelművé teszi, hogy Schlieffen két témával foglalkozik különösen, a háborús tervezéssel és a haderő struktúrájával (azaz a hadsereg méretével és összetételével); e kettő közül a struktúra jelentette a komolyabb problémát. Schlieffen úgy tartotta, hogy a német hadsereg létszámában még a franciával sem ér fel; egy francia–oros szövetség esetén pedig ez a különbség már riasztónak tűnt. Nincs értelme kétfrontos háborúval számolni – írta 1899-ben, – mivel önmagában egy Franciaország elleni háborúnál többre a német hadsereg nem lenne képes. ⁴³ A kiváló német kiképzés és a hadművelési képességek csak arra lennének elégségesek, hogy az ellenséges számbeli fölényt kiegyenlítsék; a *Millionenbeere* (milliók hadseregek) korában a tömegek számítottak. Egy 1889. augusztus 25-i *Denkschrift*ben⁴⁴ Schlieffen már vezérkari főnöki kinevezése előtt is Franciaország és Németország között az utóbbira nézve kedvezőtlen összehasonlítást tett a két hadsereg erejét és sorozási rendszerét illetően. A német hadsereg szerinte azért volt számbelileg hátrányban a franciával szemben, mert átlagosan élőerejének 55 százalékát sorozta be, ellentétben a franciák 80 százalékával. Ez a magas arány bőven ellentételezte Franciaország kisebb lakosságát és alacsonyabb születési rátáját is. Ugyanakkor világosan látta azt is, hogy a német sorozási rendszer átfogó megváltoztatására nagyon kicsi az esélye. A hadsereg struktúráját még békeidőben is nehéz volt befolyásolni, mert az a hadügyminisztérium illetékességébe tartozott, és a Reichstag költségvetésétől függött. Békeidőben Schlieffen legfeljebb javaslatokat tehetett az esetleges változtatásokra. Mivel a politikai és a pénzügyi megfontolások megakadályozták a békeidőszak hadseregfejlesztését, Schlieffen trükkhöz folyamodott: rögtön a mozgósítás utáni tömeges létszámmal tervezett, hogy majd mint a hadsereg irányítója már könnyebben érvényesíthette követeléseit. Nagy mennyiségű kiképzett emberanyag állt rendelkezésre. A német hadsereg mozgósítása esetén a kiképzett tartalékosok ezreit hívnák be, akiket egyébként nem tudott mind felszívni a tábori hadsereg. Mozgósítás idején sok tartalékost pótzászlóaljokhoz (*Ersatzbataillone*) irányítottak, ahol arra vártak, hogy legyen szabad hely a reguláris haderőnél. 1891 júniusában Schlieffen készített egy *Denkschrift*et,⁴⁵ amelyben azt javasolta, hogy a pótzászlóaljakból minden hadtest két gyalogsági pótdandárt szervezzen, és alkalmazza őket a tábori hadsereg mobil egységeként. Ennek az volt a hátránya, hogy az ilyen pótalakulatoknál a katonák felszerelése jószerével csak egy puskából állt, ezen felül pedig nem sok másból. Itt kevés képzett tiszt és tiszthelyettes szolgált, gyenge tűzérés, semmi harci támogató vagy kiszolgáló egység – még orvosi személyzet sem volt. Ráadásul, ha a pótalakulatokat is harcoló egységekké formálják, akkor azok már képtelenek lesznek ellátni eredeti feladatukat – a tábori hadsereg kiegészítését. A hadügyminisztérium nem lelkesedett az ötletért, és nem történtek intézkedések a pótzászlóaljak mobil egységekké alakítására Schlieffen visszavonulása után sem. (Az 1914-ben végül csatába küldött póthadosztályokat eredetileg csak a német területeken és azok közvetlen közelében vetették be, valószínűleg azért, hogy a helyi források felhasználásával pótolják a hiányzó ellátó

⁴³ Dieckmann: *Der Schlieffenplan*, 172. o.

⁴⁴ I. m. 2. melléklet, 227–239. o.

⁴⁵ I. m. 12. melléklet, 281. o.

egységeket.) Ennek ellenére a pótzászlóaljak mozgó egységként való felhasználása Schlieffen egyik kedvenc elgondolásává vált, és az 1905. decemberi *Denkschrift*ben szereplő Schlieffen-terv alapját képezte.

1892 júliusában Schlieffen egy hosszú *Denkschrift*et készített, melyben nagy ívű megoldásokat javasolt a német létszámbeli hátrányok felszámolására.⁴⁶ Nem kevesebbet tűzött ki célul, mint minden kiképzett tartalékos integrálását a tábori hadsereg mobil egységeibe. Mozgósításkor minden gyalogezred egy újabb zászlóaljat hozna létre az elérhető tartalékosokból. Minden hadtest a kiegészítő körzetében annyi tartalék- és Landwehr-zászlóaljat állítana fel, amennyit csak a rendelkezésére álló keretállomány lehetővé tesz. Ily módon minden hadtestkerületnek képesnek kell lennie egy tartalékhadtest (szemben az eddigi tartalékadosztályal), valamint egy további Landwehr hadosztály felállítására. Megfelelő káderállomány biztosítása érdekében javasolta, hogy a tartalékadosztályok törzseit szüntessék meg, és a dandárokat közvetlenül a hadtestparancsnokságok alá rendeljék. Új tartalékos tüzeralakulatokat kellett volna felállítani, de nehézségekbe ütközött megfelelő harctámogató és ellátó egységek biztosítása az új formációk számára: a Landwehr alakulatok például valószínűleg nem is kaphattak volna ilyeneket. Nyilván néhány támogató egység állományát csökkenteni kellett volna, hogy lovakat biztosíthassanak az új formációk számára. Összegzésképpen megállapította, hogy az új egységek felállítása lényegi kérdés, és az intézkedések nem várhatnak a következő védelmi törvényjavaslat beterjesztéséig. Elsődleges célja világos volt: mindent megtett volna annak érdekében, hogy a lehető legtöbb mobil egység álljon rendelkezésére. A hadügyminisztérium nem értett egyet ezzel a prioritással. Schlieffen vezérkari főnöksége alatt a miniszter soha sem volt hajlandó gyenge felszereltségű és összetételű alakulatok felállítására, sem pedig arra, hogy megküzdjön a Reichstaggal a Schlieffen tömeghadseregéhez szükséges pénz biztosítása érdekében. Így a létszámfeletti kiképzett tartalékosokból mozgósítás esetén felállítandó új alakulatokra vonatkozó Schlieffen-javaslat sohasem valósult meg. Ennek ellenére ő maga soha nem mondott le erről az elgondolásról, amit azután utolsó, 1912-es *Denkschrift*jének alapjává tett.

E tömeghadsereg-koncepciót fejlesztette tovább az 1893. december 11-én kelt *Denkschrift*ben is.⁴⁷ Azzal érvelt, hogy Kelet-Poroszország exponált helyzete szükségessé teszi, hogy mozgósításkor a német kormányzat népfelkelést (*levée en masse*) hirdessen az érintett területen. A helyi Landwehr és Landsturm (népfelkelő) alakulatokat a helyben tárolt fegyverekkel és lőszerrel szerelnék fel, így azok a mozgósítás legelső napjától védenék saját településeiket az orosz lovassággal szemben. E Landwehr/Landsturm védőernyő mögött hajtának végre a mozgósítást az aktív és tartalékegységek, majd ellentámadást kezdenének. Ez egyrészt józan elővigyázatosság volt a nagy létszámú orosz lovassággal szemben, amely várhatóan a mozgósításkor rögtön támadásba lendült volna, másrészt pedig, a helyi körülményekhez igazítva, logikus következménye lett volna Schlieffen tömeges hadviselésről szóló gondolatmenetének, melynek eredményeképpen az egész kiképzett lakosság fegyverben állt volna. Utolsó javaslata az volt, hogy vegyes reguláris-tartalékos hadtesteket (Kriegskorps)

⁴⁶ I. m. 13. melléklet, 282–288. o.

⁴⁷ I. m. 5. melléklet, 246skk.

kell felállítani. Ebben sikereket is ért el. A *Kriegskorpsok* feletti hosszadalmas vitát a *Kriegsrüstung und Kriegswirtschaft* című írásában külön is tárgyalta, és Dieckmann is megemlíti röviden ebben a kéziratban.

Dieckmann Schlieffen minden egyes felvonulási tervéről (*Aufmarschpläne*) öszszegzést ad. Ezekből csak a kezdeti, határ menti hadműveleteket ismerhetjük meg. Dieckmann nem fért hozzá az *Aufmarschanweisungen*hez, amelyek a hadseregpáncsnokoknak szóló előzetes parancsokat tartalmazták, illetve bármely olyan dokumentumhoz, melyből megállapítható lett volna a vezérkari főnök szándéka. Így kénytelen volt megkísérelni, hogy magából a felvonulásból, valamint a különböző *Denkschriften* és vezérkari gyakorlatok eredményeiből értelmezze Schlieffennek a hadműveletekre vonatkozó koncepcióját.

Az 1871 és 1891 között, Moltke és Waldersee alatt kidolgozott német haditervek stratégiai koncepciója rendszerint egy Orosz-Lengyelország megszerzését célzó osztrák-német támadással számolt keleten, míg nyugaton Németország hadászati védelmet folytat Franciaország ellen. Ritter ezeket „keleti főerejű támadásokként” jellemezte.⁴⁸ Ehhez képest Moltke 1888-as utolsó terveiben⁴⁹ csak hét hadtestet (tizenegy hadosztályt) tudott a keleti offenzívához rendelni, míg tizenegy hadtestre volt szüksége a francia hadsereg elleni nyugati védekezéshez. Az ezzel kapcsolatos gondok jól ismertek, ahogy Schlieffen első *Aufmarschplanja* is 1893–94-ből,⁵⁰ amelyben negyvennyolc hadosztályt tervezett nyugatra és tizenötöt keletre; közülük tizenegyet az lett volna a feladata, hogy Sziléziából megindulva egyesüljön az osztrák erővel, míg a maradék Kelet-Poroszországban halogató hadműveleteket hajtott volna végre.

Nyugaton Moltke kilenc hadtestet helyezett el Lotaringiában a Saar folyónál, kettőt pedig Elzászban. Ha ezek az erők nem tudták volna tartani a vonalakat, a Rajnához kellett volna visszavonulniuk, majd ha szükséges, a Rajna és a Majna találkozásához. Moltke állítása szerint a Németország számára lehetséges legkönnyebb út a döntés kikényszerítésére az, ha hat hadtesttel támadást indítanak Nancy ellen (amelyet a franciák nem erősítettek meg állandó jelleggel).⁵¹ Moltke nyugati koncepcióját követve Schlieffen 1894-ben egy újabb hosszú *Denkschrift*-ben a franciák keleti erődítményei elleni támadással foglalkozott.⁵² Arra a következtetésre jutott, hogy a francia erődvonal elleni támadásra Toul és Verdun között, illetve a Moselle Epinal alatti szakaszán lenne a legalkalmasabb hely. Moltke véleményével egyezően ő is úgy vélte, hogy az erődök elleni rohamot egy Nancy elleni támadásnak kell megelőznie. E *Denkschrift* általános koncepciója régóta jól ismert. Gyakran hivatkoznak rá mint a német súlypont keletről nyugatra helyeződésének kezdetére. Pedig egyáltalán nem az. A *Denkschrift* csupán visszaigazolta Moltke korábbi terveit.

Az 1895/96-os felvonulási utasításokban (*Aufmarschanweisungen*) Schlieffen a keleti front tekintetében két változatot állított fel. Az A variáns visszatért Moltke kelet-poroszországi koncentrációjához, a Narew folyón keresztül végrehajtandó offenzívához, a B változat pedig Schlieffen egy évvel azelőtti sziléziai erőösszevoná-

⁴⁸ Ritter: *Der Schlieffenplan*, 15. o.

⁴⁹ Oberstleutnant von Schmerfeld a.D.: *Die deutschen Aufmarschpläne 1871–1900*. Berlin, 1929, 150skk.

⁵⁰ Dieckmann: *Der Schlieffenplan*, 17skk.

⁵¹ Schmerfeld: *Die deutschen Aufmarschpläne 1871–1900*, 163. o.

⁵² Dieckmann: *Der Schlieffenplan*, 48skk.

sát ismételte meg.⁵³ Schlieffen nyilvánvalóan nem örült neki, hogy változtatnia kellett Moltke tervein. Dieckmann szerint 1895 tavaszán Schlieffen teljesen letett a Sziléziából Dél-Lengyelország felé irányuló előrenyomulásról.⁵⁴ Az 1896–97-es keleti *Aufmarsch* a Moltke tervéhez való teljes visszatérést jelentette, tizenöt gyaloghadosztálynak Kelet-Poroszországból kiinduló támadásával a Niemen és a Narew folyók mentén.⁵⁵ Az 1896–97-es *Aufmarschplan* ugyancsak ötven hadosztályt irányzott elő a nyugati fronton. Nem látható változás az 1893–94-es haditervhez képest a feladatkörök tekintetében.⁵⁶

1894-ben írt Schlieffen egy *Denkschrift*-et, amelyben a valószínű francia katonai szándékokat próbálja felmérni. Ebben is az idősebb Moltkét követte. Vele egybehangozóan Schlieffen is arra jutott, hogy a franciák évek óta védekező stratégiát folytattak, és nem talált arra utaló bizonyítékot, hogy ez megváltozott volna. Ebből a szempontból ugyanarra a fontos felismerésre jutott, mint előtte az idősebb, utána pedig az ifjabb Moltke: ha a franciák a háború mellett döntenek, e stratégiájukat támadó jellegű katonai tervekkel fogják felváltani.⁵⁷

1895-ben Köpke tábornok, a nagyvezérkar főszállásmestere is készített egy *Denkschrift*-et, melyben azt állította, hogy az idősebb Moltke és a Schlieffen által tervezett Nancy elleni támadás csupán pozíciós küzdelemben vagy nyílt ostrommal lenne megvalósítható, ami legjobb esetben is csak taktikai előnyt jelentene. Különösen aggódott amiatt, hogy egy háború esetén a közvélemény az 1870–71-eshez hasonló nagy, győztes csatákat várna, és nem lenne felkészülve lassú, hosszadalmas és költséges ostromműveletekre.⁵⁸ Az európai katonai közvélemény közhelynek tekintette, hogy a francia erődrendszer kemény dió, amit jobb inkább elkerülni. Maga Schlieffen is feljegyezte 1892-ben, hogy a katonai szerzők nyíltan arról elmélkedtek, hogy a németek a francia határ menti erődök kikerülése érdekében majd keresztülvonulnak Belgiumon.⁵⁹ Dieckmann szerint ennek ellenére Schlieffen csak 1896-ban kezdett azon gondolkodni, hogy az Ardenneken keresztül végrehajtott menettel balra fordítja a franciákat.⁶⁰ Az e témával foglalkozó első *Denkschriftje* is csak 1897. augusztus 2-án készült el.⁶¹ Ezt a munkáját azzal a felvetéssel kezdte, hogy a német hadseregnek olyan megközelítési útvonalat kell találnia, hogy támadásában ne tartóztassák fel a francia erődök. Megállapította, hogy erre csak két úton van lehetőség: Toul és Epinal között – a híres Trouée de Charmes-on keresztül – vagy Verduntól északra. Az első tűnt a legkevésbé alkalmasnak. A Moselle vonala önmagában is erős pozíció volt, és mögötte ott állt az egész összevont francia hadsereg. Verduntól északra rengeteg mozgástér állt rendelkezésre, de csak akkor, ha a németek teljes szélességében kelnek át az Ardenneken Luxemburgban és Belgiumban. Ebben az esetben lett volna elég hely a német főerő, a nyolc hadtestből álló két hadsereg (16 hadosztály) mozgására.

⁵³ Uo. 44skk. Foerster margóra írt jegyzetei a 43. oldalon érnek véget.

⁵⁴ Uo. 45. o.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo. 49. o.

⁵⁸ Uo. 54–55. o.

⁵⁹ Uo. 57. o.

⁶⁰ Uo. 62–63. o.

⁶¹ Uo. 63–71. o.

Ezeket jobbról a belga hadsereggel szemben hat tartalékadosztály védte volna, amelyek Aachenben gyülekezhettek. Az igazi veszély a főszereg bal oldalán, Verdun felől fenyegetett. E szárny védelmében Schlieffen egy harmadik hadsereget állított fel nyolc tartalékadosztályból, melyet Diedenhofen (Thionville) és Metz között helyeztél el, ahonnan annak észak és északnyugat irányában kellett Verdun felé haladnia. Ekkor tárgyalta Schlieffen a franciák északról való átkarolásának igazi problémáját: amikor a két jobbszárny hadsereg Verdun magasságába ér, elvesztik a kapcsolatot a többi német erővel, a franciák összpontosíthatnak velük szemben, és megsemmisíthetik őket. Ezért támogatásukra egy tűzérséggel jól megerősített, négy hadtestből álló negyedik hadsereg indult volna a Verdun és Toul közötti francia erődvonallal szembe, hogy elfoglaljon egy vagy két erődöt, és kikényszerítse az átkelést a Moselle-n. E támadás balszárnyának védelme egy ötödik, ugyancsak négy hadtestből álló hadsereg feladata lett volna azzal, hogy megtámadja Nancyt. Ennek a hadseregnek a bal oldalán egy hatodik, négy hadtestből álló hadsereg nyomulna előre a Meurthe mentén Nancy és Lunéville között. Végül, egy öt hadtestből és három tartalékadosztályból álló hetedik hadsereg védené a bal oldalt addig, amíg Nancyt be nem veszik, majd ugyancsak a Moselle irányában nyomulna tovább. Egy hadtest és három tartalékadosztály tartaná Felső-Elzászt; végül ez a hadtest csatlakozna a hetedik hadsereghez. Ez az első dokumentum, melyben Schlieffen Nancy helyett Verduntól északra tervezett offenzív hadműveletet, és az első alkalom, amikor a súlypontot már nyugatra helyezi – ez a *Westaufmarsch*.⁶² A *Denkschrift* arra is rámutat, hogy Schlieffen miért vonakodott a francia erődrendszer megkerülésétől: az egyszerűnek és kézenfekvőnek tűnő manőver azzal a komoly kockázattal járt volna, hogy a franciák megsemmisítik az elszigetelt jobbszárnyat. Az 1897. augusztus 2-i *Denkschrift* egyik legfőbb következtetése az volt, hogy Schlieffen nem rendelkezik elegendő erővel a hadművelet ilyen formában való végrehajtásához. Bár az emlékirat a teljes német haderő nyugati fronton való bevetésével számolt – ami 1897-ben elég valószínűtlennek tűnt –, Schlieffen még így is szükségesnek látta a rendelkezésre állókön felül további három új hadtest és számos tartalékadosztály felhasználását.⁶³ Így ez a *Denkschrift* a „hadműveleti tervezés” szintjén maradt,⁶⁴ és nem volt hatással az 1897–98-as vagy az 1898–99-es felvonulási tervek. Míg az emlékirat a nyugaton végrehajtandó tömegtámadást boncolgatta, a valóságban ezekben az években a hadsereg Kelet-Poroszországba szánt erőinek aránya nőtt folyamatosan. Az 1897–98-as tervben Schlieffen negyvennyolc hadosztályt rendelt nyugatra, és húszat (az 1895–96-oshoz képest tizenötöt többet) keletre. Az 1898–99-es terv alapján két újabb hadosztályt irányítottak át nyugatról keletre, így nyugaton negyvenhat, keleten pedig huszonkettő állt készenlétben. Nyugaton a jobbszárnyat Luxemburg déli határánál helyezték el, jelezve, hogy nincsenek előkészületek a Belgiumba való bevonulásra. A hadműveleti koncepció mind a két fronton

⁶² Szigorú értelemben véve az 1899/1900 utáni német hadtervek egy *Aufmarsch I*-ből, illetve egy *Aufmarsch II*-ből álltak, mely előbbi a nyugati, utóbbi pedig általánosságban a keleti offenzívát tekinteti elsődlegesnek. Mindegyik tartalmazott *Westaufmarsch*ot (nyugati felvonulási terv) és egy *Ostufmarsch*ot (keleti felvonulási terv), de miután már elterjedt a *Westaufmarsch* kifejezés nyugati offenzívaként való alkalmazása, én is ennek megfelelően használom.

⁶³ Dieckmann: *Der Schlieffenplan*, 66–67. o.

⁶⁴ Uo. 73. o.

1893 óta ugyanaz volt: védekezés Lotaringiában, támadás Kelet-Poroszországból.⁶⁵ Gyakorta azt állítják, hogy Schlieffen 1897-ben helyezte át az offenzíva színterét a nyugati frontra. Dieckmann azonban kimutatja, hogy a helyzet határozottan más.

Az 1899–1900-as felvonulási tervben Schlieffen két változatot tárgyal: az *Aufmarsch I* a kizárólag a nyugati fronton zajló háborúval foglalkozik, az *Aufmarsch II* pedig egy kétfrontossal. Az *Aufmarsch I*-gyel kapcsolatban Dieckmann csak annyit jegyez meg, hogy mind a hatvannyolc hadosztályt nyugaton vetették volna be, de szerinte semmilyen tényleges *Aufmarschplan* nem volt a levéltárban.⁶⁶ Ő valószínűleg nem férhetett hozzá a tervezési dokumentumokhoz. Így nem tudunk semmit Schlieffen hadműveleti koncepciójáról. Az 1899–1900-as *Aufmarsch II* hasonló volt a korábbi évek felvonulási terveéhez, 45 hadosztállyal nyugaton, és 23-mal keleten.⁶⁷

1898 októberében Schlieffen olyan *Denkschrift*et készített, amelyben a nyugati front offenzíva ellentámadásként szerepelt.⁶⁸ Ezt egyértelműen csupán egy gondolat kísérletnek szánta. Állítása szerint a standard német felvonulás, az erők egyharmadával keleten, kétharmadával nyugaton, mind a két fronton létszámhátrányos helyzetet fog eredményezni Németország számára. Ezért döntött úgy, kipróbálja azt az ötletet, hogy a német hadsereg főerejét nyugaton egy ellentámadás keretében veti be. Úgy vélte, hogy a franciák két-három hét alatt végezhetnek a mozgósítással és a csapatok elhelyezésével, míg a németeknek ehhez négy hétre lenne szükségük. Ez ellentmond Schlieffen más kijelentéseinek, amelyekben azt állította, hogy a két fél néhány nap különbséggel végezne ezzel a feladattal. Most a franciák gyorsabb felkészülését feltételezve Schlieffen átadhatta nekik a kezdeményezést, hogy aztán elemezhesse offenzívájukat. Schlieffen gyakran szervezte úgy a hadijátékokat is, hogy a német féltől védekezést kívánt. Arra a következtetésre jutott, hogy a franciáknak mindenképpen Metz két oldalán kell támadniuk úgy, hogy a jobbszárnyuk a Saar felső folyása és Strasbourg felé haladna, a bal pedig Luxemburgon és Belgiumon át. Ebben az esetben az Ardenneken keresztül vezetendő német ellentámadás tűnt a legreménytelibbnek. A francia erődítmények elleni frontális támadás nem kecsegtetett sok sikerrel. Ostromhadviselést vetített előre, ami még siker esetén is csupán csekély eredményt ígért, különösen, hogy a legyőzött ellenséges haderő közvetlenül vissza tudott volna vonulni. Schlieffen szerint a német ellentámadásnak a francia balszárny ellen kell irányulnia, a Belgiumon és Luxemburgon keresztül küldött 1. és 2. hadsereggel. Am hangsúlyozta, hogy az átkarolásnak nem szabad túl szélesnek lennie. Ugyanakkor, míg a három középső hadsereg védelemben maradna, a német 6. hadsereg a balszárnyon ellentámadást hajtana végre a francia jobbszárny ellen, amely minden valószínűség szerint Elzászban található. Ha a franciák nem támadnának azonnal, akkor viszont hiba lenne a németek részéről, ha megvárnák a francia előrenyomulást: a keleti helyzet nem engedi meg a nyugati tétlenkedést. Ha a németek általános támadást indítanak, akkor a két jobbszárny hadsereg, az 1. és a 2., Donchery és Stenay között kelne át a Meuse (Maas) folyón, miközben a 3. hadsereg fedezné a bal oldalát, a jobbot pedig a tartalékadosztályokból álló hetedik. A 4. és az 5. had-

⁶⁵ Uo. 107. o.

⁶⁶ Uo. 118. o.

⁶⁷ Uo. 126. o.

⁶⁸ Uo. 119–123. o.

sereg Saarbrücken és Saarburg közötti állásaiból egyenesen előre nyomulna Nancy felé, hogy elfoglalja a várostól keletre lévő magaslatokat, valamint Forts Frouardot és Pont St. Vincentet. A balszárnyukat a 6. hadsereg fedezné. Az 1897. augusztus 2-i *Denkschrift*-ben Schlieffen a Moselle mentén, Toul és Verdun között tervezte a francia erődök elleni támadást. Erről a tervről le kellett mondania, mert a franciák túl nagy erőt képviseltek, helyette a régi, sokkal könnyebbnek ígérkező Nancy elleni támadással számolt. Arról is meg volt győződve, hogy Németországnak még egy Franciaországgal vívott egyfrontos háború esetén is cselekednie kell keleten: az orosz hadsereg nem tétlenkedne, hanem adott esetben intervencióra készülne, és e növekvő fenyegetés miatt a németeknek folyamatosan egyre több és több egységet kellene odavezényelniük. Emiatt az ellentámadás maradt Schlieffen elsődleges stratégiája: a nyugati és a keleti hadgyakorlatokon is folyamatosan ezt gyakoroltatta, különösen az általa 1905 novemberében–decemberében szervezett utolsó nagy hadijátékon is. Mindez része volt von Moltke tábornagy hagyományának is, aki gyakran emelt szót a stratégiai ellentámadás érdekében.

1899. október 1-jén, az 1899–1900-as felvonulási év közepén, Schlieffen a Westaufmarsch alkalmazhatósága érdekében megváltoztatta a haditervet. Csak 1899-ben szánta el magát arra, hogy a német hadsereg súlypontját nyugatra helyezze át. Dieckmann állítása szerint az új nyugati felvonulás az 1898. októberi *Denkschriften*, azaz az Ardenneken keresztül történő ellentámadás stratégiájára alapult. Schlieffen a Meuse (Maas) folyón keresztül Verduntól északra végrehajtandó ellentámadást nyilvánvalóan másodjára választotta. Az új terv még így is csupán az *Aufmarsch I*-re vonatkozott, amikor a németek a francia–orosz szövetséggel kerülnek háborúba, de az oroszok nem indítanak nagy erejű támadást. Ugyancsak említésre méltó, hogy ebben a haditervben, még az előnyösebb egyfrontos felállás esetén is, Schlieffen nem tehetette meg, hogy minden haderőt kivon Kelet-Poroszországból: az *Aufmarsch I* szerint még mindig tíz hadosztály szerepelt Kelet-Poroszországban, míg ötvennyolc a nyugati fronton. Kétfrontos háború és átfogó orosz offenzíva esetén az *Aufmarsch II* lépett volna életbe, huszonhárom keleten elhelyezett hadosztállal.⁶⁹ Az új *Aufmarsch I* fontos kiegészítőjévé vált a német háborús tervezésnek, de nem szakított gyökeresen az addigi koncepciókkal. Egy erőteljes nyugati ellentámadás csak nagyon kedvező külpolitikai helyzetben lett volna lehetséges; egy kétfrontos háború esetén a Schlieffen-féle *Aufmarsch II* kevés változást mutatott Moltke 1888-as tervéhez képest.

Az 1900–1901-es *Westaufmarsch* (*Aufmarsch I*) ugyanazt a hadrendet tartotta meg, mint az 1899 októberi *Westaufmarsch*: ötvennyolc hadosztály nyugaton, tíz keleten.⁷⁰ Bár Dieckmann elismerte, hogy nincsenek bizonyító erejű dokumentumai, állítása szerint úgy tűnt, hogy a jobbszárny két hadseregéből három lett, és a szárnnyvédelmet meg is erősítették, így a jobbszárny ereje nyolc hadtestről és öt tartalékhadosztályról tizenkettő hadtestre és hat tartalékhadosztályra nőtt: ez a nyugati haderőnek több mint a felét tette ki. Ez csak úgy lehetséges, ha a 3. hadsereget kivonnák a Verdun elleni védelem biztosításából, és beolvasztanák a jobbszárnyba a másik két fő hadsereg

⁶⁹ Uo. 127–134. o.

⁷⁰ Uo. 143–145. o.

(az 1. és a 2.) mellé. A középső két hadseregtől (4. és 5.) elvonnának egy hadtestet és egy tartalékhadosztályt, és a bal oldali 6. hadsereghez csatolnák őket.

A Hans Hartwig Beseler tábornok által jegyzett 1900. január 18-i hadműveleti tanulmány (*Operationsstudie*) az első olyan dokumentum, amely teljes mértékben kifejti a *Westaufmarsch* koncepcióját.⁷¹ Beseler írása szerint a döntő hadműveletet a jobbszárny hajtaná végre, amelyet ezért a lehetséges legnagyobb mértékben meg kellett erősíteni. A Metzről délkeletre elhelyezett középső hadseregek feladata az volt, hogy Lotaringiában a lehető legtöbb francia erő lekötésével támogassák a jobbszárnyat. A jobbszárny erejét meghatározó fő korlátozó tényező az erők felvonulására rendelkezésre álló, jobbról Liège-Namur, balra pedig Verdun által határolt tér volt. Ez a kilencven kilométer széles sáv tíz-tizenegy hadtest felvonulására volt alkalmas. Amint ez a jobbszárny megveri a vele szemben álló francia erőket, és előrenyomulva a francia erődök mögé ér, hátulról megtámadja az erődöket, miközben a Lotaringiában felállított hadseregek áttörnek saját frontjukat. A hadművelet célja az volt, hogy a hadjáratot gyors, döntő csatákkal fejezze be. Beseler a legnagyobb problémát abban látta, hogy elvész a meglepetés ereje: nehezen lehet titokban tartani az olyan mértékű erőösszevonást, mint amilyenre a jobbszárnynak lenne szüksége, és erre válaszként a franciák egészen biztosan ellenintézkedéseket tennének. Fontos, hogy ezt az elemzést nem Schlieffen, hanem Beseler készítette, aki a korabeli német hadsereg egyik legtekintélyesebb és legnevesebb tisztje volt. A *Westaufmarschplan* nyilván nem kizárólag Schlieffen szellemi gyermeke. Nem mintha a terv kész lett volna: ahogy Beseler is megjegyezte, megmaradt még az ellenség válaszlépéseinek problémája. Az ezt követő vezérkari gyakorlatok és hadijátékok elsődleges feladata az volt, hogy teszteljék a *Westaufmarschplan*t a lehetséges francia tervekkel, különösen egy lotaringiai támadásával szemben.

Schlieffen nyugati stratégiájának alapjául az általa készített 1897-es és 1898-as *Denkschriften* és a Beseler-féle 1900-as hadműveleti tanulmány szolgáltak, nem pedig a későbbi, 1905. decemberi *Denkschriftje*. A cél nem az volt, hogy nyugatról megkerüljék Párizst, hanem az, hogy határ menti csatákban legyőzzék a francia haderőt, majd utána áttörjenek a francia erődvonalon.

Az 1900–1901-es *Aufmarsch II* igazi *Ostufmarsch* volt, 1880 óta példátlan tömegtámadással keleti irányban. Schlieffen ebben negyvennégy hadosztályt irányított keletre, és csak huszonnégyet nyugatra. Mivel Dieckmann megint nem fért hozzá a tervezési dokumentumokhoz, a hadművelet koncepciójáról csak annyit tudunk, amennyit a felvonulási tervből kikövetkeztethetünk: a terv öt hadtestet és tíz tartalékhadosztályt (összesen húsz hadosztályt) vont össze Thorn körül, kilenc hadtestet és öt tartalékhadosztályt (összesen huszonhárom hadosztályt) pedig Kelet-Poroszország keleti részében. Tekintettel az itt felsorakozó aktív hadtestek magas arányára, Schlieffen minden bizonnyal ennek a második, kelet-poroszországi haderőnek szánta a főszerepet a támadás során. Kelet-Poroszország a térképekről is megállapítható kiugró fekvése kiváló lehetőségeket nyújt a balti térség, Fehéroroszország vagy Közép-Lengyelország elleni német offenzívára, de a Visztulától keletre a gyengén kiépített porosz vasúthálózat kapacitása miatt a huszonhárom hadosztály ösz-

⁷¹ Uo. 145–147. o.

szevonása nagyon sok időt venne igénybe, és ráadásul kizárná a meglepetés lehetőségét is. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a negyvennégy német, illetve a harminc és negyven közötti osztrák hadosztálynak egy keleti offenzívára való felsorakoztatásával az 1900–1901-es *Ostaufmarschplan* célja nem csupán egy korlátozott támadás volt Orosz-Lengyelország meghódítására, hanem egy stratégiai offenzíva magával Oroszországgal szemben. Semmi más nem magyarázhatja azt a kockázatot, amit Schlieffen a nyugati fronton vállalt volna, ahol így óriási francia fölény alakulhatott ki.

A *Westaufmarsch* tervain dolgozva tehát Schlieffen egy átfogó keleti stratégiai offenzíván is gondolkodott. Akkor meghozott döntése nem az volt, hogy Németországnak nyugaton kell majd támadnia, mint ahogy azt Ritter és mások állították. Arra az álláspontra jutott, hogy mivel Németország két nagyon erős ellenség közé szorult, ezt a központi pozícióját kell kihasználnia arra, hogy először az egyikkel szemben arasson döntő győzelmet, hogy aztán a másik ellen fordulhasson. A döntő győzelem volt a lényeg: hogy éppen melyik fronton kell elérni, azt az adott időszak körülményei határozzák majd meg.

Egy keleti német offenzíva megkövetelte, hogy nyugaton védekezésre rendezkedjenek be. Schlieffen 1899 novemberében készített egy *Denkschriftet*, amelyben – ezúttal egy számbeli fölényben lévő francia hadsereggel számolva – továbbfejlesztette a nyugati ellentámadásról szóló elképzeléseit.⁷² Tekintettel arra, hogy a franciák felvonulási lehetőségei Metz és Strasbourg között a német erődök és a terep nehézségei miatt elég korlátozottak lennének, Schlieffen biztos volt abban, hogy a franciák észak felé kiterjesztették volna a támadást. Így teret találhatnak a haderejük szétbontakoztatásához, és ennek eredményeképpen a támadás Metzről északra és délre is várható lenne. Amikor a francia balszárny Metzen túljut, elképzelése szerint a német erők összevonás után ellentámadást indíthatnának ellene. A hadművelet kulcsa az, hogy sikerül-e leleplezni a német nyugati hadsereg (a Westheer) valódi szándékait. A határ mentén csak a lovasság és a határbiztosítók vonulnának fel. A Westheer egységei többnyire mozgósítási állomásaikon maradnának. Amikor a francia erők megindulnak, a német egységek egy előkészített felvonulást hajtanak végre a Prüm és Saarbrücken közötti területre a Mosel mindkét partján, és megtámadják a franciák balszárnyát. Schlieffen a jelek szerint ezt a forgatókönyvet használta egy 1900-as vezérkari gyakorlaton. Ennek végrehajtási értékelésében értésre adta, hogy nem kedveli a védekező pozíciót, és hogy előnyben részesíti az offenzív manőverező hadviselést.⁷³ Ahogy fogalmazott, mindegy, mennyire előnyös védekező pozíciót választ egy német parancsnok, létszámfölényük miatt a franciák mindenképpen át tudják azt karolni. Még ha egy frontális támadást a német erők vissza is vernek, az nem lenne döntő győzelem, hiszen a francia egységek egyszerűen csak visszavonulnának az erődvonalba. Egy német frontális támadás ugyancsak kevés tényleges haszonnal járna. A legjobb megoldás az, ha a franciák balszárnyát támadják olyan erőkkel, amelyeket közvetlenül helyőrségeikből vasúton vonnak össze. Győzelem esetén a megvert erők további üldözésével még arra is van esély, hogy a francia erődvonal mögé kerüljenek.

⁷² Uo. 149–150. o.

⁷³ Uo. 150–152. o.

Az első 1901-es vezérkari gyakorlat (*Generalstabsreise*) alkalmával a döntő csatát a Rajna bal partjához közel, a német–belga határon vívták.⁷⁴ Ez a mozgósítástól számított negyedik héten német győzelemmel ért véget, ami lehetővé tette, hogy kilenc hadtestet átcsoportosítsanak keletre. Ezt a felállást alkalmazták végül az éves keleti gyakorlaton (*Generalstabsreise Ost*) is: a hadtestek a mozgósítás harmincnyedik napján érkeztek meg a Visztulához.⁷⁵ A kilenc hadtest keletre történő átdobásával nyugaton tizenhárom hadtest és tizenkét tartalékhadosztály maradt: a német hadsereg hatvanhat elérhető hadosztályából harmincnyolc még mindig nyugaton állomásozott, és csak huszonnyolc állt rendelkezésre keleten. Ez jóval kevesebb, mint az a negyvennégy, amennyivel az 1900–1901-es *Aufmarsch II* (az *Ostaufmarsch*) számolt keleten. Nem minden hadjáratnak kellett az ellenség teljes megsemmisítésével végződnie. Ebben az esetben Schlieffen számára a döntő nyugati győzelem kilenc hadtestnyi francia veszteséggel volt egyenlő, mely lehetővé tette volna kilenc német hadtest keletre való áthelyezését. A kilenc elveszített hadtest – körülbelül két hadsereg – komoly, de messze nem végzetes csapást jelentett volna a francia haderőre: az még mindig a német haderő jóval több mint felét le tudta volna kötni. Schlieffen ezért nem tett egyenlőségjelet a döntő nyugati német győzelem és a francia haderő teljes megsemmisítése közé, mint ahogy azt gyakran állítják. Ami a mozgósítás harmincnyedik napján történő átcsoportosítás lehetőségét illeti, a hadgyakorlatok megmutatták, hogy az csak akkor lehetséges, ha a döntő csatát nyugaton a vasúti végpontok közelében vívják és nyerik meg. Ha a csatára nyugatabbra kerül sor, mondjuk Verdun és Reims magasságában, ahogy azt Beseler is lehetségesnek tartotta, akkor függetlenül attól, hogy mekkora győzelmet arattak, ezeket az erőket lehetetlen lett volna azonnal kelet felé küldeni.

Az 1901–1902-es *Aufmarsch II* (*Ostaufmarsch*) keretében Schlieffen huszonkilenc hadosztályt tartva nyugaton a keleti erőket negyvenegy hadosztályra csökkentette.⁷⁶ Jellemző, hogy 1901–1902-ig még mindig erőteljes keleti offenzívával számolt. Az 1902–1903-as *Aufmarsch II* már a korábbi terveknek megfelelően csökkentette a keleti haderőt: a hadsereg kétharmada (negyvennégy hadosztály) állt nyugaton, és csak egyharmada (huszonnégy hadosztály) keleten.⁷⁷ Az *Aufmarsch II* újra az idősebb Moltke 1888-as felvonulási tervéhez volt hasonló. Az Oroszország elleni nagy stratégiai offenzívával való kísérletezések ideje lejárt. Ez a huszonnégy hadosztály a német Ostheer számára nagyjából létszámeqyenlőséget biztosított orosz ellenfelével szemben: Orosz-Lengyelország elleni hadműveletre elég volt, de egy Oroszországgal szembeni stratégiai offenzívára semmiképpen. Ugyanakkor az 1902–1903-as *Ostaufmarsch* keretében Schlieffen fenntartotta az Ardenneken átkelő francia balszárnyal szembeni ellentámadásának a tervét. Ha a franciák nem támadnak, akkor balról karolta volna át őket úgy, hogy az 1. hadsereggel Verduntól északra indít támadást.

Az 1902–1903-as *Aufmarsch I* (*Westaufmarsch*) tervben Schlieffen jelentősen megváltoztatta a nyugati felvonulást.⁷⁸ A 2–6. hadsereg (18 hadtest és négy tartalékhad-

⁷⁴ Uo. 153–154. o.

⁷⁵ Schlieffen: *Dienstschriften: Die grossen Generalstabsreisen Ost*. Berlin, 1938, 177skk.

⁷⁶ Dieckmann: *Der Schlieffenplan*, 154–155. o.

⁷⁷ Uo. 155–161. o.

⁷⁸ Uo.

osztály) közvetlenül a luxemburgi és francia határon sorakozott fel Echternach és Champeny között, míg az 1. hadsereget (négy hadtest és négy tartalékadosztály) a jobbszárny mögött helyezte el Eupen és Neuerberg (Bitburgtól nyugatra) között egy nagy ívben, lépcsőzetes elrendezésben. Dieckmann szerint Schlieffen meg volt győződve arról, hogy a franciák számítani fognak Verduntól északra a német jobbszárny támadására, ezért komoly erőket fognak felvonultatni a Meuse (Maas) mentén, hogy fogadják azt. Az ily módon megerősített terület elleni frontális támadás nagyon nem volt Schlieffen kedvére. Az 1902–1903-as tervben ezért úgy döntött, hogy a balszárnyon támad, a jobbot pedig visszatartja. A 4. hadsereg Verdun és Toul között támadna, az 5. és a 6. pedig Nancy és a Trouée de Charmes ellen. Abban reménykedett, hogy ezzel arra készítetné a franciákat, hogy elhagyják a Meuse (Maas) melletti állásaikat, és támadást indítsanak az Ardenneken és a Moselle folyón keresztül a Diedenhofentől keletre lévő német csapatok átkarolására. Schlieffen azonban ekkor ellentámadást indított volna a francia haderő balszárnya ellen az 1. hadsereggel. Ez egy lenyűgöző, ám bonyolult megoldás volt arra a problémára, amit a jobbszárny támadására adandó francia válasz jelentett. Az 1902–1903-as *Westaufmarsch* manőverei azt tanúsítják, hogy Schlieffen előnyben részesítette a „visszakézből való csapást”, azaz megvárni, míg az ellenfél támad, és ezzel elkötelezi magát, majd ellentámadást indítani annak szárnya és háta ellen. Hasonló technikát alkalmazott gyakran a keleti vezérkari gyakorlatokon is.

1902. május 16-án kelt feljegyzésében hangsúlyozta, hogy egy nyugati támadás esetén a német hadsereg két szárnyának támogatnia kell egymást.⁷⁹ A Toul és Epinal közötti, Moselle menti erődsor elleni támadás szerinte csak akkor lehet sikeres, ha azt Verduntól északra egy átkaroló hadművelet támogatja. Ugyanakkor ez a Verduntól északra végrehajtott átkaroló hadművelet vereségnek lenne kitéve a túlnyomó fölényben lévő franciák miatt, ha nem támogatja azt a Moselle melletti erődök elleni támadás. A francia erődökkel farkasszemet néző német erők nem várhattak a támadás megkezdésével addig, amíg a jobbszárny megnyitja a francia vonalakat, és azt sem tehették meg, hogy csupán tüntetnek, vagy figyelik az ellenséget: támadniuk kellett, és le kellett kötniük a Moselle melletti francia erőket a jobbszárny támadásával egy időben. A balszárny támadása létfontosságú volt a *Westaufmarsch* számára.

1902-ben és 1903-ban Schlieffen komoly energiát fektetett az *Osttaufmarsch* vizsgálatába. Annak ellenére, hogy az 1902–1903-as *Aufmarsch II* keretében olyan szintre csökkentette a keleti egységek számát, hogy azok csak egy korlátozott offenzívára maradtak alkalmasak, 1902. december 5-én elkészített egy *Denkschriftet*, amely egy keleti stratégiai offenzíva lehetőségével foglalkozott tizenhárom hadtest és tíz tartalékadosztály – összesen tehát harminchat hadosztály – bevetésével.⁸⁰ A fő támadást kilenc hadtest és négy tartalékadosztály hajtáná végre frontálisan a Thorn – Narew (Pultusk és Lomza között) – Bug tengely mentén, balról egy hadsereg (négy hadtest és hat tartalékadosztály) fedezete mellett a Mazuri-tavaktól északra. A gyorsaság fontossága miatt a Kelet-Poroszország keleti részén lévő erőket valószínűleg le kellett csökkenteni. A jelek szerint Schlieffen ismét arra a felismerésre kényszerült, hogy

⁷⁹ Uo. 158–159. o.

⁸⁰ Uo. 165–166. o.

mindazon hátrányok ellenére, amelyekről már korábban szó esett, keleten bármilyen német támadást mindenképpen a Narew folyó irányába kell vezetni. Így ennek az elemzésnek a következtetései nem nagyon bátorították arra, hogy a fő offenzívát keleten indítsa meg. Az első 1903-as *Generalstabsreise* során ismét az *Osttaufmarsch* próbája volt a feladat.⁸¹ A nyugati fronton az általa favorizált elképzelés még mindig az volt, hogy a vasúti szállítással összevont erőkkel ellentámadást hajtana végre az Ardenneken keresztül támadó francia erők ellen. Úgy tűnt, hogy ekkorra már meg volt győződve arról, hogy a Narew irányában indított offenzíva nem vezethet döntő győzelemhez Oroszországgal szemben. A jelek szerint azért érdekelte az *Osttaufmarsch*, mert ezzel akart nyomást gyakorolni az oroszokra, akik emiatt segítséget kérnének francia szövetségeseiktől. Ez rákényszerítene a franciákat arra, hogy kimozduljanak az erődjeikből, és támadjanak, ezzel vonva el német erőket keletről. Ekkor azonban elég közel kerülnének a német vasúthálózathoz ahhoz, hogy egy megsemmisítő erejű ellentámadást indítsanak ellenük.

Az 1903–1904-es *Westaufmarsch* (*Aufmarsch I*) terveiben Schlieffen 65 hadosztályt rendelt nyugatra, és 10-et keletre.⁸² Dieckmann azt írta, hogy a (ma már hiányzó) 9. térkép szerint a vezérkari főnök visszatért az 1901–1902-es felvonuláshoz, amely egy három hadsereggel végrehajtott támadást irányzott elő az Ardenneken keresztül. A keleti felállásban nincs változás, egyáltalán: az *Aufmarsch II* tervével kapcsolatban nem maradt fenn semmiféle információ.

Ezen a ponton ér véget Dieckmann kézírata – épp akkor, amikor kezd érdekessé válni. Hogy miért pont itt, az gyakorlatilag érthetetlen. Mindössze pár oldallal több szöveg elegendő lenne ahhoz, hogy a német haditervek Szent Gráljáról, a Schlieffen-tervet tartalmazó *Denkschrift*ről meg az 1904-re és 1905-re érvényes felvonulási tervekről (*Aufmarschpläne*), hadijátékokról (*Kriegsspiele*), illetve vezérkari gyakorlatokról (*Generalstabsreisen*) első ízben végre részletes információkat nyújtson. Nem tudjuk, hogy Dieckmann még a befejezés előtt abbahagyta a munkát (ez esetben felettesének, Wolfgang Foersternek egy félig kész kéziratot adott át elolvasásra), vagy befejezte a kéziratot, és a veszélyes részeket később távolították el.⁸³

Dieckmann kézírata alaposan kitágítja Schlieffen háborús tervezésével kapcsolatos perspektívánkat. El kell vetnünk azt az állítást, mely szerint Schlieffen stratégiai gondolkodása folyamatosan tevődött át keletről nyugatra, hogy aztán az a végül róla elnevezett tervben csúcsonadjon ki. Schlieffen mindig is nagyon erős keleti front-

⁸¹ Uo. 164–165. o.

⁸² Uo. 162–165. o.

⁸³ Lehet, hogy maga Foerster is megpróbálkozott egy dolgozat elkészítésével Schlieffen háborús tervezéséről. Az akta, mely Dieckmann kéziratát őrzi, tartalmaz még három másik dokumentumot is. Az egyik egy Max von Szczepanski által készített bírálat Foerster *Graf Schlieffen und der Weltkrieg* című művéről, amelyen Foerster gyorsírással rögzített jegyzetei láthatók. A másik egy aláírás nélküli tizenhárom oldalas vázlat, standard kézírással, *Einige Bemerkungen über die Entstehungsgeschichte des Schlieffenplans* (Néhány megjegyzés a Schlieffen-terv keletkezéstörténetéről) címmel, mely úgy tűnik, Foerster kézírásával készült. Ez a vázlat nem megy túl az 1897-es éven. A harmadik egy gépirásos vázlat huszonhat oldalas részlete, amely elsősorban az 1905-ös *Denkschrift*tel foglalkozik. Szerzője bizonytalan, az oldalszámozás eltér attól, amit Dieckmann a kéziratában alkalmazott, és kevés új-donságot tartalmaz. Amúgy nyilvánvalóan csak egy nyers vázlat: helyenként egész oldalak vannak kihúzva benne. Elképzelhető, hogy Dieckmann kézírata azért maradt fenn, mert a Reichsarchiv elleni bombázásokor éppen Foerster irodájában volt.

tal számolt az *Aufmarsch II* keretében. A nyugati fronton nyilvánvalóan a támadó franciákkal szembeni ellentámadást preferálta. A végső benyomulás Franciaországba ideális esetben ennek az ellentámadásnak a folytatása volt. Csak akkor – és akkor sem túl lelkesen – gondolkodott Franciaország elleni offenzíván, ha a franciák védekező állásban maradnak. Soha nem kötelezte el magát egyetlen, tökéletesnek tartott terv mellett. Egy háború esetén nyilvánvalóan a változó politikai, stratégiai és hadműveleti szituáció függvényében változtatta volna terveit. Dieckmann kézírata Schlieffen korai és folyamatos aggodalmait is demonstrálja a német hadsereg nem megfelelő erejével kapcsolatban. Ami azonban a legfontosabb, a kéziratban gyakorlatilag semmi olyan utalást nem találunk, ami alátámasztaná azt a megállapítást, mely szerint a Schlieffen-tervet leíró *Denkschrift* lenne a csúcsa Schlieffen stratégiai elgondolásainak. Valójában Dieckmann kézírata azt bizonyítja, hogy csupán elszigetelt eltévelyedés volt.

A freiburgi Bundesarchiv-Militärarchiv nemrég megszerezte az 1904-es két nyugati vezérkari gyakorlat végrehajtásáról (*Generalstabsreisen*) szóló értékelést (*Schlussbesprechung*). Ezek az első kézből származó dokumentumok nyújtják az első közvetlen bizonyítékot Schlieffennek a nyugati hadműveletekről alkotott koncepciójáról.

Az első, titkos minősítésű *Schlussbesprechung* az *Übersicht über die Operationen der 1. großen Generalstabsreise 1904* (Az 1904-es első nagy nyugati vezérkari gyakorlat végrehajtásának összegzése) címet viseli.⁸⁴ Huszonnégy oldalas, standard stílusú kézírással készült, és nyolc térképet tartalmazott. Ebben a formájában valamennyi egységhez megküldték, ahol szolgált vezérkari tiszt, így ők naprakészek lehettek a legfrissebb stratégiai tervekkel kapcsolatban. A fedőlapon szerepel a Foerster név, nagybetűkkel, kék ceruzával írva, valamint a lap jobb alsó sarkában az 1474-es szám.

Schlieffen az értékelést azzal kezdte, hogy megadta a kezdeti hírszerzési információkat, amelyekkel a franciák szerepét alakítók rendelkeztek a német felvonulási tervekről. A francia fél felállítását térkép is bemutatja. Úgy tűnt, hogy 1904 és 1914 között nem sokat változott a németek elképzelése a lehetséges francia felállásról. Általában egy hadsereget képzeltek el a szárnyon St. Menhould közelében, és nagy mélységi összpontosítást Nancy és Epinal között, az aktív haderő szárnyai és centruma mögött egyenletesen elhelyezett tartalékadosztályokkal. Ez azért volt így, mert a német számítások azon a tételen alapultak, hogy a franciák is megpróbálják majd optimálisan kihasználni vasúthálózatukat. A francia felvonulás így a vasúti menetrendek kérdésévé vált.⁸⁵ Világos volt, hogy ezek nem az állandó francia pozíciók, hanem csupán a nagyobb hadmozdulatok kiindulópontjaiként szolgálnak. Schlieffen német hadserege ezen a gyakorlaton egészen másmilyen volt, mint a tényleges haderő. A rendelkezésre álló huszonnyolc hadtestből huszonhatot alkalmazott. A ténylegesen elérhető tizenkilenc tartalékadosztály helyett tizenhat tartalékhadtesttel számolt, melyekhez tizenegy, a valóságban nem is létező Landwehr hadosztály szolgált a hátsó rész védelmére. Schlieffen maga meg is jegyezte, hogy kérdéses lehet, hogyan

⁸⁴ *Geheim. Übersicht über die Operationen der 1. großen Generalstabsreise 1904*, BA-MA. PH 3/659. A Militärarchiv PH 3/660. szám alatt van egy másolata is, amelyhez nem tartoznak térképek.

⁸⁵ Bayerisches Kriegsarchiv, Generalstab, Festungs-Übungen 1291, Durchbruch Maas-Toul 1906–1907

hozhatók létre ezek a tartalékhadtestek. Válasza az volt, hogy mivel a német hadsereg Belgiumon keresztül fog haladni, sok olyan feladat lesz – Belgium megszállása, a belga, holland és francia erődök lefoglalása, a szárnyak biztosítása –, ami tartalék erőket fog igényelni. Ha a valóságos háború megindul – mondta –, majd felállítjuk a szükséges egységeket. Világosan látszik, hogy nem tett le arról a céljáról, hogy teljes mértékben felhasználja a rendelkezésre álló élőerőt, és arra számított, hogy a totális háború keltette kényszer eltünteti azokat az akadályokat, melyek a lehető legtöbb egység felállítására irányuló programja útjában állnak.

Ezután hosszasan tárgyalta a Belgium elleni inváziót. Azzal kezdte, hogy a britek és az amerikaiak a probléma tanulmányozása után, mint aggályoskodás nélküli gyakorlatias emberek, arra a következtetésre jutottak, hogy a következő háborúban a németek Belgiumon keresztül fognak támadni. A belgák ugyanígy rájöttek erre, ezért Liège-t és Namurt főleg e támadás megakadályozására erősítették meg. Ezzel csak a franciák nem értettek egyet, akik a németeket annyira agresszívnek tartották, hogy közvetlenül az erődvonaluk elleni támadásra számítottak, amikor is ők majd kitérnek és ellentámadnak. Ellentámadásuk viszont csak Belgiumon és Luxemburgon keresztül történhetett, ami azt jelentette, hogy az összes potenciális résztvevő szerint a háború át fog terjedni Belgiumra.

A német hadseregnek, mondta Schlieffen, két úton volt lehetősége arra, hogy a francia erődvonalat jobbról átkarolja. Az egyik az volt, hogy a jobbszárnyat észak felé egészen Mézières-ig elnyújtják. Ez azt jelentette, hogy a Meuse (Maas) folyón való átkelés után a német jobbszárny két részre oszlik, az egyesített francia haderő pedig közéjük kerül. Egy ilyen hadművelet nem túl sok előnnyel kecsegtetett. A másik megoldás az lehetett, hogy az egész német haderő vagy legalábbis annak jelentős része elvonul a franciák baloldalán. Ahelyett, hogy a Belfort–Verdun vonalán támadnák őket, inkább a Verdun–Lille vonalat választanák, ahol nincsenek az útjukban erődítmények. Ezzel a módszerrel ugyanakkor az a probléma, hogy az ellenség megközeledése Belgiumon keresztül olyan hosszú lenne, hogy teljesen odaveszne a meglepetés esélye. Sőt, ez az offenzíva még holland területeken való áthaladást is szükségessé tenné. Végül pedig a német hadsereg nagy mérete miatt a felvonuláshoz szükséges gyülekezési körlet délen egészen Strasbourgig terjedne. Ez pedig felkínálná a franciáknak a szárnytámadás lehetőségét.

Schlieffen több tisztársát megkérte, hogy következtessenek a lehetséges francia reakciókra abban a helyzetben, melyben azok tudják, hogy a németek a Rajna alsó folyásánál készülnek támadásra. Többen közülük úgy foglaltak állást, hogy ez esetben a franciáknak egy második felvonulást kell végrehajtaniuk vasúton Észak-Franciaországba, mégpedig vagy azért, hogy ott a Reims–Verdun illetve a Párizs–Verdun vonalon védelembe vonuljanak, vagy hogy ellentámadást kezdeményezzenek. Schlieffen szerint ez ugyanakkor túl sok időbe került volna. Azokkal értett egyet, akik inkább a német balszárny Lotaringiában történő megtámadását választották. Szerinte ez egy olyan csatához vezethetett volna, mint a leutheni (1757), csak nagyobb méretben. A németek válaszul ugyanígy rákényszerültek volna a centrumbeli és a jobbszárnyai erők délre küldésére, ahogyan Leuthennél az osztrákok. Az egyetlen lehetőség arra, hogy ezt megelőzzék, ha Metz és Strasbourg körül megerősített zónákat alakítanak ki, amelyekből a hadseregeik ellentámadásokat hajthatnak végre. A Metz környéki terület megerősítése rákényszerítette volna a franciákat erők

megosztására, hogy északra és délre kitérve haladjanak tovább. Az ilyen megerősített zónák szemmel tartása mellesleg megengedhetetlenül nagy erők kikülönítését is megkövetelné a franciáktól

Ezután Schlieffen a gyakorlat végrehajtását tárgyalta. A német felvonulás a következő erőket tartalmazta: egy 17 hadtestből álló tömböt az Aachen–Wesel–Köln háromszögben, melyhez az Eifel-hegységben létrehozott 6 hadtestnyi biztosító csoporton keresztül csatlakozott Metz körül egy további 6 hadtestből álló csoportosítás, valamint Pfalzban hátrafelé lépcsősen elhelyezett 9 másik hadtest. Lotaringia legnagyobb részét csupán felderítők tartották ellenőrzés alatt. Egy tartalékhadosztályokból álló hadsereg állt készen Strasbourgtól északra, illetve három hadtest Elzászban. A franciák Lotaringiában, Metz és Strasbourg között indítottak támadást, tizennyolc hadtesttel és négy tartalékhadosztállyal (összesen negyven hadosztály), miközben egy kisebb hadsereg öt hadtesttel és hét tartalékhadosztállyal (összesen tizennyolc hadosztály) a Moselle bal partja mentén nyomult Trier felé. A hollandok és a belgák szövetséget kötöttek a franciákkal, a britekről nem esett szó. A gyakorlat a mozgósítás tizenhatodik napján kezdődött. A németek feladata az volt, hogy Metz–Strasbourg–Bitsch térségében a lehető legnagyobb erőt összpontosítsák, hogy feltartsák a franciák lotaringiai előrenyomulását. A tizenhatodik napon a német 1. hadsereg behatolt Hollandiába, a 2. délnyugatnak az Ardennek felé indult, a 3. dél–délnyugati irányba az Eifel-hegység irányába, a 4. Metz térségében állomásozott, az 5. és a 6. pedig egymás mellett nyomult előre dél felé Pfalzba; a tartalék hadsereg Strasbourgától északra, a 7. pedig Zabern és Strasbourg között maradt. A tizenhetedik-tizenkilencedik napon a franciák folytatták előrenyomulásukat Metz északi és déli oldalán, míg a német hadsereg jobbszárnyának hadseregei – az 1., a 2. és a 3. – továbbhaladt délnyugat felé Belgiumon, az Ardenneken és az Eifelen keresztül. A német 4., 5. és 6. hadsereg a Metz–Zweibrücken vonalon kezdett gyülekezni, arccal dél felé. Strasbourg környékén nagyszámú, ám csekély jelentőségű ütközet zajlott. A tizenkilencedik napon a franciák tíz hadtesttel védelembé mentek a német Metz–Zweibrücken vonallal szemben.

Schlieffen ezt a lehetőséget ragadta meg arra, hogy a pozíciós hadviselésről értekezzen. Egy ilyen hosszú védekező felállásnak (és ekkor hevenyészve összeállított, nem pedig hosszú időre kialakított védelmi állásokra gondolt) szükségszerűen vannak gyenge pontjai, sőt akár rése is. A támadó feladata, hogy alapos felderítést hajtson végre, hogy a terep adottságait és az éj sötétjét kihasználva előrevonja tüzérségét és gyalogságát, ezek támadásai nyomán kiderítse, hol vannak olyan gyenge pontok, melyek kiaknázása révén megvalósítható a behatolás. Ebben a gyakorlatban tíz német hadtest ugyanennyi franciát támadott, és egynek sikerült áttörnie az ellenséges vonalat. Kiaknázva az áttörést megsemmisített egy francia tartalékhadtestet, melynek tüzérsége az övénel gyengébb volt. Egy francia hadtest ekkor masszív ellentámadást hajtott végre. Miután már tárgyalta, hogy a modern hadviselésben hogyan kell ellentámadást vezetni, Schlieffen itt bemutatta, hogy hogyan lehet azt rosszul végrehajtani. Az érintett francia hadtest három kilométeres fronton támadott – ami gyakorlatilag egy sűrű gyalogsági tömeget jelentett – láthatóan arra számítva, hogy egy ekkora horda már lélektani hatásánál fogva mindent elsöpörne maga előtt. Am Schlieffen nem fogadta el ezt, mivel úgy ítélte meg, hogy a tüzérség megsemmisítené a támadókat, mielőtt bármit is elérhetnének.

A döntő csatára a francia balszárnyon került sor. Itt a francia parancsnokok abban bíztak, hogy a kicsi de kiemelkedő Wallersburg domb szilárd támpont lesz balszárnyuk számára. Schlieffen szerint azonban a dombot az ide összpontosított tüzérségi tűz – tekintet nélkül a védők hősiességére – nagyon gyorsan védhetetlenné tenné. A francia balszárnyat három bajor hadtest és a Metz felől érkező lovashadosztályok támadása elfordította, közben pedig a Strasbourg irányából támadó más német hadtestek ugyanezt tették a jobbszárnyal. (Tekintettel arra, hogy Schlieffen folyamatosan offenzívák kiindulópontjaként használta az erődítményeket, különösen meglepő, hogy a német 1. hadsereg főparancsnoka, aki nem más volt, mint Kuhl, nem tudta visszaverni az 1914 szeptemberében Párizs felől érkező támadást.) Ezen a ponton Schlieffen megjegyezte, hogy rossz helyzetben előnyösebb gyorsan visszavonulni, mint kockáztatni a teljes megsemmisülést. A lotaringiai francia erőnek mind a két szárnyát bekerítették és felszámolták. Eközben a Metzről északra zajló csata mellékessé vált: a német 1. hadsereg a jobbszárnyon alig-alig találkozott az ellenséggel. Ennek a gyakorlatnak a mozgósítástól számított huszonegyedik napon vetettek véget.

Végső értékelésében Schlieffen úgy vélekedett, hogy egy francia támadás Lotaringiában nehéz ügy, de jóval hatékonyabb lehetett volna, ha a franciák nem osztják meg erőiket Metzről északra és délre. Az egész haderőt Metz és Strasbourg közé kellett volna küldeniük, hogy jobban tudják védeni szárnyaikat. Megismételte korábbi álláspontját annak fontosságáról, hogy Metz és Strasbourg térségét erődített övezetkévé alakítsák, amelyek aztán az offenzívát támogathatják majd, és ismét hangot adott a védekező felállással szembeni bizalmatlanságának. Összegzésképpen kijelentette, hogy a támadás során nem a koncentrált gyalogságnak, hanem a tüzérségnek van elsődleges fontossága.

Erre a vezérkari gyakorlatra alig két évvel a visszavonulása előtt került sor. Ha felületesen megvizsgáljuk, három ponton látunk egyezést az 1905-ös *Denkschrift*tel. Először is, ennek a gyakorlatnak a során a német haderő kezdeti felvonulása az abban foglaltakhoz hasonló formációban történt. A jobbszárny három hadserege nem kevesebb mint tizenhét hadtestet sorakoztatott fel. A hasonlóság azonban megtévesztő. Ebben az időszakban minden német felvonulás Aachentől Strasbourgig húzódtott. Ez a rendelkezésre álló felvonulási terület méretéből, valamint a vasúti kapacitás hatékony kihasználásából következett,³⁶ és semmi köze nem volt a Schlieffen-tervhez. Másodsor, Schlieffen kifejezetten hangsúlyozta egy, a jobbszárnyon indított átfogó támadás előnyeit. Ugyanakkor ezt a támadást az 1904-es gyakorlat során egyáltalán nem próbálta el. Harmadsor, Schlieffen nagyszámú feltételezett egységet használt mind az 1904-es gyakorlaton, mind pedig az 1905-ös Schlieffen-terv *Denkschrift*jében. Emiatt arra lehet következtetni, hogy maga az 1905-ös *Denkschrift* is csupán gyakorlat volt, nem pedig tényleges haditerv. E gyakorlat legfontosabb eredménye az volt, hogy a jobbszárnyai támadás terve sohasem élte túl az összeütközést az ellenséggel. Azzal, hogy a franciák a támadás súlypontját Lotaringiába helyezik, azt érik el, hogy magukhoz ragadják a kezdeményezést, és rákényszerítik a németeket arra,

³⁶ A vasúti szállításnak a mozgósítás és a felvonulás során történő felhasználásáról szóló német előkészületekről lásd Bucholz: *Moltke, Schlieffen and Prussian War Planning*. New York, 1991.

hogy a döntő csatát a nekik kedvező helyen vívják meg. Erre a hatalmas összecsapásra Metz és Strasbourg között került sor. A jobbszárny három hadseregének így az vált a feladatává, hogy a csata hátát fedezze, és emiatt a gyakorlat legnagyobb részét azzal töltötték, hogy Belgiumon keresztül dél felé masíroztak, ahelyett, hogy nyugati irányba vonultak volna. Az 1905-ös *Denkschrift* elképzelései szerint a frontális támadások szerepe csak az lett volna, hogy lekössék az ellenséget. Itt pedig Schlieffen azt mutatta be, hogy megfelelően irányított frontális és szárnytámadásokkal legyőzhető a hevenyészett pozíciós védelem. A frontális támadás azért lehetett sikeres, mert lehetővé tette a támadó számára, hogy a védelem gyenge pontjai ellen összpontosítsa rendelkezésre álló erőit.

Schlieffen 1904-ben egy második nyugati vezérkari gyakorlatot is szervezett.⁸⁷ Az erről készült gyakorlati értékelés, mely ugyancsak standard stílusban, kézírással készült, huszonnégy oldalból áll, nyolc térképpel. A fedőlap felső részén a nagybetűkkel, kék ceruzával írt Foerster név alsó fele látszik. Foerster az értékelés egyes részleteit a kék ceruzával ki is emelte. A fedőlap jobb alsó sarkában az 1475 szám látható.

Schlieffen azzal kezdte, hogy a németek kiinduló helyzete két kivételtől eltekintve azonos volt a korábbi gyakorlatéval. Mivel kétséges volt, hogy Németország ki tud-e állítani kellő számú tartalékhadtestet, ezért a német fél ezúttal tartalékhadtestek helyett huszonhárom tartalékadosztállyal rendelkezett, ami nagyjából meg is felelt az akkori tényleges helyzetnek. A képzeletbeli egységek ilyen átfogó alkalmazása a vezérkar tisztjeinek komoly ellenállását váltotta ki. A Landwehr hadosztályokat ugyancsak kihagyták. Hasonlóan az első 1904-es vezérkari gyakorlathoz, Schlieffen kijelentette, hogy a németek célja támadás a Lille–Verdun vonalon. A gyakorlat idejére a Rajna felső folyása melletti német erődöket nem létezőeknek tekintették. A belgák újfent a franciákkal szövetkeztek; a hollandokat csak felületesen említették; a britekről szó sem esett. A franciák ugyancsak számos tartalékhadtestet és plusz gyaloghadosztályt vonultattak fel – annak bizonyítékaként, hogy Schlieffen nem volt egyoldalú, amikor a fiktív egységeket szétszította. A kezdeti francia felállást úgy módosították, hogy lehetséges legyen számukra a mozgósítás tizenharmadik napján offenzívát indítani Felső-Elzászban. A francia felvonulás három csoportosítást képezett: a jobbszárny nyolc hadtesttel, azzal a feladattal, hogy átkeljen a Felső-Rajná; a középső csoport hat hadtesttel Lunéville és a Vogézek között; valamint a kilenc hadtestből álló északi csoport, mely Verdun és Hirson között nyomult volna előre a Moselle folyó mentén. A franciák jelentéseket kaptak arról, hogy a németek a Rajna alsó folyásánál vonulnak fel, de ragaszkodtak a Felső-Rajná végrehajtandó átkelés tervéhez. A németek felismerték a francia hadmozdulatot, és lemondtak a Lille–Verdun irányú terveikről. Schlieffen azt mondta, hogy egyik döntéssel sem tud egyetérteni. Véleménye szerint, ha a németek folytatják a Lille–Verdun irányú felvonulást, a franciáknak Párizs védelme érdekében vissza kellett volna fordulniuk. Azt is állította, hogy a Rajná való átkeléssel a franciák szívességet tettek a németeknek, mert a Rajna jobb partján álló egységeik így kimaradtak a csatából. Ahelyett, hogy Lille–Verdun felé haladtak volna, a németek megismételték a korábbi gyakorlataik hadműveleteit, és centrális hadseregeikkel illetve jobbszárnyuk túlnyomó részével közvetlenül dél felé vonultak,

⁸⁷ *Übersicht über die Operationen der 2. grossen Generalstabsreise 1904*, BA-MA PH 3/661. A második, 662. sz. másolatból hiányoznak a térképek.

ezúttal azért, hogy a Moselle-nél a francia balszárnyal ütközzenek meg. A német 1. hadsereg az eredeti terveknek megfelelően Észak-Belgiumba vonult, de önmagában semmit nem tudott elérni. A szembenálló felek tervei olyan intenzív csapatmozgásokat eredményeztek, hogy az első térkép egyszerűen a „Menetek” címet kapta, és maga a tulajdonképpeni gyakorlat a mozgósítás huszonkettedik napjáig el sem kezdődött. Dél-Németországban a franciák ellenállás nélkül keltek át a Rajná, majd észak felé fordultak, jobbszárnyukat egészen Tübingenig kiterjesztve, hogy mind a nyolc hadtest számára elegendő mozgástérrel rendelkezzenek. A francia balszárny épp az Ardenneken készült áthaladni, és jobbra fordult a Moselle felé, amikor a németek Metzről három hadtesttel ellentámadást indítottak, és szétverték a hadseregcsoport jobbszárnyát. A német hadsereg zöme ekkor a Metz és Trier közötti vonal mentén, arccal észak felé helyezkedett el, és a francia balszárnyat mindkét oldalról támadva, azt északi irányba fordította el. A francia centrum Lotaringiában északkeleti irányba támadott, a jobbszárny pedig észak felé mozgott a Rajna jobbpartján. A Moselle menti német hadsereg így a belső vonalakon operált a francia erők két csoportja – a Moselle-től északra lévő francia balszárny és a Lotaringiában és Badenban lévő francia centrum és jobbszárny – között. Ellenben a két francia csoport, melyeket elválasztott egymástól a német hadsereg és a Moselle, a külső vonalakon állt. Schlieffen szerint a francia balszárny csak a visszavonulással kerülhetett el, hogy duplán is átkarolják. Ezt azonban nem tette, mert a centrum parancsnokai nem szenteltek kellő figyelmet annak, ami a szárnyakon történik. Szerinte jobban jártak volna, ha visszamemlékezve az alaki kiképzési szabályzatra, menetelés közben a tőlük balra haladóhoz igazodtak volna, és nem szolgáltatták volna ki szárnyaikat, mint tették azt a japánok is Mandzsúriában.⁸⁸ Ezt a részt sok helyen díszíti a margón Foerster kék ceruzája, és a világ is az ő munkáján keresztül ismerte meg. Az *Augen links, Fühlung rechts* kifejezést azóta is folyamatosan és minden összefüggés nélkül használják Schlieffen becsmérői, hogy olyan látszatot keltsenek, mintha Schlieffen a csatákat merev, lineáris, ésszerűtlen módon akarta volna megvívni: pontosan úgy, ahogy egy ősmilitarista harcolna. Igazság szerint, ha ezek a gyakorlatok bármit is bizonyíthatnak, akkor az éppen az, hogy Schlieffen az eljövendő háborút minden szinten egy kavargó örvényként képzelte el, és gyakorlataival megpróbálta tisztjeit erre felkészíteni.

A németek nem semmisítették meg a francia balszárny hadseregcsoportját, mert a német parancsnokot egyre inkább nyomasztotta a hátában lassan összezáró francia centrum és jobbszárny. A huszonhatodik napon három hadtestet dobott át a támadásban lévő balszárnyáról a háta fedezésére, majd a huszonhetedikén még kettőt. A német átkarolás így végzetesen meggyengült, és a francia balszárny vissza tudott vonulni. Ez az öt hadtest semmit nem tudott elérni a franciák centruma és háta ellen, mert így a német hadsereg mind a két irányban létszámhátrányba került. Amikor a gyakorlat a harmincegyedik napon véget ért, a németeknek a bekerítés és megsemmisülés veszélyével kellett szembenézniük.⁸⁹ Schlieffennek a gyakorlatról szóló érté-

⁸⁸ „Es wäre hier entschieden etwas mehr Exerzier-Reglement zu wünschen gewesen, etwas Augenlinksnehmen und Fühlung rechts, um etwas von den methodischen Verfahren der Japaner, die in dieser Weise ganz gewiß nicht vorgegangen waren, sondern immer gewartet haben, bis der Nachbar heran war.” (15. o.)

⁸⁹ Ahogy Schlieffen fogalmazott: „Es kann sich nun jeder die Sache ausmalen, wie er will, jedenfalls steht sie nicht gut für die Deutschen.” (20. o.)

kelése elsősorban a belső vonalakon végrehajtott hadműveletekkel kapcsolatos egyik legfontosabb elv kihangsúlyozásával foglalkozott: aki belső vonalakon operál, annak előbb az egyik ellenféllel szemben kell koncentrált erővel döntő győzelmet aratnia, mielőtt a másik ellen fordul. A „szokásos győzelem” az egyik vagy a másik ellenféllel szemben csupán a belső vonalakon működő haderő végső vereségéhez vezethet. Schlieffen szemléltető példája Napóleon Blücherrel szemben Ligny-nél elszenvedett kudarca volt: e mulasztás vezetett a waterlooi vereséghez.

A második 1904-es nyugati vezérkari gyakorlat (*Generalstabsreise West*) a Schlieffen-tervvel még az elsőnél is kevesebb közös elemet tartalmazott. Ennek során a Dél-Németország ellen indított francia invázió sikerrel járt, és a német hadsereg megsemmisült. Schlieffen hangoztatott véleménye ellenére a gyakorlat során semmi jel nem mutatott arra, hogy a német jobbszárny Észak-Belgiumon való átvonulása megmentette volna a helyzetet.

Von Zoellner altábornagy 1938-as cikke az egyetlen viszonylag teljes leírása Schlieffen 1905-ös nyugati vezérkari gyakorlatának. Nincs egyértelműen jelezve, hogy Zollner személyes tapasztalatai vagy a Reichsarchivból származó információk alapján dolgozott. A cikket közlő *Militärwissenschaftliche Rundschau* a vezérkar hivatalos kiadványa volt. Erre a *Schlieffens Vermächtnis* (Schlieffen öröksége) című írásra gyakran hivatkoznak, Zoellner szerint azért, mert az 1905-ös (utolsó általa vezetett) gyakorlaton Schlieffen „kiterítette kártyáit”, és felfedte a Schlieffen-tervre vonatkozó koncepcióját.⁹⁰ Anélkül, hogy akár egyszer is nyíltan kijelentené, Zoellner határozottan sejteti, hogy ez a terv azonos volt az 1905. decemberi *Denkschrift*tel.⁹¹ A későbbi történészek azért idézték Zoellnert, hogy bizonyíthassák, Schlieffen ekkor tesztelte tervének koncepcióját, amit aztán működő haditervvé formált. Zoellner állítása szerint Schlieffen maga vállalta a német erők irányítását,⁹² és egy olyan felállást alkalmazott, amely hasonlított az 1905–1906-os nyugati felvonulási tervhez (*Aufmarsch I*), és amelyben a Metzről Weselig elhelyezett jobbszárny hat hadseregbe szervezett huszonhárom hadtestet és tizenöt tartalékadosztályt tett ki. A bal-szárny viszonylag gyenge volt: három hadtest és öt tartalékadosztály. Ez a felvonulás gyakorlatilag semmit sem hagyott Kelet-Poroszországnak. Úgy tűnik, hogy ezen a gyakorlaton Schlieffen nem használt képzeletbeli egységeket. Három forgatókönyvet játszott végig, amelyekben a francia oldalt mindig más, önállóan tevékenykedő vezérkari tiszt, Freiherr von Freytag-Loringhoven alezredes, von Steuben ezredes és Kuhl őrnagy irányította. Schlieffen a jobbszárny támadását részletesen tárgyalta, állítván, hogy annak el kell haladnia Liège, Namur és Antwerpen mellett, és komoly ellenállásra lehet számítani a Lille–Mauberge és a La Fère–Laon–Párizs francia védelmi

⁹⁰ „Deckt er den Reiseteilnehmern gegenüber seine Karten vollständig auf und spielt mit ihnen seinen Umfassungsplan in großen Zügen durch.” Generalleutnant von Zoellner: *Schlieffens Vermächtnis*. *Militärwissenschaftliche Rundschau* (1938), 48. o. Igaz, bár az átkarolásokra az Ardenneknél és Lotaringiában került sor, nem pedig Párizstól délre.

⁹¹ „Schlieffens Operationsplan für den Zweifrontenkrieg ist durch den Weltkrieg allgemein bekanntgeworden.” I. m. 7. o. A cikk végig olyan kifejezéseket használ, amelyek alkalmasak a „Schlieffen-terv” teória támogatására, például Zoellner állítása szerint nem kétséges, hogy Moltke „felhívította” a Schlieffen-tervet. (52. o.)

⁹² I. m. 48–52. o.

vonalaknál. Így még meglepőbb, hogy a három gyakorlat közül egyikben sem hatolt be a német jobbszárny Észak-Franciaországba.

Freytag-Loringhoven úgy döntött, hogy a francia erőket offenzívára vezetve a német jobbszárnyal frontálisan ütközik meg a Luxemburg–Namur–Brüsszel vonalon. Schlieffen helyeselte a koncepciót, nem úgy annak végrehajtását. A francia offenzívát visszaverte egy Metzről induló, északi irányú, jobbszárny elleni támadás, és egy másik, amely a balszárnyat alkotó tartalékadosztályokat érte. Metz támadási kiindulópontként való felhasználásával a gyakorlat jól illeszkedik Schlieffen korábbi hadijátékai közé, viszont az 1905. decemberi *Denkschrift*ben Metz pusztán a jobbszárny támpontja. Hogy a német jobbszárny hogyan jut el Picardiába, Champagne-ba és azon túl, azt sohasem tesztelték, mivel a döntő csatát Belgiumban vívták.

Steuben a francia támadás fő irányaként a Metz és Saarburg közötti területet választotta. A Schlieffen-terv koncepciójának megfelelően ez „szívességet” jelentett, és a német jobbszárny folytathatta útját Észak-Franciaország felé. A második 1904-es gyakorlaton, néhány hónappal korábban, azonos körülmények között Schlieffen még azt mondta, hogy erre a szituációra a tankönyvi megoldás az, hogy a jobbszárny támadását tovább kell vinni Lille–Verdun irányában. Ám most, 1905 elején, nem ezt tette. Azt mondta, hogy annak a ténynek a tükrében, hogy a franciák fő ereje a Moselle-től keletre nyomult előre (és határ menti erődjen túlra került), átcsoportosíthatna erőket a jobbszárnyról a balra. Két hadsereget vonultatott egyenesen délre, hogy azok Metzről keletre (!) megütközzenek a franciákkal. A 3. hadsereget vasúton Elzászba küldte, hogy ott megtámadja a francia jobbszárnyat. A jobbszárny így két hadseregre csökkent, amelyeknek másod- és harmadrangú tartalékos, illetve területvédelmi hadosztályokkal kellett megütközniük. Ez a gyakorlat az első 1904-es nyugati gyakorlat megismétlése volt, és semmi közös eleme nem volt a Schlieffen-tervet leíró *Denkschrift*tel.

Kuhl úgy döntött, hogy Metz mindkét oldalán támad. Ahelyett, hogy az 1905. decemberi *Denkschrift*nek megfelelően megpróbálta volna gyengébb egységekkel késleltetni a Metz és Strasbourg közötti támadást, Schlieffen ismét „jelentős erősítéseket” küldött Lotaringiába, és szokásához híven erős ellentámadást rendelt el a Rajnától a francia jobbszárny ellen. Zoellner állítása szerint ez a gyakorlat megmutatta, hogy mennyire rugalmas Schlieffen haditerve. Ez biztosan igaz is, de az érintett terv ekkor még a megszokott *Westaufmarsch* volt, nem pedig a Schlieffen-terv. Ám 1938-ra a Schlieffen-terv már dogma volt, és Zoellner leírásának részleteire nem figyelt oda senki. Ezen a gyakorlaton, mely messze nem a jobbszárny döntő átkaroló támadásának a Schlieffen-tervben szereplő koncepcióját erősítette, a vezérkari főnök még 1905-ben is azt demonstrálta, mennyire kész lenne akár Lotaringiában, a balszárnyon megvívni a döntő csatát, ha a franciák ott jönnének elő az erősítéseikből. Ugyancsak érdemes megjegyezni, hogy a Schlieffen-tervet tartalmazó *Denkschrift* központi jelentőségének Freytag-Loringhoven és Kuhl volt a két legtekintélyesebb szözőelője. Mindkettő bőségesen írt a témáról, különösen Kuhl, aki ennek ellenére soha nem említette, hogy részt vett volna ezen a gyakorlaton. Freytag-Loringhoven is éppen csak utalt rá.⁹³ Ha az 1920-as évek elején részletesen tárgyalták volna ezt a

⁹³ Hugo Freyherr von Freytag-Loringhoven: *Menschen und Dinge*. Berlin, 1923, 103–104. o.

gyakorlatot, azzal romba döntötték volna azt az állítást, mely szerint a Schlieffen-terv volt a német haditerv koncepciója.

Az 1905-ös nyugati vezérkari gyakorlat ugyanakkor nem az utolsó volt, melyet Schlieffen tartott. 1896 és 1905 között minden évben téli hadgyakorlatot is elrendelt⁹⁴; 1905 novemberében és decemberében tartotta az utolsót.⁹⁵ Ez volt karrierjének megszűszte legambiciózusabb gyakorlata, és talán a modern hadtörténelem legnagyobb hadgyakorlata. Schlieffen a mozgósítás negyvenkettedik napjáig mindkét frontot maga játszotta. A Schlieffen-terv szószólóinak és az olyanoknak, akik Schlieffenben csupán az agresszív militarizmust látták, mint Ritter is, ez a hadgyakorlat keserű csalódást jelentett, hiszen ezen az utolsó és legnagyobb gyakorlatán egy radikálisan új koncepciót alkalmazott a német hadsereg számára: stratégiai védekezést a keleti és a nyugati fronton egyaránt.

A gyakorlat értékelésében Schlieffen azt állapította meg, hogy Németország számára előnyös, ha megvárja, míg ellenségei átlépik a határait, és megtámadják. E terv hátránya, hogy az országot egyidejűleg két fronton is érheti támadás. Az ellentámadásnak inkább kelet felé kellene irányulnia, mégpedig azért, mert itt nagyobb volt a németek esélye arra, hogy nemcsak visszaverjék az ellenséget, hanem hogy egyben döntő győzelmet is arassanak. Hadműveleti koncepciója az volt, hogy erős felvonulást hajt végre Kelet-Poroszországban öt hadtesttel és hat tartalékadosztállyal. Amikor az oroszok rászánják magukat a támadásra, további nyolc hadtesttel és hat tartalékadosztállyal erősítené meg a keleti erőket. Ez az összesen tizenhárom hadtest és tizenkét tartalékadosztály (a maximum, amelynek a szállítására a kelet-poroszországi vasúthálózat még képes volt) a feltételezett, tizenegy és fél hadtestből, illetve tíz tartalékadosztályból álló orosz haderővel szemben nem biztosíthatta a győzelemhez szükséges erőfölényt. A német hadseregnek ki kell használnia a Kelet-Poroszország, Königsberg és a Mazuri-tavak által biztosított két jelentős előnyt. Mint Metz esetében, Schlieffen Königsbergnél is megerősített zóna kiépítését szorgalmazta háború esetére. Véleménye szerint négy héten belül lehetséges a Deime, a Pregel és a Frisching folyók mentén a megfelelő erődítések kialakítása. A Mazuri-tavak megkerüléséhez az oroszoknak meg kell osztaniuk erőiket. Ekkor a németek Königsbergből kiindulva megtámadhatják a kelet felől érkező Niemen hadsereg jobbszárnyát, vagy a délkeletről közelítő Narew hadsereg balszárnyát. A harmadik, kevésbé valószínű lehetőség az volt, hogy mindkét hadsereg belső szárnyait támadják meg, mielőtt azok egyesülhetnének. E gyakorlat levezetése tulajdonképpen valóságos enciklopédiája mindazon hadműveleti fortélyoknak, melyeket Schlieffen a korábbi keleti vezérkari gyakorlatok (*Generalstabsreisen Ost*) során alkalmazott. Az oroszok a mozgósítás huszonhetedik napján keltek át a határon, a harmincadik napon elérték a Königsberg–Mława vonalat. Tömeges erősítéseik megérkezése után a németek meglepetésszerű ellentámadásokat indítottak az oroszok mindhárom felvonulási útvonalán: a königsbergi erődből a Niemen hadsereg jobbszárnya, a tavak körzetéből pedig centruma ellen, továbbá a Narew hadsereg balszárnya ellen. Mind a két orosz hadsereg megsemmisült, és a

⁹⁴ Zoellner: *Schlieffens Vermächtnis*, 45. o.

⁹⁵ „Chef des Generalstabes der Armee I Nr. 13083 Z. Berlin, den 23. Dezember, 1905. Kriegsspiel November/Dezember 1905 Schlussbesprechung. Geheim!” BA-MA PH 3/646. Térképek. *Nachlass Schlieffen* BA-MA N 43/133. A bajor hadilevéltárnak ugyancsak van egy teljes másolata, térképekkel együtt, Generalstab 1237.

mozgósítás harmincötödik napján megindulhatott az egységek átcsoportosítása nyugatra. A maradék orosz erők üldözésére nem került sor.

Ezután Schlieffen megosztotta tisztjeivel néhány gondolatát a következő háború jellegével, és az abban folytatandó hadviseléssel kapcsolatban. Azt mondta, a jövőben nagyon könnyű lesz lehetővé tenni, hogy a hadműveletek pozíciós hadviseléssé fejlődjenek vissza: a mandzsúriai háború is ezt igazolta. Ennek ellenére a német hadseregnek mindig arra kell törekednie, hogy mozgóháborúban arasson döntő győzelmeket, és nem szabad megengednie, hogy egy felőrlő háború döntés nélkül „egy vagy két évig” is eltartson. Egy ilyen hosszan elnyúló háború kizárólag kölcsönös kimerülést és gazdasági káoszt okoz. De még ha be is következik az állóháború, a hosszú védelmi állások mindig rejtnek gyenge pontokat, ahol a támadó áttörést érhet el. A mozgó hadműveletek során a német hadsereg általában az ellenséges szárnyak átkarolására fog törekedni. Soha sem szabad végrehajtani szimpla megkerülő hadmozdulatot az ellenséges szárny körül, hanem – miközben egy frontális támadás helyhez köti – komoly erővel át kell karolni azt.

A hadgyakorlatra visszatérve, Schlieffen azt állította, hogy a franciák kétszer olyan erősek voltak, mint a németek, ennél fogva szilárdan birtokolták a kezdeményezést. A franciáknak adott felvonulási terv és hadrendi struktúra kísértetiesen hasonlított a francia Michel tábornok 1911-es haditervére. Mind a hadgyakorlat, mind pedig Michel terve a kiképzett francia élőerő teljes felhasználásán alapult. Michel több tartalékot akart az aktív egységeknek adni. Schlieffen a francia tartalék- és a területvédő hadosztályokat a frontvonalban alkalmazta. Mind a Schlieffen-féle gyakorlat felvonulásában, mind pedig Michel tervében a mobil erők zöme a balszárnyon helyezkedett el, és ez a balszárny egészen a La Manche csatornáig nyúlt. A francia balszárny külső szélén helyezte el Schlieffen a brit expedíciós erőket, ez volt az első alkalom, hogy német gyakorlatban brit egységek is megjelentek. Verduntól délre a francia felvonulást Schlieffen főleg tartalékos és területvédő hadosztályokból építette fel. A német haderő összetétele: hat hadtest Köln és Aachen között, ettől Metz lovassági és Landwehr csapatokból álló védővonal, Metznél egy hadtest, egy másik Dieuzenél, egy újabb Saarburgnál, egy Strasbourgnál, egy pedig Mühlhausennél. A két délnémet hadtest (az egyik Karlsruhe, a másik Calw mellett) és a három bajor hadtest a mozgósítási állomásán maradt. A franciák a mozgósítás huszonharmadik napján lépték át a francia–belga határt, amelyre válaszként Belgium és Hollandia szövetséget kötött Németországgal. Ugyanebben az időben a franciák Elzászban és Lotaringiában is támadást indítottak. Schlieffen szerint létfontosságú volt Lotaringia és a Moselle jobb partjának tartása, hogy kiindulópontként szolgálhasson a francia balszárny ellen indítandó ellentámadásnak, így vasúton minden bajor és délnémet hadtestet ide irányított egy elzászi és lotaringiai ellentámadás feladatával; ezek a huszonhatodik napig mind a két tartományban vissza is verték a franciákat, súlyos veszteségeket okozva nekik. Schlieffen úgy gondolta, hogy a megvert erők üldözése a Trouée de Charmes-on keresztül semmire nem vezetne, ám jelentős kockázattal járna; ezért a huszonhetedik naptól megkezdte három hadtest északra szállítását, ahol a harmincegyedik napon a franciák elérték az Antwerpen–Liège vonalat, és Liège-től délre átkeltek a belga–német határon. A harmincharmadik napon a korábban délről útnak indított három hadtest megérkezett Antwerpenbe, és keletről még három másik is várható volt a 37. napon. Schlieffen szerint az volt a helyes lépés, hogy ezzel a három

hadtesttel támadást indít az Antwerpentől délre található francia szárny ellen; ez a támadás jelentős kockázattal járt ugyan, de a nagy tettekhez mindig is kellett bátorság. Egy ilyen offenzíva váratlansága miatt meglepetést okozhatna. Ugyanakkor ahhoz, hogy ez az Antwerpenből induló átkaroló hadművelet hatékony legyen, arra van szükség, hogy egy frontális támadás helyhez kösse a francia erőket, még akkor is, ha a támadók gyengébb erejűek. Az ilyen váratlan hadmozdulatok kapkodásra és koordinálatlan válaszlépésekre kényszerítik a franciákat, ami valamennyire ellensúlyozhatja a németek által vállalt kockázatokat. A német átkaroló hadművelet a még mindig belga kézen levő Namur felé irányult. Ez hadműveleti mélységet biztosított az átkaroláshoz, de messze elmaradt attól a stratégiai mélységtől, amelyet az 1905. decemberi *Denkschrift* igényelt volna a Párizs környéki átkaroló hadművelethez. A harminchetedik napra a francia balszárnyat a Namur–Liège–Thienen háromszögben bekerítették, és a bekerítést végrehajtó német egységek Namurnál átkeltek a Meuse (Maas) folyón. A harminckilencedik napon a németek Metz–Diedenhofen irányából támadtak északnyugat felé a francia főerők jobbszárnya ellen. A negyvenkettedik napra három francia hadsereget kerítettek be az Ardenneknben, a negyediket pedig Luxemburgtól nyugatra. A gyakorlat ezzel befejeződött. A brit hadsereggel kapcsolatban Schlieffen Lord Robertset idézte, aki nyilvánosan jelentette ki, hogy az „örült-ség netovábbja” lenne a brit hadsereget egy kontinentális háborúba bevonnai, amelyre egyáltalán nincs felkészítve; Schlieffen szerint Roberts tudja, mit beszél.

Ebben az utolsó és egyben legnagyobb hadgyakorlatában Schlieffen olyan koncepciókat próbált ki, melyeknek semmi közük nem volt ahhoz, amit Schlieffen-terv néven ismerünk. A párhuzamos francia–oroszl offenzívára válaszul Schlieffen kétoldali stratégiai védelemmel reagált. Ahogy a francia és az orosz csapatok megközelítették a határokat, Schlieffen a német vasúthálózat felhasználásával csoportosította a szándékaikat fel nem fedő erőit a Kelet-Poroszországot támadó két orosz hadsereg megsemmisítésére. Ugyanebben az időben aktív védekezést folytatott nyugaton, öt hadtestet visszatartva azok mozgósítási állomásain, majd utána vasúton juttatta el őket Elzászba és Lotaringiába, hogy lokális fölénybe kerüljön az ottani francia inváziós erővel szemben, és legyőzze őket. Végül ismét a vasút által nyújtott mozgékony-ságot kihasználva, keletről és Elzászból csoportosított át egységeket azért, hogy az Ardenneknben lévő francia főerők szárnyait megtámadja és megsemmisítse.

Áttekintettünk Schlieffen utolsó öt hadgyakorlatából négyet (az 1904-es hadgyakorlatról nem maradt fenn semmilyen dokumentum). Közülük egyik sem emlékeztet még a leghalványabban sem a Schlieffen-terv hadműveleti koncepciójára. Úgy látszik, hogy azt Schlieffen sohasem tesztelte sem hadijátékon, sem vezérkari gyakorlaton. Ez nagyon furcsa, ha elfogadjuk, hogy a Schlieffen-tervet tartalmazó *Denkschrift* Schlieffen *magnum opusa*.

Történészek úgy vélték, hogy ebben az 1906 elején készült munkában Schlieffen azért hagyhatta védelem nélkül Kelet-Poroszországot, mert az orosz hadsereget harc képtelenné tette az orosz–japán háború és az 1905. évi orosz forradalom. Ezt a vélekedést az 1905-ös⁹⁶ és 1906-os⁹⁷ német hírszerzési elemzések nem támasztják

⁹⁶ *Grosser Generalstab, 1. Abteilung, Nr. 23, Zusammenstellung der wichtigsten Veränderungen im Heerwesen Russlands im Jahre 1905.* Bayerisches Kriegsarchiv, Generalstab, 207.

⁹⁷ *Grosser Generalstab, 1. Abteilung, 1 Nr. 44, Jahresbericht 1906 Russland, Abgeschlossen 5. Dezember, 1906.* Bayerisches Kriegsarchiv, Generalstab, 207.

alá. Az 1905-ös jelentés egy szót sem ejt arról, hogy az orosz hadsereg összeomlott volna. Az 1906-os jelentés nagyon részletesen foglalkozik az orosz csapatok erejével és képességeivel az 1905–1906-os időszakban. A jelentés megállapításai szerint 1906-ban az orosz hadsereg még mindig képes lett volna huszonöt gyaloghadosztályt Németország, és huszonkettőt Ausztria ellen kiállítani (szemben az 1904 előtti harminc-harminc hadosztálllyal). Így két nagy következtetlenséget is felfedezhetünk a Schlieffen-tervben: nem létező egységek tömeges használatát, illetve Kelet-Poroszország védtelenül hagyását huszonöt orosz hadosztály lehetséges offenzívájával szemben.

Egy modernkori hadtörténész egyenesen odáig ment, hogy azt állítsa, a Schlieffen-terv annak bizonyítéka, hogy Schlieffen „szenilis idióta” volt.⁹⁸ Schlieffen sem szenilis, sem pedig idióta nem volt. Van ésszerű magyarázat. Az egyetlen lehetséges válasz az, hogy a Schlieffen-tervet tartalmazó *Denkschrift* egyáltalán nem haditerv volt.

Ritter és követői azért nem értették meg ezt az emlékiratot, mert pont fordítva értelmezték. Ebben ugyanis nem arról volt szó, hogy radikálisan új hadműveleti terv szülessen, hanem hogy Schlieffen újra elővegyen egy olyan témát, amelyet karrierje során végig a német hadsereg egyik legkomolyabb problémájának tartott: Németország képtelenségét arra, hogy a rendelkezésére álló kiképzett, vagy akár teljes emberanyagot egészében felhasználja. A *Denkschrift*ben bevetette a teljes német hadsereget, és hozzáadta mindazon erőket, amelyek szerinte a kiképzett élőerő teljes mozgósításával kialakíthatóak lennének: ha megvan a felszerelés és a tervek, a kiképzett tartalékosok felhasználásával azonnal póthadosztályokat, a tartalékadosztályokból pedig tartalékhadtesteket lehetne létrehozni. Schlieffen ezt a módszert 1889 óta folyamatosan javasolta. Most egy olyan hadjáratot tárgyalt, melyet ennek a megnövelt erőnek az alkalmazásával lehetne végrehajtani. Elsődlegesen egy belgiumi vagy a francia–belga határon megvívott döntő csata lehetősége érdekelte, amely összhangban állt korábbi hadgyakorlataival és vezérkari gyakorlataival. Egészen eddig a *Denkschrift* semmi újat nem mondott olvasója, Moltke számára. Schlieffen ekkor bemutatta, milyen lenne a *worst-case scenario*, azaz mi történne a legrosszabb esetben, ha a franciák sikeresen tartják a Verdun–Párizs vonalat, ami miatt a németeknek Párizstól nyugatra kell az átkaroló hadműveletet végrehajtaniuk. Csak ekkor kerül a képbe a póthadtestek közül hat, hogy Párizst északról és nyugatról körülzárják. Ez volt az első, és minden valószínűség szerint az egyetlen alkalom, amikor Schlieffen ilyen stratégiát javasolt. (Ha lett volna más is, Wolfgang Foerster minden bizonnyal felhasználta volna.) Mindenesetre Schlieffen szerint a német hadsereg valószínűleg túl gyenge lenne egy ilyen hadművelethez. Nyilvánvaló következtetése az volt, hogy ha Németország minden eshetőségre fel akar készülni, akkor több mozgó egységre van szüksége, és a franciákhoz hasonlóan egy általános sorozáson alapuló hadsereget kell létrehoznia.

Moltke lapszéli megjegyzései a *Denkschrift* egy 1911-es dátumot viselő másolatán szerepelnek. Ha az 1905. decemberi datálású, de 1906. januárjában készült *Denkschrift* a rákövetkező kilenc év során valóban valamennyi német haditerv alapját képezte volna, akkor Moltke kommentárjai biztosan 1911 előtt megszülettek volna. Erre az 1911-es dátumára a magyarázat a Schlieffen-terv térképeivel kapcsolatos,

⁹⁸ Stig Förster: *Der deutsche Generalstab*, 78. o.

amelyeket Ritter a tanulmány részeinek tekintett. Schlieffen vázlatai csak egy (1:300 000 méretarányú) térképről tesznek említést;⁹⁹ ehhez képest az 1906. januári és februári dokumentumok végső kézírásos, valamint gépelt másolataiban a margóra írt feljegyzésekben kilenc térképre történik utalás. A Freiburgban található eredeti akta tizenegy térképet tartalmaz (melyek közül hatot Ritter reprodukált, némi változtatásokkal).¹⁰⁰ Az aktában található 6. sz. térkép (1:800 000 méretarányú) a Párizs körüli nagy átkarolás Schlieffen-tervben szereplő egész koncepcióját bemutatja. Ez a térkép igazából két másiknak az összegzése: a 2. számúnak (Német előrenyomulás a mozgósítás 22. napjáig) és a 3. számúnak (Német előrenyomulás a mozgósítás 22. és 31. napja között). Mindkettő 1:300 000 méretarányal készült, és minden hadtest napi haladási útvonalát mutatja be, de semmi mást. Nincsenek rajtuk ellenséges egységek, ütközetek, operatív vagy taktikai manőverek. Igazából az egész térképdossziében csak négy nagyon általános (mondhatnánk úgy is, hogy kidolgozatlan) vázlatot találunk, amelyek a franciák állásait és csapatmozgásait ábrázolják. Az egyik térkép, a 10. számú megadja a feltételezett francia felvonulást, de ez az 1911-es dátumot viseli. A Schlieffen-terv térképei, a 2., 3., 6. és 7. számúak egyedülállóak: semmi sincs bennük, ami csak távolról is hasonlítana bármelyik fennmaradt német haditervhez vagy hadgyakorlathoz. Ezek a térképek egyetlen dolgot mutatnak: mennyi ideig tartana felvonulni a Somme folyóig. A válasz: a mozgósítás harmincegyedik napjáig. A 3. számú térkép a Párizs körüli menetet is mutatja, de egyáltalán nem foglalkozik azzal, hogy felmérje, mennyi ideig tartana elérni a Somme folyótól a Párizstól délre eső területig. Megalapozott becslés szerint ez legalább húsz további napot venne igénybe, tehát a mozgósítás ötvenegyedik napján történhetne meg. Még ha a hadjárat ezen a ponton véget is érne (pedig van még egy nyíl, ami hozzávetőleg Fontainebleau felől a tőle 200 km-re lévő Langres felé mutat), kétfrontos háború esetén közel ugyanennyi időt venne igénybe a német vasúti végpontok megközelítése, hogy a csapatokat keletre lehessen szállítani. Schlieffen végül is azt javasolta, hogy az olyan erődöket, mint Liège és Lille, amelyek akadályozták a vasúti szállítást, meg kell kerülni. Bucholz és Herwig azt állította, hogy Schlieffen szerint a hadjárat a mozgósítástól számított negyven napon belül véget ér.¹⁰¹ Ez valószínűtlen volt: a negyvenedik napig a jobbszárny még meg sem kerülte Párizst. Mindenesetre a *Denkschrift* lapjain Schlieffen soha nem tett ilyen kijelentést. Bucholz és Herwig összekeveri a Schlieffen-tervet Moltkének az osztrák vezérkari főnökkel, Conraddal röviddel az első világháború előtt lefolytatott megbeszéléseivel.

A 3. számú térkép azért is érdekes, mert azon a német súlypont egyértelműen Lille-től délre található. Csak négy hadtest halad el Lille-től északra, kettő az első lépcsőben, kettő a másodikban. Mivel a jobbszárny megkerülte Lille-t, e négy hadtest ekkor egy harmincöt kilométeres rés választotta el a bal oldali szomszédjától, így nagyon sebezhetővé váltak pontosan azon a területen, ahol Schlieffen állítása szerint csatára számított. A térkép készítője megpróbált segíteni ezen a gondon, így a 7. számú térképen újra kezdte a gyakorlatot a mozgósítás tizenkilencedik napjával, ezúttal

⁹⁹ *Nachlass* Schlieffen BA-MA N 43/137., 125., 144., 197. o.

¹⁰⁰ *Nachlass* Schlieffen BA-MA N 43/141K.

¹⁰¹ Herwig: *First World War*, 46. o.; Bucholz: *Moltke, Schlieffen and Prussian War Planning*, 209. o.

hat hadtestet küldve Lille-től északra. Még így is, nem hogy a jobb szélső ember nem „súrolta a Csatornát a zubbonya ujjával”, de amikor a jobbszárny a legközelebb van hozzá, Ypernnél, az is még harmincöt kilométer a tengerpartig. Mindenesetre ez a változat nem jelenik meg a Schlieffen-terv térképei között.

Az 5. és 5a. számú térképek (1:800 000 méretarányal) egy Lotaringiát érő átfogó francia támadással szembeni német válaszlépéseket mutatnak (a francia egységek feltüntetése nélkül). Schlieffen ilyen esetre adott utasításai ellentmondások. Egyrészt azt írja, hogy a franciák ezzel szívességet tennének, és a németeknek folytatniuk kell a támadást a jobbszárnyon. Ezt az értelmezést adja Kuhl és Groener. Schlieffen azt is mondta, hogy ilyen esetben a németeknek csak a lehető legkisebb mértékben szabad változtatniuk terveiken: biztosítani kell a Moselle vonalát, és a német jobbszárnyak egészen La Fère-ig ki kell terjeszkednie. Ez messze van Párizstól, és nyilván szó sincs a francia főváros nyugati megkerüléséről sem. Az 5. és az 5a. térképeken a jobbszárny jelentős része – nyolc hadtest – délkeleti irányba vonul, hogy a Moselle északi oldalán, Metzről keletre vegyen fel védekező állást: ez a Moselle vonalának erőteljes „biztosítását” jelenti. Az 5a. térképen a német hadsereg majdnem egyenlően van elosztva, egyik fele Metzről nyugatra Diedenhofen és St. Quentin között, a másik pedig Metzről keletre és délre Pfalzban és Lotaringiában. Az 5. és 5a. számú térképek az 1904-es és 1905-ös vezérkari gyakorlatok közvetlen származékai voltak (és mint majd látjuk, Moltke 1906-os és 1908-as gyakorlatai is) és semmi közük a Schlieffen-tervhez. A készítőjünkben nyilván fel sem merült, hogy nagy tömegű francia haderő vonuljon át lényegében ellenállás nélkül Lotaringián. Ugyanakkor semmi nincs a *Denkschrift*-ben, ami arra utalna, hogy Schlieffen a Moselle vonalát és Lotaringiát a német hadsereg felével akarta volna fedezni. Hiszen a Schlieffen-terv lényege épp ennek ellenkezője volt: mindent feláldozni a jobbszárny erősítésére. Ennek ellenére a kézírásos *Denkschriften* vannak jegyzetek, amelyek ezekre az idegen térképekre utalnak. Ezeket biztosan nem Schlieffen, hanem később valaki más készítette.

Mindezek az ellentmondások csak úgy oldhatóak fel, ha arra a következtetésre jutunk, hogy a térképek és a *Denkschrift* gépelt másolatai nem egy időben keletkeztek Schlieffen 1906. januári és februári kézírásos dokumentumaival. A gépelt másolatok, Moltke margóra írt jegyzetei és térképei inkább 1911-ben készülhettek. Ekkorra vált sürgetővé a német hadsereg létszámának radikális növelése. Minthogy Schlieffen *Denkschriftje* éppen ezzel a problémával foglalkozik, Moltke elrendelte a dokumentum újraértékelését. A *Denkschrift*-ben az egyetlen olyan hadműveleti részprobléma, amellyel Moltke nem volt teljes mértékben tisztában, az Párizs megkerülése, benne a kritikus kérdéssel, hogy mennyi időt venne mindez igénybe; a 2., 3., 6. és 7. számú térképek azért készültek, hogy a vezérkari főnöknek ebben a vonatkozásban eligazítást nyújtsanak. Moltke nem volt túl jó véleménnyel a tanulmányról, különösen az nem tetszett neki, hogy Schlieffen nem foglalkozik egy lehetséges lotaringiai francia támadással. A szükséges számú póthattestet nem állították fel, azt pedig sohasem tervezték, hogy a létrehozott pótformációkat a jobbszárnyra küldjék. A Schlieffen-terv *Denkschriftjén* kívül semmi más bizonyíték nem támasztja alá, hogy a német hadsereg valaha is tervezte volna a Párizstól nyugatra irányuló hadműveleteket, vagy szándékában állt volna lemondani Lotaringiáról, illetve azt, hogy ezen elgondolások bármelyikét is hadgyakorlaton tesztelték volna.

1906 februárja után Schlieffen többé semmit sem írt a *Schlieffen-tervvel* kapcsolat-

ban. Nem azért, mert abbahagyta volna tevékenységét – sőt. Miután megszabadult az aktív szolgálattól, intenzív írói munkásságot folytatott. A *Der Krieg in der Gegenwart* (Háború a modern korban) című művében azzal foglalkozott, hogy a hadseregeknek hogyan kell alkalmazkodniuk a tömeges hadviseléshez, a modern tűzfegyverekhez és a kommunikációhoz. A *Cannae* címűben a kettős átkarolást jelölte meg a megsemmisítő harc végső formájaként. Hogy igazolja a *Cannae* tézisé, újraírta a hadtörténelmet. Például az 1866-os hadjáratról szóló munkája igazából egy módosított gyakorlatértékelés, annak bemutatása, hogy ő hogyan hajtotta volna végre az osztrák hadsereg stratégiai kettős átkarolását. A *Cannae* valószínűleg inspirációt is jelentett Groener, Foerster és Kuhl számára, hogy kidolgozzák a Schlieffen-tervet: ahogy Schlieffen kitalálta az 1866-os megsemmisítő csatát, ők a Schlieffen-tervet használták arra, hogy bemutassák, hogyan kellett volna a németeknek megsemmisíteniük a briteket és a franciákat 1914-ben.

Ha Schlieffen 1905-ös *Denkschriftjét* helyesen akarjuk értékelni, akkor úgy kell tekintenünk rá, mint a visszavonulása után készült könyvei és tanulmányai közül az elsőre, nem pedig úgy, mint az általa kidolgozott haditervek közül az utolsóra. A haditervek mindig a jelenből indulnak ki – egy igazi haditervben nincs helyük elméletben létező egységeknek és egyéb képzelgéseknek. Schlieffen 1906 januárja után született írásai viszont egyöntetűen arról szólnak, hogyan kell megváltoztatni a dolgokat ahhoz, hogy megfeleljenek a jövő kihívásainak – és ez a kihívás a *Millionenheer*, a milliós tömeghadsereg volt.

Schlieffen nem sokkal halála előtt, 1912. december 28-án készítette el utolsó hadműveleti tanulmányát. Ritter ennek elemzésekor ismét a hadműveleti tervre koncentrált, amely egy, az egész nyugati fronton végrehajtott támadást helyezett kilátásba. Sok történész ebben a tanulmányban látja a *Cannae* stratégiájának csúcspontját. Igazából Schlieffen utolsó problémája ugyanaz volt, mint az 1889-es legelső: a Németországban rendelkezésre álló emberanyag legteljesebb mozgósításának szükségessége. Ugyanazokra a következtetésekre jutott, mint Michel 1911-ben: mozgósításkor az aktív hadseregbe be kell olvasztani minden kiképzett tartalékost, aztán a Landwehrt, a Landsturmot és a pótalakulatokat. Ekkor, és immár utoljára, Schlieffen a népfelkelés (*levée en masse*) mellett emelt szót. Hogy ehhez megfelelő keretállományt biztosíthasson, ki akarta iktatni a felesleges parancsnoki lépcsőket, mely alatt a hadtestparancsnokságokat értette: a létező harminchat hadtest helyett ötvenegy túlméretes hadosztályt képzelt el, melyek aktív harcoló és tartalékformációkat is tartalmaztak. Bele kell törődni, hogy ebben a tömeghadseregben a parancsnoki rendszer nehézkesebbé válik, a tűzértségi támogatás pedig meggyengül. Egy ilyen hatalmas erő ugyanakkor lehetővé teszi, hogy a német hadsereg a frontvonal egészén végrehajtott támadással helyhez kösse a franciákat, így támogatva a jobbszárnyat. Mind Schlieffen, mind pedig Michel meg volt róla győződve, hogy a döntő csatát Belgium területén kell megvívni, mert ez volt az egyetlen olyan terület, ahol ekkora tömegeket lehetett irányítani és mozgatni. Egyiküket sem hallgatták meg a háború előtt, de amint 1914 nyarának és őszének kezdeti mozgó hadműveleti véget értek, mind a francia, mind pedig a német haderő olyan tömeghadsereggé vált, mint amilyen mellett ők érveltek.

Ha Moltke saját haditerveként adaptálta, vagy éppenséggel megörökölte volna a Schlieffen-tervet, természetesen tűnik, hogy legalább egyetlenegy gyakorlatot

szervezett volna annak kipróbálására, különösen, mert ilyenre korábban sem került sor. Mivel a *Reichsarchiv* soha nem adott ki semmit Moltke hadműveleti munkái közül, illetve nem is engedte a kutatásukat, lehetetlenné vált ennek az elméletnek az igazolása. Mostanra, a freiburgi *Militärarchiv* újabb beszerzéseinek köszönhetően, ismerjük Moltke két korai nyugati vezérkari útjának, az 1906-osnak és az 1908-asnak a tartalmát.

Az 1906-os *Generalstabsreise West*¹⁰² keretében Moltke Poroszországot erős hadsereggel látta el: hat hadtesttel és kilenc tartalék hadosztállal, ami összességében huszonegy gyaloghadosztályt jelentett. Ezzel a gyakorlattal az *Aufmarsch II (Ostaufmarsch)* nyugati összetevőjét tesztelték. Nyugaton a jobbszárny tizenöt hadtesttel (harminc hadosztállal) Diedenhofen és Eupen között vonult fel, egy hadtesttel Metznel, hét hadtesttel (tizennégy hadosztállal) Lotaringiában, két hadtesttel Strasbourg mellett, és két hadtesttel Elzászban. Ez a felállítás nyilvánvalóan nem az 1905-ös *Denkschrift*nek felelt meg. A francia felállítás a német gyakorlatok során megszokott formát mutatta. Moltke szerint a franciáknak nem áll érdekükben a belga semlegesség megsértése, így támadásuk Lotaringiában várható. Az általa a franciáknak választott hadműveleti terv érdekes volt: tömegtámadás Lotaringiában tizennégy hadtesttel. Kénytelen volt elismerni, hogy egy ekkora hordát gyakorlatilag lehetetlen lenne ellátni, és szinte képtelenség lenne irányítani. A Verduntól északra lévő francia balszárny hadseregét kilenc hadosztály alkotta, míg Elzászban négy hadosztály támadott. Erre az erőteljes lotaringiai offenzívára válaszul a német parancsnok azonnal megindította a fő támadást Belgiumon keresztül a jobbszárny három hadseregével. Ez volt az a megoldás, amit Schlieffen az 1904-es második vezérkari út alkalmával szorgalmazott. Moltke nem értett ezzel egyet: ő Schlieffen 1905-ös megoldását preferálta: az ellentámadást a jobbszárnyon Metznel keresztül. Moltke szerint tisztában kell lenni a jobbszárny szerepével: feladata az volt, hogy rákényszerítse a franciákat az erődvonal elhagyására és a nyílt terepen vívandó csatára. Ha a franciák Lotaringiában indítják meg fő offenzívájukat, akkor a döntő csatát Lotaringiában kell megvívni, és ez lesz az a hely, ahova a német jobbszárnyat át kell vonulnia. Ezzel együtt a vezérkari főnök hagyta, hogy a német jobbszárny támadás tovább folytatódjon. A tizenötödik napon a németek ellentámadást hajtottak végre Felső-Elzászban, de ezzel a hadmozdulattal nem sikerült csapdába ejteniük a francia erőket. Ezután a németek feladták Elzászt. A tizennyolcadik napon a jobbszárnyról két hadtestet át kellett csoportosítaniuk a balszárnyra. A huszadik napon került sor a döntő csatára tíz francia és tíz német hadtest között Metz és Bleikastel között egy hetven kilométeres nyugat-keleti vonal mentén. Míg a Metzről keletre megindított tömeges német arctámadás elbukott a „modern fegyverek gyilkos tüzében”, addig a franciák lassan elfordították a nyitott német balszárnyat. A huszonegyedik napon a német 3. hadsereg utolsó három hadtestét a jobbszárnyról Metzbe kellett küldeni. A német jobbszárny (az 1. és a 2. hadsereg) nem találkozott jelentős francia erővel, és a gyakorlat jó részét azzal töltötte, hogy gyalogmenetben átvonult az Ardenneken. Moltke úgy vetett véget a gyakorlatnak, hogy nem is várta ki a megsemmisítő csatát. A gyakorlat eredményeinek alapján a német hadsereg valószínűleg kénytelen lesz a lotaringiai francia támadást legalább

¹⁰² *Geheim! Grosse Generalstabsreise 1906*. BA-MA PH 3/663.

ugyanakkora erővel felfogni. A döntő csatára is ott kerül majd sor, mégpedig jóval azelőtt, hogy az Ardenneken és Észak-Franciaországon keresztülvonuló jobbszárny beavatkozhatna.

E gyakorlat eredete nyilvánvaló. A szituáció és a záróértékelés egyenes folytatása azoknak a vezérkari utaknak, amelyek Schlieffen 1904-es első gyakorlatával, majd az évi második, illetve az 1905-ösrel folytatódtak. Moltke tankönyvi megoldása ugyanaz, mint amit Schlieffen is személyesen alkalmazott 1905-ben: a lotaringiai francia fő offenzívával szemben a német jobbszárnyak Metzen keresztül kellett ellentámadást indítani. Egy ilyen helyzetben a Schlieffen-tervet tartalmazó *Denkschrift* megoldását – azaz a jobbszárny továbbhaladását Franciaországba – nyomatékosan elutasította.

Moltke 1908-as vezérkari gyakorlata ugyancsak fennmaradt.¹⁰³ Ez a *Westaufmarsch* felállításának próbája: egy olyan, Németország és Franciaország közötti háborúé, amelyben Nagy-Britannia már ígéretet tett Franciaország hatékony támogatására, és Oroszország még nem jelentette be hadba lépését. Moltke itt megjegyezte, hogy bár az oroszok még nem hadviselők, de a németeknek komoly erőket kell Kelet-Poroszországban állomásoztatniuk az oroszok későbbi beavatkozása miatt. Olaszország valószínűleg jóindulatú semlegességet tanúsít Franciaországgal szemben.

A francia felállítás nem tért el a német gyakorlatokon megszokottól. A mozgósítástól számított kilencedik napon befejezték a felvonulást. Moltke ismét megerősítette, hogy Franciaországnak nem áll érdekében a belga semlegesség megsértése, ezért a francia támadás célpontja Lotaringia. A britek Antwerpenben szállnak partra, amennyiben a németek már betörték Belgiumba, ha még nem, akkor Calais-nál, vagy Boulogne-ban.

Moltke elképzelése a francia hadműveletekről meglehetősen jó megközelítése volt annak, amit a francia XVII. terv tartalmazott. A fő offenzíva Lotaringiában történik két hadsereggel, egy harmadik Metztől északra lendül támadásba, a balszárnyán egy negyedik hadsereggel. A franciák már a mozgósítás tizenegyedik napján el tudták indítani az offenzívát. A legjelentősebb eltérés a XVII. tervtől az volt, hogy az első hadsereg részei közvetlenül a Vogézek északi gerincén keresztül támadták volna Alsó-Elzászt, amivel 1914-ben már a németek is számoltak. Belgium bejelentette, hogy fenyegetve érzi magát a német hadmozdulatok miatt, és szövetséget kötött Franciaországgal. Moltke véleménye szerint, ha Franciaország meg is sértené Belgium semlegességét, a németeknek azzal kell számolniuk, hogy a belgák még ebben az esetben is a franciákkal szövetkeznek. A tizenharmadik napon a brit haderő partra szállt Antwerpenben.

Moltke ezután egy ardenneki francia offenzíva esélyét tárgyalta. Ha a franciák biztosak lehetnek a brit és a belga együttműködésben, akkor szerinte úgy járnak a legjobban, ha a tizenöt hadtest és a kilenc tartalékadosztály felhasználásával azonnal megindítják támadásukat a Verdun–Maubeuge vonaltól a Diedenhofen–Liège vonal irányában, míg a Belfort és Verdun közötti szakaszon a hat hadtesttel és a tíz tartalékadosztállyal védekezésre rendezkednek be. A mozgósítás nyolcadik napja után ugyanakkor már túl késő volt ahhoz, hogy a lotaringiai helyett egy ardenneki offen-

¹⁰³ *Grosse Generalstabsreise 1908*. BA-MA PH 3/664.

zívára váltsanak át. Mivel 1914-ben a britek és a belgák már a mozgósítás negyedik napján háborúban álltak Németországgal, Moltke a jelek szerint előre megsejtette a XVII. terv szerinti ardenneki támadást, amelyet a francia 3. és 4. hadsereg hajtott végre.

A németek négy hadsereget vetettek be Metz és Aachen között, Metz mögött újabb lépcsőben még egyet, egyet Lotaringiában, egy másikat pedig Lotaringia déli részén és Elzászban. Az antant 311 zászlóaljnyi fölényben volt, de Moltke úgy vélte, hogy ezt a számbéli hátrányt bőven ellensúlyozza majd a németek minőségi fölénye. A német szándék az volt, hogy a fő támadást a jobbszárnyal Belgiumban és Luxemburgban indítsák meg, de a döntő csatát ott vívják meg, ahol a francia főerők lesznek. Ha a franciák a fő offenzívát Metz és Strasbourg között indítják, a 3., a 4., az 5. és a 6. hadsereg délre fordul, hogy elfoglalja a Metz–Koblenz vonalat, és erős jobbszárnyakkal délnyugat felé támadhassanak. Az 1. és a 2. hadsereg a főerők jobbszárnyát védi Metztől északra, míg a bal oldali 7. hadsereg északra vonulna vissza a Rajna bal partja mentén. Ehhez képest a legvalószínűbb francia hadművelet egy átfogó támadás volt a balszárny részéről Verdun és a Meuse (Maas) folyó között. Ez épp a német jobbszárnyat fogja érni, melynek feladata egy átkaroló hadművelet az 1. és a 2. hadsereggel a jobb, vagy egy áttörés a bal oldalon a 4. és az 5. hadsereggel. A 6. hadsereg a lotaringiai főerők balszárnyát fedezi. Az is lehet, hogy a franciák Metz mindkét oldalán támadásba lendülnek. Egy ilyen esetben az 1. és a 2. hadsereg egyenesen délre vonulna. Moltke szerint a legnagyobb gondot annak megállapítása okozza, hogy vajon a franciák milyen stratégiát fognak választani. Majd megismételte azt, ami a nagy háború előtt minden katonát foglalkoztatott: senkinek nincs tapasztalata a tömeghadseregekkel folytatandó hadviselésben. Magáról a stratégiáról való döntéshozatal Moltke gondolkodásában csak a harmadik helyen állt.

Moltkénak az 1908-as nyugati helyzetről készített elemzése közvetlenül azokon az eredményeken nyugodott, amelyeket Schlieffen utolsó vezérkari gyakorlatai produkáltak. E koncepciónak semmi köze a Schlieffen-tervet tartalmazó *Denkschrift*hez. Olyan előírásokat sem tartalmazott, melyek a franciáknak csupán védekező magatartását feltételezték, mert az idősebb Moltkétól az ifjabb Moltkéig terjedő időszak összes német vezérkari főnöke meg volt róla győződve, hogy a háború bekövetkezése önmagában is nagyon valószínűtlen, kivéve, ha a franciák akarják, és ha a franciák akarják, akkor támadni is fognak. Ez nem Franciaország elfoglalásának, hanem a francia offenzíva szemből történő megállításának a terve volt.

Ebben a gyakorlatban a franciák Metz mindkét oldalán támadtak. A német jobbszárnyhoz tartozó 1., 2., 3. és 4. hadsereg közvetlenül délre vonult. Az 5. tartotta a Moselle vonalát Metztől északkeletre, a 6. délkeletre a Nied folyót, a 7. pedig a Hantól (Metztől délkeletre) a Saarburgig húzódó vonalat Lotaringiában. A tizenharmadik és tizenegyedik napon kilenc francia hadtest támadott nyok és fél németet, amelyek a Nied német szakaszán védekeztek. A tizenötödik napon a német 2. és a francia 4. hadsereg egymással szemben manővereztek az Ardenneknben, miközben a német 1. hadsereg lépcsőzetesen a 2. hátában, a jobb oldalon helyezkedett el, a 3. hadsereg pedig a 2. hadsereg mögött a bal oldalra érkezett be. A francia 3. hadsereg Luxemburgot védte, a német 4. pedig a Moselle folyón átkelve készült annak megtámadására. A német 6., 7. és 5. hadsereg (nyugatról keletre) a Metz–Saargemund–Pirmasens vonalon védekezett a francia 2. és 1. hadsereg frontális támadásaival szemben. Ezek a

francia támadások kudarccal végződtek, mert Moltke szerint a frontális támadások a támadó erők gyalogsági túlerejétől függetlenül bukásra vannak ítélve. Ennek ellenére a németek nem tudták megakadályozni, hogy a megvert francia egységek sikeresen vonuljanak vissza erődvonalukba. A németeknek ekkor Moltke szerint egy nehéz második hadjáratot kell szembenézniük. Véleménye szerint az első győzelem nem sokáig várható magára, és talán el is dönthetné a háború végkimenetelét, de hosszú háború követné az ellenséges háttérben.

Gerhard Ritter úgy értelmezte Schlieffen stratégiáját, hogy az először is ejtette az idősebb Moltke keleti offenzíváját egy nyugati támadás kedvéért, másodszor pedig, hogy a nyugati offenzívára kidolgozta a tökéletes tervet a Párizst bekerítő jobbszárnyal. Ezt az értelmezést minden őt követő történész elfogadta. Pedig teljesen téves.

Dieckmann bemutatja, hogy Schlieffen majdnem változatlan formában megtartotta az idősebb Moltke tervét, először önálló haditervként, majd pedig 1899 után az *Aufmarsch II* formájában. 1900–1901-ben még Moltke 1880-as átfogó *Ostaufmarsch* koncepciójába is életet lehelt. Schlieffen soha nem mondott le egy offenzíva lehetőségéről a keleti fronton.

Az 1898-as tanulmánytól az 1905-ös vezérkari utakig, és az ugyancsak 1905-ös hadgyakorlatig Schlieffen hadműveleti gondolkodása abban az irányban fejlődött, hogy a vasút biztosította mozgékonytámadást meglepő, az ellenséges erők bekerítését és megsemmisítését a saját vagy ahhoz közeli területeken célzó ellentámadások indítására használja fel, nem pedig az ellenséges területre való minél mélyebb behatolásra.

Schlieffen 1898-as *Denkschriftjének*, Beseler 1900-as hadműveleti tanulmányának és a négy nyugati vezérkari útnak (1904-ben kettő, majd 1905-ben és 1906-ban) a felhasználásával rekonstruálni tudjuk a módot, ahogy Schlieffen és az ifjabb Moltke meg akarta vívni a csatát a nyugati fronton. A *Westaufmarsch* célja az volt, hogy megnyerjék az első csatákat, nem pedig az, hogy nagy terveket kovácsoljanak egy kolosszális *Cannae*-jellegű megsemmisítő csatához. A *Westaufmarsch* előfeltevése az volt, hogy a háború egy Lotaringia elleni francia támadással fog indulni. Ez valószínűleg egyben a franciák fő hadjárata is lesz. A politikai körülmények függvényében ugyanakkor indíthatnak támogató offenzívát, vagy magát a fő támadást Metzről északra, az Ardennek irányában. Így az első csatákra minden bizonnyal Lotaringiában vagy az Ardennekben kerülne sor. A német szándék az volt, hogy ezekkel a támadásokkal szemben a lehető legnagyobb mértékben döntő győzelmet arassanak. Ám egy ilyen csata nem vetne véget a háborúnak. Ha a német hadsereg győzne – és a németek úgy számoltak, hogy nyílt terepen meg tudják verni a francia sereget –, akkor a legvalószínűbb következő lépés az lenne, hogy a jobbszárnyat át kell kelnie a Meuse (Maas) folyón, és a francia erődvonal hátába kell kerülnie, miközben a balszárny helyben leköti a francia erőket. A francia hadsereg így ismét csatára kényszerül, ezúttal azért, hogy megvédje a saját erődvonalát. E csata megnyerése után a németek előlről és hátulról támadva összeroppantják az erődvonalat. Ezzel a német hadsereg két fele is egyesülhetne. A francia haderő maradványai a Langres- vagy a Loire-fennsíkra vonulnának vissza. Ésszerű elvárásnak tűnt, hogy ez a hadjárat körülbelül egy hónap alatt végbemehet. Ugyanakkor ezt az első hadjáratot egy másodiknak kell követnie, ezúttal Franciaország belseje felé.

Ennek megfelelően világos, hogy sem Schlieffen, sem az ifjabb Moltke idejében nem tervezte a német hadvezetés, hogy a jobbszárnya Párizs nyugati oldalán jelenjen

meg. A német balszárny soha nem volt gyenge; sőt inkább mindig is nagyon erős volt – igazság szerint éppen hogy nem a jobb-, hanem a balszárny vívhatta volna meg a döntő csatát. A háború nyugaton nem német, hanem francia támadással indult volna. Az első hadjárat a francia erődvonal felszámolásával ért volna véget, nem pedig a teljes francia haderő megsemmisítésével. Több nagyobb hagyományos csatát is magában foglalt, nem pedig csupán egy nagy bekerítő műveletet. Ha a németek döntő győzelmet aratnak, az a lotaringiai vagy a belgiumi ellentámadás eredménye lenne, nem pedig egy franciaországi invázióé. Nem volt arra irányuló szándék, hogy a francia hadsereget egy hatalmas Cannae-jellegű csatában semmisítsék meg.

Schlieffen-terv soha nem létezett.

Névmutató

Személynevek mutatója

- Aconcio, Jacopo 72
 Acsády Ignác 92, 95, 129
 Adams, N. 72
 Adams, Simon 61, 78, 78
 Aelianus Claudius 41, 57, 69
 Aeneas Tacticus 57
 Albert spanyol főherceg 44
 Algarotti, Francesco 28, 28
 Alger, John I. 217, 230, 244
 Allen, Paul 61, 139
 Ambrose, Stephen E. 240
 Angyal Dávid 129
 Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem 91
 Ariosto, Lodovico 15, 16
 Arisztotelész 35
 Arminius 188
 Arndt, Ernst Moritz 188
 Arnold, Thomas F. 61, 67, 75
 Aubin, J. 85
 Aventinus, Johannes 36, 36
- Bachrach, Bernard S. 69
 Bacqué-Grammont, J. L. 85
 Baket, Marcel 186
 Bán Imre 121
 Baner, Johan svéd hadvezér 55
 Barker, Thomas M. 54, 55, 56, 59, 138
 Barrie-Curien, V. 75
 Barwick, Humfrey 63
 Basta, Giorgio 57
 Bauer, Max 287
 Bayley, Charles Calvert 12
 Baylis, John 244
 Beaurain, Jean de 100
 Beccarie, Raymond de 74
 Behr, Johann 76, 76
 Beik, William 133
 Bellamy, Christopher 290
 Berenhorst, Georg von 170, 238
 Beresford, Charles 281
 Bernaldez, Andreas 72, 73
 Bernhard, Friedrich von 87
 Bertaud, Jean-Paul 186, 187, 211
 Bertelli, Sergio 28, 73
 Berthier, Alexander 168, 210, 220, 221
 Beseler, Hans Hartwig 323, 325, 346
 Best, Geoffrey 187
 Bethmann-Hollweg, Theobald von 281
 Beyerchen, A. 77
 Biaudet, Jean-Charles 213
 Bird, Arthur L. 24
 Bismarck, Otto von 269
 Black, Jeremy 10, 64, 65, 65, 66, 67, 86, 133, 135, 141, 148
 Blaeu, Jan 80, 80
 Blaeu, Johan 75
 Blankett, John 149, 149
 Blanning, T. C. W. 182
 Bloch, Jan 292
 Blum, Ulrich-Eberhard 283
 Bobbe, Kornelia 312
 Bodart, G. 79, 159
 Bodawpaya burmai király 143
- Boguslawski, Albrecht von 239, 239
 Bok, M. J. 74
 Bonaparte (lásd Napóleon)
 Borgia, Cesare 21, 22
 Bourcet, Pierre de 180
 Boyen, Hermann von 188
 Boyle, Roger 76, 76
 Braddick, H. J. 84
 Breyer, Siegfried 271, 277
 Brodie, Bernard 201, 227, 227, 243
 Broglie, François-Marie de 163
 Bruchmüller, Georg 293, 297, 298, 298, 299, 302
 Brülard, Henry 212, 212
 Brulez, W. 75, 82
 Brusilov, A. A. 295, 296
 Brühl, Marie 250
 Bucholz, Arden 308, 313, 313, 331, 340, 340
 Bülow, Eduard von 238
 Bülow, Heinrich Dietrich Freiherr von 11, 151–176, 223, 226, 228, 237, 238, 241, 250, 251, 251, 253, 270, 281
- Caemmerer, Rudolph von 239
 Caesar, Julius Gaius 28, 28, 57, 111, 216, 223, 228,
 Camon, Hubert 205, 205, 206,
 Campbell, Archibald 67, 145, 148,
 Carnot, Lazare 169, 169, 194, 197, 197, 210, 223
 Cato, Marcus Porcius (idősebb) 184
 Chandler, David 179, 186, 228
 Charrière, E. 71
 Choiseul, Étienne-François de 163
 Choury, Maurice 186
 Christensen, S. 85
 Churchill, Winston S. 278, 284
 Clausewitz, Carl von 7, 8, 12, 13, 31, 31, 32, 36, 45, 45, 49,
 49, 54, 54, 58, 77, 77, 87, 100, 103, 103, 104, 115, 116,
 116, 177, 177, 180, 182, 183, 186, 188, 188, 190, 191,
 192, 194, 194, 201, 201, 209, 210, 218, 221, 222, 225,
 225, 226, 227, 227, 231, 231, 234, 235, 236, 237, 239,
 240, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 247–270
- Clemenceau, Georges 269
 Clinton, Henry 148
 Cochenhausen altábormagy 311
 Colin, Jean 154, 154, 163, 195, 195, 204, 205, 205, 269,
 270, 270, 292
 Colley, Linda 187
 Colonna, Fabrizio 24
 Commynes, Philippe de 28, 57
 Conan Doyle, Arthur 283
 Condé, Louis 88, 100, 103
 Contamine, O. 70, 82
 Cook, Weston F. 68, 70, 72, 73, 85, 149
 Corbett, Julian 275, 279, 275
 Cordoba, Gonsalvo da 23
 Corneille, Pierre 106
 Cornwallis, Charles 144, 145, 145, 146, 146, 148, 149
 Cortés, Hernando 85
 Corvisier, André 34
 Cousin, Victor 226
 Cox, B. 61, 75
 Craig, Gordon 188, 209, 224, 313, 313, 314, 314
 Cresti, C. 73, 75, 79, 84
 Creveld, Martin van 44, 48, 53

Croxton, Derek 71
 Cruso, John 76, 76

Csernisov, A. I. 220 221, 221

Dalrymple, Campbell 67, 67
 Dastrup, Boyd L. 290, 303
 Davout, Louis-Nicolas 199
 Dayot, Jean Marie 145
 De Gaulle, Charles 242
 Demeter, K. 314
 Denton, Frank 65
 Descartes, René 156
 Deschamps, Emile 17
 Deventer, Jacob van 43, 75
 DeVries, Kelly R. 63, 63, 64, 68
 Diderot, Denis 164
 Dieckmann, Wilhelm 314, 314, 315, 315, 316, 316, 318,
 318, 319, 320, 321, 322, 323, 325, 326, 327, 327, 328,
 346
 Digges, Thomas 68, 69
 Dodge, Theodore A. 45, 46, 47, 49
 Dorn, H. 64
 Douhet, Giulio 242
 Dover, Paul 67
 Downing, Brian M. 65
 Duffy, Christopher 37, 39, 44, 76, 135, 138
 Dumont, O. 85
 Dundas, Henry 231, 145
 Dzseddar pasa 144

Edward, III., angol király 69
 Eguluz, Martin de 68, 69
 Eichberg, H. 77
 Engels, Friedrich 8, 239, 268
 Erdmannsdorffer, Bernhard 87
 Erik, XIV., svéd király 45
 Erzsébet, I., angol királynő 39, 68
 Esterházy Pál 96
 Evlia Cselebi 92, 93, 95

Fabius Maximus Cunctator 54
 Fara, A. 73
 Farnese, Alessandro 38
 Fazil Musztafa, nagyvezér 140
 Fekete Lajos 95
 Feld, Maury D. 287
 Félix Pál 224
 Ferdinánd, II., császár 48
 Ferenc Vilmos, III., porosz király 255
 Ferenc, I., francia király 70, 78, 79
 Fichte, Johann Gottlieb 31, 188
 Fielding, Henry 139, 139
 Finkel, C. F. 85, 86, 139
 Fiore, F. O. 73
 Fisher, John Arbuthnot 271, 273, 275, 276, 277, 277, 278,
 278, 279, 279, 280, 280, 281, 281, 282, 284, 285, 286,
 Foch, Ferdinand 241, 241, 294, 306
 Foerster, Wolfgang 307, 309, 310, 310, 313, 314, 314, 315,
 315, 319, 327, 327, 328, 332, 333, 339, 342
 Foix, Gaston de 23
 Folard, Jean Charles de 59
 Forster, R. 64
 Förster, Jürgen 298
 Förster, Stig 315, 339
 Frauenholz, Eugen von 35
 Freytag-Loringhoven, Hugo Freyherr von 205, 334, 335,
 335
 Friedrich, Rudolf 205

Frigyes Vilmos brandenburgi választó 103
 Frigyes Vilmos, I., porosz király 156
 Frigyes Vilmos, III., porosz király 188
 Frigyes, II., Nagy, porosz király 8, 11, 28, 36, 37, 45, 54,
 58, 59, 77, 116, 151–176, 179, 180, 181, 182, 186, 188,
 190, 203, 249, 262
 Fronsperger, Leonhart 36
 Frontinus, Sextus Julius 24, 57
 Frost, R. I. 84
 Fruin, R. 84
 Fuller, J. F. C. 46, 242, 302
 Furgol, E. M. 83
 Fülöp, II., spanyol király 39, 77, 78, 78
 Fülöp, VI., francia király 69
 Fülöp, V., spanyol király 136

Gardie, Jacob de la 45, 46
 Garibaldi, Giuseppe 239
 Garimberto, Girolamo 67
 Garrard, William 68
 Gentz, F. 170
 Geyl, Pieter 37, 39, 40, 43
 Girardet, Raoul 224
 Glete, Jan 65, 68
 Gneisenau, August von 168, 170, 174, 188
 Goldrick, James 282
 Golcin, Ny. Sz. 141
 Goulter, Christina J. M. 285
 Greene, J. O. 64
 Greenfield, Kent Roberts 243
 Grenville, Richard, lord 146, 231
 Gribauval, Jean-Baptiste 163, 166, 182, 185, 192
 Griffith, Paddy 298
 Greene, J. O.
 Groener, Wilhelm 307, 311, 311, 313, 314, 341, 342
 Grolman, Karl von 188
 Grootte, Wolfgang von 35
 Grouchy, Emmanuel 255
 Gudmundsson, Bruce 303
 Guibert, François de 11, 151–176, 179, 180, 180, 182, 184,
 184, 185
 Guicciardini, Francesco 19, 19, 20, 66, 67
 Guilmartin, John F. 61, 86
 Guk, Karl 290
 Gusztáv Adolf, svéd király 9, 10, 11, 33–60, 77, 83, 84,
 117, 118, 207
 Gusztáv, I. Vasa, svéd király 45

Hahlweg, Werner 36, 37, 40, 41, 54, 188
 Hakdar Ali, maiszuri uralkodó 143
 Hale, J. R. 19, 28, 34, 35, 75, 81, 82
 Hall, Berts S. 63, 63
 Hamblin, W. J. 86
 Hannibal 27, 206
 Hantsch, Hugo 88, 96, 129, 129
 Hardley, Michael L. 283
 Hart, M. C. 83
 Headrick, Daniel R. 272
 Held, Robert 63
 Helfritz, Hans 36
 Hemelrijck, M. van 75
 Henrik porosz herceg 148
 Henrik, II., francia király 70, 71, 80
 Herder, Friedrich Gottlieb 188
 Hérodotosz 57
 Herwig, Holger H. 12, 271, 280, 281, 283, 313, 313, 340,
 340, 341
 Hess, A. C. 85, 139
 Hesten, M. van 69

Heuvel, C. van den 79
Hill, J. R. 282
Hill, Michael 134
Hindenburg, Paul von 269, 295, 301, 305, 306
Hitler, Adolf 190, 204,
Hohenlohe, Julius 98, 99, 127
Hourtonelle, François-Guy 220
Howard, Michael 33, 35, 77, 177, 193, 213, 225, 248
Hoyer, Johann Gottfried 170
Höhn, Reinhard 180, 188
Huber, Anton 89, 90
Huber, Ernst Rudolf 189
Huizinga, Johan H. 40
Huntington, Samuel P. 224

Innocenti, Piero 28

Jähns, Max 57, 60, 113, 119, 120, 151, 154, 162, 164, 170,
213, 215
János György, szász választófejedelem 50
János III., portugál király 85
Jefferson, Thomas 29, 29
Jomini, Antoine-Henri 8, 12, 209–246, 253
Jourdan, Jean-Baptiste 168, 186, 194
Józsva 78, 223
Juhász Vilmos 19

Kant, Immanuel 172, 254
Kantorowicz, Ernst 27
Karácsony Imre 93
Karinthy Ferenc 20
Károly, Merész, burgundi herceg 17, 18, 68
Károly, V., német-római császár 70, 71, 71, 73, 78, 79
Károly, VIII., francia király 33, 70, 79
Károly, X., svéd király 84, 108
Károly, XII., svéd király 77, 108, 179, 268
Kedourie, Elie 188
Keegan, John 223
Kemény János 90, 91, 91, 92
Kempe, A. J. 69
Kennedy, P. 313
Kernkamp, J. W. 84
Kessel, Eberhard 31, 254
Kiesewetter, Johann Gottfried 254
Kievit, James 287
King, Gregory 83
King, James E. 268
Kingra, Mahinder S. 81, 83
Kirchgässner, 72, 77
Kirej, Vasil 295, 296
Kitchen, Martin 313, 313, 314, 315
Kitchener, Horatio Herbert, lord 292
Klaniczay Tibor 117, 117, 118, 120, 121, 122
Kleist, Heinrich von 188, 188
Knecht, R. J. 78
Koller, H. 72
Krenn, O. 63
Krepinevich, Andrew 287
Krisztina, svéd királynő 119, 119
Kuhl, Hermann von 307, 309, 309, 311, 313, 314, 331,
334, 335, 341, 342
Kurz, H. R. 219

Lafayette (Marie Joseph Paul Yves Roch Gilbert du
Montier) 168
Lajos, Badeni 56, 108
Lajos, XII., francia király 58, 70
Lajos, XIV., francia király 59, 64, 65, 74, 75, 75, 77, 82,
100, 101, 106, 107, 140, 142, 143, 159, 183,

Lamberini, D. 73
Lambert, Nicholas A. 277, 278, 278, 280, 280, 281
Landes, David S. 272
Lanz, K. 71
Laparelli, Francesco 74, 74
Lautenschläger, Karl 283, 285
Lavis, Ernest 88
Lecomte (Jomini-életrajz) 209, 219, 227
Legazpi, Miguel López de 85
Leibniz, Gottfried Wilhelm 156
Leitsch, Walter 56
Lenin, V. I. 268
Leó, VI. (Bölcs), bizánci császár 41
León, Fernando González de 61
Lewis, Michael 272
Liddell Hart, Basil H. 52, 242, 242
Lincoln, Abraham 269
Linnebach, Karl 252
Lipót, I., magyar király 94, 95, 96
Lipsius, Justus 29, 35, 35, 37, 40, 41, 41, 43, 57, 59, 60,
Lívius, Titus 24
Lloyd, Henry 213, 213, 214, 214, 215, 216, 226, 228, 238,
238
Loeber, R. 83
López, A. Espino 63
Lotaringiai Ferenc 56
Lotaringiai Károly 108, 114, 114
Lucius Furius Camillus 24
Ludendorff, Erich 205, 206, 269, 297, 298, 298, 299, 306,
310, 310, 311, 313
Lundberg, Philip K. 283
Lupfer, Timothy T. 303
Lutz, H. 71
Luvaas, Jay 238
Lynn, John A. 61, 63, 70, 71, 74, 74, 79, 79, 80, 80, 81, 81,
82, 143, 184, 186
Lyon, Hugh 282, 282

Macedougall, N. A. T. 69
Machiavelli, Niccolò 7, 8, 9, 13, 15–32, 54, 57, 59, 60, 72,
73, 73, 74, 74, 118, 120, 120, 121, 122, 151, 276, 270
Machiavelli, Niccolò di Alessandro 19
Mackesy, Piers G. 149, 231
Mahan, Alfred Thayer 240, 243, 276
Makkai László 117
Mallet du Pan, J. 170, 170
Mallet, Michael E. 19, 23, 75, 82
Mann, M. 66
Manszur sejk 142
Marchand, Jean-Jacques 20, 21, 22, 24
Marczali Henrik 95, 128
Marder, Arthur J. 278, 279, 282
Marlborough, John Churchill 36, 52, 53, 148, 181, 289
Martin, G. 35
Martin, Laurence 244
Martini, Francesco di Giorgio 18, 18
Marx, Karl 8, 100, 226, 239, 243, 268
Mathews tengernagy 137, 137
McClellan, George B. 219
McGlachlin, E. 293
McGuire, B. O. 85
McInnes, Colin 292
McNeill, William H. 41, 147, 272, 273, 273
Mehmed, IV., török szultán 95, 139
Metz, Steven 287
Miklós, I., orosz cár 218, 220
Miljutyin, Dmitrij 220, 221, 238
Miller, Steven E. 285
Mitchell, William „Billy” 302

Modeleski, George 136
Mohamed, Siak fejedelmé 144
Molière [Jean-Baptiste Poquelin] 106
Moltke, Helmuth von, idősebb 58, 116, 269, 307, 308,
313, 318, 319, 322, 325, 345, 346
Moltke, Helmuth von, fiatalabb 292, 307, 308, 309, 310,
311, 312, 314, 319, 334, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345,
346
Mommsen, W. A. 312
Monck, George 79
Monro, Robert 83, 292
Montaigne, Michel Eyquem de 28, 28
Monte, Cosimo del 81
Montecucoli, Raimondo 8, 9, 10, 33–60, 87–132, 140
Montesquieu, Charles de Secondat, baron de 165, 248,
249
Montholon, Charles Tristan de 195, 238
Moran, Daniel 260
Morando, Bernardo 84
Moréchand, G. 62
Móric, Nassau 9, 10, 33–60
Morrill, J. 83
Morvan, Jean 116, 187
Motley, John L. 42
Mózes 78
Murphey, R. 85
Musztafa, II., török szultán 140

Nadir sah 143, 145
Napier, William 238
Napóleon, I., Bonaparte 8, 11, 12, 30, 33, 37, 49, 53, 54,
55, 59, 85, 115, 115, 116, 134, 150, 151, 154, 155, 159,
161, 162, 163, 165, 166, 167, 170, 172, 173, 174, 184,
185, 191–208, 210, 211, 219, 212, 214, 220, 226,
229, 275, 277, 278, 279, 284
Nelson, Horatio 272, 275, 277, 278, 279, 284
Newton, Isaac 156
Ney, Michel 213, 217, 220, 221, 222, 229, 230, 232
Nguyen Anh (Gia Long), Vietnam császára 145
Noüe, François de la 34, 57

Obizzi, Lodovico degli 23
Oerle, H. A. van 83
Oestreich, Gerhard 35, 35, 277
Ohlmeyer, J. H. 65, 83
Oldenbarneveldt, Johan van 37, 38
Ornan, Charles 18
O'Neill, Owen Roe 83
Orlers, J. J. 69
Oschmann, A. 77
Oxenstierna, Axel, svéd kancellár 51

Pacheco, Duarte Pereira 67, 67
Pappenheim, Gottfried Heinrich 50
Paret, Peter 7, 11, 13, 31, 54, 77, 177, 189, 191, 192, 225,
227, 231, 240, 240, 247, 248, 260
Parker, Geoffrey 9, 10, 33, 34, 38, 39, 40, 44, 61, 63, 63,
66, 67, 69, 71, 73, 76, 77, 79, 80, 81, 83, 84, 133, 134, 134,
138, 138, 140, 150
Parmenion 45
Parrott, David 70, 71
Parsons, Charles 271, 276, 282
Paschall, Rod 306
Pauler Gyula 95
Peball, Kurt 57
Pepper, S. 72
Pernot, J. F. 75
Péter, I., Nagy, orosz cár 135, 141, 143, 148, 165
Pflanzer-Baltin, Karl von 296
Philips, Warren 65

Pieri, Piero 19, 54, 59
Pitt, William 145, 145, 231, 231
Pizarro, Francisco 85
Platón 35, 213
Pocock, J. G. A. 24
Polübiosz 24, 28, 57
Porciatti, A. M. 79
Porter, B. D. 66
Prevost, Sir George 148
Promis, Carlo 18
Puymanel, Olivier du 145
Puysegur, Jacques-François 119

Queller, Donald E. 69

Racine, Jean 106,
Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem 89
Ralston, D. 85
Ralston, David 144
Ranf, Bryan 283
Ranke, Leopold 256, 69, 104
Rapoport, David C. 35, 42
Razin, E. A. 108, 110
Rédei László 91, 92
Reduch, Otto 88
Reger, W. 84
Reichel, Daniel 216, 221
Reid, A. R. 85
Reniger konstantinápolyi rezidens 94
Requeséns, Don Luis de 77, 78
Reymann, M. 310, 315
Richards, J. F. 85
Ridolfi, Roberto 19
Rintelen, Anton 89
Ritter von Greim, Robert 302
Ritter, Gerhard 312, 313, 314, 318, 324, 336, 339, 340,
342, 346
Roberts, Keith 61, 83, 243
Roberts, Michael 9, 10, 42, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52,
53, 61, 63, 64, 134, 135, 136, 139, 150, 338
Rogers, Clifford J. 61, 64, 65, 65, 68, 72, 134
Roland, A. 63
Rónai-Horváth Jenő 117, 117, 118, 123, 125, 126, 127
Roth, Guenther 304
Rothenberg, Gunther E. 10, 33, 36, 146, 146, 187
Rousseau, Jean-Jacques 164, 186
Rüstow, Friedrich Wilhelm 239, 120

Saenredam, Pieter 74
Sagredo velencei követ 89, 90,
Sainsbury, E. B. 67
Saint-Just, Antoine de 223
Sándor, I., orosz cár 220
Sándor, II., orosz cár 218
Sándor, Nagy, macedón király 45, 77, 111, 228, 289
Savoyai Jenő (Eugen) herceg 36, 53, 56, 108, 109, 140,
Saxe, Hermann-Maurice marsall 28, 59, 77
Saxe-Weimar, Bernhard von 46, 52
Schäfer, R. 84
Scharnhorst, Gerhard von 11, 36, 37, 54, 60, 170, 175, 180,
186, 188, 188, 189, 190, 190, 222, 249, 250, 251, 252,
255, 256, 311
Schempp, A. 89, 95, 96,
Schering, Walter 254
Schlieffen, Alfred von 13, 205, 206, 269, 304, 307–347
Schmidtchen, Volker 64
Schnitter, Hans 35, 36
Péter, I., Nagy, orosz cár 135, 141, 143, 148, 165
Pflanzer-Baltin, Karl von 296
Philips, Warren 65

Schurman, Donald M. 275
 Schwartz, G. 74
 Schwendi Lázár (Lazarus von Schwendi) 34, 36, 113, 113
 Schwerin, Curt Friedrich 145
 Scott, Percy 277, 282
 Scott, Samuel F. 211
 Selborne, William 279, 281
 Shafi, Perwez 63
 Showalter, Dennis E. 189
 Sieyès, Emmanuel 178, 178
 Simon Gyula 16
 Simpkin, Richard 303
 Singer, J. David 65
 Skinner, Quentin 24
 Small, Melvyn 65
 Smith, Sidney 146, 146, 238
 Soderini, Piero 20, 22
 Soly, H. 82
 Sonnino, Paul 74, 135
 Souches, Louis de 92
 Spencer, Henry, lord 275
 Spinola, Ambrogio 44
 Stadelmann, Rudolf 37, 60
 Starhemberg, Rüdiger von 56
 Stegemann, Hermann 308, 87, 107, 308
 Stein, Heinrich von und zum 188
 Stendhal (Henri Beyle) 212, 212
 Stengel, Hermann von 281
 Stevin, Simon 37
 Stoye, J. 83
 Strachan, Hew 178, 228
 Stradling, R. A. 63, 83
 Strauss-Hupé, R. 171
 Strozzi, Filippo 20
 Sturgill, C. 82
 Steward, Thomas 68
 Sumida, Jon Tetsuro 61, 275, 277, 285
 Sydow, Reinhold 281

Szafavidák 138, 139
 Szalárdi János 92
 Székfi Gyula 111
 Szelim, I., török szultán 138
 Szelim, III., török szultán 146
 Szulejmán, I. (Nagy), török szultán 138
 Szulejmán, II., török szultán 140

Tahmasp, perzsa sah 143
 Taiko Kenchi 62
 Tempelhof, Georg Friedrich 215, 216, 226, 228, 238
 Thaly Kálmán 128
 Thompson, I. A. A. 62, 82
 Thompson, William 137, 137
 Thököly Imre 139
 Thuküdidész 57
 Tilford, Earl H. 304
 Tilly, Johann 48, 49, 51, 52, 66
 Timur Lenk (Tamerlán) 138
 Tirpitz, Alfred von 271, 273, 278, 282, 283, 284
 Tojotomi Hidejosi 62
 Tomori Pál 126
 Torstensson, Lennard svéd hadvezér 55
 Tosini, A. S. 75
 Toynbee, Arnold 65
 Travers, Timothy 299, 305

Trivulzio, Gian-Jacopo 58
 Tudor, H. H. 70, 297, 301
 Turenne, Henri de La Tour d'Auvergne, marsall 53, 54, 55, 56, 100, 101, 102, 103, 104, 107, 108, 116
 Turner, James 41, 45, 47
 Turner, L. C. F. 313, 313
 Tuttle, R. J. 74

Ultee, J. M. 82
 Uniacke, Herbert 301

Vauban, Sébastien le Prestre de 8, 74, 74, 75, 76, 76, 77, 80, 81, 82, 82, 100, 106, 123, 151, 161, 166
 Vegetius, Renatus Flavius 24, 57, 120
 Veltzé, Alois 60, 128, 130
 Vere, Francis 69
 Vernon, Simon François Gay de 12, 239
 Vettori, Francesco 20
 Vilmos János, Nassau-Siegen-i 37
 Vilmos Lajos, Nassau-Siegen-i 37, 38, 41, 43, 69
 Vilmos, I., Hallgatag 37, 39
 Vitelli, Paolo 21

Waldersee, Alfred von 318
 Waley-Cohen, J. 85
 Wallach, Jehuda L. 313, 306, 313
 Wallenstein, Albrecht von 42, 43, 48, 50, 51, 52, 53
 Wallhausen, Johann Jacobi von 36
 Walsingham, Sir Francis 68
 Warner, Denis 290
 Warner, Peggy 290
 Watson, Francis 42
 Wazbinski, Z. 79, 84
 Weber, Max 36, 36
 Wegner-Korfes, S. 314
 Weigley, Russell F. 240
 Wellington, Arthur Wellesley, herceg 197, 200, 228, 232
 Wermuth, Adolf 281
 Weygand, Maxime 152, 163
 White, Charles Edward 190
 White, Lynn 72
 White, Lynn Jr 72
 Wijn, Jan W. 37, 38, 40, 41, 42
 Willisen, Karl Wilhelm von 239
 Wilson, Arthur 281
 Wilson, Charles 39
 Wilson, Peter 134
 Witt, Johan de 84, 85
 Wittgenstein orosz gróf 255
 Wright, Quincy 65, 65

Xenophón 57

Yorck von Wartenburg 177, 239, 255

Zabecki, David T. 298, 302
 Zanfrier, Friedrich Wilhelm von 100
 Zangheri, L. 79, 84
 Zeller, Gaston 70, 71, 74, 79, 80
 Zoellner, altábornagy 307, 308, 334, 334, 335, 336
 Zrínyi Miklós 10, 13, 55, 87-131, 87-131
 Zurawski, S. 80
 Zwiedjneck-Studenhorst, Hans von 87
 Zwitzer, H. L. 81

Helységnevek mutatója

Aachen 218, 307, 320, 330, 331, 337, 345
 Alcázarquivir (Al-Ksar-el-Kebir) 85
 Alessandria 75
 Algír 85, 142
 Amiens 300, 302, 305
 Andaman-szigetek 149
 Anghiari 23
 Antwerpen 334, 337, 338, 344
 Ardennek 319, 321, 322, 325, 326, 327, 330, 333, 334, 338, 343, 344, 345, 346
 Arezzo 24
 Auerstädt 187, 191, 198
 Austerlitz (Slavkov u Brna) 154, 162, 172, 174, 186, 191, 197, 202, 289
 Azov 84, 141

Badahag 146
 Baku 143
 Balambangan (Borneo) 142
 Bamberg 198
 Bautzen 217, 220
 Bécs (Wien) 50, 51, 52, 53, 56, 57, 86, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 95, 96, 97, 98, 101, 109, 112, 115, 117, 124, 125, 127, 128, 129, 129, 138, 139, 172, 191, 197, 198, 213, 215, 216, 218
 Belfort 329, 344
 Belgrád 95, 138, 139, 140
 Benburb 83
 Bergen op Zoom 39, 83
 Berlin 35, 36, 40, 45, 55, 87, 100, 116, 136, 154, 156, 168, 170, 190, 196, 198, 199, 201, 205, 222, 229, 239, 249, 250, 252, 252, 255, 308, 309, 310, 311, 312, 312, 314, 318, 325, 335, 336
 Bern 212, 330
 Bertrix 293
 Berzence 95
 Bhután 142
 Bitsch 330
 Bizánc 138
 Bleikastel 343
 Blenheim 52, 75, 154, 289
 Bombay 142
 Boroszló (Wrocław) 229
 Boulogne 78, 344
 Brabant 37, 40, 43, 44
 Brandenburg 128
 Brandywine 148
 Breisach 80
 Breitenfeld 46, 47, 50, 51, 54
 Brest 135
 Briar Creek 149
 Brüsszel 222, 332, 335
 Buda 91, 93, 94, 108, 114
 Bukarest 139
 Bukszár 145

Calais 69, 344
 Calw

Cambrai 289, 295, 296, 299, 302, 305
 Camden 148
 Candia 139
 Cannae 13, 313, 342, 346, 347
 Cerignola 23
 Champagne 71, 299, 335
 Champeny 326
 Chandernagore 143
 Charleston 148
 Charmes-vályú 326, 337 !!
 Château Vandières 302
 Château-Thierry 78
 Châtillon-sur-Marne 78
 Chemin des Dames 299
 Ciprus 86, 138
 Coevorden 43
 Cremona nénes
 Culabo
 Culloden 141, 141

Csuzima-szoros

Darband 143
 Dardanellák, 285
 Dego 197
 Deime 336
 Deventer 43
 Diedenhofen (Thionville) 320, 326, 338, 341, 343, 344
 Dieuze 337
 Dnyeper 139
 Dnyeszter 139
 Donauwörth 51
 Dordrecht 43
 Doveri-szoros 135
 Downs 135
 Dunquerque 35, 44, 135

Echternach 326
 Eger (Cheb) 51
 Epinal 318, 319, 327, 328
 Erfurt 50
 Érsekújvár (Nové Zámky) 94
 Eszék (Osijek) 94, 95, 95, 96, 97, 98, 109, 126, 128
 Esztergom 90, 92, 92, 114
 Eupen 326, 343
 Eylau 217

Fehérvár (Székesfehérvár) 98, 92
 Festubert 294
 Firenze 19, 20, 21, 22, 23, 28, 73, 23, 73, 82, 87
 Fontainebleau 340, 78
 Fontenoy 154
 Forts Frouard 322
 Frankfurt 180, 189, 314
 Frisching 336
 Frízföld 38, 39, 43
 Froissart 57
 Füleek (Filákovó) 90

Ganja 143
 Gaugamala 289

Gelderland 38, 39, 43, 44
 Gembloux 78
 Gence 143
 Genf 212, 178
 Genova 75
 Gertruidenberg 42, 43
 Glogau (Glogów) 50, 229
 Goa 142
 Gorlice 295
 Granada 68, 72
 Gravelines 78
 Graz 96, 97, 63, 88, 96
 Groningen 38, 39, 43
 Grossgörschen 255
 Guntur (Guntoor) 144

Haidarábád 145
 Halle 50, 199, 100
 Hamel 299, 300
 Havel 51
 Hirson 332
 Hohenlinden 171
 Hulst 43

Jemmingen 78
 Jéna 154, 172, 174, 187, 188, 189, 190, 191, 198, 199, 217

Kairó 138
 Kaldirán 138
 Kaniza 92, 95, 95, 96, 97, 99, 126, 128
 Kaposvár 98
 Karlóca (Sremski Karlovci) 140
 Karlsruhe 337
 Kedah 142
 Koblenz 345
 Kolozsvár (Cluj Napoca) 90, 91
 Komárom 90
 Korfu 138
 Köln 337
 Königsberg (Kalinyingrád) 252, 336
 Kréta 139, 194
 Krím-félsziget 141
 Kurpfalz 50
 Küstrin 50

La Fère 298, 334, 341
 La Manche-csatorna 40
 Langres 340, 346
 Le Cateau 293
 Lech 51
 Lepanto 86
 Leuthen (Lutynia) 160, 162, 232, 236, 329
 Liaojang 290
 Liège 179, 291, 323, 239, 334, 337, 338, 340, 344
 Ligny 78, 232, 334
 Lille 81, 329, 332, 334, 335, 340
 Lipcse (Leipzig) 154, 166, 199, 204
 Lodi 75, 212
 Loos 294
 Lorient 135

Lucca 75
Lunéville 320, 332
Lützen 52, 77
Lys 298

Mably 165
Machin 146, 292
Magdeburg 95, 129
Magyaróvár 129
Mainz 249
Maiszúr 143, 145
Malakka 144
Malindi 143
Malplaquet 75, 154
Málta 138
Mandzsúria 337
Manila 149
Mantova 75
Marengo 154, 170, 171
Marne 206, 263, 299, 309, 309, 310
Marokkó 10, 85, 86, 138
Maszulpátam 145
Maubeuge 344
Mazagam 142
Mazuri-tavak 326, 336
Mecklenburg 49
Mekong 145
Melnik 54
Messines 300
Meteren 300, 305
Metz 70, 71, 73, 79, 80, 81, 70, 71,
74, 302, 307, 310, 320, 321, 323,
324, 329, 330, 331–338, 341, 343,
344, 345, 346
Mézières 329
Mezőkeresztes 86
Mihajlovszk 142
Milánó 75
Mlawa 336
Mohács 86, 112, 126, 138
Molucca 149
Mombasza 142
Mondovi 197
Mons 81
Montferrat 75
Mook 78
Morat 18
Muszkat 85, 142
Mühlberg 78
Mühlhausen 337

Nagyfalu 98
Nagyharsány 138, 139
Namur 81, 323, 329, 334, 335, 338
Nancy 18, 70, 318, 319, 320, 322, 328
Naseby 76
Negre-fok 142
Neuerberg 326
Neuve Chapelle 294, 301
New York 20, 149
Nieupoort 42, 43, 44, 69
Nijmegen 43
Nî 139, 140

Nova Szih 149
Novara
Noyon 299
Nördlingen 54, 61, 76, 77
Nürnberg 51

Ocsakov 146
Orán 142
Ostende 39, 44
Ottenheim 102
Oudenaarde 75
Overijssel 39, 43, 44

Palászi 144
Palmanova 75
Paltzig 290
Pápa 85
Parma 38, 39, 43, 71
Passau 96
Pate 142
Pavia 78
Payerne 212, 219, 221
Pearl Harbor 285
Pemba 142
Penang 142
Philipsburg 101
Pilkem Ridge 302
Pirmasens 345
Pisa 21, 23
Prato 23
Pregel 336
Prüm 324
Pulau Gontong 144

Rába 97, 98, 99
Ramillies 52, 75
Ravenna 23
Reggio 138
Reht 143
Reims 325, 329
Renty 81
Rest 143
Riau [Riau-Johor] 144
Rochefort 135
Róma 24, 30, 138, 166
Rossbach 154, 160, 162, 182

Saarbrücken 322, 324
Saarburg 322, 335, 337, 345
Saargemund 345
Saigon 145
Savannah 148
Siena 71, 72, 73
Simancas 61, 81
Sinigaglia 21
Skopje 139
Somme 295, 296, 300, 301, 302, 340
Spandau 50
Speyer 102
St. Dizier 78
St. Menehould 328
St. Omer 80, 80
St. Quentin 78, 81, 341

Steenwijk 43
Stettin (Szczecin) 49, 55
Stralsund 59, 49
Strassburg 102, 103

Szent Ilona-sziget 195, 195
Szentgotthárd 53, 55, 97, 99
Szigetvár 84
Sztara Szih 149
Szuezi-csatorna 289, 289
Tabarca 142
Tanger 142
Taranto 285
Tarnow 295
Thienen 338
Thorn 323, 326
Timor 149
Tokaj 90, 92
Torino 75
Toulon 135, 194
Trier 330, 333
Trouée de Charmes 326, 327
Tunis 86
Turnhout 42

Utrecht 38, 39, 75

Várad (Oradea) 89
Vasvár
Vaucouleurs 78
Velenice 75, 81, 81, 82, 89, 139, 140,
Verdun 300, 318, 319, 320, 322, 323,
325, 326, 329, 332, 335, 337, 339,
343, 344, 345
Vogézek 249, 334

Wagram 154
Warka 84
Wavre 255
Weimar 46, 52, 199
Werben 50
Wesel 330, 334
Willstadt 102
Wittstock 54
Württemberg 99, 102
Würzburg 55, 198, 347

Yorktown 148, 149
Ypern 341

Zabern 310
Zagonara 23, 23
Zamość 84
Zanzibár 142
Zaporozsje 149
Zeeland 38, 39, 43, 78
Zenta (Senta) 140
Zrínyi-Újvár 95–99, 123, 127, 128,
128
Zutphen 43
Zweibrücken 330

A tanulmányok forrásai

- Felix Gilbert: The Renaissance of the Art of War. In Paret, P. (ed.): *Makers of Modern Strategy: From Machiavelli to the Nuclear Age*. Princeton, New Jersey, 1986, Princeton University Press, 11–31. o.
- Gunther E. Rothenberg: Maurice of Nassau, Gustavus Adolphus, Raimondo Montecuccoli, and the "Military Revolution" of the Seventeenth Century. In Paret, P. (ed.): *Makers of Modern Strategy: From Machiavelli to the Nuclear Age*. Princeton, New Jersey, 1986, Princeton University Press, 32–63. o.
- Geoffrey Parker: In Defence of The Military Revolution. In Rogers, Clifford J. (ed.): *The Military Revolution Debate*. San Francisco, Oxford, 1995, Westview Press, 337–365. o.
- Perjés Géza: A „metodizmus” és a Zrínyi–Montecuccoli vita. In Perjés Géza: *Seregszemle*. Budapest, 1999, Balassi Kiadó – Zrínyi Kiadó, 149–188 o.
- Jeremy Black: A Military Revolution? A 1660–1792 Perspective. In Rogers, Clifford J. (ed.): *The Military Revolution Debate*. San Francisco – Oxford, 1995, Westview Press, 95–114. o.
- R.R. Palmer: Frederick the Great, Guibert, Bülow: From Dynastic to National War. In Paret, P. (ed.): *Makers of Modern Strategy: From Machiavelli to the Nuclear Age*. Princeton, New Jersey, 1986, Princeton University Press, 91–119. o.
- MacGregor Knox: Mass politics and nationalism as military revolution: The French Revolution and after. In *The Dynamics of Military Revolution 1300–2050*. Cambridge, 2001, Cambridge University Press, 57–73. o.
- Peter Paret: Napoleon and the Revolution in War. In Paret, P. (ed.): *Makers of Modern Strategy: From Machiavelli to the Nuclear Age*. Princeton, New Jersey, 1986, Princeton University Press, 123–142. o.
- John Shy: Jomini. In Paret, P. (ed.): *Makers of Modern Strategy: From Machiavelli to the Nuclear Age*. Princeton, New Jersey, 1986, Princeton University Press, 143–185. o.
- Peter Paret: Clausewitz. In Paret, P. (ed.): *Makers of Modern Strategy: From Machiavelli to the Nuclear Age*. Princeton, New Jersey, 1986, Princeton University Press, 186–213. o.
- Holger H. Herwig: The battlefleet revolution. 1885–1914. In *The Dynamics of Military Revolution 1300–2050*. Cambridge, 2001, Cambridge University Press, 114–131. o.
- Jonathan B. A. Bailey: The First World War and the birth of modern warfare. In *The Dynamics of military revolution 1300–2050*. Cambridge, 2001, Cambridge University Press, 132–153. o.
- Terence Zuber: The Schlieffen Plan Reconsidered. *War in History*, Volume 6, Number 3, July 1999, 262–305. o.

A kötet megjelenését a Honvédelmi Minisztérium támogatta

Kiadja a HM Zrínyi Kommunikációs Szolgáltató Kht. – Zrínyi Kiadó

Felelős kiadó: Csapó Tamás ügyvezető

Kiadványszervezés: Kreatéka Kft.

Felelős szerkesztő: Bazsó Márton

Grafika, nyomdai előkészítés: Painters Grafika

Nyomta és kötötte: Pharma Press Kft.

Felelős vezető: Dávid Ferenc

ISBN 963 327 398 6

2956.-

355.43

K90

N00030364

3800 Ft

A háború és a háború mesterségének megértésére az ókor óta törekszik az emberiség, s e törekvés eredményeinek alkalmazásával nemcsak győzni vagy veszíteni lehet, de – miként hisszük – a háborúk elkerüléséhez is közelebb kerülünk.

A kötet az utóbbi fél évszázad angol nyelvű stratégiatörténeti szakirodalmából kínál reprezentatív válogatást, kiegészítve magyar és német szerzők írásaival. A kora újkori és modern gondolkodók közül megismerkedhetünk Machiavelli, Nassaui Vilmos, Montecuccoli, Zrínyi Miklós, Nagy Frigyes, Napóleon, Clausewitz, Jomini nézeteivel, a tematikus tanulmányokban pedig a „hadügyi forradalom” problémakörével, a francia forradalommal, a haditengerészet fejlődésével, az első világháború hadügyi és haditechnikai újításaival, a Schlieffen-terv körüli legújabb és rendkívül meglepő kutatási eredményekkel.

ISBN 963-327-398-6

9 789633 273982